

PROSTOR IN ČAS V FRAZEOLOGIJI

Uredile: Erika Kržišnik, Nataša Jakop,
Mateja Jemec Tomazin

PROSTOR IN ČAS V FRAZEOLOGIJI

Uredile: Erika Kržišnik, Nataša Jakop,
Mateja Jemec Tomazin

Univerza v Ljubljani
FILOZOFSKA
FAKULTETA

Prostor in čas v frazeologiji

Uredile: *Erika Kržišnik, Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin*

Recenzenta: *Valerij M. Mokienko, Mojca Smolej*

Tehnično urejanje in prelom: *Jure Preglau*

Ilustracija na naslovnici: *Andrej Berlot*

Založila: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Izdal: Oddelek za slovenistiko Filozofske fakultete UL in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU

Za založbo: Roman Kuhar, dekan Filozofske fakultete

Ljubljana, 2017

Prva izdaja, elektronska izdaja

Publikacija je brezplačna in dostopna na: <https://e-knjige.ff.uni-lj.si>

DOI: 10.4312/9789612378752

Delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (priznanje avtorstva, deljenje pod istimi pogoji).

Besedilo monografije je bilo delno pripravljeno z vnašalnim sistemom ZRCola (<http://ZRCola.zrc-sazu.si>), ki ga je na ZRC SAZU v Ljubljani razvil Peter Weiss.

Katalogni zapis o publikaciji (CIP) pripravili v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani
COBISS.SI-ID=287401984
ISBN 978-961-237-875-2 (pdf)

Kazalo

Predgovor 7

PROSTOR IN ČAS – KONCEPTUALNO

Branka Barčot

Orijentacijska metafora u Hrvatskome frazeološkom rječniku 15

Agnieszka Będkowska-Kopczyk

Prostorsko dojemanje mentalnih dogodkov v luči slovenskih glagolsko-samostalniških konstrukcij 27

Melanija Larisa Fabčič, Elizabeta Bernjak

Konceptualizacija pojma »čas« v slovenski, nemški in madžarski frazeologiji 39

Barbara Kovačević, Ermina Ramadanović

Lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskoj frazeologiji 53

Erika Kržišnik

Neprostrorski prostori v slovenski frazeologiji 73

Мария Вознесенская

Метафора детства в русской фразеологии 87

Павел С. Дронов

Кайрос и другие: время и удача в фразеологии (изменение образной составляющей, варьирование формы) 103

Олена Левченко, Ігор Ліхнякевич

Прототипи *довгого* у слов'янських фразеологічних системах 113

Оксана Орленко

Прийменникові конструкції на позначення простору та часу у фразеології 123

PROSTOR IN ČAS – SEMANTIČNO

Željka Fink

Iza ugla – od mjesnoga značenja prema vremenskom 139

<i>Nataša Jakop</i> Sestavine kozmosa v slovenski frazeologiji	149
<i>Mateja Jemec Tomazin</i> Terminologizacija frazemov s prostorskim in časovnim prislovom v zgradbi	157
<i>Mário Kyseľ</i> Wyrażanie stosunków czasowych w słowackich i polskich związkach frazeologicznych z komponentem <i>rok</i>	171
<i>Matej Meterc</i> Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas	181
<i>Jozef Mlacek</i> Špecifiká uplatňovania gramatickej kategórie času v slovenskej frazeológii	191
<i>Irena Orel</i> Čas v slovenskih pregovorih skozi čas	199
<i>Heinrich Pfandl</i> »Slovenizmi« pri Karlu Pečniku: prvi pogled	213
<i>Neda Pintarić</i> <i>Samo malo</i> u hrvatskom i poljskom prostoru i vremenu	223
<i>Slavomira Ribarova</i> Relativita v českých frazémeh a idiomech (srovnávací pohled)	235
<i>Vera Smole</i> Frazemi s pomensko sestavino <i>hitenje</i> v slovenskem vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru	245
<i>Irena Stramljič Breznik</i> <i>Blizu</i> in <i>daleč</i> v slovenskih frazemih	265
<i>Matej Šekli</i> Frazni glagoli s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa v narečni slovenščini na slovensko-romanskem jezikovnem stiku	273
<i>Urška Valenčič Arh</i> Frazeološke sestavine iz davnine	281

<i>Ana Vasung</i> Višeznačni bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem	293
<i>Andreja Žele</i> Časovno-vidska razmerja, ujeta v pomen glagolskega frazema	299
<i>Катерина Велјановска</i> Минато, сегашност и иднина во македонската фразеологија	307
<i>Людмила П. Дядечко</i> Фразеологические библеизмы с общим значением 'время' в русском и украинском языках (лексикографический аспект)	311
<i>Игор Кульчицкий</i> Одиниці на позначення часу і простору у збірці М. Номиса Українські приказки, прислів'я і таке інше	321
<i>Олег Федосов</i> Глагол <i>вступить</i> во фразеологическом времени и пространстве	329
PROSTOR IN ČAS – KULTUROLOŠKO	
<i>Saša Babič</i> Prostor in čas v slovenskih kmetijskih napotilih	345
<i>Mária Dobriková, Svetlana Kmecová</i> Fenomen časa v življenju ženske skozi prizmo slovaških in slovenskih frazemov	357
<i>Wolfgang Eismann</i> <i>Yesterday, today and tomorrow</i> in phraseology and paremiology	367
<i>Anita Hrnjak</i> Starost u rodno obilježenoj frazeologiji hrvatskoga i ruskog jezika	377
<i>Alisa Mahmutović</i> <i>Lijevo</i> i <i>desno</i> u frazeologiji: strukturna i semantička obilježja	387
<i>Karin Marc Bratina</i> Prostor in čas v narečni frazeologiji	395
<i>Marko Snoj</i> Iz druge zgodbe	407

<i>Ivana Vidović Bolt</i> Hrvatski i poljski povijesno i prostorno obilježeni frazemi kojima se izriče vrijeme	413
<i>Наталія Венжинович</i> Простір і час в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект	423
<i>Людмила И. Даниленко</i> Метафори, которими живеє время в чешском лінгвокультурном пространстве	429
<i>Ирина Зыкова</i> Семиотика пространства в формировании значений фразеологизмов: лінгвокультурологический подход	439
<i>Мария Ковшова</i> Образы пространства и времени в русской фразеологии и коды культуры: нигде и никогда	449
<i>Стефана Пауновић Родић</i> Простор и време жене у словачкој и српској фразеологији и паремиологији	459
<i>Катажина Попова</i> Концепты границы дома как фрагмент балто-славянской языковой картины мира	467
<i>Эва Стрась</i> Представление пространственной удаленности в русской и польской фразеологии	479
Izvillečki/Abstracts	491
Imensko kazalo	533

Predgovor

Ko je 3. številka slovenske jezikoslovne revije *Slavistična revija* leta 2014 prinesla vrsto odličnih prispevkov na temo *prostora* v jeziku, se je pokazalo, da so frazeološke jezikovne enote (FE) v okviru pojmovnega in pomenskega polja PROSTOR tako rekoč nerazdružljivo povezane z FE s časovnim pomenom. Od tod ideja, da na to temo pripravimo frazeološko konferenco, na kateri bi domači in tuji strokovnjaki razpravljali tako o mejah kot tudi o različnih vidikih te povezanosti v frazeologijah različnih jezikov in različnih jezikovnih skupnosti. Konferenca, ki sta jo organizirala Oddelek za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramoša ZRC SAZU, je potekala v Ljubljani 27. in 28. marca 2015. Ker tovrstna tema v frazeologiji doslej še ni bila zaokroženo obravnavana in ker so konferenčne teme spodbudile poglobljen razmislek in razpravo o frazeološkem izražanju prostorskih in časovnih dimenzij na sploh in željo po nadaljnjem raziskovanju, smo udeležence povabili k pripravi avtorskih prispevkov za monografijo *Prostor in čas v frazeologiji*. V njej nam 48 avtorjev iz 12 držav (Avstrija, Bolgarija, Bosna in Hercegovina, Hrvaška, Madžarska, Makedonija, Poljska, Rusija, Slovaška, Slovenija, Srbija, Ukrajina) razkriva različne segmente frazeološkega izražanja prostorske in časovnosti.

Avtorji se teme lotevajo z zelo različnih zornih kotov in tudi z različnimi jezikoslovnimi pristopi, predvsem pa s frazeološkim gradivom vseh slovanskih jezikov (beloruščina, bolgarščina, bosanščina, češčina, hrvaščina, makedonščina, poljščina, ruščina, slovaščina, slovenščina, srbsščina, ukrajinsščina), posamično tudi primerjalno z angleščino in nemščino ter celo baltskimi jeziki. Monografija tako prinaša ne le vso raznolikost frazeološko izražene jezikovne slike sveta, temveč tudi raznolikost »jezikoslovne slike« tega sveta v začetku 21. stoletja.

Ne glede na nekoliko različno razumevanje in definiranje FE v različnih jezikoslovnih in jezikoslovnih pristopih, je vendarle mogoče reči, da jedro predstavljajo idiomatične FE, se pravi vsaj deloma pomensko nemotivirane večbesedne stalne zveze, kar pomeni, da ima v njih razmerje med »vstopnim« in »izstopnim« pomenom dodatno vlogo pri nastajanju pomena, opisovanju pomena v slovarjih oz. pri razumevanju in učinkovanju pomena FE v komunikaciji. Večina FE ima zato poleg denotativnega tudi konotativne pomene

(emocionalni, evalvativni, simbolni), pogosto pa je treba za njihovo polno funkcioniranje upoštevati tudi kulturološki del pomena. Te lastnosti FE smo izrabili, ko smo s prispevki oblikovali vsebino tematsko sicer enovite monografije v tri razdelke poglavij.

Prvi razdelek *Prostor in čas – konceptualno* vsebuje 9 prispevkov. Nekateri izhajajo dosledno iz kognitivnega razumevanja metafore in konceptualno domeno prostora analizirajo kot tipično izhodiščno domeno za metaforične preslikave na druge konceptualne domene, najpogosteje na domeno časa in različnih mentalnih dogodkov, FE pa kot izrazilo le-teh na jezikovni ravni. V člankih **Branke Barčot** in **Barbare Kovačević, Ermine Ramadanović** je obravnavana orientacijska metafora, ki je za prostorsko domeno tipična konceptualna metafora; **Olena Levčenko/Олена Левченко, Igor Lihnjakevič/Ігор Ліхнякевич** govorita o izražanju ene prostorske dimenzije (dolžine) v več slovanskih frazeoloških sistemih. **Agnieszka Będkowska-Korczyk** na gradivu izbranih stalnih gramatičnih konstrukcij analizira prostorsko dojemanje mentalnih dogodkov. Kako shematizacija prostora in časa – preko shem podob, ki jih oblikujejo predložne zveze v FE – motivira pomen ukrajinskih, srbskih in angleških FE, razpravlja **Oksana Orlenko/Оксана Орленко**. **Erika Kržišnik** ugotavlja, da slovenska frazeologija kaže, da se prostor kot izhodišče preslikava na več »neprostorskih prostorov«, in sicer na čas, jezikovno sporazumevanje, mišljenje in čustvovanje, jezikoslovno pa preverja, koliko kognitivistična teorija metafore in starejši pristop s t. i. teorijo modelnosti v frazeologiji dajeta jezikovnogradivno prekrivni rezultat. Prispevka **Melanije Larise Fabčić, Elizabete Bernjak** in **Pavla S. Dronova/Павла С. Дронова** obravnavata pojmovno polje časa – oba v več jezikih, prvi v slovenščini, nemščini in madžarščini, drugi v ruščini, angleščini in nemščini. **Maria Voznesenskaja/Мария Вознесенская** koncept otroštva kot odlomka časa v ruskem jeziku predstavi s polnim naborom FE, kar ima med drugim tudi praktično vrednost, npr. za študente rusistike.

Drugi razdelek *Prostor in čas – semantično* je najboljsežnejši in združuje več vidikov pomenskih razmerij med prostorom in časom ali v okviru časa oz. prostora. Kot že rečeno, je zaradi praviloma dvojne narave besedne zveze, ki tvori FE (v teoriji se pogosto govori o »dvojem branju« ali pa se o pomenu proste besedne zveze govori kot o »notranji formi« frazema), je najopaznejše razmerje med prostorskimi in časovnimi pomeni v okviru istega frazema, in to v vseh slovanskih jezikih. V okviru hrvaškega jezika to ugotavljata **Željka Fink** ob analizi novejšega, v časovnem pomenu celo novonastajajočega frazema *iza ugla* in na gradivu pragmatičnih FE (*samo malo*) **Neda Pintarić**,

kontrastivno hrvaško-bolgarsko na gradivu prislovnih FE **Ana Vasung**, za ukrajinsščino **Igor Kul'čickij/Ігор Кульчицький** (FE s pomenom prostora in časa v zbirki ukrajinskih pregovorov in rekov), za slovenščino **Irena Stramljič Breznik**, ki obravnava FE s sestavinama *blizu* in *daleč*, **Matej Šekli** z analizo fraznih glagolov s prislovnim določilom prostora in časa v rezijanščini, enem od najzahodnejših slovenskih dialektov, in **Mateja Jemec Tomazin**, ki je opazovala in analizirala proces terminologizacije frazemov s prostorskim in časovnim prislovom ter druge frazeme s sestavino *korak*. Pričakovano, a kljub temu zanimivo potrjujoče se je na ravni pomenov posameznih sestavin, torej »vstopnih« pomenov, zastopana tako obravnava sestavin s prostorskim kot časovnim pomenom – o sestavini *rok* 'leto' ('časovnost') v slovaščini in poljščini razpravlja **Mario Kysel'**, o frazemotvornosti kozmičnih sestavin ('prostorskost') v slovenščini pa **Nataša Jakop**. Na ravni »izstopnih« pomenov je vsa pozornost namenjena FE s časovnim pomenom, in sicer **Slavomira Ribarova** razpravlja o relativnosti, ki se izraža s češkimi FE, **Katerina Veljanovska/Катерина Велјановска** o frazeološkem izražanju preteklosti, sedanjosti in prihodnosti v makedonski frazeologiji, o FE izbibličnega izvora s pomenom 'čas' v ruskem in ukrajinskem jeziku piše **Ljudmila P. Djadečko/Людмила П. Дядечко**. Časovnost je izražena tudi s premikanjem in frazeme s pomensko sestavino *hitenje* v enem od vzhodnodolenjskih slovenskih govorov predstavlja **Vera Smole** (s slovarsko urejenimi geselskimi članki), **Oleg Fedoszov/Олег Федосов** pa kolokacije z ruskim glagolom *vstupit'* 'vstopiti', katerega izhodiščno prostorski pomen rezultira v časovnem pomenu kolokacije. Naslednjo časovno dimenzijo, to je starost FE kot celote ali starost njene sestavine, aktualizirata dva prispevka – **Heinrich Pfandl** obravnava frazeološko gradivo v doslej še ne obravnavanem učbeniku za slovenščino koroškega Slovenca Karla Pečnika s preloma 19. v 20. stol., **Irena Orel** daje časovni pregled slovenskih pregovorov s časovnim pomenom; v prispevku **Urške Valenčič Arh** pa so prvič izčrpno in sistematično predstavljene unikalne sestavine v slovenskih FE, se pravi sestavine, ki niso (več) leksemi slovenskega jezika in so omejeni izključno na rabo v FE. Kakor druge slovnične kategorije je v frazeologiji pogosto anomalna tudi kategorija časa in o tem, v kolikšni meri, razpravljata **Jozef Mlacek** za slovaško frazeologijo in **Andreja Žele** za glagolske frazeme v slovenščini. – Čisto posebne vrste časovnost je z analizo poimenovanj za stavčne frazeme v slovenskem prostoru v časovnem prerezu prikazana v prispevku **Mateja Meterca**.

Tretji razdelek *Prostor in čas – kulturološko* razkriva širši sociokulturni pogled na ti dve temeljni določilnici človekove zavesti, kakor se izražata s

frazeološkimi jezikovnimi sredstvi. V jezikoslovju je znano, da imajo FE t. i. kulturno referenco, kar pomeni, da so sposobne v obliki jezikovnega znaka odlikovati poteze kulture, značilne za dano jezikovno skupnost ali skupne več jezikovnim skupnostim oz. celo univerzalne. V tem delu so zastopani vsi trije kulturološki pristopi, etnolingvistični, lingvokulturološki in kontrastivni. Kot za večjezikovno monografijo z mednarodno avtorsko ekipo lahko predvidevamo, je med 15 prispevki največ, tj. šest, kontrastivnih, štiri so etnolingvistične, pet lingvokulturoloških. Etnolingvistiko zanima kulturno ozadje kot izhodišče za slikovito (figurativno) podlago neke FE, zato imajo prvo mesto v tem okviru etimološke raziskave frazemov. V prispevku **Marka Snoja** se ugotavlja, kako, kje in kdaj se je frazeologizirala zveza *iz [iste, druge] zgodbe*, v kateri ima *zgodba* očitne prostorske dimenzije. O zgodovinsko pogojenem nastanku frazemov s prostorskim in časovnim pomenom razpravljata še: **Alisa Mahmutović** o *levem* in *desnem* v frazeologiji in **Ivana Vidovič Bolt** o zgodovinski in prostorski zaznamovanosti hrvaških in poljskih FE. **Saša Babič** opisuje prostor in čas v slovenskih kmetijskih napotilih in ugotavlja, da na vsebino teh stalnih oblik nikakor niso vplivale samo objektivne vremenske in druge zemljepisne danosti, temveč tudi kultura. Pri kontrastivnih raziskavah je kar polovica obravnav posvečenih spolsko (angl. gender) zaznamovanim FE. Prostor in čas ženske, zagledan skozi prizmo slovaško-slovenske frazeologije, je obravnavan v prispevku **Marie Dobříkové**, **Svetlane Kmecové**, v slovaško-srbski frazeologiji pa ga proučuje **Stefana Paunović Rodić/Стефана Пауновић Родић**; o času starosti v spolsko zaznamovani frazeologiji v hrvaškem in ruskem jeziku govori **Anita Hrnjak**. Doživljanje časovnih in prostorskih razsežnosti, kot se kaže v FE, najdemo v razpravi **Wolfganga Eismanna** o prislovih *včeraj*, *danes*, *jutri* v angleščini, nemščini, ruščini ter **Ewe Straś/Эве Стрась** o prostorskih razsežnostih v ruski in poljski frazeologiji. Kako meje hiše, npr. *prag*, *okna* itd., v vlogi sestavin FE nastopajo kot poseben fragment v balto-slovanski jezikovni sliki sveta, izvemo v prispevku **Katažine Poprove/Катажине Попове**. Pet prispevkov je lingvokulturoloških, frazeološko gradivo, na katerem so opravljene raziskave pa je v vsakem različno – na ukrajinskem gradivu jo je opravila **Natalija Venžinovič/Наталія Венжинович**; na čeških FE, ki so rezultat metaforičnih preslikav časa, **Ljudmila I. Danilenko/Людмила И. Даниленко**; kako so ruske FE strukturirane v okviru koncepta *NIKJER* in *NIKOLI*, ugotavlja Marija **Kovšova/Мария Ковшова**; rezultati kontrastivne rusko-angleško primerjave v prispevku **Irine Zykovе/Ирине Зыкове** razkrivajo posebno vlogo, ki jo ima semiotika prostora v procesu frazeologizacije; lingvokulturološka analiza prostora in časa **Karin Marc Bratine** je opravljena na frazeologiji

slovenskega narečja. Čeprav na gradivu različnih jezikov, vsi lingvokulturološki prispevki obravnavajo semiotiko prostora in/ali časa in znake kulture, vpisane v obliko ali pomen FE, ter ugotavljajo njihovo omejenost oz. univerzalnost.

Kot je videti zlasti iz zadnjih prispevkov, bi lahko velik del lingvokulturoloških prispevkov uvrstili tudi v prvi razdelek, saj je konceptualnometaforična pogosto obravnava del njihove analize. Ker pa smo hoteli ohraniti razdelke čim bolj zaokrožene in vsebinsko polne, smo jih uvrstili v tretjega. Sploh bi lahko bilo oblikovanje razdelkov tudi drugačno, predvsem bolj razčlenjeno. Naše prizadevanje je bilo usmerjeno v to, da bi bili razdelki čim bolj izpolnjeni z različnimi vidiki in seveda tudi različnim jezikovnim gradivom, kar je prav gotovo prednost te monografije.

Na koncu bi se rade zahvalile tistim, ki so poleg avtorjev in urednic prav tako zaslužni za korektno vsebinsko in jezikovno podobo monografije. To so na prvem mestu recenzenti. Vsi prispevki so šli skozi recenzentski postopek, poleg urednic so jih pregledali še prof. dr. Lidija Arizankovska, prof. dr. Aleksandra Derganc, prof. dr. Ljudmila Djadečko, prof. dr. Wolfgang Eismann, dr. Tatjana Filimonova, prof. dr. Željka Fink, dr. Jürgen Petermann, izr. prof. dr. Petra Stankovska, prof. dr. Ivana Vidović Bolt. Monografijo kot celoto sta ocenila prof. dr. Valerij M. Mokienko in izr. prof. dr. Mojca Smolej. Za jezikovni pregled se zahvaljujemo tudi izr. prof. dr. Alenki Vrbinc, izr. prof. dr. Marjeti Vrbinc in dr. Tatjani Filimonovi. Za veliko pomoč v več smislih pa še prof. dr. Željki Fink.

Urednice

Prostor in čas – konceptualno

Branka Barčot

Orijentacijska metafora u Hrvatskome frazeološkom rječniku

Teorijske napomene

Teorija konceptualne metafore (TKM) posljednjih je nekoliko desetljeća lingvistički vrlo plodna. George Lakoff i Mark Johnson su 1980. g. u djelu *Metaphors We Live By* iznijeli temeljne postavke teorije konceptualne metafore i metonimije. Ona se u prvom redu odnosi na lingvistiku, ali ne isključivo. U međuvremenu su se tako pojavila istraživanja iz literarne domene¹ ili pak iz područja muzikologije² i sl. Iz perspektive kognitivne lingvistike metafora je osnovna mentalna operacija, način spoznavanja, strukturiranja i objašnjavanja svijeta. Čovjek ne samo da izražava svoje misli metaforama, on misli u metaforama. Upotrebljavajući metafore čovjek formira svijet u kojem živi. Konceptualna je metafora jedan od kognitivnih procesa konstruiranja značenja na temelju kojeg povezujemo dvije konceptualne domene: izvornu domenu (eng. source domain) i ciljnu domenu (eng. target domain). Veze između domena se nazivaju preslikavanjem (eng. mapping). Uopćeni je naziv konceptualne metafore CILJNA DOMENA JE IZVORNA DOMENA pri čemu se izvorna domena koristi kako bi se njome objasnila neka značajka ciljne domene. Dolazi do jednosmjernog preslikavanja pri čemu se razumijevanje jedne vrste stvari ili pojave temelji na razumijevanju druge stvari ili pojave (obično one jednostavnije, bliže našem tjelesnom iskustvu i predodžbenim shemama). Temeljni je postulat TKM-a da se jezične strukture temelje na kognitivnim strukturama. Figurativni izrazi u jeziku smatraju se jezičnim manifestacijama konceptualnih veza u umu, a konceptualne se veze aktiviraju nesvjesno i temelj su za proizvodnju i razumijevanje figurativnog jezika. George Lakoff i Mark Johnson u svome radu razlikuju tri vrste metafora: strukturne, ontološke i orijentacijske. Orijentacijske metafore vezane su uz temeljne ljudske prostorne odnose poput gore – dolje, unutra – vani, sprijeda – straga, centralno – periferno, duboko – plitko i sl. Sve su orijentacijske metafore nastale temeljem iskustva čovjekova tijela koje u fizičkom okruženju funkcionira na određen

1 Usp. Biti i Marot Kiš (2014).

2 Usp. Antović (2014).

način. One, dakle, nisu proizvoljne, već imaju uporište u fizičkom ali i kulturološkom iskustvu.³ U ovom ću se radu⁴ baviti isključivo orijentacijskom metaforom GORE – DOLJE. Oslanjajući se na tezu da je odnos prema prostoru sadržan već u sferi predjezične svijesti čovjeka, u radu se propituje spomenuta orijentacijska metafora, tj. način njezina manifestiranja u frazeološkom fondu suvremenoga hrvatskog jezika. Cilj je ovog rada detektirati, ekscerpirati i raspodjeliti frazeološku građu iz Hrvatskoga frazeološkog rječnika (HFR) autorskog trojca A. Menac, Ž. Fink Arsovski i R. Venturin iz 2014. g., i to u deset metaforičkih prostornih podskupina (v. niže) kako bi se, s jedne strane, potaknulo razvijanje svijesti o metafori, a s druge strane, kako bi se ponudio način sustavnog i lakšeg (supostavnog) učenja i pamćenja frazema.

Što je frazeološki gore, a što dolje u suvremenome hrvatskom jeziku? Podjela i analiza prikupljene frazeološke građe

Iz perspektive kognitivne lingvistike niti jedan frazem nije proizvoljnog, nemotiviranog značenja, ma koliko se on netransparentnim naizgled činio (Omazić 2014: 35–36). Razumijevanje frazema tako počiva na brojnim elementima poput konceptualnih metafora i metonimija, mentalnih slika i simbola, znanja o kulturi i svijetu, a važna su i pojedinačna značenja i suodnosi sastavnica frazema, kontekst i poznavanje etimologije. Unatoč činjenici da je ukupnost frazema jednog jezika raznorodan skup ustaljenih jezičnih jedinica, Marija Omazić smatra kako one ipak pokazuju određenu unutarnju logiku prema kojoj ih je moguće objediniti. Da se konceptualna metafora još uvijek nije lingvistički iscrpila dokazuje činjenica da je ona temelj za razumijevanje dviju najrecentnijih teorija figurativnog jezika: teorija dinamičkog sustava (eng. dynamic systems theory) Gibbsa i Colstona (2012) i teorija konvencionalnog figurativnog jezika (eng. conventional figurative language theory) Dobrovol'skog i Piirainen (2005) (Omazić 2014: 39). Ovdje ću se, međutim, vratiti 40-ak godina unatrag i nasloniti se na podjelu Williama Nagyja iz 1974. g. koju donose još i Lakoff i Johnson u svom kapitalnom djelu. Riječ je o prostornoj konceptualnoj metafori GORE – DOLJE i sljedećim njezinim podskupinama: 1. SREĆA JE GORE; TUGA JE DOLJE; 2. SVJESNOST JE GORE; NESVJESNOST JE DOLJE; 3. ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE; BOLEST I SMRT SU DOLJE; 4. ISKAZIVANJE KONTROLE

3 Tako je, primjerice, u pojedinim kulturama budućnost iza nas što je nadalje vezano uz konceptualnu metaforu ZNATI JE VIDJETI jer ono što vidimo, to i znamo, a budućnost ne vidimo.

4 Rad je napisan u okviru projekta *Application of phraseological theory in phraseography* (šifra 4054) Hrvatske zaklade za znanost.

ILI SILE JE GORE; PODČINJENOST KONTROLI ILI SILI JE DOLJE; 5. VIŠE JE GORE; MANJE JE DOLJE; 6. BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (I SPRIJEDA); 7. VIŠI POLOŽAJ JE GORE; NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE; 8. DOBRO JE GORE; LOŠE JE DOLJE; 9. VRLINA JE GORE; MANA JE DOLJE; 10. RACIONALNO JE GORE; EMOCIONALNO JE DOLJE.

Korpus obuhvaća 62 frazema iz HFR-a. Slijedi njihov popis u deset podskupina uz objašnjenja položaja tijela, društvenog konteksta,⁵ ali se isto tako donosi i pojašnjenje simbolike pojedinik frazemskih sastavnica ukoliko se smatra neophodnim:

1. SREĆA JE GORE; TUGA JE DOLJE

↑ SREĆA JE GORE	↓ TUGA JE DOLJE
• biti u (na) sedmom (devetom) nebu	• biti u banani • biti u bedu • pasti / padati u bed • klonuti (pasti / padati) duhom • objesiti (oboriti) glavu • biti u komi • pasti / padati u komu • pasti / padati u očaj

Pognutost i loša tjelesna postura obično su pokazatelji tužnog raspoloženja, snuždenosti, depresije ili postidečnosti za razliku od uspravnog položaja tijela koje ukazuje na pozitivan emocionalni stav. U ovoj je podgrupi ukupno devet frazema. Tek jedan ima pozitivno značenje sreće, oduševljenja, razdraganosti: *biti u (na) sedmom (devetom) nebu*,⁶ a kod preostalih osam frazema u pozadinskoj se slici prepoznaje smjer kretanja prema dolje (tj. smjer kretanja pojedinog dijela tijela prema dolje) što je pokazatelj negativnih emocija. U frazemu *objesiti (oboriti) glavu* somatska sastavnica *glava*, to sjedište intelekta i emocija i glavni dio tijela koji upravlja ljudskim postojanjem (Kovačević 2012: 107), kreće se prema dolje i na taj se način položajem tijela ukazuje na snuždenost, pokunjenost i/ili postidečnost. Frazeme *biti u banani*, *biti u bedu*, *biti u komi* osim osnovnog zajedničkog značenja ‘biti loše volje, biti neraspoložen’, objedinjuje statičnost i veza s predodžbenom shemom SPREMNIKA (eng. CONTAINER), odnosno s metaforom EMOCIJE / EMOCIONALNA STANJA SU SPREMNICI (eng. EMOTIONS

5 Ta su objašnjenja jednim dijelom preuzeta od Lakoffa i Johnsona, a potom proširena s obzirom na specifičnosti ekscerpiranoga hrvatskog korpusa.

6 Podrobnije o numeričkim frazemima kao pragmemima v. Pintarić (2003).

/ EMOTIONAL STATES ARE CONTAINERS).⁷ Dok se kod sastavnice *koma* radi o medicinskom terminu i jasno se prepoznaje fizičko stanje bez svijesti, pri čemu je čovjek u ležećem položaju, kod sastavnica *banana* i *bed* značenje nije razvidno i potrebno je dodatno pojašnjenje. Sastavnica *banana* u frazemu *biti u banani* prema Ž. Fink zapravo je eufemizam za muški spolni organ iz vulgarnog izraza jednake strukture (2010: 212), a sastavnica *bed* je anglizam (riječ je o engleskom pridjevu *bad*). Unatoč činjenici što značenjski ova sastavnica ne ukazuje na kretanje prema dolje, frazem *biti u bedu* svakako pripada analiziranoj podskupini jer se njegova pozadinska slika stvorila zahvaljujući frazemima poput *biti u komi* i **biti down*⁸ s kojima tvori frazemski sinonimski niz. Kod glagolskih frazema *pasti / padati u bed*, *pasti / padati u komu*, *pasti / padati u očaj* treba naglasiti da glagol *pasti / padati* izravno ukazuje na prostorno kretanje prema dolje te ih se zbog toga može dovesti u vezu s predodžbenom shemom PUTA (eng. PATH), ali jednako tako i s predodžbenom shemom spremnika, pri čemu im je zajednički nazivnik dinamičnost. Ovim se frazemima priključuje i glagolski frazem *klonuti (pasti / padati) duhom* sa značenjem ‘snužđiti se, izgubiti / gubiti polet’.

2. SVJESNOST JE GORE; NESVJESNOST JE DOLJE

↑ SVJESNOST JE GORE	↓ NESVJESNOST JE DOLJE
došlo je iz guzice (dupeta) u glavu <i>komu što</i>	- gurnuti / gurati (zabijati / zabiti) glavu u pijesak <kao noj> - kao da je pao s Marsa <i>tko</i> - pasti s Marsa - sići / silaziti s uma (pameti)

Ljudi, baš poput većine sisavaca, spavaju u vodoravnom položaju, a kada su budni, onda su u okomitom položaju u odnosu na podlogu. Nesvjesno se stanje općenito povezuje s ležećim položajem. U ovoj su podgrupi navedeni oni frazemi koji su nastali na temelju dihotomije svjesno (gore) – nesvjesno (dolje). Upravo je s tim povezana opreka glava – guzica (dupe) u frazemu *došlo je iz guzice (dupeta) u glavu* komu što. Podgrupa NESVJESNOST JE DOLJE obuhvaća 4 frazema, a prvi od njih *gurnuti / gurati (zabijati / zabiti) glavu u pijesak <kao noj>* temeljen je na netočnoj antropocentričnoj pretpostavci da noj zabija glavu u pijesak kako bi izbjegao opasnost. Frazemi *kao da je pao s Marsa tko* i *pasti*

7 Z. Kövecses govori o konceptualizaciji osjećaja koristeći se predodžbenom shemom spremnika (Kövecses 1990), a S. Peña Cervel dalje razrađuje tu shemu uzimajući u obzir prijedloge u (eng. *in*) i iz (*van*) (eng. *out*) u trima metaforama: PEOPLE ARE CONTAINERS; ABSTRACT ENTITIES ARE CONTAINERS; EMOTIONS / EMOTIONAL STATES ARE CONTAINERS (Peña Cervel 1998–99: 261–271).

8 Ova sveza riječi nije zabilježena u frazeološkim rječnicima suvremenoga hrvatskog jezika. Osim neovjerenosti dodatni je problem te sveze i bilježenje engleske sastavnice *down*.

s *Marsa* mogu se svesti pod semantički nazivnik neinformiranosti i zbunjeno-
sti, a samim time i dalje pod općenitiji nazivnik nesvjesnosti. Imajući na umu
analiziranu orijentacijsku konceptualnu metaforu, postavlja se pitanje koliko je
tu sastavnica *Mars* utjecala na značenje navedenih frazema, a koliko je snažan
pri tome utjecaj značenja glagolske sastavnice *pasti*. Sasvim je sigurno da je
kulturološka konotacija sastavnice *Mars* odigrala ključnu ulogu pri konstrui-
ranju značenja tih dvaju frazema. Frazem *sići / silaziti s uma (pameti)* također
je nastao na opreci svjesno (gore) – nesvjesno (dolje) pri čemu je um (pamet),
dakako, gore, a »silazenje« označava kretanje prema nesvjesnom.

3. ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE; BOLEST I SMRT SU DOLJE

↑ ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE	↓ BOLEST I SMRT SU DOLJE
• dići (podignuti i sl.) na noge <i>koga</i>⁹ • dići se na noge¹⁰ • dignuti / dizati <i>koga</i> iz mrtvih • dignuti se (vratiti se) iz mrtvih	

Bolest je obično razlog zbog kojeg je bolesnik primoran ležati (dakle, biti fizički
u vodoravnom, ležećem položaju). Kada čovjek umre, također je dolje, tj. leži.
Somatizam *noga* simbol je društvene povezanosti, a ujedno je i simbol kontakta
s majkom zemljom. U širem je smislu noga simbol života. Noge dodirivanjem
tla provode magične i duhovne moći (Kovačević 2012: 118). U ovoj su se pod-
skupini našli samo oni frazemi koji označavaju kretanje prema gore, odnosno u
njihovoj se pozadinskoj slici krije podizanje tijela u vertikalni položaj u znače-
nju ozdravljenja i/ili »oživljenja«: *dići (podignuti i sl.) na noge koga, dići se na
noge, dignuti / dizati koga iz mrtvih, dignuti (vratiti se) iz mrtvih*.

4. ISKAZIVANJE KONTROLE ILI SILE JE GORE; PODČINJENOST KONTROLI ILI SILI JE DOLJE

↑ ISKAZIVANJE KONTROLE ILI SILE JE GORE	↓ PODČINJENOST KONTROLI ILI SILI JE DOLJE
• biti (stajati) na čelu <i>čega</i> • doći (stati) na čelo <i>čega</i>	• pognuti glavu (šiju) <pred kim> • biti na koljenima • pasti / padati na koljena <pred kim, pred čim> • pasti u <čiju> nemilost

9 U HFR navodi se pet značenja za ovaj frazem, a ovdje se uzima u obzir samo njegovo prvo značenje: 'izliječiti *koga*, zaliječiti *koga*, oporaviti *koga*'.

10 U HFR navode se tri značenja za ovaj frazem, a ovdje se uzima u obzir samo njegovo drugo značenje: 'izliječiti se, zaliječiti se, oporaviti se'.

Fizička se veličina obično povezuje s fizičkom jačinom, a vrijedi i pretpostavka da se pobjednik u fizičkoj borbi uvijek nalazi na vrhu, tj. iznad poraženog suparnika. Uzevši u obzir tu fizičku posturu, grupirano je šest hrvatskih frazema od kojih su dva u podgrupi iskazivanja kontrole ili sile, a četiri u podgrupi podčinjenosti (kontroli ili sili). Somatska sastavnica *čelo* najviši je dio ljudskog lica, a u frazemima ovdje analiziranog korpusa razvija simboliku vlasti, rukovodstva, kontrole, sile. Inače u hrvatskom jeziku poprima i drugu simboliku u frazemima (v. Kovačević 2012: 288). Somatizam *glava* simbol je snage aktivnoga načela koji uključuje nadmoć u upravljanju, naređivanju i prosvjetljivanju (Kovačević 2012: 107), a somatska sastavnica *šija* u značenju ‘stražnji (mišićavi) dio vrata od lubanje do ramena’ u frazemu *pognuti glavu (šiju)* <pred kim> može se razumjeti kao sinonim somatizma *vrat* koji najčešće simbolizira vezu duše s tijelom (Kovačević 2012: 115). Barbara Kovačević (2012: 138) navodi kako se frazemom *pognuti glavu (šiju)* <pred kim> opisuje čovjek koji se pokorio protiv svoje volje, a spuštanjem glave i pogleda uperenog u pod izbjegava se pokazivanje posramljenosti. Frazemi sa somatizmom *koljeno (biti na koljenima, pasti / padati na koljena)* <pred kim, pred čim> transparentni su zbog pozadinske slike klečanja, a koljeno je simbol sjedišta tjelesne snage, čovjekova autoriteta i društvene moći pa tako svijanje koljena pokazuje čovjekovu slabost i nedostatak autoriteta (Kovačević 2012: 119). Frazem *pasti u <čiju> nemilost* zbog svog je značenja ‘postati predmetom <čije> mržnje (omalovažavanja, osporavanja)’ našao mjesto u ovom korpusu, a upravo je glagolska sastavnica *pasti* pri tome bila odlučujuća. Tu se sastavnicu dalje može dovesti u vezu s predodžbenom shemom SPREMNIKA (i to s njezinim dinamičnim dijelom) kojom se, kako smo već vidjeli, također objašnjavaju emocije.

5. VIŠE JE GORE; MANJE JE DOLJE

↑ VIŠE JE GORE	↓ MANJE JE DOLJE
• astronomska cijena • došlo je (doći će) do plafona <i>što</i> • probiti / probijati plafon <<i>čega</i>>	

Podloga za razumijevanje ove metaforičke konceptualne podskupine jest činjenica da se dodavanjem, tj. slaganjem fizičkih objekata na hrpu, razina hrpe povisuje. U promatranoj su podskupini svega tri frazema objedinjena nazivnikom VIŠE JE GORE. Imenički frazem *astronomska cijena* razumljiv je

ukoliko je poznato metaforičko značenje pridjevske sastavnice *astronomski*: ‘koji je nevjerojatno velik, golem’, ali i onda ako ga se dovede u vezu s astronomijom, znanosti o svemiru i svemirskim tijelima koja su u odnosu na čovjeka gore, tj. iznad njega. Značenje frazema *došlo je (doći će) do plafona* što i *probiti / probijati plafon* <čega> transparentno je budući da sastavnica *plafon*, razgovorna inačica leksema *strop*, označava obično vodoravnu konstrukciju koja natkriva zatvoreni prostor, a koja se u pravilu nalazi iznad glave čovjeka. Plafon se simbolički razumije kao najviša točka, vrhunac.

6. BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (i SPRIJEDA)

↑ BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (i SPRIJEDA)	↓ PROŠLI DOGAĐAJI SU DOLJE (i STRAGA)
	• baciti / bacati u zaborav <i>koga, što</i> • izvući / izvlačiti iz zaborava <i>koga, što</i> • bacilo je (<i> baca</i>) natrag <i>koga, što</i>

Razumijevanje podskupine BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (i SPRIJEDA) vezano je uz razumijevanje konceptualne metafore ŽIVOT JE PUTOVANJE te spoznajom da prilikom kretanja naprijed čovjek u pravilu gleda u smjeru kretanja. Veza se može uspostaviti i s konceptualnom metaforom ZNATI JE VIDJETI prema kojoj su događaji iz prošlosti poznati jer stoje iza nas, a budući su događaji nepoznati i ispred nas su. U HFR-u nisu pronađeni frazemi koji bi odgovarali spomenutoj podgrupi orijentacijske metafore GORE – DOLJE, ali su zato detektirana tri frazema koja bi označavala suprotno i koja bi se mogla objediniti pod naslovom PROŠLI DOGAĐAJI SU DOLJE (i STRAGA). Kod Nagyja nema te podskupine, ali ona logično proizlazi iz dijela BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (i SPRIJEDA). Frazem *baciti / bacati u zaborav koga, što* u pozadinskoj slici podrazumijeva ostavljanje nekoga ili nečega iza sebe budući da prošlost leži iza nas. Jednako tako, želimo li se prisjetiti nekoga ili nečega iz prošlosti, mi to »izvlačimo« iz sjećanja što se frazeologiziralo u frazemu *izvući / izvlačiti iz zaborava koga, što*. I ovdje valja uputiti na predodžbenu shemu SPREMNIKA. Upotrijebi li se frazem *bacilo je (baca) natrag koga, što*, značenje postaje jasno ukoliko se aktivira analizirana konceptualna metaforička podskupina PROŠLI DOGAĐAJI SU DOLJE (i STRAGA).

7. VIŠI POLOŽAJ JE GORE; NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE

↑ VIŠI POLOŽAJ JE GORE	↓ NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE
• visoko kotirati • visoko pucati • biti na <visokom> položaju • uzlazna putanja • daleko dogurati (dotjerati) • dignuti / dizati (staviti / stavljati i sl.) na pijedestal <i>koga</i> • biti na konju • uhvatiti boga za bradu	• nisko kotirati • dotaknuti (dotirnuti) dno <dna> • potonuti na dno • nisko (duboko) pasti • tonuti u glib • biti na niskim granama • pasti na niske grane • kola su krenula (pošla i sl.) nizbrdo <<i>komu</i>> • krenulo je (pošlo je) nizbrdo <i>što</i> • silazna putanja • skinuti / skidati s pijedestala <i>koga</i> • pasti s konja na magarca

Konceptualna metaforička podskupina VIŠI POLOŽAJ JE GORE; NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE isključivo se odnosi na društveni položaj pa su sukladno tome ekscerpirani frazemi iz navedenog izvora (ukupno njih 20). Društveni je položaj u korelaciji s društvenom moći, a ona je gore. Promotre li se frazemi objedinjeni u podskupini VIŠI POLOŽAJ JE GORE, može se zaključiti da su načelno razumljivi zbog pozadinske slike lociranja vlastita tijela u prostoru te društvene moći koja je s tim u vezi. To su sljedeći frazemi: *visoko kotirati*, *visoko pucati*, *biti na <visokom> položaju*, *uzlazna putanja*, *daleko dogurati (dotjerati)*, *dignuti / dizati (staviti / stavljati i sl.) na pijedestal koga*, *biti na konju*, *uhvatiti boga za bradu*. Međutim, ipak ću se zaustaviti na posljednja četiri. Frazem *daleko dogurati (dotjerati)* ne odgovara sasvim nazivniku VIŠI POLOŽAJ JE GORE, već bi ga trebalo proširiti na način da obuhvaća ustaljene jezične jedinice kojima se opisuje kretanje naprijed u značenju napretka i uspjeha pa se stoga predlaže sljedeći naziv: VIŠI POLOŽAJ JE GORE (i SPRIJEDA). Sastavnica *pijedestal* ima značenje ‘umjetničko izrađeno postolje, podnožje kakve skulpture (kipa, stupa i sl.)’ koje je obično na uzvišenom prostoru pa je tako jasna korelacija pijedestala i društvenog položaja u frazemu *dignuti / dizati (staviti / stavljati i sl.) na pijedestal koga*. Predzadnji frazem sadrži zoonimsku sastavnicu *konj*. Simbolika je konja u frazeologiji i bogata i široka,¹¹ a u navedenom frazemu je on simbol sreće, pobjede i zadovoljstva, dok je položaj konjanika uzvišen, tj. »gore«. Posljednji se frazem (*uhvatiti boga za bradu*) našao u ovoj podskupini zbog (nevjerojatne) pozadinske slike hvatanja Božje brade. Budući da

11 Usp. Vidović Bolt (2011: 57–60).

se Boga obično smješta na nebo, gore, onda je slika hvatanja njegove brade usmjerena prema gore, a frazem ima značenje ‘napraviti (postići) nešto što se činilo nemogućim (neostvarivim), učiniti (postići) nešto o čemu drugi maštaju’ (HFR 2014: 42). Drugi dio konceptualne metaforičke podskupine NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE broji 12 frazema: *nisko kotirati, dotaknuti (dodirnuti) dno* <dna>, *potonuti na dno, nisko (duboko) pasti, tonuti u glib, biti na niskim granama, pasti na niske grane, kola su krenula (pošla i sl.) nizbrdo* <komu>, *krenulo je (pošlo je) nizbrdo* što, *silazna putanja, skinuti / skidati s pijedestala koga, pasti s konja na magarca*. Imajući na umu isto ono lociranje vlastita tijela u prostoru te društvenu moć koja je s tim u vezi, ali sada u suprotnom smjeru od ranije promatranog, nabrojani frazemi postaju jasni. Ovdje se u dva frazema pojavljuje sastavnica *dno*, a u jednom frazemu i sastavnica *glib* (*tonuti u glib*). Ako se *glib* razumije u prenesenom značenju kao ‘društveno dno’, onda se navedeni frazem u potpunosti uklapa u ovu podskupinu. Pojavile su se tu još i pozadinske slike krošnje stabla, odnosno grana koje su nisko (*biti na niskim granama, pasti na niske grane*), i pozadinska slika kola koja se kreću nizbrdo (*kola su krenula (pošla i sl.) nizbrdo* <komu>, *krenulo je (pošlo je) nizbrdo* što). Obje slike označavaju društveni neuspjeh. I među ovim se frazemima našao jedan zoonimski (*pasti s konja na magarca*) u značenju ‘doći iz boljega položaja u gori, spustiti se s višega položaja na niži položaj’ (Vidović Bolt 2014: 154). Osim simbolike zoonimskih sastavnica *konj* i *magarac* koje su bez sumnje oblikovale značenje frazema, ovdje do izražaja dolazi i tjelesni položaj i visina na kojoj se nalazi osoba koja je na konju u usporedbi s njenim položajem i visinom kada je na magarcu.

8. DOBRO JE GORE; LOŠE JE DOLJE

↑ DOBRO JE GORE	↓ LOŠE JE DOLJE
• na visokoj (najvišoj) razini (nivou) • biti na visini	• ispod <svake> razine (nivoa)

Lakoff i Johnson (2003: 16), naslanjajući se na Nagyja, navode da je fizička osnova za osobnu dobrobit i blagostanje gore. Imajući u vidu frazeme navedene u podskupinama 1. i 3., iz korpusa sam izdvojila tek dva frazema koja bi odgovarala ovoj podskupini (*na visokoj (najvišoj) razini (nivou), biti na visini*), odnosno jedan frazem iz antonimne podskupine (*ispod <svake> razine (nivoa)*). Treba naglasiti kako bi ovi frazemi svoje mjesto mogli naći i u drugim, ovdje navedenim, podskupinama i to zbog vrlo širokog (i stoga problematičnog) poimanja pojma *dobro*, odnosno *loše*.

9.   VRLINA JE GORE; IZOPAČENOST JE DOLJE

↑ VRLINA JE GORE	↓ MANA JE DOLJE
• dizati (uzdizati) u oblake <i>koga, što</i> • kovati u zvijezde <i>koga, što</i> • dignuti / dizati glavu • uzdignute glave (čela)	• pali anđeo • baciti / bacati obraz pod noge • pasti / padati u <i>čijim</i> očima • imati nos do poda • nos je do poda <i>komu</i>

Kada je netko pun vrlina, to znači da se ponaša u skladu sa standardima koje je postavilo društvo. VRLINA JE GORE jer su aktivnosti koje ukazuju na nečije vrline, povezane s društvenim dobrom, a DOBRO JE GORE. Oblaci i zvijezde nalaze se visoko iznad čovjekova tijela pa tako nekome pripisujemo iznimne vrline i hvalimo ga, ukoliko ga *dižemo u oblake* ili ga *kujemo u zvijezde*. U analiziranoj su konceptualnoj metaforičkoj podskupini mjesto pronašli i somatski frazemi *dignuti / dizati glavu* i *uzdignute glave (čela)*. Prvi ima značenje ‘postati / postajati samosvjesniji (hrabriji)’ (HFR 2014: 137), a potonji ‘ponosno, samosvjesno, smjelo’ (HFR 2014: 149). Položaj tijela, odnosno, položaj glave ukazuje na vrline samosvjesnosti, smjelosti i ponosa. Nasuprot tome nalazi se podskupina MANA JE DOLJE¹² i frazemi: *pali anđeo*, *baciti / bacati obraz pod noge*, *pasti / padati u čijim očima*, *imati nos do poda*, *nos je do poda komu*. Prvi od njih, *pali anđeo*, ima značenje ‘otpadnik, onaj koji je iznevjerio prijašnje ideje (svjetonazore), onaj koji se odvojio od pozitivne sredine (skupine)’ (HFR 2014: 22). Značenje je jasno, ako se ima na umu analizirana podskupina u korelaciji s pozadinskom slikom tog frazema. Somatska sastavnica *obraz* u frazemima ima simboliku časti, poštenja, morala i dostojanstva (Kovačević 2012: 113). Predoči li se pozadinska slika frazema *baciti / bacati obraz pod noge*, postaje razumljivo zašto se frazem sa značenjem ‘osramotiti se / sramotiti se, izgubiti / gubiti čast (ugled, poštenje)’ (HFR 2014: 382) našao u ovoj podskupini. Isto vrijedi i za sljedeći frazem *pasti / padati u čijim očima*. Posljednja se dva frazema (*imati nos do poda*, *nos je do poda komu*) povezuju s ljutnjom, uvrijeđenosti, a takva su stanja uglavnom društveno nepoželjna, tj. smatraju se manama.¹³

12   Budući da su se u radu preuzimali Nagyjevi nazivi podskupina, ovdje ipak nije doslovno preveden naziv DEPRIVITY IS DOWN, već je prilagođen i preinačen u MANA JE DOLJE.

13   Za detaljnije informacije o gestama i mimici u hrvatskoj frazeologiji v. Hrnjak (2005: 29–50).

10. RACIONALNO JE GORE; EMOCIONALNO JE DOLJE

↑ RACIONALNO JE GORE	↓ EMOCIONALNO JE DOLJE

Za posljednju konceptualnu metaforičku podskupinu nisu pronađeni primjeri iz HFR-a koji bi bili usporedivi sa sljedećim primjerima na engleskom jeziku kojima se ona ilustrira:

The discussion fell to the emotional level, but I raised it back up to the rational plane.

We put our feelings aside and had a high-level intellectual discussion of the matter.

He couldn't rise above his emotions.

Umjesto zaključka

Iako su orijentacijske metafore nastale na temelju fizičkih i kulturoloških iskustava i unatoč činjenici da fizička i kulturološka iskustva stvaraju preduvjet za mnoge temelje prostornim metaforama, zaključak o tome koji će temelji biti odabrani kao oni glavni, nemoguće je donijeti i to se razlikuje od kulture do kulture (Lakoff i Johnson 2003: 17–21). Lakoff i Johnson napominju kako postoji opća eksterna sistematičnost između različitih prostornih metafora i kako ona određuje koherenciju među njima. Ističu, primjerice, da je konceptualna metaforička podskupina DOBRO JE GORE koherentna s podskupinama SREĆA JE GORE i ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE. Ta koherentnost među podskupinama uzrokovala je poteškoće s raspodjelom frazeološke građe i u ovom radu (v. podskupinu broj 8) jer dolazi do njihova djelomičnog preklapanja. Cilj ovoga rada nije bio popisati sve frazeme suvremenoga hrvatskoga jezika na kojima je vidljiv pečat orijentacijske metafore GORE – DOLJE, već je glavni zadatak bio ponuditi način sustavnog i lakšeg učenja i pamćenja frazema i to na način da ih se raspodjeli u podskupine koje omogućavaju supostavno učenje frazema iz drugih jezika. Valja istaknuti kako te podskupine nisu konačne i kako se one dalje mogu razrađivati ovisno o percepciji tjelesnog iskustva.

Izvori i literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2006: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- ANTOVIĆ, Mihailo, 2014: Metafora o muzici ili metafora u muzici? Jedan prilog za saradnju kognitivne lingvistike i kognitivne muzikologije. Mateusz-Milan Stanojević (ur.): *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Zagreb: Srednja Europa. 233–254.
- BITI, Marina, MAROT KIŠ, Danijela, 2014: Konceptualna metafora i kognitivna poetika. Mateusz-Milan Stanojević (ur.): *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Zagreb: Srednja Europa. 203–231.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 2005: *Figurative language: Cross-cultural and cross-linguistic perspective*. Amsterdam: Elsevier.
- FINK, Željka, 2010: О двух хорватских фразеологизмах с компонентом *banana*. A. Savchenko, V. Mokienko, H. Walter (hrsg.): *Phraseologie und Text. Materialien der XXXVIII. Internationalen wissenschaftlich-methodischen Konferenz*. Sankt Petersburg, Greifswald: Ernst-Moritz-Arndt Universität Greifswald. 205–214.
- GIBBS, Raymond W., COLSTON, Herbert L., 2012: *Interpreting figurative meaning*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HFR 2014 = Menac, Antica, Fink Arsovski Željka, Venturin Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- HRNJAK, Anita, 2005: Geste i mimika kao izvor frazeologije (na primjeru hrvatske frazeologije). *Filologija* 44, 29–50.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, 2012: *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KÖVECSES, Zoltán, 1990: *Emotion Concepts*. U.S.A.: Springer-Verlag.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 2003: *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- OMAZIĆ, Marija, 2014: Konceptualna metafora u frazeologiji. Mateusz-Milan Stanojević (ur.): *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. Zagreb: Srednja Europa. 27–45.
- PEŃA CERVEL, Sandra, 1998–99: The prepositions *in* and *out* and the trajectory-landmark distinction. URL: dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/227015.pdf (pristup: 29. 8. 2015).
- PINTARIĆ, Neda, 2003: Brojke kao pragemmi. Boris Pritchard, Diana Stolac, Nada Ivanetić (ur.): *Psiholingvistika i kognitivna znanost u hrvatskoj primijenjenoj lingvistici*. Zagreb, Rijeka: HDPL. 607–616.
- VIDOVIĆ BOLT, Ivana, 2011: *Životinjski svijet u hrvatskoj i poljskoj frazeologiji I*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Agnieszka Będkowska-Kopczyk

Prostorsko dojevanje mentalnih dogodkov v luči slovenskih glagolsko-samostalniških konstrukcij

1 Uvod

Prispevek predstavlja kognitivno raziskavo štirih tipov glagolsko-samostalniških konstrukcij z abstraktnimi samostalniki *depresija*, *otopelost*, *melanholija*, *evforija* in *ekstaza* ter predložno vezavo (*v* + abstraktni samostalnik v tožilniku ali *iz* + samostalnik v rodilniku):

- (1) V_[METAF.] + Prep. *v* + N_[ABSTR.] (npr. *pasti v depresijo*)
- (2) V_[METAF.] + N_[+HUM/ABSTR.] + Prep. *v* + N_[ABSTR.] (npr. *spraviti koga v depresijo*)
- (3) V_[METAF.] + Prep. *iz* + N_[ABSTR.] (npr. *izvleči se iz depresije*)
- (4) V_[METAF.] + N_[+HUM/ABSTR.] + Prep. *iz* + N_[ABSTR.] (npr. *izvleči koga iz depresije*)

Samostalniške sestavine v teh konstrukcijah lahko izražajo različne vrste notranjih stanj, na primer: bolezensko duševno stanje (*depresija*, *melanholija* in *evforija*) ali nebolezensko duševno stanje (*otopelost*, *melanholija* in *ekstaza*); nekatere od teh sestavin se nanašajo tudi na čustveno stanje (npr. *depresija*, *ekstaza*, *otopelost*).¹ Zavaljo pomena samostalnika izražajo torej navedene

1 Na osnovi razlag teh samostalnikov v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) je moč sklepati, da so meje med posameznimi vrstami stanj zabrisane, kar je lahko dokaz dejstva, da se med doživljanjem teh stanj lahko prepletajo različne mentalne izkušnje. *Depresija* in *melanholija* sta definirani kot 'bolezensko duševno stanje'. *Evforija* (označena s kvalifikatorjem »med.«) je definirana kot 'bolnikovo pretirano dobro počutje in razpoloženje'. *Depresija* in *evforija* poimenujeta tudi čustveno stanje (gl. *depresija*₂; 'pottrost, pobitost' in primer z besedo *evforija*, označen kot ekspr., *umetnikova evforija po končanem delu*). *Melanholija* je kategorizirana kot 'duševno stanje, značilno za človeka melanholičnega temperamenta' (npr. *obšla ga je melanholija*). *Otopelost* ('stanje otopelega človeka') nastopa, ko človek postane 'manj občutljiv za zunanje dražljaje' ali izgubi 'voljo, zanimanje za kaj'. Zato lahko govorimo tako o občutku fizične otopelosti kot o duševni in čustveni otopelosti. *Ekstaza* je v SSKJ kategorizirana kot »duševno stanje« in hkrati, s kvalifikatorjem ekspr., kot 'veliko navdušenje, zanos, prevzetost'. Komentar zahteva tudi sam izraz »duševno stanje«. SSKJ definira pridevnik *duševen* kot 'nanašajoč se na duša₂'. *Duša*₂ pa je definirana kot 'čustveno-moralna stran človeka' in 'nanašajoč se na umsko dejavnost'. Na osnovi te definicije, lahko sklepamo, da izraz »duševno stanje« zajema tako čustveno izkušnjo kot kognitivne procese (ne zajema pa čutnega zaznavanja).

konstrukcije različne vrste mentalnih dogodkov.² Pomensko-skladenjske lastnosti glagolske sestavine določajo med drugim časovni okvir oz. faznost mentalnega dogodka. Poleg tega predpostavljam, da pomen glagola ni semantično izpraznjen, temveč je metaforično razširjen (npr. *pasti v pasti v brezno* → *padla je v depresijo*). Predlog izraža prostorske odnose, sklon, v katerem nastopa samostalnik (tožilnik ali roditelj), skupaj s pomenom glagola in predloga pa izraža dejstvo, da se dogodek dojema kot dinamičen, in sicer kot sprememba stanja.³

Vse sestavine so v posameznih konstrukcijskih tipih med seboj konceptualno povezane in zrcalijo prostorsko dožemanje mentalnih dogodkov. Po Lakoffu in Johnsonu (1999) ter Turnerju (2000) predpostavljam, da gre pri teh konstrukcijah za metaforični prenos SPREMEMBA STANJA JE SPREMEMBA LOKACIJE (OZ. GIBANJE IZ ENEGA OMEJENEGA PROSTORA V DRUGEGA), ki je povezan z metaforo STANJA SO LOKACIJE (OZ. OMEJENI PROSTORI). Jezikovne konstrukcije, ki so izvedbe konstrukcijskih tipov (2) in (4), vsebujejo kavzativni glagol, zato zrcalijo metaforičen prenos VZROČNOST JE PRISILNO GIBANJE IZ ENEGA OMEJENEGA PROSTORA V DRUGEGA.

Namen raziskave je na osnovi navedenih konstrukcijskih tipov predstaviti prostorske metaforične prenose, ki motivirajo dožemanje spremembe navedenih stanj, in dokazati, da obstaja povezava med prostorsko motivacijo spremembe in dožemanja le-te kot hotenega ali nehotenega dogodka. Predstavim tudi razlike v dožemanju posameznih stanj pri upoštevanju še drugih metaforičnih prenosov, ki skupaj z zgoraj navedenimi prostorskimi metaforami motivirajo analizirane konstrukcije.

Raziskavo opiram na podatke v SSKJ, ki jih dopolnjuje analiza korpusnega gradiva (Gigafida). Med obravnavanimi zgledi (oz. jezikovnimi izvedbami zgoraj navedenih konstrukcijskih tipov) najdemo tako frazeološke termine (npr. *(za)pasti v depresijo*)⁴ kot bolj ali manj ustaljene besedne zveze (npr. *(za)pasti v melanholijo* ali *ponesti v evforijo*)⁵.

2 Mentalne dogodke definiram kot notranja doživetja človeka, ki se neposredno navezujejo na njegovo čutno, čustveno ali intelektualno izkušnjo, gl. dalje.

3 Za razliko od tožilnika in roditelja statične dogodke lahko s samostalniškimi poimenovanji stanj izraža predlog *v* + samostalnik v mestniku (*biti v depresiji*), vendar statičnih konstrukcij z mestnikom v tem članku ne obravnavam.

4 Frazeološke termine v slovenskem jezikoslovju obravnava M. Jemec Tomazin (2010) in A. Žele (2012: 99–114).

5 Zaradi frazeoloških sprememb je včasih težko presojati, ali je določena enota že ali še ne popolnoma ustaljena v jeziku (gl. Jakop 2013). Na primer v Gigafidi ima enota *pasti v melanholijo* samo tri konkordance, *zapasti v melanholijo* jih ima devet.

Tovrstne zveze se v slovanskem in germanskem jezikoslovju obravnavajo ali kot skladijske ali kot frazeološke enote, zato obstaja zanje glede na pristop več terminov.⁶ Glede na dejstvo, da imajo te zveze metaforično motivacijo in so v jeziku ustaljene, jih štejem med kolokacije⁷ (prim. Burger 2007: 56). Pri vseh obravnavanih zgledih raziskujem tako njihovo leksikalno (oz. pomensko) kot slovnično (oz. skladijsko) funkcijo. Z drugimi besedami, v tej raziskavi združujem kognitivno pomensko analizo s skladijsko.

2 Teoretična izhodišča

2.1 Mentalni dogodki

Mentalne dogodke, torej notranja doživetja človeka, je mogoče povezati z izkušenjskim področjem (ang. domain of experience oz. experiential domain), ki ga E. Verhoeven (2007: 1) definira na naslednji način:

The domain of experience [...] covers more specific types of experiences that are ultimately related to the processing of inner and outer stimuli by the human (and animal) nervous system and other related systems. More specifically, this concerns (the faculty of) sensual perception, bodily sensations and feelings, cognitive processes, as well as emotional reactions.⁸

Na jezikovni ravni tovrstne dogodke izražajo v prvi vrsti mentalni glagoli (ang. mental verbs, experiential verbs, psychological verbs), ki jim jezikoslovci posvečajo pozornost že od 50. let prejšnjega stoletja.⁹ Za te glagole je značilno, da vključujejo udeležensko vlogo nosilca stanja (ang. experiencer

6 Npr. glagolski frazemi (Kržišnik 1994), glagolsko-samostalniške kolokacije (Žele 2012, nem. *Substantiv-Verb Kollokationen*, gl. Burger 2007: 55), glagolsko-samostalniške stalne besedne zveze (polj. *zwroty werbo-nominalne*, Jedrzejko 2002, prim. pregled terminologije v Jedrzejko 2002: 20–21).

7 V nadaljevanju torej sinonimno uporabljam izraza »glagolsko-samostalniška konstrukcija« in »glagolsko-samostalniška kolokacija«. Opozoriti pa velja, da se znotraj obravnavanih kolokacij nahajajo tudi enote, ki jih slovenska frazeologija opredeljuje kot minimalne frazeme (Kržišnik 1994, Babič 2008). Gre za stalne, torej frazeološke, glagolsko-predložne zveze tipa: *pasti v kaj, priti v kaj, spraviti v kaj*.

8 Čeprav je ta opredelitev izkušenjske domene dokaj široka (saj zajema pet različnih vrst izkušenj), »bolezenska duševna stanja« vanjo niso vključena.

9 Termin »mentalni glagoli« v slovenskem jezikoslovju uporablja mdr. Andreja Žele (2014: 10). Razume jih kot glagole razumskih in duševnih dejavnosti in stanj (avtorica uporablja tudi termin »glagoli razumsko-duševnih dejavnosti«). William Croft (1993: 55) v kategorijo mentalnih glagolov uvršča glagole čutnega zaznavanja, čustev in kognitivnih procesov. Drugi avtorji mednje uvrščajo tudi glagole hotenja in glagole telesnih občutkov (npr. Verhoeven 2007).

– dobesedno: doživljajoči, ki je izražen bodisi kot osebek, npr. pri glagolih *ljubiti*, *jeziti se*, bodisi kot predmet, pri kavzativnih glagolih, npr. *jeziti koga*). V vsakem naravnem jeziku je mogoče mentalne dogodke izraziti tudi s pomočjo analitičnih oz. opisnih jezikovnih enot, ki jih Verhoevenova (2007, zlasti na str. 37–38) imenuje izkušenske konstrukcije (ang. *experiential constructions*). Med tovrstne konstrukcije spadajo konstrukcije, ki so predmet pričujoče raziskave, kajti tudi v njih je nosilec stanja (oz. spremembe stanja) lahko izražen v osebk, kot npr. v *pasti v depresijo*, *izvleči se iz depresije*, ali v predmetu, kot npr. v *spraviti koga v depresijo*, *izvleči koga iz depresije*.

2.2 Združeni pomensko-skladenjski pristop k obravnavi glagolsko-samostalniških kolokacij

Raziskava sledi predpostavki, da sta pomen vsake jezikovne konstrukcije in njena skladenjska zgradba nerazdružljivo povezana, ker je vsaka jezikovna enota konvencionalna povezava med obliko in pomenom (gl. Langacker 2008, Goldberg 1995, 2006). Združeni leksikalno-skladenjski pristop k obravnavi jezikovnih konstrukcij zagovarja tudi Anna Wierzbicka, ki je že l. 1979 v članku *Ethno-Syntax and the Philosophy of Grammar* predstavila koncept etnoskladnje. Ta koncept je povezan z dejstvom, da ima vsaka slovnična konstrukcija v naravnem jeziku svoj pomen, ki zrcali kulturnospecifično dojemanje sveta (gl. tudi Wierzbicka 1988, zlasti str. 12–15).¹⁰

Navedeni predpostavki sledijo raziskave glagolsko-samostalniških konstrukcij, ki jih na področju poljščine izvaja Ewa Jędrzejko. Avtorica je določila šest tipov konstrukcij s sestavljenim povedkom, in sicer 1) zveze s primarnimi glagoli, 2) z modalnimi 3) s faznimi 4) z generičnimi (oz. uvrščevalnimi), 5) z glagoli, ki imajo metaforični prenos in tvorijo kolokacije, ter 6) s specializiranimi glagoli, ki tvorijo stalne besedne zveze (Jędrzejko 2002: 84–89). Avtorica zagovarja tezo, da ima v zadnjih dveh tipih verbalna sestavina poleg skladenjskih lastnosti tudi pomensko vrednost. Njihov celostni pomen je pogojen tako z jezikovnimi mehanizmi kot tudi s spoznavnimi in kulturnimi procesi, zato za njihovo preučevanje avtorica predlaga integrirani skladenjsko-kulturno-kognitivni pristop. V svojih analizah nadgrajuje spoznanja generativne in pomenske skladnje z opisom konceptualne motivacije (z metaforično vred) teh jezikovnih enot in se ob tem sklicuje na spoznanja kognitivnega jezikoslovja (Jędrzejko 2002: 63–64). Gradivo, ki ga obravnavam v tem članku sodi v peti tip.

¹⁰ O podobnostih in razlikah med Wierzbickinim (1988) in kognitivnim oz. konstrukcijskim pristopom glej Goldberg (1995: 224).

2.3 Metaforične osnove glagolsko-samostalniških kolokacij

Kot je navedeno v uvodu, obravnavane konstrukcije temeljijo na prostorskih metaforah. Medpodročne preslikave iz prostorske domene v izkušensko pojasnjujejo med drugim Leonard Talmy (1985, 2000) ter George Lakoff in Mark Johnson (1999). Prvi je že l. 1985 opozoril na analogijo med gibanjem v prostoru in spremembo stanja (gl. Talmy 2000: 238). Za opis dogodkov, povezanih z gibanjem, Talmy uporablja termin »motion event«, ki označuje tako »motion« (gibanje) kot »stationariness« (mirovanje). Za opis abstraktnih dogodkov v izkušenski domeni avtor uporablja termin »change of state event«¹¹ (dogodek spremembe stanja), ki (po analogiji z gibanjem) označuje tako »state change« (spremembo stanja) (npr. *pasti v depresijo*) kot »stasis« (obstajanje stanja) (npr. *biti v depresiji*).¹²

Lakoff in Johnson (1999: 179) nadaljujeta Talmyjevo razmišljanje in definirata t. i. LOKALISTIČNO METAFORO STRUKTURE DOGODKA (ang. THE LOCATION EVENT-STRUCTURE METAPHOR), ki zrcali prenos iz izhodiščne domene gibanja v prostoru v ciljno domeno abstraktnih dogodkov. Gre za metaforo s številnimi med seboj konceptualno povezanimi podrejenimi metaforami, med katere spadajo npr: STANJA SO LOKACIJE (OMEJENI PROSTORI) in SPREMEMBA STANJA JE SPREMEMBA LOKACIJE (OZ. DOBESEDNO: SPREMEMBA (STANJA) JE GIBANJE IZ ENEGA OMEJENEGA PROSTORA V DRUGEGA), VZROČNOST JE PRISILNO GIBANJE IZ ENEGA OMEJENEGA PROSTORA V DRUGEGA (zadnja je še povezana z metaforo VZROK JE SILA).

V slovenskem jezikoslovju je na prostorsko dojetanje stanj in njihovih sprememb že l. 1957 opozoril Anton Bajec, in sicer ob obravnavi pomenov predloga *v* (Bajec 1957: 116): »Prvotno krajevna je tudi raba, ki kaže spremembo. Ker je vsako spreminjanje neke vrste gibanje, je razumljivo, da se pri tem rabi akuzativ.« Med zgledi je navedel primer glagolsko-samostalniške kolokacije *spraviti v zadrego*. Nato je nadaljeval (prav tam): »Najširše polje se odpira krajevni rabi po prenosu v abstraktnost.« Tej trditvi sledita zgleda s samostalnikom stanja v mestniku (o katerem je prej pisal, da izraža mirovanje, prav tam), in sicer: *srce se je vnelo v ljubezni; v jezi sva si* (Bajec 1957: 117).

11 Naj opozorimo, da pojem »state« (stanje) avtor razume zelo široko, in sicer tako za fizično stanje (narave, človeka) kot duševno stanje človeka.

12 Na primeru angleščine Talmy (2000: 238) določa tri tipe jezikovnih konstrukcij, ki zrcalijo analogijo med gibanjem in stanjem. Aplikacijo in razširitev njegovega pristopa na gradivo slovenskega jezika je natančno predstavljena v Będkowska-Kopczyk (2013, gl. zlasti str. 231–238).

2.4 Scenarij mentalnih dogodkov

Iz izkušnje vemo, da ima vsak dogodek udeležence in scenarij, ki ga soustvarjajo drugi dogodki, npr. začetek, potek in konec (Lakoff 1987: 285–286). Kognitivni psihologi in jezikoslovci so na osnovi analiz jezikovnih izrazov s poimenovanji čustev opredelili t. i. scenarij čustev (ang. emotion scenario), ki vsebuje tri vzročno-posledično povezane dogodke: začetek čustva, čustvo samo in fiziološke oz. vedenjske posledice čustva (Kövecses 2000, gl. pregled literature na temo scenarijev čustev v Będkowska-Kopczyk 2012). Kognitivne analize predložitnih zvez z različnimi samostalniškimi poimenovanji čustev (npr. za ruščino Mostovaja 1998, za poljščino in slovenščino Będkowska-Kopczk 2009 in 2011) so že dokazale, da imajo posamezni dogodki v scenariju čustev tudi prostorske temelje. Analiza v naslednjem poglavju ta spoznanja dopolnjuje.

3 Analiza¹³

3.1 Začetek stanja

- (1) $V_{[METAF.]} + Prep. v + N_{[ABSTR]}$
- *v depresijo: padati (71),¹⁴ pasti (485), zapasti (317), zdrsniti (18), toniti (16), potoniti (9), pogrezati se (4), pogrezniti se (12);*
  - *v otopelost: padati (1), pasti (3), zapasti (9), pogrezniti se (2), zaiti (1);*
  - *v melanholijo: padati (1), pasti (2), zapasti (9), toniti (1), utoniti (1), potoniti (1), potopiti se (1), zabresti (2), zavoziti (1), zaiti (1);*
  - *v evforijo: padati (9), pasti (46), zapasti (16);*
  - *v ekstazo: padati (22), pasti (35), zapasti (1), stopiti (4), poleteti (1).*
- (2) $V_{[METAF.]} + N_{[+HUM/ABSTR]} + Prep. v + N_{[ABSTR]}$
- *v depresijo koga: spraviti (46), spravljati (37), pehati (4), pahniti (83), potisniti (14), peljati (6), voditi (80);*
  - *v otopelost koga: popeljati (1), voditi (8);*
  - *v melanholijo koga: spraviti (2), spravljati (2), pahniti (2), pripeljati (2), potopiti (1);*
  - *v evforijo koga: spraviti (28), spravljati (5), pahniti (8), ponesti (2);*
  - *v ekstazo koga: spravljati (61), spraviti (88), popeljati (42), zapeljati (4), poslati (2).*

13 Pričujoča analiza seveda ne prikazuje izčrpnega scenarija obravnavanih stanj, saj zajema le izbrani del metaforičnih konstrukcij.

14 V oklepajih je navedeno število v korpusu Gigafida najdenih konkordanc.

Na osnovi navedenih zgledov lahko ugotovimo, da je začetek stanja izražen z glagoli, ki v fizični domeni izražajo ali samopremikanje (prvi konstrukcijski tip) ali povzročeno premikanje (drugi, kavzativni tip). V vseh zgledih zveza s predlogom *v* + samostalnik stanja v tožilniku izraža, da se določeno stanje dojema kot abstraktni cilj premikanja, torej lokacijo, ki ima obliko tridimenzionalnega prostora. V prvem konstrukcijskem tipu se ob vseh samostalnikih, ki poimenujejo stanja, pojavlja glagol *padati* (in njegove dovršne oblike *pasti*, *zapasti*), ki ga v teh kolokacijah lahko definiramo kot ‘zaradi izgube ravnotežja, opore prihajati z višjega mesta navzdol zaradi lastne teže’.¹⁵ Podoben pomen ima glagol z morfemom *se*: *pogrezati se* (‘pomikati se v navpični smeri navzdol’), ki se pojavlja ob samostalnikih *depresija* in *otopelost* in *zdrsniti* (‘drseč se spustiti, pasti’) v *zdrsniti v depresijo*. Ob samostalnikih *depresija* in *melanholija* nastopa tudi glagol *toniti* in njegovi dovršniki, ki se v fizičnem prostoru nanašajo na izginjanje pod (vodno) gladino, kar je dokaz še enega metaforičnega prenosa, kajti obe stanji se dojemata kot posoda s tekočino. Vsi naštetih glagoli poleg gibanja, ki ga lahko definiramo kot ‘nenadzorovano premikanje navzdol’, izražajo gibanje, ki je neodvisno od volje osebe (objekta), ki se premika. Na tej podlagi lahko sklepamo, da obravnavani zgledi izražajo, da se začetek stanja dojema kot dogodek, ki ni odvisen od volje doživljajočega. Drugačno sliko predstavljajo glagoli *zaiti* (v *otopelost*, *melanholijo*), *zabresti*, *zavoziti* (v *melanholijo*) in *stopiti*, *poleteti* (v *ekstazo*), ki v fizičnem prostoru izražajo gibanje, katerega povzročitelj je premikajoči se človek. Kolokacije s temi glagoli zrcalijo dejstvo, da se začetek stanja dojema kot dogodek, ki ga povzroča sam doživljajoči (tovrstni zgledi so v Gigafidi vendarle redkejši).

V drugem konstrukcijskem tipu ob vseh obravnavanih samostalnikih – razen ob *otopelost* – nastopa kavzativni glagol *spraviti* (in njegova nedovršna oblika), ki v fizičnem prostoru pomeni ‘navadno s prizadevanjem narediti, doseči, da kdo ali kaj pride, na kako mesto’ (in v prenesenem pomenu, ki ga navaja SSKJ: ‘da pride iz kakega stanja, v kako stanje’). Poleg njega nastopajo glagoli, ki pomenijo ‘s silo spravljati kam’, torej *pehati*, *potiskati* (in/ali njuni dovršni obliki) in *ponesti* v zvezi z *evforijo*. Pojavljajo se glagoli, ki v fizični domeni pomenijo povzročeno premikanje človeka/objekta po površini, kot so *voditi* (v *depresijo*, *otopelost*), *peljati* in njegovi dovršniki (v *depresijo*, *otopelost*, *melanholijo*, *ekstazo*). Samostalnik *melanholija* se enkrat pojavlja z glagolom, ki izraža povzročeno premikanje človeka/objekta pod vodo (*potopiti*), *ekstaza* pa z glagolom *poslati*, ki v fizični domeni izraža ‘povzročeno premikanje kam, navadno z določenim naročilom’. Lahko torej sklepamo, da

15 Razlage pomenov glagolov so prirejene po njihovih definicijah v SSKJ.

konstrukcijski tip s kavzativnimi glagoli, ki v fizični domeni izražajo prisilno oz. povzročeno premikanje, zrcali dejstvo, da se abstraktni dogodek začetka stanja tudi dojema kot prisilni dogodek oz. kot dogodek, ki je povzročen s strani zunanjega dejavnika, torej neodvisno od volje doživljajočega.

3.2 Konec stanja

- (3) V_[METAF.] + Prep. *iz* + N_[ABSTR]
- *iz depresije: se izvleči* (14), *se izkopati* (11), *se potegniti* (1), *se izviti* (2);
  - *iz otopelosti: se izvleči* (1), *se iztrgati* (1), *se prebuditi* (7), *se predramiti* (3);
  - *iz melanholije: se izvleči* (1), *se zbuditi* (1);
  - *iz evforije: priti* (1), *iti ven* (1);
  - *iz ekstaze: se zbuditi* (1), *se vrniti* (1).
- (4) V_[METAF.] + N_[+HUM/ABSTR] + Prep. *iz* + N_[ABSTR]
- *iz depresijo koga: izvleči* (9), *potegniti* (12), *spraviti* (12), *izkopati* (3), *predramiti* (1);
  - *iz otopelosti koga: iztrgati* (6), *povleči* (2), *zdramiti* (16), *predramiti* (14), *prebuditi* (26);
  - *iz melanholije koga: dvigati* (2), *spraviti* (2), *potegniti* (1);
  - *iz evforije koga: (0)*;
  - *iz ekstaze koga: (0)*.

Tudi konec stanja ima slikovito prostorsko predstavo. Ponovno je izražen z glagoli, ki v fizični domeni izražajo ali samopremikanje (v tretjem konstrukcijskem tipu so to v večini glagoli z morfemom *se*) ali povzročeno premikanje (primeri s kavzativnimi glagoli). Ker v vseh zgledih nastopa zveza s predlogom *iz* + samostalnik v roditelju, ugotovimo, da se stanje dojema kot abstraktna lokacija, ki je tridimenzionalni vir premikanja. Takšno konceptualizacijo stanja dodatno potrjuje še predpona *iz-*, ki nastopa v glagolskih sestavljenkah tipa *izvleči (se)*, *izkopati (se)*, *iztrgati (se)*, *izviti (se)* pa glagol *potegniti se*. Lahko sklepamo, da v fizični domeni ti glagoli izražajo 'spravljanje ene stvari iz notranjosti druge stvari z uporabo sile'. Med glagole gibanja v tretjem konstrukcijskem tipu spadajo še: *vrniti se*, *priti* in *iti ven*. Vsi naštetih glagoli izražajo samopremikanje (prim. pomen morfema *se* v Žele 2012: 218), ki je sproženo s strani premikajočega se človeka (torej v skladu z njegovo voljo) in/ali z uporabo njegove notranje sile. V tretjem konstrukcijskem tipu se nahajajo tudi zgledi z glagoli s *se*, ki izražajo samoprehajanje iz

spečega stanja v budno (npr. *prebuditi se, predramiti se iz otopelosti; zbuditi se iz ekstaze, iz melanholije*). Čeprav ti glagoli v fizičnem prostoru ne izražajo premikanja, na osnovi njihove predpanske zgradbe in sosedstva predložne zveze *iz +* roditelj, lahko trdimo, da izražajo metaforičen prehod iz enega stanja v drugo. Poleg tega te konstrukcije pomenijo hkrati, da se abstraktno stanje človeka metaforično dojema kot spanec. Lahko torej povzamemo, da tretji konstrukcijski tip izraža konec stanja, ki se dojema kot delovanje doživljajočega, ki je sproženo z uporabo njegove notranje sile (kolokacije z *izvleči se, izkopati se, iztrgati se, izviti se, potegniti se*), ali kot delovanje, ki je v skladu z njegovo voljo (kolokacije z *vrniti se, priti, iti ven*), ali pa, ne nazadnje, kot dogodek, ki se dogaja sam od sebe (kolokacije s *prebuditi se, predramiti, zbuditi se*).

Tako se glagoli, ki v fizični domeni pomenijo spravljanje ene stvari iz notranjosti druge z uporabo sile, kot glagoli, ki izražajo prehajanje iz spečega stanja v budno, pojavljajo v četrtem konstrukcijskem tipu (a samo s samostalniki *depresija, otopelost in melanholija*). Za razliko od tretjega četrti tip izraža konec stanja, ki se dojema kot povzročen s strani zunanjega dejavnika.

V luči obravnavanih konstrukcij je konec evforije in ekstaze konceptualiziran le kot posledica samodelovanja (redki zgledi v Gigafidi, tretji konstrukcijski tip). Najbrž je razlog za to dejstvo, da se obe stanji dojemata kot pozitivni (četudi evforijo medicina definira kot bolezensko duševno stanje, samostalni *evforija* poimenuje hkrati tudi pozitivno čustveno stanje). Na drugi strani v korpusu Gigafida najdemo zglede s predložno zvezo *iz + evforija-_{rod}* in *iz + ekstaza-_{rod}*, ki ne izražajo spremembe (oz. konca) stanja, temveč reakcijo, ki jo stanje evforije ali ekstaze sproži, npr.

Z Empolijem smo se pravzaprav že uvrstili v serie A, tako da sem na reprezentančne priprave prišel iz popolne evforije.

Ampak ta stavek, ki ga je dihnila iz silnosti ekstaze, ni imel nič opraviti z brivniško dialektiko.

Navedena zgleda torej poleg prostorske metafore zrcalita še eno, in sicer EVFORIJA/EKSTAZA JE VZROK ZA ČLOVEKOVO DEJANJE.

Omembe vredne so tudi glagolsko-samostalniške kolokacije z metaforično razširjenimi glagoli premikanja (npr. *preiti*), ki izražajo, da se stanje X spremeni v stanje Y, npr.

Tako je večinsko razpoloženje v nekaj dneh iz depresije in melanholije prešlo v prekipelavo optimizem, pravo evforijo.

Tudi ti zgledi zrcalijo medsebojno povezane metafore: ontološko STANJA SO ŽIVA BITJA (ker lahko »preidejo«), ontološko in prostorsko STANJA SO LOKACIJE ter prostorsko SPREMEMBA STANJA JE GIBANJE.

4 Sklep

Analiza kolokacij, ki tvorijo štiri obravnavane konstrukcijske tipe, je potrdila, da se tako bolezenska kot nebolezenska duševna stanja in čustva v slovenščini metaforično dojemajo kot lokacije, ki imajo obliko tridimenzionalnega prostora. To dejstvo je razvidno že na podlagi predložnih zvez s predlogoma *v* + poimenovanje stanja v tožilniku in *iz* + poimenovanje stanja v rodilniku. Vendar šele na osnovi analize glagolov, ki nastopajo v teh kolokacijah, je moč sklepati, kako se v slovenščini dojemata začetek in konec petih obravnavanih stanj. Ti glagoli v fizičnem prostoru izražajo različne vrste gibanja: a) nenadzorovano samopremikanje (ki torej ni odvisno od človekove volje), b) gibanje, ki ga človek lahko nadzoruje in c) nenadzorovano gibanje, ki ga povzroča zunanji dejavnik. Uporaba posameznih glagolov v abstraktni domeni človekovih stanj dokazuje, da se začetek stanja (tako negativnega kot pozitivnega) najpogosteje dojema kot nehoteni dogodek, ki ni nadzorovan s strani doživljajočega. Izražajo ga glagoli, ki v fizičnem prostoru pomenijo nenadzorovano samopremikanje (npr. *pasti*, 1. konstrukcijski tip), in glagoli, ki zrcalijo povzročeno premikanje (npr. *spraviti*, 2. tip). Redkejši so primeri, v katerih se začetek stanja metaforično dojemata kot hoteni in nadzorovani dogodek (npr. *stopiti v ekstazo*, *zabresti v melanholijo*, *zaiti v otopelost*) (2. tip). Tudi konec stanja se lahko dojema kot nehoteni dogodek, ki je povzročen s strani zunanjega dejavnika (4. tip). Vendar se za razliko od začetnega konec stanja lahko dojema tudi kot nadzorovani dogodek, in sicer kot delovanje doživljajočega, katerega uspešnost pogojuje uporaba notranje sile (npr. *izvleči se*), ali kot delovanje, ki je (vsaj) v skladu z njegovo voljo (npr. *iti ven*, 3 tip). Konec stanja se lahko dojema tudi kot dogodek, ki se dogaja sam od sebe (sem spadajo glagoli, ki v fizičnem prostoru izražajo prehod iz spečega v nespeče stanje; 3. tip). Analiza je dodatno pokazala ontološke metafore, ki motivirajo dojemanje spremembe mentalnega stanja, in sicer začetek depresije in melanholije je motiviran z vodno metaforiko (npr. *toniti v depresijo* ali *toniti v melanholijo* → DEPRESIJA/MELANHOLIJA JE POSODA Z VODO), konec stanja otopelosti pa je motiviran z metaforiko spanja (npr. *prebuditi se iz otopelosti* → OTOPELOST JE SPANJE).

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2008: Minimalni frazemi v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 53/2. 49–63.
- BAJEC, Anton, 1959: *Besodotvorje slovenskega jezika IV: Predlogi in predpone*. Ljubljana: SAZU.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2009: W »pojemniku uczuć«. Analiza wybranych konstrukcji przyimkowych w języku polskim i słoweńskim. Ilona Generowicz, Ewa Kaczmarska, Ignacy M. Doliński (red.): *Świat ukryty w słowach, czyli o znaczeniu gramatycznym, leksykalnym i etymologicznym*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego. 27–44.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2011: Emotions as causes of human behavior in Polish and Slovene. Laura A. Janda, Marcin Grygiel (ur.): *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 251–270.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2012: Cross-cultural linguistic explorations of emotion scripts and their practical implications. Libor Pavera, Ivo Pospíšil a kolektiv (ur.): *Filologie, areál a prakxe. Inovativnost v současných filologických oboreh*. Praha: Verbum. 80–98.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2013: The event of emotional change in Slovene in the light of Leonard Talmy's typological framework. *Świat i słowo* 1(20). 221–242.
- BURGER, Harald, 2007: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. 3., neu bearbeitete Auflage. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- CROFT, William, 1991: *Syntactic Categories and Grammatical Relations. The Cognitive Organization of Information*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net/> (vpogled: 10.–25. 4. 2015).
- GOLDBERG, Adele E., 1995: *A Construction Grammar Approach to Argument Structure*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- GOLDBERG, Adele E., 2006: *Constructions at Work. The Nature of Generalizations in Language*. Oxford: Oxford University Press.
- JAKOP, Nataša, 2014: Frazeologija v sodobnem slovarju slovenskega jezika. *Posvet o novem slovarju slovenskega jezika*. Ministrstvo za kulturo. URL: http://www.mk.gov.si/fileadmin/mk.gov.si/pageuploads/Ministrstvo/slovenski_jezik/E_zbornik/15-_Natasa_Jakop-korekture.pdf. (vpogled: 22. 4. 2015).
- JĘDRZEJKO, Ewa, 2002: *Problemy predykcji peryfrastycznej. Konstrukcje – znaki – pojęcia*. Katowice: Wydawnictwo Gnome.
- JEMEC TOMAZIN, Mateja, 2010: *Slovenska pravna terminologija od začetkov v 19. stoletju do danes*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.
- LAKOFF, George, 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1999: *Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.

- LANGACKER, Ronald W., 2008: *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. New York: Oxford University Press.
- MOSTOVAJA, Anna, 1998: On emotions that one can “immerse into,” “fall into” and “come to”: The semantics of a few Russian prepositional constructions. Angeliki Athanasiadou, Elżbieta Tabakowska (red.): *Speaking of Emotions: Conceptualization and Expression*. Berlin: Mouton de Gruyter. 295–329.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html> (vpogled: 1.–22. 4. 2015).
- TALMY, Leonard, 2000: *Toward a Cognitive Semantics: Typology and Process in Concept Structuring*. Vol 2. Cambridge: MIT Press.
- VERHOEVEN, Elizabeth, 2007: *Experiential Constructions in Yucatec Maya. A Typologically Based Analysis of a Functional Domain in a Mayan Language*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- WIERZBICKA, Anna, 1988: *The Semantics of Grammar*. Amsterdam: John Benjamins.
- ŽELE, Andreja, 2012: *Pomensko-skladenjske lastnosti slovenskega glagola*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- ŽELE, Andreja, 2014: Medpropozicijskost z vidika družljivosti glagolov oz. povedkov. *Slavia Centralis* 2. 5–17.

Melanija Larisa Fabčič, Elizabeta Bernjak
**Konceptualizacija pojma »čas« v slovenski,
 nemški in madžarski frazeologiji**

Ljudje pravijo, da čas mineva. Čas pravi, da minevajo ljudje.
 (Sanskrtski pregovor)

1 Uvod

Kaj je čas? Odgovor na to vprašanje je zelo zapleten. Začetek neskončnega časa računamo od velikega poka, od nastanka Zemlje, ko se je rodil v današnjem pomenu pojmovani čas. Na osnovi česa je človek konceptualiziral čas, eno najpomembnejših determinant življenja? Ker čas fizično ni prisoten, je dojemanje časa človek povezal z zaporedjem dogodkov iz svojega življenja (rojstvo, smrt) oz. z naravnimi pojavi, povezanimi z gibanjem nebesnih teles (letni časi ipd.). Človek, ki predstavlja del s časovnimi in prostorskimi koordinatami določenega materialnega sveta, je začel iskati orientacijo v neskončnem času, torej je poskušal pojem časa konceptualizirati in artikulirati. Merjenje in določanje pojma čas je imelo v vseh kulturah pomembno vlogo. Čas je odločilna in nujna dimenzija za razumevanje našega sveta. Čeprav ga ne vidimo, ne tipamo in ne slišimo, nam pojem časa zagotavlja občutek neprekinjenosti, tisto nit, na katero koherentno nizamo naše izkušnje. Čas intuitivno doživljamo kot fizično periodičnost, toda v naših vsakdanjih dejanjih, v ožjem in širšem okolju, ne moremo pokazati na nobeno stvar, ki bi jo lahko identificirali s časom. Ta dvojnost se kaže tudi v razmišljanju sv. Avguščina o času v njegovih Izpovedih (2003, II, 14): »Kaj je torej čas? Če me nihče ne vpraša, vem; če pa ga hočem na vprašanje razložiti, ne vem ...«

Poleg zunanjega, izmerljivega časa obstaja še naš notranji čas, ki je veliko bolj izmuzljiv, ki ga ne moremo izmeriti z urami, a je vendar bistven za dojemanje stvarnosti. Odvisen je od različnih dejavnikov, v veliki meri tudi od občutka, ki ga nosimo v sebi, da je čas nekako ukoreninjen v prostor. Seveda je tudi realen čas zapletena kategorija. Fiziki nas učijo, da čas ni sestavljen iz preteklosti, sedanosti in prihodnosti, čas samo mineva, samo je. O pojmu časa so v človeški zgodovini velikokrat razmišljali, saj je pojem »čas« pomembna filozofska (fizikalna in jezikovna) kategorija in je od Aristotela dalje stalni

predmet filozofskih in naravoslovnih raziskav (prim. Nyíri 2012). Čas je morda edina taka entiteta, katere obstoj sprejemamo, četudi za to nimamo nobenega neposrednega dokaza. Kako bi torej lahko določili čas? Morda nismo daleč od resnice, če trdimo, da je čas dimenzija in za nas tako bivanjsko doživetje, ki ga naša zavest zaznava kot niz neprekinjenih zapovrstnih sprememb v nas in v okolju (prostoru), ki nas obdaja. Torej če želimo določiti kak dogodek, moramo trem prostorskim dimenzijam dodati še četrto: dimenzijo časa. Kako smo torej zmožni razglablјati o času, če ga nikoli neposredno ne izkusimo? Na to vprašanje nudi eno od možnih razlag teorija konceptualne metafore.

2 Slovanske definicije leksema *čas*

V SSKJ² (195–6) je geslo *čas* razloženo takole:

1. neomejeno trajanje;
2. navadno s prilastkom omejeno trajanje kot del neomejenega trajanja;
3. omejeno trajanje, a) s katerim človek razpolaga, b) s prilastkom, ki je dogovorjeno ali določeno za kaj, c) s prilastkom, ki je ugodno, primerno za kaj;
4. tudi mn., navadno s prilastkom omejeno trajanje z razmerami, okoliščinami, stvarnostjo vred;
5. v terminološkem gnezdu: jezikosl. gramatična kategorija za izražanje sedanjosti, preteklosti in prihodnosti glagolskega dejanja.

V Dudnovem slovarju *Deutsches Universalwörterbuch* (Z, 2046–7) je geslo *Zeit, die* definirano kot:

1. potek, zaporedje, zapovrstje trenutkov, ur, dnevov, let;
- 2 a) časovna točka; ozko omejeno trajanje, trenutek; b) urni čas;
- 3 a) časovna doba; časovno razdobje, obdobje; b) razpoložljivi del zaporedja, poteka trenutkov, ur, dnevov itd.;
4. časovna doba, časovno razdobje življenja, zgodovine itd.;
5. glagolski čas, tempus.

Definicija *časa/idő* je v Madžarskem razlagalnem priročnem slovarju / Magyar Értelmező Kéziszótár (MÉK 554) zgoščena v devetih točkah:

1. dogodek zaporedno si sledečih trenutkov, *Fil* <skupaj s prostorom> je osnovna oblika obstajanja materije; dimenzija, ki izraža zaporednost pojavov;
2. časovna točka;
3. obdobje, časovni obseg;

4. del dneva ali leta;
5. življenjska doba;
6. potek/obdobje zgodovine, družbenega, političnega življenja;
7. merjenje časa;
8. vreme;
9. glagolski čas.

V obravnavanih frazemih in pregovorih se pojavljajo vsa naštetá pojmovanja časa, razen 8. pomena besede *idő* 'vreme' v MÉK.

3 Opređelitev obravnave

Prispevek v okviru kognitivne teorije metafore obravnava frazeme in pregovore s sestavino *čas – Zeit – idő* kot jezikovne realizacije konceptualnih metafor. Pomenska razmerja znotraj frazemov je namreč mogoče razložiti le v okviru konceptualne metafore, kot jo razume kognitivna semantika (prim. Kržišnik 2007: 184). Pričujoča analiza frazemov s sestavino *čas* temelji na semaziološkem pristopu, ki načeloma izhaja iz leksema (*čas*) in preučuje njegove različne pomene ali rabe. Na podlagi analize frazeološkega gradiva poskušamo izluščiti potencialne izhodiščne domene in ugotoviti, katere prvine izhodiščnih domen se generirajo v ciljni domeni ČAS. Metaforični prenos iz izhodiščne v ciljno domeno je lahko le delen, ker bi se v primeru popolnega prenosa obe domeni povsem prekrivali (prim. Lakoff in Johnson 1980: 13). Teorija konceptualne metafore bo preizkušena kot ena od možnosti interpretacije metaforičnih pomenskih prenosov, realiziranih v frazemih in pregovorih. To pomeni, da bomo na frazeološki ravni poskušali ugotoviti podobnosti in razlike med konceptualnimi metaforami in njihovimi frazeološkimi realizacijami v treh genealoško ter tipološko podobnih/različnih srednjeevropskih jezikih, ki so povezani z bolj ali manj podobnimi kulturnimi okolji. Empirična osnova študije so izbrani frazemi in pregovori iz enojezičnih in dvojezičnih splošnih slovarjev, iz eno- in dvojezičnih frazeoloških slovarjev in korpusov slovenskega, nemškega in madžarskega jezika. Jezikovno podobo časa so raziskovali številni jezikoslovci (npr. Lakoff in Johnson 1980, Radden 1997, Kržišnik in Smolić 2000, Pátrovics 2010), toda vseh izvornih domen časa do zdaj še nobena študija ni izčrpno predstavila.¹ Cilj prispevka je ugotoviti

1 O tem, kako je v slovenščini konceptualiziran čas, je že opravljena analiza (prim. Kržišnik in Smolić 2000), ki kaže, da sta v slovenščini jezikovno in tudi frazeološko uresničeni dve temeljni konceptualni metafori za čas, in sicer ČAS JE PREMIAKAOČI SE PREDMET in ČAS JE DENAR.

potencialne izhodiščne domene pri konceptualizaciji časa in njihovo frazeološko izraženost znotraj jezika in medjezikovno oz. na kakšen način konceptualne metafore kot podstava frazemov in pregovorov odražajo jezikovno in kulturno okolje, iz katerega izhajajo.

4 Teoretična izhodišča

4.1 Jezik, mišljenje, kultura

O povezanosti jezika in mišljenja se je v jezikoslovnih in antropoloških raziskavah rodilo več takih zamisli, katerih vpliv je v kognitivnem jezikoslovju čutiti vse do danes. Pri predstavitvi podobnosti in različnosti pri dojetanju časa se opiramo na nekatera jezikovnofilozofska in kulturnoantropološka dognanja ter na Sapir-Whorfovo hipotezo, ker so nekateri predstavniki kognitivnega jezikoslovja (Lakoff in Johnson 1980, Kövecses 2005) izhajali iz dognanj jezikovnega in kulturnega relativizma, ko so razglabljali o vprašanju, ali je človekovo pojmovanje časa univerzalno ali kulturnospecifično. Za nas je zanimiv izkustveni pogled, ki predstavlja osnovo jezikovnega relativizma in kognitivne semantike, po kateri se ista stvarnost lahko različno konceptualizira. Tako je za Humboldta (1985: 106) jezik svetovni nazor, ki zrcali način mišljenja naroda. Iz tega sledi, da vsak jezik posreduje posebno videnje sveta, se pravi, da govorci različnih maternih jezikov na različni način konceptualizirajo stvarnost. Tudi po Boasu (1975: 67) ljudstva na različne načine klasificirajo pojave sveta, vendar pa tudi poudarja, da človeške skupnosti kažejo podobne mišljenjske vzorce. Po Sapir-Whorfovi hipotezi (Sapir 2003, Whorf 1979) jezik določa našo podobo sveta, še več: po strožji varianti te teorije je človek izročen jeziku, njegov jezik omejuje njegovo videnje sveta, kar izpodbijajo mnogi predstavniki kognitivne semantike. Toda v njuni hipotezi so dobile svoje mesto tudi univerzalne človeške izkušnje. Sestavni del kognitivnega jezikoslovja predstavlja tudi teorija o jezikovni podobi sveta.

Jezik kot temeljna mentalno-sociološka tvorba, je svojevrstni kulturni arhiv, ki vsebuje materialno in duhovno izkustvo dane skupnosti, njen aksiološki sistem, svetovni nazor, obnašanje vzorce, emocionalni odnos do sveta, torej model sveta. (Bańcerowski 2008: 165)

4.2 Konceptualna podstava frazemov in pregovorov s sestavino *čas*

4.2.1 Konceptualna metafora

Človekov um teži k urejanju spoznane stvarnosti. S pomočjo specifičnih kognitivnih mehanizmov, med drugim tudi metafore, razvršča pojme v različne kategorije. Tudi pri konceptualizaciji časa se kaže jezikovna nujnost metafore. Npr. Lakoff in Johnson (1999: 139) in Radden (1997: 430) vidijo v domeni časa tipični primer vedenjskega področja, ki se izključno tvori v procesih metaforizacije. Kognitivna teorija metafore poudarja, da so naše metafore pretežno univerzalne, saj so tudi temeljne človeške fizično-biološke izkušnje večinoma enake. Pri konceptualizaciji prihaja do kognitivne obdelave človekovih senzomotoričnih izkušenj, torej ima pri preslikavi sveta pomembno vlogo naše telo in gibanje, kar so z izdelavo sistematične teorije metafore utemeljili Lakoff in Johnson (1980) ter Kövecses (2005). Kognitivisti definirajo metaforo kot sredstvo, s katerim abstraktne izkušnje pojmujeemo skozi tiste bolj konkretne. Toda kako je človeški um zmožen dojeti abstraktni čas in ga jezikovno reprezentirati? Abstraktni koncept časa se npr. v zahodni kulturi pogosto metaforizira s terminologijo denarja, kar kaže na to, da se tu čas (kot tudi denar) pojmuje kot omejeni vir in dragocena dobrina. Se pravi, da čas dojemamo kot del konkretnega sveta, kot del naših vsakdanjih dejavnosti. Metafore s ciljno domeno ČAS, se razlikujejo po svoji fokusiranosti (Lakoff in Johnson 1980: 96). Tako npr. konceptualna metafora ČAS JE DENAR poudarja enormno vrednost (življenjskega) časa, v metafori ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET pa je v ospredju minljivost, bežnost časa. Več metafor lahko konceptualizira en koncept iz različnih perspektiv, npr. v metafori ČAS JE DENAR so po Lakoffu in Johnsonu (1980: 7–9) združeni trije metaforični koncepti: ČAS JE DENAR, ČAS JE OMEJENI VIR in ČAS JE DRAGOCENOST, ki izpostavljajo različne aspekte pojma čas in tvorijo sistem podkategorij na podlagi implikacijskih razmerij: Ker je denar v naši družbi prisoten le v omejenem obsegu, postane omejen vir, kar implicira, da ga interpretiramo kot dragoceno dobrino; te inkluzijske relacije se prenesejo na metaforo ČAS JE DENAR, ki pojem čas strukturira kot merkantilno blago. Kognitivna lingvistika trdi, da ima vsaka kultura svoje konceptualne metafore, saj je človek vrojen v neko kulturo, njene norme, navade itd. Tako prevladujeta v srednjeevropskem kulturnem prostoru dve konceptualni metafori: izkušnjska ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET, saj se nanaša na izkušnje,

ki so skupne vsem ljudem, ter ČAS JE DENAR,² ki je novejšega nastanka in je kulturno pogojena.

Na podlagi kognitivnih funkcij lahko konceptualne metafore uvrstimo v tri skupine: strukturne, orientacijske in ontološke (Kövecses 2005: 48–50). Strukturne metafore konceptualizirajo ciljno domeno časa v podobah nekega drugega koncepta, npr. čas z denarjem, reko, rastlino, ptico ipd. Pri tem predstavlja abstraktni koncept ČAS ciljno domeno, na katero se preslika struktura konkretne izhodiščne domene, npr. DENAR.

Ontološke metafore za čas temeljijo na elementarnih človekovih izkušnjah. Nanašajo se na izkušnje s konkretnimi predmeti in substancami v njegovem okolju, ki se preslikajo na abstraktno predstavo o času in mu podelijo lastnosti predmetov ali substanc. V ontoloških metaforah se čas konceptualizira kot predmet, materija ali merljiva substanca (ČAS JE SUBSTANCA). Posebna oblika ontoloških metafor je metafora posode (ČAS JE POSODA). Lakoff in Johnson (1980: 33) prištevata med ontološke metafore tudi personifikacije (ČAS JE OSEBA) (in metonimije).

Orientacijske metafore temeljijo na izkušnji s prostorsko orientacijo. V prostoru se običajno orientiramo glede na naše telo (npr. *v/na, spredaj/zadaj*). Temeljni orientacijski metafori sta ČAS JE GIBANJE in ČAS JE PROSTOR. Čas se iz perspektive govorca premika mimo njega in se konceptualizira kot predmet ali živo bitje, ali pa kot gibanje samo na sebi, lahko pa se govorec premika skozenj kot skozi nekakšen prostor.

4.2.2 Konceptualizacija časa: izhodiščne domene

Na pojem abstraktnega časa kot ciljne domene se vežejo številne izhodiščne domene. Na podlagi lakoffovskega izkustvenega realizma (Lakoff 1987) je mogoče predpostavljati, da so si naši predniki čas predstavljali kot nekaj omejenega, konkretnega. Ker je človek del materialnega sveta, je verjetno izhajal iz sebe in vsakdanjih stvari v svojem okolju in je s pomočjo konkretnih izhodiščnih domen poskušal razvozlati abstraktni in zapleteni pojem časa. Tako je med izhodiščnimi domenami pomembno človeško telo, a tudi živali, rastline in predmeti. Lakoff in Johnson (1999) čas tesno povezujeta z gibanjem, saj gibanje obstaja samo v času, torej metafora ČAS JE GIBANJE

2 »To metaforo je angleščina začela uporabljati med industrijsko revolucijo, ko so začeli ljudi plačevati za delo po količini časa, ki so ga vanj vložili« (prim. Lakoff v Kante 1998: 318).

temelji na univerzalnem izkustvu. Čas se v tej metafori konceptualizira kot od človekovega doživljanja neodvisna resničnost, na katero človek nima vpliva, npr. v frazemu *čas mineva kot blisk – jmds. Zeit vergeht wie im Fluge/Flug – múlik az idő*. Pripisovanje »gibanja« času je mogoče zaslediti tudi v metaforah ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET/ŽIVO BITJE, MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA. Modeli za konceptualizacijo časa so v različnih obdobjih in različnih kulturah zmeraj tudi prostorske narave. Metafora ČAS JE PROSTOR ima verjetno status univerzalne metafore, v kateri se čas konceptualno reprezentira kot spreminjanje, premikanje ali kot orientacija v prostoru. Čas se iz tridimenzionalnega prostora praviloma preslika enodimenzionalno, zato si zanj iz prostorske domene sposojamo enodimenzionalne izraze (*pred/za*), npr. *biti pred svojim časom – seiner Zeit voraus sein – megelőzi a korát* (v madžarščini se konceptualizira dinamično »prehiteti« in s sestavino »doba«). V prostoru se čas lahko konceptualizira na podlagi metafore ČAS JE SPREMINJANJE V PROSTORU (*Časi se spreminjajo in mi z njimi – Die Zeiten ändern sich und wir mit ihnen – Vátoznak az idők és mi is*) ali ČAS JE (NE)OMEJENO PREMIKANJE V PROSTORU (*na/za (vse) večne čase – für alle/zu allen Zeiten – minden időkre ‘za zmeraj’, Vsaka reč ima svoj čas – Alles zu seiner Zeit – Mindennek megvan a maga ideje ‘vse je treba opraviti v za to najprimernejšem času’*).

Čas je v nekaterih konceptih podoben oblikam in razsežnostim različnih teles, pri tem je izhodiščna domena lahko zabojnik, npr. v metafori ČAS JE POSODA. Z razvojem človeštva se širijo tudi izhodiščne domene časa. Pomembno vlogo denarja v človekovem življenju izraža metafora ČAS JE DENAR. Pogosto se v metaforah čas konceptualizira tudi kot substanca, predmet ali naravna tvorba (npr. pesek: *čas polzi komu skozi prste kot pesek – die Zeit ist wie Sand, der dir durch die Hände gleitet – elfolyik a keze közül az idő, mint a homok*; rastlina: *čas vse dozori – die Zeit ist reif für etw. – az idő megérett vmire*; tekočina (posoda in gibanje): *čigav čas je potekel/se izteka – jmds. Zeit verfließt/ist abgelaufen – lejárt az idő ‘kdo umira’*) ali pa se čas personificira (ČAS JE OSEBA).

5 Frazeološka in paremiološka izraženost konceptualnih metafor

Predstava o svetu, nastala skozi proces konceptualizacije in kategorizacije, najde svoj izraz v jeziku, se ubesedi, tudi v frazemih in pregovorih. V tem poglavju poskušamo eksplicirati razmerja med konceptualno metaforo in frazeološkimi izrazi kot konvencionalnimi jezikovnimi izrazili za metaforične koncepte.

Jezikovni izrazi konceptualnih metafor so različni, od besed, stalnih besednih zvez, nefrazeoloških ali frazeoloških, do stavčnih frazemov, pregovornih. Dejstvo, da se konceptualna metafora na jezikovni ravni uresničuje samo delno, da pa je tisti uresničeni del konvencionaliziran in torej za določen jezik (do precejšnje mere) zavezujoč, dovoljuje, da jezikoslovje razkriva [...] ravno ta del in po tej poti ugotavlja različnost tudi med jeziki. (Kržišnik 1999: 71)

Za potrditev te teze smo za obravnavane jezike zbrali gradivo, ki bo pokazalo razlike med frazeološkimi realizacijami enakih, podobnih, a tudi različnih konceptualnih metafor: MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA, ČAS JE PREDMET, ČAS JE POSODA, PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA.

5.1 MINEVANJE ČASA JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA

Kövecses je minevanje časa formuliral z metaforo ČAS JE PREMIKANJE PREDMETA,³ vendar se čas v mnogih frazemih konceptualizira na podlagi metafore ČAS JE GIBANJE ŽIVEGA BITJA, zato ji v prispevku dajemo prednost, ker predpostavljamo, da so naši predniki čas primerjali s svojim gibanjem ali z gibanjem živali in je konceptualizacija časa na podlagi metafore ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET⁴ nastala kasneje. Čas kot živo bitje se konceptualno lokalizira v različnih domenah. Na podlagi slovarjev in jezikovnih korpusov je taka domena lahko ptica, torej minevanje časa temelji na na premikanju s perutmi po zraku, npr. *čigav čas leti – jmds. Zeit fliegt davon – repül az idő*. V slovenščini se čas konceptualizira tudi kot hitro premikanje z nogami ali kot premikanje v tekočem stanju (ČAS JE TEKOČINA), saj se glagol *teči* v obravnavanem frazemu pojavlja v dveh pomenih: ‘premikati se s hitrejšimi koraki; premikati se z gibanjem svojih delov, ki nimajo svoje oblike’ (SSKJ²: 722); *čigav čas teče, v teku časa, čigav čas beži*, v nemščini je poudarek na premikanju z nogami: *jmds. Zeit läuft weg/flieht, im Laufe der Zeit*, v madžarščini na hitrem premikanju z nogami: *az idő rohan* »čas dirja«, *az idő folyamán, az idő szalad* »čas zmerno hitro teče«, frazem *fut az idő* »čas hitro teče« se redkeje uporablja. Na aktivno gibanje časa kažejo tudi frazemi: *bliža se njen čas/čigav čas je prišel – ihre Zeit/jmds. Zeit ist gekommen – meg-/eljött/itt vkinek az ideje* (‘rojstvo/smrt’), poudarek tu ni toliko na gibanju časa, ampak na gibanju časa nekega dogodka.

3 Minevanje časa kot gibanje v prostoru je Kövecses (2005: 49) lokaliziral v naslednjih metaforah: ČAS JE GIBANJE, MINEVANJE ČASA JE PREMIKANJE PREDMETA in MINEVANJE ČASA JE GIBANJE OPAZOVALCA.

4 Če predmet uporabljamo v pomenu ‘stvar, objekt’ tako za označevanje živih in neživih entitet, potem je vprašanje živosti/neživosti časa nerelevantno.

Čas se lahko tudi ustavi: *čigav čas se je ustavil/obstal – jmds. Zeit ist stehen geblieben – megállt az idő*. Nekateri frazemi izražajo hkratno gibanje živega bitja in časa: *čas koga prehiti – die Zeit überholt jmdn. – az idő megelőz vkit* ‘ne utegniti česa dokončati; zastarati’, *preganjati si/komu čas – sich/ jmdm. die Zeit vertreiben – szórakozik/ szórakoztat vkit* ‘zabavati se/koga’ (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine *čas*), *iti/hoditi s časom – mit der Zeit gehen – halad a korral* ‘biti napreden’ (v madžarskem frazemu je sestavina *kor* »doba«).

V konceptualni metafori ČAS JE ŽIVO BITJE je živo bitje lahko oseba (ČAS JE OSEBA), s to podkategorijo je mogoče izraziti odnos pod-/nadrejenost med človekom in časom. Čas je človeku podrejen: *čas dela za koga – die Zeit arbeitet für jmdn. – az idő vkinek dolgozik* ‘minevanje časa je za koga prednost’, *biti gospodar svojega časa – Herr seiner Zeit sein – az idő ura*; človek je podrejen času: *biti suženj časa – Sklave der Zeit sein – az ember az idő szolgája* (»sluga«); *čas priganja koga – die Zeit drängt jmdn. – az idő szorít vkit* ‘treba je pohiteti’ (nemški in madžarski frazem temeljita na konceptu ČAS JE POSODA, glagol *drängen – szorít* pomeni ‘tiščati/pritiskati’). Sinonimni koncept za priganjanje je ČAS JE TEKMEC: *dirka s časom – ein Wettlauf/Wettrennen mit der Zeit – versenyfutás az idővel*. Če čas zna teči, ima verjetno noge in tudi druge telesne dele. Iz konceptualne metafore ČAS JE ŽIVO BITJE se metonimično profilira le del (*zob*), npr. v frazemu *zob časa (je načel kaj) – Zahn der Zeit nagt an etw. – az idő vafoga* »železni zob časa« ‘zaradi starosti začnejo stvari razpadati’. Personifikacija časa (ČAS JE OSEBA) vsebuje različne človeške značilnosti ali aktivnosti, npr. poklic v madžarskih pregovorih (ČAS JE UČITELJ/MOJSTER): *Az idő nagy tanító* (»Čas je velik učitelj«), *Az idő mindenek a mestere* (»Čas je mojster vsega«). V slovenščini se čas metonimično konceptualizira z orodjem: *Čas ima najbolj ostro dleto*. V vseh treh frazeologijah se čas personificira kot zdravnik (ČAS JE ZDRAVNIK): *Čas je najboljši zdravnik – Zeit ist der beste Arzt – Legjobb orvos az idő*. Zdravilni učinek časa poudarjajo tudi naslednji pregovori: *Čas (za)celi (vse) rane. – Die Zeit heilt alle Wunden. – Az idő minden sebet begyógyít*. ‘po daljšem trajanju se stvari omilijo’. V madžarščini se čas konceptualizira tudi kot SVETOVALEC: *Az idő a legjobb tanácsadó*. Slovenski ustreznik se konceptualizira na podlagi strukturne metafore ČAS JE OMEJENI VIR: *Pustimo času čas* ‘pustimo, da se stvari razvijajo normalno’, v nemščini pa na podlagi orientacijske metafore ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET: *Kommt Zeit, kommt Rat*. Čas lahko kdo poseduje, lahko pa se čas pojavlja kot posedovalec (ČAS JE POSEDOVALEC): *kaj biti samo vprašanje časa – nur eine Frage der Zeit – csak idő kérdése* ‘zgodilo se bo, ne ve se kdaj’, *Kolo časa se*

ne more obrniti nazaj – Das Rad der Zeit lässt sich nicht zurückdrehen – Az idő kerekét nem lehet visszafordítani.

5.2 ČAS JE POSODA

Pojem časa kot posode se lahko izraža z ontološkimi, orientacijskimi in strukturnimi metaforami oz. z njihovim prepletanjem. Na tej konceptualni metafori pogosto temeljijo frazemi v madžarščini, npr. *kifut az időből* (»teči iz časa«) 'v načrtovanem času ne moči česa opraviti', v slovenščini se frazeološki ustreznik konceptualizira kot OMEJENI VIR: *komu zmanjkati časa*, v nemščini kot GIBANJE: *die Zeit ist ausgegangen; benne van az időben* (»biti v času«) 'biti star', v slovenskem in nemškem ekvivalentnem frazemu se pojavlja leksem *letó: kdo biti v letih – bei Jahren sein*. V madžarskem frazemu *időt tölt vki* »točiti/polniti čas« se čas konceptualizira kot posoda, ki jo je mogoče napolniti z dogodki, slovenski in nemški frazeološki ustreznik *prebiti čas s čim – mit etw. Zeit verbringen* se konceptualizira na podlagi metafore PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA.

5.3 PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA

Če preživljanje časa dojemamo kot kupoprodajo, potem transakcija sestoji iz sledečih prvin: prodajalec, kupec, denar, blago in sama transakcija. Naši predniki so že v davni preteklosti vrednost časa primerjali z dragocenim predmetom (Kövecses 2005: 34), npr. *Čas je zlato – Az idő arany*. Trgovinske transakcije se pojavljajo tudi v frazeoloških zvezah (npr. *dati komu nekaj časa – jmdm. etw. Zeit geben – ad vkinek egy kis időt*), katerih shematski okvir predstavlja Fillmorev pojem (1976) »commercial transaction«, ki je lahko podstava za konceptualno metaforo PREŽIVLJANJE ČASA JE TRANSAKCIJA. Izbrani frazemi profilirajo čas kot dragocenost, dobrino, s katero je mogoče gospodariti tako kot z denarjem ali drugimi vrednostnimi predmeti, se pravi čas (denar) lahko pridobimo ali zapravimo ipd., npr. *pridobiti čas – Zeit gewinnen – időt nyer; zapravljati čas – Zeit verschwenden – pazarolja az időt; krasti komu čas – jmdm. Zeit stehlen – lopja vkinek az idejét* 'po nepotrebnem koga zadrževati', *krasti bogu čas – dem lieben Gott die Zeit stehlen – lopja az időt* 'čas zapravljati z brezdeljem'. Nekateri frazemi se konceptualizirajo na podlagi metafore ČAS JE OMEJENI VIR: *čas debelih krav* 'blagostanje' in *čas suhih krav* 'pomanjkanje', v nemščini in madžarščini izraža s sestavinama »sedem let«: *sieben fette Jahre – hét bő esztendő, sieben magere Jahre – hét szűk esztendő*. V metafori ČAS JE DRAGOCENOST se čas

profilira kot vredna dobrina: *imeti čas/ne imeti časa – Zeit/keine Zeit haben – vkinek van/nincs ideje, Čas je denar – Zeit ist Geld – Az idő pénz*. Dane frazeme bi lahko interpretirali tudi na podlagi metafore ČAS JE PREDMET.

5.4 ČAS JE PREDMET

Čas se lahko konceptualizira kot predmet, ki ima svoje prostorske oznake, npr. višino in dolžino. Višina časa se kot koncept VISOKO JE POMEMBNO (prim. MORE IS UP, Taylor 1989: 136–139) pojavlja predvsem v slovenskih in nemških frazemih, v madžarščini le posredno: *skrajni/zadnji/najvišji čas – die höchste/allerhöchste Zeit – legfőbb idő/ideje* (*fő* = glavni; nanaša se na *fej* »glavo« kot najvišji, najpomembnejši telesni del). Koncept KOLIČINA ČASA JE DOLŽINA: DOLGO JE VEČ, KRATKO JE MANJ slovenski in nemški govorec preslika tudi na kognitivno domeno dolgočasje in zabava. Dihotomijo *dolg–kratek* slikovito ponazarja logični niz: če se človek zabava, čas hitreje mine, če se dolgočasi, čas počasneje mineva, se torej daljša. Na tej domnevi temelji metafora DOLG ČAS JE DOLGOČASJE: *dolg čas prodajati – die Zeit ist jmdm. lang geworden – unatkozik* »dolgočasiti se« (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine čas), ki dovoljuje sklep, da je čas mogoče tudi skrajšati (KRATEK ČAS JE ZABAVA): *krajšati si/komu čas – jmdm. die Zeit verkürzen – szórakozik/elszórakoztat vkit* »zabavati se/koga« (madžarski ustreznik ni frazem, ne vsebuje sestavine čas). Slovenski in nemški govorec preganjanje dolgega časa frazeološko izraža z glagolom *krajšati – verkürzen*, madžarski ustrezniki se izražajo z neprostorskimi glagoli, npr. *időt agyonüt*, ki ima svoj ustreznik tudi v sloveščini in nemščini: *ubiti čas – die Zeit totschiagen*.

Sklep

Čas so trije sosedski narodi (slovenski, nemški in madžarski) vsebinsko in logično podobno konceptualizirali. V konceptualnih metaforah za čas in na njih temelječih frazemih je opaziti več podobnosti kot razlik. Podobnost izhodiščnih domen temelji na izkušnjskem vedenju in mišljenju srednjeevropskega človeka. Razlike se pojavljajo zaradi jezikovnosistemskih razlik med jeziki. Razlogi za univerzalnost ali kulturnospecifičnost konceptualizacije časa v frazemih so naslednji: univerzalno človeško mišljenje, izhajajoče iz univerzalnih izkušenj, ki temeljijo na zgradbi telesa in gibanja (ČAS JE POSODA, SUBSTANCA, ČAS JE ŽIVO BITJE: oseba, žival), univerzalna motivacija (kognitivna, biološka, psihološka

ipd. ČAS JE VREDNOST), skupni življenjski prostor ter večstoletna medkulturna in medjezikovna komunikacija (obvladanje nemščine pri slovenskih in madžarskih izobražencih) ter globalizacija, ki je bolj ali manj vplivala na vse kulture in jezike. Poleg univerzalnih značilnosti in globalizacijskih vplivov pa obstajajo razlike med maternimi jeziki in sociokulturnimi okolji, tako je notranji razvoj jezika lahko vplival na nastanek kulturnospecifičnih metafor in frazemov (prim. v slovenščini in nemščini ČAS JE PREDMET, v madžarščini ČAS JE POSODA). Najpogosteje omenjana značilnost časa je v vseh treh jezikih minljivost. Analiza kaže, da so vse tri skupnosti poskušale čas na eni strani razložiti, na drugi strani pa ga tudi obvladovati. Ta tendenca je univerzalna in značilna zlasti za mišljenje srednjeevropskega človeka, tako se je ciklično pojmovanje časa arhaičnega človeka preoblikovalo v linearno pojmovanje časa sodobnega človeka.

Viri in literatura

- AVGUŠTIN, Avrelij, 2003: *Izpovedi*. Celje: Družba sv. Mohorja.
- BAŃCZEROWSKI, Janusz, 2008: *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BÁRDOSI, Vilmos, 2004: *Magyar szólástár. Szólások helyzetmondatok, közmondások értelmező és fogalomköri szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- BOAS, Franz, 1975: *Népek, nyelvek, kultúrák*. Budapest: Gondolat.
- Das Deutsche Referenzkorpus. URL: <http://www1.ids-mannheim.de/klprojekte/korpora.ht> (vpogled: 3. 3. 2015).
- DUDEN. *Deutsches Universalwörterbuch*. 7. überarbeitete Auflage. 2011. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- DUDEN 11. *Redewendungen und sprichwörterliche Redensarten*. 1992. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Meyers.
- FILLMORE, Charles J., 1976: Frame semantic and the nature of language. *Annales of the New York Academy of Sciences*. Vol. 280. New York: The New York Academy of Sciences. 20–32.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net> (vpogled: 25. 2. 2015).
- HUMBOLDT, Wilhelm von, 2006: *O različnosti človeške jezikovne zgradbe in njenem vplivu na duhovni razvoj človeškega rodu*. Ljubljana: Nova revija.
- KANTE, Božidar (ur.), 1998: *Kaj je metafora?* Ljubljana: Krtina.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KÖVECSÉS, Zoltán, 2005: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe*. Budapest: Typotex.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini. Frazeološko- konceptualnometaforična analiza frazemov govorjenja. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 183–205.

- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. Erika Kržišnik (ur.): 35. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 61–83.
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): 36. *seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, 1987: *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1999: *Philosophy in the Flesh: The Embodied Mind and Its Challenge to Western Thought*. New York: Basic Books.
- MÉK = *Magyar Értelmező Kéziszótár*, 2004. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNSZ = *Magyar Nemzeti Szövegtár*. URL: <http://corpus.nytud.hu./mnsz/> (vpogled: 14. 4. 2015).
- NYÍRI, Kristóf, 2012: *Zeit und Bild: Philosophische Studien zur Wirklichkeit des Werdens*. Bielefeld: Transcript.
- PÁTRÓVICS, Péter, 2010: Az idő nyelvi képe és kategóriája. Vilmos Bárdosi (ur.): *Világkép a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó. 223–235.
- RADDEN, Günter, 1997: »Metaphorisierte Zeit«. Chista Dürscheid, Karl Heinz Ramers, Monika Schwarz (ur.): *Sprache in Fokus. Festschrift für Heinz Vater zum 65. Geburtstag*. Tübingen: Niemeyer. 427–442.
- SAPIR, Edward, 2003: *Jezik: uvod v proučevanje govora*. Ljubljana: Krtina.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TAYLOR, John R., 1989: *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
- WHORF, Benjamin Lee, 1979: *Jezik, misao i stvarnost*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.

Barbara Kovačević, Ermina Ramadanović

Lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskoj frazeologiji

1 Uvod

Percepcijski odnosi, ponajprije prostorni, te stvaranje koncepata povezanih s prostornom orijentacijom i nastanak jezičnih jedinica u kojima se oni očituju jedan je od važnijih segmenata u kognitivnim istraživanjima. Iskustvo koje svaki pojedinac ima o tijelu u prostoru utemeljeno je na složenoj mreži odnosa između spoznaja o strukturi ljudskoga tijela, primanju podražaja iz vanjskoga svijeta i pokretima koje obavlja pojedini dio tijela ili tijelo u cjelini.

Istraživanja prostornih odnosa, posebice njihova orijentacijskoga segmenta, postala su nezaobilazan dio i pri istraživanju metafora. Zahvaljujući Lakoffovim i Johnsonovim istraživanjima 80-ih godina prošloga stoljeća pojam je orijentacijske metafore izdvojen i objašnjen kao poseban u njihovu, za lingviste, kultnome djelu *Metaphors We Live By*. Za razliku od ostalih metafora utemeljenih na sličnosti, orijentacijske metafore organiziraju čitav sustav koncepata koji se nalaze u međusobnim odnosima, a koji se nadopunjuju ili preklapaju. Većina tih metaforičkih odnosa (gore – dolje, unutra – van, ispred – iza, duboko – plitko, središnje – periferno, blizu – daleko, lijevo – desno, iznad – ispod...) vezana je uz prostornu orijentaciju, pri čemu prostorna dimenzija nosi pozitivnu ili negativnu vrijednost.

Ovom ćemo se prigodom usredotočiti na ostvaraje prostornih odnosa, tj. metaforičke realizacije odnosa lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskim frazemima s posebnim osvrtom na hrvatske somatske frazeme (da bismo ograničili korpus svojega istraživanja) jer čovjek u definiranju svijeta i stvarnosti oko sebe polazi od iskustva vlastitoga tijela, a ta se antropocentričnost na poseban način ogleda i u frazeologiji. Naime, čovjekov se vanjski prostor može okarakterizirati i opisati odnosima lijevo – desno, ispred – iza, gore – dolje, dakle, konkretnim prostorom, za razliku od čovjekova unutarnjega prostora koji konceptualno veoma često razumijeva misli i emocije te je taj prostor manje konkretan.

Na osnovi prikupljenoga korpusa zaključili smo da biološka struktura ljudskoga tijela i specifičnosti njegova percepcijskoga aparata definiraju tri prirodna smjera u prostornoj orijentaciji:

1. Simetričnost u orijentacijskome odnosu – desno i lijevo: vanjski organi simetrični su na lijevoj i desnoj strani tijela koje promatramo u uspravnome položaju i s obzirom na središnju os tijela. Simetrija je kod percepcijskih organa (oči, uši, nos, ruke) zapravo prototipna, uočljiva i važna. Lijevo i desno u tome je smislu u istome odnosu i položaju te nema ni fizičkih ni percepcijskih razloga za pretpostavku da je jedna strana pozitivna, a druga negativna.
2. Asimetričnost u orijentacijskome odnosu – ispred i iza: percepcijski aparat u tome odnosu nije simetričan jer su percepcijski organi usmjereni prema naprijed (oči, nos i usta su na licu), tj. nalaze se s prednje strane. Također, prirodan je smjer primanja podražaja sprijeda, odnosno od naprijed, kao što je i prirodan smjer kretanja onaj prema naprijed jer se zapravo krećemo u onome smjeru iz kojega dobivamo vanjske podražaje. To se posebice odnosi na vidno polje i informacije koje dobivamo s pomoću osjetila vida. Također, u interakciji s drugim subjektima to je najbolji položaj za razmjenu informacija jer su sugovornici usmjereni jedni prema drugome, idealno je da se gledaju u lice te da stoje na relativno kratkoj udaljenosti jer su i neverbalne poruke također poruke. S obzirom na to da je prednja strana tijela prirodna strana komunikacijskoga odnosa i percepcije, ona dobiva pozitivan predznak. S druge je strane logično da stražnja strana, zbog percepcijskoga nedostatka i moguće opasnosti ima negativan predznak.
3. Asimetričnost u orijentacijskome odnosu – gore i dolje: to je najsloženiji od navedenih triju odnosa koje oprimjerujemo i definiran je s pomoću dvaju faktora. U prvome redu, gravitacija definira uspravan smjer tijela što je samo po sebi asimetrično jer je ta sila jedna i djeluje tako da sva tijela vuče prema središtu Zemlje. Postojanje gravitacije u odnosu na Sunce i Zemlju prirodni je smjer te vertikalnosti. U drugome redu, uspravno držanje tijela, tj. stajanje na dvjema nogama, glavno je razlikovno obilježje čovjeka u odnosu na druga živa bića. Usto, važno je naglasiti i to da je najbolji položaj za primanje i slanje podražaja uspravan položaj (stajanje i hodaње). S obzirom na tu vertikalnost i usmjerenost prema Suncu – pozicija gore nosi pozitivan predznak (život, budnost, zdravlje), a suprotno od toga horizontalnost i okomitost na položaj prema Suncu – pozicija dolje nosi negativan predznak (spanjanje, bolest, smrt).

2 Odnos lijevo – desno

U hrvatskim se frazemima odnos desno – lijevo ostvaruje eksplicitno jer svi promatrani frazemi na formalnome planu sadržavaju pridjeve *desni* i *lijevi*. Riječ je o frazemima s nosivim sastavnicama *ruka* i *noga*. Svi su utemeljeni na metaforama DESNO JE DOBRO / LIJEVO JE LOŠE, tj. DESNO JE POZITIVNO / LIJEVO JE NEGATIVNO. Desna je strana tijela obilježena kao ‘prava, dobra, pametna, sposobna’, a lijeva kao ‘kriva, loša, zla, nesposobna, prjeteća’ (usp. Jesenšek 2006: 129). Iako desno i lijevo u tjelesnoj percepciji, dakle primarno, razvijaju simetričan odnos, tradicija i religija utemeljile su simboliku i stvorile dodatnu sporednu fizičku asimetriju lijevoga i desnoga. Ako se i to stavi sa strane, ne može se zanemariti konvencionalno znanje koje počiva na činjenici da su ljudi većinom dešnjaci (samo je 10 do 12 posto svjetske populacije ljevoruko) i da tom stranom tijela, pogotovo desnom rukom, spretnije, brže i jednostavnije djeluju. Metafora DESNO JE DOBRO registrirana je samo u jednom somatskom frazemu sa sastavnicom *ruka* (*biti (postati) desna ruka* čija (komu) – biti (postati) <glavni> pomoćnik (oslonac, potpora) čiji (komu)) i ulazi u koncept pružanja pomoći ili potpore, a utemeljen je i na metonimiji ruka = čovjek. Desna ruka označuje spretnoga čovjeka, osobu na koju se možemo osloniti.

Metafora LIJEVO JE NEGATIVNO statistički gledano produktivnija je u hrvatskoj frazeologiji, zastupljena je u somatskim frazemima i sa sastavnicom *ruka* i sa sastavnicom *noga*. Kako se lijeva ruka smatra manje sposobnom od desne, činiti što lijevom rukom pretpostavlja lošiju kvalitetu (*lijevom rukom* [napraviti i sl.] – 1. ‘nemarno, neuredno, bezvoljno [napraviti i sl.]’; 2. ‘s lakoćom, bez teškoća [napraviti i sl.]’), ali razvija i sekundarno značenje ‘lakoće kojom se što čini’. Frazem *imati dvije lijeve ruke* opisuje nespretna čovjeka, čovjeka koji nespretno ili nevješto obavlja svoj posao (obično posao koji se obavlja rukama). Pri oblikovanju frazetskoga značenja veliku ulogu ima pridjevna sastavnica. Dok je u somatskoj frazeologiji desna ruka pokazatelj spretnosti, čega dobrog i korisnog, lijeva je ruka simbol nespretnosti (čega negativnog i lošega). Čovjek je veoma nespretna ako se za njega kaže da ima čak dvije lijeve ruke. U semantičkome talogu frazema *križati se (prekrižiti se) lijevom rukom* sa značenjem ‘biti u čudu, beskrajno se čuditi čemu’ nalazi se slika čovjeka koji je ostao zatečen nevjerojatnim prizorom ili događajem te je u silnoj smetenosti izgubio orijentaciju i zaboravio kojom se rukom inače križa. Isto se značenje ostvaruje i frazemom *križati se <i> desnom i lijevom* te se pojavom obiju ruku intenzificira osnovno frazeološko značenje. Samo u jednome frazemu u kojemu se javlja proučavani odnos izražen pridjevima

lijevi i *desni* nema ustaljenje metaforične podloge ni somatskih sastavnica, ali se njime pokazuje ljudska orijentacija u nekome prostoru, a na značenjskome planu izražava kretanje posvuda, na sve strane, tj. i lijevo i desno (<*i*> *lijevo* i *desno*). Pridavanje pozitivne i negativne konotacije stranama tijela, tj. smjerovima nalazimo još u Bibliji, u kojoj lijevo označuje smjer pakla, a desno označuje smjer raja (Chevalier in Gheerbrant 1983: 115–116).

Kod starih Grka povoljni se predznaci nalaze na desnoj strani, ona simbolizira snagu, spretnost i uspjeh. Slično se tumačenje može naći i kod Kelta (usp. Fink 1993: 68). Moramo uzeti u obzir da je u kršćanskoj tradiciji desna ruka simbol blagoslova, a lijeva ruka simbol prokletstva. Frazem *lijeva ruka desni džep* imenuje negativan koncept, tj. sam čin krađe ili pronevjere, a lijeva ruka obilježena je kao ona koja krađe iz čijega desnog džepa. Takva slika postaje jasnija kad uzmemo u obzir postojanje frazema *zavući ruku u tuđi džep*.

Za razliku od frazema *imati dvije lijeve ruke* kod kojega nije usko određena djelatnost u kojoj je čovjek nevješt (primjeri: Što se šminkanja tiče ja imam dvije lijeve ruke, ali tko zna može pokušati.; *Možda je za likovni izgubljeni slučaj jer ima dvije lijeve ruke i ne može ništa napraviti, a da to ima kakvu estetsku vrijednost.*; *Da se mnogo bolje snalazi za mikrofonom nego za štednjakom svjedoči i izjava njenog oca: »Ona ima dvije lijeve ruke, svaki put kad je gledam dok nešto sjecka prođu me trnci.«*),¹ frazem *imati dvije lijeve noge* u značenju ‘biti loš plesač, loše plesati’ ograničene je uporabe jer opisuje čovjeka koji je nespretni u plesanju, tj. koji nema dobru koordinaciju (primjeri: *Uopće ne znam plesati, imam dvije lijeve noge.*; *Želite naučiti plesati, a mislite da imate dvije lijeve noge?*). U novije se vrijeme oba ova frazema veoma često upotrebljavaju u sportskome registru. Za sportove u kojima je važna spretnost nogu (npr. nogomet, trčanje) pojavljuje se frazem *imati dvije lijeve noge*, a u sportovima u kojima je važan spretni, usklađeni, a onda i učinkovit rad ruku (npr. rukomet, košarka) pojavljuje se frazem *imati dvije lijeve ruke* (primjeri: *Vrlo jednostavno, za nogomet imam dvije lijeve noge, a za košarku i rukomet dvije lijeve ruke.*; Čiro: *Od Štimčeve dvije lijeve noge napravio sam svjetsku klasu; Golman s dvije lijeve ruke*). Dakle, riječ je o specijalnim aktivnostima koje se obavljaju nogama ili rukama.

U frazemu *pisati kao lijevom nogom* u značenju ‘neuredno (ružno) pisati’ negativno značenje ne počiva samo na lijevoj strani tijela, već i na »tjelesnoj antonimiji«, tj. uključivanju dijela tijela koji je suprotstavljen u samoj

1 Primjeri su preuzeti s *Hrvatske jezične riznice* Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje i s mrežnoga pretraživača Google.

glagolskoj semantici. Frazemom *ustati/ustajati na lijevu nogu* obično se određuje čovjeka koji je od ranoga jutra loše raspoložen bez određenoga razloga i stoga je mrzovoljan (ljut) te često neugodan prema sugovornicima. Pored frazema *imati dvije lijeve ruke* i *imati dvije lijeve noge* postoji i varijantni frazem *imati dvije lijeve* sa značenjem ‘biti nespretn u nekim vještinama, nespretno obavljati neki posao’ u kojemu nema somatske sastavnice, a frazem donosi opći koncept nespretnosti. I taj je frazem veoma često prisutan u sportskom registru te se upotrebljava u svojem prototipnome značenju nespretnosti vezane uz nespretn rad ruku ili nogu, bez obzira na to što je došlo do elipse somatske sastavnice. Sam nam kontekst u tome smislu daje dodatnu sliku, pa su frazemske sastavnice *ruka* ili *noga* zapravo redundantne (primjeri: *Rekla je da joj ne ide baš najbolje jer ima dvije lijeve. Ipak, želja joj je osvojiti crni pojas u karateu.; Tko ima dvije lijeve, a tko manire Freda Astairea?*).

3 Odnos ispred – iza

U hrvatskim frazemima odnos ispred – iza relevantan je kako u statičnoj orijentaciji, tako i u kretanju. U oba slučaja važnost leži u isticanju vizualne percepcije. U statičnome položaju tijela ispred je smjer u kojemu gledamo, a samim time u tome smjeru imamo i percepcijsku kontrolu. Kada je riječ o (ljudskome) kretanju, naprijed i ispred prototipan je smjer kretanja. Unazad/unatrag ili ustranu nije prirodno (ili prototipno) kretanje, nego je uvjetovano posebnim okolnostima. Brojni frazemi koji iskazuju odnos ispred – iza počivaju na metaforama: NAPREDOVANJE JE KRETANJE PREMA NAPRIJED (*idemo dalje, ploviti (ići) punim jedrima <naprijed>, ići (grabiti) krupnim (velikim) koracima <naprijed>, ići kuda koga oči vode <i noge nose>, put pod noge<!>, izići/izlaziti u susret (ususret) komu*), a NAZADOVANJE JE KRETANJE PREMA NATRAG (*rakovim korakom (koracima) [ići, kretati se i sl.], <jedan> korak naprijed; dva koraka nazad (natrag), korak nazad (natrag)*).

Najzastupljeniji su svakako frazemi koji za svoje sastavnice imaju dijelove ljudskoga tijela. Pozivno pozicionirani somatizmi su oni koji se nalaze s prednje strane tijela (lice, oči). Metafora na kojoj počiva većina frazema sa somatskim sastavnicama koje se nalaze s prednje strane tijela jest POZNATO JE ISPRED (POZNATO JE DOBRO IZ ČEGA SLIJEDI ISPRED JE DOBRO), a to implicira metaforu POZNAVATI JE VIDJETI.

Lice je prva stvar koju ljudi vide kad koga sretnu (*licem u lice* ‘sučelice, nasamo, suočivši se s problemom ili opasnošću’). Lice je kao otvorena knjiga iz

koje ljudi mogu čitati čiju iskrenost ili neiskrenost, čije osjećaje, raspoloženja i stavove (čitati s lica komu što ‘jasno vidjeti čije osjećaje (raspoloženje, stav)’, *piše na licu* komu što ‘vidi se na čijem licu *što*, ne može se sakriti *što*, odmah se vidi *što*, vrlo je očito’). Na čovjekovu se licu ispisuju njegove misli i osjećaji. Lice govori o izgledu, stavovima i raspoloženjima koje ljudi imaju (*napraviti/praviti kiselo lice, napraviti/praviti slatko lice*). Izraz lica koji ljudi imaju pomaže pri iščitavanju osjećaju li se dobro ili loše, dosađuju li se ili obraćaju pozornost na *što*, jesu li ljuti ili su sretni. Čovjek može biti dvoličan, skrivati svoju pravu osobnost (*imati više lica*), ali uvijek na vidjelo iziđe njegova prava priroda, tj. uvijek se razotkrije njegova prava narav (*pokazati/pokazivati < svoje > pravo lice* ‘razotkriti/razotkrivati svoju pravu narav /obično neugodnu/, ne skrivati svoje raspoloženje (osjećaje, misli)’, *skinuti (strgnuti) masku < s lica >* komu ‘raskrinkati *koga*, razotkriti čije skrivene zamisli, pokazati čiju pravu prirodu (narav), prikazati *koga* u pravom svjetlu’). Frazemi sa somatskom sastavnicom *lice* i varijantnom sastavnicom *oko* razvijaju i koncept suočavanja sa samim sobom, prihvaćanje istine i stvarnosti (*pogledati/gledati istini u lice (oči)* ‘prihvatiti/prihvaćati istinu, pomiriti se / miriti se (suočiti se / suočavati se) s istinom, pravedno ocijeniti/ocjenjivati situaciju’), a utemeljeni su na metafori VIDJETI ŠTO JE BITI SVJESTAN TOGA. Iako frazem *pogledati/gledati smrti u oči* u značenju ‘biti (naći se) u životnoj (smrtnoj) opasnosti, suočiti se sa smrću, naći se na rubu smrti’ primarno ulazi u koncept životne opasnosti, on, kao i prethodni frazem, djelomično ulazi i u koncept prihvaćanja istine. Također, pored orijentacijske metafore ispred – iza u ovome frazemu možemo iščitati i orijentacijsku metaforu blizu – daleko jer sve *što* je pred očima blizu je, tj. može se vidjeti ili spoznati.

Pozicija otvorenosti i iskrenosti razvija koncept slobodnoga izražavanja misli, a očituje se u varijantnom frazemu *reći/govoriti (skresati/kresati) u lice (brk)* komu *što* ‘bez okolišanja *reći/govoriti komu što* ga ide, otvoreno (neposredno, bez ustručavanja), *reći/govoriti komu* neugodnosti’.

Najvažniji osjetilni organ – oko – nalazi se na ljudskome licu. Frazemi sa sastavnicom *oko*, tj. oči utemeljeni su na slici gledanja, pažljivoga promatranja *koga* ili čega ((*otvorenih očiju* ‘pomno, pažljivo, promišljeno’, *otvoriti/otvarati četvere (četvore) oči* ‘pažljivo (pozorno, pomno) pogledati/gledati *koga, što*’; *držati (imati) na oku* *koga, što* ‘pažljivo promatrati (motriti) *koga, što*, kontrolirati (nadzirati) *koga, što*, *ne ispuštati iz očiju* *koga, što* ‘neprekidno motriti (promatrati) *koga, što*, pratiti pogledom *koga, što*, *ne skidati oka (očiju, oči, oko)* s *koga*, s čega ‘netremice promatrati *koga, što*, gledati *koga, što* s osobitom pažnjom i zanimanjem’), kretanja pred

kim (*izaći/izlaziti (doći/dolaziti) na oči (pred oči) komu* ‘<usuditi se> izaći/izlaziti *pred koga*, pojaviti se / pojavljivati se *pred kim* /unatoč negativnim okolnostima/’, *gubi mi se s (ispred) očiju<!>* ‘odlazi<!>, nestani da te više ne vidim<!>’) prostornoga suočavanja, koje je ujedno i suočavanje čovjeka s istinom i realnošću (*oči u oči* ‘sučelice, licem u lice, licem jedan prema drugome’; *pogledati/gledati u oči* čemu ‘suočiti se / suočavati se *s čim*, pomiriti se / miriti se s pravim stanjem stvari’).

Dakle, vidjeli smo na promatranim frazemima, da je sve što dolazi sprijeda vidljivo i jasno, a kao što je već rečeno, pozitivnost je prednje strane tijela motivirana činjenicom da su upravo na njoj najvažniji osjetilni organi. S druge pak strane, negativno pozicionirani somatizmi su oni koji se nalaze sa stražnje strane tijela (npr. leđa, vrat, šija, potiljak, guzica). Ono što je straga u odnosu na ljudsko tijelo ili stražnji dio tijela skriveno je i nije vidljivo. Metafora na kojoj počiva većina tih frazema je NEPOZNATO JE IZA (NEPOZNATO JE LOŠE IZ ČEGA SLIJEDI IZA JE LOŠE).

Slika koju prenose ti frazemi jest slika prema kojoj opasnost dolazi s leđa, tj. opasnost se nalazi otraga/straga, a na to ili imamo slabu ili nikakvu percepcijsku kontrolu. Ti su frazemi zasnovani na metafori OPASNOST JE IZA, a iz toga proizlazi i ovo: NEPOZNATO JE IZA te NEPOZNATO JE OPASNOST. Najizraženiji koncepti u koje ulaze frazemi sa sastavnicom *leđa* su: izdaja, loše i skrivene namjere, zaostajanje, bliska opasnost...

Frazemi *okrenuti/okretati leđa* komu, čemu ‘napustiti/napušati *koga, što*, iznevjeriti/iznevjeravati *koga, što*, prekinuti/prekidati odnos *s kim*, ignorirati *koga, što*’ te *zabiti/zabijati nož u leđa* komu ‘izdati/izdavati *koga*, podmuklo napasti/napadati *koga*, iznevjeriti *koga*’ uklapaju se u koncept izdaje. Prvi je frazem utemeljen na gesti okretanja leđa. Okretanjem leđa čovjek prekida komunikaciju sa sugovornikom kojemu je dotad bio okrenut licem te tako prekida svaku vrstu odnosa s njim. Drugi je frazem osim na slikovitosti podmukloga napada s hladnim oružjem utemeljen i na simboličnom nožu. Njime se najčešće simbolizira osveta, izvršenje osude i žrtvovanje, ali i izdaja (Kovačević 2012: 263). Nož za razliku od mača ima kratku oštricu te upućuje na čovjekove nagonske poticaje. Loše i skrivene namjere izražene su u frazemu *iza <čijih> leđa* [govoriti, raditi što itd.] ‘u potaji, krijući se *od koga*, s lošim namjerama [govoriti, raditi što itd.]’, dok je frazem *gledati <u> leđa* komu utemeljen je na slici zaostajanja u utrci i razvija značenje ‘zaostajati *za kim*, biti gori (slabiji) *od koga*, sporije se razvijati’ te ukazuje na ljudsku osobinu da čovjek uspoređuje sebe, svoje mogućnosti i postignuća s drugim ljudima.

Ljude i predmete koji se nalaze iza leđa ne vidimo te ne doživljavamo da postoje. Stoga je koncept udaljenosti negativno konotiran u frazemu *iza božjih leđa* ili *za božjim leđima*, *bogu iza leđa* (*za leđima*) te varijantnome frazemu *bogu iza nogu* u značenju ‘veoma daleko; u zabiti, u dubokoj provinciji’. Osim na daljinu i udaljenost, frazemi se mogu odnositi i na mjesto koje se nalazi veoma daleko. I u ovim je frazemima pored orijentacijske metafore ispred – iza prisutna i orijentacijska metafora blizu – daleko na što ukazuje i pripadajuće frazemske značenje.

Za razliku od navedenih frazema kod kojih se nešto događa iza leđa, ali ipak na nekoj određenoj udaljenosti, u korpusu su zabilježeni i frazemi u kojima je također riječ o položaju iza leđa, ali na veoma maloj udaljenosti. Dva su takva frazema. U prvome je od njih subjekt vršitelj radnje, a u drugome se radnja vrši na subjektu, tj. on je trpitelj radnje. Prvi je od njih *puhati za vratom* (*vrat*) komu 1. ‘kontrolirati *koga*, dosađivati *komu*’; 2. ‘izbliza slijediti *koga*, progoniti *koga*’; 3. ‘vršiti pritisak *na koga*’ u kojemu postoji slika bliske opasnosti u vidu uhođenja, pa čak i proganjanja, a drugi je frazem *osjećati za vratom koga* ‘biti proganjen *od koga*’ u kojemu imamo sliku progonjene osobe, tj. osobe koju tko prati ili joj dosađuje svojom nametljivošću.

Jedan od frazema koji nema negativnu konotaciju jest frazem *čuvati* <svoja> leđa u značenju ‘ne izlagati se opasnostima, voditi računa o svojoj sigurnosti, čuvati se’ ukazuje na ljudsku osviještenost da mu opasnost dolazi iz smjera koji je suprotan vidnomu polju te da nad događajima koji dolaze iz toga smjera nema kontrolu i često se odnosi se na čovjeka koji se oprezno čuva i želi se osigurati da ne bi kasnije bio optužen ili kritiziran za ono što je učinio. Dio tijela metonimija je za samoga čovjeka. Međutim, varijantni frazemi *čuvati* svoju guzicu i *čuvati svoju rit* odnose se na čovjeka koji se pretjerano čuva i ne izlaže opasnostima. Pritom često pretjera pa ga ljudi doživljavaju kao kukavicu. Frazemi su negativno i vulgarno konotirani uporabom imeničnih sastavnica *guzica*, *rit* i česti su u razgovornome stilu. Pored koncepta neizlaganja opasnostima susrećemo i koncept zaštite koji je utjelovljen u frazemu *štititi* (*čuvati*) leđa komu ‘braniti (štititi) *koga* /obično od iznenadnoga napada, svojim utjecajem itd./’. Taj se frazem odnosi na čovjeka koji je spreman pomoći drugome čovjeku, zaštititi ga ili obraniti od iznenadnoga fizičkog napada vlastitom snagom, ili verbalnoga napada vlastitim utjecajem.

Iako frazemi *dobiti metak u potiljak* i *dobiti metak u čelo* razvijaju isto negativno konotirano frazeološko značenje ‘biti ustrijeljen (ubijen) pucnjem u glavu’ zasnovani su na različitim slikama u kojima se vidi dodatno pozitivno

ili negativno značenje smjera iz kojega dolazi opasnost. Frazem *dobiti metak u čelo* nosi ipak mali pozitivni pomak jer se opasnost nalazi pred očima i vidljiva je, dok *dobiti metak u potiljak* nosi negativniji pomak u značenju zbog dodatnoga sema podmuklosti i okrutnosti.

4 Odnos gore – dolje

Kao što smo vidjeli u prethodnim dvjema skupinama, odnosi lijevo – desno te ispred – iza formalno se mogu podijeliti prema fizičkim karakteristikama tijela u cjelini, tj. smještaju pojedinih dijelova tijela u odnosu na cjelinu (npr. lice, oči i čelo uvijek su ispred, a leđa, vrat i guzica uvijek su iza) pri čemu pozicija i dio tijela nose isti, uglavnom pozitivni ili negativni predznak što se očituje i u frazeološkome značenju. Međutim, odnos gore – dolje najrazgranatiji je tip odnosa. Kod njega se ne možemo osloniti samo na prototipnu podjelu prema smještaju dijelova tijela ili tjelesnih organa jer uz taj tjelesni okvir u obzir trebamo uzeti i položaj tijela u prostornoj dimenziji s obzirom na njegovo kretanje ili stanje (stajanje, hodanje, ležanje, spuštanje, padanje, uzdizanje...).

Orijentacijske su metafore, u prvome redu odnos gore – dolje, detaljno prikazali Lakoff i Johnson u knjizi *Metaphors We Live By* (1980: 16–18) motivirani Nagyjevima radovima iz 70-ih godina 20. stoljeća, podijelivši ih u deset nosivih metafora: 1. HAPPY IS UP; SAD IS DOWN; 2. CONSCIOUS IS UP; UNCONSCIOUS IS DOWN; 3. HEALTH AND LIFE ARE UP; SICKNESS AND DEATH ARE DOWN; 4. HAVING CONTROL OR FORCE IS UP; BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN; 5. MORE IS UP; LESS IS DOWN; 6. FORESEEABLE FUTURE EVENTS ARE UP (AND AHEAD); 7. HIGH STATUS IS UP; LOW STATUS IS DOWN; 8. GOOD IS UP; BAD IS DOWN; 9. VIRTUE IS UP; DEPRAVITY IS DOWN; 10. RATIONAL IS UP; EMOTIONAL IS DOWN.

Ako se detaljno promotri njihova podjela, sve se navedene metafore mogu objediniti hiperonimnom metaforom *DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE* ili *POZITIVNO JE GORE, NEGATIVNO JE DOLJE*.² Kako u njihovim skupinama ima dosta preklapanja, a osmu metaforu smatramo nadređenom, krenut ćemo od dijelova tijela kako bismo pokazali na koji se način u somatskim frazemima reflektira, u ovome radu uspostavljena, hiperonimna metafora i koji su ostvaraji ostalih.

2 Čini se da bismo se ovdje mogli zapitati jesu li moć i viši društveni status samo pozitivni, a emocionalnost uvijek i samo negativna. Tek njihovo dovodenje u suodnos uz niz popratnih kulturoloških i društvenih čimbenika može rezultirati njihovom pozitivnom ili negativnom percepcijom.

U korpusu prikupljenih somatskih frazema uočili smo nekoliko skupina koje možemo podijeliti ovako: 1. somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje; 2. frazemi s dvjema somatskim sastavnicama; 3. nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici; 4. frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela.

4.1 Somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje

Za potrebe smo ovoga istraživanja somatizme (dijelove tijela) podijelili s obzirom na osnovni, vertikalni, tj. stajaći položaj tijela na gornje somatizme (glava, nos, lice, oko, srce, leđa, kičma, ruka) i donje somatizme (guzica/stražnjica/dupe, noga, koljeno, peta).

4.1.1 Gornji dijelovi tijela

Frazemska sastavnica *glava* vrlo je frekventna u somatskoj frazeologiji što je i razumljivo jer je glava najvažniji dio ljudskoga tijela (i najmanjim pokretom svih ostalih dijelova tijela upravlja mozak koji je u njoj smješten). Konceptualizacija ljudske glave ovisi o konvencionalnom znanju koje imamo o položaju, obliku i funkciji toga dijela tijela i gesta koje su povezane s njim. Takvo konvencionalno znanje određuje glavu kao najvažniji dio ljudskoga tijela koji upravlja ljudskim postojanjem te kao sjedište intelekta.

U hrvatskoj somatskoj frazeologiji ljudska glava simbolizira život (*igrati se glavom*, *platiti glavom* što, *staviti/stavljati glavu na kocku*) i osobu (*glavom i bradom*, *sijeda (bijela) glava*). Također, frazeološka uporaba pokazuje da je *glava* viđena kao spremište misli, ideja, memorije i snova (*napuniti/puniti glavu* komu <čime>, *ne ide (ne ulazi) u glavu* komu što, *puna je glava* komu čega) (Kovačević 2012: 107).

U prikupljenome korpusu frazema slika uzdignute glave (ili čela) koja primarno upućuje na čovjekov ponos kao njegovu pozitivnu osobinu, može ukazivati i na pretjeran ponos koji dovodi do oholosti, tj. negativne osobine. Stoga glagolski frazem *dignuti (podignuti) glavu* sa značenjem 1. ‘osmjeliti se, ohrabriti se, uzoholiti se, osiliti se’; 2. ‘biti ponosan, ne podleći nesreći’ primarno nosi pozitivnu konotaciju i ulazi u koncept bodrenja, hrabrosti i ponosa, dok frazem *držati visoko glavu* uz primarni koncept ponosa prikazuje ljudsku oholost i čovjeka koji se osilio te sadržava sem umišljenosti. U navedeni koncept ponosa ulaze i frazemi u kojima je prisutna slika

uzdignute glave ili čela čovjeka koji smjelo i samosvjesno korača kroz život, koji je uvjeren u ispravnost svojih postupaka i stoga može svakomu bez srama pogledati u oči. Frazemske inačice *uzdignute glave* i *uzdignuta čela* sa značenjem ‘ponosno, samosvjesno, smjelo’ imaju pozitivnu konotaciju i pripadaju knjiškomu stilu. Uz hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, zasnovani su i na metafori VRLINE SU GORE, MANE SU DOLJE. Pozitivno pozicioniranje glave kao i smjera kretanja prema gore očituje se u frazemu *glavu gore* <!> sa značenjem ‘ohrabri (ohrabrite) se <!>, nemoj (nemojte) gubiti hrabrost <!>, ne tuguj (tugujte) <!>, razvedri (razvedrite) se <!>’ koji osim koncepta ohrabrenja nosi i sem vedrine – ostati vedar (veseo) unatoč teškim okolnostima.

Međutim, u somatskim frazemima *glava*, koja je metaforičko središte racionalnoga i misaonoga, nije uvijek pozitivno konotirana. Njezino dislociranje od tijela kao cjeline i prisutnost metonimije – glava = čovjek – dovodi do suprotnoga predznaka. Takav zaključak možemo izvesti na temelju frazema *imati glavu u oblacima* koji svojim frazeološkim značenjem ‘zanositi se nereálnim planovima, živjeti u mašti, ne biti realan’ pobija osnovnu hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, kao i metaforu RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE. Takvo objašnjenje prihvatljivo je kada imamo na umu postojanje sinonimnoga nesomatskoga frazema (*živjeti (lebdjeti, plivati itd.) u oblacima*).

Kretanje glave prema dolje ili njezino pozicioniranje prema dolje u somatskoj je frazeologiji negativno obilježeno što vidimo u frazemima *držati glavu u pijesku* i *gurnuti/gurati (zabiti/zabijati i sl.) glavu u pijesak <kao noj>* koji su zasnovani, pored hiperonimne metafore, i na metafori SVJESNO JE GORE, NESVJESNO JE DOLJE. Frazemi su utemeljeni na vjerovanju da nojevi pred opasnošću skrivaju glavu u pijesak,³ uklapaju se u koncept ignoriranja istine ili stvarnosti te razvijaju značenje ‘namjerno ignorirati istinu, ne željeti se suočiti s neugodnom stvarnošću, zatvarati oči pred činjenicama’.

Pored frazema sa sastavnicom *glava* i frazemi sa somatskom sastavnicom *nos* također pokazuju da prirodni smještaj somatizma, slika kretanja prema gore ili dislociranost u metonimijskoj funkciji ne podupiru hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE. Tako se frazem *dignuti/dizati nos <visoko (do neba)>* upotrebljava u značenju ‘uobraziti se / uobražavati se, postati/postajati ohol (bahat, umišljen), ponijeti se / ponašati se oholo (bahato), imati o sebi visoko mišljenje’, gdje je u oblikovanju frazemskoga

3 Više o etimologiji ovoga frazema vidi u Kovačević 2014: 29–30.

značenja iskorištena slika čovjeka koji podiže svoj nos i pritom izgleda smiješno jer mu je glava toliko uzdignuta da ne može vidjeti što se događa oko njega.⁴ Na temelju konvencionalnoga znanja može se zaključiti da čovjek s previše ponosa obično biva prezriv prema drugim ljudima i odbija gledati dolje. Sve što je ispod njegova pogleda smatra nedostojnim pozornosti i bezvrijednim u odnosu na vlastite manire ili socijalni status. Upućujući na oholu i umišljenu osobu frazem je razvio negativnu konotaciju kao i frazemi *parati nosom oblake* i *imati nos do neba* koji također ulaze u koncept oholosti.

Frazemi koji su zasnovani na suprotnoj pozadinskoj slici *objesiti (spustiti) nos <do poda>* i *imati nos do poda*, iako nisu značenjski antonimni prethodnim frazemima, podupiru osnovnu hiperonimnu metaforu DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE i svojim se značenjem odnose na uvrijeđena i ljuta čovjeka koji spušta glavu i ne želi pokazati svoje trenutačne osjećaje. Ujedno, *nos* kao simbol ponosa ukazuje na to da je čovjeku spuštena nosa povrijeđen ponos.

U korpusu somatskih frazema posebno su se izdvojili frazemi u kojima je na strukturnome planu somatska sastavnica sekundarna imenična sastavnica. Riječ je o frazemima: *skinuti (strgnuti) masku (krinku) <s lica>* komu 'raskrinkati koga, razotkriti čije skrivene zamisli, pokazati čiju pravu prirodu (narav), prikazati koga u pravom svjetlu', *pala je mrena s očiju* komu 'odjednom vidjeti stvari kakve uistinu jesu, naglo progledati, postati svjestan pravoga stanja stvari', *pao je kamen sa srca* komu 'postalo je lakše komu, odahnulo je, osjetio je olakšanje', *neće pasti kruna s glave* komu 'neće ništa izgubiti <od svoga dostojanstva> tko, neće biti manje vrijedan (važan) tko ako nešto napravi, bolje je da to napravi tko'. U pozadinskoj su slici izdvojenih frazema dijelovi tijela statični, a glagolska sastavnica koja semantički određuje smjer kretanja prema dolje odnosi se na prvu, nesomatsku imeničnu sastavnicu (maska, mrena, kamen, kruna). U tim frazemima glagolska sastavnica ne utječe na somatsku aktivnost, u njima je kretanje prema dolje povezano s nesomatskom sastavnicom te ti frazemi imaju pozitivno konotirana značenja. Kada je dakle riječ o skidanju, micanju ili padanju čega, očekivali bismo negativno konotirane frazeme, ali oni su pozitivno obilježeni jer ulaze u koncept razotkrivanja istine, suočavanja s realnošću, olakšanja ili osjećaja osobne vrijednosti.

4 A. Menac (2005: 227) nalazi u ovome frazemu elemente smiješnoga jer nefrazeološko značenje daje pretjeranu sliku onoga što predstavlja frazeološko značenje.

4.1.2 Donji dijelovi tijela

Među donjim dijelovima tijela najfrekventnija je frazeološka sastavnica *noga*. Kao organ za hodanje, noga je simbol društvene povezanosti. Omogućuje zbližavanja, podupire druženje, ukida daljinu – ima dakle društveno značenje. U širem smislu noga je simbol života. Noga je i simbol izravnoga kontakta s majkom zemljom. Noge dodiruju tlo, one su provodnik magične i duhovne moći koju sveti čovjek gubi u dodiru s tlom (Kovačević 2012: 118).

U korpusu analiziranih frazema somatska sastavnica *noga* (s pripadajućim pridjevnim odrednicama) razvija simboliku: stabilnosti (*biti na sigurnim nogama*, *biti (stajati) na staklenim (glinenim) nogama*, *izgubiti/gubiti tlo pod nogama*), snalažljivosti (*dočekati se na noge*), samostalnosti (*stajati na <svojim> vlastitim nogama*, *stati na <svoje> vlastite noge*), razboritosti (*stajati s obje noge na zemlji*), zdravlja i djelatnosti čovjeka (*biti na nogama*, *dići (podignuti i sl.) na noge koga*). Udaranje koga nogom u stražnjicu simbol je odbacivanja (*dati nogom u dupe komu*, *dati nogom u guzicu komu*, *dati nogom u tur komu*), a nemogućnost stajanja simbolizira umor i nemoć (*spasti/spadati s nogu*, *jedva se držati na nogama*, *izgubiti noge*).

Najprototipniji frazem koji je zasnovan na metafori DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE jest polisemni frazem *dići (podignuti i sl.) na noge koga* 1. ‘izliječiti koga, zaliječiti koga, oporaviti koga’; 2. ‘pripremiti koga za samostalan život i rad, odgojiti koga tako da bude sposoban za samostalan život’; 3. ‘dignuti na ustanak koga, potaknuti na pobunu (protest) koga’; 4. ‘oduševiti koga, zadiviti koga, izazvati čije ushićenje’ što pokazuju i njegova frazeološka značenja. U njegovu prvom značenju prisutna je i metafora ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE, BOLEST I SMRT SU DOLJE. Na istoj je metafori zasnovan i frazem *stati <opet> na noge* ‘oporaviti se, biti opet u dobroj kondiciji /obično nakon bolesti/’. Dru-gim svojim značenjem frazem *dići (podignuti i sl.) na noge koga* ulazi u koncept samostalnosti i osamostaljivanja te se često upotrebljava pri opisivanju odnosa roditelji – djeca u kojemu je roditeljski cilj osamostaljenje vlastitoga potomstva. Unutar istoga koncepta nalaze se i frazemi *stajati na <svojim> vlastitim nogama* i *stati na <svoje> vlastite noge* koji se odnose na financijsku neovisnost, a ona je glavni pokretač osamostaljivanja. U semantičkome je talogu slika čovjeka koji stabilno stoji na vlastitim nogama iz čega nužno proizlazi i stabilnost njegova položaja u svijetu ili okolini u kojoj se kreće.

Simbolika života i vitalnosti koja se pripisuje nogama te njihova osnovna funkcija (stajanje, hodanje) dovedena je u pitanje u frazemima: *otkazale su noge komu* ‘ne može više hodati *tko* /od bolesti, od starosti, od umora i sl./’, *otpale*

su noge komu ‘jako se umorio od dugog hodanja (pješačenja, stajanja) *tko*’, *pasti/padati* (*spasti/spadati*) *s nogu* ‘premoriti se / premarati se, malaksati <od umora>’, *izgubiti noge* ‘jako se umoriti hodajući (pješačeći)’ u kojima je značenje glagolske sastavnice pridonijelo formiranju negativno konotiranoga frazemskog značenja. U semantičkome je talogu navedenih frazema slika čovjeka koji usporeno hoda i na kojemu se vidi da mu stajanje predstavlja veliki napor ili koji je umoran od hodanja (pješačenja), a neki od njih imaju i sem malaksalosti.

Prototipnu metaforičku utemeljenost u pozicioniranosti ili kretanju tijela prema dolje pokazuju frazemi *baciti* (*oboriti*) *na leđa koga* i *potući* (*poraziti* i sl.) *do nogu* koga koji u semantičkome talogu imaju sliku fizičkoga obračuna dvoje ljudi. Prvi se frazem upotrebljava pri opisu neravnopravne borbe ili nadmetanja u kojemu je jedna strana izgubila i on razvija frazemsko značenje ‘svladati, pobijediti, poraziti *koga*’, dok drugi frazem iskazuje potpuni protivnikov poraz. Ti se frazemi često upotrebljavaju u sportskim tekstovima i uklapaju se u negativno konotiran koncept poraza. Suprotno očekivanjima, neprototipnu metaforičku utemeljenost u kretanju prema dolje možemo iščitati iz frazema *oboriti s nogu* koga sa značenjem ‘oduševiti *koga*’ i uklapa se u koncept ugodnoga iznenađenja. Neugodno je pak iznenađenje izraženo u varijantnim frazemima *pasti na guzicu* <od čuda i sl.> i *pasti na stražnjicu* <od čuda i sl.> koji u semantičkome talogu imaju sliku čovjeka koji je zbog velikoga iznenađenja izgubio ravnotežu i pao na tlo te razvijaju frazemsko značenje ‘zaprepastiti se, zabezeknuti se, jako se začuditi, jako se iznenaditi’.

4.1.3 Gornji i donji dijelovi tijela

Metafora IMATI KONTROLU NAD KIM JE GORE, BITI KONTROLIRAN OD KOGA JE DOLJE ili DOMINANTNOST JE GORE, PODČINJENOST (POKORNOST) JE DOLJE na temelju pozadinske slike i paralelnoga odnosa somatizama, koji su zasnovani na pozitivnoj i negativnoj metaforičnoj polarizaciji, objedinjuje gornje i donje dijelove tijela. Ova je metafora utemeljena na fizičkim osobinama čovjeka, njegovoj veličini i snazi te poziciji pobjednika koji se u borbi i pobjedi nalazi uvijek na vrhu, dok je gubitnik slabiji i kao takav uvijek je ispod ili na dnu. Unutar navedene metafore mogu se grupirati frazemi objedinjeni konceptom kontrole i konceptom pokornosti.

Funkcija držanja veoma je važna kad se govori o rukama. U somatskim frazemima takvo držanje simbolizira kontrolu nad čim, posjedovanje ili vlast. Frazemi objedinjeni konceptom kontrole utemeljeni su na metafori IMATI KONTROLU NAD ČIM JE DRŽATI ŠTO U RUCI, te pozadinskoj slici konca, niti,

kormila ili uzda koje čovjek drži u rukama i upravlja čime. Ruka je u tim frazemima simbol vlasti i moći, a onda i kontrole. Konvencionalno znanje govori da ako što držimo u ruci, možemo s tim učiniti što god želimo jer imamo potpuni nadzor nad stvarima ili osobama. Frazem *držati <sve> konce (niti) u <svojim> rukama* sa značenjem ‘imati dobar uvid u situaciju, nadzirati što, vladati situacijom’ u semantičkome talogu ima sliku lutke (marionete) koju lutkar vodi držeći niti u rukama i tako odlučuje o njezinim pokretima, odnosno o njezinoj sudbini. Frazem se obično odnosi na čovjeka koji vodi poslove ili odlučuje iz pozadine o važnim i sudbonosnim pitanjima. Frazemi *imati (držati) kormilo <čega> u <svojim> rukama* sa značenjem ‘upravljati <čime>, vladati <čime>, biti na čelu čega’ te *uzeti/uzimati (preuzeti/preuzimati) kormilo u <svoje> ruke* ‘preuzeti/preuzimati vlast, započeti/započinjati upravljati čime’ u semantičkome talogu imaju sliku upravljanja brodom i kormilom, tj. uređajem koji određuje smjer kretanja broda. Međusobno antonimni frazemi (samo na planu izraza) *uzeti/uzimati uzde u <svoje> ruke* u značenju ‘preuzeti/preuzimati vlast, staviti/stavljati pod <svoj> nadzor’ i *ispustiti/ispuštati uzde <iz ruku> sa značenjem* ‘smanjiti/smanjivati stegu (kontrolu), olabaviti disciplinu’ utemeljeni su na slici upravljanja, vođenja i obuzdavanja konja. Posljednji je frazem zasnovan na metafori NEMATI KONTROLU NAD ČIM JE ISPUSTITI ŠTO IZ RUKU.

Frazemi objedinjeni konceptom pokornosti pokazuju širok spektar nijansi osnovnoga koncepta. Frazemske inačice *pognuti glavu* i *pognuti šiju* opisuju čovjeka koji se pokorio, koji je prisiljen učiniti što protiv svoje volje iako se teško s time miri (teško prihvaća postojeće stanje). Čovjek spuštanjem glave upire svoj pogled u pod i tako prikriva lice da se na njemu ne bi vidjelo koliko je posramljen i potišten. Oba frazema imaju značenje ‘pokoriti se, pristati pod pritiskom *na što*, prilagoditi se, teško prihvatiti postojeće stanje’. Frazem *saviti/savijati (poviti/povijati) kičmu <pred kim>* sa značenjem ‘pokoriti se / pokoravati se *komu*, biti pretjerano udvoran (podložan) *komu*, klanjati se *komu*, dodvoriti se / dodvoravati se *komu*’ koncept pokornosti razvija prema pretjeranoj podložnosti čovjeka tuđim utjecajima što dovodi do dodvoravanja i pretjerane poniznosti kojima se želi ublažiti nezavidan položaj u kojemu se našao. U semantičkome je talogu slika dubokoga klanjanja osobi koja se nalazi visoko u društvenoj hijerarhiji (kralj, plemić) i ima povijesnu utemeljenost. Klanjanjem čovjek iskazuje svoju podčinjenost. U frazemu *pasti/padati na koljena <pred kim>* pokornost uključuje i čovjekovo svjesno sudjelovanje u tome činu, dok je u frazemu *pasti/padati pred noge* komu istaknut trenutak ponizne molbe sa slikom klečanja. Svijanje koljena ukazuje na slabost i

nedostatak integriteta. Noge su pak krajnja najniža točka u uspravnome položaju ljudskoga tijela. U kulturološkome smislu noga simbolizira moralno poniženje, psihološku poniženost, pa samim time pokornost i ovisnost. Veliki broj navedenih frazema koji su okupljeni oko koncepta pokornosti ujedno su zasnovani i na metafori VIŠI STATUS JE GORE, NIŽI STATUS JE DOLJE.

4.2 Frazemi s dvjema somatskim sastavnicama

U korpusu somatskih frazema izdvojili smo i nekoliko frazema koji na formalnome planu imaju dvije somatske sastavnice od kojih je jedna pozicionirana gore, a druga dolje s obzirom na ljudsko tijelo kao cjelinu. To su frazemi: *dok dođe iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što / *došlo je (doći će) iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što, *srce je sišlo (silazi) u pete* komu, *baciti/bacati obraz pod noge*. U njima je frazemsko značenje proizišlo i iz oprečne pozicioniranosti gornjih i donjih dijelova tijela kao i iz glagolske semantike kretanja u smjeru gore ili u smjeru dolje.

Frazemi *dok dođe iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što i *došlo je (doći će) iz guzice (stražnjice, dupeta) u glavu* komu što utemeljeni su na opreci *guzica (stražnjica, dupe) – glava* i kretanju odozdo prema gore. U prvome se svojem značenju odnose na čovjeka koji se neočekivano sjetio čega ili se tek treba sjetiti, a u drugome se značenju ‘trebalo je (trebat će) dugo čekati da shvati što’ odnose se na čovjeka koji sporo misli i teško shvaća. Ti frazemi osim koncepta shvaćanja imaju i dodatni sem prisjećanja. Pored hiperonimne metafore DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE, frazem počiva i na metaforama RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE te SVJESNO JE GORE, NESVJESNO JE DOLJE. Frazem *srce je sišlo (silazi) u pete* komu u semantičkome talogu nosi sliku ubrzanih i aritmičnih otkucaja srca pri čemu se stvara subjektivan dojam da se ono ne nalazi na svojem uobičajenom mjestu u tijelu, već je dislocirano, tj. palo je u najniži dio tijela. Imenična sastavnica *peta* i glagolska sastavnica *pasti* vezane su za orijentaciju prema dolje, a frazem razvija značenje ‘jako se prestrašio *tko*, osjetio je (osjeća) veliki strah *tko*’. Kretanje prema dolje prisutno je i u frazemu *baciti/bacati obraz pod noge* sa značenjem ‘osramotiti se / sramotiti se, izgubiti/gubiti čast (ugled, poštenje)’, gdje je u pozadinskoj slici frazema također prisutna nerealna dislociranost prve somatske sastavnice.

Za razliku od navedenih frazema, frazem *ruku na srce* ima dva somatizma koja su pozicionirana u gornjem predjelu tijela i ispred, a kretanje koje postoji u pozadinskoj slici frazema usmjereno je horizontalno. Pri formiranju

pozitivno konotiranoga značenja ‘iskreno (otvoreno) govoreći, pravo da kažem, ako ćemo pravo, reći ću <pravu> istinu’ zanemaren je tradicionalni slikoviti prikaz srca kao tjelesnoga organa koji se nalazi na lijevoj strani tijela (sve što je lijevo je loše i negativno), a prevladao je njegov smještaj na prednjoj strani tijela (sve što je ispred je dobro i pozitivno).

4.3 Nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici

U nesomatskim je frazemima često prisutna jaka somatska pozadinska slika koja razumijeva ljudsku uključenost, tj. ljudsko tijelo kao cjelinu. Hiperonična metafora DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE može se iščitati u frazemima *biti na konju* ‘biti u boljem položaju nego prije, osjećati se sigurnijim, biti zadovoljan svojom situacijom’ i *osjećati se <kao> na konju* ‘osjećati se mnogo bolje nego ranije, osjećati napredak’ u kojima je jaka slika konjanika, snažnoga i sigurnoga ratnika koji smjelo i samouvjerenost sjedi u sedlu i s pobjedničke visine promatra svijet ispod sebe. Na slici uzvišenoga, tj. uzdignutoga položaja tijela utemeljen je i frazem *biti <čvrsto> u sedlu* sa značenjem ‘biti na položaju, obnašati neku funkciju’. Na pozadinskoj slici pobjednika kojega oduševljena masa euforično, nakon uspjeha u borbi ili sportu, podiže iznad glave slaveći pobjedu utemeljen je frazem *dizati (uzdizati itd.) do neba (nebesa)* koga, što ili *dizati (uzdizati itd.) u (do) nebesa* koga, što s pozitivno konotiranim značenjem ‘hvaliti koga, što, uzvisivati koga, što, oduševljivati se kim, čim’. Navedeni su frazemi utemeljeni i na metafori VIŠI STATUS JE GORE, NIŽI STATUS JE DOLJE kao i frazem *pasti (spasti) s konja na magarca* koji se odnosi na čovjeka koji se spustio s višega u niži društveni položaj, koji je gubitnik.

Frazemi koji su utemeljeni na pozadinskoj slici penjanja ili padanja sa stabla također su zasnovani na prototipnoj hiperonimnoj metafori. Penjanje po drvetu u pozadinskoj je slici frazema *<doći (stići)> na zelenu granu* u značenju ‘popraviti svoj položaj, oporaviti se od gubitaka, napokon uspjeti u čemu’, dok je padanje prisutno u pozadinskoj slici frazema *pasti na niske grane* sa značenjem ‘osiromašiti, naći se u bijedi (siromaštvu), doći u gori položaj, materijalno ili moralno propasti, srozati se’ te frazema *nije tko s kruške pao* koji razvija značenje ‘nije naivan tko, nije lud tko <da što učini>’.

Slika podizanja ljudskoga tijela pozitivno je konotirana u frazemu *biti na visini* sa značenjem ‘biti izvrstan (odličan, kvalitetan), biti visoke kakvoće (vrijednosti)’ pri čemu je sve što je pozitivno smješteno vrlo visoko na ljestvici

ljudskih vrijednosti. Međutim, pozicioniranost ljudskoga tijela na visini s koje mu se pogled spušta prema dolje vrlo je negativno konotiran u frazemima *gledati svisoka* <na> koga, <na> što, *gledati s visine* <na> koga, <na> što i *govoriti s visine* odnosi se na čovjeka koji se drži oholo, iznad svih te s prijezirom ili omalovažavanjem gleda na podređene ili pokorene.

Slika padanja ili propadanja ljudskoga tijela negativno je konotirana u frazemima *nisko pasti* ‘moralno se srozati, nečasno postupiti, postati nepošten’, *kao da je u zemlju propao* ‘nestao je, izgubio se, više se ništa ne zna o njemu’, *propasti u zemlju* <od stida (srama)> ‘jako se postidjeti (zasramiti), doživjeti veliku nelagodu, osjetiti želju da se nestane <zbog stida>’ u kojima uz kretanje prema dolje imamo i kretanje prema unutra, tj. orijentacijsku metaforu unutra – van. Međutim, frazemi *spustiti na zemlju* koga ‘urazumiti koga, otrijezniti koga, učiniti da tko shvati svoje zablude (pogreške)’ te *spustiti se na zemlju* ‘urazumiti se, otrijezniti se, shvatiti svoje zablude (zastranjivanja, greške)’, iako je u njima prisutan smjer kretanja prema dolje, nose pozitivno konotirano značenje. S obzirom na frazemske značenje očekivali bismo dakle da će frazemi biti utemeljeni i na metafori RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE, ali tomu nije tako. Istodobno, frazem *biti u (na) sedmom (devetom) nebu* razvija pozitivno frazemske značenje ‘biti razdragan (euforičan), biti u stanju oduševljenja (razdraganosti)’ te emocionalno smješta u više, izvantjelesne sfere. Neuklapanje frazema sa sastavnicama *nebo* i *zemlja* u postojeći metaforički model može se objasniti čovjekovom percepcijom zemlje kao predstavnika svega vidljivog, a samim time i postojećeg, racionalnog i realnog te neba kao predstavnika svega nepoznatog, emocionalnog i nerealnog.

4.4 Frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela

U posebnu skupinu mogu se izdvojiti i frazemi sa somatskim sastavnicama u kojima je riječ o tome da se što događa u blizini tijela, tj. neposredno iznad glave ili pod nogama. Iako je ta skupina brojem pripadajućih frazema mala, veoma je zanimljiva jer je uvijek riječ o negativno konotiranim značenjima bez obzira na to je li u frazema slici zastupljen najviši ili najniži dio tijela. Frazemi u kojima se u pozadinskoj slici radnja odvija na glavi ili nad glavom su frazemi *popeti se na glavu* komu i *popeti se navrh glave* komu sa značenjem ‘dosaditi komu, dojaditi komu, dozlogrditi komu, postati dosadan komu, biti nepodnošljiv komu’, a odnose se na čovjeka koji komu namjerno dosađuje. Također, u tu skupinu spada frazem *visi mač nad glavom* komu sa

značenjem ‘velika opasnost prijeti *komu*, u opasnosti je *tko*, ugrožen je čiji život’.⁵ Frazemi u kojima se u pozadinskoj slici radnja odvija ispod nogu ili između nogu i tla su frazemi: *gori tlo pod nogama (petama)* komu ‘biti u velikoj opasnosti, biti u bezizlaznom (kritičnom) položaju, biti prisiljen na bijeg uzmak’ te *bacati (podmetati) klipove <pod noge>* komu ‘podmuklo sprečavati čiji rad (aktivnost), tajno onemogućavati *čiji* uspjeh’.

Naime, na temelju frazemskega značenja i pozadinske slike možemo zaključiti da sve ono što se događa u neposrednoj blizini tijela (npr. na glavi / iznad glave ili ispod nogu) predstavlja i neposrednu opasnost za čovjeka i može ugroziti njegov život bez obzira iz kojega smjera dolazi. U tim je frazemima riječ o izvantjelesnome iskustvu jer tijelo samo po sebi nije uključeno u radnju ili kretanje.

5 Zaključak

Na temelju provedenoga istraživanja metaforičnih odnosa lijevo – desno i ispred – iza na somatskim frazemima možemo zaključiti da je u njima polarizacija pozitivnih i negativnih obilježja dosljedna i neupitna te da ne odstupa od zaključaka polazišne literature. Iako smo istu, neupitnu, polarizaciju metaforičnih odnosa očekivali i kod frazema koji počivaju na orijentacijskoj metafori gore – dolje, korpus je u nekim slučajevima pokazao odstupanja. U propitivanje smo korpusa također krenuli s pretpostavkom da bi gornji dijelovi tijela trebali imati pozitivnu konotaciju, a donji dijelovi tijela negativnu konotaciju. Korpus je prikupljenih somatskih frazema podijeljen u četiri skupine: 1. somatizmi koji su u fizičkome odnosu smješteni gore ili dolje; 2. frazemi s dvjema somatskim sastavnicama; 3. nesomatski frazemi koji počivaju na jakoj somatskoj pozadinskoj slici; 4. frazemi u kojima je važno da se što događa u neposrednoj blizini tijela, dakle, tik iznad glave ili ispod nogu. Na temelju raščlambe pokazalo se da je u nekim frazemima značenje glagolske sastavnice, s obzirom na pozadinsku sliku frazema, veoma jako, da ona utječe na formiranje frazeološkoga značenja te da metaforična podloga nije dosljedna i neupitna. Dakle, gornji dijelovi tijela nisu uvijek pozitivno obilježeni, kao ni njihovo kretanje prema gore, a u skladu s tim ni donji dijelovi tijela nisu uvijek negativno obilježeni kao ni njihovo slikovito kretanje prema dolje.

5 Više o etimologiji ovoga frazema vidi u Kovačević 2012: 185–186.

Izvori i literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2004: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi liber.
- BIRTIĆ, Matea i dr., 2012: *Školski rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain. (ur.), 1983: *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- FINK, Željka, 1993: O jednom tipu frazeoloških varijanti (na materijalu hrvatskih ili srpskih i ruskih frazeologizama). Rudolf Filipović, Božidar Finka, Branka Tafra (ur.): *Rječnik i društvo: zbornik radova sa znanstvenoga skupa o leksikografiji i leksikologiji održanog 11.–13. X. 1989. u Zagrebu*. Zagreb: Razred za filološke znanosti HAZU. 65–70.
- FINK ARSOVSKI, Željka, KOVAČEVIĆ, Barbara, HRNJAK, Anita, 2010: *Bibliografija hrvatske frazeologije + CD s popisom frazema analiziranih u znanstvenim i stručnim radovima*. Zagreb: Knjigra.
- HER 2003 = *Hrvatski enciklopedijski rječnik* (gl. ur. Ljiljana Jojić i Ranko Matasović). Zagreb: Novi liber.
- HJP = Hrvatski jezični portal. URL: <http://hjp.novi-liber.hr/>.
- HJR = Hrvatska jezična riznica Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje. URL: <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>.
- JESENŠEK, Vida, 2006: Rechts und links in der Natur und Gesellschaft. Emil Tokarz (ur.): *Świat Słowian*. Bielsko-Biała: Wydawnictwo ATH. 127–139.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, 2012: *Hrvatski frazemi od glave do pete*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, 2014: Tko zabija glavu u pijesak? *Hrvatski jezik* 1/3. 29–30.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MENAC, Antica, 2005: Element smiješnoga u frazeologiji. M. Алексеенко, X. Вальтер (ред.): *Грани слова (Сборник научных статей к 65-летию В. М. Мокиенко)*. Москва: Элпис. 227–229.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- RHJ 2000 = *Rječnik hrvatskoga jezika* (gl. ur. Jure Šonje). Zagreb: Školska knjiga.

Erika Kržišnik

Neprostorski prostori v slovenski frazeologiji

1 Uvodni razmislek

V Slovarju slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) je iztočnici *prostor* kot prvi pripisan pomen 'kar je nesnovno, neomejeno in v čemer telesa so, se premikajo', kar bi pomenilo, da je to njen »osnovni pomen, to je tisti, ki je v sodobnem knjižnem jeziku nevtralen oziroma najmočnejši« (SSKJ, Uvod § 72). Pomen 's stenami, ploskvami omejen del tega' je naveden šele kot tretji (medtem ko je drugega 'z najmanj eno točko, ploskvijo določen del tega' mogoče porazdeliti med prvim in tretjim).¹ Res je, da slovenski leksem *prostor* glede lastnosti /ne/omejenosti pokriva dva ločena podkoncepta, toda vsaj v naivnem razumevanju je v njegovem osnovnem pomenu prisotna sestavina 'omejenost'.² Primerjava s slovarji drugih jezikov kaže, da je pomen slovenskega *prostor* precej bliže nemškemu *Raum* (po Wahrig 1982 je 1. pomen: 'durch Wände begrenzter Teil eines Gebäudes', po spletnem slovarju *duden online* 1. 'zum Wohnen, als Nutzraum [...] verwendeter, von Wänden, Boden und Decke umschlossener Teil eines Gebäudes') – kot hrvaškemu *prostor* (po Anić 2000: 1a. 'neograničena protežitost, ukupnost odnosa u svim dimenzijama i pravcima', 1b. 'zajedno s vremenom osnovni oblik ili kategorija postojanja materijalnoga svijeta' in 2a. 'dio Zemljine površine različite veličine', 2b. 'ograničen dio površine na koji se može što smjestiti'). Vendar je treba upoštevati, da ima hrvaščina na razpolago še izpeljanko *prostorija* s pomenom: 'dio unutrašnjosti zgrade, građevine, dio stana, odvojen zidovima' (prim. v SSKJ 3. pomen).³

-
- 1 Pri pomenskem opisu v SSKJ pogrešamo eksplicitno z dimenzionalnostjo definirani del pomena (implicitno je prisoten v 1. pomenu s 'se premikajo').
  - 2 Naivno razumevanje se nanaša na t. i. naivno sliko sveta (rusko »naivnaja kartina mira«), ki jo Apresjan (1974: 57) povezuje splošnim pomenom besede in postavlja v nasprotje s strokovnim/znanstvenim/specializiranim pomenom. V slovenskem jezikoslovju termin slika sveta in njegova vsebina nista pogosto prisotna (prim. v Balašova 2004: 3–17).
  - 3 V ruščini ima *пространство* podobno razmerje do *место* in približno tako je tudi razmerje med *space* in *location* v angleščini, pri čemer ima celo *space* v Oxford Advanced Learner's Dictionary (Deuter et al. 2015) SSKJ-jevskemu bližnji pomen 'the whole area in which all things exist and move' uvrščen šele na 10. mesto.

Z analizo kolokabilnosti leme *prostor* v besedilnem korpusu Gigafida hitro ugotovimo, da je leksem visoko terminotvoren in nizko frazemotvoren. Od prvih 20 pridevnikov jih 14 tvori s *prostor* terminološko besedno zvezo (natančneje v Kržišnik 2014: 375),⁴ medtem ko so slovarsko zabeleženi samo trije frazemi: *manevrski prostor* (izterminološki), *čigav prostor pod soncem* in *ni prostora za kaj/koga*. Tudi če temu dodamo še *biti*, *ostati*, *znajti se v praznem prostoru*, ki je prav tako izterminološki, in stalno zvezo *zunaj časa in prostora* (z varianto *zunaj prostora in časa*, prva v Gigafidi 42 zadetkov, druga 18), ki je v procesu frazeologizacije v pomenu 'brez zveze z resničnostjo, odtrgan od resničnosti', ostane razlika ogromna.

Vzrok za to, da je leksem *prostor* slabo frazemotvoren, je mogoče njegov generaliziran oz. zelo splošen prostorski pomen: ne poimenuje namreč nobenega specifičnega prostora – ne nazadnje je to tudi vzrok za že omenjeno pogosto tvorbo terminov z levim prilastkom, ki *prostor* natančneje specifikira. Kljub temu je nizka frazemotvornost leksema *prostor* presenetljiva, kajti druga značilnost, ki jo kaže njegova pomenska razčlemba, je prisotnost sestavine 'konkretno' v osnovnem pomenu. Pravzaprav ima to sestavino na konceptualni ravni (kot pojmovno/konceptualno sestavino oz. noem) domena PROSTOR sploh, kar pomeni, da gre za tipično konceptualno domeno, ki je praviloma izhodiščna za pomenske preslikave. Na ravni jezikovne uresničitve pa so izrazi tega pomenskega/konceptualnega polja torej tudi idealni kandidati za idiomatizacijo, ki je poleg leksikalizacije najpomembnejša v procesu frazeologizacije. Ko govorimo o izražanju prostora s frazeološkimi jezikovnimi izrazi, moramo upoštevati, da je prostorski izraz lahko tako izhodišče/vir kot tudi rezultat pomenskih premikov in umikov. V prvem primeru opisujemo frazeme, ki poimenujejo neprostorske prostore (*vtepati v glavo komu kaj*), v drugem frazeme s pomenom prostorskih prostorov (*dežela tisočerih jezer*).⁵ Pri zadnjih moramo dopuščati možnost, da frazem izraža prostor tudi z BZ brez prostorskega pomena, čeprav se zdi, da takih ni ravno lahko najti (prim. v 3.1.1 o frazemu *dolg kot ponedeljek*), kar je povezano z že omenjeno konkretnostjo prostora kot koncepta in načelom enosmernosti metaforične preslikave, praviloma v smeri konkretno → abstraktno in ne obratno (Lakoff Johnson 1980: 115).

4 Dalje: besedna zveza = BZ, prosta BZ = PBZ, stalna BZ = SBZ.

5 Piper (2001, na več mestih, npr. 30, 31) operira z izrazoma »prostorska« in »neprostorska lokalizacija«, kar se do velike mere prekriva z našo delitvijo na prostorske in neprostorske prostore, a pri frazemih, katerih prostorski pomen je rezultat, je treba upoštevati, da tak pomen ni obvezno tudi vir, da torej PBZ, ki je izhodišče frazeologizacije, ni obvezno tudi prostorska lokalizacija.

2 Prostorski prostori

Prostorski prostori sicer niso tema tega razmišljanja, vendar frazemov s tem pomenom ne moremo povsem izpustiti, ker so nekateri v frazeologiji deloma problematični s povsem teoretičnega vidika, drugi pa v okviru delitve prostorsko – neprostorsko predstavljajo neke vrste »medprostorskost«.

Večbesedna poimenovanja prostorskih prostorov, praviloma omejenih prostorov tipa *Divji zahod*, *dežela na južni strani Alp*, *velika luža* ali *betonska džungla*, ki imajo konkretni denotat, predstavljajo periferijo frazeologije. Čermák (1985: 205) jih imenuje kvazifrazemi. Nekatero med njimi dodatno problematizira lastnoimenskost, npr. *Bela hiša*, zlasti v primeru, ko le-ta ni povsem jasna, npr. *dežela vzhajajočega sonca* = Japonska v primerjavi z *velika luža* = Atlantski ocean, toda tudi (že) ‘ocean sploh’.⁶

Del frazeološko izraženih prostorskih prostorov s pomenom ‘omejeni prostor’ prehaja med pomenoma ‘omejenost’ in ‘neomejenost’, npr. *solzna dolina/dolina solz* ‘svet, Zemlja’ in ‘kraj trpljenja, težav’. Lahko bi rekli, da vsi frazemi, v pomenu katerih je lastnostni del nadrejen prostorskemu, izražajo tudi neomejeni prostor, npr. *levji brlog* ‘nepredvidljiv, tvegan, nevaren kraj’. Še več: predvidimo lahko celo njihov prehod med poimenovanja neprostorskih prostorov. Zlahka si tako prehajanje zamislimo za več frazemov, npr. *levji brlog* ‘nepredvidljiv, tvegan kraj’ → ‘združba, skupina nevarnih ljudi’ → ‘nevarni ljudje’ oziroma prehod ‘**kjer** je nevarno’ → ‘**kar** je nevarno’. Frazem, ki ima tovrstni prehod že uslovarjen, je *D/divji zahod*: 1. ‘zahodni del ZDA, ko ta še ni bil popolnoma civiliziran’, in 2. ‘**kar** po nekaterih negativnih značilnostih spominja na ta del ZDA v tistem času’ – tako v Slovarju slovenskih frazemov (Keber 2011, dalje SSF), bolje bi bilo ‘(pravno) neurejeno, kaotično **stanje**’.⁷ Prim. zglede rabe za oba pomena (če ni drugače navedeno, so vsi zglede iz korpusa Gigafida):

Na resničnem Divjem zahodu Indijanci še zdaleč niso bili edina žrtev nasilne civilizacije kavbojev [...]

Zlobni kavboji so na divjem zahodu naleteli na tri mukajoče ovire. Te bodo kavboje spravljale ob pamet, mlajše gledalce pa v smeh.

Ob Dolenjski cesti na Rudniku že približno deset let obratuje Viatorjeva kvazi veletržnica, kjer se že lep čas dogaja neke vrste tržni divji zahod.

6 Nejasni status odraža tudi zapis z malo ali veliko začetnico.

7 Značilno za »ta del ZDA v tistem času« je bilo ravno pravno neurejeno, kaotično stanje – to je lastnost, ki je spodbudila pomenski razvoj tega frazema.

*Zapokale so kosti, nekaj dolžnikov, okovanih v verige, se je znašlo v avtomobilskih prtljažnikih in pretil je **Divji zahod**.*

Ko govorimo o izražanju prostora v frazeologiji, bi v takih primerih lahko govorili o frazemih, ki izražajo **medprostorske prostore**, in sicer med omejenimi in neomejenimi na eni strani ter prostorskimi in neprostorskimi prostori na drugi.

3 Neprostorski prostori

Prizadevanje, da bi izčrpno odgovorili na vprašanje, katera pomenska polja v okviru neprostorskih prostorov so pokrita s frazeološkimi enotami slovenskega jezika, se pokaže neuresničljivo, celo nesmiselno takoj, ko preberemo Lakoffovo (1993: 216) predvidevanje, »[...] that a great many, if not all, abstract inferences are actually metaphorical version of spatial inferences that are inherent in the topological structure of image-schemas«. Torej bomo poskušali razkriti vsaj principe nastanka ter modelnost v strukturno-semantičnem in konceptualnometaforičnem smislu.

3.1 Nastanek in modelne tvorbe

Frazeološka poimenovanja neprostorskih prostorov lahko nastajajo na dva načina: s **sekundarno metaforizacijo** frazemov, ki poimenujejo prostorske prostore, ali s **primarno frazeologizacijo** PBZ s prostorskim pomenom.

3.1.1 Sekundarna metaforizacija

Sekundarna metaforizacija je nakazana že s frazemi (v 2), v katerih prihaja do večje ali manjše dominanc lastnostnega dela pomena nad prostorskim. Praviloma in tako rekoč avtomatično/sprotno pa sekundarna metaforizacija frazemov, ki poimenujejo prostorske prostore, poteka v smeri PROSTOR → NEPROSTOR, kadar NEPROSTOR = ČAS. Tako je (*pot*) *brez konca in kraja* 'zelo dolga' (prostorska dimenzija), (*govorjenje*) *brez konca in kraja* 'zelo dolgotrajno' (časovna dimenzija), enako *tu pa/in tam* 'ponekod' in 'včasih', v frazeoshemi *od X do X* je prostorski ali časovni pomen odvisen od zapolnitve X-a (*hoditi od mesta/človeka do mesta/človeka – od časa do časa, od leta do leta*).⁸ Fra-

8 Frazeosheme (Menac 2007: 42–66) so zveze, v katerih je frazeologizirana struktura, medtem ko je sestavina zamenljiva, npr. *X pri x-u* 'veliko X-ov' (npr. *človek pri človeku, hiša pri hiši*).

zeološko zanimiv je izraz *dolg kot ponedeljek* 'zelo velik (za člov+) oz. zelo dolg (za člov-)' in 'zelo dolgo trajajoč'. Brez zgodovinske raziskave je smer pomenskega prenosa zaradi pomenske dvojnosti že v sestavini *dolg* mogoče predvideti samo v skladu s siceršnjo tendenco v jeziku v smeri konkr. → abstr. Zato je verjetnejša razlaga o primarni frazeologizaciji PBZ v prostorski pomen, prim. »zleknil se je, njegovi udi so bili dolgi kot ponedeljek«, in nadaljnji sekundarni metaforizaciji v časovni pomen, ki je danes celo frekventnejši in je dobil tudi glagolsko paralelo (*kaj*) *vleči se kot ponedeljek* 'dolgo trajati in biti dolgočasno', prim. »so minevali *kot ponedeljek dolgi dnevi*«, »V originalu je dogajanje počasno in *se vleče kot ponedeljek*«. ⁹

Posebno skupino pri tovrstni sekundarni metaforizaciji predstavljajo frazemi s somatsko sestavino, npr. *pri roki, pred nosom, biti za petami komu*, ki nazorno kažejo obojnost prostora in časa: kar je (prostorsko) blizu (neoddaljeno), je v kratkem času dosegljivo, od sobesedila pa je odvisno, kateri od pomenov bo v prvem planu. Ustaljenost časovnega pomena je različna, kar je razvidno iz slovarjev in rabe v korpusu. Za slovarsko neustaljenost prim. *za petami*, ki mu SSKJ pripisuje prostorski in časovni pomen (*neprestano ji je za petami* 'hodi za njo, jo zasleduje' in *smrt mu je že za petami* 'kmalu bo umrl'), SSF pa samo prostorskega, raba v korpusu seveda izkazuje oba.

Najpomembneje je, da je sekundarno metaforizacijo prostor → čas v besedilih zaslediti tudi pri mnogih frazemih, ki večpomenskosti nimajo ustaljene, kar bi kazalo, da je prehajanje med prostorom in časom avtomatizirano/sprotno. Prim. še frazem *za devetimi gorami* – po SSKJ in SSF samo prostorski pomen 'zelo daleč' – in njegovo rabo v naslednjem sobesedilu: »Kako se je ta bakanalija končala, se še menda spomnimo. Podoben konec čaka tudi to oblast. Neizogibno. Razplet, ki ni „za devetimi gorami“, se bo odvijal v centru prestolnice [...].« Smisel sporočila je: (razplet ni) (časovno) daleč oz. (razplet bo) kmalu. Na neustaljenost časovnega pomena kaže zapis v narekovajih. Na vprašanje, ali je sekundarna metaforizacija v časovni pomen edina, ki v razmerju prostor → neprostor poteka avtomatizirano, tako rekoč brez posebne fiksacije, ¹⁰ je težko odgovoriti brez večje raziskave, čeprav se vsaj na

9 Kakor je nenavadno, frazema *dolg kot ponedeljek* ni najti v slovenskih slovarjih (prim. npr. slovarje na portalu Fran). Razlog za to bi bilo treba še ugotoviti, vsekakor so v gradivu za SSKJ med 74 izpisi za geslo *ponedeljek* kar trije izpisi za frazem: *vleče se kot ponedeljek* (1967), *Pristanišče [...] se vleče kot dolgi ponedeljek* (1967) in *Sestra je suha in dolga kot ponedeljek* (1971). Čeprav je torej razmeroma »mlad« frazem, bi lahko bil vsaj v SSKJ in v Kebrovem SSF.

10 Čeprav je zgledov rabe frazema v časovnem pomenu v korpusu malo, ne gre za enkratne (avtorske) prenovitve, ampak za nekako spontan pomenski razvoj.

podlagi našega gradiva zdaj zdi, da bi odgovor lahko bil pritrديلen. Smiselno pa bi bilo natančneje v korpusu preveriti in premisliti frazeme z dominantnim lastnostnim pomenom, obravnavane v 2.¹¹

3.1.2 Primarna frazeologizacija

Primarna frazeologizacija PBZ s prostorskim pomenom je, če pomislimo samo na zveze z glagoli premikanja, prebsežna, zato jo bomo predstavili z modelnim pristopom. Začetnik tega pristopa v frazeologiji V. M. Mokienko (1980: 40–75) razpravlja o modeliranosti in nemodeliranosti kot eni od lastnosti frazemov in analizira strukturno-semantične modele pomenskega polja ‘biti, tepsti, kaznovati’. S svojimi raziskavami modelnosti sega tudi v diahronijo, a te dimenzije v našem razpravljanju ne bomo upoštevali.¹² Predstavljamo tri modele: *do*+‘del telesa’, *od*+‘čustvo’ in *iti* kam ‘umreti/umirati’ – *biti* kje ‘biti mrtev’.

3.1.2.1 Model *do* + *Sam*₂

Model *do* + *Sam*₂ ‘del telesa’ aktualizira antropocentrični vidik v dojemanju prostorskih dimenzij. Človek je merilo, s katerim se meri svet, njegovo telo je za to vedno pri roki in zadošča ne toliko za merjenje dimenzij zunaj telesa kot predvsem za merjenje notranjega doživljanja, čustvovanja in vrednotenja (za kar druga merila niso zelo uporabna). Človeško telo se členi vertikalno od spodaj navzgor (*do gležnjev, kolen, popka, vratu, zob, ušes*) ali v smeri od površine v notranjost (*do kože, kosti, obisti, srca*), s frazemi pa sta izražena v glavnem dva pomena:

- (a) ‘primerjava glede na pozitivno vrednoteno lastnost’: *kdo ne seči komu do gležnjev/kolen/popka* (v Gigafidi 23-krat tudi *do podplatov*);
- (b) ‘intenzivnost’: (navzgor) *do grla (sit česa/koga), do vratu (zadolžen), do ušes (zaljubljen)*; (navznoter) *do kože (moker), do kosti (premočen, premražen; zebe koga), do obisti (poznati, spoznati koga, biti pokvarjen itd.), do jeter (poznati koga), do srca (ganiti koga, seči komu)*.

11 Ob navedenih somatskih frazemih se recimo ponujata vsaj dva s pomenskega polja ‘čustvovanje’, *pri srcu je komu kako* in *kdo/kaj biti pri srcu komu*, vendar ne smemo spregledati, da v tem primeru ne gre za sekundarno metaforizacijo že obstoječega frazema s prostorskim pomenom.

12 Bomo pa za zapolnitev modela upoštevali tudi nekaj danes redkeje rabljenih frazemov.

3.1.2.2 Model *od* + *Sam*₂

Model *od* + *Sam*₂ ‘čustvo’ je podlaga frazemom z različnim načinom in različno stopnjo idiomatizacije.¹³ Del *od* + ‘čustvo’ vstopa v frazem kot vzrok,¹⁴ katerega posledica je intenzivnost čustva. Razdelimo jih v dve skupini, v prvi modelna tvorba ohranja svoj slovarski pomen in je samo del frazema (gre torej za t. i. frazeološke skupe), v drugi je osamosvojena in idiomatizirana:

- (1) Skupino ločimo na (a) stalne zveze, ki se rabijo v slovarskem (dobesednem) in frazeološkem pomenu, npr. *pihati od jeze*, *zardeti/zardevati od sramu*, *skakati od veselja*, in (b) samo v frazeološkem pomenu, npr. *umreti/umirati od strahu*, *zelen od zavisti* in *pozeleneti od zavisti*, *pogrezniti se sto klatfer globoko (od sramu)*, *ugrezniti se v tla/zemljo (od sramu)*.
- (2) Osamosvojitve in idiomatizacija modela: *od srca* (+Glag, +Prid) ‘(pri)srčno’ oz. ‘zelo’.

V zadnjem primeru sestavina *srce* v model metonimično vstopa s pomensko sestavino ‘čustvo’ oz. ‘pozitivno čustvo’, kakor sploh *srce* vstopa v večino frazemov, vsaj slovenskih. Sem bi verjetno sodil tudi frazem *od vraga/hudiča* s pomenom ‘zelo’, prim. *od vraga (dober itd.)*, le povezava s pomenom ‘čustvo’ je bolj zapletena, vsekakor pa gre v tej sestavini za visoko stopnjo kulturno pogojene konotacije (prim. tudi *iti hudiču v rit* v naslednjem modelu).

3.1.2.3 Model *iti* kam (*v/na/pod* kaj) – biti kje ‘(v/na čem)’

Model *iti kam* (*v/na/pod* kaj) – *biti kje* (*v/na čem*) je med frazemi pomenskega polja ‘smrt’, natančneje, pomenov ‘umreti/umirati’, ‘umoriti koga’, ‘biti mrtev’, verjetno najproduktivnejši. Osnovni glagol je *iti*, včasih ga kot variantna ali edina izbira nadomešča *oditi*, v posameznih frazemih tudi kak drugi glagol premikanja, npr. *leči*; v morebitni kavzativni vzporednici se pojavlja *spraviti*, stanje pa je izraženo z *biti* (kje). Prostorski (smerni) pomen poleg *v kaj* in *na kaj* izraža tudi *pod kaj*, *k čemu*.

- (a) *iti/leči v prerani grob*, *iti v krtovo deželo*, *iti v smrt*, *iti/oditi na oni/drugi svet*;
- (b) *spraviti koga v grob*, *pod rušo*, *na oni/drugi svet*;
- (c) *biti v grobu*, *na onem svetu*, *pod rušo*; *biti tam*, *kjer ni muh*.¹⁵

13 Nastopa tudi v PBZ: *plesati od veselja*, *hirati od žalosti*. Namesto ‘čustvo’ bi bilo morda ustrežnejše ‘duševno stanje’, kar je širše. Pomembno je, da gre za intenzivna stanja.

14 Model presega te okvire, prim. *od sile* ‘zelo’ + Prid, +Prisl ali frazem *umreti od čigave roke*. V okviru pomena ‘čustvovanje’ ga izpostavljamo zaradi navezave na konceptualnometaforično analizo v 3.3.

15 Več v Kržišnik 2014: 382; verjetno najboljše nabor slovenskih frazemov tega pomenskega polja, ki pa presega obravnavani model, prim. v Stramljič Breznik 1999: 264–283.

Pomen 'umreti/umirati' oz. 'biti mrtev' se v okviru modela vključuje v hierarhično nadrejeno, glede na nosilca stanja ne več omejeno le na živo+, pomensko polje 'propasti, izničiti se, biti v slabem položaju, stanju'. Vanj (ob nosilcu stanja, omejenem na živo-) sodi tudi podrejeni pomen 'pokvariti se, prenehati delovati'. Od glagolov premikanja se pojavi še *priti*, od kavzativnih še *poslati*.

- (a) *iti v franže, v maloro, v nič, (hudiču) v rit, v tri krasne, v tri pirovske; iti/priti na boben, na kant;*
 (b) *spraviti koga v škripce; poslati koga v maloro, v rit, v tri krasne, v tri pirovske; spraviti koga na boben, na kant;*
 (c) *biti v riti, v škripcih.*

Nekateri iz skupine (a) se pojavljajo tudi kot pragmatični frazemi (*Pojdi v maloro! Pojdi v tri krasne!*). Frazem *Pojdi/-te (hudiču) v rit!* 'izraža veliko omalovaževanje' in kaže kulturološko dimenzijo, morda je njegova prvotna pragmatična funkcija zaklinjanje v smislu *Izniči se! Izgini!, Crkni!*, kar ga neposredno povezuje s pomenskim poljem 'umreti/umirati'.¹⁶

3.2 Poskus konceptualnometaforične analize

Kot že rečeno (v 3), smo upanje, da bi lahko podali kako bolj celovito sliko neprostorskih prostorov v slovenščini, opustili spričo vseobsežnosti prostora kot izhodiščne domene (vira) za metaforične preslikave. Druga, manj ambiciozna, a še dovolj zanimiva možnost je pregledati medsebojno povezanost konceptualnih metafor vsaj tistih konceptualnih polj, ki so bila v slovenski frazeologiji že obravnavana. Kot temeljni semantični koncepti, ki so metaforični, veljajo ČAS, STANJE, SPREMEMBA, VZROK, AKCIJA, NAMEN in SREDSTVO (Lakoff 1993: 222). V 3.1.1 smo ugotovili, da frazemi s prostorskim pomenom v procesu sekundarne metaforizacije praviloma rezultirajo v frazemih s časovnim pomenom. Dejstvo, da se to v besedilih dogaja sprotno, napeljuje na misel, da je prehajanje od prostora k času, kakor ga kaže frazeološko (verjetno pa tudi drugo jezikovno) gradivo, avtomatično in neprestano, tako da je težko o prostoru in času govoriti kot o dveh popolnoma ločenih konceptih. Mogoče bi o času v tem primeru morali govoriti kot o časoprostoru, tj. postoru na časovni način. Vsekakor je ČAS prvi in izhodiščni neprostorski prostor in hkrati metaforični koncept, prek katerega smo skušali najti še druge.

16 Będkowska-Kopczyk (2004: 128–133) te vrste pragmatične frazeme obravnava v skupini »instrumentalnih kletvic«, in sicer tistih, »s pomočjo katerih se govorec prav tako lahko znebi naslovnika iz svojega prostora in ga na primer pošlje v območje genitalij [...], se pravi tja, od koder je prišel« (130).

3.2.1 ČAS

Dve temeljni metafori koncepta ČAS sta izraženi z jezikovnimi, tudi frazeološkimi, sredstvi slovenskega jezika (in tudi drugih evropskih jezikih):¹⁷ ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET in ČAS JE DENAR. Za to razmišljanje je relevantna prva, ker zadeva prostor in njegovo dimenzionalnost,¹⁸ prim. *čas povozi koga, čas se izteka, (čigav) čas prihaja, ujeti pravi čas*. Ko se čas ustavi, se fiksira v:

- TOČKO (landmark) v PROSTORU (angl. point in space), na kateri se nahaja človek oz. abstraktni predmet, prim. *na pragu (česa)* '(časovno) pred (čim)' (npr. »kar mora država *na pragu* tretjega tisočletja uresničevati«), ali TOČKI, med katerima se metaforično giblje človek ali abstraktni predmet (torej ZAČETNA TOČKA in CILJ), prim. frazeosHEMA *od X-a do X-a: od časa do časa* 'včasih, občasno' (npr. »Čez dan si *od časa do časa* privoščite kratke, nekajminutne odmore [...]«);
- LOKACIJO (ang. location)¹⁹ (npr. *sredi poletja*), pri čemer kot posebno vrsto LOKACIJE razumemo tudi POSODO (angl. container), torej (manjši) omejeni prostor z vsebino, prim. *skočiti v novo leto, polni delovni čas* (npr. »so skušali čim bolj dobre volje *skočiti v novo leto*«);
- spoj obeh metafor, torej ČAS JE TOČKA V PROSTORU in ČAS JE POSODA, prim. frazeosHEMA *iz X-a v X* 'kar naprej, ves čas, neprestano' (X=časovni izraz: *iz dneva v dan, iz tedna v teden, iz leta v leto*), kjer gre za razumevanje ČASA kot TOČKE (ZAČETNE TOČKE OZ. CILJA) gibanja v prostoru (pomena prostorskih predlogov *iz* in *v* pričata o tem, da ima ta točka obliko POSODE); npr. »dejstvo, da se ne *iz leta v leto*, ampak *iz dneva v dan* v mikroprocesorjih pojavljajo nove zadeve«.

Če je tako, potem naše vedenje o prostoru in premikanju v njem motivira naslednje konceptualne metafore: ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET, ČAS JE TOČKA V PROSTORU, ČAS JE LOKACIJA (ČAS JE POSODA).

3.2.2 JEZIKOVNO SPORAZUMEVANJE

Primerjava s strukturno in deloma tudi sestavinsko enakimi frazemi razkrije drugi neprostorski prostor: jezikovno sporazumevanje.

17 Lakoff, Johnson 1980: 7–9, 41–44, 61–68 (zlasti 65–68); Lakoff 1993: 216–218, 243.

18 Kot izkušensko pogojena je ta konceptualna metafora gotovo tudi bolj univerzalna. Več o jezikovno izraženem konceptu ČAS v slovenščini prim. v Kržišnik in Smolič 2000.

19 V tem primeru smo za jasnejše poimenovanje prostora izbrali izraz LOKACIJA (prim. v 1 in op. 3).

ČAS JE PREMIKAJOČI SE PREDMET	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE PREMIKAJOČI SE PREDMET
<i>čas teče/hiti</i> <i>čas se vleče</i>	<i>beseda teče komu</i> <i>vleči besede iz koga</i>
ČAS JE TOČKA V PROSTORU	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE TOČKA V PROSTORU
<i>od časa do časa</i> <i>iz dneva v dan (iz X-a v X) (tukaj: TOČKA V OBLIKI POSODE)</i>	<i>od besede do besede</i>
ČAS JE LOKACIJA (POSODA)	BESEDA/JEZIKOVNI IZRAZ JE LOKACIJA (POSODA)
<i>(sredi poletja)²⁰</i> <i>polni delovni čas</i> <i>skočiti v novo leto</i> <i>iz dneva v dan (iz X-a v X)</i>	<i>obstati/obtičati sredi besede</i> <i>skočiti/skakatii// seči/segati// (v)pasti/(v) padati v besedo komu</i> <i>prazne besede/marnje, izpolniti obljubo/ dano besedo</i>

Mnogi frazemi tega pomenskega polja so uresničitev konceptualnih metafor z izhodiščno domeno PROSTOR, največ jih izraža prostorsko dimenzionalnost (PREMIKANJE), kar je razumljivo, saj je krovna metafora konceptualne domene JEZIKOVNO SPORAZUMEVANJE t. i. prenosniška metafora oz. nazorneje metafora kanala (the conduit metaphor). Reddy (1979), ki jo je prvi opisal, je sliko našega dojetanja jezikovnega sporazumevanja, kakor jo kaže jezikovno gradivo angleškega jezika, opisal takole: govorec vloži vsebino (svoje misli, čustva, občutke) v jezikovni izraz (besedo, BZ, stavek, besedilo) in to »zapakirano« pošlje poslušalcu, ta pa iz jezikovnega izraza (posode – paketa) spet vzame vsebino. Menimo, da je – v povezavi s konceptom ČAS, iz katerega na podlagi frazeološkega gradiva vzpostavljamo paralele – ta opis treba precizirati: primarno ne gre za sliko »poštne pošiljke«, temveč za opis govornega sporazumevanja, kajti govorjenje ima časovno dimenzijo (glede na prostor torej posredno), medtem ko ima pisno sporazumevanje neposredno prostorsko dimenzijo (npr. *brati, razumeti, povedati kaj med vrsticami*). Frazemi govorjenja (dicendi) opisujejo premikanje jezikovnih enot preko govornih organov: jezikovna enota kot posoda tja pride (*kaj pride na jezik komu*), tam je (se uresniči – *imeti kaj na jeziku*) in od tam odide (*kaj uide z jezika komu, kaj pride iz čigavih ust*).²¹ Kot rečeno, je posoda vedno posoda za neko vsebino in ta vsebina je jasno poimenovana v definiciji stavka, ki jo pogosto najdemo v starejših slovnica, zdaj pa je le še bolj ali manj klišejski izraz: *Stavek je z besedami izražena misel* – torej STAVEK JE POSODA ZA MISEL.

20 Nefrazeološki zgled *sredi česa* – po SSKJ v okviru 4. pomena: // 'za izražanje časa, v katerem se kaj dogaja' – navajamo kot paralelo k pomenu 'govorjenje', kjer je izraz frazeološki.

21 Več o frazemih govorjenja z vidika konceptualnometaforične analize prim. v Kržišnik 2007: 183–203.

3.2.3 MIŠLJENJE

Med frazemi mišljenja (sentiendi) je kar nekaj takih, ki imajo s frazemi govorjenja (dicendi) paralelno strukturo, na konceptualni ravni pa pripovedujejo predzgodbo govorjenja: preden misel napolni posodo (= jezikovno enoto), se mora prebiti skozi središče mišljenja (*glava*) – mora tja priti (*kaj pride/šine v glavo komu*), se tam uresničiti (*kdo imeti kaj v glavi*) in nato napolniti »besedo«; če se ne ubesedi, izgine, se izgubi, je ni več (*kaj uide iz glave komu*). S frazemi mišljenja je konceptualna metafora MISEL JE PREMIKAJOČA SE ENTITETA OZ. MIŠLJENJE JE PREMIKANJE uresničena tudi zunaj tega vzorca, prim. *priti do česa* 'razumeti, doumeti kaj'. Mogoče je torej reči, da je pomensko polje mišljenja tretji frazeološko izražen neprostorski prostor. Tudi tu je najbolj produktivna prostorska dimenzionalnost.

3.2.4 ČUSTVOVANJE

Nekateri zgoraj navedeni somatski frazemi kažejo, da v naivnem (neznanstvenem) pojmovanju kot POSODA pogosto doumevamo ČLOVEKOVO TELO. Pri govorjenju so usta posoda za »besede«, npr. *kaj pride iz čigavih ust*, *imeti polna usta česa*, pri mišljenju je glava posoda za misli, npr. *kaj pride v glavo komu*, *imeti polno glavo česa* – torej so tudi deli telesa pojmovani kot POSODE. In tako pridemo do frazeološko bogatega pomenskega polja 'čustvovanje' in frazemske sestavine *srce*, ki v frazemih slovenskega jezika tako rekoč brez izjeme nastopa kot posoda za čustvo. Frazeološki izrazi konceptualne metafore SRCE JE POSODA ZA ČUSTVA so na primer *kaj privre iz srca komu*, *sram je koga v dno srca*, *na dnu srca*, *v dno srca*. Vprašanje, ali sem sodijo tudi frazemi kot *odpreti srce komu*, *zapreti/zapirati svoje srce*, ali pa bi bolj sodili v SRCE JE PROSTOR ZA ČUSTVA, kamor zanesljivo sodi frazem (*po*) *trkati na srce* (*čigavo/koga*), je bolj kot ne navidezno, saj je POSODA tako ali drugače omejeni PROSTOR, v tem primeru PROSTOR, omejen s človekovim telesom oz. delom telesa. Pomembno je, da je področje čustev (emocije) naslednji (četrti) neprostorski prostor, ki smo ga izpeljali s pomočjo medsebojne (strukturne in sestavinske) povezanosti frazemov in konceptualnih metafor, katerih uresničitvev so.²²

22 Natančneje je preslikava med domenama PROSTOR in ČUSTVA obdelana v Będkowska-Kopczyk 2004: 113–133 in 2009.

3.3 Povezava med modelnostjo in konceptualnometaforično analizo

Kar se v frazeologiji izkaže kot modelna tvorba, ima zagotovo tudi konceptualnometaforično (ali konceptualnometonimično) podlago, zato predvidevamo, da je tako tudi z modelnimi tvorbami, obravnavanimi v 3.1.2.

Model *od* + 'čustvo' v slovenščini (in poljščini) obravnava s konceptualnometaforičnega vidika A. Będkowska-Kopczyk (2011) kot eno od vzročnih (kavzalnih) konstrukcij, in sicer ablativno,²³ ki rezultira tudi v konvencionaliziranih, torej frazeologiziranih, izrazih. Frazeme razlaga kot jezikovni rezultat integracije več konceptualnih domen: čustvo je v njih vzrok za nenadzorovani odziv in vir oz. začetna točka nenadzorovanega vedenja in stanja, npr. *pihati od jeze* 'biti zelo jezen', *umirati od strahu* 'biti zelo prestrašen'. Gre torej za realizacijo konceptualnih metafor ČUSTVO JE VZROK in ČUSTVO JE ZAČETNA TOČKA. Prostorsko dimenzijo, tj. gibanje od kod, predstavlja zadnja.

Model *iti kam* 'umreti/umirati' predstavlja uresničenje metafore UMIRANJE JE SPREMEMBA, pri čemer SPREMEMBA JE PREMIKANJE (MED PROSTORI *iti na oni svet* ali MED TOČKAMI V PROSTORU *iti pod rušo*), in model *biti kje* 'biti mrtev' je SMRT/MRTVOST JE STANJE (PO SPREMEMBI), pri čemer STANJE JE PROSTOR/LOKACIJA.

Model *do* + 'del telesa' je mogoče interpretirati v okviru orientacijske metafore, ki je prav tako prvinsko (dimenzionalno) prostorska. Frazeološki zgledi so uresničitev tako kvantitativne dimenzije VEČ JE GOR(I)/MANJ JE DOL(I), npr. *zaljubljen do ušes* 'biti zelo zaljubljen', kot tudi kvalitativne DOBRO JE GOR(I)/SLABO JE DOL(I), npr. *kdo₁ ne seči komu₂ (niti) do gležnjev/kolen* 'kdo₁ ne biti tako dober kot kdo₂' oz. 'kdo₁ biti mnogo slabši kot kdo₂'. Zveze tipa *do kože moker, do kosti premražen, poznati do obisti* so uresničitev orientacijske metafore INTENZIVNOST JE NAVZNOTER.

4 Zaključek

Kot smo omenili v 3.2, Lakoff (1993: 222) navaja kot temeljne semantične koncepte, ki so metaforični, ČAS, STANJE, SPREMEMBA, VZROK, AKCIJA, NAMEN IN SREDSTVO. S tremi modelnimi tvorbami so pokriti trije: STANJE, SPREMEMBA in VZROK, koncept ČAS pa je v razmerju do koncepta PROSTOR v okviru izkušensko pogojene metafore strukturiran tako rekoč identično, kar izkazuje tudi

23 Poleg te še instrumental vzroka (samo v poljščini *kipieć radością*) in elativ (v slovenščini npr. *iz ljubezni do koga/česa*).

frazeološko gradivo. Iz konceptualnometaforične strukture ČASA kot primarnega neprostorskega prostora smo izpeljali še tri frazeološko izražene neprostorske prostore, in sicer jezikovno sporazumevanje (zlasti govorjenje), mišljenje in čustvovanje.

Viri in literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2000: *Rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
- APRESJAN, Jurij D., 1974: *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskie sredstva jazyka*. Moskva: Nauka.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2004: *Jezikovna podoba negativnih čustev v slovenskem jeziku*. Ljubljana: Študentska založba.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2009: Telo in čustva v slovenskih jezikovnih metaforah z vidika kognitivnega jezikoslovja. Mateja Pezdirc Bartol (ur.): *45. seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Telo v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Zbornik predavanj. Ljubljana: Znanstvena založba Univerze v Ljubljani. 30–37.
- BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2011: Emotions as causes of human behavior in Polish and Slovene. Laura A. Janda, Marcin Grygiel (ur.): *Slavic Linguistics in a Cognitive Framework*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 251–270.
- BALAŠOVA, Elena A., 2004: Naivnaja kartina mira slovencev: socio- i etnolingvističeskij podhod. Erika Kržišnik (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti* (Obdobja 22). Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 3–17.
- ČERMÁK, František, 1985: Frazeologie a idiomatika. Josef Filipec, František Čermák (ur.): *Česká lexikologie*. Praha: ACADEMIA, nakladatelství Československé akademie věd. 166–236.
- DEUTER, Margaret, BRADBERRY, Jennifer, TURNBULL, Joanna (ur.), 2015: *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*. 9th edn. Oxford: Oxford University Press.
- DUDEN. URL: <http://www.duden.de/woerterbuch> (vpogled: maj 2015).
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (vpogled: maj, junij 2015).
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: www.gigafida.net (vpogled: maj, junij 2015).
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini frazeološko- konceptualnometaforična analiza frazemov govorjenja. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 183–203.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.

- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, ²1993: The contemporary theory of metaphor. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–251.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- MENAC, Antica, 2007: *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- MOKIENKO, Valerij M., 1980: *Slavjanskaja frazeologija*. Moskva: Vysšaja Škola.
- PIPER, Predrag, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- REDDY, Michael J., 1979: The Conduit Metaphor: A case of frame conflict in our language about language. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 1999: *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 7).
- Wahrig 1982 = *Der kleine Wahrig Wörterbuch der deutschen Sprache*. München: Mosaik Verlag GmbH.

Мария Вознесенская

Метафора детства в русской фразеологии

Детство, этот огромный край, откуда приходит каждый! Откуда я родом? Я родом из моего детства, словно из какой-то страны

(Антуан де Сент-Экзюпери. Военный летчик)

Известно, что время представляет собой одну из базовых категорий, определяющих человеческое бытие и сознание. Существует множество концепций времени – естественно-научные, философские, религиозные, лингвистические и т.п. В каждом случае они имеют своим предметом изучение разных сторон феномена времени. Человеку же ближе и понятнее всего то представление о времени, которое можно назвать *lived time* – «время проживаемое», «время жизни». «Именно “время жизни” осознается нами как некая самостоятельная категория человеческого существования и, соответственно, именно оно подлежит описанию, поддается оценке или, другими словами, входит в сферу нашего менталитета» (Яковлева 1994: 86). Возраст человека, фазы человеческой жизни являются наиболее «зримым» воплощением *lived time* – «времени жизни». Время, представленное возрастными этапами (детство, молодость, зрелость, старость), совмещает в себе две главные концепции восприятия времени – линейную и циклическую. Действительно, жизнь каждого отдельного человека уникальна и единична, она направлена от рождения к смерти, и в этом реализуется линейность времени, его необратимость. С другой стороны, в мире постоянно происходит круговорот рождений и смерти, присутствует повторение жизненных циклов, включающих в себя одни и те же фазы. Таким образом, этапы жизни человека одновременно и типичны, повторяемы (циклическое понимание времени), и индивидуальны и уникальны (линейное представление о жизни отдельного человека).

Именно циклическое, типизированное, представление о возрасте человека обладает большим метафорическим потенциалом. Метафора возраста широко представлена в языке, когда жизненный цикл и другие

природные циклы (смена дня и ночи, времен года) осмысляются в терминах друг друга (ср. *на заре туманной молодости; Осень жизни, как и осень года, надо, не скорбя, благословить* (Э. Рязанов); *И смеется вся природа, Умирая каждый миг* (Н. Заболоцкий), а различные этапы исторического развития уподобляются разным фазам человеческой жизни (*Коммунизм – это молодость мира, И его возводит молодым* (В. Маяковский); *античность – это «детство человечества»* (Карл Маркс)).

Предмет настоящего исследования – метафора детства в русской фразеологии, т.е. те случаи, когда в терминах, относящихся к концептуальной области детства, описываются явления, принадлежащие к другим концептуальным сферам.¹ В современных фразеологических словарях (Тезаурус 2007, ФОС 2009, Академический словарь 2015, Лубенская 2004) содержится около 300 идиоматических выражений, в которых присутствует метафора детства. В первой части статьи рассматривается «область источника» (по терминологии Дж. Лакоффа и М. Джонсона 2004) этой метафоры – структура фрейма ДЕТСТВО, т.е. субъекты, объекты, ситуации, сценарии, относящиеся к этой семантической области и отраженные во внутренней форме фразеологических единиц (ФЕ).² Во второй части описываются признаки детства, служащие основой семантических преобразований, результаты которых зафиксированы в актуальном значении фразеологизмов. Тем самым выделяются основные сигнификативные (относящиеся к области источника) и денотативные (относящиеся к области цели) характеристики метафоры детства, представленные в русской фразеологии.

Перейдем к рассмотрению фрейма ДЕТСТВО, отраженному в образной основе русских фразеологизмов. Его структуру удобно представить в виде

-
- 1   Выбор детства предметом исследования совсем не случаен. Среди этапов человеческой жизни детство как ее начало всегда занимало особое место. Именно в детстве происходит основа формирования личности, именно там кроются причины всех последующих успехов и неудач человека на жизненном пути. На анализе детского опыта базируется большинство современных научных психологических концепций, истоки которых были заложены, в первую очередь, учением З. Фрейда. Тема детства представляет собою одну из «вечных» тем художественной литературы. Пожалуй, в творчестве любого большого писателя присутствует произведение, часто автобиографического характера, посвященное этой теме. Описанию детства героя как одного из этапов его становления уделяется большое внимание в романах воспитания (подробнее см. Бахтин 1979).
  - 2   Понятия концептуальное поле, семантическое поле, семантическая область, концептуальная область, фрейм, сценарий используются в работе не в строго терминологических значениях, а как близкие по смыслу и обозначают способ хранения и представления знаний человека о типовых ситуациях.

таблицы, в левых столбцах которой находятся названия частей-слотов фрейма, а справа помещаются фразеологизмы, репрезентирующие «содержание» соответствующего слота.

фрейм-источник ДЕТСТВО	<i>власть в детство; детство в жопе/заднице играет; не по-детски</i>
«субъекты» детства	<i>связался чёрт с младенцем; [и] младенцу понятно/ясно; и ребёнок поймет; выплеснуть ребёнка [вместе] с водой; матрос ребёнка не обидит; фестивальные дети; фестивальный ребёнок; мёртворождённый ребёнок; мёртворождённое дитя; анфан террибль; а был ли мальчик?; пай-мальчик; мальчик для битья; мальчик у армян; [прости... (кого-л.)] как мальчика; между нами, девочками [говоря]; пай-девочка; как девочка; фигура как у девочки</i>
семья, родственные отношения	<i>мать/матерь городов русских; альма-матер; я у мамы вместо швабры; я у мамы дурочка; маменькина дочка; мамин сын; маменькин сынок; прятаться/держаться за мамину юбку/мамкины юбки; держаться за мамину титьку; папина дочка; папенькин сынок; папенькина дочка; мать родную продаст (кто-л.); отец родного продаст (кто-л.); отец родной; отцы города; царь-батюшка; лезть поперёд/поперёк батьки в пекло; отец народов; папа Зю; в сыновья годиться (кому-л.); в дочери годиться (кому-л.); здарьте, я ваша тётя [приехала из Киева, буду у вас жить]; старший брат; большой брат; блудный сын; сын полка; кухаркины дети; кухаркин сын; крёстный отец; крёстная мать казанская сирота; писи сиротки Хаси; внучата Ильича; привет родителям</i>
рождение, младенчество	<i>не знать, откуда дети родятся; на роду написано (что-л. кому-л.); выпасть на роду (кому-л.); [родиться] под счастливой звездой; повивальная бабка; родовые муки; в чем мать родила; перерезать пуповину; родиться в рубашке/сорочке; с колыбели; стоять... у колыбели (чего-л.); в люлю; с пелёнок; в пелёнках; выйти из пелёнок; отнять... от груди (кого-л.); держаться за мамину титьку; молоко на губах не обсохло (у кого-л.); всосать... с молоком матери (что-л.); войти в кровь с материнским молоком; колыбель революции; колыбель трёх революций; выплеснуть ребёнка [вместе] с водой; детей не крестить (кому-л. с кем-л.); боевое крещение; крёстный отец; крёстная мать; [и] младенцу понятно/ясно; связался чёрт с младенцем; как слеза младенца; с первых шагов</i>

физиология детей	
плач	<i>чем бы дитя ни тешилось [, лишь бы не плакало]</i>
физиологические выделения ³	<i>обидно до соплей; нюни распустить; сопли [на кулак] мотать/наматывать; без сопливых разберёмся/обойдёмся ; глотать сопли; жевать сопли; распустить соплю/слюни; пустить соплю; напустить соплей; разводиться сырость; ковырять в носу; подобрать сопли; утирать сопли (чьи-л./кому-л.); утереть нос (кому-л.); как слеза младенца; писи сиротки Хаси; радости (–) полные штаны (у кого-л.); от радости полные штаны (у кого-л.); навалить... полные штаны; наделать... в штаны; цвета детской неожиданности; рядом на горшках сидели</i>
сон	<i>спать как младенец; время детское</i>
маленький рост	<i>на вырост; на росток; путаться... под ногами (у кого-л.)</i>
детские учреждения	
детский сад	<i>детский сад [штаны на лямках]</i>
школа	<i>школа коммунизма; со школьной скамьи; сесть за парту; сидеть за партией; пятый класс, вторая четверть; дать честное пионерское [слово] (кому-л.); история с географией; пифагоровы штаны; один пишем, два в уме; два пишем, три в уме; как дважды два [четыре]; остальные курят в туалете</i>
«вещный мир» ребенка	<i>вертеться как юла; юлою вертеться; с колыбели; колыбель революции; колыбель трёх революций; стоять... у колыбели (чего-л.); в люлю; с пелёнок; в пелёнках; выйти из пелёнок; рядом на горшках сидели; вырасти из коротких/детских штанишек; детский сад [штаны на лямках]; ванька-встанька; [разодета] как кукла/куколка; в куклы играть; из одной песочницы (кто-л. с кем-л.)</i>
действия детей	<i>ходить на головах; ходить на голове; прыгать до потолка; сесть на голову (кому-л.); сидеть/висеть... на шее (чьей-л./у кого-л.); на шею сесть (кому-л.); на-зло маме отморожу уши; путаться... под ногами (у кого-л.); лезть поперёд/поперёк батьки в пекло; прятаться/держаться за мамину юбку/мамкины юбки; держаться за мамину титьку; остальные курят в туалете; влюбиться как мальчишка</i>

3   Различные физиологические процессы и сопровождающие их, часто неконтролируемые, физиологические выделения, присущие детям, лежат в основе образных пейоративных сниженно-грубых или неприличных номинаций детей: *сопляк, сопливый, слюняй, засранец, писюха, зассыха.*

детские жесты, мимика	<i>держатъ/показывать дулю в кармане; держатъ/показывать кукиши в кармане; кукиши в кармане; держатъ/показывать фигу в кармане; фигу в кармане; ковырять в носу; сделай тѣте ручкой; сделать ручкой (кому-л.); показывать язык (кому-л.); показать нос (кому-л.); раздувать/надувать щѣки; корчить рожки; надуть губки/губы</i>
занятия детей, игры	<i>чем бы дитя ни тешилось [, лишь бы не плакало]; играть в прятки (с кем-л.); в куклы играть; в игры играть; в бирюльки играть (с кем-л.); в игрушки играть (с кем-л.); сделать/заделать козу (кому-л.); куча(-) мала; царь горы; перетягивать канат; испорченный телефон; приделать/заделать... заячьи уши (кому-л.); строить... замки на песке; строить на песке (что-л.); из одной песочницы/из разных песочниц (кто-л. с кем-л.); кто на новенького?; кто не спрятался – я не виноват; жив курилка</i>
действия взрослых с детьми	
купание	<i>выплеснуть ребѣнка [вместе] с водой</i>
кормление	<i>разжевать и в рот положить (кому-л. что-л.); кормить с ложечки (кого-л.)</i>
обеспечение	<i>детшикам на молочишко; посадить [к] себе на шею (кого-л.)</i>
забота, опека, контроль, защита	<i>утирать сопли (чьи-л./кому-л.); утереть нос (кому-л.); привести за ручку (кого-л. куда-л.); за руку/ручку водить (кого-л.); матрос ребѣнка не обидит</i>
ласка, похвала, награда	<i>гладить по головке/голове (кого-л.); возьми [себе] на полке пирожок; возьми [себе] с полки пирожок</i>
игра	<i>сделать/заделать козу (кому-л.)</i>
неодобрение, наказание, агрессия	<i>по головке не поглядят (кого-л. за что-л.); поставить в угол (кого-л.); поставить на горox (кого-л.); надрать уши (кому-л.); задать/всыпать ремня (кому-л.); мальчик для битья; мальчик у армян</i>
детская речь	<i>детский/младенческий лепет</i>

звукоизобразительные словесные комплексы	<i>ку-ку; ни-ни!; ни-ни-ни!; [всё] туп-туп; всё чики-пики; всё чих-ных; тары-бары [растабары]; разводить тары-бары; ля-ля[-ля] тополя; ля-ля[-ля] три рубля; тыр-пыр [семь/восемь/сорок дыр]; тыры-пыры; фигли-мигли; штучки-дрючки; трали-вали; ни гугу; ни гу-гу; каляки-маляки; каля-маля; хихоньки-хахоньки; ни бум-бум (кто-л. в чём-л.); цап-царап (кто-л. кого-л./ что-л.); сюси-пусси; шуры-муры; бо-бо; тю-тю</i>
прямая речь ребенка; цитация детской речи ⁴	<i>кто не спрятался – я не виноват; кто на новенького?; честное пионерское!; назло маме отморожу уши; дядь, достань воробушка</i> <i>шерочка с машерочкой (кто-л. и кто-л.) / (кто-л. с кем-л.); маменькин сынок; маменькина дочка; папенькин сынок; папенькина дочка; каша-малаша; работать на [чужого] дядю; сделай тётке ручкой</i>
детский жаргон	<i>шустрый как электровеник; воспаление хитрости; меньше народу – больше кислороду; на-[ка(ся)], выкуси; на[(-)кость], выкуси; катись колбаской [по Малой Спасской]; рот до ушей [хоть завязочки пришей] (у кого-л.); рёва-корова; профессор кислых щей [и солёных овощей]; так тебе/ему и надо [мало шоколада]; получи, фашист, гранату [от советского бойца]; глиста в скафандре; взрыв на макаронной фабрике; я у мамы вместо швабры; я у мамы дурочка; я упала с самосвала, тормозила головой; гвоздь беременный; шнурки в стакане; ухо-горло-нос[-сиськи-письки-хвост]; попался, который кусался; супер-пупер</i>

4 К этому слогу относятся фразеологизмы, представляющие собой высказывания детей (*назло маме отморожу уши; дядь, достань воробушка*): ритуальные формулы, произносимые во время игр (*кто не спрятался – я не виноват; кто на новенького?*), пионерскую клятву (*честное пионерское!*), а также фразеологизмы, содержащие «цитаты» из детской речи. Так, слова-компоненты русского фразеологизма *шерочка с машерочкой*, образованы от искаженного французского устойчивого оборота *ma chère*, именно так обращались друг к другу девочки в российских гимназиях. Слова *маменька* и *папенька* являлись любовно-уважительным обращением детей к своим родителям в XIX веке в России.

сказки, детская литература	
народные сказки	<i>как в сказке; ни в сказке сказать, ни пером описать; по щучьему велению; Коцей Бессмертный; баба-яга; чудо-юдо; избушка на курьих ножках; [встать... (перед кем-л.)] как лист перед травой; [как] по мановению волшебной палочки; чудеса в решетке!; оставить рожки да ножки (от кого-л./чего-л.); сказка про белого бычка; за тридцать земель; молочные реки и кисельные; живая вода; [и] я там был, мёд-пиво пил, по усам текло, [а] в рот не попало</i>
А.С.Пушкин «Сказка о рыбаке и рыбке»	<i>[остаться/оказаться...] у разбитого корыта; разбитое корыто</i>
«Золушка»	<i>превратить(ся) в тыкву</i>
А.Толстой «Золотой ключик»	<i>страна дураков; богатенький Буратино; [работать...] как папа Карло</i>
Льюис Кэррол «Алиса в стране чудес»	<i>страна чудес [и членов КПСС]</i>
А. Милн «Вини-Пух» (в переводе Б.Заходера) ⁵	<i>опилки в голове (у кого-л.)</i>
Сказки Г.-Х. Андерсена	<i>голый король; гадкий утёнок</i>
Романы Фенимора Купера	<i>последний из могикан; вступить/выйти/встать на тропу войны; зарыть топор войны; трубка мира</i>
Майн Рид «Всадник без головы»	<i>всадник без головы</i>
М. Метерлинк «Синяя птица»	<i>синяя птица/поймать синюю птицу; гоняться за синей птицей</i>
детский журнал «Чиж»	<i>как умная Маша</i>
С.В.Михалков «Дядя Стёпа»	<i>дядя Стёпа</i>

Таблица

Видно, что семантическая область детство представлена в области источника ФЕ весьма разнообразно. Можно сказать, что перед нами

5 Упоминание переводчика, а не только автора «Вини-Пуха», объясняется тем, что именно в переводе Бориса Заходера у Вини в голове появились опилки, символизирующие его глупость. Ср. оригинал и перевод: «He's fond of Pooh and Piglet and Eeyore, and so am I, but they haven't any Brain – Он, конечно, любит Пуха, и Пятачка, и Иа, я – тоже, но у них у всех в голове опилки».

«энциклопедия детства», в которой нашли детальное выражение практически все стороны детской жизни. Естественно, что несколько ФЕ содержат информацию, относящуюся к одной части (слоту) фрейма, а один фразеологизм может одновременно отсылать к его разным частям. Например, выражения *с колыбели*; *с пелёнок* описывают младенчество, первый этап детской жизни, но также содержат наименования объектов (*колыбель*, *пеленки*), которые относятся к «вещному миру» детей. Фрейм ДЕТСТВО во многом пересекается с другими фреймами – такими, как ИГРА, ЛИТЕРАТУРА, РЕЧЕВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ, СЕМЬЯ. Очевидно, что некоторые слоты занимают более главное, «высшее» положение в структуре фрейма, другие же находятся на периферии. Соответственно и отсылки к семантической области детства в одних случаях имеют явный и безусловный характер, в других же присутствуют в более «скрытом» виде. Тем не менее, без них образ детства, отраженный во внутренней форме русских фразеологизмов, был бы неполным. Так, образная основа выражений *вступить/выйти/встать на тропу войны*; *зарыть топор войны* отсылает к целому комплексу представлений. Это и собственно тропеические преобразования, когда начало войны осмысливается в категориях пространства и движения, а ее прекращение связывается с уничтожением опасного оружия. Одновременно эти обороты указывают на обычаи индейских племен (ср. *трубка мира*), о жизни которых в России знают преимущественно из романов Фенимора Купера, (например, выражение *последний из могикан* – название одного из его романов) которые, в свою очередь, являются любимым детским чтением.

Отметим, что в структуре многих фразеологизмов, отсылающих к области источника ДЕТСТВО, присутствуют «маркеры» детства. К ним в первую очередь относятся слова с уменьшительно-ласкательными суффиксами: *ручка*, *головка*, *зубки*, *куколка*, *маменька*, *папенька*, характерные для речи детей или взрослых, общающихся с детьми. Также передают точку зрения ребенка слова *дядя* и *тетя*, являющиеся типичной формой номинации взрослых в детской речи.

Фрейм ДЕТСТВО, столь разнообразно представленный в русской фразеологии, подвергается различного рода переинтерпретациям, результаты которых отражены в актуальном значении ФЕ. Перейдем к описанию тех признаков, свойств и качеств детства, которые, попадая в фокус внимания русской фразеологии, являются основой семантических преобразований и позволяют осмысливать в терминах детства другие концептуальные области.

Многие ФЕ, имеющие в своей внутренней форме отсылки к семантической области детства, выражают семантику начала. Это и начало некоторого временного периода, события, и появление каких-то новых явлений, начало их существования. Метафора начало – это детство присутствует в фразеологизмах: *со школьной скамьи; стоять... у колыбели (чего-л.); с колыбели; колыбель революции; колыбель трёх революций; с/от младых/ молодых ногтей; с пелёнок; в пелёнках; с первых шагов; боевое крещение; крёстная мать; крёстный отец; повивальная бабка; родовые муки* и т.п.

В ряде случаев начало относится к прошлому, поэтому в некоторых фразеологизмах профилируется признак давно, который или сосуществует с признаком начало, что находит выражение в разных значениях одного фразеологизма, или присутствует самостоятельно. Например, в контексте *Дети должны с пелёнок уважать взрослых* фокусируется семантика начала, а в предложении *Они знакомы с пелёнок* фразеологизм имеет значение ‘давно’. Выражение *рядом на горшках сидели (кто-л. с кем-л.)* значит, что какие-либо люди знакомы друг с другом с самого детства, т.е. ‘очень давно’.

Еще одно временное значение представлено в фразеологизме *время детское*, которая обозначает ‘какое-либо время вечера, который говорящий считает не поздним для какой-либо деятельности, аргументируя это тем, что даже дети еще бодрствуют в это время’. Часто используется для уговоров гостей не уходить, посидеть еще, не ложиться спать и т.п.

Как отмечают исследователи (Лебедева 2012), помимо временных в языке с концептом детство связан целый комплекс других представлений. Это такие характеристики детей и их поведения, как наивность, чистота, несерьезность, легкомыслие, беспомощность, непослушание и т.п. Во многих случаях эти признаки присутствуют в значении ядерных лексем концептуального поля детство (*детство, дети, детский, по-детски, ребенок*) в нерасчлененном, диффузном виде, проясняясь контекстами употреблений. Во фразеологии дело обстоит несколько иначе. Являясь неоднословным образованием, фразеологическое выражение содержит в своей внутренней форме гораздо более развернутое описание образной ситуации, высвечивающее тот или иной признак, характеризующий детей, что позволяет точнее определить результат семантического переосмысления.

Во многих ФЕ русского языка, основанных на метафоре детства, профилируется такое свойство детей, как несамостоятельность: *прячется/*

держаться за мамину юбку/мамкины юбки; держаться за мамину титьку; кисейная барышня; маменькина дочка; маменькин сынок; папенькин сынок; папенькина дочка. В современном русском языке эти выражения используются для негативной характеристики поведения взрослого человека. Взросление детей, переосмысливаемое, в первую очередь, как ПРИОБРЕТЕНИЕ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ, описывается фразеологизмами *отнять... от груди (кого-л.); перерезать пуповину; выйти из пелёнок; вырасти из коротких/детских штанишек.*

Метафорическая переинтерпретация фразеологизмов *молоко на губах не обсохло (у кого-л.); без сопливых разберёмся/обойдёмся; [провести... (кого-л.)] как мальчика;⁶ детский/младенческий лепет; строить... замки на песке; строить на песке (что-л.)* основана на таких семантических признаках как НЕОПЫТНОСТЬ, НАИВНОСТЬ, МЕЧТАТЕЛЬНОСТЬ.

Внутренняя форма фразеологизмов *нюни распустить; распустить сопли/слюни; сопли [на кулак] мотать/наматывать; казанская сирота* указывает на свойственные детям уныние, беспомощность и бездействие, которые начинают обозначать те же качества взрослых людей. Выражение *подобрать сопли* имеет антонимическое значение ‘успокоиться, собраться и начать действовать’.

Естественно, что несамостоятельные, беспомощные, неопытные дети нуждаются в заботе, опеке, одобрении. Во внутренней форме следующих фразеологизмов представлены описания различных действий взрослых, помогающих детям, которые переосмысляются как ЗАБОТА, ПОМОЩЬ, ОПЕКА, КОНТРОЛЬ, ОДОБРЕНИЕ: *привести за ручку (кого-л. куда-л.); за руку/ручку водить (кого-л.); кормить с ложечки (кого-л.); разжевать и в рот положить (кому-л. что-л.); утирать сопли (чи-л./кому-л.); сделай тёте ручкой; гладить по головке/голове (кого-л.).*

Конечно, взрослые, заботясь о детях, ожидают от них послушания, чтобы они были *пай-девочками* и *пай-мальчиками*. Но чаще дети проявляют несерьезность и легкомыслие, что отражено в семантике фразеологизмов *детский сад [штаны на лямках]; пятый класс, вторая четверть; чем бы дитя ни тешилось [, лишь бы не плакало]; в бирюльки играть; в игрушки играть; в игры играть; хихоньки-хахоньки; [всё] хихоньки-хахоньки (кому-л.); [всё] хихоньки да хохоньки (кому-л.).*

6 Интересно, что у *девочки* русская фразеология выделяет совсем другие признаки – это внешняя молоджавость, стройность: *Она прекрасно выглядит, совсем как девочка; У нее фигура как у девочки, а ей уже за пятьдесят.*

Следствием детского легкомыслия и несерьезности становятся такие действия детей, которые интерпретируются как НЕУМЕСТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ, что демонстрируют значения фразеологизмов *ходить на головах; ходить на голове; анфан террибль; лезть поперёд/поперёк бабки в пекло; детство в жопе/заднице играет; корчить рожу*.

В значении выражений: *прикинуться казанской сиротой; строить/разыгрывать/корчить... [из себя] казанскую сироту; держать/показывать дулю в кармане; кукиши в кармане; держать/показывать кукиши в кармане; фи́га в кармане; держать/показывать фи́гу в кармане; в бирюльки играть(с кем-л.); в игрушки играть (с кем-л.); в игры играть (с кем-л.)* профилируются такие признаки как нечестность, неискренность, притворство, лукавство; несерьезное отношение к кому-либо.

Когда детям удастся одурачить кого-либо, то они *показывают язык* или *нос* своим «жертвам». В современном русском языке эти фразеологизмы, отсылающие к детским жестам, употребляются для обозначения превосходства, успеха, победы. Это же значение имеет фразеологизм *утереть нос (кому-л.)*, так же основанный на жесте, но уже взрослого по отношению к детям. Особенности детской мимики, выраженные в фразеологизме *надуть щеки*, переосмысляются как ‘поведение взрослого человека, упивающегося собственной важностью, значительностью и превосходством, не имея на то реальных оснований’.

Терпению взрослых иногда приходит конец, и тогда они наказывают детей. Внутренняя форма следующих выражений указывает на физические действия – типичные детские наказания – *поставить в угол (кого-л.); поставить на горюх (кого-л.); надрать уши (кому-л.); задать/всыпать ремня (кому-л.)*. В результате метафорического переосмысления эти ФЕ используются или для выражения угрозы или нефизического наказания.

Указание на зависимость детей от старших во фразеологизме *работать на [чужого] дядю* обозначает зависимое, подневольное положение человека. Беспомощное, зависимое, подчиненное состояние детей может приводить к агрессивному, сопровождаемому насилием, поведению взрослых по отношению к ребенку. Подобные ситуации отражены в номинациях *мальчик для битья; мальчик у армян*, обозначающих низкое общественное положение человека (ср. близкие по значению, но с другой внутренней формой фразеологизмы *на посылках; на побегушках*).

Помимо вышперечисленных метафора детства профилирует и некоторые другие признаки. Так, фразеологизмы *сидеть/висеть... на шее* (чьей-л./у кого-л.); *на шею сесть* (кому-л.); *посадить [к] себе на шею* (кого-л.) имеют значение обузы, иждивения. Представляется, что в их внутренней форме получила отражение такая типичная ситуация, когда взрослый сажает усталого ребенка себе на плечи (у основания шеи).

Выражение *ковырять в носу*, обозначающее безделье, ничегонеделание, отсылает к характерному детскому жесту, за который детей так часто ругают взрослые. Речевая формула *остальные курят в туалете*, имеющая то же значение праздного времяпрепровождения, используется в детском жаргоне и содержит в своей внутренней форме описание типичной школьной ситуации, когда школьники на переменах или прогуливая уроки, курят в туалете, прячась от учителей.

Обозначение неконтролируемого⁷ физиологического процесса и его «результатов» во внутренней форме фразеологизмов *радости* (–) *полные штаны* (у кого-л.); *от радости полные штаны* (у кого-л.); *навалить... полные штаны*; *наделать... в штаны* выражает различные эмоциональные состояния – РАДОСТЬ или СТРАХ, послужившие причинами указанных процессов.

Фразеологизм *надувать губки/губы*, отражающий мимический жест обиженного ребенка, обозначает обиду. Выражение *назло маме отморожу уши*, представляющее собой «прямую речь» ребенка, используется для обозначения упрямого и глупого поведения.

В заключение остановимся на двух фразеологизмах, в состав которых входят базовые для семантического поля детство единицы (слова *детство*, *по-детски*) – *впасть в детство* и *не по-детски*. Выражение *впасть в детство* используется для описания ‘состояния старых людей, которые в силу ухудшения функционирования организма с возрастом потеряли способность к нормальному мышлению и адекватному поведению’. Также фразеологизм может характеризовать и неадекватное поведение взрослого человека. В этом случае в поведении взрослого могут проявляться такие признаки, приписываемые детям в русской языковой картине мира, как наивность, несерьезность, легкомыслие, глупость.

7 Признак неконтролируемости эксплицитно выражен во внутренней форме фразеологизма-эвфемизма *цвета детской неожиданности*, обозначающего светло-коричневый, желтоватый, бежевый цвета. Аналогичное значение и внутреннюю форму имеет французский фразеологизм *caca du dauphin*, также обычно переводимый эвфемизмом *сюрприз дофина*.

Фразеологизм *не по-детски* имеет усилительное значение и обозначает ‘высокую степень проявления какого-либо свойства или состояния или исключительную силу какого-либо действия’. Внутренняя форма фразеологизма основывается на предположении, что все действия, признаки или состояния, присущие ребенку, имеют смягченный, редуцированный характер.

Отметим, что помимо метафорических во многих рассмотренных выражениях присутствуют и метонимические переосмысления области источника, когда семантические преобразования происходят не между двумя разными концептуальными сферами, а в пределах одной области. Покажем, что имеется в виду на примере фразеологизма *кормить с ложечки (кого-либо)*. Внутренняя форма фразеологизма описывает типичный способ кормления маленьких детей, указывая на орудие, при помощи которого оно осуществляется, т.е. реализована метонимическая модель СПОСОБ/ОРУДИЕ осуществления действия ВМЕСТО действия. Кормление детей в свою очередь метафорически переосмысливается как помощь, забота, опека, т.е. представлена метафорическая модель ЗАБОТА, ОПЕКА – ЭТО КОРМЛЕНИЕ ДЕТЕЙ. Результат метонимического преобразования отражен в первом значении фразеологизма ‘кормить маленьких детей или немощных людей, помогая им’, второе значение фразеологизма ‘опекать кого-либо, всячески оберегая его и облегчая его жизнь’ основано на метафорическом переосмыслении первого значения.

Обращает на себя внимание, что почти все признаки детства, профилируемые в русской фразеологии – отрицательные. Многие положительные черты, связываемые с детством – чистота, невинность, искренность, открытость, любопытство, любознательность и т.п. (подробнее о концептуальных признаках детства см.: Лебедева 2013), почти не представлены в русской фразеологической картине мира.⁸ Русская фразеология отражает взгляд строгого взрослого, отмечающего малейшие промахи и недостатки детей. Уподобление же взрослого маленькому ребенку почти всегда имеет ярко выраженную негативную оценку.

Таким образом, метафора детства в русской фразеологии характеризуется сигнификативным (фрейм-источник ДЕТСТВО) и денотативным (область

8 Так, один из немногочисленных положительных признаков ребенка, фиксируемый русской фразеологией – его чистота, присутствует в выражении [*чистый/прозрачный*] как *слеза младенца*, которое используется для характеристики совсем не детского напитка – водки.

цели – актуальное значение фразеологизмов) разнообразием. Рассмотренные фразеологизмы реализуют две основных метафорические модели: ВРЕМЯ – ЭТО ДЕТСТВО и ВЗРОСЛЫЕ – ЭТО ДЕТИ. В терминах детства осмысляются различные временные параметры (начало, давно, прошлое) и многочисленные характеристики взрослого человека (эмоциональные состояния, черты характера и поведение, социальное положение).

Многие из выделенных признаков (как в области-источнике, так и в области цели) имеют универсальный характер и присутствуют во многих языковых картинах мира. В первую очередь это касается фразеологизмов, образная основа которых связана с биологической природой человека (ср. русские и английские фразеологизмы, имеющие идентичные внутренние формы и значения: *переза́ть пуповину* – *cut the cord*; *в чем мать родила* – *in your birthday suit*). В то же время в русской идиоматике представлены и национально-специфичные выражения, во внутренней форме которых отражены культурные, социальные и т.п. особенности жизни и быта детей в России (названия детских игр, игрушек, виды детских наказаний). Представляется, что полученные результаты могут послужить основой для дальнейшего сравнительного изучения метафоры детства в разных языках, что позволит выделить как универсальные, так и национально-культурные особенности этого базового социально-культурного концепта.

Источники и литература

- Академический словарь 2015 = Баранов, Анатолий Н., Вознесенская, Мария М., Добровольский, Дмитрий О., Киселева, Ксения Л., Козеренко, Анастасия Д., 2015: *Академический словарь русской фразеологии*. 2-е изд., испр. и доп. Москва.: ЛЕКСПУС.
- БАХТИН, Михаил М., 1979: Постановка проблемы романа воспитания. М.М.Бахтин: *Эстетика словесного творчества*. Москва: Искусство. 198–203.
- ЛАКОФФ, Джордж, ДЖОНСОН, Марк, 2004: *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: Едиториал УРСС.
- ЛЕБЕДЕВА, Мария Ю., 2013: *Концептуальное поле «Детство» и его репрезентация в русском языке*. Дисс. ... канд. филол. наук:10.02.01. Москва.
- ЛЕБЕДЕВА, Мария Ю., 2012: Метафора детства и ее активизация в современном политическом дискурсе. *Проблемы языка: Сборник научных статей по материалам Первой конференции-школы «Проблемы языка: взгляд молодых ученых»*. Москва.: Институт языкознания РАН. 116–123.

- ЛУБЕНСКАЯ, Софья, 2004: *Русско-английский фразеологический словарь*. Москва: АСТ-ПРЕССС КНИГА.
- Тезаурус 2007 = *Словарь-тезаурус современной русской идиоматики*. Под редакцией А.Н. Баранова, Д.О. Добровольского. Москва: Мир энциклопедий Аванта+.
- ФОС 2009 = Баранов, Анатолий Н., Вознесенская, Мария М., Добровольский, Дмитрий О., Киселева, Ксения Л., Козеренко, Анастасия Д., 2009: *Фразеологический объяснительный словарь русского языка*. Москва: Эксмо.
- ЯКОВЛЕВА, Екатерина С., 1994: *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва: Издательство «Гнозис».

Павел С. Дронов

Кайрос и другие: время и удача в фразеологии (изменение образной составляющей, варьирование формы)¹

Во фразеологии существуют два взаимосвязанных направления – исследования эквивалентности идиом и изучение их национально-культурной специфики. С одной стороны, одна и та же идиома или пословица может быть заимствована в различные языки из одного источника (священного текста, литературного произведения), ср. библеизмы типа *око за око*, идиомы, основанные на баснях Эзопа (*оказать медвежью услугу, зелен виноград*). С другой стороны, отдельные аллюзии на древние письменные источники могут не иметь полных эквивалентов в других языках.

Вопрос эквивалентности фразеологизмов довольно сложен, поскольку даже идиомы, полностью совпадающие по компонентному составу и на первый взгляд полностью эквивалентные, в разных языках могут приобретать различные оттенки значений и иметь неодинаковую сочетаемость (ср. Козеренко 2010; Баранов, Добровольский 2008: 251–287, 2013: 205–218; Мелерович, Мокиенко 2011: 157; Korhonen 2007). Фразеологические эквиваленты или аналоги с почти полным совпадением образной составляющей и актуального значения известны как фразеологические интернационализмы (Райхштейн 1980) или «общие фразеологические единицы» (*common figurative units*) (Pirainen 2012).

С этой проблемой (или проблемами) непосредственно связано отражение концептуальных метафор в фразеологии – в частности, когда речь идет о метафорах ВРЕМЯ – ЭТО ОТСУТСТВИЕ УСПЕХА, НЕУДАЧА И ВРЕМЯ – ЭТО УДАЧА. Как известно, можно найти достаточно много примеров, подтверждающих метафорическую проекцию (*metaphoric mapping*) линейного времени (иначе говоря, течения времени) на прекращение существования и отсутствие успеха, удачи, ср.: *кануть в вечность, кануть в*

¹ Исследование выполнено за счет гранта Российского научного фонда (проект №14-28-00130) в Институте языкознания РАН.

Лету, уйти [как вода] в песок, дни сочтены (см. подтаксоны «КОНЕЦ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ/ПРОЦЕССА, ЗАВЕРШЕНИЕ, ИТОГ» и «ПРЕКРАЩЕНИЕ СУЩЕСТВОВАНИЯ» в «Словаре-тезаурусе современной русской идиоматики» (Тезаурус)). По-видимому, связь времени и удачи во фразеологии несколько более опосредована.

Прежде всего, необходимо понять, в каких идиомах может быть представлена метафорическая проекция времени на достижение успеха, удачу. Очевидно, что в образной составляющей на передний план должны выходить именно удача, успех, а время должно рассматриваться не столько как непрерывный процесс, а как некое удачное мгновение. Этим, видимо, объясняется их сходство с двумя прецедентными феноменами Античности.

Первым из них является Кайрос. Помимо бога Хроноса, олицетворяющего течение времени, греки почитали Кайроса, бога счастливых мгновений² и младшего среди бессмертных сыновей Зевса (от др.-греч. *καιρός* ‘время, погода’;³ у римлян соответствующее божество получило имя *Occasio* ‘удобный, счастливый случай’). Судя по немногим сохранившимся описаниям и скульптурам, Кайрос был гол и лыс, если не считать пряди волос на лбу (см., например, Егорова 2012).

Его образ лег в основу целого ряда европейских идиом и пословиц, как новогреч. *πιάνω/αρπάζω την ευκαιρία από τα μαλλιά* букв. поймать/схватить шанс/счастливый случай за волосы (*ευκαιρία* и *Καιρός* являются однокоренными), нем. *die Gelegenheit beim Schopf packen* (букв. схватить случай за чуб), исп. *a la ocasión la pintan calva* (букв. случай изображают лысым). Из естественных языков этот образ проник и в эсперанто *Okazon kaptu ĉe l' kapo, ĉar la vosto estas glita* (букв. Случай хватай за голову, ибо хвост гладок/скользок). На этой основе возникли и квазифразеологизмы – «народные мудрости» и «пословицы», приписываемые тем или иным народам: так, в англоязычных сетевых словарях можно встретить

2 Ср. также дихотомию хронос-кайрос в более поздних христианских источниках, а также темпорологию Бердяева: космическое время циклично, историческое – линейно, экзистенциальное – точно и не имеет горизонтальной развертки, это не хронос, но кайрос (Бердяев 1972: 213–217).

3 Подобная полисемия характерна для целого ряда славянских и неславянских языков, ср. сербск. *време/vreme*, хорватск. *vrijeme*, ирландск. *aimsir* (последнее имеет значения ‘временной отрезок’ и ‘погода’, ср.: *post lánaimseartha* ‘работа на полную ставку’ – калька с англ. *full-time* – и *drochaimsir* ‘плохая погода’). С другой стороны, эти значения могут быть у разных лексем, ср. словенск. *čas* ‘время’ и *vreme* ‘погода’, ирландск. *am* и *aimsir*.

псевдоболгарскую пословицу *Grab/seize opportunity by the beard for it is bald behind* (букв. Хватай удобный случай за бороду, потому что сзади он лыс) (The Quotations Page).

Вторым источником идиом, основанных на метафоре времени-удачи, является, вероятно, одиннадцатая Ода Горация (*Carmen I.XI*): *Dum loquimur, fugerit invida // Aetas: carpe diem, quam minimum credula postero* «Мы говорим, время ж завистное // Мчится. Пользуйся днём, меньше всего веря грядущему» (пер. С. Шервинского). Словосочетание *carpe diem* (букв. лови день) стало источником для английской идиомы *seize the day*; ср. также рус. *лови момент*, нем. *die Gunst der Stunde* (букв. благосклонность часа).

Прежде всего, в русском языке (как и других славянских) мы не встречаем образа «хватания времени за чуб» в чистом виде, однако мы можем предположить, что к образу бога Кайроса восходит широко представленная в славянских языках идиома *схватить бога за бороду* (ср. хорв. *uhvatiti boga za bradu*, болг. *хващам бога за брадата*). Ср. словарные определения:

Схватить бога за бороду – score great successes ‘достичь больших успехов’ (БРАФС).

Uhvatiiti boga za bradu – napraviti (postići) nešto što se činilo nemogućim (neostvarivim), učiniti (postići) nešto o čemu drugi maštaju /ob. o čemu nerealnom ili teško ostvarivom/ ‘сделать то (достичь того), что казалось невозможным (неосуществимым), совершить то (достичь того), о чем другие мечтают (обычно о чем-л. нереальном или трудноосуществимом’ (HEFR).

Здесь, вероятно, произошло соединение двух образов – языческого бога времени и удачи и христианского Бога (на это указывает, например, грамматическая форма именного компонента в болгарской идиоме – с постпозитивным определенным артиклем в позиции дополнения). Ср. также польс. *chwycić Pana Boga za nogi, złapać Pana Boga za piętę* (букв. схватить Господа Бога за ноги/пятки) с фиксированной именной группой *Pan Bóg*. Идиомы приобретают дополнительную ироническую коннотацию за счет столкновения высокого и низкого. Вспомним также, что в Средние века дерганье за бороду или усы было тяжким оскорблением (с другой стороны, здесь можно усмотреть связь с образом, лежащим в основе идиомы *дергать тигра за усы* ‘вести себя нарочито нагло, раздражая и провоцируя кого-л. на агрессию’).

Рассмотрим варьирование соответствующих идиом в следующих корпусах текстов: Национальный корпус русского языка (НКРЯ), Corpus of Contemporary American English (COCA), Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache (DWDS).

Схватить бога за бороду. Приведем типичные контексты употребления.

1. а. Сермяжная правда заключается в следующем: «чиновник... ты конечно думаешь что *поймал Бога за бороду*... ты бухаешь с генералитетом ФСБ и МВД... и ты думаешь, что это навсегда и навечно? (коллективный. Разорять область они не боялись, а книжку бояться 2011; НКРЯ). **б.** И в воздухе лейтенант Тертышный, случилось, задавал загадки, *иной раз ухватывая бога за бороду*, но чего-то ему всегда недостает, чтобы удержать ее, чего-то не хватает... неясность – тягостная, неловкая – сопутствует его поступкам. (Артем Анфиногенов. А внизу была земля 1982; НКРЯ). **с.** – Какой он вам Хрущев! Тоже *Бога за бороду схватил*. Никита Сергеевич он для вас, а не Хрущев! (Виктор Некрасов. Взгляд и Нечто 1977; НКРЯ). **д.** Подтверждаю: у неопытных студийцев, *схвативших «Бога за бороду»*, действительно задирались носы при виде очередей у входа. (Вениамин Смехов. Театр моей памяти 2001; НКРЯ)

В контексте (1с) идиома употреблена в значении, несколько отличающемся от указанного в (БРАФС); здесь значение ближе к тем, которые даны в хорватском и болгарском словарях. Явно присутствует иронический коннотативный компонент. В (1d) употребление кавычек приводит к двойной актуализации и одновременно является *hedge* по Дж. Лакоффу.

Кроме того, к образу бога времени и удачи можно возвести рус. *поймать жар-птицу*, ср.:

Жар-птица народно-поэт. – сказочная птица с ослепительно светящимися, сверкающими перьями (ФСРЛЯ).

Данная идиома может подвергаться лексическим (2b), лексико-синтаксическим (2a, c) и синтаксическим (2c) модификациям, ср.:

2. а. Определили, например, генетики, что ген АроЕ у человека действительно влияет на продолжительность жизни, как тут же им помешало, что еще один шаг – и они *поймают за хвост жар-птицу бессмертия*. (Зиновий Юрьев. Смертельное бессмертие // «Наука и жизнь», 2007; НКРЯ). **б.** Еще ни разу я не слышал собственной записи, после которой сказал бы себе: все, лучше я никогда не сыграю. Только однажды на концерте во Франции мне показалось, что я дотронулся до сути Сонаты Шостаковича. И это страшно. Опасно *поймать перо жар-птицы*. (Юрий Башмет. Вокзал мечты 2003; НКРЯ).

с. Улица – это астральное место, *наконец-то пойманная жар-птица!* (Эдвард Радзинский. Наш Декамерон 1980–1990; НКРЯ).

Ввод в состав идиомы генитивного атрибута (*жар-птицу бессмертия*) приводит к появлению контекстно-зависимых модификаций (см. Дронов 2012). Замена *жар-птицы* на *перо жар-птицы* материализует метафору, приводит к двойной актуализации. В силу того, что эта модификация часто употребляется в прецедентных текстах (прежде всего, известна большинству детей благодаря песне из телепередачи «Спокойной ночи, малыши»: *Со слоненком подружиться // И поймать перо жар-птицы*), ее, возможно, уже следует давать в словарях как вариант идиомы.

Образная составляющая изменяется и далее. В результате появляются идиомы типа *поймать/ухватить удачу [за крылья/хвост...]*.

3. а. «Ухватил удачу за хвост» Ивана Садовского передают атмосферу приподнятости и неординарности праздника Дня Любви. (Торжество любви 2003 // «100% здоровья», 2003.02.14; НКРЯ). **б.** И, что главное, когда еще, как не в этой короткой человеческой жизни, пытаться *поймать удачу за хвост?* (Алексей Грачев. Ярый против видеопиратов 1999; НКРЯ). **с.** Кроме того, получила подтверждение «американская мечта»: президентом может стать каждый, надо только суметь «сделать себя» и *схватить удачу за хвост*. (Ю. Носов. Из «вице» – в президенты // «Наука и жизнь», 2007; НКРЯ).

Может происходить дальнейшее развитие образа в основе идиомы. Например, появляются не только зоологические метафоры: в (b) удача осмысливается как транспортное средство (ср. знаменитый «Трамвай “Желание”» Т. Уильямса).

4. а. Надо еще *уметь свою удачу за крылья схватить*. (Г.Н. Владимов. Генерал и его армия 1994). **б.** Мы прошли к Тверской метров десять, когда я понял, что и на этот раз я *ухватил удачу за самый последний, ускользающий поручень*. (Александр Кабаков. Путешествие экстраполятора 1988–1999).

Ловить момент разг. экспрес. – не упускать возможности, пользоваться подходящим случаем выбирать подходящее время, дожидаться определенного настроения (ФСРЛЯ).

Возможен ввод адъективного и адвербиального определения (5).

5. а. – Это ещё не вся любовь! – таинственно провозглашает Сокольский, дожевывая и вытирая рот салфеткой, также *на лету ловя удачный момент*. (Валентин Распутин. Новая профессия 1998; НКРЯ). **б.** Поэтому, если вдруг Конституционный суд на клетке слона напишет

«буйвол», то народу придется *внимательно ловить краткие моменты*, в течение которых ему отныне дозволено опровергать подобные утверждения голосованием, а не оружием. (Александр Фролов. Он уважать себя заставил // «Советская Россия», 2003.06.15; НКРЯ).

Прилагательные *удачный, короткий, краткий*, наречия и адвербиалы *внимательно, на лету* не нарушают условия семантического согласования (см. Добровольский 2007; Дронов 2010). Модификации вполне стандартны.

Возможны также лексические субституции типа *ловить мгновение*. Часто они сопряжены с материализацией метафоры (6d).

6. а. Так что, Костенька, *ловите мгновение* и ни о чем не задумывайтесь. (Владимир Корнилов. Демобилизация 1969–1971). **б.** Я *ловил каждое мгновение жизни*, пил сладость из каждого цветка, бросая его потом, как негодный. (Г. П. Данилевский. Беглые в Новороссии 1862; НКРЯ). **с.** Туристы на взлетно-посадочной полосе *ловят свои мгновения «кодаками» и «минолтами»*. (Василий Аксенов. Новый сладостный стиль 2005; НКРЯ). **д.** Даниил Хармс писал, что однажды, *прочитав фразу «Лови мгновение – оно прекрасно», попробовал его поймать*. (обобщенный. Размер не имеет значения // «Русский репортер», № 45 (223), 17 ноября 2011, 2011; НКРЯ).

Сближение внутренней формы идиомы с *carpe diem* возможно, но при этом возникает материализация метафоры. С другой стороны, *ловить световой день* ‘активно действовать, пока светит солнце’ (7) может быть вообще отнесена к коллокациям.

7. Гош проснулся на рассвете. Эта привычка выработалась у него давно, с тех пор, как исчезло электричество. Теперь все так спали – *ловили световой день*. (Олег Дивов. Молодые и сильные выживут 1998).

Рассмотрим английскую идиому *to seize the day*.

Seize the day – if you tell someone to **seize the day**, you are advising them to do what they want straight away, and not to worry about the future ‘если вы советуете кому-л. «ловить день», вы рекомендуете ему сделать то, что он хочет, немедленно, не беспокоясь о будущем’ (Collins).

В корпусе (СОСА) идиома встречается 56 раз, в (BNC) – 7 раз. Именной компонент может быть заменен на *time* ‘время’ (8b).

8. а. *Not only had we increased our self-awareness, but we felt content, happy with ourselves and we’d also received the encouragement to go for the things we want – to seize the day*. (CCH 230; BNC). **б.** *Unfortunately for the CEGB, it couldn’t seize the **time** and push ahead as fast with its plans as it wanted*. (AN9 946; BNC).

Возможны и иные лексические и лексико-синтаксические модификации, например, трансформации образной основы (9b)

9. “*Seize the day, whatever’s in it to seize, before something comes along and seizes you. Had I known I’d end up a jackass, I’d have seized a lot more.*” (1995; FIC; BkJuv:Arkadians; COCA).

В корпусе (COCA) обнаруживается словосочетание, возникшее под явным влиянием не столько немецкой идиомы, сколько исходной древнегреческой полисемии:

10. *In the context of this genre, then, big snake represents a triumph of the human capacity to grab time by the forelock, to let oneself open to contingency and the requirements of the moment. Set down at the exact boundary between Cletus (as private individual) and the ‘public’, it symbolically constructs a social skin that is not so much protection as a responsive sensory mechanism.* (1992; ACAD; AnthropolQ; COCA).

В контексте (10) речь идет о татуировке на руке персонажа мультипликационного сериала «Симпсоны».

Немецкая идиома получает в словаре «Дуден» следующее толкование:

Die Gelegenheit beim Schopf[er] fassen/ergreifen/packen/nehmen – ‘einen einmaligen, günstigen Augenblick schnell entschlossen ausnutzen быстро и решительно воспользоваться уникальным, удачным моментом’ (Duden 11).

Далее в дефиниции через точку с запятой дается объяснение внутренней формы, которое мы сняли из соображений экономии места.

У идиомы может варьировать глагольный компонент: *die Gelegenheit beim Schopf packen/fassen/ergreifen*. В корпусе DWDS представлены лексико-синтаксические модификации. Как правило, они являются стандартными, т.е. в состав идиомы вводится определение, не противоречащее ее значению и образной составляющей (11).

11. **a.** *Da Ich aber Mich und meinen Eigennutz im Auge behalte, so fasse Ich die **nächste, gute** Gelegenheit beim Schopfe, den Sklavenbesitzer zu zertreten* (Stirner, Max: *Der Einzige und sein Eigenthum*. Leipzig, 1845; DWDS). **b.** *Was in manchen westlichen Augen wie das Ergebnis einer großen nationalen Verschwörung aussieht, ist in Wirklichkeit das Resultat der beispiellosen Geschicklichkeit einzelner einflußreicher Gruppen, **günstige** Gelegenheiten beim Schopf zu fassen.* (Die Zeit, 27.07.1990; DWDS). **c.** *Sollen wir wirklich das Leben amerikanischer Soldaten aufs Spiel setzen, um diesem zweifelhaften Ziel nachzujagen – oder täten wir nicht besser daran, die **seltene** Gelegenheit beim Schopfe zu packen, die sich aus*

der gegenwärtigen amerikanisch-sowjetischen Interessen-Überlappung ergibt, und die Sowjets in eine gemeinsame Anstrengung einzubinden, um einige der schwelenden Konflikte zu lösen, die doch beiden Supermächten schlaflose Nächte bereiten? (Die Zeit, 31.07.1987; DWDS).

Обнаруживаются единичные случаи лексических субституций и двойной актуализации.

12. a. *Hier hast du nun eine schöne Auswahl und wahrlich, eine Gelegenheit mit mehr als Einem Schopfe!* (Nietzsche, Friedrich: Also sprach Zarathustra. Bd. 2. Chemnitz, 1883; DWDS). **b.** *Momente der Klarheit sind seltsame Zufälle. Man muss sie beim Schopfpacken, denn sie können einem das Leben retten.* (Die Zeit, 11.08.2014; DWDS). **c.** *Sekunden nur, ohne Zögern, Denken, Wägen – schon ist die Kunst ins Werk gesetzt. “Das Wunder beim Schopfe packen”, so hat Götz das genannt* (Die Zeit, 11.12.2013; DWDS).

Следует отметить забавное совпадение: модификации рассматриваемой идиомы встречаются у двух философов, которых часто вспоминают вместе ввиду некоторой близости их взглядов, – Фридриха Ницше и Макса Штирнера. Если у Штирнера (11a; цитата из книги «Единственный и его собственность») модификация вполне стандартна, то в «Так говорил Заратустра» (12a) метафора, лежащая в основе идиомы, обретает, как мог бы выразиться ее автор, более чем одно дыхание.

Наконец, рассмотрим варьирование немецкой идиомы, восходящей к *carpe diem*, – *Den Augenblick ergreifen*. Идиома допускает лексико-синтаксические модификации.

13. a. [...] *Er werde schon den rechten Augenblick ergreifen, sich auf den Feind zu werfen und sie zu retten.* (Huch, Ricarda, Der große Krieg in Deutschland, Leipzig: Insel-Verl. 1912/1914, S. 523; DWDS). **b.** *Wir sehen, noch hing er von dem Kaiser; von der obersten weltlichen Autorität ab: wie aber, wenn diese einmal wieder in schwache Hände gerieth, -- wenn dann das Oberhaupt der Geistlichkeit, dreifach mächtig, durch seine Würde, der man eine allgemeine Verehrung widmete, den Gehorsam seiner Untergebenen, und seinen Einfluß auf andere Staaten, den günstigen Augenblick ergriff, und sich der königlichen Gewalt entgegengesetzte?* (Ranke, Leopold von: Die römischen Päpste. Bd. 2. Berlin, 1836; DWDS).

В (13a) в состав идиомы введено прилагательное *recht* ‘правильный’, в (13b) – прилагательное *günstig* ‘подходящий’. Оба они совместимы с актуальным значением и образной составляющей идиомы. Модификации вполне стандартны. В связи с этим можно также вспомнить идиому *die Gunst der Stunde* [*packen/ergreifen...*] (букв. поймать благосклонность

часа). Она допускает ввод разнообразных адъективных определений, приводящий к образованию контекстно-зависимых модификаций: *Gunst der hystorischen Stunde*, *Gunst der ökologischen Stunde*, *Gunst der föderalen Stunde*. Отметим, что *die Gunst der Stunde* сочетается со столь большим числом глагольных компонентов, что его лучше рассматривать как ИГ-идиому (т.е. идиому, состоящую из именной группы).

Из вышесказанного мы можем сделать следующие выводы.

1. Хотя в некоторых контекстах происходит возврат к исходному образу времени-удачи (*grab time by the forelock*), в большинстве случаев семантический компонент «время» исчезает. Обстоятельственный компонент доминирует (ср. лат. *occasio*).
2. Происходит дальнейшая трансформация образа в сторону зоологических (*поймать удачу за хвост, крылья*) и реже – антропологических (*die Gelegenheit mit mehr als einem Schopfe*) метафор.
3. Неизменными являются глагольная группа (поймать, ловить) и связанный с нею фрейм-источник. Нельзя не провести параллель с коллокациями типа рус. *ухватиться за возможность/предложение*, англ. *to grasp the opportunity* и нем. *die Chance/Gelegenheit ergreifen*, *die Gunst der Stunde verpassen/ergreifen*. Метафора ВРЕМЯ – ЭТО УДАЧА сочетается⁴ с метафорой «присвоения истины» (Июмдин 2002: 13) – ср. рус. *понять*, родственное *поймать*, англ. *to grasp* ‘схватить; понять, осознать’, сербск., хорватск. *shvatiti* ‘понять’. Более того, эта последняя метафора продолжает существовать при дальнейшем развитии образной составляющей.
4. В идиомах, производных от *carpe diem*, временной семантический компонент сохраняется.

Источники и литература

- БАРАНОВ, Анатолий Н., 2014: *Дескрипторная теория метафоры*. Москва.
- БАРАНОВ, Анатолий Н., ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий О., 2008: *Аспекты теории фразеологии*. Москва.
- БАРАНОВ, Анатолий Н., ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий О., 2013: *Основы фразеологии*. Москва.
- БЕРДЯЕВ, Николай О., 1972: *О рабстве и свободе человека*. Москва.
- БРАФС = София И. Лубенская: *Большой русско-английский фразеологический словарь*. 2004. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА. (= Russian-English Dictionary of Idioms).

4 По поводу сочетаемости метафорических моделей см., например (Баранов 2014: 63–92).

- ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий О., 2007: Лексико-синтаксическое варьирование во фразеологии: ввод определения в структуру идиомы. *Русский язык в научном освещении* № 2 (14). Москва.
- ДРОНОВ, Павел С., 2010: *Ввод адъективного определения в структуру идиомы: о семантической обусловленности лексико-синтаксических модификаций идиом (на материале русского, английского и немецкого языков)*. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Москва.
- ДРОНОВ, Павел С., 2012: О вводе контекстно-зависимого определения в состав идиомы. Н.Д. Арутюнова (отв. ред.): *Логический анализ языка. Адресация дискурса*. Москва: Индрик.
- ЕГОРОВА, Анастасия В., 2012: Концептуальное поле времени в русской языковой картине мира (на фоне новогреческого языка). Автореферат диссертации... канд. филол. наук. Москва.
- ИОМДИН, Борис Л., 2002: Лексика иррационального понимания. Автореферат диссертации... канд. филол. наук. Москва.
- КОЗЕРЕНКО, Анастасия Д., 2010: Альфа и омега: идиомы с одинаковой внутренней формой в русском, английском и немецком языках. А. Грэнн А., О. Клонова (ред.): *Русский язык в контрастивном аспекте*. *Oslo Studies in Language* 2(3). URL: <https://www.journals.uio.no/index.php/osla/article/viewFile/63/138>.
- МЕЛЕРОВИЧ, Алина М., МОКИЕНКО, Валерий М., 2011: Современная русская фразеология (семантика – структура – текст): монография. Кострома: КГУ им. Н.А. Некрасова.
- МИХЕЛЬСОН, Мориц И., 1903: Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний. В 2 тт. Т. 2. СПб.
- НКРЯ = Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru>.
- РАЙХШТЕЙН, Александр Д., 1980: Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. Москва.
- ФСРЛЯ = Александр И. Федоров: *Фразеологический словарь русского литературного языка*. 2008. 3-е изд., испр. Москва: Астрель: АСТ.
- BNC = British National Corpus (BYU – BNC). URL: <http://corpus.byu.edu/bnc/>.
- COCA = Corpus of Contemporary American English. URL: <http://corpus.byu.edu/coca/>.
- Collins = *Collins COBUILD Dictionary of Idioms*. J. Sinclair (EIC). HarperCollinsPublishers. 1997.
- DWDS = *Digitales Wörterbuch der deutschen Sprache*. URL: <http://www.dwds.de>.
- HEFR = Vrgoč, Dalibor, Fink Arsovski, Željka, 2008: *Hrvatsko-engljeski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- KORHONEN, Jarmo, 2007: Probleme der kontrastiven Phraseologie. H. Burger, D. Dobrovolskij, P. Kühn, N.P. Norrick (hrsg.): *Phraseologie: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung = Phraseology: an international handbook on contemporary research*. 2. Halbband/Volume 2. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- PIIRAINEN, Elisabeth, 2012: *Widespread Idioms in Europe and Beyond: Toward a Lexicon of Common Figurative Units*. New York, Washington, D.C., Baltimore, Bern, Frankfurt, Berlin, Brussels, Vienna, Oxford: Peter Lang.

Олена Левченко, Ігор Ліхнякевич

Прототипи довгого у слов'янських фразеологічних системах

Категорії простору та часу можна розглядати з кількох поглядів, як-от: специфіка вербалізації власне концептів ПРОСТІР і ЧАС та особливості вербалізації у термінах концептів ПРОСТІР та ЧАС. Проблема часу і простору в україністиці присвячені нечисленні праці, серед яких дослідження О. Моторного Уявлення лужицьких сербів про час і простір як про дві важливі категорії людської свідомості на матеріалі фразеології (2012), семантико-когнітивний аналіз концепту простір О. Тараненко і С. Фоміної Семантико-когнітивний підхід у лінгвоаналізі (на прикладі концептів-універсалій мудрість та простір) (2014); дисертації Н. Іовхімчук Номінації простору в українській народній пісні (2010).

Мета цієї праці – дослідити національно-культурну специфіку прототипу *довгий* на матеріалі українських, білоруських, болгарських та польських порівнянь. Матеріалом дослідження послуговували дані Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польського словника порівнянь (Левченко 2011), який було укладено на основі низки корпусів та словників, текстів, належних різним стилям, текстам, належним так званому усно-письмовому мовленню (інтернет-спілкування).

Важко стверджувати, що можна знайти «найкращий» зразок таких категорій, як довгий, гарний, білий, здоровий та под., як це здійснено для категорій птах, фрукти в межах різних лінгвокультур. Порівняння свідчать про існування репертуару прототипних референтів для певної ознаки в межах мовної картини світу. Для ознакових категорій прототип – це ментальний зразок, не кращий чи найкращий, а типовий із низки типових, тобто ментальна репрезентація певного об'єкта, регулярно використовувана лінгвоспільнотою для категоризації. Загалом належить відзначити, що атрибут довгий містить переважно негативну оцінку, на відміну від, наприклад, просторового атрибуту високий.

Вербалізація відрізків часу відбувається в термінах уявлень про тривалі часові періоди (наприклад, життя – тривалий часовий відрізок). Така інтерпретація часу можлива в тому випадку, коли йдеться про суб'єктивне

сприйняття часу під час негативних процесів: день – рік, життя, вік; година – вік, рік; секунда – вічність; хвилина – вічність; зима – вічність; день – вічність та ін.; ніч – зима; щось – голодне літо, петрівський день.

Уявлення про простір вербалізовано в уявленнях про час: укр. *вулиця – довга, як їхнє мученицьке життя* (П. Загребельний); гай – *довгий, довгий, як саме життя* (I)¹; нить дороги – *довга, як життя* (А. Кичинський). Під час вербалізації уявлень про зріст, частини тіла людини використано прототипи тривалих часових відрізків або уявлення про час тривання чогось: укр. діал. *довгий як дев'ять постів* (Д: 94); *бойкиня така довга, як сім неділь посту* (I) – пол. *długi jak post* (SP: 43); *długi jak post wielkanocny* (NKP, т. 1: 440). Аналогічно вербалізовано уявлення про довжину артефактів. Вербалізація відбувається в термінах часових відрізків: укр. *стіл – довгий, як зимова ніч* (М. та С. Дяченко); *лист – довгий, як зимова ніч* (I) – або в термінах, що називають певний процес: пол. інд.-авт. *wierszyk – dlugi jak plotkarskie pogawędki krakowskich matron na linii A-SB* (NKJP); укр. трансф. *лист – довгий як пісня про Довбуша* (I).

Спостерігаємо також метонімічний перенос: тривання процесу, дії - часовий проміжок: укр. інд.-авт. *поцілунок – довгий, як життя* (I); пол. *romans – dlugi jak życie* (NKJP); укр. *дощ – довгий, як день* (I); *розмова – довга, як літній день* (I); укр. *цілунок – довгий, як ніч* (В. Савенок); *робота – чорна і довга, як ніч* (I). Перенос **тривання процесу – процес** відбувається під час вербалізації уявлень і про час, і про простір. Вербалізація часових уявлень: укр. *довга, як собача пісня* (П: 95); *секунди – довгі, як собача пісня* (I); *дощ – довгий, як лірницька пісня* (I); пор. біл. *цягну́цца як саба́чая пёсна* (СБНП: 317); *ефір – довгий, як пісня про Довбуша* (I); *літній вечір – довгий, як блюзи* (С. Жадан); бол. *денят – дъльг като бавен джаз* (А. Захарієв); бол. *животът – дъльг като бразилски сериал* (I); пол. заст. *długa jak loretańska litania* (NKP, т. 1: 440); бол. *Хо́да на спу́ска верно е дъльг като втората световна война* (I) та ін. Спостерігаємо також вербалізацію уявлень про просторову протяжність у термінах назви прототипно тривалого процесу: *пісня, розповідь, служба Божя, чайна церемонія, мексиканський серіал, сон, мука, любов*.

Основою образності порівнянь, які вербалізують атрибути концепту час, найчастіше виступають прототипно довгі елементи простору, якими в досліджуваних мовних картинах світу є *море, ріка, Всесвіт* тощо. У таких

1 I = Матеріали, розміщені на інтернет-сторінках.

термінах вербалізовано уявлення про час: день – море: укр. день великодний – *довгий, як море* (І); літній день – *довгий, як море* (І); життя – *Всесвіт*, ріка: життя – *довге як сам Всесвіт* (І); життя – *довге-довге як ріка* (І); життєва дорога – *довга, як річка* (В. Шевчук); життєвий шлях довгий – *як Дніпро-Славути* (І); бол. животоът – *дълъг като река* (І); ніч – світ: діал. *ніч довга, як чабанський сьвіт* (нема їй кінця – так думається такому, що не може спати) (Фр, т. 2: 608); діал. *довгий як сьвіт* (Фр, т. 2: 30); діал. *такий довгий, як бойків світ* (Фр, т. 1: 157). Франко пропонує таке пояснення появи порівняння: «Бойко, що в горах завсігди бачить тісно обмежений обрій, зійшовши на доли дивувався, що світ такий довгий. Гумористично говорять про щось довше над звичайну міру» (Фр, т. 1: 157).

У фразеологічних фондах досліджуваних мов трапляються порівняння, компонентами яких є застарілі міри довжини простору: укр. заст. *довгий, мов Пуриятинська верства* (Н: 384); заст. *довга, як миля козацька* (П: 95); пол. заст. *długi jak mila wołyńska* (НКР, т. 3: 756).

Одним із прототипних уявлень про «тривалість» є дорога, яке виникає на основі метонімічного переносу (час подолання довгої дороги): укр. новий навчальний рік – *довгий, як дорога в дюнах* (І); життя – *довге, як степова дорога* (І); життя – *довге, як Чумацький Шлях* (І); життя – *довге, як шлях до зірок* (І); ніч – *довга, як дорога* (І); біл. гады – *доўгія, як дарога з Магілева* (БК); жыццё – *доўгае, як дарога* (БК); бол. *дълъг като път* (Н. Ілієв); пол. *chwila – długa jak pospieszny do Szczecina przez Krzyż* (НКJP); międzynarodowa konferencja klimatyczna – *długa jak droga do nieba* (І). Наявна також низка порівнянь, у яких певна дорога порівнюється з прецедентною дорогою: бол. *път – дълъг като спиралата през кръговете на ада* (І. Голєв); пол. *droga – długa, jak droga do gwiazd i z powrotem* (І). Окрім того, уявлення про прецедентно далекі дороги використано в порівняннях, які вербалізують уявлення про довжину (тут актуалізовано переважно просторовий атрибут): зріст – діал. *довгий як дорога* (Д: 95); ноги – бол. *дълги като щатска магистрала* (І); пол. *długi jak stąd do Alaski* (НКJP); смерть – пол. інд.-авт. *długa, jak droga hamowania tramwaju* (І) (актуалізовано і часовий атрибут); список, лист – пол. трансф. *długa jak droga z Gdańska do Krakowa* (І); *długa jak droga mleczna* (І); трансф. *długa, jak droga z Warszawy do Chin* (І); *długa jak z Melbourne do Tokio* (НКJP); *długa jak szosa z Łodzi do Warszawy* (НКJP); трансф. *długi jak droga przez pustynię do studni* (І) та ін. (у цьому випадку можлива актуалізація часового атрибуту, відчуття тривання важкого процесу); розмова – пол. *Wątek kosmicznie długi (jak Droga Mleczna)*...

(I) (актуалізовано і часовий атрибут); досвід – укр. *довгий, як дорога від Донецька до Луганська* (I); одяг – пол. *plaszcz... długi jak droga przez pustynię* (I); приміщення – укр. *в печері довгий, як шлях* (I) – пол. *długi jak autostrada korytarz* (НКЖР); природне явище (хмара) – укр. *рівна і довга, як Чумацька дорога* (I. Липа).

Виокремлюємо групу прототипно довгих об'єктів-артефактів, зокрема, це – терміни концептосфери будівля. Спостерігаємо порівняння об'єктів у межах тієї самої концептосфери, іншими словами, прототипно довгими будівлями є: укр. барак – колгоспна стайня (I); діал. щось – шура (укр. діал. шура – сарай, повітка) (А. Свидницький); біл. будынак – стадола (БК); хата – абора (БК); хата – хлеў (БК); бол. постройки – тунели (I); пол. *drewniak – barak* (НКЖР). Окрім того, у картинах світу досліджуваних мов актуалізовано уявлення про прецедентні будівлі (інколи прецедентні лише для цієї лінгвоспільноти): пол. *długa jak chiński mur* (НКЖР); біл. *дóўгі як Алекушыцка грэбля* (СБНП: 123); укр. заст. *довга, як Дремайловська гребля* (Н: 384). У термінах концептосфери будівля вербалізовано уявлення про будівлю, дорогу, чергу, зріст, частини тіла людини (укр. діал. *довгий як копанка* (Д: 95); бол. *дълъг като кумин* (I); краката – *дълги като ньюйоркски небостъргачи* (I)), час (пол. трансф. *litania – długa jak korytarze Urzędu Imigracyjnego* (НКЖР)). Частотними в досліджуваних мовних картинах світу є порівняння, які вербалізують уявлення про розмір приміщень у термінах прототипно довгих приміщень: укр. *фойє в театрі* (I); пол. *refektarz* (НКЖР); *nawa kościelna* (НКЖР); *kolejowy tunel* (НКЖР); укр. *коридор*; біл. *калідор* (БК); пол. *korytarz* (НКЖР).

Компонентами порівнянь, які вербалізують просторову протяжність, є назви об'єктів, належних до концепту інструмент, у термінах якого вербалізовано уявлення про зріст людини (розмір тварини), частини тіла людини, інші предмети тощо. Атрибут *довгий* приписано низці інструментів. Для вербалізації різних концептосфер властивий різний репертуар артефактів. Належить зауважити, що цей атрибут застосовують для вербалізації уявлень про зовнішність людини, зокрема зріст. Аналіз фактичного матеріалу засвідчує, що найвищу частотність мають порівняння з компонентами *жердина, тичка* і под. (артефакти, які під час застосування розташовуються вертикально). Ці прототипи переважно трапляються в тому разі, коли окрім атрибуту *довгий*, особі властивий атрибут *худий*: «палиці» (*жердина, жердка, тичка, паля, телеграфний стовп, щогла, віха, оборожина*); інструменти (*вудка, спиця, швабра, кочерга, руків'я цепу, спис, плітка*); пристрої (*антена, журавель колодязний, шлагбаум, голобля, шпала, колядна*

свічка, драбина). Уявлення про частини тіла людини, тварини вербалізовано в термінах концептів, належних суперконцептові ІНСТРУМЕНТ: *борода – помело; вії – стріла; коса – прац; вус – спиця, вила, мотузка; нігті – лопата, стилет; ніс – труба; ноги – вудка, тички; руки – граблі, весло, кийок, шлагбаум, шланг; палець – диригентська паличка, смичок; язик – лопата, помело; хвіст – палка; м'язи – веретено*.

Прототипом *довгого* є такий артефакт, як мотузок, цей компонент використано для вербалізації низки просторових концептосфер: *зріст, шия, куток (в селі); твір*. Натрапляємо також на поодинокі приклади вербалізації часу в термінах концепту мотузок: біл. *доўгі, як вяроўка год* (БК); пол. *reszta dnia długa jak sznurek* (І). У порівняннях використано також назви «мотузкоподібних» артефактів: *зріст – шланг; зріст – панчоха; балкон – шланг; мох – прядиво; черв'як – ниточка; черга – туалетний папір*. Окремо належить розглянути вербалізацію концепту час у термінах довгих артефактів: *пісня – прядиво*: укр. *пісня – довга, як і прядиво на веретені* (І); *життя – туалетний папір*: укр. *життя – сіробрудне і довге, як туалетний папір* (А. Ребрик); бол. *животът – дълъг като тоалетна хартия!* (І).

Атрибут *довгий* у картинах світу досліджуваних мов приписують кільком стравам. Так, прототип *довгий* властивий концептові КОВБАСА. У термінах цього концепту вербалізовано уявлення про: *зріст людини, розмір тварини*. Ще одна прототипна страва – це макарони: укр. *тхір такий довгий, як макарон* (І); біл. *справа доўгая, як макарон* (БК); бол. *дълъг като «спагет»* (І). У болгарській картині світу – в'ялене м'ясо: бол. *език – дълъг като тънко нарязано парче пастърма* (І).

Терміни концепту транспортний засіб виступають прототипами довжини. Порівнюються об'єкти в межах концептосфери транспортний засіб. Так, у досліджуваних мовах довгими порівняно з іншими транспортними засобами є *фура, паровоз, крейсер, лісовоз, потяг*. У термінах концепту транспортний засіб вербалізовано уявлення про час (час тривання дії): укр. *виступ – довгий як потяг, товарний на 69 вагонів* (І); *смерть – довга / як потяг на десять тисяч вагонів* (І); бол. *сън – дълъг като товарен влак* (І); пол. інд.-авт. *rosafunki – długa jak limuzynu* (НКJP). У термінах концепту потяг вербалізовано уявлення про приміщення, що мають видовжену форму: укр. *коридор – довгий як потяг* (І); пол. *fabryka – długa jak sto najdłuższych pociągów* (НКJP).

Уявлення про людину стають основою для вербалізації уявлень, належних до цієї ж сфери. Так, прототипними «носіями» довгого волосся

виступають: особи жіночої статі – укр. *спеціаліст із довгим, як у дівки, волоссям* (Г. Тарасюк); пол. *Włosy miał długie jak kobieta...* (НКЖР); *włosy długie jak dziewczyna* (НКЖР); піп – біл. інд.-авт. валасы – *доўгія, як у nana* (Я. Колас); Яносік – пол. інд.-авт. *Nosił włosy długie jak Janosik...* (НКЖР); хіпі – пол. *włosy miał długie jak hipis* (НКЖР); *dlugie jak u hipisa loki* (I). Вербалізація уявлень про довжину частини тіла людини теж відбувається за допомогою уявлень про прототипних «носіїв» цієї риси: вії – дівчинка, дитина: укр. *як у дівчинки* (I) – бол. *като на принцеси* (I) – пол. *jak u dziecka* (НКЖР); палець – піаніст, піаністка: укр. *як у піаніста* (М. Стельмах); пол. *jak u pianistki* (НКЖР); вуса – Сальвадор Далі: пол. *jak Salvador Dali* (НКЖР). Нечастотними є вербалізації уявлень про артефакти в термінах концепту людина: укр. рубль – *довгий, як брехливий язик* (I); укр. *Один із найдовших – це «Тецин міст» (довгий, як тецин язик, звідси і назва!)* (I). Ще одним способом вербалізації є актуалізація уявлень про персонажів, яким властивий розглядуваний атрибут: укр. ніс – *довгий, як у Буратіно* (I); ніс – *довгий, як у Піноккіо* (I); пол. *nos – jak u Pinokia* (НКЖР); укр. шлях – *довгий, як у гидкого каченяти* (Л. Брисська).

Назви міфологічних істот *чорт, диявол, холера* часто використовують у підсилювальній функції. У функції підсилення атрибуту міфоніми використано у складі низки порівнянь: пол. *Holweg – dlugi jak nieszczęście* (НКЖР); *nos buta – dlugi jak nieszczęście* (НКЖР); пор. *korzeń – dlugi jak ludzka bieda* (НКЖР); *kolejka – dluga jak diabli* (НКЖР); укр. ніс – *довгий як холера* (I); Красна – *довга, як холера* (I); пол. *koszula – dluga jak cholera* (НКЖР).

Прототипами довгого є також рослини. Типово в термінах концепту рослина вербалізовано уявлення про зріст людини: тополя, сосна – укр. діал. *тополя* (П : 96); пол. *sosna* (I); лоза, прут – укр. діал. *лоза* (Д: 95); біл. *прут* (БК); *хлабыціна* (БК); довгі частини рослини, плоди – укр. діал. *стручок* (Д: 95); заст. *хвоя* (Н: 384); біл. інд.-авт. *конські шчавук* (В. Короткевич). Уявлення про довге обличчя (частини обличчя) вербалізовано у термінах довгих плодів: укр. голова – *довга, як диня* (О. Гончар); обличчя – *довге, як диня* (М. Стельмах); біл. галава – *доўгая, як сліва* (БК); бол. *нос – дълъг като морков* (Брати Момареві); *дълъг нос като чукундур* (I); про волосся: укр. інд.-авт. *волосся – довге, як стебла кукурудзи* (I); бол. *косите – дълги като тополя* (I).

Прототипно довгими тваринами є *вуж, змія, пітон*, у термінах цих концептів вербалізовано низку уявлень про: зріст людини – укр. трансф. *мов гадина* (С. Пушик); діал. *вужище* (Фр, т. 2: 30); пол. *wąż* (SP: 43); розмір

тварини – біл. *як вуж* (А. Наварич); пол. *jak węże* (НКJP); язик – біл. *як вужака* (В. Орлов); розмір машини – пол. *jak wąż* (НКJP); стрічки з патронами: біл. *як змеі* (БК); річка: трансф. *як змія* (І); пол. *jak kilkumetrowy rypion* (НКJP); будівля: пол. *jak wąż* (І). Ще однією довгою твариною є жираф: зріст – укр. діал. *як жираф* (Д: 95); пол. *jak żyrafa* (І); шия – укр. *як у жирафа* (І) – пол. *jak u żyrafy* (НКJP); пор. бол. *като камилата* (І); ноги – пол. *jak u żyrafy* (НКJP); будинок – пол. *jak żyrafa* (І). Низку уявлень (коса, волосся, поле, черга, асоціації) вербалізовано компонентом ХВІСТ.

Серед птахів атрибут *довгий* приписано чаплі: укр. *як чапля* (Н: 384); пол. *jak czapla* (І). У термінах концепта ПТАХ вербалізовано атрибут *довгий*: ніс людини – укр. *як пташиний дзьоб* (О. Ульяненко); *як у дятла* (І. Вільде); *як у качура* (В. Шкляр); біл. *як у дзятла дзюба* (СБНП: 133); *як у б'усла дзюба* (СБНП: 62); пор. бол. *една обувка... с остър и дълъг като щъркелова човка нос* (І); *дълъг като клюн* (І); шию людини – укр. *як у гусака* (В. Нестайко); біл. *як у б'усла* (СБНП: 62); бол. *като у щъркел* (Л. Каравелов); ноги – біл. *ножышча ек у б'уська доўгіе* (СБНП: 62).

Основою для порівнянь стають у багатьох випадках прецедентні феномени, яким властивий різний ступінь прецедентності. Так, наприклад, у текстах натрапляємо на таке: укр. діал. *довгий як Карнівці* (Д: 94); пол. інд.-авт. *kolejki długie jak po mięso za Gierka* (НКJP); пол. інд.-авт. *długie jak Nowy Świat kolumny cyfr* (Б. Прус). Порівняння, належні до концептосфери ЧАС, містять компоненти-етноніми: укр. діал. *довге як руський місяць* (Фр, т. 2: 30); пол. *długi jak ruski miesiąc* (НКР, т. 3: 101); біл. *твой січас як жыдоўскі зараз* (СБНП: 160); діал. *доўгі, як жыдоўскі пачакай* (ПЛ).

Отже, порівняння, які вербалізують атрибут *довгий*, містять переважно негативну оцінність. Виняток становлять порівняння, які стосуються вій, а також частина порівнянь, що вербалізують уявлення про ноги і волосся; тривалість великоднього дня.

Сформовано перелік концептосфер, до яких належать прототипи довгого в досліджуваних мовах: час (вічність, вік, життя, рік, зима, літо, місяць, тиждень, день, ніч, піст); простір, елементи простору (Всесвіт, світ, море, ріка); одиниці простору (верства, миля); артефакти (споруди – *стайня, шура, стодола, обора, хлів, тунель, барак; китайська стіна, гребля, хмарочос*, приміщення – *льох, коридор*; дороги – *дорога* (прецедентні дороги – *дорога в дюнах, степова дорога, Чумацький Шлях, шлях до зірок* тощо), вулиця, місто; інструменти – *вудка, спиця, швабра, кочерга, спис, помело, стріла, прац, вила, лопата, стилет, граблі, весло*,

диригентська паличка, смичок, веретено, голка, дуло гармати, автомату; «палиці» – палка, жердина, тичка, паля, телеграфний стовп, щогла, віха, оборожина, пристрої – антена, журавель колодязний, шлагбаум, голобля, шпала, колядна свічка, труба; мотузки, «мотузкоподібні» об'єкти – мотузок, шнурок, ниточка, шланг; вмістища, що мають видовжену форму – труна, пенал; страви – ковбаса, макарони; твори/жанри – пісня, блюз, джаз; бразильський/мексиканський серіал; тексти – *wuqiǎng z banku*, *zespoły chorołowe*; одяг – *popiwska rjasa*, рукави; транспортні засоби – фура, паровоз, крейсер, лісовоз, потяг, товарний вагон, лімузин; людина (стереотипні уявлення про представників певної статі чи віку (дитина, дівчинка, дівка, дівчина жінка); професій (*pip*, *pianiet*, *pianietka*, *opernij diригент*), соціальних груп (хіпі); прецедентні постаті (*Яносик*, *Сальвадор Далі*), частини тіла – *волосся*, *язик*); почуття, фізіологічний, психологічний та емоційний стани (*сон*, *задум*, *мука*, *любов*); дія (*зубовний скрегіт*, *промова*, *розповідь*, *розмова*, *служба Божа*, *чайна церемонія*, *друга світова війна* та ін.); персонажі художніх творів (*Буратіно/Піноккіо*, *гидке каченя*); міфоніми (*нещастя*, *біда*, *диявол*, *холера*, *ельф*, *дивожінка*); природне явище (*дощ*, *туман*, *місячне світло*); рослини (*тополя*, *сосна*, *лоза*, *прут*, *стручок*, *хвоя*, *кінський щавель*, *диня*, *морква*, *буряк*, *стебла кукурудзи*, *ліана*); тварини (*вуж*, *змія*, *пітон*, *глист*, *жирафа*, *чапля*, *хвіст тварини* та ін.).

Однією з типових порівняльних стратегій у досліджуваних мовах є зіставлення «об'єктів», належних до того ж концепту. У межах концепту час такі порівняння ґрунтуються на уявленнях про суб'єктивне переживання часу, бо в цей час відбуваються негативно оцінювані процеси (час тягнеться).

Для кожної із концептосфер, якій приписано атрибут *довгий*, виокремлюємо перелік прототипів, належних низці інших концептосфер. Так, фактичний матеріал засвідчує, що для «довгого» часу такими просторовими прототипами є *море*, *ріка*, *світ*, *Всесвіт*, *дорога*. Натомість для вербалізації уявлення про зріст людини лінгвоспільноти використовують уявлення про: тривалі часові відрізки або уявлення про час тривання чогось (*ніст*, *тиждень*); довгі елементи простору (*дорога*); артефакти – «палиці» (*жердина*, *жердка*, *тичка*, *паля*, *телеграфний стовп*, *щогла*, *віха*, *оборожина*); інструменти (*вудка*, *спиця*, *швабра*, *кочерга*, *руків'я цєпу*, *спис*, *плітка*); пристрої (*антена*, *журавель колодязний*, *шлагбаум*, *голобля*, *шпала*, *колядна свічка*, *драбина*); мотузки, «мотузкоподібні» об'єкти (*шланг*); страви (*ковбаса*, *макарон*); рослини

(*тополя, сосна, лоза, прут, довгі частини рослини, плоди*); тварин (*вуж, гадина, жираф, чапля*). Частотно вживані прототипи переважно охоплюють кілька концептосфер, іншими словами, можуть вербалізувати уявлення, які стосуються, наприклад, і людини, й артефакту (наприклад, *дорога*).

Збіг спостерігаємо на рівні порівняльних стратегій. Наявні відмінності на вербальному рівні: відрізняються терміни, хоча в багатьох випадках вони належать тому самому суперконцепту (наприклад, ПТАХ). Національно-культурної специфіки порівнянням надають компоненти – назви реалій, оніми, прецедентні феномени (прецедентні в межах певної картини світу, для певної лінгвоспільноти) тощо.

Література

- БК = Български национален корпус (Bilgarski nacionalen korpus). URL: <http://dcl.bas.bg/bulnc/>.
- Д = Доброльожа, Галина, 2003: *Красне слово – як золотий ключ: Постійні народні порівняння в говірках Середнього Полісся та суміжних територій*. Житомир: Волинь.
- ІОВХІМЧУК, Наталія. В., 2010: *Номінації простору в українській народній пісні*: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Л.Українки.
- ЛЕВЧЕНКО, Олена, 2011: *Українсько-російсько-білорусько-болгарсько-польський словник порівнянь*. Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка».
- МОТОРНИЙ, Олександр, 2012: Уявлення лужицьких сербів про час і простір як про дві важливі категорії людської свідомості на матеріалі фразеології. *Вісник Львівського університету*. Серія філологічна. Випуск 56. Частина 1. 198–203.
- Н = Номис, Матвій, 1993: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- П = Пазяк, Михайло, 2002: *Українські прислів'я, приказки та порівняння з літературних пам'яток*. Київ: Наукова думка.
- ПЛ = Варлыга, Адам, 1966: *Прыказкі Лагойшчыны*. Нью-Ёрк, Мюнхен: БНІМ, Фондацыя П. Крэчэўскага. URL: <<http://www.slounik.org/lahojsk>>.
- СБНП = Валодзіна, Таццяна В., Салавей, Лія М., 2011: *Слоўнік беларускіх народных параўнанняў*. Мінск: Беларус. навука.
- ТАРАНЕНКО, Ольга Г., ФОМІНА, Світлана Б. 2014: *Семантико-когнітивний підхід у лінгвоаналізі (на прикладі концептів-універсальї мудрість та простір)*. Луганськ: Ноулідж.
- Фр = Франко, Іван, 2006: *Галицько-руські народні приповідки*. У 3-х т. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.

NKJP = Narodowy Korpus Języka Polskiego. URL: <http://nkjp.pl/>.

NKP = *Nowa księga przysłów i wyrażeń przysłowionych polskich*: t. 1–4. red.

J. Krzyżanowski. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969–1978.

SP = Bańko, Mirosław, 2007: *Słownik porównań*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN.

Оксана Орленко

Прийменникові конструкції на позначення простору та часу у фразеології

Просторовий і часовий домени є базовими у процесі сприйняття, пізнання та взаємодії людини зі світом, оскільки представляють чотири фізичні виміри, у яких існують світ і людина. Поняття категорії простору є основою для категоризації та концептуалізації абстрактних концептів. Хоча фразеологізми семантично нерозкладні, проте структуровані відповідно до граматичних законів мови, і «всередині» фразеологізму зв'язок між словами повинен бути вмотивованим. Неабияку роль у формуванні образної схеми відіграють прийменники, які профілюють відношення між фізичними об'єктами.

А. Тайлер і В. Еванс наголошують, що прийменники реалізують постійні конвенційні смисли, пов'язані з ними (Tyler, Evans 2003). Безумовно, конкретні відношення профілює не лише прийменник, а вся прийменникова конструкція; значення руху, траєкторії профілює ситуативний контекст, переважно дієслово, але в деяких випадках і загальна прагматика та наші уявлення про світ. Дослідники розглядають прийменники через призму такої моделі світу, яку називають принциповою полісемією (principled polysemy), тобто значення, які профілюють прийменники в різних прийменникових конструкціях, утворюють семантичну мережу (semantic network); центральні значення (протосцена, proto-scene), які пов'язано з прийменниками, вирізняють за двома критеріями: 1) концептуальний зміст асоціюється лише з одним значенням; 2) зміст не залежить від контексту (Tyler, Evans 2003: 37–63). Периферійні значення прийменників розвиваються завдяки дистрибутивним можливостям: елемент конструкції, який займає центральну, «фокусну», позицію – траєктор (trajector, TR); дієслово може профілювати значення руху / статичності і траєкторії; елемент тла – орієнтир (landmark, LM – терміни Р. Ленекера (Langacker 2000)), слугує точкою відліку у визначенні положення траєктора. Синтаксична одиниця в цілому у взаємодії її членів забезпечує розвиток значення, яке пов'язано з прийменником, ґрунтуючись на протосцені цього прийменника. Похідні значення часто мають метафоричний зв'язок із протосценою.

Мета статті – прослідкувати, як схематизація простору і часу мотивує значення фразеологізмів на прикладах української, сербської й англійської мов. Досягнення мети дослідження передбачає розв'язання таких за вдань: розглянути фразеологічні одиниці, які містять у своєму складі первинні прийменники; визначити протосцени прийменників та прослідкувати шляхи розвитку їх семантики; з'ясувати, яким чином семантика прийменника впливає на мотивацію загального значення фразеологізму.

Об'єктом дослідження є фразеологічні одиниці української, сербської й англійської мов, які містять у своєму складі прийменники. Предметом аналізу є семантика первинних прийменників та фразеологізмів.

Аналіз будови фразеологізмів сербської мови показує, що невелика кількість фразеологізмів має загальне фразеологічне значення простору (Мршевић-Радовић 2008: 29), що є актуальним і для фразеологізмів української й англійської мов, як з'ясувалося у ході цього дослідження.

Сприйняття людиною простору ґрунтується, перш за все, на візуальній перцепції. Та візуальна інформація, яку отримує людина з навколишнього світу, слугує вихідним пунктом для інтерпретації простору та породження його опису природною мовою. Для повсякденного розуміння простору пріоритетними є топологічні властивості, на відміну від наукової картини світу, яка орієнтована на точні, метричні характеристики. Другий аспект – антропоцентричність, тобто концептуалізація простору відбувається за моделлю, яка спирається на уявлення про співвідношення частин людського тіла (*human body part model* (Talmy 2000)). Концепція близького простору заснована на людській чуттєвій оцінці фізичних (тілесних) можливостей, які перевіряються під час руху. Стосовно віддаленого простору, хоча й тут рух має важливе значення, ситуація дещо складніша.

Схема ПОВЕРХНЯ

Простір

Прийменники *на* (+Loc.)¹ в українській і сербській мовах та *on* в англійській профілюють відношення, у яких TR розташовано вище, ніж LM,

1 У статті використовуємо латинські назви відмінків для уніфікації морфологічної термінології української та сербської мов.

між учасниками сцени є контакт, обумовлений вагою TR-а. TR перебуває у статиці. Прототипним для LM є наявність поверхні, яка є ключовою позицією TR-а. Ця протосцена відображає схему просторових відношень, яку будемо називати ПОВЕРХНЯ (Схема 1). Така просторова сцена є найкращою для візуального сприйняття об'єктів людиною.

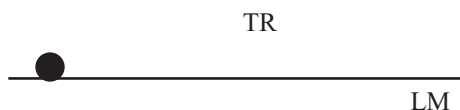

Схема 1

‘Близько’

серб.: (1) *бити на дохват(у) руке*

LM у (1) позначає прототипну відстань, у межах якої людина здатна оперувати оточуючими об'єктами без зусиль, і вказує на найкраще положення TR-а для потенційного контакту з людиною.

Д. Мршевич-Радович (Мршевић-Радовић 2008: 30) зазначає, що крок представляється як мінімальна одиниця міри простору; активний орган руху (нога, рука, око) в русі, безпосередньо здійснюючи свою прототипну функцію, описує радіус простору, який концептуалізується як «близькість» і в якому людина є центром: предмет, якого сягає погляд спостерігача; предмет, якого торкається рука; простір, який можна подолати одним кроком. Оскільки просторові відношення є базовими для концептуалізації й абстрактних понять, схема поверхні у сполученні з цими словами переноситься на вербалізацію іншої діяльності людини. Так, у прикладі (2) вона є основою для значення ‘близькість мети’; у (3) релевантним є векторність руху людини, що спричинює значення ‘випередження в діях’; у (4) значення ‘стеження’ базується на можливості візуального сприйняття. У (5) слово кожен вказує на можливість взаємодії людини з TR-ом у значно ширшому радіусі.

серб.: (2) *бити на корак од циља / решења*

укр.: (3) *бути на крок попереду*

серб.: (4) *држати / имати кога на оку*

‘Скрізь’

укр.: (5) *на кожному кроці*

(6) *по всіх усядах; по (всіх) світах*

Ще одним прийменником, який профілює схему поверхні в українській і сербській мовах, є *по* (+Лос.). Його протосцена відрізняється від попередньої тим, що релевантною для TR-а тут є не одна точка на поверхні LM-а, а їх множинність. Образну схему прийменника *по* представлено на Схемі 2. Протосцена прийменника *по* цілком зумовлює значення ‘скрізь’ в українській мові (6).

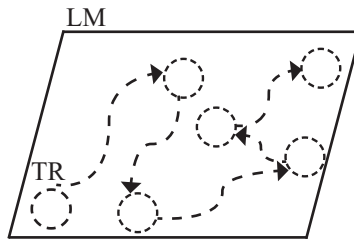

Схема 2

Фразеологізми (7), (8), (9), (10) містять компоненти, які позначають концепти, що перебувають поза звичним полем зору людини, є міфічними явищами. Перебування TR-а в безпосередньому контакті з ними неможливе для сприйняття людиною органами чуття.

‘Далеко’

укр.: (7) *на краю світу*

(8) *у дідька / чорта на рогах*

(9) *у чорта на болоті*

серб.: (10) *на краю света*

Прийменник на (+Асс.) – он передбачає варіацію Схеми 1 у сполученні з динамічним дієсловом (11), (12). Ключовою позицією TR-а залишається поверхня LM-а (Схема 3).

Схема 3

укр.: (11) *на край світу*

серб.: (12) *на крај света*

Схема 3 релевантна і для значення ‘будь-куди’, ‘куди хоч’.

укр.: (13) *на всі чотири; на всі чотири боки; на (всі) чотири вітри/сторони*

Час

Час, як і простір, концептуалізується з позицій антропоцентризму, перш за все, тому, що людина нездатна виміряти абсолютний, реальний час. За моделлю структурування простору, відбувається й концептуалізація часу. Як простір людина не може сприймати абстрактно, а лише частинами, у певних межах, так і час не мислиться як необмежена протяжність. Тому в когнітивній діяльності людини час є обмеженим, поділеним на різні за тривалістю відрізки. Критерій неоднорідності простору завдяки механізму концептуальної метафори стає релевантним і для структурування часу. Момент відповідає місцю у просторі, точці, а триваліший проміжок часу – відрізок часу – співвідносний із відстанню у просторі. Дж. Лакофф і М. Джонсон визначають дві онтологічні метафори, пов’язані зі сприйняттям часу: ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ’ЄКТ (TIME IS A MOVING OBJECT); ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРИЗЬ НЬОГО (TIME IS STATIONARY AND WE MOVE THROUGH IT) (див. Lakoff, Johnson 2003: 42–45, Boroditsky 2011).

‘Незабаром’

укр.: (14) *на носі*

(15) *на порозі*

Так, у (14) часове значення засноване на моделі частин тіла людини і метафорі ЧАС СТАТИЧНИЙ, А МИ РУХАЄМОСЯ КРИЗЬ НЬОГО. Зважаючи на будову людського тіла та прототип руху, ніс є найближчою точкою на тілі людини до TR-а та першим опиняється в зоні потенційної взаємодії. У (15) задіяно метафору ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ’ЄКТ і прототип людського житла.

Розуміння часу як відносної величини дозволяє виокремити ще одну характеристику часу – циклічність, яка забезпечує систему виміру часу, засновану на циклічному русі земної кулі навколо Сонця і своєї осі, що зумовлює очевидну зміну дня і ночі та сезонів. У денному циклі початковим є етап, який уможливорює зорове сприйняття людиною навколишнього світу – світанок. За посередництвом метафори ЧАС – ЦЕ РУХОМИЙ ОБ'ЄКТ і схеми поверхні утворюються значення ‘рано’ (16), (17) та ‘пізно’, ‘наприкінці’ (19). Для (18) ключовою є лінійна характеристика часу, заснована на лінійності подій.

‘Рано’

укр.: (16) *ще й на зорю не займається*

(17) *ще й на світ не зоріло*

‘Наприкінці’

укр.: (18) *на шапкобрання*

Особливо продуктивна фразеологічна модель, заснована на схемі поверхні, має значення ‘ніколи’. Момент структуровано як місце у просторі, точку. Значення ‘ніколи’ виникає внаслідок поєднання особливостей схеми поверхні та неіснуючих або невизначених явищ і подій, що зумовлює логічну невідповідність.

‘Ніколи’

серб.: (19) *на коњски велигдан*

(20) *на Ђурин петак*

(21) *кад на врби роди грожђе*

укр.: (22) *на Миколи та й ніколи*

В українській мові неможливе явище мотивувало значення ‘нісенітництва, вигадка’ (23), не задіюючи часового аспекту, на відміну від сербської мови (21).

укр.: (23) *на вербі груші, а на осиці кислиці*

Схема поверхні є релевантною для концептуалізації стану: у (24) атрибути успіху виконують функцію LM-а, розвивається значення вигідного соціального становища; у (25) значення соціальної конвенції несе звичайна просторова сцена завдяки метонімії; у (26) в англійській мові для

вербалізації стану задіяно схему поверхні, а в українській – схему вмістища, про яку мова йтиме далі.

(24) *rest on one's laurels*

(25) *be on the house* = 'за рахунок закладу, безкоштовно'

(26) *be on the drink* = *перебувати в запої*

Схема ВМІСТИЩЕ

Схему вмістища репрезентує прийменник *в*² / *у* / *in* (+Loc. в українській і сербській мовах). У протосцені LM має очевидні фізичні межі (стінки), між якими розташовано TR, існує й зовнішній простір, який перебуває поза межами LM-а та до його вмісту не входить (Схема 4). TR перебуває в статиці, ступінь заповнення внутрішнього простору LM-а тілом TR-а є неважливим для схеми.

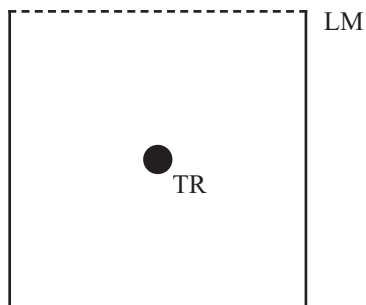

Схема 4

Доволі широка семантична мережа прийменника *в* і його корелятивів заснована на роботі ментального механізму, який базується на вживанні метафори КОНТЕЙНЕР (Lakoff, Johnson 2003: 30–31), коли опозиція «ззовні↔всередині» переноситься на природне середовище та простори, які не мають видимих меж, часові концепти та поняття абстрактних категорій (дій, подій, занять, емоційних, соціальних станів тощо).

2 В українській мові прийменник *в* має фонетичні варіанти *у*, *уві*, *вві*, *ув*, що обумовлено стилістикою українського тексту.

Простір

Трансформація схеми вмістища (Схема 5) забезпечує використання прийменника *в/у* (+Асс.) у значенні ‘близько’, а застосування метонімії як когнітивного механізму – розвиток значення ‘спільність дій’ (27), (28), (29).

‘Близько’

укр.: (27) *ніс у ніс; плече в плече*

серб.: (28) *брк уз³ брк*

англ.: (29) *go hand in hand*

Схема 5

Час

Звукова алюзія та метафора КОНТЕЙНЕР переносять схему вмістища на діяльність людини, що дозволяє говорити про входження одного звука в інший у термінах простору і забезпечує значення ‘пізно’ (30).

‘Пізно’

укр.: (30) *у свинячий голос*

Опозицію «ззовні↔всередині» разом із *в* (+Асс.) утворює прийменник *з⁴* (+Gen.), який указує на вихід TR-а поза межі LM-а у конструкціях із динамічним дієсловом (Схема 6). Приклад (31) відображає антропоцентричну модель світу та уявлення про пізнання людиною навколишньої дійсності, залучаючи атрибути початкового етапу когнітивної діяльності, що є основою для значення ‘віддавна’. Образна схема прийменника з переноситься на мисленнєву діяльність, що є результатом застосування метонімічної моделі.

3 У сербській мові також існує варіант *брк уз брк*, який прямо відображає схему безпосередньої близькості.

4 Та його фонетичні варіанти *із, зі* в українській мові.

‘Віддавна’

укр.: (31) *знати з пелюшок*

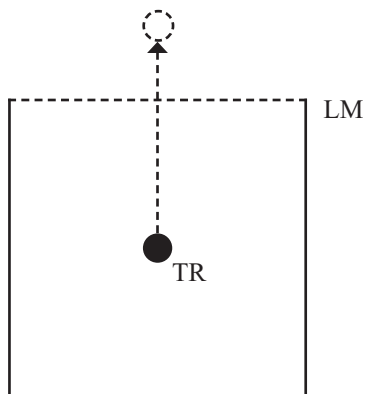

Схема 6

Стан

Образна схема вмістища має додаткове значення ‘захищеності’; метафора КОНТЕЙНЕР, застосована до прийменника *в* (та його корелятивів), разом із онтологічними порівняннями утворюють фразеологізми на позначення станів (32), (33).

англ.: (32) *be snug as a bug in a rug* = ‘затишно, комфортно влаштуватися’

серб.: (33) *бити у својој води* = ‘комфортно почуватися’

У прийменникових конструкціях із динамічними дієсловами образна схема вмістища дещо трансформується для відображення руху TR-а (Схема 7). У (34) на основі варіації схеми прийменника *в* і метонімії знаряддя візуальної перцепції та найкращої позиції для об’єкта спостереження розвивається значення ‘набридати’.

укр.: (34) *лізти в очі* = ‘набридати’

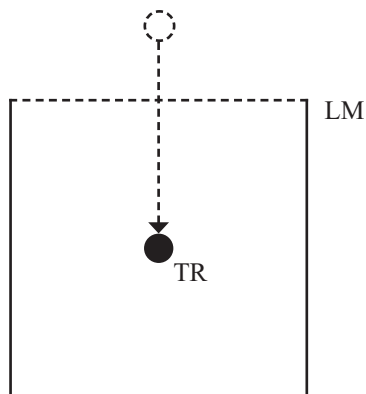

Схема 7

Схема ПЕРЕШКОДА

Якщо в попередніх схемах спостерігач перебував поза сценою та його положення не було релевантним для образної схеми, то у протосцені прийменника *за / за (iza) / behind (after, over)* важливим є розташування спостерігача. LM розташовано фронтально відносно спостерігача, TR – з тильного боку LM-а (Схема 8). Таке розташування TR-а може спричинити неможливість його зорового сприйняття спостерігачем: оскільки LM прототипно є більшим, ніж TR, то являтиме собою перешкоду цьому.

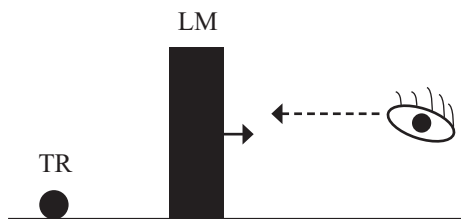

Схема 8

Схема перешкоди цілком зумовлює значення ‘далеко’ (35), (36), (37) та разом із заперечною часткою *не* – ‘близько’ (38). У (39) на основі близькості та особливої позиції спостерігача з’являється значення стеження.

‘Далеко’

укр.: (35) *за горами й долами*

(36) *світ за очі* = ‘абикуди’

серб.: (37) *Богу иза леђа (за леђима)*

‘Близько’

укр.: (38) *не за горами*

серб.: (39) *бити коме за петама*

Час

Просторова близькість переноситься і на часову градацію, так фразеологізм (38) має й значення ‘незабаром’. Фразеологізм (40) означає близьку біду, нещастя, оскільки ці явища є небажаними для людини, відбувається зміна у репрезентації вектора руху подій, який спрямований не назустріч людині, як у прототипній ситуації, а вслід їй. Говорячи, про певну епоху, люди співвідносять той відрізок часу з життям визначної особистості чи вигаданого персонажу, який і займає позицію LM-а (41).

‘Скоро’

укр.: (40) *(бути / стояти) за плечима*

‘Давно’

укр.: (41) *за царя Гороха (як людей було трохи); за царя Хмеля (як було людей жменя); за царя Панька / Томка (як була земля тонка)*

Абстрактні значення

У (42) задіяно метафору погляд – це рух, а також зміщено точку уваги з TR-а на LM; TR фактично відсутній, і тільки схема прийменника *after* передбачає імпліцитний TR, який може становити перешкоду (загрозу) для виконання звичних операцій з об’єктами, які позначає LM.

англ.: (42) *look after the pence and the pounds will look after themselves*

Просторова схема перешкоди забезпечує захищеність TR-а від стороннього впливу, на основі цього розвивається значення зручного, приємного та захищеного становища (43).

укр.: (43) *у Бога за пазухою*

Схема ШЛЯХ

Схему шляху утворює поєднання схем перешкоди та вмістища. Її репрезентують прийменники *крізь* (*через*) / *кроз* / *through* (+Асс. в українській та сербській мовах). Прототипну ситуацію, яку експлікує прийменник *крізь*, характеризують такі ознаки: TR і LM – фізичні об'єкти, які мають чіткі межі; динамічність взаємодії TR-а й LM-а (рух); наявність контакту між TR-ом та LM-ом; TR менший за розмірами, ніж LM; LM має таку структуру, що TR здатен проникнути між частками LM-а, тобто TR входить у межі LM-а з одного боку та виходить із нього з іншого боку (Схема 9). LM концептуалізується як перешкода на шляху TR-а. Д. Кліковац розглядає прийменники *кроз* і *through* у групі прийменників, які мають спільне значення 'вмістище' (Klikovac 2008: 236–239, 383–387).

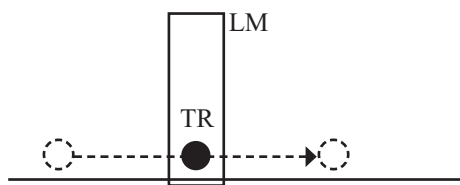

Схема 9

У фразеологізмах учасниками просторових сцен, які репрезентує прийменник *крізь* (та його кореляти), бувають переважно явища абстрактних категорій. Образна схема перешкоди є визначальною для творення значень фразеологізмів (44) та (45), а схема шляху – для (46).

Дія

укр.: (44) *крізь зуби цідити* = 'говорити невиразно, зі злістю'

Когнітивна діяльність

укр.: (45) *крізь пальці дивитися* = ‘не звертати уваги’

англ.: (46) *go through the mill* = ‘бути надзвичайно досвідченим’

У підсумку варто зазначити, що у статті розглянуто лише деякі значення, які можуть профілювати прийменники. Первинним прийменникам англійської, української та сербської мов властива складна й розгалужена мережа значень, яка розвивається завдяки здатності прийменників вживатися зі словами різного смислового навантаження, що, своєю чергою, забезпечують такі когнітивні механізми, як концептуальна метафора та метонімія, які діють за принципом аналогії на основі подібності чи суміжності. Так, первинне просторове значення локалізації стає актуальним не тільки для відношень між фізичними об'єктами, розташованими певним чином у просторі, а й для часових, кількісних, процесуальних і ментальних концептів, задіяних відповідними контекстуальними елементами у прийменникових конструкціях. Суттєвим є вплив просторових відношень і на формування фразеологічної семантики. Аналіз показав, що схематизація простору та часу значною мірою мотивує значення фразеологізмів в українській, сербській та англійській мовах.

Література

- МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана, 2008: *Фразеологија и национална култура*. Београд: Чигоја.
- BORODITSKY, Lera, 2011: How languages construct time. Stanislas Dehaene, Elizabeth Brannon (ed.): *Space, Time and Number in the Brain: Searching for the Foundations of Mathematical Thought*. London: Elsevier. 333–341.
- KLIKOVAC, Duška, 2006: *Semantika predloga: Studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 2003: *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- LANGACKER, Ronald, 2000: *Grammar and Conceptualization*. Berlin, New York: Walter de Gruyter.
- TYLER, Andrea, EVANS, Vyvyan, 2003: *The Semantics of English Prepositions: Spatial Scenes, Embodied Meaning, and Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Prostor in čas – semantično

Željka Fink

***Iza ugla – od mjesnoga značenja prema vremenskom*¹**

U hrvatskom je jeziku relativno velik broj priložnih frazema kojima se karakterizira radnja i određuje stupanj kvalitativne karakteristike lica ili predmeta. Oni najčešće označavaju način (*puževim koracima, iz čista mira, bez po muke*), vrijeme (*na sveto nigdarjevo, iz ovih stopa, u trenu*) i mjesto (*gdje je bog rekao laku noć, pod vedrim nebom, između četiri zida*), a rjeđe količinu i stupanj (*na kvadrat, za konjski nokat*) ili namjeru (*radi mira u kući*). Kad je riječ o frazemima s prostornim značenjem, može se govoriti o više aspekata toga značenja: manja ili veća prostorna udaljenost, potpuna ili djelomična rasprostranjenost, negiranje prostora, neodređeno prostorno značenje itd. (Kal-dieva-Zaharieva 2013: 224).

U prvom ćemo se dijelu rada baviti priložnim frazemima sa značenjem manje prostorne udaljenosti, a posebnu ćemo pažnju posvetiti frazemu *iza ugla*. U drugom ćemo dijelu rada govoriti o nedavno razvijenom vremenskom značenju navedenoga frazema.

Manja se prostorna udaljenost izražava priložnim frazemima sa značenjem ‘veoma blizu, u neposrednoj blizini’. U hrvatskom je jeziku relativno malo frazema s navedenim značenjem. U sastavu frazema jedne takve male skupine su somatizmi *ruka, nos, oko*.

Rječnički su zabilježeni frazemi *nadohvat ruke, na dohvat ruke* u dubinskoj strukturi kojih je duljina ruke presudna za određivanje male prostorne udaljenosti, usp. primjer upotrebe:

Ali nikada nam do te noći nije bila tako zbiljski blizu, na dohvat ruke.
(Glumac, HFR 2014)

Zanimljiv je i frazem *pri ruci* koji unutar mjesnoga značenja ima i dodatni sem dostupnosti, ali je razvio i drugo značenje u koje je uključena spremnost

---

1 Članak je napisan u okviru projekta *Primjena frazeološke teorije u frazeografiji (Application of phraseological theory in phraseography, 4054)* koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

na pomoć i otvorenost za pružanje usluga komu. Najčešće se rabi uz glagole *biti*, *naći se*.² Usp. primjere upotrebe:

*Rat je rat, svatko se služi sredstvima koja su **pri ruci**...* (Milinović, HFR 2014)
*... ti se razgovori mene tiču jer me upravo drug ambasador zamolio da ostanem i da mu se nađem **pri ruci** ako treba što zapisati...* (Brešan, HFR 2014)

Somatizam *nos* sadržan je pak u priložnim frazemima *ispred nosa*, *pod (pred) nosom* [*biti*, *nalaziti se*, *događati se* itd.]³ pomoću kojih se, osim male prostorne udaljenosti, ponekad izražava element blagog rujanja zbog slabih ili oslabljenih opažajnih ili spoznajnih sposobnosti.

*Puškinski muzej nam je **pred nosom**, a još ga nismo posjetile.* (Ugrešić, HFR 2014)

Dopustio sam da mi zaljubljenost zaslijepi oči.

*Nisam vidio što mi se događalo **ispred nosa**.* (www.wattpad.com/apiv2/?m=storytext&id=43235576&page, datum posjeta 28. 12. 2014)

Somatizam *oko* je uključen u frazem *pred* čijim *očima* i on pretpostavlja odvijanje čega u blizini, u prisustvu osobe koja to može pratiti pogledom, usp. primjer upotrebe:

*Rekao je kako mu je jedna žena ispričala da joj je snijeg s krova skoro pao na glavu i ozlijedio je te da su se zatim **pred** njegovim **očima** dvije žene poskliznule upravo na tu hrpu snijega.* (HJR, Vjesnik)

Osim somatizama u priložnim se frazemima s općim značenjem male prostorne udaljenosti pojavljuje i sastavnica *korak* kao mjera za duljinu, tj. kao udaljenost pokrivena pokretom noge (znači, somatizam *noga* je ovdje implicitno prisutan). Uvijek je, naravno, riječ o malom broju koraka: *dva-tri koraka* <do (od) koga, do (od) čega>, *par (nekoliko) koraka* <do (od) koga, do (od) čega>, *jedan korak* do (od) čega, usp. primjer upotrebe:

*A tek kad dođe proljeće! Ja mislim, da sve odiše, kako da se izrazim, perfektnom naturalnih ljubičica. Sretni ste, kad to možete gledati i kad ste u tom velesjaju svaki dan. **Par koraka** od kuće i ... divno!* (HJR, Božić)

2 U Hrvatskom frazeološkom rječniku (2014) frazem je zabilježen kao glagolski: *biti (naći se) pri ruci* komu.

3 U Hrvatskom frazeološkom rječniku (2014) frazem je zabilježen kao glagolski: *biti (nalaziti se, događati se i sl.) pod (pred) nosom* <komu>, *biti (nalaziti se, događati se i sl.) ispred nosa* <komu>. U HFR-u 2014 zabilježeni su i frazemi s istim prijedložno-padežnim oblikom somatizma *nos*, ali se oni rabe s drugim glagolima i imaju, dakako, drugačije značenje. Usp. *ispred nosa* ili *pred nosom*; *odnijeti (pokupiti i sl.) ispred nosa (pred nosom)* <komu što>.

Za njih je karakteristična upotreba i u kontekstu gdje se govori o blizini u apstraktnom smislu – kad je tko blizu kakva rješenja, odluke ili promjene:

*Biti trener juniorske reprezentacije države je već **par koraka** do vrha.*
(<http://kaportal.hr/prvotimci-napustili-klub>, datum posjeta 22. 3. 2015)

Čiro **jedan korak** od plasmana u prvu ligu: Sloboda 'razbila' Gradinu
(<http://www.vecernji.hr/>, Večernji list, 28. 5. 2014, datum posjeta 28. 12. 2014)

Ponekad se sastavnica *korak* upotrebljava i bez numeričke komponente u obliku minimalnog frazema s prijedlogom *na*: *na korak* do (od) čega. U tom se slučaju rabi u apstraktnom smislu u značenju 'nedomak čega',⁴ na primjer:

Čiro Blažević doveo je tuzlansku Slobodu **na korak** do plasmana u **prvu ligu**. (<http://www.vecernji.hr/>, Večernji list, 28. 5. 2014, datum posjeta 28. 12. 2014)

Međutim, značenje manje prostorne udaljenosti ima i priložni frazem sa strukturom minimalnoga frazema *iza ugla*,⁵ nezabilježen u većini leksikografskih i frazeografskih izvora, a u čijem je sastavu komponenta s prostornim značenjem.

Ugao, za razliku od imenice *kut*, ima dva značenja koja se odnose na prostor. To je, u prvom redu, prostor na križanju dviju ulica, a u drugom, riječ je o dijelu nekog predmeta (najčešće je to zgrada) u kojem se dodiruju dvije plohe, dva pročelja, a često se misli i na prostor koji taj dio okružuje. I tu je važno napomenuti da se uvijek govori o dijelu gledanom s vanjske strane zgrade. Za razliku od toga, *kut* podrazumijeva zatvoreni prostor, sjecište dviju ploha i prostor koji te plohe zatvaraju.⁶

Kad se govori o doslovnom značenju prijedložno-padežnoga oblika *iza ugla*, ima se u vidu prostor unutar kojega se smjestio ugao, stoga drugi dio prostora, gledan iz perspektive onoga prvoga, nije vidljiv. Takvu upotrebu potvrđujemo u pripovijetci Susret iza ugla:

*Živjeli su u ulicama koje su svojim vrhovima sjekle jedna drugu, međusobni im **pogled priječio je ugao zgrade koja se nalazila između** [istakla ŽF]. Dva bića, dva svemira, ni po čemu slični osim u jednom: bijahu neizrecivo ponosni na svoje mučeništvo, ne znajući da time mučeništvo prestaje biti mučeništvo skončavajući u tragici. [...]*

*Na stotinu i još nešto koraka od njega, **iza ugla**, živio je stotinu i još nešto kilograma teški bogataš.* (<http://atma.hr/susret-iza-ugla/>, datum posjeta 28. 12. 2014)

4 Opširnije se o frazemima s navedenim značenjem može naći u disertaciji Ane Vasung (2014): *Bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*.

5 U suvremenom je hrvatskom jeziku malo rječnički zabilježenih frazema s komponentom *ugao*. HFR 2014 registrira dva: *držati tri ugla kuće* 'voditi gotovo svu brigu o kući i obitelji /o ženi/', *na svakom uglu* 'posvuda, svugdje, na svakom mjestu'.

6 Imenice *ugao* i *kut* imaju i terminološko značenje koje se rabi u fizici, geometriji.

S druge pak strane, semantički talog priložnog minimalnog frazema *iza ugla* pretpostavlja malenu prostornu udaljenost između dviju točaka,⁷ za koju, daka-ko, nije nužno da je presječena uglom neke građevine, ali jednako tako implicira da željeni objekt (predmet ili apstraktni pojam) nije vizualno dostupan (kao što je najčešće vizualno dostupan kad je riječ o frazemima sa somatskim sastavnicama).

Spomenimo prvo kontekst u kojem se frazem upotrebljava u odnosu na realne predmete ili realni prostor. Pogledajmo dva primjera upotrebe. Putnička agencija ALADDIN DMC iz Zagreba putovanja reklamira na sljedeći način:

U vječitoj ljudskoj težnji za otkrivanjem novog i nepoznatog putujemo i hodočastimo bliskim i udaljenim krajevima, svjetskim metropolama i megapolisima, egzotičnim otocima, tajnovitim pustinjama, mitskim planinama...

Upoznajemo ljude i njihove običaje, našu povijest i prapovijest, proživljavamo nezaboravne trenutke u sadašnjosti, a nadasve svjedočimo nezauzastavljivom tijeku vremena zbog kojih mjesta kojima smo kročili više nikad neće biti ista.

*Pridružite se našem putovanju [...], potaknimo zajedno sve one koji još nisu da učine prvi korak i zavire u ono što se krije tu **iza ugla**, a i malo dalje.* (info@aladdindmc.hr, datum posjeta 28. 12. 2014)

U tekstu se u odnos dovodi frazem sa značenjem manje udaljenosti s priložnim sklopom sa značenjem veće udaljenosti.

U drugom se primjeru potvrđuje činjenica da je mala, veća ili velika udaljenost veoma subjektivna i da ovisi o kutu gledanja.

*Bez obzira na mnogobrojna europska i japanska motociklistička ostvarenja, njihovu superiorniju tehnologiju i kvalitetnije ciklističke komponente, američka filozofija, odnosno motocikli tvrtke Harley Davidson za većinu zaljubljenika u custom i custom cruiser vozila još uvijek nose epitet neprikosnovenih i najpoželjnijih dvotočaka. I dok su već desetljećima oči svih HD »fanatika« neprestano usmjerene prema tvornici iz Milwaukeea u očekivanju novih proizvoda, ili prema nekoj od mnogobrojnih specijaliziranih tuning-radionica, zaduženih za proizvodnju unikatnih ostvarenja na bazi spomenutih Amerikanaca, malo je poznato da se jedan od vrsnih poznavatelja i stručnjaka za ove motocikle nalazi vrlo blizu našim prostorima, jednostavnije rečeno: tu, »**iza ugla**«. Naravno, riječ je o Antonu Klemenčiču i njegovu salonu i radionici pod imenom »Klemenčič Classic Bikes« sa sjedištem u Mariboru. (http://www.motopuls.hr/images/stories/TE-STOVI/T048/048PR_Klemencic.pdf, datum posjeta 28. 12. 2014)*

7 Spomenuta jedinica na svakom uglu ima također prostorno značenje, ali za razliku od upravo navedenoga značenja frazema *iza ugla*, kod prvoga je frazema riječ o potpunoj prostornoj rasprostranjenosti (opširnije o tome u: Vasung 2014: 139–144).

Kao što je vidljivo iz navedenih primjera upotrebe uz frazem se često rabi i prilog *tu*, čime se potencira značenje blizine. Ponekad se frazemska značenja pojačava i priložima *odmah* ili *blizu*. Tako se, na primjer, opisuje mjesto gdje je u Zagrebu smješten apartman:

*Apartman se nalazi u mirnoj stambenoj ulici u Donjem gradu, u jednom od najpopularnijih kvartova Zagreba. Do glavnog trga i katedrale ima 10 do 15 minuta šetnje jednom od najstarijih ulica Zagreba. Sam kvart je jedan od najživljih u Zagrebu i prepun je gradskim sadržajima. Odmah **iza ugla** naći ćete tržnicu »Kvatrić«, mnoge restorane, pizzerije, kafiće, dućane, pekarnice, slastičarnice, te nekoliko noćnih klubova za mlade. U blizini su i mnoge bolnice.* (www.zagreb-touristinfo.hr/privatni_iznajmljivaci/?ispis=objekti&, datum posjeta 22. 3. 2015)

Vrlo se često frazem *iza ugla* veže uz neke apstraktne pojmove.

*Matej Perkov: Ne morate putovati svijetom, avantura se najčešće nalazi **iza ugla!*** (<http://pressedan.hr/matej-perkov-ne-morate-putovati-svijetom-avantura-se-najcesce-nalazi-iza-ugla.html>, datum posjeta 28. 12. 2014)

*Sudbina obično čeka **iza ugla**. Kao lopov, kurva ili prodavač srećaka: njezina tri najčešća utjelovljenja.* (citati.hr/citat-4875, datum posjeta 28. 12. 2014)

*Novac je **iza ugla**, trebaš ga samo pokupiti!* (www.ekesh.com/, datum posjeta 28. 12. 2014)

U dosad navedenim primjerima upotrebe analizirani priložni frazem ima i odgovarajuću funkciju priložne oznake. Zanimljivo je, međutim, da se u dijelu tekstova on susreće i u funkciji atributa što znači da mu se mijenja kategorijalno značenje, odnosno ono je sada pridjevsko, i slijedom toga definira se na drugi način: 'koji je u blizini, koji je veoma blizu'. Na primjer:

*Odu nam uskoro mali dućani »**iza ugla**« u povijest*

Internet trgovine zatvaraju vrata malih lokalnih dućana. (<https://www.linkedin.com/groups/Odu-nam-uskoro-mali-du%C4%87ani-2800707.S.5841467226716139522>, datum posjeta 28. 12. 2014)

*Meksiko **iza ugla***

Meksički su se restorani, nakon kineskih, možda najbrže proširili svijetom. Zašto je to tako? Zašto je meksička kuhinja tako privlačna? (<http://www.coolinarika.com/clanak/meksiko-iza-ugla/>, datum posjeta 28. 12. 2014)

Dok je u prvom slučaju riječ o malim lokalnim, »kvartovskim« trgovinama, trgovinama koje su smještene blizu naših domova, u drugom se slučaju autor teksta poigrava sa zemljopisnim odrednicama. Država Meksiko je veoma udaljena od Hrvatske, ali restorani s meksičkom hranom su nekoliko koraka od nas, u našoj neposrednoj blizini. Na sličan se način igra riječima

i Tito Bilopavlović u naslovu dječjeg romana Filipini iza ugla u kojem se krije ideja blizine.

Naime, skupina djece na čelu s dječakom Filipom gradi utvrdu u dvorištu zgrade u centru Zagreba. Ta se mala dječja klapa nazvala Filipincima, a svoju oazu, u kojoj se igraju i provode lijepe trenutke svoga djetinjstva, zovu Utvrda Filipini. Na adresu »Utvrda Filipini«, Zagreb dobivaju i poštu. Jednom je poštar, zbunjen nejasnom adresom, zapitao: »Je li to neka nova adresa u ulici? A što bi bilo da je pismo otišlo u međunarodni odjel pa na Filipine? S poštom, djeco, nema zafrkancije!« Upravo je ovim upitom stvoren antonimni odnos dalekih, »pravih« Filipina i Filipina u našoj blizini, u našem susjedstvu, tu, odmah iza ugla.

Dosad je bila riječ o priložnom frazemu s mjesnim značenjem i o pridjevskom frazemu u čije je značenje ugrađen element prostornoga značenja. U posljednje se vrijeme, međutim, u govoru i u tekstovima susreće novo značenje frazema *iza ugla*, pri čemu se ono smješta u blisku budućnost, a frazem se uklapa u malobrojnu skupinu priložnih sa značenjem manje vremenske udaljenosti;⁸ jedan od takvih je *danas-sutra*.⁹ Usp. primjer upotrebe:

*Ne znam koliko je ova tema uopće zanimljiva današnjem čitateljstvu u nas, ali možda će se **danas-sutra** iz obilja ovakva materijala moći otkriti i neki drugi tragovi koji vode do uspješnog pisca za djecu i odrasle.* (Crmković, HFR 2014)

Znači, frazem *iza ugla* je postao višeznačan, pri čemu treba naglasiti da mu je primarno značenje prostorno, a vremensko – sekundarno. U hrvatskom su jeziku rječnički zabilježena tri takva frazema: *na svakom koraku*, *na licu mjesta*, *tu i tamo* kojima je također vremensko značenje sekundarno, razvijeno u kasnijoj fazi njihove upotrebe (Vasung 2014: 157–159). Zanimljivo je da se kod frazema *na svakom koraku* i *na licu mjesta* prostorno i vremensko značenje isprepliću i da je ponekad teško utvrditi o kojem je značenju riječ. I još nešto. Osnovni aspekt prostornoga značenja ulazi u suodnos s osnovnim aspektom vremenskoga značenja. Tako kod frazema *na svakom koraku* aspekt potpune prostorne rasprostranjenosti utječe na vremenski aspekt neprekidnoga trajanja,

8 Kad je riječ o pojmu manja vremenska udaljenost, on pretpostavlja blisku prošlost i blisku budućnost (Vasung 2014: 87). U ovom se dijelu rada bavimo samo značenjem bliske budućnosti.

9 Treba spomenuti i frazem koji sadržava sem očekivanja da bi se nešto u bliskoj budućnosti trebalo dogoditi ili ostvariti, ali je u njemu glagol obavezna sastavnica: *biti pred vratima* 'biti vremenski veoma blizu, očekivati se u najbližoj (neposrednoj) budućnosti', stoga ne ulazi u korpus ovoga rada.

usp. značenja ‘svuda, na svim mjestima’ i ‘uvijek, neprestano, stalno’, dakle, u oba je slučaja riječ o nekom obliku neograničenosti. Za razliku od toga, kod frazema *na licu mjesta* prostorno je značenje vezano za pojedinačno mjesto (‘na istom mjestu, na mjestu događaja’), a vremensko pretpostavlja kratkotrajnost i istovremenost odvijanja s događajem na mjestu o kojem je riječ (‘odmah, istog časa’). To se može vidjeti i iz primjera upotrebe:

Pazi tu, pazi tamo, oprez na svakom koraku. A što će mi takav život? (Marinković, HFR 2014)

Lica prepuna osude i trijumfa pratila su je na svakom koraku. (Matanović, HFR 2014)

A otkriti glavnom uredniku zašto želiš ispraviti nešto u svom članku značilo je upozoriti ga na tu opasnu rečenicu i pružiti mu priliku da te kazni na licu mjesta ili da te dugo poslije toga ucjenjuje. (Cvitan, HFR 2014)

Za razliku od navedenih dvaju frazema kod trećega je lakše razlučiti prostorno (‘ponegdje, gdjegdje’) od vremenskoga značenja (‘ponekad, pokatkad’). Međutim, i ovdje je prisutno prelijevanje aspekta prostornoga značenja u vremensko: djelomična prostorna rasprostranjenost i vremensko značenje povremenosti. Usp. primjere upotrebe:

Plućno tkivo ne pokazuje nikakvih osobitih promjena. Tek je tu i tamo nešto pojačan crtež, što može biti posljedica preboljele jače upale. Od karcinoma nema ni traga... (Orhel, HFR 2014)

Mislim da ćete se dobro slagati, voli tu i tamo čašicu. (Šoljan, HFR 2014)

Ovim bi se, dakle, trima hrvatskim frazemima mogao priključiti i frazem *iza ugla*. Njegovo se vremensko značenje odnosi na blisku budućnost (‘uskoro, u bliskoj budućnosti’) i tu opet možemo pratiti utjecaj aspekta prostornoga značenja, tj. mala se prostorna udaljenost prenosi na malu vremensku udaljenost. Iako ne možemo točno odrediti kad će nastupiti dani trenutak u bliskoj budućnosti, s velikom dozom sigurnosti možemo tvrditi da će se on realizirati. To se relativno novo značenje potvrđuje u različitim kontekstima.

Ponekad je riječ o godišnjim dobima ili početku kalendarske godine, tj. povezuju se dvije vremenske dimenzije:

Ljeto je iza ugla i svi želimo biti zdravi, utegnuti, fit i preplanuli (www.brodportal.hr/.../ljeto-je-iza-ugla-i-svi-zelimo-biti-zdravi-utegnuti-fit-i-preplanuli-1708, datum posjeta 22. 3. 2015)

ZIMA IZA UGLA Snijeg iznenadio Sloveniju. (www.znet.hr/2013/09/zima-iza-ugla-snijeg-iznenadio-sloveniju/, datum posjeta 22. 3. 2015)

2014-ta je iza ugla! Je li vaš biznis spreman? (www.virtualni-suradnik.hr/2014-ta-je-iza-ugla-je-li-vas-biznis-spreman/, datum posjeta 22. 3. 2015)

S druge se strane frazem veže i za neke apstraktne ili konkretne pojmove, na primjer, neka znanstvena otkrića, nove proizvode, pregovore, izbore:

*Jedinstveno cjepivo protiv svih vrsta gripe **iza ugla**? – Ordinacija.hr* (www.ordinacija.hr/.../jedinstveno-cjepivo-protiv-svih-vrsta-gripe-iza-ugla/, datum posjeta 22. 3. 2015)

*Google potvrdio: Chrome OS netbook računala su tu, **iza ugla**.*

*Saznajemo iz povjerljivih izvora kako će se na tržištu pojaviti već u drugoj polovici 2011. godine (navodno lipanj) što je praktički tu, **iza ugla**.* (www.računalo.com/google-potvrdio-chrome-os-netbook-računala-su-tu-iza-ugla/, datum posjeta 22. 3. 2015)

*Hrvatska zatvorila poglavlje Ribarstvo, kraj pregovora **iza ugla*** (www.seebiz.eu/.../iza-ugla/ar-5193/, datum posjeta 22. 3. 2015)

*Europski su izbori **iza ugla**.* (Radio Sljeme, 4. 5. 2014)

*Sezona novih serija je **iza ugla** – probajte se zakačiti samo za jednu.* (www.ziher.hr/.../sezona-novih-serija-je-iza-ugla-probajte-se-zakaciti-samo-za-jednu/, datum posjeta 22. 3. 2015)

Kao što je već bilo rečeno u vezi s dvama višeznačnim frazemima kod kojih se realizira prostorno i vremensko značenje, i kod frazema *iza ugla* ponekad je bez šireg konteksta teško odrediti radi li se o vremenskom ili mjesnom značenju:

*Novo izdanje Muzeja ulične umjetnosti je **iza ugla***

Svjetski poznati umjetnici okupirat će Vlačku 87 19 kol 2014. Zagreb ponovno postaje centar ulične umjetnosti! Od 24. do 31. kolovoza u staroj vojnoj bolnici u Vlačkoj 87 održat će se jubilarno peto izdanje... (www.buro247.hr/.../novo-izdanje-muzeja-ulicne-umjetnosti-je-iza-ugla.html, datum posjeta 22. 3. 2015)

Što možemo zaključiti o dvama značenjima minimalnoga frazema *iza ugla*? Kad je riječ o njegovu prostornom značenju, ono je odavno prisutno u hrvatskom jeziku što potvrđuje i upotreba u različitim mjesnim govorima. Tako je, na primjer, zbirka studija, rasprava, eseja, kritika, feljtona, glosa Zvonimira Bartolića, objavljena 1978. godine, naslovljena *Za vuglom provincija*.

Ili se pak susreće u poeziji:

*Dok za nami, moj človeček, plavcata senca starih kajkavskih kaštelov, megljeni šlaprček okol kurijalne Violete!? A **za vuglom** tu već doma si, kmalu. Zato ne ponizi se, ne ponizi nas – GLORIA KAJKAVIANA!* (Ivo Kalinski, Izbor kajkavske poezije, Gloria kajkaviana, Vijenac, br. 396, 7. 5. 2009)

Vremensko se značenje pak razvilo relativno nedavno. S jedne smo strane vidjeli da model za takvu dvojnost značenja već postoji u hrvatskom jeziku, tj. zabilježena su i u aktivnoj su upotrebi tri višeznačna priložna frazema kod

kojih se u većoj ili manjoj mjeri isprepliću prostorno i vremensko značenje. Znači, takav se semantički pomak možda dogodio na osnovu već postojeće prakse. S druge strane, uzme li se u obzir da je hrvatski jezik, kao i drugi europski jezici, pod velikim utjecajem engleskoga, postoji mogućnost da je na formiranje novoga značenja djelovao i engleski frazem <*just*> *around the corner* ‘going to happen very soon’ s identičnom dubinskom strukturom i načinom upotrebe. Ne možemo sa sigurnošću utvrditi kako se razvilo novo značenje, ali znamo da je za takav značenjski pomak postojalo plodno tlo u hrvatskom jeziku i možemo pretpostaviti da bi se on dogodio i bez utjecaja engleskoga jezika, ali ga je on, možda, ubrzao.

Na početku rada smo konstatali da je frazem *iza ugla* registriran u malom broju hrvatskih rječnika. U Hrvatsko-engleskom frazeološkom rječniku Ivane Bendow zabilježeno je prostorno značenje frazema: <*praktički*> *iza ugla* ‘u blizini, vrlo blizu’. A u Englesko-hrvatskom frazeološkom rječniku iste autorice pod nadnatuknicom CORNER nalazi se engleski frazem, doduše, kao glagolski, *be just (a)round the corner* s dvama značenjima. Prvo je vremensko za koje se daje hrvatski ekvivalent *biti pred vratima* uz navođenje značenja ‘biti vremenski blizu, bližiti se’, a drugo je prostorno, pri čemu je kao hrvatski ekvivalent predložen frazem *biti iza ugla* i uz njega je navedeno značenje ‘biti u blizini’. Možemo pretpostaviti da u vrijeme sastavljanja spomenutog rječnika vremensko značenje frazema *iza ugla* još nije bilo u široj upotrebi.

Frazem *iza ugla* svakako bi trebalo uključiti u jednojezične frazeološke rječnike. Mogao bi se definirati na sljedeći način:

iza ugla

- A) 1. veoma blizu, na neznatnoj udaljenosti
- A) 2. uskoro, u bliskoj budućnosti
- B) koji je u blizini, koji je veoma blizu

U definiciji je pokazano da frazem ima dva kategorijalna značenja – priložno označeno slovom A) i pridjevsko označeno slovom B). Unutar priložnoga značenja zabilježena je višeznačnost – prostorno i vremensko značenje (1. i 2.).

Izvori i literatura

- ANIĆ, Vladimir, 2003: *Veliki rječnik hrvatskoga jezika*. Zagreb: Novi Liber.
 BARTOLIĆ, Zvonimir, 1978: *Za vuglom provincija*. Čakovec: Zrinski.
 BENDOW, Ivana, 2006: *Englesko-hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.
 BENDOW, Ivana, 2009: *Hrvatsko-engleski frazeološki rječnik*. Zagreb: Školska knjiga.

- BILOPAVLOVIĆ, Tito, 1988: *Filipini iza ugla*. Zagreb: IKRO Mladost.
- HFR 2014 = Menac, Antica, Fink Arsovski, Željka, Venturin, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- HJR = Hrvatska jezična riznica. URL: <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>.
- Kaldieva-Zaharieva = КАЛДИЕВА-ЗАХАРИЕВА, Стефана, 2013: *Българска фразеология*. София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов».
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rječnik hrvatskoga jezika* (gl. ur. Jure Šonje). 2000: Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga.
- VASUNG, Ana, 2014: *Hrvatski i bugarski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*. Doktorski rad (rukopis). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Nataša Jakop

Sestavine kozmosa v slovenski frazeologiji

1 Kozmos in kozmična sestavina frazemov

Medtem ko so npr. deli človeškega telesa (*roka, noga, glava*), izrazi za živali (*pes, mačka, svinja*), barve (*zelen, bel, črn*), lastna imena (*Janez, Amerika*) ipd. kot sestavine frazemov pogosto predmet frazeoloških raziskav, je analiza frazemov s sestavinami, ki poimenujejo različne prvine kozmosa, precej redkejša, čeprav so besede kot npr. *sonce, zvezda* produktivne pri nastanku frazemov tako v slovanskih kot tudi drugih jezikih.¹ Za ponazoritev vzemimo nekaj primerov frazemov s sestavino *sonce* v slovenskem, hrvaškem, češkem, nemškem in angleškem jeziku:

sonce (SSF): *pod svobodnim soncem, svetiti se kakor sonce, iskati/najti [svoj] prostor pod soncem, bojevati/boriti se za svoj prostor pod soncem, dežela vzhajajočega sonca;*

sunce (HFR): *čekati koga, što kao ozebao sunce, čist kao sunce, doći će sunce na čija vrata, iznijeti / iznositi na sunce što, na sunce <s čim (što)><!>, ne vidjeti ni sunca <ni> mjeseca, <nema> ništa novo pod suncem, <nema> ničega novog pod suncem, zubato sunce;*

slunce (SČFI): *být / bejt nad slunce jasnější / jasný, péct se na slunci, vstávat se sluncem / sluničkem;*

Sonne (Duden): *die Sonne zieht Wasser, die Sonne bringt es an den Tag, sich etwas dahin stecken können/sollen, wo die Sonne nicht scheint, keine Sonne sehen;*

sun (ODCIE): *everything etc under the sun, happy the bride the sun shines on, have etc a place in the sun, have etc a touch of the sun, make hay while the sun shines, not let the sun go down (up) on one's anger / wrath.*

1 Kolikor mi je znano, tovrstno slovensko frazeološko gradivo še ni bilo analizirano. Pri slovanskih jezikih je bila opravljena zanimiva primerjalna analiza zastopanosti nebesnih teles v hrvaški in ruski frazeologiji, ki je pokazala, da so v obeh jezikih frazeološko najproduktivnejše besede *sonce, luna* in *zvezda*, čeprav je delež frazemov s temi sestavinami med jezikoma lahko tudi precej različen (Hrnjak 2008). – Na Oddelku za germanistiko z nederlandistiko in skandinavistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je v letu 2007 nastalo diplomsko delo, ki preučuje prevodne ustreznike nemških frazemov s sestavinami *sonce, luna, nebo, zemlja, zvezda* v slovenščini; rezultati kažejo, da 35 % nemških frazemov s temi sestavinami v slovenščini nima frazeološkega ustreznika, npr. *etwas in den Mond schreiben* (Ajdovec 2007: 48).

Dojemanje kozmosa v smislu prostora in časa je precej abstraktnejše kot npr. dojemanje telesnih delov in predmetnega sveta, ki nas obdaja. Kozmos² je namreč štiridimenzionalni prostor, prostor in čas oz. prostor-čas (prim. Einstein 2014) neizmerljivih razsežnosti, je neotipljiv in s človeške perspektive neobvladljiv in neskončen, kar pri leksemih s to vsebino lahko le še dodatno spodbuja nastanek pomenskih prenosov in razvoj konotativnih pomenov. Besede oz. besedne zveze, ki poimenujejo dele, prvine kozmosa in nastopajo kot sestavine frazemov, smo v tem prispevku poimenovali kozmične sestavine frazemov. V raziskavi nas je zanimalo, kako se v njihovem frazeološkem pomenu izražajo prostorske in/ali časovne dimenzije, pri čemer prostor razumemo kot omejeno ali neomejeno entiteto, v kateri se gibljejo (nebesna) telesa, in čas kot izmerljiv oz. opisljiv trenutek v omejenem ali neomejenem trajanju.

2 Gradivo in metoda dela

Gradivo za raziskavo so poleg slovarskih del (SSKJ, SSF) sestavljali tudi korpusni viri (korpus Gigafida, Spletni slovar slovenskega jezika) in drugi jezikovni viri (npr. spletni iskalnik Google). Raziskava je potekala v treh fazah. Najprej smo s pomočjo pomenskosestavinskega slovarskega opisa (SSKJ), v katerem so pomenske sestavine urejene hierarhično in razločevalno glede na slovarsko zajete pomenske sestavine vseh drugih leksemov iz istega pojmovnega polja (prim. Vidovič Muha 2000: 52–53), pripravili nabor leksemov iz pojmovnega polja kozmos, tj. leksemov, ki poimenujejo kozmos oz. njegove dele ali se nanj oz. nanje nanašajo. Nato smo se osredotočili na semantiko tiste leksike, ki najpogosteje nastopa kot kozmična sestavina frazemov, in nazadnje s pomočjo korpusnega gradiva analizirali še izražanje prostorske oz. časovnosti pri frazemih s kozmično sestavino, upoštevajoč tudi konotativni segment.

3 Rezultati raziskave in interpretacija rezultatov

3.1

V SSKJ je 73 slovarskih iztočnic, pri katerih vsaj eden od pomenov vsebuje pomensko sestavino »nebesno telo«. Od tega je skoraj 70 % samostalniških

2 Z izrazom *kozmos* (*vesolje*) v prispevku označujemo pojav, ki ga zajamejo v angleščini izrazi *the Universe*, *cosmos*, nemščini *das Universum*, *der Kosmos*, hrvaščini *svemir*, *kozmos*, češčini *vsemir*, *kosmos*.

iztočnic (npr. *astrofizika, komet, luna, zvezda*) in malo manj kot 30 % privedniških (npr. *astralen, solaren*). Skoraj 40 % te leksike je terminološke (lahko tudi večbesedne), kar je v slovarju označeno s terminološkim kvalifikatorjem (npr. astron. *atmosfera*, astron. *ubežna hitrost*). Pri terminih je mogoče opaziti tudi prenose terminološke rabe leksike v splošno in frazeološko rabo, npr.

astron. *črna luknja* ‘območje v vesolju s tako močno gravitacijo, da posrka vase celó svetlobo’ v frazeološkem gnezdu: *črna luknja* ‘kar povzroča veliko izgubo, škodo, navadno materialno’ (SSKJ 2014).³

Še več determinologiziranega gradiva najdemo v korpusu, kar pomeni, da je proces prehajanja kozmološkega izrazja v splošni jezik živ in produktiven, npr.

astron. *ubežna hitrost* ‘hitrost, ki jo mora dobiti telo, da premaga privlačno silo nebesnega telesa’ (SSKJ 2014)

*Še vedno pa iščem ustrezno formo in jezik, ki bo zmogel dovolj potisne sile in pravo **ubežno hitrost**, s katero bom izstrelil vso to upanje in bolečino v vesolje.* (Gigafida, Delo 2003)

Opazen delež kozmičnih frazeoloških sestavin izvira iz terminov,⁴ zato je pri frazeološki analizi potrebno upoštevati tudi (determinologizirane) lekseme, saj lahko postanejo sestavina frazema oz. razvijajo frazeološki pomen, npr.

petr. *meteorit* (SSKJ) – *To je nedvomno doletelo Paula Coelhoa, avtorja, ki je **kot meteorit** poletel v književni svet s svojim Alkimistom* (Gigafida, Dnevnik 1999)

fiz. *hitrost svetlobe* (SSKJ), *svetlobna hitrost* (astronomska revija Spika) – *Nogomet v Združenih arabskih emiratih napreduje s **svetlobno hitrostjo*** (Gigafida, Delo 2008)

veliki pok (astronomska revija Spika) – *Da bi se stanje spremenilo, bi se moral zgoditi **velik pok**, ki bi ločil estradne umetnike od amaterjev.* (Gigafida, Nova: v svetu slavnih 2008)

Pogosto se (najprej) manifestirajo v primerjalnih strukturah, npr. (*pojavit* se) *kot komet* ‘nenadoma’, (*krožiti*) *kot satelit* ‘enakomerno, na isti razdalji, zanesljivo’, (*zadeti kaj*) *kot asteroid* ‘z veliko silo’, (*izginiti*) *kot zvezdni utrinek* ‘hitro’.

3 Zveza *črna luknja* je bila v svojem neterminološkem pomenu prvič registrirana v Slovarju novejšega besedja, vendar še brez oznake ekspresivnosti, v drugi izdaji SSKJ (SSKJ 2014) je bila vključena v frazeološko gnezdo (tudi brez oznake ekspresivnosti). Prim. Fran (www.fran.si).

4 Preučitev tega vidika presega vsebino prispevka; raba terminov s področja astronomije, astrofizike, fizike ipd. v splošnem jeziku, njihova determinologizacija in razvijanje pomenskih prenosov potrebujejo namreč izčrpnjšo analizo.

V okviru analizirane pomenske sestavine »nebesno telo« imajo iztočnice *luna, mesec, meteor, planet, sonce, sončen, svet, vesolje, zemlja*,⁵ *zvezda* tudi svoje frazeološko gnezdo, kar pomeni, da je pri njih že registrirana vsaj ena »frazeološka enota«,⁶ npr. *luna trka koga* 'kdo govori, ravna nespametno', *živeti pod svobodnim soncem* 'živeti v svobodni deželi', *kovati koga v zvezde* 'zelo hvaliti koga, povzdigovati koga'. Po pregledu frazeološkega gnezda pri besedah *luna, mesec, meteor, planet, sonce, sončen, svet, vesolje, zemlja* in *zvezda* ugotovimo, da gre za kozmične sestavine. Analiza ostalih slovarskih iztočnic pokaže, da so za frazeologijo vsekakor zanimive tudi izpeljanke iz besed, ki poimenujejo nebesna telesa, npr. *zvezdni, zvezdnat, zemeljski, zvezdica*, korpusno gradivo nam namreč razkrije tudi frazeološke primere, npr. *(koncert) pod zvezdnatim/zvezdnim nebom* 'na prostem', *zemeljska kroglja* 'Zemlja'.

Odpiramo še vprašanje, ali je kozmična sestavina tudi beseda *nebo*. Njeni slovarski pomeni v slovenščini nakazujejo, da *nebo* ni nebesno telo,⁷ pregled gradiva v slovarskem sestavku pa kaže na to, da leksem *nebo* vendarle izkazuje neko prostorsko umeščenost v kozmosu, npr. *opazovati zvezde na nebu, položaj Sonca na nebu, opazovati nebo s teleskopom*, pogosto pa se v frazemih kaže tudi kot variantna sestavina drugih kozmičnih sestavin, npr. *kovati koga v nebo/zvezde, kakor bi padel z neba/Marsa/lune*, zato se zdi smiselno besedo *nebo* upoštevati v analizi frazemov s kozmično sestavino.

Posebno skupino kozmičnih sestavin predstavljajo lastna imena, npr. imena planetov (*Mars, Zemlja* ipd.), satelitov (*Luna*), kadar so frazemetvorne.⁸

3.2

Najhitrejšo in najzanesljivejšo potrditev o obstoju kozmične sestavine naj bi dobili v frazeoloških slovarjih, za slovenščino torej v SSF, kjer so kot frazeološke izpostavljene samostalniške sestavine *luna, mesec, nebo, sonce*,

5 Iztočnica *zemlja* ima v svoji slovarski razlagi pomensko sestavino »nebesno telo« izraženo posredno, npr. *zemlja* '1. tretji soncu najbližji **planet** osončja' (SSKJ).

6 O značaju frazeološkega gnezda v SSKJ prim. Kržišnik (1987/88), Petermann (1988).

7 Drugače je npr. v hrvaščini, kjer ima leksem *nebo* razlago 'atmosfera i **svemirski prostor** koji se sa Zemlje vidi kako svod' (prim. HJP: nebo; poud. N. J.).

8 Pri tej skupini se pojavi še pravopisna dilema o pisanju sestavin z veliko oz. malo začetnico. V gradivu je veliko primerov dvojnične rabe, vendar se z vidika frazeologije zdi upravičena mala začetnica pri zapisu sestavin *luna, zemlja, sonce*. Drugače je v primeru imena *Mars*, ki nima homonimnega občnega poimenovanja in ima izimensko motivacijo.

svet, zemlja, zvezda in pridevniški sestavini *sončen, zvezden*. Preverba po korpusnem gradivu pokaže, da nekateri v SSF navedeni frazemi v jezikovnem gradivu sodobne slovenščine nimajo potrditve o rabi, kar pomeni, da gre bodisi za bolj ali manj zastarelo obliko frazema (iz gradiva za SSKJ) ali za bolj ali manj priložnostno rabo zveze, npr. *segati za zvezdami* (1 pojavitev v korpusu),⁹ *kakor strela z vedrega neba* (1 pojavitev). Po drugi strani jezikovni viri za sodobno slovenščino izkazujejo še druge primere frazemov s kozmično sestavino, ki jih SSF ni registriral, kar pomeni, da so morda novejšega izvora, npr. Spletni slovar slovenskega jezika:¹⁰ *izstreliti/povzdigniti med zvezde, sklatiti zvezdo z neba*,¹¹ *skozi trnje do zvezd* (kalk iz lat. *per aspera ad astra*), *zvezda vodnica*; korpusni viri: *zasijati kot zvezda, zvezda je ugasnila*. Zaradi razpršenosti frazeološkega gradiva in prepletenega sistema sklicevanja med slovarskimi oblikami frazemov v SSF (prim. npr. navedbo oblik frazemov pod samostalniško sestavino *sonce*), je težko podati oceno o tem, katera izmed kozmičnih sestavin je v slovenski frazeologiji v resnici najproduktivnejša, zagotovo pa so med njimi *zvezda, sonce, luna* in *nebo*.¹²

3.3

Pot v daljno jezikovno preteklost nas pri besedah *sonce, luna* in *zvezda* pripelje do zanimivega spoznanja, da imajo te besede kljub različni indoevropski bazi skupne pomenske korenine, saj je njihov prvotni pomen ‘svetiti oz. svetiti se’ (Snoj 1997), kar se še danes izraža s kolokacijami kot npr. *sonce/luna/zvezda sije, sveti* ipd., pa tudi v motivaciji za nastanek nekaterih frazemov, npr. *za dežjem sonce sije* ‘težkim, hudim časom sledijo boljši’ (SSKJ 2014), *videti vse*

9 Oblika s predlogom *po* je v sodobnem jezikovnem gradivu še vedno aktualna (*segati/seči/poseči po zvezdah*).

10 Od kozmičnih sestavin najdemo v njem slovarske sestavke za lekseme *zvezda, zvezdast* in *zemlja*; frazeologija je pri samostalniških iztočnicah *zvezda* in *zemlja*.

11 Ta frazem je bil naveden tudi v SSKJ (ekspr. *zanjo bi sklatil zvezdo z neba* ‘zanjo bi storil vse’), zato preseneča, da ga SSF ne prinaša. Mimogrede: rabi ga že Cankar, na kar me je opozorila E. Kržišnik.

12 Zgolj za orientacijo: Dudnov slovar Redewendungen navaja pod sestavino *Himmel* 24, *Stern* 11, *Mond* 9 frazeoloških enot in pod sestavino *Sonne* 4 frazeološke enote; Matešičev Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika pod sestavino *nebo* 57, *sunce* 24, *mjesec* 3, *zvijezda* 13 frazeoloških enot. Pri tem je treba upoštevati še izrazni vidik: slovenščina ima za nemški izraz *Himmel* in hrvaški izraz *nebo* dva izraza, tj. *nebo* in *nebesa*, prim. hrvaški frazem *biti na (u) devetom (sedmom) nebu* s slovenskim *biti v devetih (sedmih) nebesih*. Beseda *nebesa* v tem prispevku ni obravnavana kot kozmična sestavina, medtem ko bi jo v kontrastivni analizi bilo potrebno upoštevati.

zvezde, ki po SSF izvorno »temelji na čutnem zaznavanju svetlih isker, ki spremlja nenadno možno bolečino ob udarcu ali eksploziji«. Medtem ko sta *sonce* in *luna* nebesni telesi, katerih gibanje človek bolj ali manj neposredno zaznava, je vtis o gibanju *zvezd* s človeške perspektive bolj statičen, kar se v jeziku odraža z rabo nekoliko različnih pomenskih skupin glagolov: pri samostalnikih *sonce* in *luna* so opaznejši glagoli premikanja (npr. *sonce obkroži, kroži, pride, hodi, prestopi, potuje, gre, se vrti, se pomika; luna vstopi, prestopi, potuje, se pomika, se pomakne, obkroži, kroži, pade, prestopa* itd.), pri samostalniku *zvezda* pa glagoli, ki označujejo (življenjske) procese in spremembe (npr. *zvezda se rojeva, umira, se utrne*). Pri frazemih je premikajoči se status nebesnih teles bolj zabrisan in redkeje izražen, npr. v frazemu *luna nosi koga*, večinoma pa je slika o nebesnih telesih, razvidna iz frazemov, bližja pojmovanju, da so nebesna telesa sicer oddaljene, a statične točke nekje zgoraj ali daleč v kozmosu, npr. *prostor pod soncem, kovati koga v zvezde, biti zapisan v zvezdah, biti rojen pod srečno oz. nesrečno zvezdo, lajati v luno, pasti z lune/Marsa, biti za luno*.

Beseda *nebo* se z etimološkega vidika pokaže skoraj kot protipomenka besedam *sonce, luna* in *zvezda*, saj je njen prvotni pomen 'vlaga, oblak, megla' (Snoj 1997), vendar pa se jim – gledano s frazeološkega vidika – skoraj povsem približa, zlasti v dojemanju neba kot statične točke nekje zgoraj v oddaljenem prostoru, npr. *kovati koga/kaj v nebo, pasti z neba, pod milim nebom*.

Vplivi, ki ga imajo nebesna telesa na človeka, se v slovenščini izražajo bodisi kot pozitivni (*sonce greje, ogreje, osvetljuje*) ali negativni (*sonce pripeka, žge, opeče, posuši, oslepi*) ali pa se njihov vpliv samo reflektira, ne pa tudi vrednoti (*luna vpliva, zvezde napovedujejo*). Vrednotenje teh nebesnih teles skozi frazeološka očala je izrazitejše le pri sestavini *luna*, kjer so njeni vplivi vrednoteni pretežno negativno, npr. *luna trka koga* 'kdo govori, ravna nespametno', medtem ko je pri sestavinah *sonce* in *zvezda* to vrednotenje nevtralniješe, npr. *zapisano v zvezdah* 'usojeno'.

3.4

Prostorskost in časovnost v pomenu frazemov s kozmično sestavino sta lahko izraženi bolj ali manj neposredno, npr. *dežela vzhajajočega sonca* 'Japonska', *pod svobodnim soncem* 'v svobodni deželi', *s svetlobno hitrostjo* 'zelo hitro', *sreča je kakor sonce (ko je najlepša, zatone)* 'sreča je minljiva', a vendar analiza pokaže, da ti dimenziji v pomenu mnogih frazemov s kozmično sestavino sploh nista (več) prisotni, kar govori o visoki stopnji

desemantiziranosti izražanja prostorske in časovne oddaljenosti nebesnih teles kot kozmičnih sestavin v frazemih, npr. *sklatiti/klatiti komu/za koga zvezde z neba* 'poskušati vse narediti za koga', *zmleti koga/kaj v sončni prah* 'uničiti koga/kaj', *biti rojen pod srečno oz. nesrečno zvezdo* 'imeti srečo oz. nesrečo v življenju', *lajati v luno* 'nemočno groziti, onemoglo zmerjati'. Preplet prostorske in časovne dimenzije je najlepše razviden iz pomena frazemov s sestavino *luna*, kjer se velika prostorska oddaljenost tega nebesnega telesa spoji s časovno oddaljenostjo in ob prenosu na človeške lastnosti pridobi še negativno konotacijo, npr. *biti za luno* v smislu 'biti daleč za drugimi v razmišljanju', *pasti z lune* v smislu 'ne biti na tekočem z dogajanjem', *živeti (kot) na luni* v smislu 'živeti daleč stran od realnosti in aktualnih dogodkov'. Gre za redke primere, pri katerih se kozmos v frazeologiji tako jasno razkriva kot časovno-prostorski kontinuum.

Sklep

Uvid v leksiko, ki označuje nebesna telesa in pojave v kozmosu, nam je razprl celo paleto možnosti za raziskovanje frazemov s kozmično sestavino v prihodnje. Med ugotovitvami te analize izpostavimo naslednje:

a) Večpomenski leksemi, kot so npr. *sonce*, *zvezda*, *nebo*, razvijajo mnoge metonimične in še pogostejše metaforične pomene, npr. *sonce* kot svetloba, toplota, lepota (*Pariz se je kopal v soncu*), sreča, radost, veselje (*Ti si moje sonce*) ipd., ustaljene zveze z njimi pa seveda lahko tudi frazeološke pomene, npr. *skrivati se pred soncem* 'ne izpostavljati se sončnim žarkom'.

b) Slovarska in korpusna analiza sta pokazali, da so kozmične sestavine v slovenskih frazemih samostalniki oz. samostalniške besedne zveze, ki imajo lahko tudi terminološki izvor, npr. *meteor*, *črna luknja*. Nastopajo lahko v različnih tipih frazemov, od besednozveznih in stavčnih do pragmatičnih in paremioloških struktur.

c) Pregledani fond leksike je pokazal, da so v slovenščini najprepoznavnejše kozmične sestavine samostalniki *sonce*, *luna*, *zvezda* in *nebo* in da je nastanek novih frazemov s kozmično sestavino v prihodnosti pričakovan, saj kozmos od nekdaj privablja človeško radovednost in buri njegovo domišljijo.¹³

13 Nedavno odkriti t. i. gravitacijski valovi se v medijih metaforično označujejo kot »novo okno v vesolje« in napovedujejo velik vpliv na znanost (prim. pogovor z astrofizičarko prof. dr. Andrejo Gomboc 21. 2. 2016 na Radiu Slovenija, Val 202).

Viri in literatura

- AJDOVEC, Ingrid, 2007: *Phraseme mit einem Element aus dem astronomischen Gebiet (Sonne, Mond, Himmel, Erde, Stern). Frazemi, ki vsebujejo element s področja astronomije (sonce, luna, nebo, zemlja, zvezda)*. Diplomsko delo. Ljubljana.
- DUDEN. *Redewendungen: Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. 4. neu bearbeitete und aktualisierte Auflage. 2013. Berlin: Dudenverlag.
- EINSTEIN, Albert, 2014: *O posebni in splošni teoriji relativnosti (Splošnorazumljiv prikaz)*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Fran = *Portal Fran, Slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: www.gigafida.net.
- HFR = Menac, Antica, Fink Arsovski, Željka, Venturin, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Ljevak.
- HJP = Hrvatski jezični portal. URL: <http://hjp.novi-liber.hr/>.
- HRNJAK, Anita, 2008: Nebo i nebeska tijela u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. *Riječ* 14/1. 89–98.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1987/88: Frazeološko gradivo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Slava* 2/2. 143–162.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- ODCIE = Cowie, Anthony Paul, MacKin, Ronald, 1975: *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English*. Oxford University Press.
- PETERMANN, Jürgen, 1988: Frazeologija v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (I–IV): Nekaj osnovnih vprašanj vloge frazeologije v slovarju. Boris Paternu, Franc Jakopin (ur.): *Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura* (Obdobja 8). Ljubljana. 301–310.
- SČFI = Čermák, František, Holub, Jan, Hronek, Jiří, 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné*. Praga: Leda.
- SNOJ, Marko, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga. *Spika: slovenska revija za astronomijo* XXII/5 (maj 2014). Ljubljana: Cambio. *Spletni slovar slovenskega jezika*. Testni prikaz gesel leksikalne baze za slovenščino. URL: <http://www.slovenscina.eu/spletni-slovar>.
- SSF = Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Mateja Jemec Tomazin

Terminologizacija frazemov s prostorskim in časovnim prislovom v zgradbi

1 Uvod

Omejen nabor stilističnih elementov, ki jih avtorji strokovnih besedil lahko vključujejo, ne da bi pri tem delovali manj verodostojno, prepričljivo in zanesljivo, vsebuje tudi nekatere skupine frazemov oz. konvencionaliziranih besednih zvez, ki kažejo na človekovo dojemanje prostora in časa.¹ Zato je posebej zanimivo opazovati izbiro teh izrazov, ki so posledica kognitivnega zaznavanja prostora in časa (prim. Kržišnik 2007, Kržišnik in Smolić 2000), skozi terminologizacijo frazemov, tj. prehajanjem frazeoloških enot med termine, ki postanejo nezaznamovani del strokovnega besedišča. Ta pojav seveda ni enako prisoten na vseh strokovnih področjih.² Ne glede na vrsto stroke pa lahko pri vseh opazujemo ustaljen in predvidljiv način konceptualizacije prostora in časa, ki prehaja tudi v terminološki fond posamezne stroke.

2 Metodologija

Predmet našega zanimanja je bila prisotnost prislovov s časovnim in/ali prostorskim pomenom v terminoloških kolokacijah in terminih s sestavino *korak* oz. *korakati*, ki so navedeni v slovarskem sestavku *korak* v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (v nadaljevanju SSKJ).³ Razlikovanje med terminološkimi kolokacijami in termini je relevantno pri sestavljanju terminološkega slovarja, kamor praviloma vključujemo samo termine kot posebne pojmovne enote,

---

1 Poleg konceptualizacije prostora in časa v govoru skozi ustajene jezikovne izraze oz. frazeološke enote se v strokovnih besedilih pogosto pojavljajo tudi somatski frazemi, manj pa živalski, ki so praviloma le redko vrednotenjsko ali evalvativno nevtralni (o tem prim. Jemec Tomazin 2014a in Jemec Tomazin 2014b).

2 Uveljavljeno je t. i. razlikovanje med »mehkimi« in »trdimi« vedami (tudi v angl. *hard and soft science*), ki ločuje med (predvsem) naravoslovnimi (npr. fiziko, matematiko, medicino) in družboslovnimi vedami (predvsem pravom, politologijo). V resnici gre za razlikovanje med vedami, katerih primarno orodje ni oz. je jezik.

3 Razlik v gradivu med prvo in drugo izdajo SSKJ pri izbranih iztočnicah ni.

ki jih prepoznavajo strokovnjaki, ne pa tudi terminoloških kolokacij, ki so jih strokovnjaki sposobni tvoriti sami, ko jih potrebujejo, zato pa so zelo relevantne in zanimive za druge uporabnike terminoloških slovarjev, npr. prevajalce, tudi jezikoslovce ali splošne uporabnike, ki pa praviloma niso prvi oz. osnovni naslovniki slovarja.⁴ Pravzaprav tudi v terminologiji lahko ločujemo besedne zveze glede na stopnjo pomenske zlitosti in trdnosti.⁵ Preverili smo rabo vseh navedenih besednih zvez s sestavino *korak* v slovarskem sestavku, saj potencialne frazeološke enote, ki se lahko terminologizirajo, niso navedene zgolj v frazeološkem in terminološkem gnezdu. Pri vseh smo preverjali ustaljenost v korpusu Kres,⁶ še posebej njihovo rabo v stvarnih besedilih, kamor ni uvrščeno dnevno časopisje, so pa v njem posamezne (predvsem) poljudnoznanstvene revije. Dodatno so bile zveze preverjene še v korpusu medicinskih in pravnih besedil (v nadaljevanju KMP), ki je bil opisan v Jemec Tomazin 2014b.

3 Rezultati raziskave

Korak je z vidika kognitivne semantike (prim. Będkowska-Kopczyk 2013) zanimiv tako v prostorskem kot časovnem pomenu, saj gre vedno za gibanje v prostoru in posledično v času, kar kaže tudi pomenje samega slovarskega sestavka v SSKJ:

1. *gib noge pri hoji, teku, plesu*: napravil je dva koraka in padel; 2. nav. ekspr. *premikanje s korakanjem*: pospešiti korake; 3. ekspr., v prislovnici rabi izraža a) **prostorsko oddaljenost**: do tam je kakih dvajset korakov; b) **časovno oddaljenost**: do izpolnitve je še dolg korak; 4. *mesto med nogami*: stati do koraka v vodi;⁷ 5. ekspr., s prilastkom **dejanje, ukrep, ravnanje**: tega koraka se je še dolgo sramovala.⁸

4 O naslovniku terminološkega slovarja prim. Fajfar in Žagar Karer 2015.

5 Poimenovanja za stopnje pomenske zlitosti je po Šanskem v slovenščino uvedel Toporišič (1974), za terminološke zveze v splošnem slovarju pa je prikaz in tipološko delitev v svoji disertaciji z naslovom Slovenski večbesedni leksemi z vidika slovaropisja pripravila Špela Petric.

6 Korpus Kres je iz 1,2-milijardnega korpusa Gigafida, v katerem pa prevladujejo publicistična besedila, vzorčeni uravnoteženi korpus, ki vsebuje skoraj 100 milijonov besed. Več na: <http://www.korpus-kres.net/Support/About>.

7 Potrditve za ta pomen so v korpusu Kres samo 4, nobene ni najti v stvarnih besedilih, temveč le v leposlovju, kar kaže, da se ta pomen izgublja v splošnem jeziku (od koder pravzaprav edino lahko prehaja v strokovna besedila): *Stal je med nezasedenimi stoli, oči je še vedno upiral v razbiti avtomobil. Pod pasom mu je mlaka sperme potemnila korak hlač.* (James Graham Ballard: Trk, 1997)

8 Poudarila M. J. T.

Tako 3. kot 5. pomen kažeta metaforični pomenski prenos, uresničen v frazeoloških in tudi terminoloških zvezah, ki jih bomo analizirali v nadaljevanju.

3.1 Frazemi v stvarnih besedilih⁹

3.1.1 *Ne storiti niti koraka* ‘ne storiti ničesar’

V korpusu Kres najdemo v stvarnih besedilih samo eno potrditev za glagol *storiti*, več zadetkov (5) je z glagolom *narediti*, ki se kaže kot primarna oblika tega frazema. Zveze z drugimi glagoli (*napraviti*, *zmoči*, *upati*) imajo samo po en zadetek:¹⁰

*Otrok se lahko tudi ne loti učenja hoje. Lahko samo sedi in **ne naredi niti koraka**; tveganje padca je tako dosti manjše.* (Življenjski svet uporabnika, 2007)

Stvarna besedila kažejo še neko posebnost: najpogostejša je pravzprav realizacija v zanikani obliki *ne narediti niti koraka več*, npr.:

*Vsakdo ima samo omejeno zalogo energije in pri izjemno težkih odločitvah se vsa njegova energija porabi, tako da naprej **ne bo naredil niti koraka več**.* (Življenje na otokih, 1997)

3.1.2 *Delati prve korake* ‘začeti se ukvarjati s čim’

Precej pogosteje (283) se v stvarnih besedilih pojavlja vzorec s sestavino *prvi korak* (najpogosteje uresničeno v množini), in sicer z glagoli (navajamo jih po vrednosti LL):¹¹ *narediti*, *storiti*, *predstavljati*, *začeti*, *pomeniti*, *odpreti*, *osvojiti*; glagol *delati* se pojavi šele na 10. mestu (s samo 3 zadetki):

*Ta knjiga bo prišla prav vsem, ki jim gre priprava sladice dobro od rok, pa tudi tistim, ki **delajo šele prve korake**.* (Demokracija, 2005)

⁹ Frazemi, predstavljeni v razdelku 3.1, so tudi v Slovarju slovenskih frazemov (v nadaljevanju SSF), ki je dostopen na <http://www.fran.si/192/janez-keber-frazeoloski-slovar-slovenskega-jezika>. Razlage pomenov se med SSKJ in SSF ne razlikujejo.

¹⁰ Kaže se tudi slabost nenadgrajevanja korpusa, saj pri iskanju zadetkov po spletu najdemo precej potrditev z glagolom *storiti* po letu 2010, ko se je gradnja korpusa zaključila.

¹¹ Prvo mesto glagola *biti* pri iskanju po okolici je seveda zaradi pomožnega glagola. Na četrtem mestu je glagol *dimenzionirati* s samo 2 zadetkoma, ki pa že predstavljata terminološko kolokacijo, zato tudi visoka vrednost LL: *Lastne teže temelja še ne moremo izračunati, ker ne poznamo njegovih dimenzij. V prvem koraku zato **dimenzioniramo** brez upoštevanja njegove lastne teže.* (Nizke zgradbe, 2003)

Razmerje med rabo dovršnika in nedovršnika v analiziranem gradivu gre v prid rabe dovršnika, kar je v skladu tudi s siceršnjo rabo glagolskega vida v strokovnih besedilih. Vzrok za to je primarna usmerjenost k rezultatu dejanja in ne toliko k dejanju samemu.

3.1.3 *Držati korak s kom/čim* ‘ne pustiti se prekositi, ne zaostajati za kom’

V korpusu Kres najdemo v stvarnih besedilih 5 zadetkov, npr.:

Skratka, institucionalna prizadevanja liberalnega egalitarizma niso držala koraka z njegovimi teoretskimi obljubami. (Sodobna politična filozofija, 2005)

Glede na število zadetkov novejšega datuma v splošnih brskalnikih bi se statistična vrednost LL, ki kaže na stalnost posamezne zveze v posodobljenem korpusu gotovo še povečala.

3.1.4 *Korak naprej* ‘izboljšanje’¹²

V stvarnih besedilih najdemo kar 130 zadetkov,¹³ kar potrjuje tako uveljavljenost frazema kot tudi močno prisotnost (čeravno verjetno na dokaj nezavedni ravni) konceptualne metafore ŽIVLJENJE JE PREMIKANJE OZ. DOJEMANJA ŽIVLJENJSKIH SPREMENB (ki so časovno pogojene) kot premikanja v prostoru:

Treba bi bilo pravzaprav še korak naprej in v zvezi z vsakokratnim problemom vnaprej dokazati tudi, da je preprečevalni poseg tudi bolj splečljiv od zdravljenja taiste motnje – poleg tega pa ga je moč upravičiti tudi v etičnem pogledu. (Zavod za šolstvo, 2000)

3.1.5 *Korak nazaj* ‘nazadovanje’, vendar tudi ‘umik, namenjen premisleku’¹⁴

Kot logično nasprotje se seveda pojavlja tudi zveza *korak nazaj*, ki je približno polovico redkejša kot prejšnji frazem (60 zadetkov). Kljub temu pa se pri

12 Frazem je pogost tudi v strokovnih in znanstvenih, zlasti pravnih besedilih, ki v korpus Kres niso vključena. Frazemov *korak naprej* in *korak nazaj* SSF ne navaja.

13 Še bolj zanimivo je, da se v KMP pojavi kar 171-krat, kar kaže, da gre za enega od frazemov, ki jih strokovnjaki dojemajo kot dovolj nevtralne za strokovna/znanstvena besedila. Podobno velja tudi za frazem *na vsakem koraku*, opisanem v 3.1.6, za katerega najdemo 69 potrditev.

14 Tega pomena ne navajata ne SSKJ ne SSF, najdemo pa ga pogosto v korpusu Kres, npr.: *Veliko bolje je stopiti korak nazaj ali pa odviti objektiv in pustiti nekoliko širši rob okoli glavnega dela motiva.* (Tehniška založba, 2004)

časovnem dojetanju obeh zvez zgodi zanimiv obrat, saj se pri premikanju za korak naprej premaknemo tako za eno časovno kot tudi prostorsko enoto proti cilju,¹⁵ pri koraku nazaj, pa se prostorsko oddaljimo od cilja, časovno pa se seveda ne moremo vrniti nazaj, kar potrjuje tudi precejšnje število pregovorov o času.¹⁶ *Korak nazaj* je tudi vojaški strokovni izraz, ki ga navaja Angleško-slovenski vojaški priročni slovar (Evroterm).¹⁷

3.1.6 *Na vsak korak* ‘pogosto, povsod’

Precej pogostejša realizacija pa je tudi v SSKJ navedena različica *ob/na vsakem koraku* ‘povsod, vedno’.

Jezikovni sistem pri tem frazemu kaže svojo moč, saj v korpusu ni najti zadetka za v SSKJ navedeno obliko *na vsak korak* (zglej v SSKJ: *ranjence smo imeli na vsak korak*), še več, tudi splošni brskalniki po spletu za to obliko najdejo samo zadetke iz SSKJ. Slovar navaja tudi varianto *ob vsakem koraku*, ki pa je precej redkejša, v korpusu Kres v stvarnih besedilih najdemo 5 zadetkov, vendar gre za primere dobesedne rabe, torej res ob premiku nog, izjema je le eno besedilo:

Pritiskajte na gumbe z možnostmi v desnem delu pogovornega okna, kmalu pa boste dojeli tudi njihovo funkcijo, saj imate ob vsakem koraku na voljo predogled izbora. (Računalniški priročnik za laike, 1997)

Precej pogostejša je varianta *na vsakem koraku*, ki ima v korpusu Kres 82 zadetkov v stvarnih besedilih:

15 Tudi ta naša razlaga le dokazuje, da čas dojemamo kot premikanje v prostoru.

16 Npr. *minuta izgubljena, ne vrne se nobena; Rana ura, zlata ura* itd.

17 Na tem mestu ne bomo odpirali vprašanja premisleka pri uvajanju novih ustreznikov v slovenščini. Dejstvo je, da je kalkiranje (prim. Vintar 2008) eden od produktivnih terminotvornih postopkov, ki je mnogokrat najprimernejši, seveda pa je treba poznati morebitno že obstoječo pomensko strukturo v ciljnem jeziku, v tem primeru torej v slovenščini. V ZDA v gasilstvu obstaja tudi žargonsko poimenovanje, ki izhaja iz vojaškega termina *backstep*, in sicer *backstep firefighter*, dobesedno »korak nazaj (od) gasilca«. V slovenščini tega pojma še nimamo poimenovanega. V ZDA so s tem izrazom poimenovali posebno vodeno analizo gasilskih intervencij, ki so se končale tragično, ker je v njih eden ali celo več gasilcev umrlo, vzroki so najrazličnejši, od pomanjkljive/nezadostne opreme do materialov, ki so bili uporabljeni pri gradnji, ali reševanja ljudi, ki so bili ujeti v stavbi. Vse je namenjeno objektivnemu pregledu dejstev, da bi lahko v prihodnjih intervencijah preprečili nove smrti, predvsem pa zmanjšali občutek krivde pri tistih gasilcih, ki so intervencijo preživel, v psihoterapiji je to poimenovano *posttravmatska stresna motnja*. Analogno bi morda lahko nastal **gasilski korak nazaj*, če bi želeli ohraniti izvorno podobo termina, vendar pa glede na organizacijo psihosocialne podpore reševalcem oz. prvim posredovalcem v Sloveniji, to ni verjetno. O tem več Lavrič 2011.

Preteča grožnja terorizma je navzoča na vsakem koraku, pri tem pa je očitno pomembnejša zaskrbljenost, do katere je prišlo, kot dejstvo, da se je naša ogroženost statistično gledano povečala tudi samo za malenkost. (Terorizem, 2005)

3.1.7 *Iti v korak s čim* ‘prilagajati se razmeram, biti napreden’¹⁸

Korpus Kres kaže potrditev s 25 zadetki, najpogosteje sicer v obliki *iti v korak s časom*, vendar je ta prednost veliko občutnejša v (neuravnoteženem) korpusu Gigafida, in kadar si ne izberemo le stvarnih besedil. Tipična raba bi bila:

Sodobni pouk in IKT gresta v korak s časom. (Zavod za šolstvo, 2009)

Zanimivi so tudi primeri terminoloških kolokacij, v katerih je zunajfrazemsko določilo zapolnjeno z drugimi izrazi, vendar so v korpusu Kres le posamezni:

Na ta način bi lahko kmetje šli v korak z lokalnimi potrebami in zniževali stroške in druge učinke prevoza. (GV Založba, 2005)

3.1.8 *Korak za korakom* ‘počasi, postopno’

Tudi ta frazem je v stvarnih besedilih pogost, najdemo 126 zadetkov:

Program Norton zelo olajša defragmentiranje trdega diska in nas korak za korakom vodi skozi program za pospešitev diska Speed Disk. (Enciklopedija digitalne fotografije, 2004)

Ker gre v večini primerov za besedila, ki predstavljajo neko vrsto navodil za uporabo, ne moremo trditi, da ga lahko povsem nezaznamovano uporabljamo kjerkoli v besedilu, v KMP pa se zadetki (23) pričakovano pojavljajo predvsem v delu besedila, ki je namenjen predstavitvi metodologije:

Znanstveno vrednost, primernost in različnost metodologij lahko ugotovimo samo s primerjanjem, če so predstavljene korak za korakom tako, da jih lahko preverimo oziroma ovržemo (epistemološka korektnost). (Podjetje in delo 6–7, 2009, str. 225)

18 Zanimane oblike, ki jo navaja SSKJ *ne iti v korak s čim* ne bomo obravnavali posebej, saj gre le za besedilno realizacijo, ki je v podatkih iz korpusa upoštevana skupaj z drugimi realizacijami. Poleg tega po korpusih in spletu ne moremo preverjati zanesljivosti povelja *V korak!*, saj dobimo iste zadetke kot za *iti v korak*.

3.2 *Koraki* in terminologija¹⁹

Korak je pogosto tudi del terminov, ki jih je prepoznal že SSKJ.²⁰ Potrjevanje njihove rabe v splošnem korpusu je lahko zgolj orientacija, ali se neki termin rabi tudi v splošnem jeziku. A ker nimamo specializiranih korpusov, bi bil vsak sklep, da iskani termin obstaja ali ne obstaja v jeziku strok(e), nezanesljiv, zadetke smo preverjali tudi po spletu.²¹ Še več, za večino terminov, ki jih navaja SSKJ, potrditev v splošnem korpusu ni najti, so pa na spletu.

3.2.1 *Korak napetosti* (elektrotehnika) ‘napetost na določeni razdalji’

Potrditev na spletu je veliko, seveda pa brskalniki ne razlikujejo med *napetostjo koraka* in *korakom napetosti*, ki se v bolj poljudnih besedilih pojavljata tudi kot sinonima.

3.2.2 *Bočni korak* (koreografija) ‘plesni korak v levo ali v desno’

Iskanje zveze *bočni korak* v korpusu kaže zanimive zadetke, kjer še vedno lahko govorimo o terminih, vendar ne več zgolj s področja koreografije ali plesa,²² temveč tudi športa, pri čemer lahko ples dojemamo tudi kot eno od športnih panog, čeprav to v SSKJ, sodeč po rabi različnih področnih kvalifikatorjev, ni prikazano:

19 Primerov za terminološkost *koraka* (strojništvo) ‘dolžina, za katero se premakne vijak v vzdolžni smeri, če se zavrti za 90°’ v splošnem korpusu seveda sploh ne moremo preverjati oz. bi tako preverjanje terjalo preveč časa.

20 *Korak* je sicer sestavina 62 terminov, ki so v terminološki bazi Sekcije za terminološke slovarje ISJFR, velika večina (37) se, razumljivo, pojavi v Slovenskem smučarskem slovarju, kjer so opisane različne vrste smučarskih korakov (dostopno na <http://isjfr.zrc-sazu.si/sl/terminologisce/slovarji/smucarski#v>), 19 v vojaškem slovarju (gradivo je dostopno na http://www.slovenskavojska.si/fileadmin/slovenska_vojska/pdf/terminologija/Gradivo_za_razlagalni_vojaski_slovar.pdf) in 7 v Splošnem tehniškem slovarju, ki se pripravlja za tretjo izdajo. Vključevanje terminov v terminološki slovar ne temelji (izključno) na pogostnosti v besedilih, ampak sledi pojmovnemu načelu, torej definira pojme za strokovnjaka, ki je tudi merilo oz. tisti, ki odloča o vključenosti terminov v terminološki slovar.

21 Iskanje potrditev preko spletnih brskalnikov (in preverjanje zanesljivosti virov) je tudi eno od meril pri terminološkem svetovanju Sekcije za terminološke slovarju na spletnem mestu Terminologiše (<http://isjfr.zrc-sazu.si/sl/terminologisce/svetovanje#v>). Vprašanja so ponavadi namenjena iskanju novih poimenovanj v slovenščini ali izbiri najustrežnejšega, pri čemer nobena od možnosti še ni zares uveljavljena.

22 Slabost teh zadetkov je, da so praktično samo iz enega vira, čeprav potrjujejo terminološkost zveze, ker gre za strokovno revijo.

*Treba je ogreti zapestja, gležnje, narediti odklone, predklone, zasuke trupa, izpadni ter **bočni korak** in počepe.* (Lisa, 2008)

3.2.3 *Križni korak* ‘plesni korak z eno nogo čez drugo’

Korpus Kres ne izkazuje niti enega zadetka za *križni korak* na področju plesa,²³ vsi zadetki so v besedilih s področja športa. Zagotovo gre za reterminologizacijo na drugem področju. Ustrezna razlaga pojma bi bila torej zgolj ‘korak z eno nogo čez drugo’, kar bi bilo ustrezno za vključitev v splošni slovar, ne pa tudi v terminološki slovar, saj predvidevamo, da se izvedbi križnega koraka pri košarki in smučanju nekoliko razlikujeta. Zanimiv pa je primer determinologizacije, seveda ne v stvarnih besedilih:

*Prifarski muzikanti so naredili **križen korak** k popevkarski publiki in osvojili občinstvo z romantično skladbo.*²⁴ (Stop, 2009)

3.2.4 *Menjalni korak* ‘skupina treh med seboj povezanih korakov, narejenih tako, da se premakne ena noga, pristavi druga in še enkrat premakne prva noga’

Termin je v rabi na širšem področju športa, zanimivo pa je, da ni zadetkov v stvarnih besedilih:

*Pri polki imamo tudi element, ki ni češkega izvora – **menjalni korak**, ki je bil že prej znan iz drugih srednjeevropskih plesov.* (Nedeljski dnevnik, 2003)

*Če igramo bočno proti голу, ne vidimo vseh soigralcev in se gibljemo samo v eno stran, izkušeni branilci to znajo izkoristiti. V teku smo veliko hitrejši kot s poskoki in **menjalnimi koraki**, ki jih pogosto vidimo zlasti pri dekletih.* (Ekipa, 2005)

Spet najdemo potrditev za potencialno frazeologizacijo termina, vsekakor ne gre za terminološko rabo, in sicer:

*Kakor koli obračajo, občine so vedno cel korak v zaostanku in vedno na napačni nogi. **Menjalnega koraka** pa se še niso naučile.* (Delo, 2000)

23 Tudi na spletu praktično ni najti potrditev za ‘plesni korak’, izjema so zadetki v SSKJ.

24 Seveda bi bila pravilna oblika *križni korak* (v terminu bi moral biti vrstni pridevnik). Tak način rabe lahko ob več primerih in ustaljenem pomenu privede do frazeologizacije primarno terminološke besedne zveze.

3.2.5 *Drzalni korak* (šport) ‘tehnika smučanja, pri kateri je gibanje takšno kot pri drsanju’²⁵

Termin je tudi zaradi priljubljenosti smučanja v zadnjem času zelo pogost, primerov prenovitev ali determinologizacije pa v korpusu Kres ni najti.

3.2.6 *Strumni korak* (šport) ‘korakanje z napetimi nogami in udarjanjem ob tla’

V korpusu Kres najdemo 5 zadetkov, nobenega v stvarnih besedilih in pravzaprav nobenega, ki bi potrjeval rabo na nekem strokovnem področju, zato lahko sklepamo, da ne gre za termin oz. bi ga (novi) splošni slovar ne smel več uvrščati med terminološke zveze.

3.2.7 *Menjati korak* (vojska) ‘premakniti dvakrat zapovrstjo isto nogo naprej, da se korakanje uskladi’

Gre sicer za vojaški termin, ki ga uporabljajo tudi druge uniformirane strukture, npr. gasilci, vendar potrditev v slovenskih besedilih (celo na spletu) skoraj ni najti, saj so na voljo zgolj zadetki iz SSKJ; če tega ne iščemo kot zvezo, pa ne moremo spremljati terminološkosti.

3.2.8 *Paradni korak* (vojska) ‘korakanje v določenem ritmu z zelo napetimi nogami’

Gre za izhodiščno vojaški termin, ki se pojavlja tudi v splošnih besedilih. Problem predstavlja definicija ali opis, saj kot kaže primer, *paradni korak* ni enak povsod po svetu:

*Kakšen bi šele bil, če ne bi velikopoteznega odbora za proslave pod vodstvom nenadkriljivega Aleksandra Zorna bremzala kvazipacifistična levica. Vojaki bi strumno korakali – pravzaprav hodili, ker naša vojska **paradnega koraka** nima, mimo parlamenta bi se valile kolone oklepnikov in tankov – pravzaprav le oklepnikov, ker smo tanke konzervirali in spravili v skladišča, ljudje bi metali nageljne na kolono. (Dnevnik, 2009)*

25 Termin se uporablja tudi na področju t. i. nordijskega rolanja, ki v celoti posnema tek na smučeh, vendar se navadno izvaja na cesti (utrjenih, največkrat asfaltiranih površinah) v suhem (in toplejšem vremenu). To obliko priprave oz. treninga uporabljajo tudi smučarski tekači v nezimskem času.

4 Terminologizacija frazeoloških enot ali *korak nazaj*

Terminotvorje oz. iskanje novih poimenovalnih možnosti v terminologiji, sploh v družboslovnih in humanističnih vedah, izrablja tudi priložnost, da zaradi izkušnjskega dojemanja sveta in odnosov v njem kot poimenovalno možnost uporablja tudi frazeološke enote (kar smo videli na primeru *korak nazaj*). Predpogoj za tovrstno terminologizacijo so:

- a) Strokovno področje, ki kot svoje primarno orodje uporablja jezik, ne moremo pa tega metaforičnega prenosa – razen v zelo omejenem obsegu – pričakovati pri vseh vedah.²⁶
- b) Izraba obstoječe pomenske sestavine, ki omogoča nastanek metafore, ali z vidika kognitivne semantike izkušnja, ki spodbudi ubesedenje znotraj uveljavljenih konceptualnih metafor (npr. ŽIVLJENJSKE SPREMEMBE SO PREMIKANJE).
- c) Mesto objave oz. zapisa, ki je zanimivo z vidika neosrednje/obrobne terminologije nekega področja, deluje pa enako tudi za nastajanje novih terminoloških poimenovanj. Ta se pogosto pojavijo najprej v virih, ki jih neka stroka ne sprejema kot osrednje, najpomembnejše, jih pa (redno) spremlja.²⁷

4.1 Spremljanje terminologizacije frazeološkega gradiva ali *menjati korak*

Frazeološke enote so v strokovnih in znanstvenih besedilih še vedno predvsem stilistično sredstvo, ki jih avtorji uporabljajo glede na svojo odprtost. Kadar pride do terminologizacije neke frazeološke enote, pa pomeni, da je le-ta dojemana kot dovolj nezaznamovana, da je za to primerna. Pri tem je občutljiva predvsem povezava s splošnim jezikom, ki lahko, sploh v pravu, ponuja tudi možnosti za napačno interpretacijo oz. zmanjšuje pravno varnost, torej položaj (zagotovljen predvsem s pravno normo), v katerem so pravice in dolžnosti naslovljencu vnaprej znane in dovolj določne. Tako sta npr. v pravnem jeziku uveljavljeni zvezi *ex nunc*, *ex tunc*, gre za prislovni zvezi za *naprej*, za *nazaj*, navadno v terminih *učinek/veljavnost za naprej*, *učinek za*

26 Čeprav je *korak* kot merska enota v strojništvu nastal prav kot rezultat pomenskega prenosa.

27 Tak primer je npr. tednik *Pravna praksa*, gre za strokovno revijo, kjer avtorji pogosto uporabijo nova poimenovanja, nekatera od njih se potem zares tudi uveljavijo v stroki oz. znanstveni literaturi. Praviloma gre vedno za pot preizkušanja, preden se raba potrdi v »stalnejšem okolju«, kamor sodi znanstvena periodika oz. predavanja na fakulteti.

nazaj. Ker gre za zveze, ki jih sicer poznamo tudi v splošnem jeziku, je lahko razumevanje napačno, saj je treba vedeti, da pravni akti praviloma ne morejo veljati za preteklost, razen kadar to zahteva javna korist.²⁸

Primer terminologizacije je denimo tudi *iti naprej* v pomenu 'nadaljevati svoje šolanje na fakulteti'²⁹ tudi 'nadaljevati na naslednji postopkovni fazi' za primere, kot so *novela zakona o sodiščih gre naprej*.

V vseh primerih je uporabljen glagol premikanja skupaj s prislovom *naprej*, ki predstavlja pomik v prostoru in času. Gre za konceptualno metaforo RAZVOJ/NAPREDEK JE PREMIKANJE (K CILJU), zato se terminologizirajo tudi naslednje zveze s prislovi:

- *razvijati naprej* 'izboljševati':
Pred tem so bila njihova dognanja preko objav brezplačno dostopna vsem drugim raziskovalcem in proizvajalcem, ki so jih lahko vsak zase razvijali naprej. (Resnica o farmacevtskih podjetjih, 2008)
- *teči naprej* 'nadaljevati se'; ob tem primeru lahko opazujemo ubeseditev več konceptualnih metafor, in sicer:

PROJEKT/DELO JE VODA:

Vsem je jasno, da je uničevanje tropskih gozdov nedopustno, pa vendar teče naprej z nezmanjšano hitrostjo. (Geomatika, 1996);

RAZVOJ PROJEKTA JE PREMIKANJE:

Na ta način se je pojavila nevarnost, da bi takšne vsakokratne zaustavitve privedle do izrednega števila ozkih grl v proizvodnem sistemu, kar pa prej ni bilo, saj so se napake odpravljale na koncu proizvodnje linije, ki je medtem nemoteno tekla naprej. (Management mednarodnega poslovanja, 2006)

- *premakniti naprej* 'napredovati s čim':
Najsi gre za takšen primer ali ne, merila, ki odredajo učinkovitost in spletljivost, so ključno zagotovilo, da se bosta preprečevalska teorija in praksa premaknili naprej. (Zavod za šolstvo, 2000)

Vsi prislovi ne omogočajo tvorjenja potencialnih terminoloških zvez, saj njihova pomenska struktura tega ne omogoča, tako s prislovi *drugače*,

28 Tako lahko v sodbi višjega sodišča beremo: »Pritožbeno sodišče se sicer strinja s pritožbo, da so pravni učinki razveljavitve sklepov skupščine enaki učinkom ničnih sklepov. Oboje (tako ničnost kot razveljavitev) učinkuje 'ex tunc' za nazaj. Vendar pa učinek za nazaj nima iste vsebine kot učinek za naprej, saj nujno trči v fizikalno puščico časa, ki teče zgolj 'ex nunc'. Učinek 'ex tunc' je zato po svoji naravi fiktiven, saj ga ni mogoče udejiniti na enak način kot 'ex nunc'.« (http://www.sodisce.si/vislj/odlocitve/2012032113042614/ (vpogled: 17. 10. 2015; poudarila M. J. T.))

29 V zadnjem času tudi nadaljevati šolanje po diplomi. Zadetkov v korpusu, ki bi že potrjevali to rabo, ni veliko.

narobe, pokonci, postrani, prècej, dalje, povrhu, noter ne najdemo terminologiziranih zvez. Verjetnost, da bodo nastale, je po našem mnenju manjša tudi zaradi tega, ker njihov pomen v stalnih zvezah ni v osnovi prostorski³⁰ ali časovni oz. je preveč nedoločljiv (npr. pri *povrhu*), da bi tvoril terminološke zveze.

5 Sklep ali *biti mimo*

Prislovi so praviloma terminološko neproduktivna besedna vrsta, vendar lahko postanejo del terminov, če izpolnjujejo naslednje kriterije:

- a) Niso primarno konotirani (zato tudi ne najdemo terminologiziranih zvez z *drugače, narobe*, ki vsebujeta vrednotenjski pomenski sestavini 'nejasnost', 'napačnost').
- b) Skupaj z glagolom ne tvorijo konotiranih zvez (npr. *pasti noter, zaslužiti postrani*), saj so že v SSKJ zveze glagola in prislova, ki skupaj tvorijo neki novi, frazeološki pomen, pogosto označene kot pogovorne, tudi ekspresivne.
- c) So določljivi po smeri/učinku (zato ni najti potrditev za zveze s *prècej*).

Pregledani vzorec *glagol+prislov* kaže potencialne terminološke kandidate, ki se lahko uveljavijo v posamezni stroki, kar kaže naslednji primer:

Vendar pa vsi ti in drugi primeri neskladij še nikakor ne pomenijo, da bi bilo določbe URS z ustreznimi spremembami nujno treba prilagoditi PUE, kajti, kot rečeno, določbe PUE, ki so v neskladju z ureditvijo URS, se lahko uveljavljajo v Sloveniji neposredno prek 3.a člena URS in mimo vseh drugih določb URS. (Podjetje in delo, 2005)

Viri in literatura

BĘDKOWSKA-KOPCZYK, Agnieszka, 2013: The event of emotional change in Slovene in the light of Leonard Talmy's typological framework. *Świat i słowo* 1(20). 221–242.

Evroterm. Večjezična terminološka zbirka. URL: <http://www.evroterm.gov.si/> (vpogled: 16. 10. 2015).

Fran = *Fran, slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (vpogled: 16. 10. 2015).

30 *Pokonci* in *postrani* sicer govorita o smeri navzgor, dimenziji višine, oz. o odmiku od središčne točke cilja, ki je za strokovni jezik oz. širše praktičnosporazumevalni jezik očitno nekoliko manj pomembna od smeri naprej, nazaj.

- JEMEC TOMAZIN, Mateja, 2014a: Kdaj je dobro postati trmast kot vol? Živalski frazemi v pravnih strokovnih besedilih. Ivana Vidović Volt (ur.): *Animalistički frazemi u slavenskim jezicima. Zbornik radova*. URL: http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Tomazin%20za%20WEB.pdf (vpogled: 20. 10. 2015).
- JEMEC TOMAZIN, Mateja, 2014b: Frazemi v znanstvenih besedilih. Vida Jesenšek, Dmitrij Dobrovol'skij (ur.): *Phraseologie und Kultur. Phraseology and culture*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 413–426.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2007: »Metafore«, v katerih govorimo v slovenščini frazeološko- konceptualnometaforična analiza frazemov govorenja. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 183–203.
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIČ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAVRIČ, Andreja, 2011: Psihosocialna podpora reševalcem. *Psychosocial Support for Rescuers. Ujma* 25. 297–303.
- PETRIC, Špela, 2015: *Slovenski večbesedni leksemi z vidika slovaropisja*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- SSF = Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: www.fran.si.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- VINTAR, Špela, 2008: *Terminologija. Terminološka veda in računalniško podprta terminografija*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za prevajalstvo.
- ŽAGAR KARER, Mojca, 2008: Geografski termini in frazeologija. *Jezikoslovni zapiski* 14/2. 101–122.
- ŽAGAR KARER, Mojca, FAJFAR, Tanja, 2015: Strokovnjaki in drugi uporabniki terminologije kot naslovniki terminoloških slovarjev. *Jezikoslovni zapiski* 21/1. 23–35.

*Mário Kysel*¹

Wyrażanie stosunków czasowych w słowackich i polskich związkach frazologicznych z komponentem *rok*

Analizując badany typ jednostek z komponentem *rok*, zarejestrowaliśmy oprócz dużej liczby jednostek o charakterze frazeologicznym także znaczną liczbę luźnych związków wyrazowych wyrażających pewny limitowany czasowo okres (na przykład *úrodný rok : rok urodzaju*, *volebný rok : rok wyborczy*, *rok Chopina : Rok Chopina*, ew. *Rok Chopinowski*, *chlapčenské roky : lata chłopięce*, *študentské roky : lata studenckie*), jak również zleksykalizowanych łączliwych związków wyrazowych (na przykład *akademický rok : rok akademicki*, *kalendárny rok : rok kalendarzowy*, *jubilejný rok : rok jubileuszowy*, *cirkevný rok : rok kościelny*, *univerzitný rok : rok uniwersytecki*) i terminów (*priestupný rok : rok przestępny*, *hospodársky rok : rok gospodarczy*, *rozpočtový rok : rok budżetowy*, *svetelný rok : rok świetlny*, *tropický rok : rok zaćmieniowy*, ew. *rok zwrotnikowy*). Stosując podejście komparatywne, w analizie zarejestrowaliśmy także takie jednostki, które w jednym języku mają status frazeologizmu, podczas gdy w drugim stanowią jedynie luźne lub łączliwe związki wyrazowe. Na przykład, na określenie odcinka czasu nieco dłuższego niż 365 dni, można w języku słowackim zastosować łączliwe związki wyrazowe *rok a niečo* lub, ew. *niečo vyše roka*, których ekwiwalentem w polszczyźnie jest frazeologizm *rok z okładem*.² Dla określenia odcinka jednego roku, język słowacki dysponuje tylko luźnym związkiem wyrazowym *celý rok*, podczas gdy w polszczyźnie zarejestrowaliśmy związek frazeologiczny *przez okrągły rok*.

Już na podstawie przytoczonych przykładów daje się zauważyć relatywne podobieństwo języka słowackiego i polskiego. Słowacki polonista Ferdinand Buffa (2002: 97) stwierdza, że między oboma językami »jest genetyczne, czyli także typologiczne pokrewieństwo, do czego się jeszcze przyłącza także bezpośrednia bliskość terytorialna [...], co spowodowało znaczną paralelność w rozwoju tych języków. Wbrew temu pomiędzy językiem polskim i słowackim istnieje także

1 Comenius University in Bratislava, Faculty of Arts, Department of Slavic Studies.

2 Podobnie też w przypadku słowackiego związku łączliwego *mať niekoľko rokov preč* polskim ekwiwalentem jest jednostka *mieć ileś lat z okładem*.

mnóstwo różnic, które wynikają z relatywnie samodzielnych procesów rozwojowych w obydwóch językach – zarówno wewnętrznych, ściśle językowych, jak i zewnętrznych, wynikających z odmiennych kontaktów z innymi językami, dalej związanych z różnicami w mentalności i w kulturze nosicieli tych języków, a także z różnych państwowo-politycznych i geomorfologicznych właściwości obydwóch krajów itp.« Przedstawione założenie teoretyczne służyło nam jako podstawa także do analizy korpusu słowackich i polskich związków frazeologicznych z komponentem *rok*, które wyrażają różne relacje czasowe.

Celem naszego artykułu jest porównanie badanego korpusu związków frazeologicznych w obu językach z punktu widzenia ekwiwalentności, przy czym bierzemy pod uwagę klasyfikację związków frazeologicznych według typów konstrukcyjnych zdefiniowanych przez Jozefa Mlacka (2001), która okazuje się najbardziej odpowiednia dla tego typu analizy.³

W analizie komparatywnej związków frazeologicznych według typów konstrukcyjnych wydzielonych przez J. Mlacka jako pierwsze przytoczymy frazeologizmy z budową syntagmy nieczasownikowej. W tekstach starszych i artystycznych znajdujemy związek frazeologiczny określający rok naszej ery (okres po urodzeniu Chrystusa) – słc. *roku Pána*, pol. *roku Pańskiego*, który jest dosłownym tłumaczeniem łacińskiego *A. D.*, czyli *anno Domini* (Šaling i in. 1997). Rok, w którym przytrafia się większa liczba negatywnych zjawisk, na przykład wypadków, niepowodzeń lub nieszczęść, w języku słowackim jest określany jako *čierny rok*,⁴ i tak samo w języku polskim *czarny rok*.⁵ Dla intensyfikacji wypowiedzi w celu podkreślenia ogólnej długości rocznego odcinka czasu w syntagmę obydwu języków wchodzi przymiotnik *boży*,⁶ por. słc. *celý boží rok*, i pol. *cały boży rok*. W obu badanych językach

3 Stosując analizę komparatywną, nie sposób zapomnieć o polskiej – jeszcze stale najpowszechniejszej, chociaż z dzisiejszego punktu widzenia zdaniem niektórych językoznawców już przestarzałej – klasyfikacji związków frazeologicznych Stanisława Skorupki, który wydziela według kryterium formalnego *wyrażenia, zwroty i frazy*, oraz według kryterium semantycznego *związki frazeologiczne stałe, łączliwe i luźne* (Skorupka 1977, 1985: 6). Obydwa kryteria są jednak pod względem porównania problematyczne i nie są zgodne ze słowacką teorią frazeologiczną.

4 Na przykład słowacki bard narodowy Pavol Országh Hviezdoslav napisał w 1888 r. zbiór wierszy pod tytułem *Čierny rok*, w którym zastanawia się nad sensem ludzkiego życia po bolesnej stracie swoich najbliższych – matki, ojca, brata.

5 Także w języku polskim znajdujemy publikację książkową z przytoczonym związkiem frazeologicznym *Czarny rok... Czarne lata*, która jest zbiorem wspomnień z czasów wojny i tragicznego losu narodu żydowskiego pod redakcją Haliny Szostkiewicz i Katarzyny Meloch.

6 Skoro przymiotnik bezpośrednio nie odnosi się do nazywania Boga, norma ortograficzna w obu językach zaleca stosowanie małej litery.

wysoką częstotliwość mają związki <dobry> rok na niečo : <dobry> rok na coś, w których zakodowana jest informacja o pomyślnym okresie dla desygnotu (na przykład <dobry> rok na huby : <dobry> rok na grzyby), jak również ekwiwalentna para związków frazeologicznych pochodzenia biblijnego *sedem chudobných rokov* : *siedem chudých lat*, wyrażająca okres nieurodzaju lub kryzysu gospodarczego albo ekonomicznego.⁷

Chcielibyśmy zwrócić uwagę na porównanie związków frazeologicznych o znaczeniu ‘bardzo rzadko’. Język słowacki dysponuje związkiem frazeologicznym *raz za uhorský (turecký) rok*.⁸ Temu związkowi frazeologicznemu poświęciła uwagę słowacka badaczka frazeologii Jana Skladaná, która konstatuje, że jego powstanie było motywowane faktem wynajmowania żołnierzy do służby podczas wojen tureckich na Węgrzech na określony czas, który zazwyczaj corocznie, czyli z roku na rok był przedłużany. W języku polskim zarejestrowaliśmy ekwiwalent parcjalny z innym atrybutem, jak również z innym komponentem określającym odcinek czasu *raz na ruski miesiąc*. Polski językoznawca Mirosław Bańko (2014) przytacza takie wyjaśnienie: »Nowa księga przysłów polskich pod red. J. Krzyżanowskiego objaśnia rzecz następująco: “Miesiące w kalendarzu juliańskim (ruskim) kończą się o 12 dni później, stąd urosło mniemanie ludowe, że ruski miesiąc jest dłuższy”.« We współczesnej polszczyźnie zarejestrowaliśmy także związek *raz na ruski rok*, który jest aktualizacją poprzedniego frazeologizmu⁹, jak również związek *popamiętać ruski miesiąc* o znaczeniu ‘doznać karę dotkliwie’, który nie ma w języku słowackim ekwiwalentu frazeologicznego. Różniące się czynniki motywujące powstanie frazeologizmów przypisujemy odmiennej sytuacji historycznej i geopolitycznej w poszczególnych krajach.¹⁰ Oprócz przytoczonego związku frazeologicznego

7 Pierwotnie w historii biblijnej (Rdz 41, 1–36) Józef wyjaśnia sny faraona, w których pojawia się 7 chudych i 7 tłustych krów. W znaczeniu alegorycznym zwierzęta zastępują lata – 7 lat urodzaju się zmienia na 7 lat nieurodzaju i biedy, co zostało zachowane także w przytoczonym frazeologizmie. Na marginesie zarejestrowaliśmy także analogiczne zastosowanie tych związków frazeologicznych o znaczeniu pozytywnym wyrażającym bogactwo, dobrobyt i dostatek (tak jak w historii biblijnej), por. *sedem bohatých rokov* : *siedem obfitych lat*.

8 Niższą częstotliwość zarejestrowaliśmy przy alternującym starszym atrybucie *turecký*.

9 Mniemamy, że aktualizację związku frazeologicznego poprzedzało zacieranie wiedzy o dwunastodniowej różnicy między kalendarzem juliańskim i gregoriańskim, w związku z czym po logicznej ocenie niższej częstotliwości w dłuższym okresie doszło do aktualizacji frazeologizmu *raz na ruski miesiąc* na *raz na ruski rok*.

10 Podczas gdy Słowacja jako część Austro-Węgier intensywnie brała udział w wojnach tureckich, Polski – biorąc pod uwagę jej położenie geograficzne – konflikt ten bezpośrednio w takim stopniu nie dotyczył.

warto wspomnieć także o pozostałych polskich frazeologizmach o identycznym znaczeniu wyrażającym niską częstotliwość powtarzania czynności, które są z formalnego punktu widzenia parcjalnie ekwiwalentne – *<raz> od wielkiego dzwonu*¹¹ i *<raz> od <wielkiego> święta*.¹²

Liczną grupę związków frazeologicznych z budową syntagmy nieczasownikowej stanowią frazeologizmy odnoszące się do pewnego okresu w życiu człowieka lub do jego wieku. Analiza materiału pokazała, że komponent *rok* nie zawsze pojawiał się tylko w liczbie pojedynczej, mógł wystąpić także w liczbie mnogiej – w polszczyźnie tylko w formie *lata*, która odpowiada słowackiemu leksemowi archaicznemu i poetyckiemu w liczbie mnogiej *letá*¹³ (por. SSSJ, KSSJ, SSSJ), ewentualnie jeśli chodziło o wyrażanie liczby lat, w języku polskim przez leksem *wiek (vek)*.¹⁴ W przypadku związku frazeologicznego *človek stredných rokov*, czy też *človek v stredných rokoch*, frazeologizm w języku polskim nie zawiera badanego komponentu *rok*, ale *wiek – człowiek w średnim wieku* (analogicznie znamy także słowacki frazeologizm *človek v strednom veku*). Jeśli chodzi o wyrażenie jeszcze bardziej zaawansowanego wieku, w języku słowackim rejestrujemy związek frazeologiczny *človek (muž, žena) v rokoch*, natomiast w polszczyźnie ponownie z komponentem *wiek* poszerzonym o atrybut – *człowiek w podeszłym wieku*,

11 Związek frazeologiczny jest w porównaniu z przytoczonymi cytowanymi jednostkami synonimicznymi nowszy. Oznacza najbardziej znany, do niedawna największy polski dzwon, który w 1520 r. ufundował Zygmunt I Stary. Dzwon ten do dzisiaj znajduje się w katedrze wawelskiej w Krakowie. Sposób, w jaki przedostał się do frazeologii języka polskiego, przybliżyła Monika Hyla (2008: 21): »W czasach I Rzeczypospolitej głos "Zygmunta" rozlegał się nad dachami Krakowa ponad 100 razy każdego roku. Dzisiaj dzieje się to znacznie rzadziej, ok. 30 razy, z okazji świąt kościelnych. Stąd powstało powiedzenie: *od wielkiego dzwonu*.«

12 Jednostka wyraża sporadyczność przez porównanie powtarzania wydarzeń do częstotliwości wielkich (znaczących) świąt w trakcie roku.

13 Tej formy gramatycznej, która powstała przez liczenie roku jako pory od lata do lata (czyli od żniwa do żniwa), nie znajdziemy tylko w starszych tekstach, ale też na przykład w słowackim śpiewniku katolickim (*Jednotný katolícky spevník*), por. »Tridsaťtri liet si pracoval, – kým si život svoj dokonał – mne nevinnosť navrátil, navrátil – Otcovi dlh zaplatil« (2012: 261); »Štyridsať liet som ľa vodil, – mannu som ti z neba hodil, – dal som ti aj zem prehojnu a ty páchaš zradu zbojnu« (ibid. 304); »Ajhľa, skvie sa oltár Pána slávy, presväta nám obeť nastáva, ktorú cez tisíc liet Cirkev slávi a vo vlasti našej konáva. Za príkladom dávny sa to robí Cyrila, Metoda svätej doby, ktorí rozkaz Kristov plnili, pamäť jeho smrti slávili« (ibid. 491).

14 Wiek w frazeologii nie musi być wyrażony tylko przez komponenty *rok, roky, letá* czy *vek*, por. *starý ako Matuzalem : stary jak Matuzalem* (choćaż znamy także związki *matuzalemský vek : osiagnáč vek matuzalemowy, <mieć> matuzalowe lata, oslavovat abrahámoviny : obchodzić Abrahama* (obchodzić 50 lat).

jak również frazeologizm z badanym komponentem *rok* w liczbie mnogiej – pol. *na stare lata*, co w języku słowackim wyrażone jest komponentem somatycznym *na staré kolená*.

W obydwu badanych językach do częstych frazeologizmów należą jednostki wyrażające dłuższy okres (w większości trwający kilka lat, ew. kilkadziesiąt lat) za pomocą komponentu *rok* w liczbie mnogiej, por. *po dlhé roky* : *po dlugie lata*. Parcjalną ekwiwalencję rejestrujemy także w przypadku pary frazeologizmów wyrażających życzenie pomyślnego poczęcia i urodzenia dziecka, por. słowackie *Do roka proroka!* i pol. *Co rok <to> prorok!*, chociaż w języku polskim przytoczony związek frazeologiczny ma także znaczenie negatywne, wyrażające krytyczną czy też pogardliwą postawę wobec ilości dzieci w rodzinie. Związek frazeologiczny *do roka a do dña* wyrażający pewność i przekonanie, że dane wydarzenie będzie miało miejsce w ciągu jednego roku, zarejestrowaliśmy tylko w języku słowackim.

Do równie licznej grupy należą frazeologizmy z budową syntagmy czasownikowej. Słowacki związek frazeologiczny podkreślający całe trwanie roku jako jednostki czasu ma formę *ako je rok dlhý*, podczas gdy jej polski ekwiwalent – *jak rok długi* eliptycznie pomija czasownik. Na wyrażenie szybkiego upływu czasu istnieją w obydwóch językach parcjalne ekwiwalenty frazeologiczne *roky (rôčky) idú* : *lata leca*, przy czym polski związek frazeologiczny wyraża wyższy stopień intensyfikacji. Ze społecznego punktu widzenia wiek postrzega się współcześnie jako intymną informację osobową, o którą nie należy pytać, szczególnie kobiet. W obu badanych językach znajdujemy kilka frazeologizmów odnoszących się do wieku człowieka. Porównując wiek, język słowacki zachowuje badany komponent *rok* – *byť v niečích rokoch*, natomiast polszczyzna tego nie czyni – *być w czymś wieku*. W obu językach istnieje natomiast frazeologizm pochodzenia biblijnego wyrażający konkretny wiek, to znaczy 33 lata – *mať Kristove roky* : *być w wieku chrystusowym*. Im człowiek jest starszy, tym delikatniej mówi o swoim wieku. Okres od trzydziestego do czterdziestego roku życia eufemistycznie określa związek frazeologiczny *byť v najlepších rokoch*, po polsku bardziej poetycko *być w kwiecie wieku*. W obu językach zarejestrowaliśmy także związki frazeologiczne starszego pochodzenia odnoszące się do wieku młodzieńczego i czasów dzieciństwa – *teľacie roky* : *cielęce lata*, ew. *cielęcy wiek* oraz w języku polskim także *szczenięce lata*. Nie tylko wiek, lecz także samo starzenie się jest tematem, w przypadku którego stosuje się substytucję eufemistyczną, por. *mať svoje roky (rôčky)* : *mieć swoje lata*, ew. *cítiť (pociťovat) roky* : *czuć lata*.

W związku z niewywiązaniem się z obowiązków, na przykład w szkole, kiedy uczeń powtarza rok, w obydwóch badanych językach istnieje związek frazeologiczny *stratiť rok* : *straciť rok*, przy czym w języku polskim znajdujemy także bardziej ekspresyjny frazeologizm synonimiczny *siedzieć drugi (trzeci) rok w klasie*. Podobnie jest to także w przypadku zatrzymania osoby podejrzanej i ograniczenia jej wolności osobistej, kiedy skazany może po ostatecznym wyroku sądu *dostať rok* : *dostać rok*¹⁵ (z pominięciem eliptycznym leksemu *väzenia* : *więzienia*). Na metaforyczne wyrażenie przebiegu wydarzeń w czasie jednego roku rejestrujemy w obydwóch badanych językach frazeologizm *keď (skôr než) sa rok s rokom stretne (zide)* : *jak (zanim) rok z rokiem się zejdzie (zlewa)*.

Jako ostatni związek frazeologiczny z budową syntagmy czasownikowej przytaczamy przykład ekwiwalencji parcjalnej związanej z paralingwistycznym postrzeganiem rzeczywistości. Ekspresyjne wyrażenie zacofania lub regresu można wyrazić za pomocą słowackiego frazeologizmu z komponentem zooapelacyjnym – *byť sto rokov za opicami*, który obrazowo przedstawia zacofanie i desygnat czasowo przyporządkowuje jeszcze do wcześniejszego okresu, niż przytoczone ssaki zamieszkiwały naszą planetę. Komponentem polskiego ekwiwalentu jednak nie jest zooapelatywum, a antroponim *Murzyn*, por. *być sto lat za Murzynami*. W polskim przykładzie rejestrujemy więc wyraźnie wyższy stopień ekspresyjności, która wywołuje spór z punktu widzenia przestarzałego stereotypu rasowego.¹⁶ Różnica pomiędzy komponentami w języku słowackim i polskim jest jednak sporna, skoro ludzi rasy czarnej także na Słowacji (i w innych krajach) obraźliwie wyzywano »czarnymi małpami«.

Analizując materiał, zwróciliśmy uwagę na liczną grupę frazeologizmów, które charakteryzują się swoją schematycznością, semantyczną transpozycją, zauważalną stabilnością (która jest odczuwalna szczególnie w porównaniu

15 Komponent wyrażający liczbę lat nie jest numerycznie ograniczony i zależy od wysokości udzielonej kary.

16 Problematyką tą w środowisku polskim zajmuje się na przykład Desire Rasolmampionona, pierwszy ciemnoskóry polski profesor. »Aby zrozumieć problem wynikający z używania określeń “Murzynka” czy “Murzyn”, warto wrócić do pochodzenia słowa. Jak podano w *Etymologicznym słowniku języka polskiego* autorstwa Andrzeja Bańkowskiego, określenie “Murzyn” pojawiło się w języku polskim w XIV-wiecznych psalterzach jako przekład z łacińskiego “Aethiops” (gr. “Aitiops”), który oznacza ‘ciemnolicy’. Słowo “Murzyn” [...] zostało przypisane innej biblijnej postaci – diabłu, czyli złu wcielonemu w postać ludzką. I z tym sugestywnym wyobrażeniem w pierwszej chwili kojarzony jest do dziś człowiek o czarnej skórze.« (Rasolmampionona 2011: 15) O negatywnej ekspresyjności świadczy stwierdzenie polskiego historyka Pawła Średzińskiego (2011: 23), według którego: »Afrykanin [...] nie chce być Murzynem, Polak – Polaczkiem, a gej – pedałem.«

z paralelnymi całkiem żywymi, nieograniczonymi typami konstrukcji syntaktycznych), jak również wyrazową ekspresyjnością, czyli właśnie wszystkimi podstawowymi cechami frazeologizmu (Mlacek 2001: 69).

Jako pierwszą absolutnie ekwiwalentną parę frazeologizmów przytaczamy schemat z reduplikacją komponentu *rok*, który w wypowiedzi uważamy za nieistotny, wyrażając, że nie zależy nam na okresie o długości 365 dni, por. słc. *rok-nerok*, pol. *rok nie rok*. Stosunkowo rozszerzoną grupę frazeologizmów tego typu tworzą jednostki wyrażające ciągłość (*rok čo rok : rok w rok* – ‘każdy rok’), kolejność, czy też gradację (*každým rokom : z každým rokiem*, *z roka na rok : z roku na rok*, ale w j. polskim też *z rok na roku; od roka k roku : od roku do roku*), zmianę (*rok po roku : rok po roku*), intensyfikację (*roky a roky : lata i lata*, o znaczeniu ‘długie lata’), czy powtarzanie badanego okresu (*rok za rokom* i w j. słowackim też *rok po rok : rok za rokiem*). Znaczenie ‘nie jest ważne, czy dokładnie rok, czy więcej lub mniej’ wyraża jednostka *rok sem, rok tam*, w j. słowackim też *rok hore-dole (dolu)*, w j. polskim *rok w tę, rok we w tę* ale też w wersji ortograficznej *rok wte i wewte*. Frazeologizm podkreślający fakt, że w wymienionym okresie nie panuje zadowolenie, lub czegoś komuś w nim brakuje, ma w obydwóch językach formę *rok nie je rokom bez (ked’) ... : rok nie jest rokiem bez (kiedy) ...* Z drugiej strony akceptowanie wydarzeń, które nadchodzą podczas tego okresu, wyrażają jednostki *rok ako rok : rok jak to rok* i *rok je rok : rok to <tylko> rok*. Znaczenie zgorszenia i zdziwienia wyraża frazeologizm *čo je to za rok : co za rok*, i znaczenie zaskoczenia z nieoczekiwanych zdarzeń w trakcie roku, bez względu na to, czy pozytywnych lub negatywnych wyraża jednostka *to je ale rok : ale rok*. Związek frazeologiczny *ked’ rok tak rok : jak rok to rok* o znaczeniu podporządkowania się do określonego okresu powstał eliptycznie. Jako ostatni związek frazeologiczny tego typu przytaczamy parę frazeologizmów z częściowo absolutną (z punktu widzenia formy) a częściowo parcjalną ekwiwalencją (z punktu widzenia występowania terytorialnego). Ekwiwalentem słowackiego schematu *roky rokuce*, wyrażającego bardzo długi okres, jest polski związek frazeologiczny *lata lateczne*, ale jego zastosowanie jest wyłącznie ograniczone przez terytorium Kaszub, ponieważ chodzi o regionalny kaszubsko-kociewski frazeologizm (por. B. Szczepińska 2003).

W obydwóch badanych językach istnieje także kilka nawzajem nieekwiwalentnych związków frazeologicznych, które charakteryzuje obecność schematu. Słowacki frazeologizm *nie je rok ako rok* w j. polskim miałby tylko formę opisową *każdy rok jest inny*. Słowackich frazeologizmów *rok R* (na podstawie pierwotnego związku frazeologicznego *deň D*), *rok s veľkým R* i *rok rokov*

(‘ten najlepszy rok’) nie tworzy się w j. polskim w takiej formie, ekwiwalentem tłumaczeniowym byłby frazeologizm *rok jakich mało*. Z punktu widzenia konstrukcji są też nieekwiwalentne słowackie związki frazeologiczne *takto rok* (‘rok temu’) i *na takto rok, do takto roka* czyli ‘za rok’.

Polski frazeologizm o charakterze schematu *rok rokiem* i o semantyce ‘nie jest ważne, że chodzi o rok’, nie ma w języku słowackim ekwiwalentu, dlatego przybliżonym rozwiązaniem tłumaczeniowym byłby inny, już wspomniany, frazeologizm słowacki *rok ako rok*.

Analizowany korpus słowackich i polskich związków frazeologicznych z komponentem *rok* potwierdził tezę, że wbrew pokrewieństwu genetycznemu i dużej liczbie absolutnie ekwiwalentnych jednostek w obu językach występują także parcjalnie ekwiwalentne, jak również nieekwiwalentne związki frazeologiczne. W oparciu o analizowany materiał frazeologiczny udowodniliśmy stosunkowo szerokie zastosowanie jednostek wyrażających lub odnoszących się do pewnego odcinka czasu (w naszym przypadku *rok*). Stwierdzenie występowania frazeologizmów o charakterze schematu (nie tylko z badanym komponentem *rok*), które w polskiej literaturze fachowej były dotychczas wspominane tylko marginalnie, stwarza podstawę do kontynuacji słowacko-polskich badań frazeologicznych.

Źródła i literatura

- BAŃKO, Mirosław, 2014: Odpowiedź na pytanie w Poradni Językowej: Teraz bardzo proszę o wyjaśnienie, skąd wziął się *ruski miesiąc* czy też rzadziej używany *ruski rok*. URL: <http://sjp.pwn.pl/poradnia/haslo/b-ruski-b-miesiac;5034.html>.
- BUFFA, Ferdinand, 1993: *O polskej a slovenskej frazeológii*. Bratislava: Veda.
- BUFFA, Ferdinand, 1998: *Frazeologický slovník polsko-slovenský*. Prešov: Náuka.
- BUFFA, Ferdinand, 2001: *Z polsko-slovenských lexikálnych vzťahov*. Prešov: Náuka.
- BUFFA, Ferdinand, 2002: O formálnych polsko-slovenských lexikálnych rozdieloch. *Slavica Slovaca* 37. 97–106.
- DOBŘÍKOVÁ, Mária, 2011: Lexikálno-sémantická charakteristika slovenských a bulharských ustálených slovných spojení s komponentom *zlato, zlatý*. *Philologica* LXVII. Bratislava: Univerzita Komenského. 99–110.
- ĐURČO, Peter, MLACEK, Jozef, 1995: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul.
- GŁOWIŃSKA, Katarzyna, 2012: *Słownik frazeologiczny*. Poznań: IBIS.
- HYLA, Monika, 2008: Serce, które waży... 350 kg! *Niedziela*. Częstochowa: Kuria Metropolitalna. 20–21.

- Jednotný katolícky spevník*. K. Kročková (red.), 2012. Trnava: Spolok sv. Vojtecha.
- KSSJ = *Krátky slovník slovenského jazyka*. J. Kačala, M. Pisárčiková, M. Považaj (red.), 2003. Bratislava: Veda.
- KARAMALLA, Nagmeldin, 2011: »Czyż nie jest pan Murzynem? Przecież nawet w książkach dla dzieci jest tak napisane«. *Jak mówić i pisać o Afryce*. Warszawa: Fundacja Afryka Inaczej. 16–17.
- MLACEK, Jozef, 2001: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. Bratislava: STIMUL.
- RASOLMAMPIONONA, Desire, 2011: Murzynka i Murzyn? *Jak mówić i pisać o Afryce*. Warszawa: Fundacja Afryka Inaczej. 15.
- SKORUPKA, Stanisław, 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego A – P*. Warszawa: Wiedza powszechna.
- SKORUPKA, Stanisław, 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego R – Ź*. Warszawa: Wiedza powszechna.
- SSJ = *Slovník slovenského jazyka. III. P – R*. Š. Peciar (red.), 1963. Bratislava: Vydavateľstvo SAV.
- SSSJ = *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. K. Buzássyová, A. Jarošová (red.), 2006. Bratislava: Veda.
- SSSJ = *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. A. Jarošová, K. Buzássyová (red.), 2011. Bratislava: Veda.
- ŚREDZIŃSKI, Paweł, 2011: Najlepszy sposób na murzyna. *Jak mówić i pisać o Afryce*. Warszawa: Fundacja Afryka Inaczej. 23–24.
- SZCZEPIŃSKA, Bożena, 2003: Lata lateczne – prastary frazeologizm kociewsko-kaszubski i podobne mu wyrażenia tautologiczne. *Nazwy i dialekty Pomorza dawniej i dziś*. R. Wosiak-Śliwa (red.). Gdańsk: Wydawnictwo Gdańskie.
- Veľký slovník cudzích slov*. Samo Šaling, Mária Ivanová-Šalingová, Zuzana Maníková (red.), 1997. Veľký Šariš: SAMO – AAMM.

Matej Meterc

Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas

1 Cilj prispevka

Nesorazmerje med množico terminov in laičnih izrazov na paremiološkem polu ter njihovim mankom na neparemiološkem polu stavčnih frazemov je po našem mnenju povezano z različno mero uzaveščenosti teh polov pri govorcih in tudi raziskovalcih. Terminologijo je treba obravnavati kot ločeno strukturo, ki teži k sistematični urejenosti. Čeprav je dinamika frazeoloških terminov tudi posledica pozne uveljavitve frazeologije v drugi polovici 20. stoletja, pa v veliki meri izvira iz frazeoloških danosti. Namen prispevka je bolj opozoriti na terminološke in z njimi povezane raziskovalne vrzeli kot upravičevati posamezne termine. Tudi če bi želeli upravičiti njihovo rabo, se tega ne bi lotili z opiranjem na rabo laičnih oznak, ki so, kot bomo pokazali, v rabi izredno razpršene. Terminologizacija izrazov, ki v laični rabi niso pogosti ali sploh ne prisotni, ni problematična. Še več, termina reklo za besednozvezne in rečenica za stavčne frazeme (Toporišič 1974: 273) razumemo kot poskus preseganja množice laičnih izrazov z namenom ustvarjanja dovolj široke tipologije. Ločnica, ki jo je podal Toporišič (1985: 33), ustreza razliki med frazemi, ki so samo gradniki besedila, ter frazemi, ki so tekstemi (Permjakov 1970: 9–10, Mlacek 1983: 136). Da ne gre le za osrednje paremiološke žanre, pričajo Toporišičevi navedki neparemioloških rečenic, npr. *Za božjo voljo*, in dialoških paremij (1974: 275).¹ Tipologije rečenic se Toporišič (1974: 274) ni lotil in do njene ureditve v slovenskem prostoru v polni meri ni prišlo. Po zamenjavi izraza reklo s terminom besednozvezni frazem v 90. letih je začela tudi raba rečenice pešati. V zadnjem času tako frazeologi (prim. Kržišnik 2005, Jesenšek in Ulčnik 2013) kot folkloristi (prim. Stanonik 1999, Babič 2010, 2012) uporabljajo termin pregovor.² Paremije so po

1 Izraz *paremija* kot sopomenko *paremiološke enote* uporabljamo (že v Meterc 2014b) po vzoru ruskega termina *паремия* in slovaškega *parémia* iz (danes že klasičnih) Permjakovovih in Mlackovih del.

2 Babič (2010: 154) navaja definiciji rečenice in pregovora iz Enciklopedije slovenskega jezika (Toporišič 1992: 251) in trdi, da med njima »jasne razlike v jezikoslovju in folkloristiki še ni«, s čimer se ne moremo strinjati, ker gre med terminoma za jasno opredeljen (Toporišič 1974, 1985) nadpomenski odnos.

Permjakovu (1988: 80) jezikovni klišeji v obliki povedi ali manjše verige povedi. Mlacek (1983: 136) strne, da so to frazemi, ki imajo poleg frazeoloških značilnosti še značilnosti folklornih žanrov. V raziskave za slovenski paremiološki minimum in optimum (Meterc 2014b, 2015) smo vključili take, ki izpolnjujejo pogoj heterositativnosti (Mieder 2004). Tako je bil izhodiščni korpus za minimum odprt za pregovore, reke, splošnice, stavčne krilatice in wellerizme. Da pregovori v širokem okviru stavčnih frazemov številčno ne prevladujejo, kaže dejstvo, da v Čermákovem češkem slovarju stavčne frazeologije (2009), trenutno verjetno najmodernejšem frazeografskem delu, pregovorni frazemi, ki se jim je po empiričnem merilu uspelo uvrstiti v slovar, predstavljajo le deset odstotkov gesel. Razlog za pozornost, ki so jo med stavčnimi frazemi deležni pregovori, pa vidimo v njihovem središčnem položaju na paremiološkem polu, saj naj bi obsegali tri četrtine paremiološkega fonda (Permjakov 1988: 84). Poleg tega predstavljajo jezikovni prestiž oz. »narodno bogastvo«, »ljudsko modrost«, »nacionalno posebnost« ipd. Zadnja oznaka se odraža v množici raziskav, ki se, kot strne Dobrovol'skij (2012), zadovoljijo s proučevanjem kulturnospecifičnih fenomenov, ne posvetijo pa se njihovi kulturnosemiotični problematiki.

2 Stavčni frazemi in različna laična ter terminološka poimenovanja zanje

Pregledi obravnave slovenske stavčne frazeologije od 90. let (Kržišnik 2013: 25, Meterc 2014b: 15–16) kažejo, da je največ pozornosti namenjeno pregovorom, manj drugim paremijam, najmanj pa neparemiološkimi stavčnim frazemom.

2.1 Termini za (paremiološke in neparemiološke) tipe stavčnih frazemov

Laični opisi pregovorov se v veliki meri skladajo z definicijami (Mieder 2004: 3) – tudi s slovensko: »skrčeni moralno-etični obrazci dane skupnosti« oz. »tradicionalni stereotipi njenega samozavedanja in samoidentifikacije« (Kržišnik 2008: 38). Samostojnih raziskav rekov ni, poleg tega pa »znanje (še) ni kake zanesljive definicije« (Stanonik 2008: 149). Po Mlacku (1983: 131) sta za pregovore značilna didaktičnost in zaključenost misli, za reke pa manko didaktičnosti in nezaključenost. Tipičnih rekov ni težko prepoznati (Meterc 2014b: 51), težje pa je s prehodnimi pojavnostmi (Mlacek 1983: 138). Pripomnimo, da se ravno pri rekah zastavlja vprašanje meje med paremiološkim in

neparemiološkimi, ki bi jo frazeologi morali postaviti z odločitvijo, ali je za tipološko uvrščanje enot, kakršna je *Ura je cajt*, pomembno, da imajo govorce o njih ustvarjeno žanrsko predstavo. Od rekov se po pomenski izpraznjenosti razlikujejo splošnice (Kržišnik 2014: 193), ki poudarjajo nekaj »samo po sebi umevnega«. Splošnice in šaljivi odgovori (Пермяков 1970: 90) si kot neozaveščeni žanri zaslužijo obravnavo v ločenem članku. V slovenskem prostoru posebna pozornost stavčnim krilaticam ni bila posvečena, razen v okviru izcitatnih bibličnih frazemov (Kržišnik 2000). Žanr krilatice opredeljujemo kot izcitatni frazem, ki ga spremlja zavest o njegovem avtorstvu, ki pa – kot bomo pokazali v nadaljevanju – še zdaleč ni značilna za vse frazeme, ki se jim da dokazati izvor. Za ločevanje od nefrazeologiziranih citatov je merilu pripisovanega avtorstva treba dodati merili rabe izven izvirne motivacije (Mlacek 1981: 211) ter pretvorbe besedilnega smisla, ki ga ima stalni citat, v leksikalni pomen izcitatnega frazema (Kržišnik 2000). Po mnenju Ljudmile Djadečko (2008: 51–52) so si krilatice v 20. stoletju začele deliti strukturno mesto z enotami reklamnega izvora in jih uporabljajo širše množice govorcev. V zadnjem času se je paremiološkimi žanrom, obravnavanim v slovenski frazeologiji, pridružil antipregovor (Babič 2010, Meterc 2013, 2014a, 2014b), ki nastane s satirično igro s pomenom pregovora (Mieder 2004: 28) ter s premikom od splošnega h konkretnemu in od resnega k šaljivemu (Mlacek 2009: 146). Opisali smo kritične pristope k terminu (Meterc 2013: 365, 2014a: 113, 2014b: 35) ter se opredelili za ožji (Miederjev) koncept.³ Razloček med jezikoslovnim tipom in tipom recepcije (žanrom) vzpostavljamo z empirično preverljivima poznanostjo in pogostnostjo. Antipregovore in preostale podtipе antifrazemov, vključno s t. i. wellerizmi, lahko razumemo kot metažanre. Wellerizmi nastanejo s posebnim tipom sobesedilne prenovitve (Grzybek 1994), samostojen tip pa so zaradi svojega – v slovanskih jezikih sicer maloštevilnega (Grzybek 1994: 290) – ustaljenega jedra. Med ustaljenimi wellerizmi omenimo *Vsak po svoje je rekel tisti, ki je kravo s svedrom drl*, ki je poznan le tretjini anketiranih govorcev (Meterc 2013: 364). Slovstvena folkloristika proučuje še širše paremiološko zaledje, ki se mu frazeologija običajno ne posveča (Permjakov 1970: 102), npr. uganke, zagovore in moli-

3 Po širšem (Walter, Mokienko 2005: 5) termin obsega še šaljive enote, ki so bodisi nastale po pregovornih konstrukcijskih vzorcih ali neodvisno od njih. Med tekstemi, ki parodirajo le konstrukcijski vzorec, je v slovenščini, kot se lahko prepričamo na spletu, posebno tvoren vzorec *bolje X kot Y*. Nekaj jih navaja tudi Babič (2010). Opozarjamo, da bi terminologizacija laične oznake »novi pregovor« zanje (Babič 2010: 160) lahko delovala zaviralno, saj bi jih izenačila z enotami, ki so ustaljene in s semantične plati pregovorne, npr. *Dva sta družba, trije so gušva* (Meterc, 2014b: 58) ter *Manj je več* (Jesenšek in Ulčnik 2013: 282). Ker po Miederjevem konceptu niso antipregovori, te neustaljene enote označujemo za *kvazipregovore*.

tvice (Stanonik 1999, 2008, Babič 2012). Vražam in vremenskim napotilom ter verjamem se v tem prispevku ne bomo posvetili. Frazološkost teh enot je zaradi konkretiziranega denotata vprašljiva (Mlacek 1981: 211). Kot ugotavlja Stramljič Breznik (2001: 99), navaja SSKJ za nefrazeološke komunikacijske oblike izraz vljudnostna fraza, sama pa predlaga izraz vljudnostni obrazec. Na neraziskano področje neparemioloških stavčnih frazemov je opozarjal že Mlacek (1983: 137). V spominu so shranjeni kot vnaprej izoblikovana poved (Toporišič 1985) in zanje lahko uporabimo merili anomalnosti in kombinatorične edinstvenosti kot za druge frazeme (Čermák 2001: 93). Sem sodijo sporočanje/komunikacijski (Stramljič Breznik 2001) ali pragmatični frazemi (Kržišnik 1994, Jakop 2006), opozorimo pa, da je polje širše, saj mnogi stavčni frazemi, ki jim paremiološkosti ne pripisujemo, izražajo tudi denotativni pomen (npr. *Ura je cajt*).

2.2 Laični izrazi za paremiološke žanre v tisku 19. in prve polovice 20. stoletja

Prikazali bomo pestrost laičnih izrazov za paremiološke žanre v tisku 19. stoletja in prve polovice 20. stoletja, ki ga ponuja portal Digitalne knjižnice Slovenije. V njem najdemo za osrednje paremiološke žanre predvsem oznake *rek*, *izrek*, *prislovica* in *pregovor*, predstavili pa bomo še nekaj izrazov. Oznake iz tega obdobja ne moremo prikazati s pomočjo korpusnih zgledov uvajalnih sredstev (v nadaljevanju US). Omejili se bomo na njihovo vlogo v naslovih, pod katerimi so bili frazemi objavljeni, ter na nekaj US iz satirične revije Škrat. Čeprav gre pogosto za objave zbiralcev in raziskovalcev, je izrazje poljubno in laično rabljeno. V Kmetijskih in rokodelskih novicah (dalje: KIRN) pod rubriko »Štajarske prislovice« najdemo tako tipične pregovore kot *Počasi se tudi deleč pride* kakor tudi besednozvezne frazeme kot *imeti več sreče kakor pameti* (18. 8. 1847). Iz objave 21. 10. 1846 je razvidna izenačitev s pregovorom: »/.../ za natis v Novice poslali prislovic ali pregovorov štajarskih Slovincov.« Besednozvezne frazeme najdemo tako pod naslovom »Prislovice iz Istre« (npr. *uljem oganj gasiti* 23. 7. 1856), kakor tudi pod naslovom »Prislovice in reki iz Istre« (*hodi smokve solit*) v istem časopisu (9. 8. 1871), zato sklepamo, da oznaka *rek* ni bila rezervirana le zanje. Pripomnimo, da vraže isti časopis včasih navaja pod oznako *prislovica*, včasih pa ločeno. Šašelj (1906: 4) jo izenačuje s pregovorom in reko: »O Belokranjcu se lahko reče, da govori v pregovorih. Za vsako priliko ima primeren rek ali pregovor. In kako lepe so te prislovice, koliko zanimivega je v njih!« Pod oznakama

»Slovenski pregovori« v KIRN (od 1848 do 1849) in »Pregovori« v revijah Zvonček (1913) ter Angelček (1927) prevladujejo pregovori. Ob pregovorih v reviji Škrat najdemo US *geslo* (25. 2. 1883), *pregovor pravi* (25. 3. 1884) in *po starem kitajskem pregovoru* (20. 1. 1883).⁴ Ob objavah »Modrost v pregovorih domačih in tujih« v reviji Vrtec (1915–1924) so poleg jedra, kjer prevladujejo pravi pregovori, v podrubriki »Reki« besednozvezni frazemi ter tudi pragmatični stavčni frazemi npr. *Lahka mu zemljica* (1. 9. 1919) ali *Lepa je ta!* (februar 1921) in redkeje reki npr. *Konje prodal, z mačko oral* (avgust 1923). Redko označujejo pregovore (»Tibetski reki« v Vrtcu). Izraz se navezuje tudi na enote z znanim avtorstvom (»Reki sedmerih modrijanov« v Domu in svetu), ki jih sicer običajno opisuje izraz *izrek*, npr. objave Zlati izreki iz KIRN. V prvi (14. 5. 1853) so pri petih navedeni avtorji, večinoma pa so enote daljše od pregovorov in nimajo tipičnih konstrukcijskih vzorcev. Tudi drugod je težko reči, ali gre za pregovore ali avtorske enote. Oznaki za avtorske enote sta v starem tisku še *pametnica* (prim. Stanonik 2008) in *domislica*, ki se pojavljata z izrazoma *pregovor* in *rek* (npr. Vrtec 1900). V objavi »Pametnice« (Zvonček 1928) najdemo pregovore. Ponekod (Dom in svet 1920) *domislica* označuje navedke (ne)posrečenih izjav, ki se (danes in že v KIRN 1901) laično označujejo z izrazom *cvetka*. Tako antipregovore kot wellerizme najdemo tudi v tisku 19. stoletja. V Škratu smo našli kopico antipregovorov in wellerizmov, niso pa vsi opremljeni z US. Izjema je seznam desetih antipregovorov iz te revije (1883) z naslovom »Popravljeni pregovori«. Med njimi so enote kot *Kdor drugemu jamo koplje, piše članek v Tagespost*. Tem sledi rubrika »Nasledni pregovori ostanejo brez spremene«, kjer je uganka *Šviga švaga čez dva praga* in šest pregovorov. Brez US je antipregovor *Kar danes lahko skaziš, počakaj na jutri* (19. 9. 1885). V isti reviji (7. 2. 1885) najdemo tudi objavo s štirimi oblikami, ki posnemajo vremenske pregovore npr. *Kadar na svete Agate dan sneži ali dežuje, doma za pečjo Škrat dovtipe kuje*. Namesto parodije konkretnih enot gre za oponašanje žanrskega vzorca oz. za kvazipregovore. Wellerizem, ustaljen tudi v sodobni slovenščini (Meterc 2013: 364), najdemo v Škratu v skladijskih variantah *Bomo že potlej videli, je rekel slepec* (20. in 21. 12. 1883) in *Bomo že potlej videli, rekel je slepec* (20. 1. 1883).⁵ Najdemo jih pod oznako *kratkočasnica*, npr. *Vsaka stvar ima dve strani, je rekel lenuh in je legel na drugo stran* (Angeljček, 1907). Oznaka se je pojavila med pomladjo narodov (Stanonik 2008: 144).

4 Zadnje US je humorno rabljeno ob nemškem pregovoru.

5 Ta enota nas prepričuje o utemeljenosti krovnega termina *antifrazem* in kategorije frazeoloških metažanrov, saj v izhodišče wellerizma ni ujet pregovor, temveč neparemiološki stavčni frazem.

2.3 Sodobni laični izrazi za stavčne frazeme (korpusna raziskava)

Glavne značilnosti rabe izrazov za osrednje paremiološke žanre v starem tisku – nerazlikovanje med oznakama pregovor in rek, funkcija izraza rek, da pokrije vse tisto, kar ni dovolj pregovorno, ter pomanjkanje ločnice med stavčno in besednozvezno ravnjjo – se ohranjajo v zbirkah druge polovice 20. stoletja in današnji rabi. V sociolingvistični raziskavi so anketiranci na vprašanje o pregovorih, ki jih v vprašalniku niso zasledili, dopisali poleg njih še druge paremije, precej pa tudi besednozveznih frazemov (Meterc 2014b: 58, 62). To razpršenost bomo raziskali z dvostranskim preverjanjem US v korpusih.

Ob US *pregovor* v korpusu Gigafida najdemo večinoma enote, ki ustrezajo opisanim značilnostim tega žanra. Poleg tega naletimo še na reke (npr. *Mi o volku, volk iz gozda*). Najdemo tudi krilatice (npr. *Le čevlje sodi naj Kopitar*), frazeologizirane slogane (npr. *Važno je sodelovati*), uvere (npr. *Zelen božič – bela velika noč*) ter besednozvezne frazeme, npr.: *Pregovor, da se pri nas cedita med in mleko, je treba korigirati!*. Za pregled US smo si izbrali pregovor *Kdor čaka, dočaka*. Ob njem smo našli US *star pregovor, stari rek, ljudska modrost, izrek, reklo, nauk, pravila, v stilu* itd. Kakor smo ugotovili že ob korpusni raziskavi 300 najbolj poznanih paremij, gre za samostalniška US, ki so značilna tudi za slovaščino (Meterc 2014b: 97) in češčino (Čermák 2004: 75). Za US *rek* najdemo v Gigafidi predvsem pregovore (*Dobro blago se samo hvali*), v manjšem številu pa reke (*Naj sosedu krava crkne*). Spremlja še krilatice (*Mislim, torej sem*), vraže, uvere in frazeologizirane slogane. Tudi z njim najdemo besednozvezne frazeme. Ob tipičnem reku *Naredi tako, da bo volk sit in koza cela* se v korpusu Gigafida pojavlja pester nabor US: *po starem pregovoru, starega izreka, stari slovenski rek, reklo, po logiki/načelu/pravilu* itd. Med US smo po izkušnji iz korpusne raziskave (Meterc 2014b) dodali tudi *reklo*. Besednozveznih frazemov, ki jih z *reklom* označujeta Toporišičeva terminologija in folkloristika (Stanonik 2008: 149), je manj od stavčnih. Med njimi prevladujejo ustaljene primerjave (*trd ko dren*), med stavčnimi pa pregovori (*Zgledi vlečejo*). Pod US *krilatica* v Gigafidi najdemo precej krilatic (*Vera je opij za ljudstvo*) ter sodobne pregovore (*Pravila so za to, da se kršijo*). Redkeje spremljajo klasične pregovore (*Vsake oči imajo svojega malarja*) ter pragmatične frazeme (*Tristo kosmatih medvedov*). Ob krilatici *Vera je opij za ljudstvo* se US *krilatica* pojavi le enkrat, poleg njega pa se pojavljajo *izrek, parola, rek, geslo, izjava, reklo* in *citata*. Zanimivo je vprašanje izcitatnih frazemov, kakršna sta *Le čevlje sodi naj Kopitar* (France Prešeren) ter *Če ne pride gora k Mohamedu, mora Mohamed h gori* (Francis

Bacon).⁶ Med US oznake *krilatica* ne najdemo, avtorstvo pa je uzaveščeno le pri prvi enoti. Drugo enoto pisci pogosto uvajajo z US *star arabski pregovor* ter *star muslimanski rek* (Meterc 2014b: 97–98). Če bi omenjeni enoti lahko prišтели k tipičnim pregovorom, bi lahko *krilatico Kocka je padla* obravnavali kot rek, saj termin *krilatica* izhaja iz drugačnih meril kot termina *pregovor* in *rek*. Tudi zato se poleg plodnega preučevanja *krilatic* v okviru frazeologije, v zadnjem času ponuja tudi njihova obravnava v okviru samostojne discipline – eptologije (Djadečko 2007: 30). Izraza *antipregovor* v korpusu Gigafida ne najdemo. Ustaljeni antipregovor *Rana ura – slovenskih fantov grob* (Meterc 2014a: 114) se v Gigafidi pojavi z US *pregovor*, *geslo* in *pravilo*. Na spletu so antipregovori zbrani ob oznakah kot *pregovori malo drugače*, *moderni pregovori* in *smešni pregovori in reki*. Izraz *wellerizem* prav tako ni razširjen v laični rabi. Ustaljeni *wellerizem Bomo videli, je rekel slepec* v korpusu najdemo štirinajstkrat brez US. Ugotavljamo, da so samostalniška US pri enotah, ki jim paremiološkosti ne pripisujemo (npr. *Ni, da ni*), podobna kot pri paremijah (*geslo*), so pa bistveno redkejša in med njimi ni žanrskih oznak. Med 52 zgledi pragmatičnega stavčnega frazema *Ne me držati za besedo* ne najdemo samostalniških US⁷. V prihodnosti bo treba opraviti širšo korpusno raziskavo rabe spektra neparemioloških stavčnih frazemov.

3 Sklep

Največ vzporednic med metajezikovnima sistemoma je v paremiološkem jedru (*pregovori* in *reki*), pa tudi tu gre v laični rabi tako v starem tisku kakor v sodobnih besedilih za razpršenost in prepletanje oznak. Ob tipičnih *rekih* in *pregovorih* se kažeta pestri in podobni sliki uvajalnih sredstev. Termini za preostale paremiološke žanre se le delno prekrivajo z laičnimi oznakami (*krilatica*) ali pa se sploh ne (*antipregovor*). Krivuljo, ki jo v terminološkem sistemu lahko spremljamo od še vedno ne povsem konsolidirane množice terminov za paremiološke žanre do (ne povsem limitiranega) termina pragmatičnih frazemov na neparemiološkem polu, smo sopolstavili

6 Izvoru in posebnostim rabe te enote smo se že posvetili (Meterc 2013: 370–371, Meterc 2014b: 79).

7 Ena izmed oblik besednozveznega frazema *držati/prijeti nekoga za besedo* v rabi osamosvojila v zanikani sedanjiški (*Ne držite me/naju/nas za besedo*) ter nedoločniški (*Ne me/naju/nas držati za besedo*) obliki. Ustalila se je varianta z glagolom *držati* (preko 50 zgledov v Gigafidi), primeri s *prijeti* pa so redki (trije zgledi). Za potrditev soobstajanja izvornega besednozveznega frazema ter osamosvojenega (sekundarno frazeologiziranega) stavčnega frazema, ki izvira iz njega, so ključnega pomena prav korpusni podatki.

s strmo črto premege sorazmerja med mero refleksije pri govorcih in obljem ter odsotnostjo laičnih izrazov, ki poteka v isti smeri. Terminološka krivulja se bo sčasoma izravnala v sistematizirano raven frazeoloških tipov, med katerimi so žanrski le paremiološki. Pri vpogledu v laični sistem označevanja in uvajanja frazemov bo treba upoštevati povezave med mero refleksije govorcev in suprasemantičnimi dejavniki (prim. Đurčo in Meterc 2013, Meterc 2014b). Sklenemo lahko, da ob pregledu obeh metajezikovnih sistemov naletimo na prehodne in prekrivne fenomene, zaradi katerih je frazeologija posebej zanimiv in zahteven predmet raziskovanja.

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2010: Sodobne modifikacije pregovorov, frazemov in drugih folklornih obrazcev. *Slavica Slovaca* 45/2. 154–161.
- BABIČ, Saša, 2012: *Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev v časovnem preseku z vidika slovstvene folkloristike*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- ČERMÁK, František, 2001: Propoziciční frazémy a idiomy v češtině. Mieczysław Balowski, Wojciech Chlebda (ur.): *Frazeografia słowiańska*. Opole: Uniwersytet Opolski. 93–101.
- ČERMÁK, František, 2004: Besedilna uvajalna sredstva rečenic in drugih stalnih besednih zvez. *Slavistična revija* 52/1. 71–88.
- ČERMÁK, František, 2009: *Slovník české idiomatiky a frazeologie 4. Výrazy větné*. Praha: Leda.
- Digitalna knjižnica Slovenije. URL: <http://www.dlib.si/> (vpogled: 15. 5. 2015).
- DJADEČKO, Ljudmila, 2007: *Krylatyj slova zvuk ili Russkaja eptologija*. Kijev: Avanpostprim.
- DJADEČKO, Ljudmila, 2008: Reklamnye refleksy v ruskoj frazeologii. *Przeгляд Rusystyczny* 4. 50–57.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, 2012: Kultursemiotik und Phraseologie. Europhras 2012 Maribor. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=PZQRT8Cjmx4/> (vpogled: 15. 5. 2015).
- ĐURČO, Peter, METERC, Matej, 2013: Empirične paremiološke raziskave tipov ekvivalentnosti in suprasemantičnih razlik v slovenščini in slovaščini. *Slavia centralis* 6/2. 20–37.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net/> (vpogled: 15. 5. 2015).
- GRZYBEK, Peter, 1994: Wellerism. Walter A. Koch (ur.): *Simple Forms. An Encyclopaedia of Simple Text-Types in Lore and Literature [Bochum Publications in Evolutionary Cultural Semiotics 4]*. Bochum: Brockmeyer. 286–292.
- JAKOP, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

- JESENŠEK, Vida, ULČNIK, Natalija, 2013: Spletni frazeološko-paremiološki portal: redakcijska vprašanja ob slovenskem jezikovnem gradivu. Vida Jesenšek, Saša Babič (ur.): *Več glav več ve. Frazeologija v slovarju in vsakdanji rabi*. Maribor, Ljubljana: Oddelek za germanistiko Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, Inštitut za slovensko narodopisje ZRC SAZU. 276–293.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2000: Biblične stalne besedne zveze v SSKJ in v slovenskem jeziku. *Razprave/Dissertationes XVII*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti. Razred za filološke in literarne vede. 67–80.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2005: Frazeologija v luči kulture. Marko Stabej (ur.): *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj 41. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete. 67–81.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2013: Moderna frazeološka veda v slovenistiki. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 15–26.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Glas in glasba v slovenski frazeologiji. Maria Dobriková (ur.): *Frazeologické štúdie 6*. Bratislava: Univerzita Komenského. 191–201.
- METERC, Matej, 2013: Antonimija enako motiviranih paremioloških enot (primeri iz slovenščine in slovaščine). *Slavistična revija* 61/2. 361–376.
- METERC, Matej, 2014a: Je prihodnost slovenskih antipregovorov (le) pregovorna? Hotimir Tivadar (ur.): *Prihodnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. 50. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 113–116.
- METERC, Matej, 2014b: *Primerjava paremiologije v slovenskem in slovaškem jeziku na osnovi paremiološkega optimuma*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- METERC, Matej, 2015: Online questionnaire providing information on most well-known and well-understood proverbs in Slovene language. Vida Jesenšek, Peter Grzybek (ur.): *Zora 97. Phraseologie im Wörterbuch und Korpus. Phraseology in Dictionaries and Corpora*. Maribor: Univerza v Mariboru. 205–216.
- MIEDER, Wolfgang, 2004: *Proverbs: A handbook*. Westport: Greenwood Press.
- MLACEK, Jozef, 1981: Pranostiky a frazeológia. *Slovenská reč* 46/4. 206–212.
- MLACEK, Jozef, 1983: Problémy komplexného rozboru prísloví a porekadiel. *Slovenská reč* 48/2. 129–140.
- MLACEK, Jozef, 2009: Antipríslovie a príbuzné útvary: K niektorým súčasným premenám v paremiológii a jej pojmosloví. *Slovenská reč* 74/3. 135–148.
- MLACEK, Jozef, ĎURČO, Peter, 1995: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul.
- PERMJAKOV, Grigorij, 1970: *Ot pogovorki do skazki: Zametki po obščej teorii kliše*. Moskva: Nauka.

- PERMJAKOV, Grigorij, 1988: *Osnovy strukturnoj paremiologii*. Moskva: Nauka.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html/> (vpogled: 15. 5. 2015).
- STANONIK, Marija, 1999: *Slovenska slovstvena folklor*. Ljubljana: Klasje, DZS.
- STANONIK, Marija, 2008: Dinamičnost žanrskega sistema slovenske slovstvene folklor v 19. in 20. stoletju. *Traditiones* 37/2. 129–167.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2001: Komunikacijski ali sporočanje frazemi. *Jezik in slovstvo* 46/5. 191–200.
- ŠAŠELJ, Ivan, 1906: *Bisernice iz belokranjskega narodnega zaklada*. Ljubljana: Katoliško tiskarsko društvo.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1974: K izrazju in tipologiji slovenske frazeologije. *Jezik in slovstvo* 19/8. 273–279.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1985: Vsebinska podstava primerjalnih frazeologemov v slovenskih zbirkah pregovorov in rekov. Janez Dular (ur.): *XXI. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, zbornik predavanj*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 31–46.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- WALTER, Harry, MOKIENKO, Valerij M., 2005: *Antiposlovcy russkogo naroda*. Sankt-Peterburg, Moskva: Izdateljstvo Neva.

Jozef Mlacek

Špecifiká uplatňovania gramatickej kategórie času v slovenskej frazeológii

Predmetom nášho uvažovania v tomto príspevku nebudú frazémy o samom čase, čiže o fenoméne času, teda jednotky, v ktorých sa tematizoval sám čas ako fyzikálny a zároveň aj filozofický fenomén (napr. *Čas nebeží, čas má čas; Boli časy, boli, ale sa minuli; Každý čas má svoj čas*), ani jednotky, v ktorých sa tematizovali isté časové úseky v ľudskom živote, napr. *mladosť, staroba (Mladosť – radosť, staroba – choroba; Mladý môže, starý musí /umrieť/; Mladí ležiaci, starí žobráci; ironické Mladý ako michalská jahoda*: Michala je v našom kalendári na konci septembra, keď už jahody bežne, teda v prirodzených, nie tých moderných podmienkach nerodia; výraz sa využíval ako ironické vyjadrenie častejšie najmä o devách chystajúcich sa na svadbu v už pokročilom veku) alebo iné rozmery ľudského života, trvania so zreteľom na čas. Naším cieľom bude sledovať, ako sa v našej frazeológii využíva ten rozmer času, tá jeho dimenzia, ktorá sa konceptualizovala v pojme gramatická kategória času.

Už predtým, ako začneme skúmať uplatňovanie, využívanie tejto gramatickej kategórie v slovenských frazémach a parémiách, treba konštatovať, že veľa idiomatikého alebo – ako hovorí F. Čermák – veľa anomálneho je už v samom fungovaní tejto kategórie v bežnej komunikácii (teda vo voľných slovných spojeniach), ba už v jej systémových súvislostiach – paradigmatu troch časov má len indikatív, kondicionál má iba limitované dva časové stupne (pri jeho formálnom analytizme je evidentné, že vo frazeológii bude skôr istou zvláštnosťou ako nejakou bežnou vecou – niečo z tohto okruhu spomenieme v závere príspevku) a napokon pri imperatíve, ktorý je vecne blízky futúru, sa časové stupne prakticky nerozlišujú. Prvou zvláštnosťou vnímania času je teda skutočnosť, že kým “fenomén času neobmedzene a nehmatateľne plynie od nekonečna do nekonečna” (tlač, 2001), v jazyku – a to prakticky v každom – sa bežne určujú viaceré časové stupne či dimenzie. Inou osobitosťou je zasa fakt, že najmä v súčinnosti s kategóriou aspektu nie je v našom jazyku ani v indikatíve možné vyjadriť pri každom slovese všetky tri základné časové stupne – prítomný tvar dokonavých slovies (perfektív) vyjadruje dej budúci: imperfektívum *píšem* (teraz, teda prítom) – *napíšem* (perfektívum, rovnako tvar prítomný, ale platnosť budúca). Všeobecnejšie, zároveň však príznakovo sa ako osobitosť aj

v mimofrazeologickom uplatňovaní času javia aj prípady, pri ktorých sa “časová (vertikálna) dimenzia premenila na horizontálnu (štylistickú)” (Oravec, Bajzíkova, Furdík 1984: 13), teda prípady napr. historického prázenta (napr. Cyril a Metod *prichádzajú* na Veľkú Moravu už v roku 863) alebo kolokvijného, rozprávačského prázenta (napr. *Včera ti idem* po ulici a...): v obidvoch prípadoch prázentné tvary vyjadrujú deje, ktoré prebehli v dávnej či nedávnej minulosti. Takéto “anomálnosti” ponúka kategória času už vo svojom bežnom, na frazeológii nie limitovanom využívaní. Cieľom nášho príspevku je však sledovať, aké zvláštnosti či špecifiká máva, resp. môže mať fungovanie tejto gramatickej kategórie v priestore slovenskej frazeológie. Predpokladáme totiž, že ak sa už pri voľnom, nefrazeologickom využívaní kategórie času prejavujú naznačené normy a teda aj zreteľné ohraničenia (morfologické, ale aj komunikatívne), vo frazeológii – ktorej norma sa niekedy obrazne charakterizuje ako ohraničenie ohraničení – možno očakávať týchto osobitností vo využívaní kategórie času ešte viac a navyše aj výrazovo jedinečnejších, špecifickejších.

Na druhej strane je tu skutočnosť, že verbum so svojou kategóriou času nie je prítomné v každej frazéme či parémii, že tu existuje pomerne veľa jednotiek tohto typu (tzv. menné frazémy), ktoré, prirodzene, explicitne nemôžu vyjadrovať čas a teda ich časové zaradenie platí so zreteľom na čas alebo v limitoch temporálnosti tej vety, do ktorej sú začlenené, alebo majú gnómickú, nadčasovú, resp. mimočasovú platnosť. Tie však nebudú v centre nášho záujmu; ten cielene upriamime na slovesné a vetné jednotky, teda na frazémy a parémie so slovesnými komponentmi.

Hneď na začiatku sledovania vlastného frazeologického materiálu zo slovenčiny treba zaznamenať, že v ňom nachádzame jednak jednotky s jednoznačne určenou podobou aj funkciou gramatického času (teda frazémy alebo parémie, v ktorých je pevne ustálená len jedna časová forma slovesa) a jednak jednotky, ktoré sú so zreteľom na vyjadrenie časovej platnosti otvorené, nelimitované alebo len čiastočne limitované. Môžeme konštatovať, že tých prvých, teda jednotiek s pevne určenou časovou platnosťou aj s jej ustáleným formálnym vyjadrením je najviac v oblasti tzv. paremiologickej frazeológie, väčšie pohyby v naznačenom smere bývajú zasa typické najmä pre klasické slovesné frazémy. V jednom aj druhom prípade však zisťujeme početné premeny alebo zvláštnosti, a tak práve ich sledovanie bude hlavnou náplňou nasledujúcich častí tohto príspevku. Ešte predtým však musíme konštatovať, že ani pri tých jednotkách, ktoré majú pevne ustálenú podobu slovesného tvaru, ktoré sa teda bežne vyskytujú iba v jednej forme, nenachádzame v našej frazeológii jednotky, v ktorých by práve záväzná časová forma slovesnej zložky bola

dištinktívnym, rozlišovacím znakom príslušnej frazémy, resp. parémie odlišujúcim ju od homonymného voľného slovného spojenia, ako to býva pri niektorých kategóriách napr. v menných frazémach, najmä pri kategórii čísla, napr. *mať lepkavé prsty* ‘kradnúť, byť zlodějom’) – *mať lepkavý prst* (platí doslovne, znamená teda mať jeden prst lepkavý od nejakého lepidla a pod.; signálom frazeologizovanosti prvej podoby je práve plurálový tvar substantívnej zložky), alebo pri kategórii pádu, napr. *byť od ruky* ‘byť, bývať ďaleko, byť vzdialený’; prípadné spojenia tých istých slov, ale s využitím inej pádovej formy naznačenú frazeologickú platnosť nemajú – práve na základe takýchto prípadov, v ktorých má pevná ustálenosť nejakej mennej zložky dištinktívnu hodnotu pri identifikácii frazémy, sme už v 2. vydaní Slovenskej frazeológie (Mlacek 1984) – dosť zreteľne polemizovali s autorom vynikajúcej teórie ustálenosti frazém a jej typológie A. V. Kuninom, ktorý vo svojom základnom diele Anglijskaja frazeologija (Kunin 1970) chápal morfológickú ustálenosť ako menej závažný prvok vymedzovania frazém). Pri kategórii času takéto prípady v našej frazeológii nebývajú; sú tu síce jednotky s prevahou alebo až dominanciou uplatnenia jednej formy času (v nadväznosti na G. Grécianovú tu teda môžeme hovoriť o prípadoch tzv. relevantnej frazeologickej formy (Gréciano 1998)), ale využitie gramatickej kategórie času ako poznávacieho, resp. dištinktívneho znaku frazémy sa tu prakticky nevyskytuje. Po predchádzajúcich konštatovaniach môžeme pristúpiť k vyššie už naznačovanému sledovaniu našich frazém so zreteľom na využívanie gramatickej kategórie času v nich.

Interpretáciu niekoľkých konkrétnych príkladov začneme pohľadom na také jednotky, v ktorých sa uplatňuje bežne alebo až výlučne sloveso v tvare minulého času. Takýto postup nie je náhodný, opiera sa o naznačený fakt, že kým pri ďalších dvoch časových stupňoch, totiž prezente a futúre, existujú spomenuté ohraničenia, resp. posuny so zreteľom na vidovú platnosť slovesa, préteritum je vždy vyjadrením niečoho minulého, préteritum imperfektíva *písal som* aj préteritum perfektíva *napísal som* vyjadrujú v bežnej reči minulý čas. Uvidíme, že práve vo frazeológii to vždy neplatí. Pristúpme však k niekoľkým vybraným príkladom, pričom prvú časť z nich tvoria takto stvárnené parémie a druhú zasa bežné slovesné frazémy. Sledujme: *Vajatali hory, porodili myš* (parémiou sa knižne vyjadruje myšlienka, resp. výrok, že veľké, veľkolepé prípravy prinášajú, priniesli aj v nejakom konkrétnom prípade neúmerne slabý, veľmi malý výsledok); *Trafila, narazila kosa na kameň* ‘v istej spornej situácii sa stretli rovnako silní súperí’; *Čo sa babe chcelo, to sa jej prisnilo* ‘čo si kto želal, o tom sa mu zvyčajne aj snívalo’; *Hrubšie bolo, a prehorelo* ‘aj pevnejšie, silnejšie veci, ako je tá, o ktorej sa hovorí, podľa hli veľkej sile’ – *Bolo horšie*

a nechválili ‘žartovný výrok o zložitej alebo nepriaznivej situácii, v ktorej sa niekto ocitol’; *husto ťa tkali* ‘tiež žartovný výrok v situácii, keď niekto niekomu inému prekáža vo výhlade alebo v sledovaní nejakej udalosti’; *z jedného vreca vypadli* ‘najmä o súrodencoch, ktorí sa na seba až nápadne podobajú alebo majú rovnaké či podobné vlastnosti’. Vo všetkých ilustračných prípadoch je podoba préterita celkom jednoznačne ustálená (nejaké výnimky sa môžu vyskytnúť len v niektorých aktualizovaných uplatneniach: možno si predstaviť napr. znenie novinárskeho titulku istého článku o až príliš veľkých, okázalých pripravách na niečo očakávané, ktorý by mohol mať podobu *Vajatajú hory – porodia myš?*; referenčne frazéma zostáva sama sebou, teda celkom nezaniká, menia sa však jej pragmatické či komunikačné dimenzie), v posledných dvoch (neparemiologických, teda klasických frazeologických) výrazoch aj pri pevne ustálenej préteritovej forme ide o vyjadrenie súčasnosti, prítomnosti: *husto ťa tkali* ‘prekážaš mi vo výhlade (teraz), si (teraz) nepriehľadný’; napriek forme minulého času táto frazéma nemá význam minulého času, teda nejaké ‘býval si, bol si nepriehľadný, prekážal si vo výhlade’.

Takto stvárnených jednotiek (s ustáleným tvarom slovesa v préterite) je v slovenskej frazeológii pomerne mnoho. Treba však k tomu ešte dodať, že najmä v starších zbierkach takýchto jednotiek (u nás napr. v *Zátureckého Slovenských prísloviach, porekadlách a úsloviach* (1897), ako aj v zbierkach a slovníkoch na neho nadväzujúcich, resp. od neho priamo odvodených) mávali formu s tvarom slovesa v minulom čase aj bežné slovesné frazémy, ktoré sa dnes zachytávajú s infinitívom slovesnej zložky, teda napr. *vycical si to z prsta* ‘vymyslel si niečo’, *chytíl ho za slovo* ‘využíval, využil, zneužíval, zneužil jeho výroky’, *dostala sa pod čepiec* ‘o dievčati, že sa vydalo’, *bol u neho bytom i sytom* ‘niekto u niekoho býval aj sa stravoval, sýtil sa’, *kúpil niečo pod rukou* ‘kúpil to u nejakého súkromníka, nie v bežnom obchode’, *hrobárovi z lopaty ušiel* ‘o nevyliciteľne chorom, zdanlivo už takmer umierajúcom, ktorý sa odrazu uzdravil’. Autor spomenutej zbierky ich práve vďaka forme minulého času chápal ako vetné výpovede či výroky a zaraďoval ich všetky medzi svoje porekadlá (rus. pogovorki). Podľa súčasnej teórie aj slovníkárskej praxe sa všetky tieto jednotky bezvýnimočne zachytávajú práve s infinitívom slovesnej zložky (teda v uvedených prípadoch konkrétne: *vycicať si niečo z prsta*; *chytiť*, *chytať niekoho za slovo*; *dostať sa pod čepiec*; *byť u niekoho bytom i sytom*; *kúpiť niečo pod rukou*; *ujst’ hrobárovi z lopaty*) a v súlade s tým sa už prijímajú ako bežné slovesné frazémy, nie ako porekadlá, prípadne aj ako iné parémie.

Zaiste najfrekventovanejším ustáleným tvarom slovesnej zložky slovenských frazém aj parémií z hľadiska využívania sledovanej gramatickej kategórie

času býva prítomníkový, prézenty tvar, pochopiteľne, s naznačenou rozdielnou časovou platnosťou pri slovesách dokonavého vidu (perfektívach: vyjadruje budúci dej, futúrum) a pri slovesách nedokonavého vidu (imperfektívach: vyjadruje prézenty dej). Takýto ich bohatý výskyt možno vysvetľovať jednak v spojitosti s ich spomenutou až dvojakou časovou platnosťou (prézent aj futúrum) a jednak skutočnosťou, že práve týmito časovými stupňami sa vyjadrujú také špecifikujúce významy, ako gnómicnosť či nadčasovosť, zovšeobecnenosť, generalizovanie ich platnosti a pod., ktoré sú najmä pre parémie dosť príznačné. Sledujme najskôr niekoľko konkrétnych parémií, ktoré sa líšia v naznačenej spojitosti s kategóriou aspektu vo svojej časovej platnosti prézentu alebo futúra: *Takú radu za pec kladú* ‘neskorá rada je neužitočná’; *Reči sa vravia a chlieb sa je* ‘v istej situácii nie sú dôležité slová, rozhodujúce sú existenciálne veci’; *Darmo slepému ukazuješ a hluchému vravíš* ‘škoda robiť prácu, ktorá nevedie v istých podmienkach k cieľu, ktorá je neprimeraná okolnostiam’; *Hlavou múr neprebiješ* ‘je zbytočné plytvať silami’; *Pomalý ďalej zájdeš* ‘netreba sa vždy príliš ponáhľať’; *Žaba mláku nájde* ‘každý si nájde to, čo mu je najbližšie’; *Trafená hus zagága* ‘v nepriaznivej situácii sa vždy ako prvý ozve ten, koho sa ona najviac dotýka’ – posledné štyri prípady patria k spomenutým posunom v časovej platnosti, prézenty tvar vyjadruje budúcnosť. Podobné rozdiely však vidíme aj v bežných frazémach s prézenty tvarom slovesa: *cigáni mu v bruchu (v žalúdku) hrajú, vyhrávajú* ‘je veľmi hladný, že sa mu až žalúdok ozýva’; *čert ho berie/čerti ho berú* ‘je veľmi nervózný’ – obidve jednotky majú prézenty význam; *naučím ťa po kostole hvízdať* ‘ja ťa naučím poriadku, disciplíne!’ – *ani svätená voda mu (už) nepomôže* ‘niekto je v kritickej situácii, resp. už umiera’ – futúrum; *krk na to nedám* ‘nie som o tom presvedčený’ – tu sa blíži k platnosti kondicionálu.

V naznačenej situácii, teda keď prézenty tvar perfektívnych sloviac vyjadruje futúrum, nemôže nijako prekvapiť, že frazém aj parémií s futúrovou formou slovesa je v našom jazyku pomerne málo, majú ju totiž len jednotky s imperfektívami. Napr.: *toho budú na dvakrát pochovávať* ‘o veľmi tučnom’; *už nebude dlho kašu dúchať* ‘čoskoro zomrie’. Uvedené rámcové konštatovanie však predsa do istej miery prekvapuje, najmä keď si uvedomíme, že v tomto fonde výrazov sú aj také jednotky, ktorých zámerom je vyjadrovať na základe istých pozorovaní (najmä v prírode) istú prognózu, určitú predpoveď (ide o tzv. pranostiky; len na vysvetlenie: na rozdiel od niektorých iných frazeologických koncepcií sa v našej teórii takého jednotky zaraďujú medzi tzv. frazeotextémy a konkrétne medzi parémie), a teda uplatňovanie tvarov budúceho času by sa dalo očakávať ako čosi celkom bežné a prirodzené, napr. keď sa

vedľajšou vetou (najčastejšie so spojkami *ked'*, *ak*) vyslovuje nejaké pozorovanie, hlavná veta vyjadruje už spomínanú prognózu: *Ked' na svätého Michala prší, bude málo vína, veľa vody*; *Ked' prší na Víta, švábka bude zhnitá* (švábka = nárečové meno pre zemiaky). V skutočnosti je aj v takýchto jednotkách futúrových tvarov pomerne málo – ona predpoveď sa častejšie vyjadruje gnómickým prízentom (*Veľkonočné dažde znamenajú suchý rok*: prinesú) alebo za pomoci elipsy slovesnej zložky: *Aký (je) jún, taký (bude) december*; *Na mokrý apríl suchý jún*. Po uvedených zisteniach teda konštatujeme, že jediným typom uplatnenia skutočného futúra v našej frazeológii sú viaceré prípady s futúrom existenciálneho slovesa *byť*, teda tvaru *bude*, resp. v zápore *nebude*: *Bez jednej lastovičky bude leto*; *Bez jednej ovce bude salaš* (jednotiek tohto typu je viacej, ba možno ich aj dotvárať, takže tu azda možno v zhode s E. Kržišnik (1988) hovoriť o tzv. potenciálnej produktivite takéhoto štruktúrno-sémantického modelu); *Nebude zo psa slanina ani z vlka baranina*.

Už niektoré z predchádzajúcich príkladov (napr. *Ked' na Michala prší, bude málo vína, veľa vody*) naznačili, že v našej frazeológii (najmä v jej paremiologickej časti) existujú jednotky so stavbou súvetia, v ktorých sú tiež presne ustálené časové podoby slovesných zložiek. Existujú medzi nimi jednotky, v ktorých je obidvoch vetných častiach ustálená forma prítomného času (*Čo je lacné, neni /nie je/ vzácné*) alebo forma budúceho času (*Kto kúpi, bude mať*), prípadne forma minulého času (*Svätí boli, vínko pili*), ale na druhej strane aj prípady s rozličnou časovou platnosťou vetných zložiek parémie, napr. *Kto kúpil koňa, berie aj uzdu* (préteritum – prízent; tu existujú jednotky s kombináciou všetkých troch časov).

Pohľad na uplatňovanie gramatickej kategórie času v slovenskej frazeológii preukázal evidentné rozdiely v zastúpení tvarov aj funkcií jednotlivých základných časových stupňov, zároveň však ukázal, že frazém s viac-menej ustáleným stvárnením gramatického času je tu pomerne veľa. Všetko povedané platí o indikatíve, lebo ako sme v úvode naznačili, len tento spôsob (modus) má všetky tri časové stupne. Signalizovali sme, že pred záverom sa dotkneme dosť osihotených prípadov, v ktorých je rovnako ustálené stvárnenie časovej diferenciacie vo sfére kondicionálu (v slovenčine sú to analytické tvary s partikulou *by*, prípadne so spojkami *aby*, *keby* – typy so spojkami nie sú vo frazeológii zastúpené).

Už v kľúčovej tzv. akademickej Morfológii slovenského jazyka (Ružička 1966: 431) sa píše, že pre kondicionál je podstatná opozícia “minulosť – nie minulosť”, k čomu sa potom pridáva konštatovanie, že “význam kondicionálu a futúra nie je v slovenčine kompatibilný”. Následne sa sledujú tvary minulého

a prítomného kondicionálu (*písal by som – bol by som písal*, prípadne aj *bol by som býval písal*). Ak na tomto mieste nadviažeme na uvedené formulácie a aplikujeme ich na oblasť našej frazeológie, zistíme predovšetkým to, že v nej sú len prípady s kondicionálom prítomným. Uvedme aspoň niekoľko ilustračných príkladov: čo by čo bolo (napr. *Musím to mať, čo by čo bolo – teda za každú cenu*); *nebolo by od veci* (napr. *Nebolo by od veci získať hlavnú cenu*); *dal by i poslednú košeľu za neho, nedal by zaň ani fajku močky; v lyžičke vody by ho utopil; dušu by na dlaň vyložil; mohol by si ho na chlieb natierať* (o veľmi dobrom človeku) a pod. Okrem toho treba aj pri neveľkom, naozaj takmer až osihotenom výskyte takýchto jednotiek konštatovať jeden veľký rozdiel medzi nimi. Kým prvé dve uvedené jednotky sú z každej stránky celkom petrifikované, pri všetkých ďalších sa môžu uplatniť viaceré paradigmatické formy, napr.: *dal, dala, dali by za neho, za ňu, za nich i, aj poslednú košeľu – aj, i poslednú košeľu by za neho, za ňu, za nich dal, dala, dali ...*

Aby bol obraz o fungovaní kategórie času v našej frazeológii aspoň relatívne komplexný, treba ešte nadviazať na našu formuláciu z úvodu tohto textu, totiž na konštatovanie, že popri jednotkách, v ktorých je celkom alebo takmer celkom ustálená len jedna časová dimenzia, sú v nej aj prípady, keď príslušná frazéma (o parémiách to neplatí) môže mať všetky tri alebo aspoň dva časové stupne, keď je teda zo sledovaného hľadiska zreteľne premenlivá. Také bývajú najmä jednotky, ktoré sa v slovníkoch zachytávajú v infinitívnej forme slovesného komponentu. Napr.: *lietať v oblakoch* ‘snívať o veľkých veciach’; *lietal, lieta, bude lietať v oblakoch*; *piť niekomu krv* ‘dráždiť niekoho’; *pil, pije, bude piť niekomu krv*; *kuť železo za horúca* ‘riešiť problémy, kým sú na to vhodné podmienky’ (resp. hneď ako vznikli); *kul, kuje, bude kuť železo za horúca*. Jednotiek, ktoré pripúšťajú všetky tri paradigmatické formy času, je veľa. Zriedkavejšie sú tie, ktoré umožňujú využiť len dva časové stupne, napr. *dlaň ho svrbí, svrbela* ‘mal chuť niekoho zbit’ (nemáme podobu budúceho času: **dlaň ho bude svrbieť*).

Sledovanie uplatňovania gramatického času vo frazémach a parémiách možno chápať ako parciálne a potrebné dopĺňanie komplexného výskumu ich tvarovej stránky. Ak totiž už náš predchádzajúci rozbor konštrukčnej stránky slovenských frazém (Mlacek 2007) ukázal, že takýto prístup k frazeológii môže byť kognitívne podnetný aj pri skúmaní významových aj pragmatických rozmerov jej jednotiek (našu škálu konštrukčných typov slovenských frazém neskôr zreteľne obohatila analýza tejto stránky frazém v diele D. Balákovéj (Baláková 2011)), potom je rovnako aktuálny aj rozbor jednotlivých morfológických dimenzií frazém a ich zložiek – aj ním možno dospieť k poznaniu doteraz nie

celkom registrovaných kvalít našej (ale zaiste nie iba našej) frazeológie. V takýchto reláciách možno aj uvažovanie o uplatňovaní gramatickej kategórie času v tomto našom texte, ku ktorému dala zreteľný impulz práve téma ľubl'anskej vedeckej konferencie z marca 2015, pokladať za aspoň malý príspevok do všeobecného diskurzu o frazeológii a jej zvláštnom mieste v jazyku.

Zdroje a literatúra

- BALÁKOVÁ, Daniela, 2011: *Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém)*. Greifswald: Ernst Moritz Arndt Universität.
- GRÉCIANO, Gertrud, 1998: Europaphraseologie im Vergleich. Wolfgang Eismann (ur.): *Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. EUROPHRAS '95: *Europäische Phraseologie im Vergleich*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer. 247–262.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1998: Können Phraseme produktiv sein? Wolfgang Eismann (ur.): *Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*. EUROPHRAS '95: *Europäische Phraseologie im Vergleich*. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer. 439–452.
- KUNIN, Aleksandr V., 1970: *Anglijskaja frazeologija (teoretičeskij kurs)*. Moskva: Vyššaja škola.
- MLACEK, Jozef, 1984: *Slovenská frazeológia*. Druhé, doplnené vydanie. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- MLACEK, Jozef, 2007: *Tvary a tváre frazém v slovenčine*. 2. vydanie. Bratislava: Univerzita Komenského, edícia Studia Academica Slovaca.
- ORAVEC, Ján, BAJZÍKOVÁ, Eugénia, FURDÍK, Juraj, 1984: *Súčasný slovenský jazyk. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- RUŽIČKA, Jozef et al., 1966: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- ZÁTURECKÝ, Adolf Peter, 1897: *Slovenská přísloví, pořekadla a úsloví*. Praha: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění. (Väčšina príkladov je citovaná podľa 3. (slovenského) vydania: Záturecký, Adolf Peter: *Slovenské přísloví, porekadlá a úsloví*. Edične pripravila M. Kosová. Bratislava: Tatran 1974).

Irena Orel

Čas v slovenskih pregovorih skozi čas

1 Uvod

Pregled paremij¹ oz. pravih pregovorov s sestavino časa v zgodovini slovenskega knjižnega jezika temelji na izboru iz različnih nabožnih, zlasti sveto-pisemskih, didaktičnih besedil, slovarjev, zbirk pregovorov v slovničnih dodatkih in publicistiki ter iz knjižne zbirke F. Kocbeka (1887).² Za pregovore, »najmanjši žanr slovstvene folklore« (Babič 2015: 48), je ugotovljeno, da zanje ni popolnoma zadovoljive formulacije (Mieder 2006: [17]). Mieder (1993: 7–9 po Babič 2015: 51) navaja nekatere njegove tipične besedilne lastnosti, znake pregovornosti, kot so kratkost in jedrnatost izraza, zaključena (relativno) stalna (eno)- ali dvostavčno-povedna struktura z metaforičnim, včasih tudi dobesednim pomenom, ki je splošno poznana, dodelan jezikovni izraz z vsaj enim stilnim sredstvom (npr. metaforo), generacijski prenos idr.³

2 Pregovori in reki s sestavino časa v starejših besedilih

2.1 Zapisi in zbirke paremij

Do 19. st. ni ohranjenih zbirk paremij v slovenskem jeziku, zapise pregovorov s sestavino časa pa spremljamo od začetka knjižnega jezika v 16. stoletju. Poslovenjene svetopisemske pregovore vsebujejo biblijski prevodi (zlasti Salomonovi v Pregovorih in Pridigarju), neposredno o času (sedanjost – prihodnost: ne se hvaliti/misliti na prihodnost): npr. J. Dalmatin 1584, Prg 27, 1:

NEhvali se jutrišnjega dne: Sakaj ti nevejš kaj bi se moglu danas pèrgoditi (2003: Ne hvali se z jutrišnjim dnem, ker ne veš, kaj današnji prinaša. (> Ne hvali dneva pred večerom. (KŠ 1934: 128)); v novi zavezi: Mt 6,34: Trubar 1555: Satu ne skerbite fa ta iutrishni dan, fakai ta

-
- 1 Izraz navajam po Meterc (2014: 24), kjer argumentira njegovo rabo nasproti aktualnemu (paremiološka enota).
  - 2 Pregled ni popoln, izhaja iz opaženih podatkov in referenc v strokovni literaturi in lastnega poznavanja.
  - 3 Mieder (2006: 18) postavi že l. 1977 kot delovno definicijo razlago: »Pregovori so splošno znani, ustaljeni stavki, ki izražajo življenjsko pravilo ali modrost v zgoščeni, kratki obliki.«

iutrishni dan, bode fa tu fuie skerbil, One ie dofti, de vfag dan fuie Slu ima.; Dalmatin 1584: Satu nefkèrbite sa tu drugu jutru, sakaj jutrifhni dan bo sa tu svoje fkèrbil. Onu je sadofti, de vfaci dan svoje laftnu slu ima. (2003: Ne skrbite za jutri, kajti jutrišnji dan bo skrbel sam zase. Dovolj je dnevu njegovo zlo.)⁴

Prvič je v slovenskem jeziku zapisal rimano vremensko predvidevanje (*Na večer erdeče nebu/ pomeni, vreme bo lipu.*) in opredelitev letnih časov, kvater, enakonočja in solsticijev posredno z imeni svetnikov oz. cerkvenih praznikov Primož Trubar v *Ta Slovenski kolendar kir vselei terpi* v prevodu prvega dela (1557) in celote nove zaveze (1581).⁵ Med slovanskimi pregovori v samostojni zbirki *Paroimologia polyglottos* (1592, 1605) Hieronima Megiserja razen enega biblijskega slovenskih pregovorov ni.⁶ Zapisani so v Valvazorjevi *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), vpeti v poučno-vzgojna baročna verska besedila (npr. Svetokriškega, Rogerija, Basarja, Kastelca, Paglovca, K. M. Attemsa, Glavarja idr.). Vprašanje izvora, ali so slovenski ali prevedeni, ostaja odprto.⁷

Načrtno zbiranje se je začelo v času preroda. V svoj rokopisni slovar *Dictionarium Germanico-Slavonicum* (1760) jih je veliko vključil I. A. Apostel, kapucin Bernard Mariborski (Jesenšek 2002: 345–9).⁸ Na Kranjskem je dal pobudo za zbiranje M. Pohlin, ki jih ima tudi v prevodu priročnika *Kmetam za*

4 Prim. Schulze 1987: 139: »190. matth. 6,34 Crastinus dies sollicitus erit sibi ipsi. Sufficit diei malitia sua.«

5 Pranostike (Meterc 2014: 33), tj. vremenska predvidevanja in kmetijska napotila, ki jih vsebujejo pratike od 18. st. dalje (npr. »Kratke Regulze na Sleidni Meřiz« v *Novi Crainski Pratici Na Lejtu*, M.DCC:XXXI, v Vodnikovih: *Veliki pratiki ali kalendru sa tu lejtu 1795* v prispevku *Od spoznanja tiga vremena, sa to lejto 1797* v koledarskem delu *Napis na ta mesec, v Mali pratiki sa leto 1803* Zapis na sledni mesec s ponatisom iz Velike pratike), v prispevku niso obravnavane.

6 Med Megiserjevimi paremijami, ki jih je objavil P. pl. Radič v *Kresu* l. 1882, je pod slavonisch ok. 20 pregovorov, za katere Levstik (*Levstikovi zbrani spisi* V, 1894, Kritike in polemike, 2. del: 254–257) ugotavlja, da so razen prvega iz lista sv. Pavla Rimljanom vsi hrvaški, v zasebnem pismu mu je hrvaško-čakavski izvor potrdil tudi M. Valjavec (*Levstik* 1894: 257). Prim. še Stanonik 2009: 37, Babič 2015: 76. Kot slovenske jih obravnava Smolik (SR, Trubarjeva številka, 2008–4/2009–1, 56/57, 397–403). Med njimi pravih časovnih ni, čas je slovnično izražen le pri Pes (LIII. Pogum in vztrajnost v nesreči: *Ne zna pas plavati, dokle mu nig puna rith vode* 'Pes ne zna plavati, dokler nima polne riti vode' (Smolik 2008–9: 399). Pri LXVI. Lovstvo in psi: *Chi zapsi leshe rad sbuhami stajje* 'kdor s psi rad leže, z bolhami vstane', ki ga pozna Levstik pri Vuku in v slovenščini (*Kdor gre s päsòm léc, z bolhami vstane*), je izraženo časovno sosledje *leči – vstati*.

7 Prim Stanonik 2009: 61–4, med njimi so tudi časovni.

8 F. Ilešič 1939, P. Bernard Mariborčan, slovenski pisatelj 18. stoletja, ČZN, 39–97 (po M. Jesenšek 1999: 361). Med navedenimi pregovori, ki so manj znani ali variantni, so tudi časovni: npr. *sam sebe prejđ vijšhat, potem druge governati* (regend, 260), *pozhařsnu tudi deležh pridemo* (langsam, 179) (Jesenšek: 1999: 347).

potrebo inu pomoč (1789), zbiral pa J. Mihelič,⁹ a njegova zbirka ni ohranjena (zanjo se je zanimal Kopitar in Zois na željo Dobrovskega, a je niso našli), pregovorom pa je posvetil odo v 1. zvezku *Pisanic* (1779) z naslovom »Mila pesem, katiro je k hvali teh pregovorov pejl«. ¹⁰ Tudi O. Gutsman je v slovnici *Windische Sprachlehre* (1777) in slovarju *Deutsch-windisches Wörterbuch* (1789) navedel ok. 150 pregovorov. ¹¹ Po Grafenauerju se od 150 pregovorov 20 dobesedno ponovi v Kocbekovi in Šašljevi zbirki, ok. 60 jih ima tam mlajšo inačico, tudi ostali, ki jih tam ni (80), »pričajo skoraj brez izjeme misel, jezik in slog, da so pravo narodno blago« (Grafenauer 1935: 16), nekaj jih kaže Jambrešičev vpliv, nekateri pa so pridigarska improvizacija.

V 19. st. je slovenske pregovore začel zbirati na Kopitarjevo pobudo¹² in ob poznavanju Pohlinovega podatka od l. 1810 J. Zupan in jih objavil l. 1832 v dodatku *Ilirskega lista*¹³ pod naslovom *500 slovenskih pregovorov*.¹⁴ Zbirke so dodane učbenikom:

-
- 9 F. Kidrič (SBL) omenja, da je začel prvi zbirati slovenske pregovore pred spomladjo l. 1775 in da je njegova zbirka pregovorov obsegala l. 1779 po njegovi izjavi prispevke »gorenijske, dolenske, iz ptuje dežele«. Pohlin je imel stike z župnikom v Radečah do l. 1788 in je v *Bibliotheci Carnioliae* (266) navedel, »da ima pri sebi krajnske pregovore (Adagia Carniolica). Rokopis in 4° je precej obsežen. Ako bi jih v urejeni in sistematski izdaji objavil, bi izkazal kranjski literaturi nemajhno dobroto«. (Pohlin 2003: 516). O tem prim. še Stanonik 2009: 114.
- 10 »Tako slavo si slufhe tud' ta, katir' je ta perve / Toku govorit' fahzel, inu pregovor fasjal. /.../ Ene sem v' verthe vtergal, po druge lefl na hribez, / na gorenskem so te, te na dolenskem domá.«
- 11 Zbral jih je I. Grafenauer 1935, obravnavata jih tudi Kržišnik 1997 in Eismann 2013.
- 12 M. Stanonik (2009: 112) navaja tudi stilogeno vlogo pregovorov, ki jih vpletajo v besedilo Linhart, Kopitar in Vodnik ter prevod čeških pregovorov v Jarnikovem učbeniku *Zber lepih ukov* (1814).
- 13 Po Kocbeku (1887: 95) »Beilage zum Illyr. Blatte Nr. 11. d. 17. März 1832«. Dva rokopisa abecedno razvrščenih oštevilčenih pregovorov hrani Narodni muzej pod signaturo K 5566 in 5567, en rokopis omenja tudi Kocbek, ki je iz njega izpisal še neobjavljene pregovore. Delni ponatis prinašajo *Novice* v rubriki Slovenski pregovori (1848–9).
- 14 Za to obdobje je izpričan načrten topografski, statistični, gospodarski in etnografski popis Štajerske z odgovori na vprašalnice številnih, pretežno nemških, poročevalcev med leti 1812–40, ki ga je načrtoval nadvojvoda Janez Avstrijski (Kretzenbacher 1952: 160). Zbrani so na vprašanje, kateri idiomi, stalne zveze, pregovori so opaženi med ljudstvom v fari (tam: 162): iz Göthove zbirke so najstarejši odgovori oskrbnika Alojza Puerkherja gosposčine Rajhenburg (Brestanice) iz 21. 11. 1810 z navedbo pregovorov v deželnem jeziku, dobesednega prevoda in splošnega pojasnila, iz Ponikve (Ponigl), Nazarij in Podsrede (Hörberg) pri Brestanici (l. 1821). Časovno neuresničljivost 'nikoli' vsebujejo npr.: *To je glich toku koker peth krau sa eden grosch.* (To je prav tako, kakor pet krav za en groš) 'nekaj nemogočega zahtevati'; *Pozna presiza nekol urozhega dreka ne dobi* 'Kdor hoče kaj doseči, se ne sme obotavljati, ker zaželenega ne bo nikoli dosegel ali le v slabem stanju'; *Useti passio taza na miso, keder pod misa schlich* 'Trmastega, neumnega, neizobraženega človeka ni mogoče naučiti česa boljšega ali prepričati' (tam: 164). Med pregovori iz Podsrede je različica danes splošnega *Najprej štalca, potem pa kravca: Skerbi popred sa hlev kakor sa kravo* 'Kdor misli na poroko, mora prej misliti na streho in preskrbo družine kot za nevesto' (tam: 166).

Nemško-slovenske branja J. N. Primca (1813), *Blaže in Nežica v nedeljski šoli* A. M. Slomška (1842, 1848, 1857), *Kurzer leichtfasslicher Unterricht in der Slovenischen Sprache* A. Janežiča (1849), *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht* K. Pečnika (1890, 1899),¹⁵ slovnica: *Lehrbuch der windischen Sprache* (1824) P. Dajnka, *Lehrgebäude der Slowenischen Sprache in Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen* (1825) F. Metelka,¹⁶ *Kratka slovenska slovnica za pervence* (1847) Jožefa Muršca, *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obće slavenski jezik* Matije Majarja (1848) idr. Pregovore vsebujejo tudi slovarji: *Nemško-slovenski in slovensko-nemški ročni besednik* (1833) A. Murka, ki vsebuje že pri Gutsmanu, Primcu, Dajniku, Zupanu zapisane pregovore in tudi nove,¹⁷ Cigaletov *Deutsch-slovenischen Wörterbuch* (1860) in Pleteršnikov *Slovensko-nemški slovar* (1894–5)¹⁸ idr.

Iz tega časa je tudi prva knjižna zbirka *Pregovori, prilike in reki* F. Kocbeka (1887), ki navaja tudi zbiralce pregovorov in njihove objave v 2. polovici 19. st., med njimi so J. Bilc (iz notranjske Bistriške doline), F. Erjavec, J. Freuensfeld, L. Gorenjec, A. Krempl (štajerski),¹⁹ V. Kurnik, F. Metelko, M. Majar, M. Pleteršnik, J. Sket (1885), J. Skuhala, B. Sušnik, P. J. Škrlejev (notranjski pregovori), V. Urbas, J. S. Vraz, J. Železnikar, J. Žnidaršič, večja zbirka pa ni izšla, čeprav sta jo nameravala izdati V. Kurnik in V. Urbas (Kocbek 1887: [93]–95). Natančen seznam zbiralcev pregovorov v času realizma podaja M. Stanonik po J. Marnu (2009: 92, 250), ki poleg navedenih omenja A. M. Slomška, J. Trdino, J. Barleta, F. A. Breckerfelda, M. Ravnikarja-Poženčana, G. Križnika, J. Volčiča in zasnovo večjezične zbirke v 7 jezikih, ki bi jo sestavil J. Vuk (2009: 243, Babič 2015: 79).

15 Za podatek se zahvaljujem H. Pfandlu (prim. njegov prispevek v tej monografiji).

16 Metelko je načrtno zbiral pregovore, saj se v njegovi zapuščini nahaja 208 oštevilčenih *Kranjskih pregovorov* (Stanonik 2009: 115). Tu niso zajeti.

17 Med njimi je nekaj časovnih: npr. *Dnes človek živi, jutri perhni* (Perhnen, 326); *Kdor globoko pluži, bo dolgo vel; Kdor kratko pluži, bo kratko žel* = *Kdor zgodej seja, zgodej žanje* (poleg *skopo, redko, obilno*) idr.; *Dokler prosi, zlata usta nosi, kedar vrača, herbet obrača* → Muršec, Kocbek; *Kratka sprava je boljši, kakor dolga pravda* → Slomšek (Boljši (je) ...), Muršec, Kocbek (Boljša ...); *Kadar/kader žalost do verha perkipi, se veselje že glasi* (Perkipeti, 328, Verh, 700) → Kocbek; *Kdor kruha strada, se smeha hitro naveliča* (Strad, 563); *Ne neha beračiti, komur se palica v rokah ogreje* (Nehanje, 232–3) → Kocbek (pregovori so navedeni po Kržišnik 1999: 318).

18 Prim. Ulčnik, Natalija, 2014: Slovensko paremiološko in frazeološko gradivo v temeljnih dvojezičnih slovarjih 19. stoletja – v Cigaletovem nemško-slovenskem (1860) in Pleteršnikovem slovensko-nemškem slovarju (1894/1895), *Frazeologija nemškega jezika z vidikov kontrastivnega in uporabnega jezikoslovja*, Maribor, 282–319.

19 V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* so od l. 1844 dalje objavljali tudi pregovore iz zlasti obrobni slovenskih pokrajin: npr. Prisolvice štajerskih Slovincov (A. Krempl), Viničke prislovice (J. Tomšič), Prisolvice in reki iz Istre (nabral J. Volčič), Narodne prislovice (nabral v bistrški dolini J. Bilc), Kmetovski pregovori za mesece itd.

3 Primerjava časovnih pregovorov skozi čas

Pregovori bodo obravnavani glede na frazeološki pomen in pomen izražene vsebine ter delno primerjani glede na njihovo kontinuiteto v zbirkah, tradiciionalnost, variantnost in spremembe, večpomenskost, sopomenskost, protipomenskost idr.

3.1 Oblikovno izražanje časa

Pojem čas in časovne enote, okoliščine, količino, dolžino časa (trajanje, nepretrganost, ponavljavnost, kratnost, pogostost, človeška obdobja, oblikovno (ne)preneseno izražajo vse besedne vrste razen medmetov, časovni in nekateri drugi podredni stavki, pa tudi metaforični pomen dela ali celotne reference, zaporedje v času izraženih dejanj in stanj, skladijsko oblikovanih v enostavnih (ne)glagolskih, dvostavnih (redko večstavnih) priredno in podredno zloženih paremijah. Čas izražajo:

- samostalniki, ki poimenujejo (pogosto tudi protipomensko komplementarno, tudi posebjeno):
  - časovne enote: npr. *čas, ura, dan, noč, mesec, leto, vek*, imena dni v tednu, mesecev, letni časi ...
  - datumi, določeni s (katoliškimi) prazniki, godom svetnikov (posebjeno): *božič, kres; Vincenc, Jurij, Matija, Katarina/Katreja* ...
  - poimenovanja ljudi/živali po starosti, sorodstvenih odnosih: *dete, otrok, mladenič, starjak, dedej, baba; sin, hči – oče, mati, starši* ...
  - stanje in prenehanje stanja živega bitja: *življenje – smrt* ...
  - besedotvorno izražena razlika v starosti v lastnem imenu: *Janezek – Janez* ...
  - izpeljanke iz tovrstnih pridevnikov: življenjske dobe: *starost, mladost; novine – starine* ...
  - v metaforičnem pomenu: *drevo/jablan(a) – sad/jabolko, mačka – miši, orlič – orel, krava, luč – ključ, toča* ...;
- pridevniki:
  - starost: *star/dorasel – mlad/nov, majhen – velik* ...
  - časovna razmerja: *ran/zgoden – kasen/pozen, hiter – počasen, krajši – daljši; gost – redek, zamujen* ...;
- zaimki:
  - vprašalni prislovni: *keda/kdaj*, osebni (*ti – oče*), svojilni (*sin moj*), celostni, nikalni + sam. s časovnim pomenom: *vsak, cel/ves, noben* ...;

- glagolske časovne oblike, glagolski vid in vrste glagolskega dejanja:
  - glagoli gibanja, trajanja, stanja, časovne opredelitve idr.: *teči, hiteti, vrniti, iti, hoditi, bežati, ujeti/(u)loviti, terpeti* 'trajati', *miniti, ohraniti; zamuditi, odlašati, odlagati* ...
  - nedovršnost/ponavljavnost, začetna, končna dovršnost: *obračati – obrniti, oditi – priti, priti – preiti, smolo zberati – osmoliti se* ...
  - zaporedje dejanj, stanj, protipomensko (podstavno, predponsko) komplementarni glagoli: *spati – vstati, dobiti/imeti – zgubiti, živeti – umreti, prihajati – odhajati* ...
  - vzročno-posledično razmerje: *delati – jesti, dati – prejeti*, preneseno: *sejati – žeti, postlati – ležati* ...;
- prislovi: časovne okoliščine (tudi nasprotna komplementarnost sestavin):
  - določitev časa: *danes/včeraj – jutri, zjutraj, zvečer, davi – drevi, poleti, pozimi* ...
  - nepretrganost: *večno, vekomaj vselej* ...
  - količina, dolžina, trajanje, hitrost časa: *enkrat, večkrat, velikokrat, redko, (po)gosto, včasi(h), malokdaj, kratko – dolgo, (nar)dalje; hitro, naglo, urno, počasi* ...
  - neuresničenje, zanikanje časa: *nikoli, nikdar* ...
  - pred- in zadobnost: *zguda, rano, pred/prej – (pre)pozno* ...;
- predlogi v samostalniških predložnih zvezah (okoliščinskih določilih):
  - *od, do, za + sam. v rod.: od davi do drevi* ...
  - *pred, čez, na, za + sam. v tož.: na pusta, na Vincenca, čez malo* ...
  - *o, po + sam. v mest.: po vojski, o kresi* ...
  - *pred/med + sam. v or.: pred smrtjo* ...;
- vezniki:
  - časovni podredni stavki s *kadar/kader/kedar, dokler, ko* (v 19. st.),
  - drugi podredni stavki s potencialnim časovnim pomenom in možno varianto s časovnim odvisnikom: osebkov (*kdor, kateri*), pogojni odvisnik (*ako, če, ko bi*) ...;
- členki s časovnim pomenom: *skoraj – komaj, kmalu, že, še* ...;
- preneseni pomen dela ali celotne vsebine: (*bogat*) *kadar pes rogat; Kar mačka rodi, radu miši lovi; Kar seješ, bodeš žel.*

Skladenjsko so navadno strnjeni v enostavno poved:²⁰

20 Okrajšave za avtorje zbirk: D = Dajko 1824, G = Gutsman, K = Kocbek 1887, KR = Krempl, KŠ = Kocbek-Šašelj 1834, MA = Majar 1848, ME = Metelko 1825, MURKO 1833, MURŠ 1847, PL = Pleteršnik 1894–5, PR = Primic 1813, PA = Pavlica 1960, SL = Slomšek 1842, Urbas = U 1869–70, Z = Zupan 1832. V oklepaju so navedene kontinuiteta, variantnost in stilotvorne prvine.

- redko neglagolski stavki (razen skrajšanih z izpustom predvidljivega povedja): Z 268. *Od davi do drevi* ‘od jutra do večera, vedno’ (= K 1887: 50); glagolska enostavčna poved: minimalni dvobesedni: rek, nepreneseno (levi delovalnik + povedek): G *Vse mine* (Alles geht vorbei), v KŠ (1934: 201) je priredno razširjen s predhodno sestavino: *Vse pride, vse mine*;
- povedkovo levo- in desnodelovalniška: G *On ne bo k' sodnemu dnu (dnevu) trobiu* ‘ne bo večno živel’ (= PR, ME, KŠ); *Tudi mladenč starjake sodi* (Mancher Jüngling ist gescheider als in Alter) ‘marsikateri mladenič je pametnejši kot starejši’; SL *Vsaka noč ima svojo moč*;
- levi delovalnik + povedkovo določilo (izpust vezi): G *Mladost je norust* (Jugend ist selten gescheid) (= PR, ME, U, K z izpustom vezi, MURŠ z dodanim protivnim priredjem *starost pa žalost*;
- po izpustu vezi v povedkovem določilu: G *Gosta služba, riedka suknja*; K *Starost nemarnost/slabost*; *Star dvakrat otrok* (64) (paralelizem členov, protipomenki z dvojnimi pomenom: gost – redek, preneseno: veliko služb – malo denarja),
- priredno s ponovitvijo časovnega določila: K *Stara petica, stara resnica*; *Star prijatelj, staro vino* (64) – izpust vezi ali primerjalnega določila (*je kot*); *Vsako čudo za tri dni* (74);
- z dodanim primerjalnim členom, brez kontinuitete: G *Štimanejši so novine kot starine* ‘bolj cenjene so nove stvari kot pa stare’; SL *Boljši počasi prav ko prehitra zmota* (XXIII, 117/8);
- s časovnim prislovnim določilom: G *Vse mačke so ponoči černe*.

Zložena poved: prevladuje dvostavčna:

- priredna (zaporedje dejanj, stanj): protivno (brez veznika ali z njim): G *Dedeji sredico mudlajo, otroci skorjo grudijo* (Schmolle is für Alte, Rinde für Junge); G *Smert te stare s' koso pokosi, te mlade se samoistram vstreli* (= PR (s samojstrino)), K brez določila sredstva: *Smrt stare pokosi, mlade postreli* (62); G *On bi rad leteu, ampak še perje ni zredil* ‘je premlad za neko dejanje’; z enostavnim nadaljevanjem: G *Že perje redi* (Er bekömmt schon Flügel, fängt an sich zu erheben) (= PR);
- podredna: časovni odvisniki z enakim/različnim levim delovalnikom in z enakim/različnim desnim delovalnikom, s splošnim zaporedjem (časovni) odvisnik – glavni stavek: G *Kader naibol jigra teče, njei obernit imaš pleče* (= PR, D ([...] sreča [...]), SL [...] kaže, ti stokrat se najraj zlaže; KŠ); G *Struge ne pijem, kader kai drugega imam*; G *On se bo še prej stegnil, kaker pride sodni dan* (PR: *Se bo pred stegnil, preden pride*

sodni dan) – enostavčna različica: G: *On ne bo k' sodnemu dnu* (dnevu) *trobiu* (= ME, KR, PL po ME); G *Tečas ga je paseu, da ga je spaseu* 'toliko časa skrbeti za koga, da ga ujameš'; G *Prei je, bulši je* (Je eher, desto besser); MURKO: *tako dolgo ga je pasel, da ga je spasel/dokler ga ni spasel* (Obacht, 523); MA *Dokler ima medved še gnjilih hrušek, se ne boji lakote*;

- predmetni odvisnik: G *Človek kaže v' mladusti, kai oče biti v' starusti* (Man verbleibt, wie man sich in der Jugend zeigt) (= PR, MURKO, K, KŠ);
- osebkov odvisnik: *Zguda počne žgati, kar kopriva oče ostati* (= PR, K: *Zgodaj začne žgati, kar kopriva ima ostati*;²¹ D: *Znaj, da mlado začne žgati, / Kaj kopriva če postati* (343); – enostavčna varianta: G *Kropliva tudi mladica žje*; G *Kar sviet ima zdai pokritu, bo črez malu vsem očitu*; *Kar svet ima zdaj pokrito, bode enkrat vsim očito*. (81) (= MURKO), K: PR *Kar svet ima zdaj skrito, bo enkrat vsem odkrito*; *česar ne storiš, to se ne zve*; KŠ: [...] *vse odkrito/bo kdaj vsem očito* 'nič se ne da skriti' – sprememba delovalnika (komu, Č+ > kaj, Č-); G *Kiri enobart pade v' nagu, tešku pride keda k' blagu* (revščina – bogastvo);
- pogojni odvisnik z neuresničljivim pogojem: G *Če bi ludi ne vmerli, se kojni ne derli, bi sviet daunu poderli*; K *Ako [...]*; Z: 180. *Ko bi rajnce ne bila umerla, she sdaj bi shivela* – zanikani pogoj s samoumevnim nasprotnim povedkom; Z: 193. *Kratka vezherja, dolgo shivljenje* – potencialni pogoj z izpustom povedka; 65. *Dolga ljubestin, gotova bolesin* – trajanje, nasprotje, nepreneseno (= MA), + MA *Dolga bolezen gotova smert* (Če [...]);
- večstavčne povedi: tri-, štiristavčna, npr. s po dvema enakima zgradbama, npr. ko izraža dvojje nasprotujočih si stanj in lastnosti: G *Kader hudič je biu boun, je biu brumnosti ves poun; kumei je on zdrau postau, je kak' prei hudič ostal* 'nepopoljšljivost' (rime, paralelizem členov, protipomenskost); MA *Dokler je drevo mlado, ga lahko pripogneš, kamor hočeš*.

Prevladuje povedni naklon, redko vprašalni kot retorična trditev z nikalnim pomenom (isti levi in desni delovalnik): *Keda vrana vrano piple?* PR *Kdaj [...]*; ME, K *Kdaj [...] vrani oči izkl(j)uje?*; K *Kdaj je vrba grozdje rodila*, KŠ še z zanikano pripovedno različico: *Vrana vrani ne izkljuje oči*. Nasveti so izraženi tudi v velelnem naklonu (prim. pod 3.2.1 *Hiti počasi!*,²² izjemoma je tudi vzklična poved (K »Skoro« *ni nikoli zajca ujel; »komaj« ga pa je!* (61).

21 Pomensko se ujema s pregovorom: *Človek kaže v mladosti, kaj hoče biti v starosti*.

22 Mieder (2006: 21) navaja, da so bili antični in biblijski pregovori prevzeti iz latinščine v srednjem veku v narodne jezike, med njimi tudi ta.

3.2 Pomen časovnih paremij

3.2.1 Pomen izražene vsebine

Pregovori lahko izražajo splošno veljavno resnico, dejstvo, predpostavko s časovnimi sestavinami brez pomenskega prenosa: npr. *Kaj je človek bil, da se uganiti; kaj bo, s časom razjasniti* (K 1887: 22); *Kadar se je in pije, tedaj je dosti prijatelj* (tam: 21), *Kadar denar poide, pamet pride* (tam: 21), *Kakršen oče, takšen sin* (tam: 22) in *Kakor oče, tako sin* (tam: 23).

Pregovorov o času (npr. tip *Čas je/ [...]* kot vrednoti, moči, teži, nepovratnosti ipd.) v starejših virih ni bilo, pojavijo se v 19. st. npr. pri Jarniku, Majarju, Kocbeku. Jarnik je prevedel zbirko stotih čeških pregovorov, med njimi tudi nam poznanih:²³ 14. *Zhaf vřemu pride* (1814: 102), 78. *Po smerti zhafa ne bode* (tam: 104). Majar ima bogato zbirko izrekov in pregovorov (1848: 101–129), prirejenih v »ilirščini«: *Vse svojim vremenom* 'vse ob svojem času' (z elipso); neustavljivost: *Vreme nikogar ne čaka*; teža, sila: *Vreme nosi svoje breme*; bolečina – zdravilna moč: *Vreme rani al' i leči* (K *Čas je najboljši zdravnik/ozdravi bolečine*, KŠ še *Čas leči rane/zaceli vse rane; Časa moč vse premore*); mati – mačeha: *Vreme je drugda mati, a drugda mačeha*. Kocbek (1887: 8) doda še pomene vrednosti (*denar, zlato*), moči, nepremagljivosti, izražene z glagolskim frazemom *ugnati v kozji rog* (*Čas vse v kozji rog užene*), z dejanji s področja poljedelstva (*Čas vse dozori; Čas vse podôrje; Čas vse zgrudi; Času pustimo čas, da pride mož s strdjo*).

Upovedena časovnost v celoti nastopa redko: npr. *G Vura je nesrečna bila, ker je mati me rodila* (Ich bin im Unstern geboren) (Unstern, 360) – po Grafenauerju je to Gutsmanov verz (1935: 27); Z: 96. *Hiti po zhafi!*; K: *Hiti počasi* (1887: 18) – z oksimoronom izraža nesmiselnost hitenja (Ne hiti!); *Ura enkrat zamujena ne pride nobena; Urica se ne da ujeti* (tam: 70); Z 388. *Skoro ni nikolj sajza vjel* – posebnost je enostavčna oblika namesto današnje priredne dvostavčne, kjer je neuresničenje dejanja, izraženo s posamostaljenim členkom *skoro/skoraj* (težavno uresničenje pa s *komaj*), upovedeno z nikalnim časovnim prislovom.²⁴

23 80. *Pride zhaf, de te vprafha sima, kaj fi dělal v-léti* (tam: 105), 100. *Kar mladi ne vejo, jim stari povejo* (tam: 106).

24 K = Bojc: 2. Živali: »Skoro« ni nikoli zajca ujel, »komaj« ga pa je (1980: 121); SSKJ: *skoraj še nikoli ni zajca ujel, komaj ga pa je*.

Časovna razmerja so v pregovor vključena kot dodane časovne okoliščine (izražene s časovnimi oblikami ali stavki), pregovori pa zajemajo pojmovni svet s področja:²⁵

- človeka: človek, *pijanec, igre, tovarišija, otroci, starši, govedar – ovčar* [...]: npr. *Človek ni človek, dokler ga žena ne krsti* (Z);
- delov telesa: *kri, kost, koža, usta, noga* [...], npr.: *Ker zamudi, naj jej kosti*;
- živalstva: *krava, vrabelj, vrana, pes, mačka, medved, kukovica, ptič, kos, gos* [...], npr.: *Kadar krave bezlajo, še keba* (Z); *Bolji danes kos, kakor jutri gos* (Z);
- rastlinstva: *jabolko – drevo, cvet, sadje, kopriva, slama* [...]: *Kdor dolgo leži, se ga slama drži* (Z);
- stanj, čustev: *žalost, sreča, smola, skrb, ljubezen – bolezen, radost, norost* [...];
- dejanj: *priti, pasti, tepsti, sejati/plužiti – žeti/veti, postlati – ležati, obračati – obrniti* [...];
- dejavnosti: *igra, delo, služba* [...], npr.: *Po delu plačilo*.
- stanje in prenehanje stanja živega bitja: *življenje – smrt* [...], npr. *Kakoršno življenje, taka smert*. (ME); *Kratka večerja, dolgo življenje* (Z);
- naravni pojavi: *toplo, mraz, zima, sneg, dež* [...]: *Zima bo barala, kai smo po letu delali*. (G); *Rani (zгода) dež, pa stare babe ples*. (KrempI);
- predmeti: *suknja, palica, luč, ključ, kopje* [...], npr. *Po vojski kopje v trnje* (Z); *On nosi glavo na raglici* (D raglica ‘palica’).

Časovno neuresničenje dejanja/stanja poleg neposredne rabe nikalnih prislovov in vprašalne povedi (prim. 3.1 *Kdaj vrana vrani* [...]) izražajo različne pomensko nekoherentne propozicije in šaljivo enakopisno reklo (*ob svetem Nikoli* (časovni prislov *nikoli – ob svetem Nikoli* (Nikola, Miklavž) (= ME, MURKO idr.), kjer je izrabljena homonimija prislova in svetniškega lastnega imena v mestniku): v podrednem stavku je izražen nemožen pogoj za uredničenje dejanja: *To se bo zgodilo, kadar bo v petek nedela* (ME, MURKO idr.) ‘to se ne bo zgodilo nikoli’; *Bo plačal, kaker/kader vrabel prosu* (G, MURKO);²⁶ *bo plačau na šentjurov kup; On bode bogat kakor pes rogat* (G idr., K [...] *kadar* [...]).

25 Primeri so navedeni že pri skladenjski obravnavi pod 3.1 in nekateri v opombi 17.

26 Kržišnik (1999: 344, op. 16) ugotavlja, da je načinovno določilo namesto časovnega pri Gutsmanu napaka, a je v tem pomenu možna obojna motivacija.

3.2.2 Frazeološki pomen – preneseni, metaforični pomen

Izražena vsebina, ki jo upoveduje pregovor, se razlikuje od dejanske reference, globinski pomen (smisel) je enak. Pogosto je misel izražena z drugačno predmetnostjo, povezano z naravo (živalsko, rastlinsko, poljedelsko, vremensko idr.), družbenimi danostmi in prihaja do pomenskega prenosa celotne izjave ali le enega dela, s stilnimi sredstvi (npr. personifikacijo, metaforo, metonimijo, sinekdocho, besedno igro): npr. K *Kadar psa ubiješ, zavleci ga za plot* (21), *Jeden cvet ne naredi pomladi* (20). Posredno izražena časovnost brez leksikalno ali slovnično izraženega časa je prepoznavna iz celotnega sobesedila po razvezavi prenese-nega pomena v živalski ali rastlinski metaforiki. Naslednji zgled ponazarja tudi variantnost in spremembe v času, so- in blizupomenskost sestavin pregovorov:

G: *En pianc se preberne, kadar se prekucni.*

PR: *Pijanec se preberne, kadar se prekuzne.*

MURŠ: *Pijanec se preoberne, kedar se zverne.*

PL: *pijanec se izpreobrne, kadar se v jamo izvrne*, Npreg. (izvrniti, izpreobrnuti); *pijanec se preobrne, kadar se v jamo zvrne*, = ein Trunkenbold bessert sich nie, Npreg.-M. (pijanec).

K: *Pijanec se preobrne kadar se prekucne/kadar se v jamo zvrne* (53); *Janezek se ne preobrne, dokler se v jamo ne zvrne* (20), = Narodne prislovice. Nabral v bistriški okolici J. Bilc (24.10.1857). Kmetijske in rokodelske novice, 15/85.

KŠ: *Pijanec se spreobrne, kadar se prekucne/ kadar se v jamo zvrne* (= PA).

SSKJ: preg. *pijanec se spreobrne, ko se v jamo zvrne* 'kdor je vdan pijači, se tega do smrti ne more znebiti'.²⁷

V konkretnem pomenu časovno podredje (blizu pogojnemu) razlaga objektivno dejstvo, trditev, pomen glagola *pre(o)brniti*, sopomenskost povedja: (*s*) *pre(o)brniti se - prekucniti se, zvrniti se* (+ prostorsko določilo). Frazeološki pomen je izražen z večpomenskostjo povedja: (*s*)*pre(o)brniti se: prevrniti se* → *poboljšati se, spremeniti se; zvrniti se (v jamo)* → *v grob*, preneseno 'umreti', in izraža splošno resnico: Človek se (nikoli) ne spremeni (do smrti).

Podobno je tudi v splošno znanem pregovoru *Jabolko ne pade daleč od drevesa* s so-, pod- in nadpomensko različico ter prirednim dodatkom upovedena resnica o podobnosti otrok s starši (SSKJ 'otrok je tak kot starši'). Frazeološki pomen je časovno izražen z rastlinsko simboliko: jabolko = plod, sad → otrok, drevo/jablan(a)/deblo = roditelj → starši. Prostorska bližina (*ne daleč od*) se prenese na primerjavo skupnih lastnosti.

²⁷ Razlaga v SSKJ dopušča le prenos pomena jama 'grob', medtem ko Kocbekova različica potrjuje popoln pomenski prenos.

Jarnik 1814: 103 (po češčini): 30. *Jabelko ne rado dalezh od jablana pade.*

MURŠ *Jabelko ne pade daleč od jablana (drevesa).*

MA *Jabelko ne pade daleč od jablane.*

K *Jabolko ne pade daleč od debla (drevesa, jablane).*

KŠ *Jabolko ne pade daleč od debla, le potoči se.*

Variante nastajajo z delno preobrazbo pregovorov ali z uporabo sopomenskih jezikovnih prvin ali z drugače izraženo enako-/blizupomensko metaforično vsebino: npr. G Kar *mačka rodi, radu miši lovi*. Der Apfel fällt nicht weit vom Baume. Wie die Mutter, also die Tochter. (= PR, MURKO, KR, K, KŠ brez *rado*, SSKJ 'otroci so navadno taki kot starši' (*roditi*)). Spmembe v času so oblikovne in motivne z živalskim prisposabljanjem (mačka kot mati), podobnost pa je izražena z enakim dejanjem mladičev (loviti miši).

3.2.3 Variantnost

Variantnost se kaže na ravni izražene vsebine: G *Vse mačke so ponoči černe* (Nicht alles, was schwarz ist, ist schlecht) 'ni vse slabo, kar tako zgleda, videz vara'; Z 312. *Ponozhi vsaka krava mavra*, ME ima obe različici, tako tudi K (75, *Po noči je [...]* (54)) in PL, KŠ *mačke* zamenja s *krave* [...], v drugem pa dvojnično izrazi barvo: *črna* (ali: *mavra*) (147), SSKJ navaja pregovor z *mavra* in razlago 'črna'. Dvopomenskost izraza *podrk* 'ples – veselje, beg' ob (ne)navzočnosti neprijetne entitete (MURŠ, KR *Kader mačka pride, imajo miši poderk* nasproti PL *Kadar ni mačke doma, imajo miši poderk* (iz Novic po izpisu iz Janežičeve slovnice (1863)) je ustvarila dva različna pregovora. Prostop brez nadzorstva je ubesedena na različne načine: MA: *Kadar ni mačke doma, su miši dobre volje; Kadar ni mačke pri hiši, gospodare miši*; z drugega stališča: *Miši veseli, ako mačke ni*. Kocbek (1887: 21) ima 4 variante ob časovnem odvisniku: *gospodarijo miši/imajo miši gosti/imajo miši ples/miši so dobre volje*. SSKJ ima sodobno različico z razlago: *kadar mačke ni doma, miši plešejo* 'kadar je kaka skupnost brez nadzorstva, njena disciplina popusti'.

4 Sklep

Naj za sklep parafraziram misel W. Miederja, ki meni, da nam nedvomno pregovori, ti stari dragulji rodovno preizkušenih modrosti, v vsakodnevnem življenju in sporazumevanju pomagajo pri premagovanju zapletenih okoliščin sodobnega časa (Mieder 2000: 30).

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2015: *Beseda ni konj: estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- BOJC, Etbin, ²1980: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: DZS.
- EISMANN, Wolfgang, 2013: Oswald Gutsman als »Phraseologe«. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si. (vpogled: 10. 3. 2015).
- GRAFENAUER, Ivan, 1935: Gutsmanov besednjak in njegova zbirka pregovorov, rekov in prilik. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 30. 1–29.
- JANEŽIČ, Anton, 1849: *Kurzer leichtfasslicher Unterricht in der Slovenischen Sprache*. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-IGE3YDQD>.
- JARNIK, Urban, 1814: *Sbér lépih ukov sa Šlovensko mladino: is Némškiga ino Latinskiga prestavljenih, is Štaro-Šlavenskiga ino Pemsškiga preravnanih, niktóterih pa novo slosheni*. Celovec: Per Joanesu Leonu, Shtamparju.
- JESENŠEK, Marko, 1999: Slovaropisje na Štajerskem do konca 19. stoletja. *Koropčev zbornik. Časopis za zgodovino in narodopisje* 70/1–2. 355–372.
- JESENŠEK, Marko, 2002: Slovensko gradivo v Apostlovm slovarju. Marko Jesenšek, Bernard Rajh, Zinka Zorko (ur.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika: ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Maribor: Slavistično društvo (Zora 18). 336–353.
- KIDRIČ, Francè, 1933: Mihelič, Janez (1750–1792). URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi365368/#slovenski-biografski-leksikon> (vpogled: 11. 1. 2015).
- KOCBEK, Fran, 1887: *Pregovori, prilike in reki*. Ljubljana: A. Trstenjak.
- KOCBEK, Fran, ŠAŠELJ, Ivan, 1934: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba Sv. Mohorja.
- KRETZENBACHER, Leopold, MATIČETOV, Vida (prev.), 1952: Slovenski pregovori v starih štajerskih rokopisih. *Slovenski etnograf* 5. 160–168. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-UVTTOE99>.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1997: Gutsmanovo razumevanje stalnih besednih zvez. Breda Pogorelec (ur.): *Jezikoslovne in literarnovedne raziskave: zbornik referatov 6. srečanja slavistov, Celovec, Ljubljana, 1989*. Ljubljana: Filozofska fakulteta. 27–37.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1999: Frazeologija v Murkovem slovarju. Marko Jesenšek (ur.): *Murkov zbornik*. Maribor: Slavistično društvo Maribor (Zora 9). 312–347.
- MAJAR, Matija, 1848: *Pravila kako izobraževati ilirsko narečje i u obče slavenski jezik*. Ljubljana: J. Blaznik.
- METELKO, Franc Serafin, 1825: *Lehrgebäude der slowenischen Sprache im Königreiche Illyrien und in den benachbarten Provinzen*. URL: <http://www.dlib.si>.
- METERC, Matej, 2014: *Primerjava paremiologije v slovenskem in slovaškem jeziku na osnovi paremiološkega optimuma*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- MIEDER, Wolfgang, 2000: *Strategies of Wisdom*. Hohengehren: Schneider Verlag.
- MIEDER, Wolfgang, 2006: »Andere Zeiten, andere Lehren«. *Sprichwörter zwischen Tradition und Innovation*. Hohengehren: Schneider Verlag.
- MURŠEC, Jožef, 1847: *Kratka slovenska slovnica za prvence*. Gradec: Lajkamovi nasledniki.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.
- PEČNIK, Karel, 1890: *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht /.../*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben.
- PODSEDENŠEK, Mirjam, 1981: *Sintaktična vloga pregovorov v delu Antona Martina Slomška »Blaže in Nežica v nedeljski šoli«*. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- POHLIN, Marko, 2003: *Kraynska grammatika, Bibliotheca Carnioliae*. Znanstvenokritična izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- PRIMIC, Janez Nepomuk, 1813: *Némshko-slovénske branja*. URL: <http://www.dlib.si/URN=URN:NBN:SI:DOC-0CAW5NBY>
- SCHULZE, Carl, 1987: *Die biblischen Sprichwörter der Deutschen Sprache*. Bern, Frankfurt am Main, New York, Paris: Peter Lang.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–91. Ljubljana: DZS.
- STANONIK, Marija, 1977: »Viljem Urbas«. *Slovenski etnograf* 30. 27–36. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-41FX2JYO> (vpogled: 24. 5. 2015).
- STANONIK, Marija, 2009: *Zgodovina slovenske slovstvene folklore: od srednjega veka do sodobnosti*. Ljubljana: Slovenska matica.
- SUHADOLNIK, Stane: Zupan, Jakob (1785–1852). *Slovenska biografija*. URL: <http://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi880078/#slovenski-biografski-leksikon> (vpogled: 13. 3. 2015).
- Sveto pismo*. URL: www.biblija.net (vpogled: 15. 3. 2015).
- URBAS, Viljem, 1869: O pregovorih in prilikah, seosebno slovenskih. *Jhb. der K.K. Ober-Realschule in Goerz*. 2–33. V: *Novice gospodarske, obrtniške in narodne* (»Narodne stvari«): 29. sept. 1869, 313–4 ; 6. okt. 1869, 320–1; 13. okt. 1869, 329; 29. dec. 1869, 430–1; 5. jan. 1870, 4; 12. jan. 1870, 12–3; 19. jan. 1870, 21; 26. jan. 1870, 27–8 ; 16. febr. 1870, 57–8 ; 23. febr. 1870, 64; 2. mar. 1870, 71–2 ; 9. mar. 1870, 79–80. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-P5EKGIUW/> (vpogled: 6. 4. 2015).
- URBAS, Viljem, 1870: *Die Slovenen*. Ethnographische Skizze. 1–63. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-DGOZCQ3H/> (vpogled: 6. 4. 2015).
- ZUPAN, Jakob, 1832: *500 slovenskih pregovorov*. Rokopis v Narodnem muzeju v Ljubljani (K 5566). 1–7.

Heinrich Pfandl

»Slovenizmi« pri Karlu Pečniku: prvi pogled

Prispevek¹ se ukvarja s slovenskimi frazemi, ki obsegajo malo več kot dve strani in jih je koroški zdravnik in ljubiteljski jezikoslovec dr. Carl Pečnik zajel v svoj zelo individualno in samosvoje sestavljeni učbenik slovenskega jezika. V analizi upoštevam izvod šeste izdaje (Pečnik 1919), pri čemer sem imel možnost vpogleda zgolj v prvo od petih izdaj (Pečnik 1890; poleg tega 1899, 1905, 1911, 1916). Ker je s pomočjo običajnih virov (*Slovenski biografski leksikon*, *Slovenska Enciklopedija*, *Wikipedija*) težko izvedeti podrobnosti o avtorju, naj bo prvo poglavje namenjeno njegovi – nenavadni – osebnosti.

1 Carl (Karel) Pečnik kot oseba

Carl Pečnik je bil rojen 1. septembra 1867 v hiši slavnega ljudskega tribuna, kulturnega ustvarjalca in učitelja Antona Janežiča (po katerem se danes imenuje trg pred slovensko gimnazijo v Celovcu) v Lešah pri Šentjakobu v Rožu (Lessach bei St. Jakob in Rosental). Njegova mati je bila sestra omenjenega politika Antona, zdravnika Valentina Janežiča in tudi Simona Janežiča, vodje Mohorjeve družbe v Celovcu. Svoje otroke je vzgajala v strogem narodnem duhu, kot je zapisal Julij Felaher v nekrologu Karlu Pečniku (Felaher 1936; to besedilo je tudi najpomembnejši vir za nadaljnje navedbe; o Felaherju gl. Grafenauer 2009). Pečnik je končal gimnazijo v Celovcu, zatem študiral medicino na Dunaju, čeprav so mu gimnazijski profesorji svetovali, naj se zaradi svojega izrednega talenta za jezike vendarle odloči za slavistiko. Študij medicine je končal v Dresdnu in se nato odpravil v Aleksandrijo, da bi se posvetil usodi mnogih slovenskih žena, ki so se zaradi dela podale v Egipt. Skupaj s tamkaj živečim slovenskim lekarnarjem sta ustanovila domoljubno društvo Nil. Pečnik se je odločno zoperstavil temu množičnemu izseljevanju Slovenk (predvsem iz Primorske) in je o, kot je menil, nevzdržnih razmerah poročal v goriškem časopisu Soča, ljubljanskem časniku Slovenski list in tudi v Mohorjevem koledarju (zadnje

---

1 Avtor se pristrčno zahvaljuje kolegici Urški Valenčič Arh za kompetenten prevod.

gl. Pečnik 1902). Načrte, da bi končal bedo teh žena in izboljšal druge slabe razmere (kot je bil izvoz slovenskega lesa), je prekrizala svetovna gospodarska kriza 1906/1907.

Pečnik je postal znan in ugleden zdravnik, sprva v Aleksandriji, kasneje v Kairu, kjer je spoznal tudi svojo kasnejšo ženo Mary Vogelmajer, rojeno v Linzu. Novembra se je par preselil v Trst, kjer sta živela do leta 1915. Vojna leta sta večinoma preživela v domačem Rožu. Po razpadu monarhije je Pečnik prevzel zdravniško ordinacijo v Št. Juriju ob južni železnici, kasneje je odprl pljučni sanatorij na gori Janina pri Rogaški Slatini, v nekdanjem imenitnem spodnještajerskem zdravilišču Rohitsch-Sauerbrunn. Konec dvajsetih let 20. stoletja se je ponovno preselil na Dunaj, kjer je leta 1928 opozoril nase s programsko brošuro pod naslovom Naši dialekti. Predstavljala naj bi začetek zbiranja koroške slovenske folklore ter koroških narečij, vendar do uresničitve ni več prišlo. Delo, ki še ni dovolj priznано, je pomembno iz dveh vzrokov: po eni strani vsebuje verzijo mita Miklove Zale v rožanskem narečju, kot jo je poznal Pečnik iz pripovedovanja svojega starega očeta Folta (Valentina) Janežiča, ki se je rodil leta 1802; ta pripoved je bila tudi vir za literarizirano, olepšano in antisemitistično usmerjeno različico te tematike avtorja Jakoba Sketa (Sket 1884, prim. Pfandl 2013). Po drugi strani pa se Pečnik izraža izredno zanimivo in za nefilologa zelo kompetentno o vprašanju koroškega slovenskega narečja, o razmerju med knjižnim jezikom in ljudskim jezikom nasploh. Pečnik je začel polemizirati s tik pred tem izdanimi, povsem nevzdržnimi in neznanstvenimi teorijami koroškega germanista dr. Martina Wutteja (gl. Wutte 1925 in predvsem 1927), ki je menil, da so koroška narečja mešanica nemščine in slovenščine, pri čemer menda prevladuje nemščina.

Tudi v socialnem pogledu lahko Pečnika označimo kot angažiranega in vzor-nega državljana: po izidu – meni nedostopne – brošure z naslovom Študentova samopomuč v rožanskem narečju leta 1925, je, ker ni imel otrok, zapustil v oporoki svoje imetje glavnemu cilju svojega življenja: narodno-kulturnim potrebam slovenske narodne skupnosti na Koroškem. Pečnik je umrl 6. marca 1936 na Dunaju, pokopali so ga 11. marca 1936 v Gradcu.

2 »Slovenizmi« v učbeniku

Leta 1890 je pri založbi A. Hartleben kot 31. knjiga iz zbirke Die Kunst der Polyglottie prvič izšlo Pečnikovo delo Praktisches Lehrbuch der

Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht (Praktični učbenik slovenskega jezika za samoučenje) s podnaslovom Theoretisch-praktische Anleitung zur schnellen Erlernung durch Selbstunterricht (Teoretično-praktični napotki za hitro priučenje s samoučenjem). V nadaljnjem podnaslovu je opisana vsebina, pri čemer še posebej bodejo v oči za takšne učbenike neznačilna poglavja: Sammlung von Slovenismen (Zbirka slovenizmov), Darstellung der dialektischen [sic] Eigentümlichkeiten [...] nebst beigefügten Provinzialismen und Fremdwörtern (Predstavitev dialektalnih posebnosti [...] poleg dodanih provencializmov in tujk). V predgovoru k prvi izdaji in kasnejšim izdajam so formulirani Pečnikovi pogledi, ki jih že poznamo iz prejšnjih avtorjevih publikacij – tudi tukaj se Pečnik po današnjih merilih vsekakor na moderen način zavzema za enakopravnost narodov, neodvisno od njihove velikosti, za pravico do obstoja narečij ter ob tem vedno znova poudarja njihovo bližino do norme kakor tudi potrebo po učenju tujih jezikov, in sicer ne le velikih evropskih. Zgradba knjige je z današnjega vidika seveda bolj podobna kakšni slovnici kot praktičnemu jezikovnemu učbeniku (glasoslovje, oblikoslovje – samostalnik, glagol, prislov, zaimek, števnik, prislov itd. so naslovi poglavij). Posameznim delom so dodane vaje in po »najpogostejših kraticah« najdemo na str. 94–96 seznam z naslovom Slovenizmi, ki obsega 80 slovenskih stalnih izrazov, večinoma frazeoloških, nekaj tudi enobesednih, z nemškimi ustreznici. O njih je avtor zapisal naslednje:

Jede Sprache hat Redewendungen, die in einer anderen nicht wörtlich übersetzt werden können. Solche der slovenischen Sprache eigene Redensarten werden Slovenismen genannt, während man mit Germanismen wörtlich unübersetzbare deutsche Ausdrücke bezeichnet [...] Im nachstehenden Verzeichnisse sind die gebräuchlichsten Slovenismen angeführt. (Pečnik 1890 und 1919: 94)²

Na tem mestu ne moremo razpravljati o tem, ali so bili navedeni izrazi v času šestih izdaj učbenika, torej med 1890 in 1919, dejansko »najpogostejši« frazemi tistega časa (in mirno domnevati, da Pečnik sam tovrstnih raziskav ni izvajal), pa vendarle lahko na prvi pogled ugotovimo, da gre pri izboru za izredno idiosinkratično jezikovno rabo. Ker ta seznam doslej še nikjer ni bil objavljen ali analiziran, ga na tem mestu navajamo v posodobljenem zapisu (Pečnik 1919: 94–96); tudi zato, da spodbudimo nadaljnje analize.

2 Vsak jezik ima fraze/rečenice, ki jih ne moremo dobesedno prevesti v drug jezik. Takšne rečenice slovenskega jezika imenujemo slovenizmi, medtem ko z izrazom germanizmi označujemo neprevedljive nemške izraze [...] V nadaljnjem seznamu so navedeni najpogostejši slovenizmi.« (Pečnik 1890 in 1919: 94.)

On je bela vrana.	Er ist ein seltener Gast.
Mojster skaza biti.	Ins Handwerk pfuschen.
Mož beseda.	Ein Mann von Ehre.
Vsak po svojem.	Jeder nach seiner Art.
Za katero hoditi.	Einer den Hof machen.
Od besede do besede.	Wörtlich.
Na vrat na nos.	Über Hals und Kopf.
Vlači se kakor megla brez vetra.	Er steigt langsam herum.
Svoje zmote zakriva.	Er bemäntelt seine Fehler.
Natihoma se zmuzniti.	Sich unbemerkt aus dem Staube machen.
Toliko me skrbi kakor lanski sneg.	Es kümmert mich nicht.
Po svoji trmi.	Nach seinem Gutdünken.
Vpije, kar mu is grla gre (kakor kanja).	Er schreit aus vollem Halse.
Na ves glas.	Sehr laut.
Toliko boš opravil ko žaba pri lešnjaku.	Du wirst gar nichts ausrichten.
Bode vrnol ko brabec proso.	Er wird es nie abkehren.
Kosmato vest imeti.	Ein weites Gewissen haben.
Delo mu ne dá (gre).	Er ist kein guter Arbeiter.
Rdečica ga je oblila.	Er erröthete.
Hlače pomériti.	Züchtigen.
Ob glavo dejati.	Enthaupten.
Na pamet znati.	Auswendig kennen.
Norce pasti.	Narrenpossen treiben.
Na nič správití.	Zugrunde richten.
Igrajo Dniíce (Zárnice).	(Die Blitzjungfrauen spielen) = es wetterleuchtet.
Pod nič dati.	Mit Verlust verkaufen.
Stvar je v Rimu.	Die Sache ist nicht zu finden.
Drži se ko kislá repa.	Er macht ein saures Gesicht.
Prišlo je jih ko listja in trave.	Es kam ihrer eine ungeheure Menge.
Oči pobésiti.	Die Augen zu Boden schlagen.
Lažniv (kriv) prerok.	Ein falscher Prophet.
Ponarejen tolar.	Ein falscher Thaler.
Izmišljeno ime.	Ein falscher Name.
Jasno ko ribje okó.	Es ist ganz heiter.
Koža se mi ježi.	Die Haare stehen mir zu Berge.

Oba eno godeta.	Sie sind beide von einem Schlag.
V oči povedati.	Von der Leber weg sagen.
Komu v besedo seči.	Jemanden im Reden unterbrechen.
On je izprevrgel.	Er hat umgesattelt.
On mu je kos.	Er ist ihm gewachsen.
Tu sem na izgubi.	Ich verliere dabei.
Prazno slamo mlátati, bob ob steno metati.	Leeres Stroh dreschen; in die Luft reden.
Koga na laž postáviti.	Jemanden Lügen strafen.
Nasoliti komu (nos).	Jemandem einen Bären anbinden.
Šel je križem svetá.	Er gieng in die weite Welt.
Imel je blaga in blaga.	Er hatte unermessliche Güter.
Slovó dati.	Den Dienst aufsagen.
Dobre rodovine biti.	Von gutem Schlage sein.
Svojega očeta posnema.	Er geräth seinem Vater nach.
Jasno je.	Es liegt vor Augen.
Ni mu pod solncem para.	Er ist unstreitig der erste.
Kar besede ni bilo iz njega.	Er konnte kein Wort hervorbringen.
Resnice se držati.	Bei der Wahrheit bleiben.
To ni mojega opravila.	Das ist nicht von meinem Fache.
Tako daleč naj ne pride.	Darauf soll es nicht ankommen.
Naravnost povédati.	Ins Gesicht streichen.
V velik strah ga je pripravil.	Er hat ihm große Furcht eingejagt.
Osel in posel.	Alle durch die Bank.
Po nobeni ceni (za hudiča ne).	Um keinen Preis.
Zadeti na živo.	Eine empfindliche Seite berühren.
On ga ima v rokah.	Er hat ihn im Sacke.
Ni beliča vredno.	Er ist keinen Schuss Pulver wert.
On ima oster jezik.	Er hat ein böses Maul.
Ni po mojem.	Er ist nicht mein Mann.
Plašč po vetru obračati.	Den Mantel nach dem Winde hängen.
Na dan priti.	Ans Licht kommen.
On je robot.	Er hat keine Lebensart.
Tikati se.	Duzbruder sein.
Za morjem svinje pasti.	Noch nicht geboren sein.
On je ubog ko miš.	Er ist blutarm.
Stara pesen.	Es ist immer die alte Leier.

Na vse grlo smeјati se.	Sich fast zu Tode lachen.
Srce mu je v hlače padlo.	Er hat den Muth verloren.
Po nosu dobiti.	Eine Nase bekommen.
Kaj nase vzeti.	Etwas auf seine Schultern nehmen.
Po vodi splavati.	Verschwinden, zunichte werden.
Idi rakom žvižgat!	Gehe zum Kuckuck!
Na boben (kam) priti.	Um seine Habe kommen (niederkommen).
Spodaj pasti.	Den kürzeren ziehen.
On je na konju.	Es steht gut mit ihm.

V skladu s tematiko konference oz. monografije se bom v nadaljevanju osredotočil na frazeme, ki izražajo prostor in čas. Ob tem ne gre za pojasnjevanje vprašanja, od kod je Pečnik črpal jezikovno gradivo, temveč kako bi lahko z njegovo izbiro frazemov dodatno osvetlili jezikovno-kulturno osebnost Karla Pečnika.

2.1 Frazemi, ki izražajo prostorskost

Od skupaj 80 frazemov jih 26 v takšni ali drugačni obliki izraža prostorskost. Najprej so to frazemi, ki imajo skoraj povsem enake ustreznice v nemščini, npr.: *za katero hoditi*, nemško dobesedno »einer nachgehen«, v Pečnikovi ustreznici *einer der Hof machen*; *na dan priti*, nem. *ans Licht kommen* (dobesedno in frazeološko *an den Tag kommen*); *kaj nase vzeti* z ustreznico *etwas auf seine Schultern nehmen* (dobesedno in frazeološko *etwas auf sich nehmen*); *plašč po vetru obračati* z dobesedno in frazeološko nemško ustreznico *den Mantel nach dem Winde hängen*.

Relativno blizu nemščini je tudi v *oči povedati*, dobesedno »in die Augen sagen« (prim. nemški frazem *ins Gesicht sagen*) s Pečnikovo ustreznico *von der Leber weg sagen*; danes je uveljavljeno v *obraz povedati*. Ta primer že nakazuje način, kako so navedeni slovenizmi, ki po možnosti nimajo ustreznice v evropskih jezikih, predvsem v nemščini ne. Včasih ustreza slovenski besedni zvezi nemška beseda, kot je to v primeru *ob glavo dejati*, dobesedno »um den Kopf bringen«, v Pečnikovem prevodu *enthaupten*.

Nekateri frazemi izražajo izrazito močno slikovitost, kot npr. *za morjem svinjje pasti* z ustreznico *noch nicht geboren sein*; *vlači se kakor megla brez vetra* se razlaga kot *kadar počasi stopi naokoli*; ali *Srce mu je v hlače padlo*,

dobesedno »Das Herz ist ihm in die Hose gefallen«, ki je znan tudi v nemščini in ga na podlagi svoje avstrijsko-nemške jezikovne kompetence poznam z deležnikom *gerutscht*; Pečnik je zanj navedel *Er hat den Muth verloren* in se zelo očitno izognil nemški vzporednici. Nobenih primerov nisem našel za *Stvar je v Rimu*, dobesedno »Die Sache ist in Rom«, ki je obrazloženo kot *Die Sache ist nicht zu finden*. Še danes je pogosto v rabi *Na vrat na nos*, dobesedno »Auf Hals auf Nase«, ki ima pri Pečniku ustreznico *Über Hals und Kopf*. Pri nekateri frazemih s sestavinami prostora se poraja tudi dvom: ali *Tako daleč naj ne pride*, dobesedno »So weit soll es nicht kommen« dejansko pomeni *Darauf soll es nicht ankommen*, kot navaja Pečnik, ali je želel avtor očitni germanizem prikazati zgolj manj izrazito? V nasprotnem primeru se lahko vprašamo, kaj naj bi pomenilo *eine Nase bekommen*, ki je naveden kot ustreznica *po nosu dobiti*.

Frazem, ki reflektira koncepte prostora, je tudi npr. *po vodi splavati*, dobesedno »ins Wasser lassen, auf dem Wasser davon schwimmen lassen«, z ustreznici *verschwinden, zunichte werden* 'zginiti, propasti'.

Navsezadnje je tudi očitno, da seznam tako na začetku kot tudi na koncu zaokrožajo frazemi, ki imajo povsem enako ustreznico v ruščini: za frazem *On je bela vrana* (prim. rus. *белая ворона*) je naveden *Er ist ein seltener Gast* in morda pričinja seznam s »slovenizmi« tudi zato, da bi nemškemu *schwarzes Schaf* (z drugimi konotacijami) postavil kot nasprotje nekaj slovanskega. Vendar Pečnik pozablja, da njegovi bralci pogosto ne morejo rekonstruirati nefrazeološkega pomena, ker, kot lahko vidimo na tem primeru, je v besednem seznamu »Slovensko-nemški slovarček« (Pečnik [1919]: 125) sicer navedeno *bel*, toda manjka leksem *vrana*. Primerneje bi torej bilo, še posebej v učbeniku, da bi v stolpcu na sredini napisali dobesedne pomene, ker bi bralec lažje dojemal vsebino. Tudi zadnji frazem na seznamu ima analogijo v ruščini – *On je na konju*, dobesedno »Er ist auf dem Pferd«, v nekoliko nevtralnejši obliki izražen kot *Es steht gut mit ihm*; ruska ustreznica *быть/находиться на (белом) коне* se tako kot v nemščini »auf dem hohen Ross [sitzen...]« navezuje na antični predstavní svet.

Ob koncu je treba navesti še naslednje frazeme, ki izražajo prostorskost: *Norce pasti*, dobesedno »Narren weiden« z ustreznico *Narrenpossen treiben*; *Rdečica ga je oblila*, dobesedno »Die Röte hat ihn umflossen«, pri Pečniku *Er erröthete; hlače pomeriti*, dobesedno »die Hosen anpassen«, *Züchtigen*; *oči pobesiti*, »die Augen hinunterhängen [lassen]«, *die Augen zu Boden schlagen* kakor tudi *Koža se mi ježi*, dobesedno »die Haut igelt sich«, *Die Haare stehen*

mir zu Berge; Ni mu pod solncem para, dobesedno »Unter der Sonne hat er keinen Gleichen«, *Er ist unstreitig der erste; Kar besede ni bilo iz njega*, »Nicht einmal ein Wort kaum aus ihm heraus«, *Er konnte kein Wort hervorbringen; Zadeti na živo*, dobesedno »Etwas Lebendiges berühren« (danes v slov. v živo), *eine empfindliche Stelle treffen* (prim. rus. *зaдeть за живое*); navsezadnje *na boben priti*, dobesedno »auf die Trommel kommen«, *um seine Habe kommen* (*niederkommen*).

2.2 Frazemi, ki izražajo časovnost

Medtem ko so v 26 frazemih (od 80), ki so navedeni pod 2.1, prostorske dimenzije izražene na najrazličnejše načine (gl. Kržišnik 2014), pa na seznamu ne najdemo veliko frazemov, ki bi izražali časovnost. Najprej najdemo evropeizem *Schnee der vergangenen Jahre* v stavku *Toliko me skrbi kakor lanski sneg*, dobesedno »es kümmert mich so viel wie der vorjährige Schnee«, in Pečnikovo nekoliko nedomiselnno razlago *Es kümmert mich nicht* (slov. *Me ne briga/zanima*). Na kontinuiteto in povezanost s preteklostjo kažejo frazemi

[To je] *stara pesen* [danes: pesem], »Ein altes Lied«, *Es ist immer die alte Leier*, kot tudi nefrazeološki stavek *Svojega očeta posnema, Er geräth seinem Vater nach*. Prav tako se na preteklost navezuje primer *Imel je blaga in blaga*, dobesedno nem. »Er hatte Waren und Waren [noch und noch]«, in razlaga kot *Er hatte unermessliche Güter* (slov.: *Imel je neizmerno veliko blaga*.) Edini slovenizem, ki je usmerjen v prihodnost (četudi jo zanika), je stavek *Bode vrnil ko brabec proso*, standardizirano *Bo vrnil kot vrabec proso*, dobesedno nem. »Er wird es dir zurückgeben wie der Rabe die Hirse«, *Er wird es nie abkehren*.

3 Pogled v prihodnost

Pečnikovi slovenizmi pričajo po eni strani o njegovem prizadevanju, da bi predstavil čim več samostojnega jezikovnega gradiva (v smislu romantike: torej brez tujega vpliva) in s tem implicitno sestavil ljudski (naivni) pogled na svet z »neprevedljivimi stalnimi izrazi (gl. Pečnikov predgovor), po drugi strani pa črpajo iz bogastva slovenskega knjižnega jezika in le v manjšem delu iz narečij, ki jih je Pečnik tako fanatično spoštoval. Nabor slovenskih frazemov, ki jih je našel in ki v glavnem niso kalkirani nemški stalni izrazi,

reflektirajo večinoma koncepte prostora, medtem ko smo lahko koncepte časa določili le v petih od 80 primerov. Pri nadaljnjem raziskovanju bi lahko določili vire za zbirko Pečnikovih »slovenizmov« (pri čemer le en del sestavlja frazeološko gradivo), ne nazadnje zato, da bi s tem osvetlili nekatere nejasne podrobnosti pri analiziranih primerih, ki jih doslej nismo mogli pojasniti s pomočjo anketiranja današnjih govorcev in filologov.

Viri in literatura

- FELAHER, Julij, 1936: Dr. Pečnik Karel, koroški mecen. *Ponedeljski Slovenec* IX/12 (23. marec). 3.
- GRAFENAUER, Danijel, 2009: Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci. Doktorska disertacija. Maribor.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.
- PEČNIK, Carl Jos., [1890]: *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht*. Wien, Pest, Leipzig: A. Hartleben. [= Die Kunst der Polyglottie, 31. Teil]
- PEČNIK, Dr. Carl, [1919]: *Praktisches Lehrbuch der Slovenischen Sprache für den Selbstunterricht*. Wien, Leipzig: A. Hartleben. [= A. Hartleben's Bibliothek der Sprachkunde, 31. Teil]
- PEČNIK, Carl, 1928: *Naši dialekti*. Folkloristično društvo »Naši dialekti« za izdavanje domačih pravljič v koroško slovenskih dialektih, v zilskem, rožanskem, podjnskem (društvo je šele ustanoviti): brošura št. 1: z razmotrivanji koroškega problema. Poskus urediti dialekte sposobnimi za tisk in pisavo = Folkloristischer Verein »Unsere Dialekte« zur Herausgabe von Volkssagen in kärntnerisch-slovenischen Dialekten, im Gail-, Rosen- und Jauntaler (der Verein ist erst zu bilden): Broschüre Nr. 1: mit Betrachtungen über das Kärntner Problem. Ein Versuch die Dialekte druck- und schreibfähig zu machen. Dunaj: A. Jošt.
- PEČNIK, Karel, 1902: Slovenci v Egiptu. *Koledar Družbe sv. Mohorja*. 51–57.
- PFANDL, Heinrich, 2013: Povest Miklova Zala Jakoba Sketa (1884): antisemitizm na službe katolicizma i nacional'nogo soznanija? *Materialy XX Meždunarodnoj ežegodnoj konferencii po iudaike / Proceedings of the Twentieth Annual International Conference on Jewish Studies*. Moskva. 48–62.
- SKET, Jakob, 1884: *Miklova Zala. Povest iz turških časov*. Slovenske večernice. 38 zvezek. Celovec: Družba sv. Mohora.
- WUTTE, Martin, 1925: *Der Kampf um Süd-Kärnten. Kärntens Lage am fünften Jahrestage der Volksabstimmung*. Graz: Südmark.
- WUTTE, Martin, 1927: *Deutsch - Windisch - Slowenisch. Zum 7. Jahrestag der Kärntner Volksabstimmung*. Klagenfurt: Selbstverlag Kärntner Heimatbund.

Neda Pintarić

Samo malo u hrvatskom i poljskom prostoru i vremenu¹

Uvod

Pragmafrazem kao složena jedinica pragmatike (za razliku od jednostavne jedinice, pragme) osim frazeološkog oblika uključuje dodatne elemente: emociju, modalnost i ilokutivnost (Awdiejew 1983), što znači da je pragmafrazem obilježeni frazem. Svaki pragmafrazem je frazem, ali svaki frazem ne mora biti pragmafrazem. Pragmafrazem je dakle onaj obilježeni frazem koji se rabi u određenoj kulturnoj situaciji. Ukoliko je uz njega primijenjena i gesta, nazivam ga gestopragmafrazem. U njegovu obilježenost još treba dodati vremenoprostornost ili prostorovrijeme (Penrose 2008) čime se pragmafrazem uključuje u svijet kulture (Popper prema Penrose 2008: 97). Penrose naime navodi postojanje triju svjetova: fizičkoga svijeta (mi bismo rekli izvanjezičnoga svijeta), mentalnoga svijeta (jezičnoga i apstraktnoga svijeta značenja leksema i frazema) i svijeta kulture (gestovno-verbalnoga svijeta s jedinicama kulturemima). Ta se tri svijeta međusobno prožimaju, s tim da mentalni svijet i svijet kulture izvire iz fizičkoga svijeta koji nas okružuje i koji spoznajemo svojim osjetilima.

Kulturni prostor možemo ispunjavati gestopragmafrazemima koji se sastoje od kulturema (Nagórko 2004, Pintarić 2010).

Gestikulacija je termin za nereflektirani izraz organizma automatski ostvaren pokretima, ne mora se učiti u kulturi jer je prirodna, dok gesta ima značenje simbola pa se uči u svakoj kulturnoj zajednici, što znači da ona nije prirodna, stečena rođenjem kao gestikulacija.

Prostor u jeziku i izvan njega proučava proksemika kojom Hall (1976: 176–177) mjeri međusobnu udaljenost govornika pa tako razlikuje:

- 1) unutarnji i vanjski intimni prostor u kojemu su bliski komunikatori udaljeni 15–45 cm uz dodirivanje i šapat;

1 Ovaj rad je financirala/sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Komparativno-slavističke lingvokulturalne teme* [2131].

- 2) osobni prostor udaljenosti prijatelja od 45 cm do 1,2 m; bez dodirivanja; kontakt poluglasno ili punim glasom;
- 3) društveni prostor udaljenosti s neznancem 1,2–3,6 m; npr. u prodavaonici; uz korištenje punoga glasa i
- 4) javni prostor 3,6–8 m u interijeru te 6–33 m u eksterijeru; koristi se glasan govor i dovikivanje. Mac Luhan prema korištenju udaljenosti komunikatora podijelio je svijet na tople (s intimnim razmakom) i hladne kulture (s većom udaljenosti komunikatora).

S proksemikom je povezana i tacemika čije jedinice, tacemi, pokazuju mjesto dodira komunikatora. Navest ćemo samo podjelu tacema prema gestama u klasifikaciji R. Volos (1995): ja-geste (geste samododirivanja, npr. polaganje ruke na prsa – i obrambene geste, npr. *začepiti uši ili nos*), on-geste (dodirivanje drugoga, npr. *klepati po ramenu*), obredne geste (u nas: geste kulturemi).

M. Knapp ja-geste naziva »self-directed gestures«, on-geste »ater-directed gestures«, a u kulturi razlikuje funkcionalno-profesionalne taceme (npr. u odnosu pacijent – liječnik); konvencionalne društvene taceme (npr. rukoljub, pljeskanje, tapšanje po ramenu); prijateljske taceme (npr. ljubljenje u obraze, grljenje i sl.) i intimne taceme.

Prostor se dijeli na zatvoren i otvoren, tj. na interijer i eksterijer s obzirom na granice koje ga omeđuju. Podjela prostora s obzirom na mjesto govornika ograničeno je deiksama: ispred – iza govornika, lijevo – desno od govornika te iznad – ispod govornika, što su priložne i prijedložne proksemičke relacije. Jedinice prostora mogu biti spacijali i omnispacijali (uključuju sveprostornost) i spoznajemo ih vizualnim receptorima.

Vrijeme u jeziku proučava kronemika pa se razlikuje realno vrijeme; irealno vrijeme; gramatičko, semantičko, kulturološko i pragmatičko vrijeme (Pintarić 2010: 170–185). Za vrijeme nemamo vanjskoga osjetila, osjećaj za vrijeme stvara se u bazalnoj gangliji moždanog centra pa se u medicini razlikuju intraceptivni, neurofiziološki oblici osjeta, a u jeziku ćemo ih zvati temporalima među kojima može postojati i omnitemporalnost, tj. svevremenskost u kojoj je vrijeme isključeno, nepostojeće ili se radi o nečemu što se uvijek zbiva.

U komunikaciji je važna i znanstvena disciplina okulestika koja pokazuje jesu li komunikatori okrenuti jedan prema drugomu i gledaju li se u oči ili su jedan drugomu okrenuti leđima.

U ovom radu prikazat ćemo utjecaj vremena i prostora na gestopragmafrazem (pragmafrazem uz koji se rabi gesta rukom, odnosno kulturem *samo malo* u hrvatskoj kulturi te ga usporediti s poljskim jezičnim i kulturnim ponašanjem.

Kulturem *samo malo* promatrala sam u 10 situacija u kojima se vide njegove uporabne funkcije (komunikacijske situacije) pa ovisno o njima ovaj gestopragmafrazem u hrvatskom kulturnom kontekstu dobiva različito značenje u raznim situacijama.

Situacijske uporabe pragmafrazema, gestopragmafrazema i kulturema *samo malo*

1. Situacija kada *samo malo* znači mjeru, količinu ne iskazuje se pragmafrazemom, ali je povezana s gestom pokazivanja male količine pa smo ga uvrstili kao prototip za ostale situacijske iskaze. Ovaj se iskaz događa obično u interijeru kavane, u komunikaciji konobara i klijenta koji su međusobno udaljeni oko 50 cm, okrenuti su jedan prema drugomu i moguće je uzajamno kratko gledanje u oči. Kad klijent naručuje npr. *mali makijato*, može na upit konobara *koliko mlijeka?* odgovoriti *samo malo* (uz objašnjenje: ‘nekoliko kapljica’). U poljskoj situaciji pogled može izostati, a na upit klijent eventualno odgovara: *tylko trochę, parę kropli*.

2. U drugoj komunikacijskoj situaciji pragmafrazem *samo malo* rabi se u zatvorenom prostoru gradskoga prijevoznoga sredstva (tramvaj, autobus, trolejbus i sl.) ili na otvorenom prostoru u gužvi. U interijeru je verbalni iskaz pragmafrazema povezan s gestom nehomičnog, neformalnog (Hall 1976) dodira osobe koja silazi iz vozila, a na izlazu ima više ljudi. Izričaj *samo malo* ima značenje ‘silazim, pustite me da iziđem’ ili ‘molim da mi napravite mjesto kako bih izišao/la’. Laganim dodiranjem dlanom i/ili prstima govornik označuje konkretnu osobu koja mu smeta pri izlasku. Pragmafrazem *samo malo* ovdje je gestopragmafrazem iako dodir ne mora imati pravo značenje geste koja je naučena, nego znači automatsku gestikulaciju dodiranjem. M. Argyle ovakav pokret zato naziva »socijalnom aktivnošću«, tj. to je »konvencionalno izražavanje raznih oblika socijalne aktivnosti« (Argyle 1975: 21). Specifičnost ovakvog dodira je što je on automatiziran, nesvjestan, ali ima značenje obraćanja drugoj osobi, tj. spada u ilokutivne akte kojima govornik zahtijeva od nepoznate osobe premještanje u prostoru, odnosno oslobađanje izlaznih vrata radi silaska iz tramvaja ili autobusa. Ovakav dodir nepoznate osobe lišen je emotivnosti, ima samo imperativnu ulogu otvaranja prostora za izlazak govornika iz prometala. Takva vrsta

dijaloga je verbalno jednosmjerna, a neverbalno dvosmjerna u smislu uspostavljanja respondibilne neverbalne reakcije nepoznate osobe na verbalni iskaz i neverbalni izraz govornika. M. Knapp (1978) u okviru teorije dodira (tacezika, tacemika – termin Birdwhistella) razlikuje sljedeće vrste dodira: 1) funkcionalno-profesionalni dodiri (u socijalnim situacijama, npr. liječnik – pacijent); 2) pristojni društveni dodiri (rukovanje); 3) prijateljski dodiri (poljubac u obraze, grljenje); 4) intimni dodiri (ljubavni poljubac) (Pintarić 2002:23).

U ovom kontekstu i konsituaciji osoba koja izlazi iz vozila služi se verbalnim i neverbalnim kulturemom koji se razlikuje od poljskoga verbalnog kulturema *przepraszam*. Gesta dodira (tacem) u poljskoj kulturi može i izostati, osobe u gužvi reagiraju samo na verbalni iskaz, a proksemični položaj tijela govornika i ostalih osoba u obje kulture nalazi se unutar intimnog prostora, pri čemu se taj tacem na javnome mjestu ne smatra nepristojnim (ako su ljudi u stisci na malom prostoru). Komunikatori su međusobno okrenuti leđima, samo govornik mijenja poziciju iza primatelja u poziciju ispred njega. Često se događa da se govornik izlazeći kreće postrance jer tako zauzima manje mjesta u gužvi.

3. Treću komunikacijsku situaciju čini gestopragmafrazem *samo malo* u zatvorenom prostoru (učionica, stan) ili na otvorenom prostoru bliskog kontakta (na ulici i sl.) gdje govornik uz verbalni iskaz koristi i gestu samododirivanja prstima (jednokratno ili višekratno) po čelu i/ili sljepoočici u funkciji koncentriranja na ono što želi reći. Taj se pokret svrstava u nesvjesnu gestikulaciju koja je česta npr. kada učenik odgovara gradivo u školi ili se može rabiti u eksterijeru prilikom razgovora s prijateljima, rjeđe i s neznancima na ulici. Značenje ovog pragmafrazema može biti koncentriranost na budući iskaz koji govornik »vadi« iz svoje svijesti i vokabulara (*samo malo* te može dodati *kako se ono kaže, kako bih vam objasnio/la* itd.) ili se pokušava prisjetiti nekog prošlog iskaza, događaja i sl. (*samo malo – da se sjetim kako je točno bilo, gdje je to* itd.). Takav pragmafrazem ima funkciju pauze (paralingvističkoga znaka) u komunikaciji. Desmond Morris u gestikulaciji tacema dodaje i samododirivanje unutar kojega izdvaja: 1) pokrete samozaštite (npr. stavljanje ruke na usta, čepljenje ušiju radi zaustavljanja ili smanjivanja izlaza ili ulaza informacije, žmirenje, zakrivanje očiju rukama itd.); 2) pokrete čišćenja (češkanje, trljanje, brisanje znoja); 3) posebne signale (držanje ruku na svojim dijelovima tijela, npr. ruke pod bradom) (Morris 1978: 213–227). Sve ove taceme može govornik izvoditi u navedenom obliku komunikacije.

Odgovarajući poljski kulturem u istoj situaciji iskazuje se pragmemom *chwileczkę, moment, momencik* (*muszę sobie przypomnieć; jak to powiedzieć;*

zaraz, zaraz, jak tam dojsć itd.). Gestikulacija je ista kao u hrvatskom kulturu, nesvjesno dodirivanje čela ili sljepoočice, može uključiti i višekratno kružno trljanje čela i sljepoočice vrškovima prstiju ili ukazivati na smjer (v. Jarzabek i Pintarić 2010).

4. Ako se razgovor odvija npr. u uredu (zatvoreni prostor), a gost/klijent traži podizanje nekog svog dokumenta, službenik/službenica mijenja mjesto odlazeći od svog radnog stola do mjesta gdje čuva dokumente (ormar, polica i sl.) te uz ispriku *samo malo* ispunjava vrijeme u kojemu traži potrebni dokument. Danas je moguće da taj dokument izvadi i iz računala pa ne mora uvijek mijenjati mjesto. U bankama je to različito organizirano, naime, službenik/službenica se namjerno diže fotokopirati dokument kako ne bi 8 sati bez prestanka sjedila za radnim stolom. Ovaj pragmafrazem istovremeno je spacijal i temporal jer se odvija u prostornoj situaciji, a vremenski označava čekanje radi izvršavanja potrebne akcije.

Poljski službenik reći će u sličnoj situaciji: *proszę poczekać chwileczkę* ili *zaraz, moment, proszę poczekać*. To znači da se u poljskom izričaju rabi veći broj temporalna nego u hrvatskome, gdje zapravo nema ni temporalna ni spacijala u površinskoj strukturi pragmafrazema *samo malo*. U dubinskoj strukturi hrvatskoga pragmafrazema značenje ovisi o mjestu i situaciji u kojoj se odvija komunikacija, u ovom slučaju radi se o temporalu (pauzi, čekanju klijenta).

5. Peta komunikacijska situacija s pragmafrazemom *samo malo* rabi se u argumentaciji kada se govornik protivi sugovornikovu iskazu. *Samo malo*, (*ne bih se složio/la s tim*). Pritom govornik koristi naglašavanje drugog dijela pragmafrazema s uzlaznom intonacijom prvoga sloga, tj. rabi paralingvističko (Rot 1976) neverbalno sredstvo za naglašavanje svoga neslaganja (ovdje je uzlazna intonacija prikazana slogom izdignutim iznad ostalih. Neslaganje se može pojačati reduplikacijom pragmafrazema: *samo malo, samo malo*. Ono se može zamijeniti s varijantama *stani malo, čekaj malo* kojim govornik kaže sugovorniku da nije dobro shvatio ili da razmisli o prethodno izrečenom. Može se iskazati i pragmemom čekaj, ^č*ekaj* (drugi reduplicirani dio izgovara se uzlaznom intonacijom pragme i naglašavanjem prvoga sloga). U razgovornom jeziku može se modificirati, skratiti imperativni oblik u ček-ček, ^{sa}*mo malo* (drugi dio reduplikacije izriče se dubljim glasom ili spuštajućom intonacijom). Ako se neslaganje pretvori u verbalni sukob, govornik može promijeniti stav tijela, glavu pomaknuti bliže sugovorniku, nakrenuti ju, usmjeriti smrknuti pogled na sugovornika, unijeti mu se u lice. To znači da se u komunikaciji pojavljuju elementi proksemike (prostornoga odnosa govornika),

okulestike (mimične reakcije govornika očima) i mimike (smrknuti izraz lica, skupljene obrve). Proksemičnim približavanjem govornika sugovorniku stvara se nedopuštena blizina komunikatora, približavanje njegovom intimnom prostoru, što izaziva strah i agresiju.

U poljskoj konsituaciji hrvatski bi se pragmafrazem zamijenio redupliciranim imperativnim pragmemom: *poczekaj*, *pocz^{eee}kaj* koji se također služi paralingvističkim sredstvom duljenja vokala i uzlaznom intonacijom središnjeg sloga u drugom redupliciranom dijelu pragme. Dodatno objašnjenje uz taj pragmem može biti: *nie zgadzam się z tym, co powiedziałeś/łaś; nie tak to sobie wyobrażałem/am* ili *co ty sobie wyobrażasz?!* i sl. Ovaj poljski pragmem ima isto značenje kao hrvatski pragmem *čekaj*, *čekaj* (*ček-ček*), samo se razlikuje u tvorbenom obliku: poljski je s prefiksom, a hrvatski bez njega, no hrvatski može biti i bez prefiksa, s duljenjem vokala: *č^{eee}kaj malo*. Gestikulacija se odnosi na nakretanje glave, podizanje očiju prema očima sugovornika i stvaranje emotivne napetosti. Proksemika se odnosi na preveliko zadiranje u intimnu sferu, što već može značiti agresiju te se može očekivati i agresivan odgovor sugovornika, odnosno njegovo povlačenje u prostoru ukoliko ne želi sukob ili se boji govornika. Agresija govornika vremenski prethodi agresiji sugovornika iako se cijeli sukob odvija u istoj vremenskoj situaciji, s minimalnim pomakom u vremenu.

6. Ova uporaba gestopragmafrazema *samo malo* odnosi se na situaciju u kojoj komuniciraju tri osobe, a prva počinje predbacivati drugoj i svađati se s njom, dok treća želi spriječiti svađu ili obraniti napadnutoga. Na to joj prva osoba kaže: *saa^āmo malo* i rukom ju odgurava kao da joj kaže: *makni se, ne miješaj se, ti šuti*. Sve tri osobe stoje u blizini, ali su prve dvije okrenute jedna prema drugoj, govornik se unosi primatelju glavom i gornjim dijelom tijela u intimnu blizinu, smrknuto ga gleda, a primatelj lagano uzmiče. Treća je osoba okrenuta prema bočnim stranama obiju komunikatora i prilikom obrane okreće oči prvom govorniku. Govornik okreće pogled prema trećoj osobi, odgurava ju od sebe izgovarajući pragmafrazem *saa^āmo malo*, nakon čega ponovno upućuje pogled osobi koju napada. (Situaciju sam opisala prema filmskoj sceni u kojoj brat napada sestru, a njezin dečko ju nastoji opravdati.) U sličnoj poljskoj situaciji govornik napadač obratit će se trećoj osobi pragmafrazemima: *poczekaj*, *poczekaj*; *spokojnie*, *spokojnie*; *przepraszam*, *nie wtrącaj się* i sl. Ovakva se situacija uglavnom javlja među prijateljima, ali je moguća i među poznanicima ili neprijateljski raspoloženim zastupnicima u parlamentu, u znanstvenoj raspravi na konferencijama, u kuloarima poslije sastanka i sl. (tj. najčešće u interijeru).

7. U virtualnom prostoru medija (telefon, RTV, Skype i sl.) može doći do prekida komunikacije, kada se rabi pragmem *halo, halo* ili pragmafrazem *halo, ne čujem dobro* (za telefon), ili se spiker ispričava zbog kvara na slici: *ispričavamo se zbog prekida u prijenosu*. U tom se hrvatskom kulturnom krugu ne rabi pragmafrazem *samo malo*. U poljskom kulturnom krugu na telefonskoj liniji rabi se isto *halo, nie słyszę, halo, słucham!* ili isprika spikera na radiju i televiziji. Zanimljivo je da se u obje kulture angloamerički pozdrav *halo* prenio u telefonsku komunikaciju (s izmijenjenim izgovorom) na početku razgovora ili radi ponovnog uspostavljanja čujnosti. U poljskom jeziku *halo* ima naglasak na prvom slogu, a u hrvatskome može imati i na posljednjem slogu koji ima uzlaznu intonaciju. U slučaju radija i televizije isprika se rabi u obje kulture ali s različitim verbalnim iskazima. U poljskom se jeziku *przepraszam* rabi kao pragmem prikladan u situacijama od 2. do 6. dok je u hrvatskoj kulturi *ispričavam(o) se* primjenjiv u drugoj i sedmoj komunikacijskoj situaciji.

8. Ako međutim dođe do prekida koji govornik ili sugovornik uoči, može se u hrvatskoj situaciji rabiti i pragmafrazem *samo malo, isključila mi se kamera* (npr. kod razgovora na Skypeu), *samo malo, potegnula sam žicu pa te slabo čujem, prekinulo se* (kod telefonskog razgovora).

9. Ako se radi o telefonskom ili mobitelском razgovoru, a jednom od sugovornika zazvoni zvono na vratima, on će u hrvatskoj konsituaciji uporabiti pragmafrazem *samo malo* uz dodatak opravdanja za prekid komunikacije: *netko mi zvoni na vrata*. U tom slučaju govornik mijenja mjesto s kojega razgovara i kreće prema vratima. Poljski pragmafrazem u toj vremenski paralelnoj situaciji bit će *przepraszam <cię bardzo>, ktoś dzwoni*. Govornik mijenja mjesto razgovora i gleda tko mu dolazi na vrata. Nekada, kad je telefon bio vezan za mjesto u prostoru, govornik je trebao odložiti slušalicu, a danas, kad je i na stacionarnom telefonu slušalica pokretna kao i mobitel, govornik mijenja mjesto u prostoru zajedno s aparatom.

10. Danas, kad na internetu možemo pronaći razne informacije, pa tako i telefonske brojeve, sedma situacija postaje sve rjeđa. Naime, ako telefonski tražimo od službenika da nam dade telefonski broj ili kakvu drugu informaciju, dok službenik traži, prekida neugodnu šutnju održavanjem komunikacije pomoću temporalnog pragmafrazema *samo malo* (i njegove temporalne inačice: *samo trenutak, samo čas, pričekajte trenutak*, a može pustiti i glazbu dok traži informaciju potrebnu sugovorniku te nakon uspješne potrage na kraju kaže: *traženi broj je ... Hvala što ste koristili naš poziv*). Poljski službenik koristit će temporalni pragmafrazem *zaraz, moment, momencik, chwileczkę* i kad nađe

potrebnu informaciju, reći će: *proszę bardzo, oto numer*, čime rabi deiksu (pokaznu zamjenicu) kao spacijalni iskaz.

Usporedba i zaključak

Kada usporedimo hrvatski prostorovremenski (spacijalnotemporalni) kulturom ili gestopragmafrazem *samo malo* s poljskim *przepraszam, chwileczkę i zaraz, poczekaj*, vidimo da postoje razlike u verbalnoj (površinskoj) strukturi. U poljskom izričaju češći su naime površinski temporalni, dok su u hrvatskoj komunikaciji oni u dubinskoj strukturi.

Sličnost se vidi u neverbalnoj (gestovnoj i paralingvističkoj) strukturi. Zajedničko značenje ovih različitih iskaza sadržano je u primjeni istih gesta, koje ovisno o situaciji mogu biti geste dodirivanja drugoga (alter-directed gestures) i geste samododirivanja (self-directed gestures) te okulestička mimika i proksemički položaj tijela.

Isto tako sličnost uporabe navedenih iskaza odnosi se na proksemične elemente prostora koji može biti zatvoren (interijer) ili otvoren (eksterijer). Interijer može biti individualni prostor (stan, kuća, vikendica) ili društveni prostor (kavana, restoran, klub, hotel). Intimni prostor može se koristiti u interijeru i eksterijeru, ali se u eksterijeru trebaju primijeniti pravila kulturnog ponašanja (bontona). Ovdje napominjemo da su i hrvatski i poljski kulturni prostor tzv. prostor tople kulture (prema Mac Luhanovoj podjeli kultura), što znači da toleriraju mnogo bliži međusobni stav tijela komunikatora negoli u »hladnim kulturama«, gdje taj prostor mora biti veći. U slučaju prevelikog približavanja govornika sugovorniku s agresivnom intonacijom označava agresivni ulaz u sugovornikov intimni prostor, na što on reagira povlačenjem ili kontranapadom (v. Hallov odnos prostora i vremena, Hall 1976: 176–177).

Zajednički poljskom i hrvatskom ponašanju komunikatora (interlokutora) je i oblik dijalognosti koja uključuje govornika i drugu osobu, sugovornika, a katkada i tri sugovornika (kao u 6. komunikacijskoj situaciji). Međutim, dijalog ne mora uvijek uključivati verbalni odgovor druge osobe, nego neverbalnim znakovima može odgovoriti na verbalnu molbu govornika ponašanjem u prostoru. Naime, u drugom situacijskom tipu (u prometalu) govornik se obraća nepoznatoj osobi i ne zahtijeva od nje verbalni odgovor, nego samo promjenu u prostoru. U trećem i četvrtom slučaju zahtijeva se od sugovornika (slušatelja, nastavnika, službenika i sl.) da govorniku dopusti odložnu vremensku reakciju njegova iskaza, tj. da govornik svoj iskaz odloži do vremena prisjećanja

informacije. U petom i šestom slučaju govornik mijenja svoj položaj tijela i glave u prostoru, čime može sugovorniku nanijeti neugodnost te se komunikacija može zaoštriti (sugovornik može agresivno reagirati na govornikovo agresivno približavanje). Vrijeme odvijanja pretpostavlja prvenstvo reakcije govornika te sekundarno (odložno) vrijeme sugovornikova odgovora na reakciju govornika. Od prve do sedme komunikacijske situacije govornici razmjenjuju gestovne i verbalne informacije u četiri oka, tj. u neposrednoj su komunikaciji.

Poseban komunikacijski prostor je virtualni prostor različitih medija (telefon, RTV i internetske mreže) gdje su pragmemi i pragmafrazemi modificirani i slični su u drugom i petom poljskom slučaju, dok se u hrvatskoj situaciji ne koristi pragmafrazem *samo malo* ako dođe do potpunog prekida između govornika. U situacijama nepotpunog prekida rabi se u hrvatskome pragmafrazem uz dodatno objašnjenje, npr. *samo malo, povukla sam žicu pa te slabo čujem; samo malo, ne vidim sliku, moram uključiti kameru (čekaj da uključim kameru)* i slično.

Glavna je funkcija pragmafrazema *samo malo* udovoljavanje sugovornika na zahtjev govornika. Zato ovaj pragmafrazem može biti spacijal (ostvarenje želje govornika da osoba kojoj se obraća promijeni mjesto) ili temporal (želja informatora da se tijekom čekanja na informaciju ne prekine komunikacija s tražiteljem informacije). Uz ova dva oblika pragmafrazema (spacijalnog i temporalnog), u neposrednoj komunikaciji može se rabiti i gestem dodira (*tacem*) kojim govornik zahtijeva promjenu druge osobe u prostoru. Taj je *tacem* nesvjestan, automatiziran i ubrojili smo ga u nesvjesnu gestikulaciju. U poljskoj komunikaciji *tacem* se često ne rabi jer je dovoljan iskaz *przepraszam* koji vrši funkciju spacijala, temporalala i gestema, tj. uspostavljanje prolaza prema izlazu iz prometala ili prema cilju u gužvi. U drugim situacijama Poljaci rabe temporale (*zaraz, chwileczkę, poczekaj* itd.).

Spacijalni kontekst analiziranoga pragmafrazema *samo malo* u različitim komunikacijskim situacijama (u kojima dobiva različita značenja) pretpostavlja komunikaciju u interijeru i eksterijeru, a proksemički kontekst – manju ili veću udaljenost komunikatora, što određuje tip tople ili hladne kulture, odnosno naklonost ili nenaklonost interlokutora. Temporalni kontekst odnosi se na paralelno vrijeme traženja i dobivanja informacije ili na odložno vrijeme čekanja na informaciju.

Opisali smo komunikacijske situacije koje mogu biti verbalno jednosmjerne (s uporabom pragmafrazema *samo malo*), a neverbalno dvosmjerne (promjena u prostoru na verbalni poticaj).

U svakoj situaciji uporaba pragmafrazema *samo malo* uključuje sljedeće suprotne pozicije interlokutora:

- 1) spacijalna situacija (interijer – eksterijer; neposredna vs. posredna /virtualna/ komunikacija);
- 2) proksemička situacija (udaljenost komunikatora bliža – dalja);
- 3) tacemička situacija (dodirivanje nepoznatog – izostanak dodirivanja nepoznatoga);
- 4) socijalna situacija (kulturem pristojnosti radi čekanja informacije vs. agresivno ponašanje u nesporazumu ili svađi);
- 5) temporalna situacija (žurba – čekanje);

Značenje toga pragmafrazema ima tri ilokutivna žanra: a) molba za žurni prolaz; b) zahtjev za strpljenje; c) naredba za nemiješanje u svađu dvaju komunikatora (prema A. Awdiejewu, 1983: 53–88).

Komunikacijske situacije od 1 do 6 mogu se smatrati molbom govornika (1. molim nekoliko kapljica mlijeka; 2. molim malo prostora za silazak ili prolaz; 3. molim malo vremena za prisjećanje; 4. molim da malo pričekate; 5. molim da mi objasniš, ne slažem se, ne razumijem; 6. molim da se ne miješaš u naš spor). Situacije od 7 do 10 odnose se na nehotični privremeni prekid komunikacije uslijed tehničkih problema (7.), krivice govornika pritiskom na krivu tipku ili pomicanjem žice za kontakt (8.), nepredviđenog dolaska trećih osoba (9.) i traženja prave informacije (10.).

Izvori i literatura

- ARGYLE, Michael, 1975: *Bodily Communication*. New York: International University Press.
- AWDIEJEW, Aleksy, 1983: Klasyfikacja funkcji pragmatycznych. *Polonica* IX. 53–88.
- BIRDWHISTELL, Ray L., 1975: *Kinesics and Context. Essays on Body Motion Communication*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- HALL, Edward T., 1976: *Nemi jezik*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- JARZĄBEK, Krystyna, PINTARIĆ, Neda, 2010: *Polsko-chorwacki i chorwacko-polski słownik gestykulacji, mimiki i pozycji ciała*. Katowice: Uniwersytet Śląski.
- KNAPP, Mark L. (red.), 1978: *Nonverbal Communication in Human Interaction*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, MIRONOVA BLAŽINA, Irina, VENTURIN, Radimir, 2011: *Hrvatsko-ruski frazeološki rječnik*, Zagreb: Knjigra.

- MORRIS, Desmond, 1978: *Manwatching*. London: Triad Granada.
- NAGÓRKO, Alicja, 2004: Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 30 (prev. B. Kryžan-Stanojević). Zagreb. 131–143.
- PENROSE, Roger, 2008: *Veliko, malo i ljudski um*. Zagreb: MISL.
- PINTARIĆ, Neda, 2002: *Pragmemi u komunikaciji*. Zagreb: FF Press.
- PINTARIĆ, Neda, 2010: *Pragmatični svijet osjetilnosti*. Zagreb: FF Press.
- ROT, Nikola, 1976: *Znakovi i značenja*. Beograd: Nolit.
- VOLOS, Renata, 1995: *Russkaja neverbal'naja komunikacija*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

Slavomira Ribarova

Relativita v českých frazémech a idiomech (srovnávací pohled)

1 Úvod

Prostor a čas jsou abstraktní pojmy, resp. kulturní, sociální a sémantické koncepty, jejichž prostřednictvím si vytváříme obraz světa. Slova prostor a čas mají v běžném a odborném jazyce různé významy, které souvisí i s různým chápáním tohoto jevu. Od 20. století a Einsteinovy teorie relativity problematika “časoprostoru”, zahrnující dvě odlišné, ale navzájem se prostupující kategorie, se stává jednou z hlavních otázek, kterým kromě přírodních věd, nemalou pozornost věnovala filozofie, literární teorie, antropologie, psychologie, umění a jazykověda.¹

Jelikož při lexikalizaci času a prostoru různé jazyky mohou s prostorovým pojmem zacházet různými způsoby, jsou pro jazykovědu prostorové a časové vztahy stále aktuálním tématem výzkumů orientovaných na vývoj kognitivních procesů a kognitivně sémantický přístup k jazyku. (Srov. např. Lakoff and Johnson (1980), Kovecses (2002, 2005), Gibbs (1994), Boroditsky (2001, 2008).)

1.1 Anketa

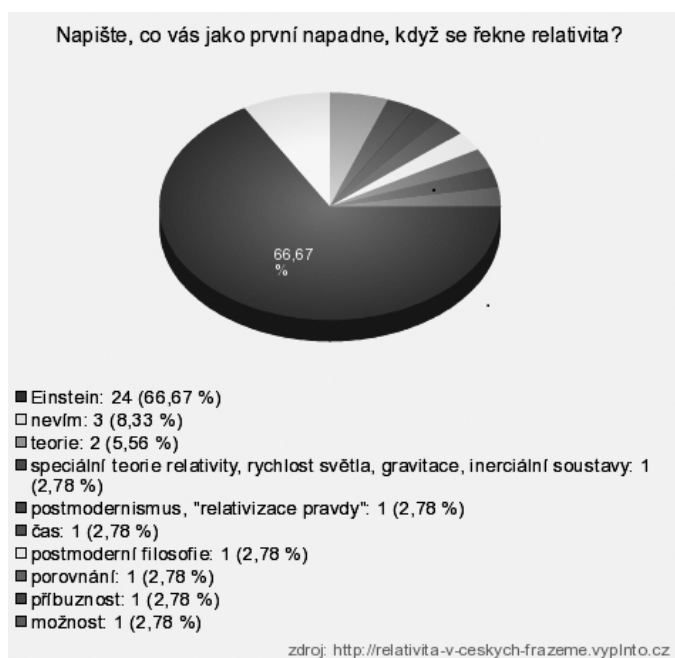
Ale co chápat pod pojmem relativita ve frazémech? Na jedné straně to můžou být časové nebo prostorové frazémy, které ve svém významu zahrnují význam relativity tj. nepřesnosti, jako jsou např. časové frazémy s významem relativně dlouhé doby: *delší čas/dobu*, *drahný čas* nebo relativně rychle a brzy: v krátkém čase anebo relativně dávne minulosti: *za oněch časů* nebo také relativní chápání prostoru: *světa kraj* n. *kraj světa*. Mohou to také být časoprostrové frazémy, v nichž se odráží pojem časoprostoru.

---

1 Např.: V literární teorii jedna z neznámějších teorií pojetí času a prostoru je teorie “chronotopu” M.M. Bachtina z třicátých let 20. století. V umění se relativitou zabývá známá litografie nizozemského umělce M.C. Eschera z 1953, která byla interpretována jak z hlediska uměleckého tak i vědeckého. Ve filozofii E. Kant v 18. století došel k závěru, že způsob našeho vnímání závisí na samostatné nemateriální entitě, reprezentované časem a prostorem. Z antropologického hlediska prostor a čas jsou dva významné okruhy pro definování představy o vlastní identitě.

S cílem zjistit asociace a dosáhnout objektivitu na téma relativita a pomocí toho rozhodnout, na který z těchto obsahů se v tomto příspěvku zaměřit, byla provedena mini asociativní anketa (celkem 30 osob ve věku 20–26 let) mezi studenty Filozofické fakulty v Záhřebu, v Praze a v Brně.

Nejčastější odpověď jak českých tak i chorvatských respondentů na to, co je jejich první asociace, když se řekne relativita, byla Einsteinova teorie relativity (viz Graf 1). Vyskytly se ovšem i odpovědi typické jenom pro jednu skupinu: výrazně odlišná byla odpověď “film Interstellar”² u chorvatských respondentů a “filozofie” u českých respondentů.

Graf 1: Frekvence odpovědí respondentů

Náš příspěvek pojednává o časoprostorových³ frazémeh na základě výsledků zmíněné ankety. Kromě odpovědi na výše uvedenou otázku dotazník

2 Interstellar je americký vědeckofantastický film režiséra Christophera Nolana z roku 2014.

3 Je obecně známo, že časoprostor je fyzikální pojem z teorie relativity sjednocující prostor a čas do jednoho čtyřrozměrového objektu, ale je třeba podotknout, že při jazykové analýze to fyzikální hledisko aplikujeme v širším slova smyslu nehledajíc ve slovech fyzikální zákony nebo zakřivenost časoprostoru, ale frazémy, které v sobě zahrnují jak časový tak i prostorový význam.

obsahoval i několik časoprostorových frazémů, ke kterým bylo třeba připsat význam a první větu, která respondentu napadne. Cílem bylo také zjistit, zda jedna z obou uvedených kategorií převažuje nebo ne.

Výchozí hypotézou je, že koexistence prostoru a času bude viditelná i na frazeologické úrovni a zároveň ukázat, jak jsou tyto dimenze zachyceny ve frazeologických jednotkách češtiny.

2 Zdroje a postup

Zdrojem frazémů byl Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy neslovesné. Jako příklady, ve kterých se vyskytuje časoprostor, se uvádějí neverbální frazémy obsahující předložková spojení s jedním autosémantikem, např. Praep-S *na chlup* a Adv-Adv *tu a tam*, které jsou funkčně ekvivalentní jednoslovným adverbiiám.

Frekvence⁴ vybraných frazémů se ověřuje v ČNK SYN 2010,⁵ pomocí kterého se ze synchronního hlediska dokládá, která varianta má větší potenciál a ukazuje se na jejich užití v psaném nebo mluveném jazyce. Pak se uvádějí ekvivalentní makedonské a chorvatské frazémy.

3 Rozbor

V češtině se časoprostorový význam projevuje u frazémů, které podle významu můžeme rozdělit do čtyř skupin řazených sestupně podle počtu výskytů. Podrobněji bude pojednáno o nejfrekventovanější skupině. Všechny příklady jsou čerpány ze SČFI 2009 a jsou ověřeny v ČNK SYN 2010.

3.1

Frazémy: *na fous/nafous* (přesně), *na chlup/nachlup* (přesně) mají význam 'naprosté přesnosti', jak časové tak i prostorové:

Př. *Vlak přijede na fous přesně.* (čas)

Trochu ten čep upiluj, musí to zapadnout na fous přesně. (prostor)

4 Dál v textu označovaná f.

5 Referenční korpus současné češtiny s 120 mil. pozic.

3.1.1

Frazém: *na fous/nafous (přesně)* (f 4) je součástí jenom psaného jazyka, při němž pravopisná varianta *nafous* má nulovou frekvenci.

3.1.2

Konkordance frazému zaznamenaného též jen v psaném jazyce: *na chlupe/nachlupe (přesně)* je vyšší a má 44 výskytů, pravopisná varianta *nachlupe* má 23 výskytů:

Př.: *Navíc je nutné vybrat správný odstín **nachlupe** stejný jako je barva vaší pleti.*

3.2

Frazém *sem nebo tam* (f 8) se téměř neobjevuje v psaném jazyce a podle definice Slovníku vyjadřuje, že “na délce něj. intervalu (časového n. místního) na rozdíl v množství, počtu ap. nezáleží, že je zanedbatelný” (SČFI 2013: 302).

Př. *Pět minut **sem nebo tam**, stejně přijedeme pozdě.* (čas)
*To už máš jedno, 10 km **sem nebo tam**, však to zvládnem.* (prostor)

3.3

Frazém *na/z fleku* (f 68) s celkovým počtem 68 výskytů se vztahuje ke krátkému časovému úseku s významem ‘okamžitě v danou chvíli, na daném místě, v dané situaci’.

Př. *Nebylo východiska, musel se rozhodnout **na fleku**.*
*Tak mě rozčílil, že bych mu byl nejráději **na fleku** dal pár facek.*
*To je hlava otevřená, toho bych **z/na fleku** udělal šéfem.*

Frekvence ukazuje mírně větší zastoupení frazeologické varianty *z fleku* (f 35) – v psaném jazyce 58.21%, v mluveném 68.75% – ve srovnání s variantou *na fleku* (f 28).

Tomuto frazému odpovídají chorvatské frazémy *na licu mjesta, iz ovih stopa, u jedan mah* a makedonské frazémy *на лице место, со еден удар, во еден здув* atd.

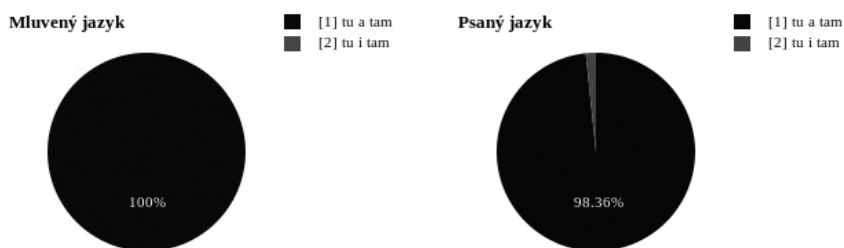

3.4

Částečný kontakt mezi prostorem a objektem, zachycují frazémy: *tu a/i tam, sem (a/i) tam* s významem ‘místy, jen občas’. U této skupiny je zaznamenána výrazně nejvyšší frekvence, a proto se na ni blíže podíváme.

3.4.1

Frazém *tu a/i tam* má celkem 2250 výskytů, při čemž varianta *tu i tam* je zaznamenána pouze v psaném jazyce a má 37 výskytů, zatímco varianta *tu a tam* je zastoupena jak v psaném tak i v mluveném jazyce a má 2213 výskytů (viz Graf 2):

Graf 2: Počet výskytů frazému *tu i tam* a *tu a tam* v mluveném a psaném jazyce

Př. ***Tu a tam*** roste řídká tráva. (prostor)

Tu a tam se u nás objeví. (čas)

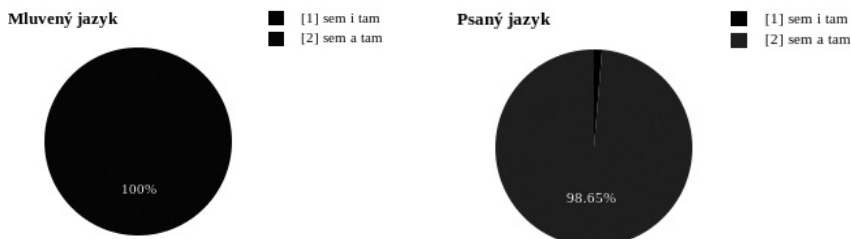
3.4.2

Frazém *sem (a/i) tam* (f 2983) je polysémní, kromě významu sporadického výskytu v místním n. časovém významu, znamená i způsob pohybu „z jednoho místa na druhé, z jedné strany na druhou, mnoha, popř. všemi nejrůznějšími směry, a to několikrát, opakovaně“ (SČFI 2013: 302). Když započítáme všechny varianty, má 2983 výskytů.

Př. 1. Chodil po pokoji ***sem tam***.

2. ***Sem (a) tam*** byl ještě sníh. (prostor) – ***Sem tam*** měl ještě někdo o věc zájem. (čas)

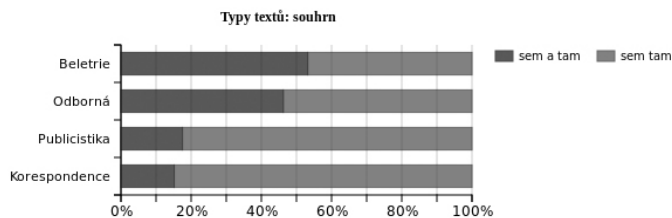
Rozdíly mezi frazeologickými variantami *sem a tam* (f 1463) a *sem i tam* (f 20) jsou identické jako u frazému *tu a/i tam* (srov. 3.4.1.). Frazém *sem a tam*, jenž má výrazně vyšší frekvenci, je bohatě zastoupen nejen v psaném (98.65%), nýbrž i v mluveném jazyce (100 %) (viz Graf 3).

Graf 3: Počet výskytů frazému *sem i tam* a *sem a tam* v mluveném a psaném jazyce

Frazém se objevuje i ve variantě *sem tam* (f 1500), která z třech uvedených variant má nejvyšší frekvenci, až 1500 výskytů.

Srovnání užití frazému *sem a tam* a *sem tam* ukazuje, že rozložení variant je stylistické: zatímco v mluveném jazyce převažuje frazeologická varianta *sem tam*, zastoupení obou variant v psaném jazyce je vyrovnané. Frazém *sem tam* převažuje zejména v korespondenci, zatímco v beletrii převažuje varianta *sem a tam*, (viz Graf 4):

Graf 4: Stylistické rozložení variant *sem a tam* a *sem tam* v mluveném a psaném jazyce

Obě varianty mají nejčastější kolokace se slovesem *chodit*. Odlišnou frekvenci však mají s jinými kolokacemi (viz Graf 5).

[1] sem a tam

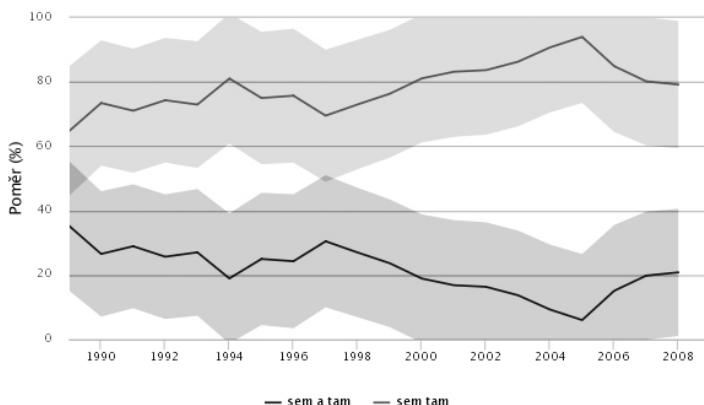
aby(26) chodba(11) **chodit**(98) hlava(14) jak(26) jako(84) jezdit(35) mezi(38) obraet(11)
 oko(19) po(195) **pohybovat**(37) pokoj(26) poletovat(26) pomalu(10) poskakovat(15)
 ruka(13) rychle(12) tam(13) ulice(12)

[2] sem tam

aby(275) **chodit**(39) li(66) jen(62) jenom(8) jezdit(9) mezi(22) objevit(19) objevovat(8) on(27)
 ozvat(8) **po**(88) pokoj(10) poletovat(7) se(290) sem(11) sice(12) slovo(11) strom(10) tam(10)

Graf 5: Nejčastější kolokace variant *sem a tam* a *sem tam*

Poměr nejčastějších kolokací frazémů *sem a tam* a *sem tam* se slovesem *chodit* od roku 1990 do roku 2008 ukazuje proporcionalní ale diametrálně odlišné kolísání (viz Graf 6).

Graf 6: Nejčastější kolokace frazémů *sem a tam* a *sem tam* se slovesem *chodit* 1990–2008

4 Srovnání

Na rozdíl od makedonštiny a chorvatštiny místní příslovce v češtině mají zvláštní formy pro rozlišování dynamického a statického chápání místních okolností. To se odráží ve výše zmíněných frazémech, kde se jediné příslovce

tam objevuje v dynamickém významu a každé z příslovcí vyjadřuje jinou orientovanost v prostoru: *sem* = přiblížení k cíli, *tam* = vzdálení od cíle, čímž je do frazeologického významu začleněn pohyb.

V chorvatštině je zastoupený frazém *tu i tamo*, u kterého Hrvatski frazeološki rječnik (2014) uvádí jak časový tak i prostorový význam: 1. ‘ponegdje, gdje-gdje’; 2. ‘ponekad, pokatkad, gdjekad’.

Jak již bylo podotknuto na začátku, v anketě měli studenti napsat význam frazému a první větu, která je napadne. Chorvatští respondenti u frazému *tu i tamo* se 100% pravidelností psali věty s časovým významem (dokonce i když si byli vědomi prostorového významu frazému) na rozdíl od českých respondentů, kteří uváděli věty s oběma významy. Uvádím několik nejčastějších vět:

Tu i tamo odem na kavu.

Tu i tamo pogledam dobar film.

Byl jsem tu i tam. Zasad' ty květiny tu i tam. (prostor)

Tu a tam si na to ještě vzpomenu (čas)

V makedonském jazyce strukturálními ekvivalenty těchto frazémů jsou frazémy *ovde onde, vamy tamy*, které se skládají ze dvou adverbii místa s opačným významem (dál a blíž k mluvčímu) a mají pouze prostorový význam, takže spíše odpovídají chorvatskému frazému *ovdje-ondje*, o kterém A. Vasung ve své dizertaci (Vasung, 2015: 146) tvrdí, že v chorvatštině má též jenom statický význam ‘ponegdje, na nekim mjestima’ na rozdíl od frazémů *amo – tamo, simo – tamo*, které mají dynamický význam a vztahují se na směr pohybu.

5 Závěr

Frazeologický materiál reflektuje pojetí prostorových vztahů z Cassirerova pohledu (Filozofie symbolických forem, 1996), který se opírá o Kantovou filozofii a patrně se utvářel pod vlivem významného německého psychologa W. Wundta. Jádrem tohoto pojetí je konstatace, že pouze prostorové vztahy a vlastnosti mají před všemi jinými přednost, protože všechny ostatní vztahy mají vždy prostorový charakter. Z podrobných výkladů v konzultované literatuře vyplývá, že naše představy o reálných jevech jsou založeny na prostorových vztazích.

Výsledky příspěvku potvrzují výchozí hypotézu, že časoprostor se reflektuje v každém ze zkoumaných jazyků. Z hlediska kognitivní lingvistiky tyto frazémy,

resp. jejich časový význam, jsou odrazem konceptuální metafory ČAS JE PROSTOR (Lakoff a Johnson 1980) a pojem času je chápán přes pojem prostor.

Anketa však naznačuje, že ve zkoumaných časoprostorových frazémech, je výraznější časová dimenze. Průzkum v ČNK SYN 2010 ukazuje, že tyto frazémy vykazují dynamičnost a že vysokou frekvenci mají zejména skupiny 3.3 a 3.4. S tím souvisí jejich vysoké zastoupení v mluveném jazyce.

Literatura

- BORODITSKY, Lera, 2001: Does language shape thought?: Mandarin and English speakers' conceptions of time. *Cognitive psychology* 43/1. 1–22.
- CASASANTO, Daniel, BORODITSKY, Lera, 2008: Time in the mind: Using space to think about time. *Cognition* 106/2. 579–593.
- CASSIRER, Ernst, 1996: *Filosofie symbolických forem* 1, 2. Praha: Oikoymenth.
- GIBBS, Raymond W., 1994: *The poetics of mind: Figurative thought, language, and understanding*. New York: Cambridge University Press.
- KÖVECSES, Zoltán, 2002: *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- KÖVECSES, Zoltán, 2005: *Metaphor in Culture. Universality and Variation*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- KŘEN, M., BARTOŇ, T., CVRČEK, V. a kol., 2010: *SYN2010: žánrově vyvážený korpus psané češtiny*. Praha: Ústav Českého národního korpusu FF UK. URL: <https://syd.korpus.cz/>.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*, 2. izdanje. Zagreb: Naklada Ljevak.
- SČFI 2009 = Čermák, František a kol, 2009: *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: LEDA.
- VASUNG, Ana, 2015: *Bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*. Doktorski rad (rukopis). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Vera Smole

Frazemi s pomensko sestavino *hitenje* v slovenskem vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru

1 Uvod

1.1

Človekovo izkustvo časa se v frazemih pogosto izraža a) neposredno, tj. ali z njegovo gospodarno izrabo ali nespametnim zapravljanjem, s prijetnim zapolnjevanjem, hitrim minevanjem, pomanjkanjem in tudi s preobilico;¹ b) posredno, tj. ko prekratek čas za udejanjenje določene aktivnosti postane problem, ki ga človek skuša razrešiti s hitenjem; hitenje je torej skrajšanje običajnega trajanja določene dejavnosti.

1.2

Od zbranih in še neobjavljenih² frazemov vzhodnodolenjskega šentruperskega govora so tokrat predstavljeni najprej frazemi s sestavino čas, narečno *cajt* – teh je 20 in 1 pregovor –, nato pa še 50 takih, ki vsebujejo pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje*. Terensko zbiranje kakršnega koli narečnega gradiva ima dva osnovna namena: a) odkrivati in predstavljati sistem(e) posamičnega(-ih) krajevnega(-ih) govora(-ov) in istočasno oplajati slovenski jezikovni diasistem, b) iz njega izluščiti tiste sestavine, ki so ali se bodo – ustrezno prilagajene – sčasoma pokazale kot primerne za knjižni sistem in ga tako obogatile. Obema namenoma služijo v tem prispevku slovarsko urejeni frazemi, predvsem drugemu pa ugotavljanje zastopanosti narečnih frazemov v osrednjih dveh priročnikih knjižnega jezika, tj. v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (dalje SSKJ) in Slovarju slovenskih frazemov Janeza Kebra (dalje SSF), da bi izločili predvsem tiste, ki jih v priročnikih ni, a bi lahko postali njun del v

1 Frazemi, ki izražajo preobilico časa, v to raziskavo niso vključeni.

2 Izjema so nekateri frazemi, ki so bili zajeti v druge raziskave, in sicer s sestavinami *oko* (Smole 2007a), *rit* (Smole 2007b), *usta* in *jezik* (Smole 2008a) in *pes* (Smole 2014).

prihodnjih izdajah. Po razširjenosti frazemov v več različnih narečnih sistemih in knjižni zvrsti slovenskega jezika se frazemi delijo na knjižne, splošno-slovenske ali skoraj splošnoslovenske, pogoste, redke, področne in lokalne (Smole 2008b: 69).

2 Zastopanost šentruperskih frazemov v SSKJ in SSF

2.1

V šentruperskem govoru se je do sedaj³ s sestavino čas, narečno *cajt*, nabralo 20 frazemov in en pregovor, kar je precej več, kot jih ima SSF, kjer od njih najdemo le enega, tj. *bogu čas krasti*, drugih pa ima, šteto brez variant, še osem. Več, tj. kar štirinajst skupnih s šentruperskimi, jih najdemo v SSKJ med frazeološkim ali drugim ponazarjalnim gradivom, ti so: *biti na času*, *bogu čas krasti*, *čas izgubljati (tratiti)*, *čas povozi koga*, *čas svoje prinese*, *delati komu kratek čas*, *dolgčas prodajati*, *en lep čas*, *imeti židan (pisan) čas*, *iti s časom naprej*, *od časa do časa*, *pridobiti na času*, *svoj čas*, *za vse večne čase*.

2.1.1

Frazemov s sestavino *cajt* 'čas',⁴ ki jih SSKJ in SSF nimata (ali je manjša razlika v sestavinah in pomenu), je sedem in bi zanje lahko rekli, da so z zamenjavo neknjižne sestavine *cajt* s knjižno čas nov prispevek k naboru slovenskih frazemov:

cajt gre, ko bi ga s kolom podil 'čas zelo hitro mineva'

imeti koga, kaj za kratek cajt 'imeti koga, kaj za zabavo, za odganjanje dolgočasje'

(kaj) imeti svoj cajt 'dogajati se kaj ob določenem, predvidenem času'

gre na tesno s cajtom 'biti malo ali komaj dovolj časa za opraviti kakšno delo' (SSKJ: *je na tesnem s časom* 'ima zelo malo časa (za kaj)')

ura je cajt 'napočil je pravi čas za kaj'

zadnji cajt 'skrajni čas je, da se kaj zgodi'

Cajta ne moreš zavrteti nazaj. '1. preteklih ravnanj ne moreš popravljati, 2. ne moreš se pomladiti' (SSKJ: *kolo časa se ne more obrniti nazaj* 'preteklost se ne vrne')

3 Nabor frazemov katerega koli govora je težko kdaj popoln, saj je raziskava vedno zamejena le na del govorcev.

4 V nadaljevanju bo knjižna ustreznica leksema *cajt* izpuščena.

2.1.2

Frazemov s sestavino *cajt*, ki jih ima SSKJ, ne pa SSF, je dvanajst:

biti na cajtu 'čas poroda je blizu (o kravi, kobili ...)'
cajt izgubljeni 'brez učinka, potrebe kaj delati'
cajt povozi koga 'kdo zamudi priložnosti, ne sledi spremembam'
cajt svoje prinese 'sčasoma se vse uredi, po daljšem trajanju se stvari omilijo'
delati komu kratek cajt 'zabavati koga, početi kaj, da komu ni dolgčas'
dolgcajt 'dolgčas' *prodajati* 'dolgočasiti se'
en lep cajt 'precej dolgo'
imeti židan (pisan) cajt 'imeti dovolj (prostega) časa'
od cajta do cajta 'včasih, vsake toliko časa'
pridobiti na cajtu 'opraviti kaj prej, hitreje'
svoj cajt 'nekoč, nekdanj, prej'
za vse večne cajte 'za vedno, za zmeraj'

2.2

Po kriteriju za izbor frazemov s pomensko sestavina *hiteti*, *hitenje* se je v šentruperskem govoru nabralo 50 frazemov in en pregovor. V SSF jih je od njih le pet: *imeti dober nos*, *kuzla skače v rit komu*, *povedati oz. odgovoriti kot iz topa*, *rasti ko konoplja*, *kaj trka na vrata*. Spet je ujemanje večje s SSKJ, in sicer je obema sistemoma skupnih (ali vsaj zelo podobnih) naslednjih 20 frazemov in en pregovor:⁵ *besede mu kar vrejo iz ust* (šentr. *letijo*), *že bije plat zvoná, čez noč*, *en dva tri*, *imeti dober nos*, *kdo je hitrih*, *urnih pet*, *kot bi mignil*, *mimo grede*, *na hitrico*, *ne bodi len*, *tega si ne da dvakrat reči*, *jezditi*, *voziti kot vrag*, *hiti*, *da vse frči po zraku*, *odgovoril je*, *kot bi ustrelil iz topa*, *rasti ko gobe po dežju*, *rasti ko konoplja*, *s kljuke sneti kaj*, *kaj trka na vrata*, *ura bo noč*, *Ura teče*, *nič ne reče*. Najdemo pa tudi tri frazeme, ki jih SSKJ nima, ima pa jih SSF; ti so: *kuzla skače komu v rit*, *povedati ko iz topa*, [*pri*, *narediti* ...] *ko bi z očmi trenil*. Kljub temu lahko ponovno ugotovimo, da je že sam SSKJ dober vir za izdelavo precej obsežnejšega frazeološkega slovarja slovenskega jezika, kot je obstoječi SSF.

2.2.1

Frazemov s pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje*, ki jih SSKJ in SSF nimata (ali je manjša razlika v sestavinah in pomenu), je v šentruperskem govoru

⁵ Frazemi so navedeni tako, kot se pojavljajo v SSKJ, zato niso vedno v slovski obliki.

nabranih 24 in mnogi od njih bi lahko postali tudi del knjižnega frazemskega sistema:

besede letijo iz ust komu 'hitro govori' (SSKJ: *besede mu kar vrejo iz ust* 'veliko in z lahkoto govori')

biti pijan, če kdo komu samo tepko 'vrsta hruške' *v rit vrže* 'zelo hitro, z malo alkohola se kdo opije'

bo kaj jutri 'kaj bo prišlo, se zgodilo zelo kmalu'

bušiti 'planiti' *z besedo na dan* 'na hitro nekaj povedati'

dedec samo hlače vrže nanjo 'žena zelo hitro zanosi'

dvakrat iti spat, pa bo 'kaj se bo zgodilo zelo hitro, kmalu'

govoriti, kar jezik ne zlomiti 'zelo hitro govoriti'

imeti dobro oko 'hitro opaziti kaj'

imeti za enim rokavom smeh, za drugim jok 'hitro menjavati razpoloženja /se reče za čustvenega otroka/človeka, ki se hitro smeje in enako hitro tudi joka/

iti, ko bi koga navil 'iti urno, hitro, živahno'

iti, ko bi koga v rit ustrelil redko 'zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije ali iz strahu pred kom'

iti, ko bi komu pod nogami gorelo (~ *ko bi kdo komu pod nogami kuril*) 'zelo hitro (od)iti /ponavadi iz neprijetne situacije/

iti, ko bi komu za ritjo/za petami gorelo 'zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije'

iti, ko bi komu rit zažgal 'zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije'

iti ko pes po ledu 'hitro in prihuljeno /se reče za koga, ki ponižno odide, ko ga kdo našene/

iti (bežati), ko bi voda za ritjo gorela komu 'hitro se se umakniti/uiti neprijetni situaciji'

iti ko veriverica <*po grmovju*> 'iti hitro, gibčno'

iti sto na uro 'iti zelo hitro'

letati ko ptič 'hitro, lahkotno se giblje'

ne smeti komu dva palca navzkriž pokazati 'kdo je zamerljiv, hitro užaljen'

ob prvem (= *od šuba*) *narediti* '1. hitro, 2. ob/v prvem poskusu narediti'

od danes na jutri 'zelo hitro'

teči, da pete koga komaj dohajajo 'zelo hitro teči'

vreči kaj v usta (*krof* 'golšo') 'na hitro kaj pojesti'

2.2.2

Frazemov s pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje*, ki jih ima SSKJ, ne pa SSF, je 16 in en pregovor:

bije plat zvona ‘je zadnji čas, mudi se, hitro je treba ukrepati’
čez noč ‘na hitro, naenkrat’
en dva tri ‘v trenutku, hipu, zelo kmalu’
imeti urne (lahke) pete ‘imeti hitro in lahkotno hojo’
jezik teče komu, ko bi bil namazan ‘zelo hitro, spretno govoriti’
ko bi mignil ‘zelo hitro, v trenutku’
mimo grede ‘1. spotoma, 2. (na) hitro’
na hitrico ‘1. zelo hitro, 2. hitro in površno’
na ho-ruk narejeno ‘na hitro, površno narejeno’
ne bodi len pragm. fr. ‘izraža hitro odločitev za neko opravilo, dejanje’
ni treba komu dvakrat reči ‘ni treba prositi koga, bo sam rad in hitro prišel, napravil’
poditi <se> ko vrag ‘zelo hitro voziti’
<tako> hiteti, da vse leti (frči) po luftu ‘zraku’ ‘zelo hiteti /kaj delati/’
s kljuke sneti koga ‘na hitro koga dobiti za kakšno delo’
ura bo noč ‘čas priganja /npr. pri kakšnem delu/’
Ura teče, nič ne reče. pregovor ‘čas hitro in neopazno mineva’

2.2.3

Frazemi s pomensko sestavino *hiteti, hitenje*, ki jih nima SSKJ, ima pa SSF, so trije:

kuzla skače komu v rit ‘komu se mudi kaj narediti, je v časovni stiski’⁶
povedati ko iz topa ‘1. hitro povedati, odgovoriti, 2. dobro znati’
[priti, narediti ...] ko bi z očmi trenil ‘zelo hitro’

3 Nadaljnja pomenska členitev frazemov s pomensko sestavino *hiteti, hitenje*

Frazemi s pomensko sestavino *hiteti, hitenje* se razvrščajo v sedem podpomenov, med katerimi imajo nekateri še podpodpomene (osnovni: po SSKJ *hiteti* in *hiter*):⁷

- ‘hitro se premikati’
   ‘iti zelo hitro’ *iti sto na uro*
   ‘hitro voziti’ *poditi <se> ko vrag*

6 Pomen v SSF je drugačen, in sicer: /vulg.; pren./ ‘kdo je v težkem, neprijetnem položaju, v stiski’.

7 Osnovni pomeni (1., 2. ...) sozeti iz razlag glagola *hiteti* in pridevnika *hiter* v SSKJ.

1.2. 'hitro se premikati zaradi neprijetne/nevarne situacije, bežati'

'hitro oditi /npr. zaradi neprijetne situacije/' *iti, ko bi komu rit zažgal; bežati (teči, iti), ko da komu gori pod nogami (~ ko bi komu pod nogami gorelo; ~ ko bi kdo komu pod nogami kuril); iti (bežati), ko bi komu voda za ritjo gorela; iti, ko bi koga v rit ustrelil; iti, ko bi komu za ritjo (za petami) gorelo; teči, da pete koga komaj dohajajo; ubrati jo po bližnjici*

1.3 'hitro in na poseben način se premikati'

'hitro in prihuljeno' *iti ko pes po ledu*

'iti hitro, gibčno, lahkotno' *iti ko veverica <po grmovju>, letati kot ptič, iti, ko bi koga navil*

'imeti hitro in lahkotno hojo' *imeti urne (lahke) pete*

2. 'hitro delati/narediti, ukrepati/ukreniti'

'zelo hiteti /kaj delati/' *<tako> hiteti, da vse leti (frči) po luftu 'zraku'*

2.1 'hitro, brez odlašanja'

'1. hitro, 2. ob prvem poskusu narediti' *ob prvem (= od šuba) narediti*

'1. zelo hitro, 2. hitro in površno' *na hitrico, na horuk*

'izraža hitro odločitev za neko opravilo' *ne bodi len*

2.2. 'hitro delati, ukrepati zaradi časovne stiske'

'na hitro koga dobiti za kakšno delo' *s kljuke sneti koga*

3. 'hitro izvajati/izvesti kako dejanje'

'(zelo) hitro govori kdo' *besede letijo z ust komu; govoriti [hitro], kar jezik ne zlomiti; jezik teče komu, ko bi bil namazan*

'na hitro nekaj povedati' *bušiti 'planiti' z besedo na dan; povedati ko iz topa; povedati, ko bi iz topa ustrelil*

'na hitro pojesti kaj' *vreči kaj v usta (krof 'golšo')*

4. 'v kratkem času spremeniti dimenzijo, razpoloženje, čustvovanje'

'zelo hitro rasti' *rasti kot konoplja v dreku, rasti kot gobe po dežju*

'hitro menjavati razpoloženja' *imeti za enim rokavom smeh, za drugim jok*

'biti zamerljiv, hitro užaljen' *ne smeti komu dva prsta navzkriž pokazati*

5. 'hitro zaznati/zaznavati kaj'

'hitro/počasi kaj zaznati /ugotoviti/ oz. /opaziti/' *imeti dober/slab nos; imeti dobro oko*

6. ‘v kratkem času (lahko tudi brez napora) se kaj zgodi, kdo kaj naredi’
 ‘zelo hitro/z malo alkohola se kdo opije oz. /kdo kaj stori/’ *biti pijan, če kdo komu samo tepko* ‘vrsta hruške’ *v rit vrže*
 ‘zelo hitro zanosi (o ženski)’ *dedec samo hlače vrže nanjo*
 ‘zelo hitro, v trenutku’ *en dva tri, kot bi mignil, [priti, narediti ...] ko bi z očmi trenil*
 ‘1. spotoma, 2. (na) hitro’ *mimo grede*
 ‘na hitro, naenkrat’ *čez noč*
 ‘zelo kmalu, zelo hitro’ *dvakrat gremo spat, od danes na jutri, to bo jutri*
 ‘ni treba prositi koga, bo sam rad in hitro prišel’ *ni treba komu dvakrat reči*
7. ‘čas/situacija (neopazno) preganja koga’
 ‘biti v časovni stiski, biti prisiljen hitro ukrepati’ *voda teče v grlo komu; bije plat zvana; kuzla skače v rit komu*
 ‘čas (neopazno) hiti, priganja’ *Ura teče, nič ne reče; ura bo noč; trka na vrata kaj (= pred vratmi je kaj)*⁸

4 Slovarsko urejeni frazemi⁹

4.1 Frazemi s sestavino čas, nar. *cajt*

- 1 **biti na cajtu** • *bèt na cà:jti* ‘čas poroda je blizu (o kravi, kobili ...)’¹⁰
Ancùoj buo trá:ba kàr miérkat, je Lì:ska na cà:jti. – Nocoj bo treba kar merkati ‘paziti’, je Liska ‘ime krave’ na cajtu ‘času’.
 SSKJ +, SSF –
- 2 **bogu cajt krasti** • *bugù:/bù:gi cà:jt kràst* ‘nič (pametnega) delati, lenariti’
Ná:səm vjěč za nabjèna rá:bùo, samù šje bugù:/bù:gi cà:jt krà:dəm. – Nisem več za nobeno rabo, samo še bogú/bógu čas kradem.
 ☐ SSKJ +, SSF (91) **bógu čas krásti** /ekspr.; pren./ *lenariti*

8 Frazema se po pomenu povsem ujemata, zato ju obravnavam skupaj.

9 Opis zgradbe geselskega članka in pomeni znakov so dostopni v Smole 2014.

10 Narečno gradivo je zapisano z vnašalnim sistemom ZRCola, ki ga je na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU razvil dr. Peter Weiss.

- 3 **cajt gre, ko bi ga s kolom podil** • *cà:jt griè, ku-b ga s kuá:lam pudì:u* ‘čas zelo hitro mineva’

Dèjmuo, griè cà:jt, ku-b ga s kuá:lam pudì:u. – Dajmo (pohitimo), čas gre (teče), kot bi ga s kolom podil. (Se reče zlasti takrat, ko se kaj mudi narediti.)

☐ SSKJ –, SSF –

- 4 **cajt izgubljati (tratiti)** • *cà:jt zgù:blèš (trá:tèš)* ‘brez učinka, potrebe kaj delati’

Pù:st tù: par miér, samù cà:jt zgù:blèš (trà:tèš). – Pusti to pri miru, samo čas izgubljaš (tratiš).

☐ SSKJ +, SSF –

- 5 **cajt povozi koga** • *cà:jt puvuós kièrga* ‘kdo zamudi priložnosti, ne sledi spremembam’

Tà:ga j-pa žiè cà:jt puuá:zu. – Tega je pa čas povozil.

☐ SSKJ +, SSF –

- 6 **cajt svoje prinese** • *cà:jt sujù: pərnjá:sjè* ‘sčasoma se vse uredi, po daljšem trajanju se stvari omilijo’

Na sèkìrèj sjè, sa buo cà:jt sujù: pərnjèsu. – Ne sekiraj se (ne skrbi), saj bo čas prinesel svoje.

☐ SSKJ +, SSF –

- 7 **delati komu kratek cajt** • *dá:lat kièrmu krá:tèk cà:jt* ‘zabavati koga, početi kaj, da komu ni dolgčas’

Si muòram kàr sà:m krá:tèk cà:jt dá:lat. – Si moram kar sam delati kratek čas.

☐ SSKJ +, SSF –

- 8 **dolgcajt ‘dolgčas’ prodajati** • *dàukcajt pradà:jèš* ‘dolgočasiti se’

A: *Kugà:-s pa kej dá:laù dènjèš?* B: *Kugà: nà:k, dàukcajt pradà:jèš.* – A: Koga ‘kaj’ pa si kaj delal danes? B: Koga ‘kaj’ neki, dolgčas sem prodajal.

☐ SSKJ +, SSF –

- 9 **en lep cajt** • *an là:p cà:jt* ‘precej dolgo’

Že-n là:p cà:jt je nà:səm vj:du. – Že en lep čas je nisem videl.

☐ SSKJ +, SSF –

- 10 **imeti koga, kaj za kratek cajt** • *mèt* kiérga, *kej za krá:tək cà:jt* 'imeti koga, kaj za zabavo, za odganjanje dolgočasja'
Usaj má:čka mà:m za krá:tək cà:jt. – Za kratek čas imam vsaj mačka.
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 11 **(kaj) imeti svoj cajt** • *kèj mèt sù:j cà:jt* 'dogajati se kaj ob določenem, predvidenem času'
Usà:k dǎ:u, usà:ka stvà:r mà: sù:j cà:jt. – Vsako delo, vsaka stvar ima svoj čas. (Vse je potrebno delati o pravem času.)
 ☐ SSKJ –,¹¹ SSF –
- 12 **imeti židan (pisan) cajt** • *mèt žì:dan/pì:san cà:jt* 'imeti dovolj (prostega) časa'
Maš žì:dan (pì:san) cà:jt, pa pukuós trá:uo. – Imaš židan/pisan čas, pa pokosi travo.
 ☐ SSKJ ekspr. **ima pisan, zlat, židan čas** 'veliko prostega časa', SSF –
- 13 **gre na tesno s cajtom** • *grìe na tiēsən s cà:jtam* 'biti malo ali komaj dovolj časa za opraviti kakšno delo'
Tù:lje u-šlù: pa na tiēsən s cà:jtam. – Tole bo šlo pa na tesno s časom.
 ☐ SSKJ ~ ekspr. **je na tesnem s časom** 'ima zelo malo časa (za kaj)', SSF –
- 14 **iti s cajtom naprej** • *jèt s cà:jtam naprà:j* 'prilagoditi se razmeram, biti napreden; sprejeti novosti'
Je trǎ:ba jèt s cà:jtam naprà:j. – Je treba iti s časom naprej. ☐ Pogost odgovor koga, ko si nabavi kaj novega, npr. kakšen stroj, boljši avto itd.
 ☐ SSKJ +; SSF (368) ~ **íti v korák s časom** /ekspr.; pren., nedov. 'hoditi/prilagajati se razmeram, biti napreden'
- 15 **od cajta do cajta** • *at cà:jta da cà:jta* 'včasih, vsake toliko časa'
At cà:jta da cà:jta mi gdù: kej pǎrnjá:sje. – Od časa do časa mi kdo kaj prinese.
 ☐ SSKJ +; SSF –
- 16 **pridobiti na cajtu** • *pǎrdabèt na cà:jti* 'opraviti kaj prej, hitreje'
S-kej pǎrdù:bu na cà:jti, čje-s šu čes xùosta? – Si kaj pridobil na času, če si šel skozi gozd? (Si prišel skozi gozd prej kot bi sicer?)
 ☐ SSKJ +, SSF –

11 Pleteršnik: *o svojem času seinerzeit.*

- 17 **svoj cajt** • *sù:j cà:jt* ‘nekoč, nekdam, prej’
Sù:j cà:jt aldjìe šje bràt ná:sa zná:l. – Nekoč ljudje še brati niso znali.
 ☐ SSKJ +, SSF –
- 18 **ura je cajt** • *ù:ra je cà:jt* ‘napočil je pravi čas za kaj’
Alà, ustán, ù:ra je cà:jt! – Alo, vstani, ura je čas!
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 19 **za vse večne cajte** • *za usìe vièčnje cà:jtje* ‘za vedno, za zmeraj’
Šje mi-j zamièrla za usìe vièčnje cà:jtje. – Se mi je zamerila za vse večne čase.
 ☐ SSKJ +, SSF –
- 20 **zadnji cajt** • *zà:dən cà:jt* ‘skrajni čas je, da se kaj zgodi’
Zà:dən cà:jt de-j šù, səm ga mù pa rà:s žje pàùən kù:far. – Bil je skrajni čas, da je odšel, (saj) sem ga imel res že poln kufer ‘kovček’ (= težko sem ga že prenašal).
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 21 **Cajta ne moreš zavrteti nazaj**. *pregovor* • *Cà:jta na muóraš nazà:j zavərtèt.*
 ‘1. preteklih ravnanj ne moreš popravljati, 2. ne moreš se pomladiti’
 ☐ SSKJ ~ **kolo časa se ne more obrniti nazaj** ‘preteklost se ne vrne’, SSF –

4.2 Frazemi s pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje*¹²

- 1 **besede letijo iz ust komu** • *bəšà:dje lètjje z ù:jst* kièrmu ‘hitro govori’
Bəšà:dje mu kər lètjje z ù:jst. – Besede mu kar letijo iz ust.
 ☐ SSKJ ~ ekspr. **besede mu kar vrejo iz ust** ‘veliko in z lahkoto govori’, SSF –
- 2 **bežati (teči, iti) kot da komu gori pod nogami** • *béžət (tjèçt, jèt)*, *ku-b* kièrmu *gurá:ù pud nagà:m* ‘zelo hitro beži (teče) – kot da bi bil v nevarnosti’
Je bá:jžu, ku-b mu gurá:ù pud nagà:m. – Je bežal, ko bi mu gorelo pod nogami.
 ☐ SSKJ – (ekspr. **gori mu pod nogami, petami** ‘je v veliki stiski, nevarnosti’; **beži, kot da bi mu gorela pod nogami** ‘zelo hitro, kolikor more’), SSF (enako kot v SSKJ)

12 Ker bi bili frazemi slovarsko uvrščeni pod različne iztočnice, niso oštevilčeni.

- 3 **bije plat zvona** • *bì:je plàt zgunà:* ‘je zadnji čas, da se kaj ukrene; mudi se, hitro je treba ukrepati’
Zdèj pa že bì:je plàt zgunà:. – Zdaj pa že bije plat zvona.
 [ ] SSKJ **že bije plat zvoná** ‘zadnji čas je, da se kaj stori, ukrene’, SSF –
- 4 **biti pijan, če kdo komu samo tepko ‘vrsta hruške’ v rit vrže** • *bèt pjèn, če gdù:* *kièrmu samu tìepkũo ʉ rèt vəržẽ* ‘zelo hitro, z malo alkohola se kdo opije’
Nàš á:ta je pjèn, čẽ mu samu tìepkũo ʉ rèt vəržẽš.
 [ ] SSKJ –, SSF –
- 5 **bušiti ‘planiti’ z besedo na dan** • *bù:šẽt z bẽšà:da na dà:n* ‘na hitro nekaj povedati’
Tũ:k-cajt je biũ tí:x, puá:l je pa bù:šu z bẽšà:da na dà:n. – Toliko časa je bil tiho, polni ‘potem’ pa je bušil ‘planil’ z besedo na dan.
 [ ] SSKJ –, SSF –
- 6 **čez noč** • *čẽz nũ:č* ‘na hitro, naenkrat’
Tà:j pa kar čẽz nũ:č abugá:tu. – Ta je pa kar čez noč obogatel.
 [ ] SSKJ ~ ekspr. **čez noč je zaslovel** ‘naenkrat, nepričakovano’, SSF –
- 7 **dedec samo hlače vrže nanjo** • *dà:c samũ xlá:čjẽ nà:je vəržjẽ* ‘žena zelo hitro zanosi’
Sa rá:kẽl, de-j bla nasiéčjẽ, če-j dà:c samũ xlá:čjẽ nà:je vèrgu. – So rekli, da je bila noseča, če je dec ‘dedec’ samo hlače nanjo vrgel.
 [ ] SSKJ –, SSF –
- 8 **dvakrat iti spat, pa bo** • *dvà:kat jèt spà:t, pa bùo* ‘kaj se bo zgodilo zelo hitro, kmalu’
A: Kjìe-j šjẽ šũ:la! B: Buš žjẽ vù:dla, dvà:kat grièmuo spà:t, pa bùo. – Boš že videla, dvakrat gremo spat, pa bo.
 [ ] SSKJ –, SSF –
- 9 **en dva tri** • *èn-dva-trj:* ‘zelo kmalu, zelo hitro’
Jò:j, je žjẽ septá:mbar – èn-dva-trj: pa buo zj:ma tljè. – Joj, je že september, en dva tri, pa bo prišla zima.
 [ ] SSKJ +, SSF –

- 10 **govoriti, kar jezik ne zlomiti** • *guvarə̀t, kar já:zək na zlá:mt* ‘zelo hitro govoriti’
Je gày:ru, kar nej já:zək zlá:mu. – Je govoril, kar ni jezik zlomil.
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 11 **imeti dober(/slab) nos** • *mət duə̀bər (/slàp) nù:s* ‘hitro (/počasi) kaj ugotoviti, predvidevati’
Mà:š pa duə̀bər nù:s, ná:səm mý:slu, de-ùš prèc pugrú:ntala. – Imaš pa dober nos, nisem mislil, da boš pogruntala ‘ugotovila’.
 ☐ SSKJ +, SSF (595) **iméti [dóber] nós [za kàj]** /pog.; pren./ ‘bistro, pravilno predvidevati’
- 12 **imeti dobro oko** • *mət duə̀bar ù:č* ‘hitro opaziti kaj’
Tà: ma pa duə̀bar ù:č, nəč mu na ú:đje. – Ta ima pa dobro oko, nič mu ne uide.
 ☐ SSKJ – (ekspr. **imeti oči za kaj** ‘imeti sposobnost za opazovanje, proučevanje’), SSF –
- 13 **imeti urne (lahke) pete** • *mət ú:rne (láxkje) pətje* ‘imeti hitro in lahkotno hojo’
Tà: pa mà: ú:rne/láxkje pətje. – Ta pa ima urne/lahke pete.
 ☐ SSKJ ~ eksp. **fant je hitrih, urnih pet** ‘lahko hitro hodi, teče’, SSF –
- 14 **imeti za enim rokavom smeh, za drugim jok** • *mət za-nəm raká:vam smä:x, za drù:gəm jùok* ‘hitro menjavati razpoloženja /se reče za čustvenega otroka/človeka, ki se hitro smeje in enako hitro tudi joka/’
Za-nəm raká:vam ma smä:x, za drù:gəm pa jùok. – Za enim rokavom ima smeh, za drugim pa jok.
 ☐ SSKJ – (~ eksp. **ima smeh in jok v enem mehu** ‘njegovo razpoloženje zelo hitro prehaja iz ene skrajnosti v drugo’), SSF –
- 15 **iti, ko bi koga navil** • *jət ku-b kiə̀rga navì:u* ‘iti urno, hitro, živahno’
Je šlà kje pu Paunì:c, ku-b je navì:u. – Je šla tja po Povnici ‘Ponvica, ledinsko ime’, ko bi jo navil.
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 16 **iti, ko bi koga v rit ustrelil** redko • *jət, ku-b ga u rət ustrà:lu* ‘zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije ali iz strahu pred kom’

Samù de ga je bá:ba puglièdala – je šù, ku-b ga ù rèt ustrà:lu. – Samo da ga je baba ‘žena’ pogledala – je šel, ko bi ga v rit ustrelil.

□ SSKJ –, SSF –

- 17 **iti, ko bi komu pod nogami gorelo** (~ **ko bi kdo komu pod nogami kuril**) • *jèt, ku-p* kièrmu *pud nagà:m gurá:u* (~ *ku-p* gdù: kièrmu *ukú:ru pud nagà:m*) ‘zelo hitro (od)iti /ponavadi iz neprijetne situacije/’, sop. **iti ko bi komu rit zažgal, iti ko bi koga v rit ustrelil**

Je šù, ku-b mu pud nagà:m gurá:u (ukú:ru). – Je šel, kot bi mu pod nogami gorelo (ukuril ‘kuril’).

□ SSKJ – (ekspr. **gori mu pod petami** ‘je v veliki stiski, nevarnosti’, SSF (690) ~ **pod petami gorí kómu** /ekspr.; pren., 3. os. ed., tudi kot primera s **kot da/ kdo je v veliki stiski, nevarnosti; sop.: tla pod nogami gorijo komu**

- 18 **iti, ko bi komu za ritjo (za petami) gorelo** • *jèt, ku-b* kièrmu *za rì:tje (pètà:m) gurá:u* ‘zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije’

Je šù kje čes plàc, ku-b mu za rì:tje (pètà:m) gurá:u. – Je šel tja čez plac ‘trg’, ko bi mu za ritjo (petami) gorelo.

□ SSKJ –, SSF –

- 19 **iti, ko bi komu rit zažgal** • *jèt, ku-b* kièrmu *rèt zažgà:u* ‘zelo hitro (od)iti, umakniti se iz neprijetne situacije’

Ku sa sje začìel at pulì:tkje má:nt, je pa šù, ku-b mu rèt zažgà:u. – Ko so se začeli od ‘o’ politiki meniti, je pa šel, ko bi mu rit zažgal. *Ku-j blu trá:ba za pjá:čje dàt, je pa šù, ku-b mu rèt zažgà:u.* – Ko je bilo treba za pijačo dati, je pa šel, ko bi mu rit zažgal.

□ SSKJ –, SSF –

- 20 **iti ko pes po ledu** • *jèt ku pès pu lièt* ‘hitro in prihuljeno /se reče za koga, ki ponižno odide, ko ga kdo nažene/’

Je šù ku pès pu lièt. – Je šel ko pes po ledu.

□ SSKJ –, SSF –

- 21 **iti (bežati), ko bi voda za ritjo gorela komu** • *jèt, ku-b* *uá:da za rì:tje gurà:la* kièrmu ‘hitro se se umakniti/uiti neprijetni situaciji’

Napèru ga-j razdrá:žu, zdèj pa grìe (bèžì:), ku-b mu uá:da za rì:tje gurà:la. – Naprvo ‘najprej’ ga je razdražil, zdaj pa gre (beži), ko bi mu voda za ritjo gorela.

□ SSKJ –, SSF –

- 22 **iti ko veverica <po grmovju>** • *jət ku lá:varca <pu gərmù:j>* ‘iti hitro, gibčno’

Mà: uòsəndəʂət lã:t, pa griə ku lá:varca <pu gərmù:j>. – Ima osemdeset let, pa gre ko veverica <po grmovju>.

☐ SSKJ –, SSF –

- 23 **iti sto na uro** • *jət stù: na ù:ra* ‘iti zelo hitro’

Səm muògu jət stù: na ù:ra, diə səm pəršù šje ta prà:u cà:jt na šì:xt. – Sem moral iti sto na uro, da sem prišel še pravi cajt na šiht ‘v službo’.

☐ SSKJ –, SSF –

- 24 **jezik teče komu, ko bi bil namazan** • *já:zək tjá:čje kiərmu, ku-b biu namà:zan* ‘zelo hitro, spretno govoriti’

Sasà:t tjá:čje já:zək, ku-b biu namà:zan. – Sosedu teče jezik, ko bi bil namazan.

☐ SSKJ ekspr. **jezik ji (gladko) teče, ji teče kot namazan** ‘izraža se spretno, z lahkoto’, SSF – (imeti namazan jezik; namazan jezik; jezik teče komu kakor mlin)

- 25 **ko bi mignil** • *ku-b mī:gnu* ‘zelo hitro, v trenutku’

Ku-b mī:gnu, je biu nazà:j. – Ko bi mignil, je bil nazaj.

☐ SSKJ +, SSF –

- 26 **kuzla skače v rit komu** • *kù:zla u rət ská:čje kiərmu* ‘komu se mudi kaj narediti (! drugačen pomen kot v KJ)’

Kugà:s pa adlà:šəu, zdəj ti pa kù:zla u rət ská:čje! – Koga ‘zakaj, kaj’ si pa odlašal, zdaj ti pa kuzla v rit skače!

☐ SSKJ –, SSF (441) **kúzla skáče v rit kómu** /vulg.; pren./ ‘kdo je v težkem, neprijetnem položaju, v stiski’; sop.: **kuzla začne lizati koga**

- 27 **letati ko ptič** • *lã:ta ku təc* ‘hitro, lahkotno se giblje’

Lã:ta ku təc, nabjèn dã:u mu nã:j advjəc, pausùot ga-j dást. – Leta ko ptič, nobeno delo mu ni odveč, povsod ga je dosti ‘pri vsem je zraven’.

☐ SSKJ –, SSF –

- 28 **mimo grede** • *mī:m grədje* ‘1. spotoma, 2. (na) hitro’

1. *Bə šù mī:m grədje šje x má:m?* – Bi šel mimo grede še k mami? 2. *Sej tū:lje buoma pa mī:m grədje narjədda, puá:l griəma pa šje mī:dva damù:.* – Saj tole bova pa mimo grede naredila, poli ‘potem’ grema pa še midva domov.

☐ SSKJ **mimo grede se ozira po hišah** (brez razlage), SSF –

29 **na hitrico** • *na xì:tarca* ‘1. zelo hitro, 2. hitro in površno’

1. *K-səm damù: pəršù, səm šu na xì:tərca mau žvà:ùda nafùotrat, žiènska je pa na xì:tarca nà:kej skù:xala, pà sma šlà na í:ùo.* – Ko sem prišel domov, sem šel na hitrico malo živaldo ‘živino’ nafotrat ‘nakrmit’, ženska ‘žena’ je na hitrico nekaj skuhala, pa sva šla na njivo. 2. *Se vù:t, de-j na na xì:tarca narjá:n – tù: na bùo za dá:uk.* – Se vidi, da je na hitrico narejeno – to ne bo za dolgo ‘trpežno’.

☐ SSKJ **na hitrico narediti, pripraviti kaj** ‘izraža veliko hitrost’, SSF –

30 **na horuk narejeno** • *na xo-rù:k narjá:n* ‘na hitro, površno narejeno’

Nà:j dá:bar, če-j pravìèč na xo-rù:k narjá:n. – Ni dobro, če je preveč na horuk narejeno.

☐ SSKJ –, SSF –

31 **ne bodi len** pragm. fr. • *na buot là:n* ‘izraža hitro odločitev za neko opravilo, dejanje’

Jèst pa, na buot là:n, səm uzìeù skiéra, pa cà:ù nuógrat pusá:kau. – Jaz pa, ne bodi len, sem vzel sekiro, pa cel vinograd posekal.

☐ SSKJ ekspr. fant, **ne bodi len**, skoči za tatom brez obotavljanja ‘urno’, SSF –

32 **ne smeti komu dva palca navzkriž pokazati** • *na smà:t/smèt kièrmu dvà: pà:uca nauškrì:š puká:zat* ‘kdo je zamerljiv, hitro užaljen’

Tép pa na smà:š dvà: pà:uca/pársta nauškrì:š puká:zat, žje zamìeřeš! – Tebi pa ne smeš dva prsta navzkriž pokazat, že zameriš!

☐ SSKJ –, SSF –

33 **ni treba komu dvakrat reči** • *na bùo (nà:j) trá:ba dvà:kat rièčt* kièrmu ‘ni treba prositi koga, bo sam rad in hitro prišel, napravil’

Pì:t ga puklì:č, pa mu na bùo trá:ba dvà:kat rièčt. – Pit (na pijačo) ga pokličì (povabi), pa mu ne bo treba dvakrat reči.

☐ SSKJ ~ ekspr. **tega si ne da dvakrat reči** ‘to napravi brez obotavljanja’, SSF –

34 **ob prvem (od šuba) narediti** • *ap pèrvəm (at šù:ba) nardèt* ‘1. hitro, 2. ob/v prvem poskusu narediti’

Ap pèrvəm (at šù:ba) je tù: narièdu. – Ob prvem (od šuba ‘v enem zama-hu’) je to naredil.

☐ SSKJ –, SSF –

35 **od danes na jutri** • *at deŋə̀s na jù:tar* ‘zelo hitro’

Tỳ: pa na griə̀ at deŋə̀s na jù:tar, buo trá:ba pa šje mà:u pučá:kat. – To pa ne gre od danes na jutri, bo treba pa še malo počakati.

☐ SSKJ ~ (ekspr. **težav ne premagaš od danes do jutri** ‘kmalu, hitro’), SSF ~ (155) **od d́anes do jútri** /ekspr.; prisl. zv./

36 **povedati ko iz topa** • *puvá:dat ku iz tò:pa* ‘1. hitro povedati, odgovoriti, 2. dobro znati’

Je puvá:daŋ ku is tò:pa. – Je povedal ko iz topa.

☐ SSKJ – (**odgovoril je, kot bi ustrelil iz topa** ‘zelo hitro’, SSF **izstrelíti** (in **odgovoríti**) **kot iz tôpa** /ekspr.; primera, tudi **ustreliti**/ ‘odgovoriti hitro, brez oklevanja

37 **poditi <se> ko vrag** • *pudə̀t <šje> ku ɹà:k* ‘zelo hitro voziti’

S kuá:jəm (mutò:rjəm, à:utam) <šje> pud̩: ku ɹà:k. – S konjem (motorjem, avtom) <se> podi ko vrag.

☐ SSKJ pog., eksp. **jezditi, voziti kot vrag** ‘zelo hitro, dobro’, SSF –

38 **<tako> hiteti, da vse leti (frči) po luftu ‘zraku’** • *<takù> x̩:tə̀t/xə̀tá:t, d̩je ɹs̩jè pu l̩:ft lə̀t̩: (fə̀rč̩:)* ‘zelo hiteti /kaj delati/’

Žje cà:u dà:n (takù) xə̀t̩:, d̩je ɹs̩jè pu l̩:ft lə̀t̩:. – Že cel ‘ves’ dan tako hiti, da vse po luftu ‘zraku’ leti.

☐ SSKJ eksp. **hiti, da vse frči po zraku** ‘zelo’, SSF –

39 **povedati, ko bi iz topa ustrelil** • *puvá:dat, ku bi iz tò:pa ustrá:lu* ‘1. na hitro povedati, 2. dobro znati’

Je puvá:daŋ, ku bi iz tò:pa ustrá:lu. – Je povedal, ko bi iz topa ustrelil.

☐ SSKJ ~ **odgovoril je, kot bi ustrelil iz topa** ‘zelo hitro’, SSF (**izstrelíti** (in **odgovoríti**) **kot iz tôpa** /ekspr.; primera, tudi **ustreliti**/ ‘odgovoriti hitro, brez oklevanja’)

40 **[priti, narediti ...] ko bi z očmi trenil** • *ku-b z ačm̩: trjá:nu* ‘zelo hitro’

Je pə̀ršù, ku-b z ačm̩: trjá:nu. – Je prišel, ko bi trenil z očmi.

☐ SSKJ – (~ **kot bi trenil**), SSF (988) ~ **kot bi trénil [z očmí]** /ekspr.; primera, 3. os. ed., s pogoji. **bi** ‘zelo hitro, naglo’; sop.: **kot bi mignil**

41 **rasti ko gobe po dežju** • *ràst ku guób̩je pu dež̩i* ‘zelo hitro rasti /otrok, rastline/’

Samù maŋ gurk̩:t̩je je trá:ba, pa-u rá:stlu ɹs̩jè ku guób̩je pu dež̩i. – Samo malo gorkote ‘toplote’ je treba, pa bo raslo vse kot gobe po dežju.

☐ SSKJ (**hiše rastejo kot gobe po dežju** – brez razlage pomena); SSF (235–236) **rásti kot góbe po dežjù** /ekspr.; primera, dov. **zrasti**/ ‘zelo hitro rasti; pojavljati se, nastajati v velikem številu, v veliki količini’.

- 42 **rasti ko konoplja** <v dreku> • *ràst ku kuná:plje <u drièk>* ‘zelo hitro rasti’

Sasá:daṽ atrá:c rá:steje ku kuná:plje <u drièk>. – Sosedovi otroci rastejo ko konoplja v dreku ‘blatu, iztrebkih’.

K brez dreka

☐ SSKJ ~ **raste kot konoplja** ‘hitro’, SSF ~ **rásti kot konôplja** /ekspr.; primera/ ‘zelo hitro rasti’

- 43 **s kljuke sneti koga** • *s klý:kje snjèt* kièrga ‘na hitro koga dobiti za kakšno delo’

Ka pa ná:s prà:j puvá:daṽ – mý:slěš, dje jěst laxkù aldý: s klý:kje snjá:məm?! – Kaj (zakaj) pa nisi prej povedal – misliš, da jaz lahko ljudi pa s kljuke snamem?!

☐ SSKJ ~ eksp. **tega ne morem kar s kljuke sneti** ‘hitro, na lahek način dobiti, izmisliti si’, SSF –

- 44 **teči, da pete koga komaj dohajajo** • *tjèčt, dje* kièrga *pětje kù:mej daxà:jěje* ‘zelo hitro teči’

əm tjéku, dje sa mjě pětje kù:mej daxà:jěje. – Sem tekel, da so me pete komaj dohajale.

☐ SSKJ –, SSF –

- 45 **to bo jutri** • *tù: buo jù:tar* ‘zelo kmalu, zelo hitro’

Tù: buo jù:tar, ku-u trá:ba spět na šj:xt. – To bo jutri, pa bo treba spet na šiht ‘v službo’.

☐ SSKJ –, SSF –

- 46 **trka na vrata kaj** (= **pred vratmi je kaj**) • *tàrka na urá:ta* kěj (= *prad urà:təm je kěj*) ‘hitro se kaj bliža, približuje’

Zdèj pa žje zý:ma na urá:ta tàrka. (Zdèj je pa žje zý:ma prad urà:təm.) – Zdaj pa že zima na vrata trka. (Zdaj je pa že zima pred vratmi ‘vrati’.)

☐ SSKJ +, SSF (1065) **kàj trka na vráta** /ekspr.; pren./ ‘kaj se začenja, je tu’; prim. **biti pred vrati**

- 47 **ura bo noč** • *ù:ra buo nù:č* ‘čas priganja /npr. pri kakšnem delu/’
Dèjmuo, ù:ra buo nù:č. – Dajmo (pohitimo), ura bo noč.
 ☐ SSKJ + šalj. **pohitite, ura bo noč** ‘kmalu bo noč’, SSF –
- 48 **Ura teče, nič ne reče.** *pregovor* • *Û:ra tjá:čje, nêč na rjá:čje.* ‘čas hitro in neopazno mineva’
 ☐ SSKJ +, SSF –
- 49 **vreči kaj v usta (krof ‘golšo’)** • *u ù:jsta/krâf vèrčt kèj* ‘na hitro pojesti kaj’
Səm pəršù s šj:xta, na xì:tar ná:kej u ù:jsta/krâf vèrgu, pa spət šù pu dá:l.
 – Sem na hitro nekaj vrgel v usta/krof (golšo), pa spet šel po delu.
 ☐ SSKJ –, SSF –
- 50 **voda teče v grlo komu** • *úá:da tjá:čje ù gárlu kièrmu* ‘biti v časovni stiski zaradi kakega dela; hitro mora kdo ukrepati’ (antonim: ne gori voda ‘se ne mudi’ *Kâr pučâ:s, sa na gurj: úá:da.* – Kar počasi, saj ne gori voda.)
Ûòs-ca:jt je adlà:šəu tju: nardèt, zdèj mu pa úá:da ù gárlu tjá:čje. – Ves čas je odlašal to narediti, zdaj mu pa voda v grlo teče.
 ☐ SSKJ ekspr. **zdaj mu pa že voda v grlo teče** ‘je v hudi časovni stiski zaradi kakega dela’, SSF (1046) **vôda tèche kómu v grlo** /ekspr.; 3. os. ed., pren./ ‘kdo je v zelo težkem, neprijetnem položaju, v hudi (časovni) stiski’

5 Sklep

Glede na število zbranih frazemov v šentruperskem govoru – 20 oziroma 50 – in med njimi tudi takih, ki jih oba primerjana priročnika ne vsebujeta, lahko rečemo, da je opravljena raziskava znaten prispevek k obogatitvi frazemskega sestava slovenskega diasistema tako frazemov s sestavino čas z dodanimi 7 frazemi kot s pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje* z dodanimi 24 frazemi. Ponovno lahko ugotovimo, da je SSKJ bogatejši vir frazemov kot SSF, saj jih ima s sestavino *čas* več 12, s pomensko sestavino *hiteti*, *hitenje* pa 16. SSF pa ima le 3 take, ki jih SSKJ nima. Tudi ta primerjava pokaže, da so kriteriji za izbor frazemoV v SSF nejasni.

Viri in literatura

- SMOLE, Vera, 2007a: Vprašanje kvalifikatorjev v slovenskih (frazeoloških) slovarjih knjižnega jezika in narečij (na primeru frazemov s sestavino *rit*, *zadnjica*, *zadnja plat*). Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah: Europhras Slovenija 2005*, [Strunjan, 12.–14. september 2005]. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 299–312.
- SMOLE, Vera, 2007b: Pomen leksema *oko* kot sestavine frazemov v slovenskem vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*. Novi Sad. [853]–862.
- SMOLE, Vera, 2008a: Hrvaški novoštokavski ikavski in slovenski vzhodnodolenjski frazemi – podobnosti in razlike. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 14. Zagreb. 59–78.
- SMOLE, Vera, 2008b: Geolingvistična predstavitev izbranih frazemov s sestavino *roka* v slovenskih narečjih. Aleksandra Derganc (ur.): *Zbornik referatov za štirinajsti mednarodni slavistični kongres, Ohrid, 10.–17. september 2008 (Slavistična revija 56/2)*. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. [49]–73.
- SMOLE, Vera, 2014: Frazemi za domače živali v slovenskem vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru. Ivana Vidović Bolt (ur.). *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Animalistički frazemi u slavenskim jezicima održanog 21. i 22. III. 2014. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta. 1–21. URL: http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Smole%20za%20WEB.pdf (vpogled: 30. 5. 2015).
- SSF = Janez Keber, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: www.fran.si.

Irena Stramljič Breznik

Blizu in daleč v slovenskih frazemih

1 Uvod

Kognitivna lingvistika jezik raziskuje skozi prizmo človekovega uma, tj. njegovega sprejemanja in razumevanja sveta ter izkustva, ki je podlaga konceptualizacije in s tem jezikovne slike sveta.

Semantična kategorija prostora je hkrati s časom temeljna kognitivna domena, ki je v jeziku med najrazvitejšimi, saj razpolaga z različnimi sredstvi izražanja, hkrati pa se skozi prostorska izražajo tudi druga, neprostorska razmerja.

Zakaj je prostor za jezik tako pomemben, nam odgovarja dejstvo, da temeljno izkustvo človeka izhaja iz opazovanja fizičnih teles in odnosov v tridimenzionalnem prostoru (Tabakowska 2005: 21). Tako izkustveno prepoznana prostorska razmerja pa prenaša tudi v svoj socialni svet, saj človek odraža neprestano potrebo po avtolokaciji oz. pozicioniranju tudi v družbi, npr. v družini, verski skupnosti in v drugih socialnih skupinah (Piper 2001: 19).

1.1

V prispevku nas bosta zanimala prislova *blizu* in *daleč* z več vidikov. Najprej bomo predstavili slovarski prikaz pomenja glede na njuno protipomensko razmerje. Nato bomo opazovali frazeološke enote, v katerih prislova vsak zase in oba skupaj nastopata kot sestavini. Slednjič pa nas bo zanimalo, kako se manjša ali večja razdalja, ki je s kognitivne perspektive relativna, izraža s frazemi. S stališča teorije semantičnih lokalizacij nas bo tako zanimalo, kateri leksemi kot lokalizatorji izražajo pomen 'majhna oz. večja razdalja'.

2 Semantični vidik: slovarski pomeni prislova *blizu* in *daleč*

Prislova *blizu* in *daleč* pomensko vstopata v medleksemsko razmerje skrajnostne polarne protipomenskosti. Glede na tipično vprašalnico *Kako daleč?* in

manj tipično **Kako blizu?* se pokaže, da je nezaznamovana sestavina v tem razmerju prislov *daleč*.

2.1

Čeprav leksem *blizu* vsebuje štiri in *daleč* tri pomene (SSKJ²), gre za popolna raznokorenska antonima, saj je njuno protipomensko vzporedje mogoče dokazati v vseh pomenih. Slovarko eksplicitno sta vzporedna v prvem, tj. osnovnem slovarkem pomenu: 1. 'izraža majhno/večjo razdaljo' a) pri mirovanju (*ljudje so blizu, ljudje so daleč*)¹, b) pri premikanju (*priti blizu/priti daleč*), in še v drugem (2. 'izraža majhno/veliko časovno oddaljenost': *poldne, pomlad je blizu/daleč*), ki pa nas v prispevku ne zanima. Za razliko od prislova *daleč*, ki v svojem tretjem, ekspresivnem pomenu (3. ekspr.) s funkcijo jačitelja, intenzifikatorja 'izraža veliko mero' (npr. *daleč presega vrstnike, daleč močnejši nasprotnik, daleč najhitrejši, daleč daleč spredaj*), se prislov *blizu* v četrtem pomenu (4. 'izraža precejšnje približevanje določeni polni meri; skoraj' (*hodila sta skupaj blizu dve leti*)) kot šibitelj pokaže v členkovnem pomenu (Mikolič 2007a, 2007b). Tretji pomen prislova *blizu* (3. s čustvenim dajalnikom 'izraža prijazno razmerje, duhovno sorodnost' (*mati mu je bolj blizu kot oče, umetniki sta si notranje blizu*)) kaže prenesen pomen čustvene bližine ali sorodnosti, ki pri prislovu *daleč* v nasprotnem pomenu sicer ni slovarko eksplicitiran, čeprav nakazan z besedno zvezo *daleč vsaksebi*. Potrjujejo pa ga tudi pogosti zgledi iz Gigafide za pomen 'odtujen, nesoroden' (npr. *Njuna svetova sta daleč vsaksebi. – Včasih sva bila tako daleč vsaksebi, da sem si večkrat očital [...]*).

3 Frazeološke enote s sestavinama *blizu* in *daleč*

Frazeološko enoto poleg najmanj dvobesednosti, konotativnosti, relativne stalnosti in reproduktivnosti določa tudi pomenska celovitost frazema.

Frazeološka vloga prislovov *blizu* in *daleč* je predstavljena na gradivu SSKJ², Kebrovega Slovarja slovenskih frazemov (2011; dalje: SSF) in korpusa Gigafida. Prikaz ustreznih frazemov pa je sistemiziran v dveh skupinah: v prvi sta prislova sestavini frazemov, v drugi skupini je njun prostorski pomen izražen z drugimi sestavinami.

1 Slovarko ponazarjalno gradivo je ustrezno krajšano in posplošeno za oba prislova.

3.1 Sestavina frazema je prislov *blizu*

Čeprav se *blizu* v SSKJ² pojavlja 153-krat,² je frazemov s to sestavino malo: *ni več blizu koga oz. (kdo) ne priti/prihajati blizu* 'kdo ne obiskovati koga, ne prihajati več h komu', *(ne) moči (priti) komu blizu* 'kdo je na takem položaju, da mu nihče ne more škodovati', *ne da komu blizu* 'biti nedostopen' h kateremu je nasprotnopomenski zagotovo frazem *biti si s kom blizu* 'komu zelo zaupati'.³

Prostorski pomen se v teh primerih preneseno rabi za izraz določenega medosebnega čustvenega razmerja oz. nedotakljivosti posameznikovega družbenega položaja. V SSF samostojne prislovne iztočnice *blizu*, ki bi bila sestavina frazeološke enote, ni.⁴

3.2 Sestavina frazema je *daleč*

Frazemov s sestavino *daleč* je v primerjavi z *blizu* v SSKJ² mnogo več.⁵ Razvrstili bi jih lahko v naslednje pomenske podskupine: (a) napredovati s čim (*biti s čim že daleč*), (b) imeti uspeh z dejanjem (*pripraviti koga tako daleč, da ...*), (c) oz. ne imeti uspeha s čim (*s čim ne priti daleč, brez česa ne priti daleč*), (č) propasti (iron. *priti daleč*), (d) biti nedružaben, samotarski (*živeti daleč od ljudi*), (e) izraža veliko mero česa sploh (*daleč daleč* (spredaj)), (e₁) veliko mero različnosti (*biti si daleč narazen*), (e₂) veliko mero zaostajanja (*biti daleč zadaj*), veliko mero izogibanja (ekspr. *izogibati se koga/česa na*

2 Podatek se nanaša na iskalni pogoj »povsod« (www.sskj2.si/), vendar podatka o pojavitvah pri iztočnicah na *a* ni mogoče pridobiti. Enako velja tudi za iskalni pogoj pri *daleč*. Očitno gre za tehnično pomanjkljivost iskalnika.

3 Tu samo omenjamo, da je izprislovni pridevnik *bližji* sestavina pregovora: *Vsak je sebi najbližji* 'vsak poskrbi najprej zase', sicer v nadaljevanju opuščamo zanimanje za frazeološki potencial vseh izprislovnih tvorjenk, ki imajo v besedotvorni podstavi prislov *blizu*, npr. *bližati se* ipd.

4 Najdemo pa lahko potrjeno rabo v ponazarjalnih zgledih za druge frazeme. Za ponazoritev navajamo nekaj primerov za *biti si blizu* 'duhovno ali kako drugače soroden' in *ne priti blizu* 'ne obiskovati'. Pri frazemu *biti si s kóm kot bráta* (SSF: 104) je zapisan zgled: *Tošaja je poznal 15 let, zadnjih šest let sta bila zelo dobra prijatelja, bila sta si blizu kot brata*. Enako pri frazemu *videti kóga v dnò dúše* (SSF: 173): *Mi, ki smo Tjaža več kot poznali, ki smo mu videli v dno duše, čeprav smo si bili blizu le kratko časa*. Pri frazemu *lépa réč* (SSF: 795): *»No, lepa reč? Celo večnost te že ni blizu.«*

5 Omeniti velja tudi frazeme, ki vsebujejo primerjalni prislov *dlje*: *ne videti dlje od svojega nosa*, ki povezuje omejenost vidnega polja z omejenostjo vedenja oz. t. i. metaforo VEDETI JE VIDETI (Kržišnik in Smolič 1999: 68) in *iti še korak dlje* s pomenom 'biti temeljit pri početju, razreševanju česa'.

daleč), (e_3) veliko mero prostora (*daleč naokrog/naokoli*), (f) členkovni pomen 'nikakor ne' (ekspr. *daleč od tega, da ...*, ekspsr. *še od daleč ne*).

Posebno skupino pa tvorijo pregovori kot celovita govorna dejanja (Vidovič Muha 2000: 86): *jabolko ne pade daleč od drevesa* 'otrok je tak kot starši', *počasi se daleč pride* 'premišljena vztrajnost je koristnejša kot naglica', *daleč od oči, daleč od srca* 'če koga, česa dolgo ne vidimo, se nam odtuji'.

Iz navedenih primerov je razvidno, da frazemi ne izražajo nujno samo prostorskega pomena. Podobno, kot smo ugotavljali za prislovno iztočnico *blizu*, tudi *daleč* v SSF ni samostojna iztočnica.

3.3 Sestavini frazema sta *blizu* in *daleč* hkrati

V tem primeru lahko govorimo o t. i. dvojčični strukturi (Toporišič 1996), v kateri protipomenki izražata celoto prostora oz. tudi njegovo neomejenost (Kržišnik 2014: 377): *od blizu in (od) daleč* 'od vsepovsod', dvojno nikalni vzorec *ne blizu ne daleč* izraža pomen 'nikjer' in je v Gigafidi potrjen 20-krat.

Združevanje protipomenskih sestavin v predvidljive vzorce prirednih zvez je zelo pogosto. Na to kaže tudi nekaj vzorčnih primerov korpusno potrjenih različic iz Gigafide, med katerimi razen primerov pod a) druge niso nujno frazeološke:

- a) vezalne: *(od) blizu in (od) daleč* (*Prišli so od blizu in daleč, iz Slovenije, Italije, Avstrije* [...], *Blizu in daleč od avtoceste*);
- b) stopnjevalne: *tako od blizu kot daleč* (*Izraelu lahko zaščitili »pred vrsto groženj v regiji, tako od blizu kot daleč«.*), *ne blizu ne daleč* (*To je bil dogodek za tiste čase, da mu ne blizu ne daleč ni bilo para [...]*), *niti blizu niti daleč* (*V neki deželi, v neki vasi, niti blizu niti daleč, niti visoko niti nizko, je živel kmet.*), *ne od blizu ne od daleč* (*Zabičal mi je, da ne smem ničesar fotografirati, ne od blizu ne od daleč, [...]*);
- c) ločne: *od blizu ali od daleč* ([...] *zasadimo jih v jasnih skupinah, tako da so vdeti lepe od blizu ali od daleč.*);
- č) protivni vzorec: *blizu, vendar daleč* ([...] *saj nismo mogli verjeti, da ga imamo tako blizu, vendar še vseeno daleč.*), *biti blizu, a obenem daleč* (*Tako blizu a obenem tako daleč.*).

Korpusni vir potrjuje take zveze tudi v zamenjanem besednem redu, npr. *tako od daleč kot od blizu, bodisi od daleč bodisi od blizu, dovolj daleč in dovolj blizu, ne od daleč ne od blizu, bolj daleč ali bolj blizu* ipd. Vendar preverjanje

trdnosti zveze pokaže, da je prva in s tem statistično najmočnejša desna kolokacija pri prislovu *blizu* zmeraj *daleč*, kar pa ne velja za *daleč*: šele enajsta kolokacija tri mesta levo od prislova *daleč* je *blizu* in šele triindevetdeseta kolokacija tri mesta desno je *blizu*.

Iz tega lahko izpeljemo naslednje sklepe: stilno nevtralnno zaporedje v takih dvojčičnih zvezah je zaporedje prislova *blizu* pred *daleč* in ne obratno, *blizu* ima kot najtipičnejšo sojavnico *daleč*; to pomeni, da je v primerjavi s prislovom *daleč* povezovalnostno zelo omejen. Ker je torej *daleč* povezovalnostno širši, je dominanten v tem paru oz. s tem samo statistično potrdimo trditev, da je nezaznamovan člen tega protipomenskega para.

4 Frazemi s pomenom ‘blizu’ in ‘daleč’

Pri predstavitvi teh skupin frazemov se je smiselno opreti na konstitutivne prvine prostorskih odnosov, ki jih vključuje teorija semantičnih lokalizacij, osredotočena na mesto (določljivo s ključno zaimensko vprašalnico *kje?* in glagolom nahajati) in smer (določljivo s vprašalnici *kam?*, *od kod?*, *do kod?* in glagolom premikati). Kot ugotavlja Piper (2001: 20–21), obstajajo trije obvezni elementi lokalizacije. V avtorjevem navedenem primeru (*Pismo je v škatli*) nastopajo: (a) objekt lokalizacije (*pismo*), (b) lokalizator (*škatla*) kot sredstvo lokalizacije in konkretizator njunega medsebojnega odnosa je predlog (*v*) kot (c) orientir, ki določa notranjost lokalizatorja (*notranjost škatle*).

Glede na povedano, nas bo v frazeološki izrazitvi prostorskega pomena *blizu* in *daleč* zanimala sestavinska zapolnitev lokalizatorja.

4.1 Frazemi s pomenom ‘blizu’

V tej skupini frazemov se pomen ‘blizu’ izraža tako, da v vlogi lokalizatorjev eksplicitno ali implicitno nastopajo posamezni deli človekovega telesa oz. je lokalizator redko nesomatski.

- a) Bližina je z deli telesa izražena eksplicitno:⁶ *ne izpustiti koga izpred oči* ‘neprestano imeti koga blizu sebe’, *smrt miga komu pred očmi* ‘smrt je blizu’, *imeti kaj (tik) pred nosom* ‘imeti zelo blizu’, *uiti komu kaj pred nosom* ‘uiti, ko je bilo že zelo blizu’, *biti, imeti kaj pri roki* ‘biti blizu, na primernem mestu’, *biti kaj na dosegu roke* ‘biti zelo blizu’, *biti komu*

6 Slovarsko frazeološko gradivo je podano v slovarski obliki, kvalifikatorji so opuščeni.

za *ritjo* ‘biti zelo blizu koga/česa’, *biti komu za petami*.⁷ Pri tem lahko opazimo, da prevladujejo primeri, kjer so lokalizatorji deli glave (*oči*, *nos*), nato tudi trupa (*roka*, *noga*, *zadnjica*). Predloga *izpred*, *pred* izražata nahajanje spredaj, pred telesom, položaj za telesom izraža predlog *za*, medtem ko predlog *pri* kaže na položaj ob telesu.

Predložne zveze *pred nosom*, *na dosegu roke*, *za petami*, *za ritjo* izražajo manjšo razdaljo od telesa, določeno z razsežnostjo telesnega dela, nasprotno pa zveza *izpred oči* izraža večjo razdaljo, določeno z vidnim poljem.

- b) Bližina je z deli telesa izražena implicitno: *biti kaj oddaljeno za iztegljaj* ‘biti zelo blizu’, *nasmihati se komu kaj* ‘biti kaj zelo blizu’, *imeti samo pet korakov do česa* ‘biti nekaj zelo blizu’, *korak je do česa* ‘kaj je blizu’. Deli telesa so tukaj izraženi posredno, saj so vključeni kot razločevalno-pomenski semi v denotativnem pomenu leksema, npr.: *iztegljaj* – *roka*, *smeh* – *usta*, *korak* – *noga*.
- c) Bližina je izražena nesomatsko z drugo fizično (*za vogalom*)⁸ ali socialno izkušnjo (*biti sosed koga/česa*).

4.2 Frazemi s pomenom ‘daleč’

Pri frazemih s pomenom ‘daleč’ v primerjavi s pomenom ‘blizu’ glede na gradivo SSKJ² opazamo obratno sliko: somatizmi so redkejši, namesto njih pa pogosteje nastopajo fizično- in družbenogeografski lokalizatorji.

- (a) Oddaljenost je z deli telesa izražena eksplicitno: *biti kaj od rok* ‘biti na oddaljenem, neprimernem mestu’, *kakor daleč sega oko* ‘precej daleč’, *izginiti izpred oči* ‘oddaljiti se’, *čigava roka je dolga* ‘čigava moč, oblast sega daleč’, *iti okrog riti v žep* ‘iti daleč po ovinkih do cilja’.
- (b) Oddaljenost je izražena z geografskimi pojmi s področja geomorfologije, ki so pogosto determinirani še s t. i. pravljničnim ali ljudskim številom devet (Germ 2003): *biti za deveto goro* ‘biti zelo daleč’, *iti čez devet gora in devet voda* ‘iti zelo daleč’.⁹ Kot nakazuje že zadnji primer, pa

7 Frazem z varianto *rit* navaja tudi Kržišnik (2014: 378) in eksplicira prostorski pomen, ki je v Kebrovi (2011: 689, 809) razlagi impliciran ‘hoditi tesno za kom, zasledovati, nadzorovati ga’. Prostorsko bližino zagotovo tudi implicirajo še drugi frazemi (Kržišnik 2014: 378–379): *biti kot rit in srajca*, *z ramo ob rami*, *prsi ob prsi*, *iz oči v oči*, *na štiri oči*, *imeti na očeh koga* oz. *biti na očeh komu*.

8 Gigafida, npr.: *Zakaj bi hodili v daljne kraje, če pa vas sreča čaka za vogalom?* Zveza za vogalom je sicer zelo pogosta (1972 pojavitev), vendar v večini prevladujejo nefrazeološki pomeni.

9 Prim. tudi *deveta vas/španska vas* ‘kar je popolnoma neznano’, *dober glas seže v deveto vas* (SSF: 1021).

sta pogosto združena glede na višinsko točko zemeljskega površja nasprotna pojava: *čez hrib in dol*, *čez hrib in plan* 'daleč naokoli', *priti čez hribe in doline* 'priti od daleč', *pozdrav čez hribe in doline* 'pozdrav daleč, v oddaljen kraj'. Prednostno je razvrščena sestavina, ki je glede na višinsko točko višja.

Poseben primer sta predstavi o nedefiniranem, oddaljenem prostoru skozi človekovo izkustvo o nedostopnem bivališču živali: *kraj, kjer ti lisica lahko noč vošči* 'samoten, odmaknjen kraj, zlasti blizu gozda' in *ogniti se česa, koga v velikem krogu, kolobarju, loku*, ki izrablja geometrijske pojme.

- (c) Oddaljenost je izražena z družbenogeografskimi pojmi, povezanimi z upravnimi in naselbinskimi enotami: *čez devet fara* 'zelo daleč', ki so okrepjene še z ljudskim številom sedem ali devet (Germ 2003): *iz sedmih fara* 'od vsepovsod, od daleč', *v devetih vaseh ni takega dekleta* 'daleč naokoli ga ni', preg. *dober glas seže v deveto vas* 'kar je dobro, je daleč naokrog znano'. Korpus Gigafida za prve tri slovarske zglede ne ponuja pojavitev. Raba stilno zaznamovane množinske oblike roditelja *fará* nakazuje, da je raba vsaj pri teh dveh zvrstno vezana na umetnostna besedila.
- (č) Oddaljenost je lahko izražena z astronomske perspektive (*kot da je kdo, kaj na drugem planetu* 'zelo daleč in zato drugačen', *biti kaj na koncu sveta* 'zelo daleč'), ta pa se nato razširi tudi v imaginarni religiozni prostor (*biti že bogve kje* 'biti že daleč' in *biti bogu za hrbtom* 'biti zelo daleč').

5 Sklep

Prislova *blizu* in *daleč* vstopata v medleksemsko protipomensko razmerje, ki se pa redko prenaša v frazeološke strukture (prim. *biti pri roki*, *biti od rok*). V protipomenskem razmerju je dominantni člen *daleč* in v danem primeru kažeta obratno sorazmernost: *daleč* ima večji frazeološki potencial, a manj tvorjenk (*nedaleč*, *zdaleč*, *predaleč*), medtem ko ima *blizu* manjši frazeološki potencial, a več tvorjenk (Stramljič 2004: 132–133).

Prislova sicer lahko nastopata kot sestavini frazemov vsak zase in tudi skupaj, a frazeološko zanimivejši so primeri, ko je njun pomen izražen z drugimi besedami. Pomen prislova *blizu* se izraža najpogosteje s somatizmi, orientacijska točka je človekovo telo in razmeščenost posameznih telesnih delov na njem. Nasprotno pa se pomen prislova *daleč* izraža pogosteje s fizično- in družbenogeografskimi pojmi, orientacijska točka je človekov položaj v tako danem fizičnem ali socialno ustvarjenem prostoru.

S stališča proksemike drugobesedni frazeološki ustrezniki bližino definirajo z razdaljami, ki določajo intimni (*pred nosom*) ali osebni prostor (*na dosegu roke*); oddaljenost pa s prvinami, ki kažejo socialni (*iz sedmih fara*), vesoljski (*kot na drugem planetu*) ali imaginarni religiozni prostor (*bogu za hrbtom*).

Majhna oz. večja razdalja je s kognitivne perspektive lahko abstraktna in relativna, zato jo frazeološke strukture antropocentrično konkretizirajo z izmerljivimi razmerji med deli človeškega telesa ali z neizmerljivimi razmerji v vesoljskem ali duhovnem prostoru. To perspektivo pa potrjuje tudi pragmatični vidik, saj prislova *blizu* in *daleč* pripadata skupini eksoforičnih deiktičnih sredstev, ki imajo svoje deiktično središče v tvorcu.

Viri in literatura

- GERM, Tine, 2003: *Simbolika števil*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://gigafida.net> (vpogled: maj 2015).
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIČ, Marija, 1999: Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj. Erika Kržišnik (ur.). *35. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 61–83.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.
- MIKOLIČ, Vesna, 2007a: Modifikacijske podstave in argumentacijska struktura besedilnih vrst. *Slavistična revija* 55/1–2. 341–355.
- MIKOLIČ, Vesna, 2007b: Izrazi moči argumenta v turističnooglaševalskih besedilih. Irena Orel (ur.): *Razvoj slovenskega strokovnega jezika* (Obdobja, Metode in zvrsti, 24). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik. 153–161.
- PIPER, Predrag, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX. vek.
- SSF = Keber, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2004: *Besednodružinski slovar slovenskega jezika. Poskusni zvezek za iztočnice na B*. Maribor: Založba Zora.
- TABAKOWSKA, Elżbieta, 2005: *Gramatika i predočavanje. Uvod u kognitivnu lingvistiku*. Prevod in priredba Mateusz-Milan Stanojević, Barbara Kryžan-Stanojević. Zagreb: FF press.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1996: Dvojčiči in podobne frazeološke zgradbe v slovenščini. *Slavistična revija* 44/3. 269–278.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Matej Šekli

Frazni glagoli s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa v narečni slovenščini na slovensko-romanskem jezikovnem stiku

1 Uvod¹

1.1 Slabljenje slovarskega pomena glagola

Gledano diahrono ima glagol prvotno polni slovarski (leksikalni) pomen, ki se s slabljenjem, šibitvijo lahko spremeni v nepolni slovarski pomen in nadalje v slovnični (gramatični) pomen.² Posledica spreminjanja pomena glagola je spreminjanje njegove skladenjske/stavčnočlenske vloge, lahko pa tudi njegove izrazne, tj. glasovne podobe (sprememba naglasnice v breznaglasnico), in končno oblike (oblikovna redukcija glagolske oblike).

Gledano sinhrono se glagoli pomensko (semantično) in posledično skladenjsko (sintaktično) tako delijo na predikativne, kopulativne in pomožne. Predikativni glagol ima polni slovarski pomen (to je polnopomenski, natančneje »polnoslovarskopomenski« glagol) in v stavku nastopa samostojno kot glagolski povedek (verbalni predikat). Kopulativni glagol, tudi glagol vez (kopula), ima nepolni, oslabljeni slovarski pomen (to je nepolnopomenski, natančneje »nepolnoslovarskopomenski« glagol) in v stavku nastopa kot povedek skupaj z neko drugo besedno zvezo, ki je v vlogi povedkovega določila. Pomožni glagol ima slovnični pomen (to je slovničnopomenski glagol) in je del zložene glagolske oblike, znotraj katere izraža slovnične kategorije glagola, kot so oseba, število, spol.³

1 Daljša različica tega prispevka, ki obravnava frazne glagole in frazeme z glagoli *biti*, *stati*, *ostati/ostajati*, *dovantati/dovantavati*; *iti*, *priiti/prihajati*; *imeti*, *držati*; *dejati/devati*, *iskati*, *nehati*; *dati/dajati*, *pustiti/puščuvati*, *vzeti*; *delati*, *(i)zdelati*, *narediti/narejati* z vsemi dopolnili in ne samo tistih s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa v rezijanskem narečju slovenščine, je objavljena v Šekli 2016.

2 Delitev glagolov glede na pomen (pomenski (semantični) vidik) na polnopomenske (*verba concreta*) s polnim slovarskim pomenom in nepolnopomenske (*verba abstracta*) z oslabljenim slovarskim pomenom, nastalim s slabljenjem polnega slovarskega pomena polnopomenskega glagola, se pojavlja na primer v Miklosich 1883: 261–263.

3 Pojma *predikativni glagol* in *kopulativni glagol* se pojavljata na primer v italijanski slovnični tradiciji (*verbo predicativo*, *verbo copulativo*) (Dardano, Trifone 1995: 100–102, 306), od koder sta tudi prevzeta. V slovenskem jezikoslovju pojem *pomožni glagoli* zaobjema tako pomožne kot kopulativne glagole (Toporišič 2000: 387–388, 612).

1.2 Frazologizacija

Gledano diahrono frazem nastane s frazeologizacijo, ki je poseben tip leksikalizacije. Leksikalizacija je leksemska sprememba, pri kateri nastane novi leksem, pri čemer se ohrani oblika in se spremeni pomen besede ali prvotne besedne zveze; pride namreč do pomenskega prenosa *pars pro toto*.⁴ Ker je bistvenega pomena za nastanek frazema prav pomenski prenos, nekateri avtorji ločijo med pojmom frazeologizacija in idiomatizacija.⁵ Pri frazeologizaciji torej iz več (navadno enobesednih) leksemov nastane en večbesedni leksem.

Gledano sinhrono frazem (tj. stalno besedno zvezo v ožjem smislu) posledično določajo naslednje značilnosti: a) večbesednost: frazem je nastal iz večleksemske proste besedne zveze, zato je večbeseden; b) oblikovna oziroma zgradbena ustaljenost: frazem je nastal iz točno določene proste besedne zveze, zato so njegove sestavine stalne (obstajajo lahko seveda tudi različice frazemov); c) pomenska ustaljenost oziroma idiomatičnost (nerazstavljivost, nepredvidljivost, nemotiviranost pomena; strukturno-pomenska iregularnost): pri frazeologizaciji je prišlo do pomenskega prenosa, posledično je pomen frazema nesestavljiv iz pomena njegovih sestavin.⁶ Naštetim značilnostim frazema nekateri avtorji dodajajo še konotativnost.⁷

1.3 Frazni glagoli

Frazni glagoli imajo s pomenskega (semantičnega) vidika nepolni, oslabljeni slovarski pomen in so s skladijskega (sintaktičnega) vidika kopulativni. Nastali so s pomenskim slabljenjem glagolov s polnim slovarskim pomenom, posledica česar je tudi sprememba skladijske/stavčnočlenske

4 »Gledano diahrono, so frazemi praviloma zasnovani na preneseni rabi besede ali besedne zveze, ki v bolj ali manj ustaljeni zvezi z drugimi besedami na slikovit in zato ekspresiven način izražajo vsebino, ki jo želimo ubesediti« (Snoj 2013: 91). »Realija je z enim leksemom vedno označena le po eni od njenih številnih lastnosti, ker so leksemi praviloma poimenovanja pars pro toto« (Furlan 2013: 22).

5 »Der historische Prozess, durch den eine freie Wortverbindung zu einem Prahseologismus wird, heißt Phraseologisierung; der Prozess, durch den eine Wortverbindung zum Idiom wird, heißt Idiomatisierung« (Burger 2003: 15).

6 Vinogradov 1977; Fleischer 1997: 30–62; Burger 2003: 14–32; Kržišnik 1994: 187–190, 2013: 20–21; Jakop 2006: 15; Gantar 2007: 72–79.

7 »V razmerju do drugih stalnih besednih zvez, eksplicitno terminoloških, pa je konotativnost tista, ki definira frazeološke enote« (Vidovič Muha 2013: 117).

vloge neglagolskih sestavin fraznega glagola, tj. prehod v povedkovo določilo. Pri teh pomenskih in skladdenjskih spremembah so ohranili neskladdenjski glagolski kategoriji, kot sta glagolski vid (verbalni aspekt) in glagolska vezljivost (verbalna valenca). Kot merilo določanja fraznih glagolov se pojavljajo naslednja merila: a) nepolni, oslavljeni pomen polnopomenskega glagola;⁸ b) pojavljanje izglagolskega samostalnika ali medmeta kot tudi predložne zveze v povedkovem določilu;⁹ c) vzporedno pojavljanje pomensko sopomenskega nefraznega glagola (*delati greh = grešiti, dati v pepel = upepeliti*).

1.4 Prislovno določilo

Prislovno določilo je stavčni člen, ki izraža okoliščine dogajanja (tj. dejanja in stanja), izražene s povedkom, in sicer prostor/kraj, čas, način in vzrok. Prostorski/krajevni, časovni, načinovni in vzročni prislovni pomeni prislovega določila so prvotni in drugotni. Prvotni prislovni pomen je prostorski/krajevni, iz katerega po pomenskem prenosu (tj. po metafori) nastajajo drugotni, in sicer časovni, načinovni in vzočni,¹⁰ odvisno predvsem od besednozvezne vrste (brezpredložni mestnik ima na primer različne prislovne pomene glede na slovarski (leksikalni) pomen samostalnika (stosl. *semь městě* 'na tem mestu' (prostor/kraj) : *tomь časě* 'v tisti uri' (čas) : *igri* 'v igri, igraje' (način) : *mъnozě brašně* 'v mnogi hrani, zaradi mnoge hrane' (vzrok)).¹¹

8 »Funktionsverbgefüge zeichnen sich unter anderem dadurch aus, dass sie ein Verb enthalten, das auf den ersten Blick wie ein normales Vollverb aussieht, das allerdings seine ursprüngliche Eigenbedeutung weitgehend verloren hat, also semantisch verblasst ist, und zu einer Art Hilfsverb herabgestuft worden ist« (Musan 2013: 43).

9 Frazni glagoli so glagoli, »v kateri se kot vez pojavljajo različni glagoli, npr. *vršiti* ali *delati*, njihovo povedkovo določilo pa so izglagolski samostalniki ali medmeti« (Toporišič 2000: 612).

10 Spoznanje, da je prislovni pomen sklonске oblike prvotno prostorski/krajevni, je v primerjalnem jezikoslovju prisotno že pri njegovem utemeljitelju: »Die Casus-Endungen drücken die wechselseitigen, vorzüglich und ursprünglich einzig räumlichen, vom Raume auch auf Zeit und Ursache übertragenen, Verhältnisse der Nomina, d. h. der Personen der Sprachwelt zu einander aus« (Bopp 1833: 136). To spoznanje v ospredje postavlja t. i. kognitivno jezikoslovje (Lakoff in Johnson 1980 in kasneje). Spoznanja skladnje sklona znotraj primerjalnega jezikoslovja (prikazana na primer v Šekli 2013) in spoznanj znotraj kognitivnega jezikoslovja je mogoče združiti in tvorno uporabiti pri monografski obravnavi skladnje samostalniške besedne zveze (na gradivu slovanskih jezikov na primer Belaj in Tanacković Faletar 2014).

11 O različnih oblikah, prvotnosti in drugotnosti ter gramatikalizaciji različnih vrst prislovnih določil prim. Šekli 2015b.

2 Analiza narečnega gradiva

Frazni glagoli s prislovnim določilom prostora/kraja in časa v rezijanskem narečju slovenščine se pojavljajo z neprehodnimi glagoli stanja *biti*, *stati*, *ostati/ostajati*, z neprehodnima glagoloma premikanja *iti*, *pri/prihajati*, s prehodnima glagoloma stanja *imeti*, *držati*, z glagolom prizadevanja *dejati/devati* ter z glagoli dajanja in jemanja *dati/dajati*, *vzeti*.¹² Pri vsakem glagolu so najprej prikazani stavčni vzorci, v katerih se pojavlja kot polnopomenski glagol, nato pa je analizirano slabljenje leksikalnega pomena in frazeologizacija stavčnih vzorcev s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa.

2.1 Glagol *biti*

Glagol *biti si* ► *'bət 'sə* ipf. 'biti, obstajati, nahajati se' se kot polnopomenski glagoli pojavlja predvsem v naslednjih stavčnih vzorcih: a) Sub_{nom}–Verb_{biti}–Adv_{loci} (*'Ja 'sə w'žę iz'dę* 'Jaz sèm že tu'); b) Sub_{nom}–Verb_{biti}–Adv_{modi} (*'Ja 'sə 'lɔpɔ* 'Jaz sèm dobro'). Kot tak se lahko frazeologizira: ***biti gori*** ► *'bət o'rę* 'biti izobražen' (*Ni so 'bilə bɔ'ję o'rę* 'Bili so bolj izobraženi').

2.2 Glagol *stati*

Glagol *stati stojim* ► *s'tat sto'jin* ipf. 'stati, biti, nahajati se, stanovati' kot glagol s polnim pomenom ima naslednje stavčne vzorce: a) Sub_{nom}–Verb_{stati}–Adv_{loci} (*'Jyđə ni so s'talə 'ta pər 'mojanə* 'Ljudje so stali pri kapelici', *'Ja sto'jin o'rę na 'Solbicə* 'Stanujem gori na Solbici'); b) Sub_{nom}–Verb_{stati}–Adv_{modi} (*'Tu w 'Rezijə so sto'ji 'lɔpɔ* 'V Reziji se živi lepo'). Do frazeologizacije je prišlo v prvem stavčnem vzorcu: ***stati gori*** ► *s'tat o'rę* (= furl. *stâ sù*, it. *stare su*) 'biti vzdrževan'. Oslabljeni pomen ima glagol v stavčnem vzorcu s prislovnim določilom količine časa ter s predlogom *za* in nedoločniškim polstavkom: Sub_{nom}–Verb_{stati}–Adv_{temporis}–Praep_{za}–Inf: ***stati*** ► *s'tat* + Adv_{temporis} + *za* + Inf. (= furl. *stâ*, it. *stare*)¹³ 'porabiti' (*Ni so s'talə t'ri 'lita za posjor'tet 'ljšo* 'Porabili so tri leta, da so popravili hišo').

12 O pomenski delitvi glagolov prim. Šekli 2015a: 54–55.

13 Nekateri furlanski in italijanski ustrezniki navedenih narečnoslovenskih fraznih glagolov niso knjižni, temveč pogovorni, kar ni posebej poudarjano.

2.3 Glagol *ostati/ostajati*

Glagol *ostati ostanem* ▶ *os'tet os'tonən* pf. 'ostati' / *ostajati ostajam* ▶ *os'tajet os'tajen* ipf. 'ostajati' se kot predikativni glagol navadno pojavlja v naslednjem stavčnem vzorcu: Sub_{nom} –Verb_{stati} –Adv_{loci} / Adv_{modi} (*Ni so os'talə iz'de w do'līnə* 'Ostali so tu v dolini'). Frazem s to zgradbo je ***ostati na (da)menc*** ▶ *os'tet na (da)'menc* (= furl. *restā ad a ments*, it. *rimanere nella mente*) 'zaposniti si', dobesedno ostati, biti na pameti.

2.4 Glagola *iti* in *priti/prihajati*

Glagola *iti grem* ▶ *'tət 'rin* ipf./pf. 'iti' in *priti pridem* ▶ *p'rit p'riden* pf. 'priti' / *prihajati prihajam* ▶ *pə'rajət pə'rajən* pf. 'prihajati' se kot polnopomenska glagola pojavljata v naslednjih stavčnih vzorcih: a) Sub_{nom} –Verb_{iti} –Adv_{directionis/originis} (*Ja 'rin 'ta 'išə* 'Grem domov', *Ni so š'la sko're w'sə wk'rej* 'Šli so skoraj vsi stran', *Na pa'raja w'saki 'petek s 'Pušje va'se o're w 'Rezijo* 'Prihaja vsaki petek iz Pušje vasi gor v Rezijo'); b) Sub_{nom} –Verb_{iti} –Adv_{modi} (*A je pə'šəl po'časo* 'Prišel je počasi'); c) Sub_{nom} –Verb_{iti} –Adi_{nom} / Sub_{nom} (*A je pə'šəl t'ruđen* 'Prišel je truden'). S frazeologizacijo sta nastala frazema kot ***iti dol*** ▶ *'tət 'dolo* (= furl. *lā jù*, it. *andare giù*) 'slabšati se' in ***iti gor*** ▶ *'tət o're* (= furl. *lā sù*, it. *andare su*) 'izboljševati se'.

2.5 Glagol *imeti*

Glagol *imeti imam* ▶ *'mēt 'mən* ipf. 'imeti, posedovati' ima kot polnopomenski glagol naslednji stavčni vzorec: Sub_{nom} –Verb_{imeti} –Sub_{acc} (–Adv_{loci} / Adv_{modi}) (*Ja 'mən no va'liko 'išo iz'de w do'līnə* 'Imam veliko hišo tu v dolini'). Frazeologizacijo izkazuje frazem ***imeti v pesti*** ▶ *'mēt 'tu w 'p'əstə* + Sub_{acc} 'pridobiti'. Kot nepolnopomenski glagol se pojavlja v fraznem glagolu s prislovnim določilom prostora/kraja ***imeti na krep*** ▶ *'mēt 'ta na k'repə* + Sub_{acc} (= furl. *vê/tignî te crepe*) 'imeti na skrbiti', dobesedno imeti na lobanji.

2.6 Glagol *držati*

Glagol *držati držim* ▶ *'dəržet dər'žīn* ipf. 'držati' ima kot glagol s polnim pomenom podoben stavčni vzorec kot polnopomenski glagol *imeti*: Sub_{nom} –Verb_{držati} –Sub_{acc} (–Adv_{loci} / Adv_{modi}) (*Ja dər'žīn den mu'žul 'močno 'tu w ro'kə* 'Držim kozarec močno v roki'). Do frazeologizacije je prišlo v primerih ***držati gori***

► 'držet o're + Sub_{acc} (= furl. *tignî sù*, it. *tenere su*) 'skrbeti za, vzdrževati' in **držati na (da)menc** ► 'držat na (da)'menc + Sub_{acc} (= furl. *tignî ad a ments*, it. *tenere a mente*) 'pomniti', dobesedno držati na pameti.

2.7 Glagol *dejati/devati*

Glagol *dejati dejam* ► **djati *djam* > 'žat 'žon pf. 'deti, položiti, postaviti' / *devati devam* ► 'diwet 'diwen ipf. 'devati, polagati, postavljati' se kot predikativni glagol lahko pojavlja z neobvezno družljivim prislovnim določilom prostora/kraja s pomenom ciljno mesto ali izhodiščno mesto: Sub_{nom}–Verb_{dejati}–Sub_{acc} (–Adv_{directionis/originis}) ('*Dej p'late 'ta na 'tawlo!* 'Deni krožnike na mizo!'). Frazem s tem stavčnim vzorcem je na primer **dejati gor** ► 'žat o're (= furl. *meti sù*, it. *mettere su*) 'postaviti, ustanoviti'.

2.8 Glagol *dati/dajati*

Glagol *dati dam* ► 'det 'don pf. 'dati' / *dajati dajam* ► 'dajet 'dajen ipf. 'dajati' ima kot polnopomenski glagol naslednja stavčna vzorca: a) Sub_{nom}–Verb_{dati}–Sub_{dat}–Sub_{acc} (–Adv_{loci}/Adv_{modi}) ('*Bu mu je 'dal no trum'beto* 'Bog mu je dal trobento'); b) Sub_{nom}–Verb–Sub_{dat}–(Praep_{za}–)Inf ('*Mi sono jin 'dalə po'kyšet čal'čune* 'Mi smo jim dali pokusiti čalčune', *Ni so mu 'dalə za b'rūsət, ni so mu 'dalə za s'pet anu w'se i'ot, kə ma t'rebe den člo'vek* 'ali so mu brusiti, dali so mu spati in vse to, kar človek potrebuje'). Spremembe v smeri pomenskega prenosa in pomenske slabitve izkazuje prvi stavčni vzorec. Frazem je na primer **dati v Boga ime** ► 'det 'Bōa 'jime + Sub_{dat} 'dati vbogajme'. Oslabljeni pomen ima glagol v stavčnih vzorcih s prislovnim določilom prostora/kraja brez predmetnega dajalnika: **dati v pepel** ► 'det 'nu w 'pepel + Sub_{acc} (≠ furl. *incinerâ*, it. *incenerire*) 'upepeliti'.

2.9 Glagol *vzeti*

Glagol **vzeti** ► w'zet w'zimēn pf. 'vzeti' ima kot predikativni glagol naslednji stavčni vzorec: Sub_{nom}–Verb_{vzeti}–Sub_{dat}–Sub_{acc} (–Adv_{directionis/originis}) ('*Ni so mu w'zela 'beče* 'Vzeli so mu denar'). Frazem z neobvezno družljivim prislovnim določilom prostora/kraja s pomenom ciljno mesto je **vzeti v pest** ► w'zet 'tu w 'p'w'est + Sub_{acc} (= furl. *cjoli in man*, it. *prendere in mano*) 'prevzeti'. Frazna glagola z neobvezno družljivim prislovnim določilom prostora/kraja s pomenom ciljno mesto sta **vzeti na posodbo** ► w'zet na po'sodbo (= furl. *cjoli*

in prestit (italijanizem), *cjoli ad prestit*, it. *prendere in prestito* ‘vzeti na posodo, izposoditi si’ in *vzeti na fit* ▶ *w'zēt na 'fət* + Sub_{acc} (= furl. *cjoli a fit*, it. *prendere in affitto*) ‘vzeti v najem, najeti’.

3 Sklep

V prispevku sta obravnavana slabljenje pomena in posledični nastanek fraznih glagolov ter frazeologizacija pri glagolih *biti* ipf. ‘biti’, *stati* ipf. ‘stati’, *ostati* pf. ‘ostati’ / *ostajati* ipf. ‘ostajati’; *iti* ipf./pf. ‘iti’, *priti* pf. ‘priti’ / *prihajati* ipf. ‘prihajati’; *imeti* ipf. ‘imeti’, *držati* ipf. ‘držati’; *dejati* pf. ‘deti, položiti, postaviti’ / *devati* ipf. ‘devati, polagati, postavljati’; *dati* pf. ‘dati’ / *dajati* ipf. ‘dajati’, *vzeti* pf. ‘vzeti’ v rezijanskem narečju slovenščine kot posledica slovensko-romanskega jezikovnega stika, tj. vpliva furlanščine in italijanščine na slovensko narečje.

Pri slabljenju pomena glagola in nastajanju fraznih glagolov se pojavljajo naslednje pomenske (semantične) in z njimi povezane skladenjske (sintaktične) spremembe: a) polnopomenski neprehodni glagoli stanja in premikanja postanejo nepolnopomenski, ko se približujejo pomenoma nepolnopomenskih neprehodnih stanjskih glagolov ‘biti’ in ‘postati’: *stati* ‘stati’, *ostati* ‘ostati’ → ‘biti’ (*ostati na (da)menc* ‘ostati, biti na pameti; zapomniti se’), pri čemer se povedkov prilastek v imenovalniku spremeni v povedkovo določilo v imenovalniku; b) polnopomenski prehodni glagoli stanja postanejo nepolnopomenski, ko se približujejo pomenu nepolnopomenskega prehodnega stanjskega glagola ‘imeti’: *držati* ‘držati’ → ‘imeti’ (*držati gori* ‘skrbeti za, vzdrževati’), pri čemer se predmet v tožilniku (predmetni tožilnik) spremeni v povedkovo določilo v tožilniku (povedkov tožilnik).

Frazeologizacija se pojavlja tako pri polno- kot pri nepolnopomenskih glagolih, saj pogoj zanjo ni slabljenje polnega slovarskega pomena glagola (*vzeti na posodbo* ‘izposoditi si’), temveč pomenski prenos (*stati gori* ‘biti vzdrževan’, *imeti v pesti* ‘pridobiti’, *vzeti v pest* ‘prevzeti’). V procesu idiomatizacije se zdi ključnega pomena predvsem neobvezno družljiva sestavina, tj. v večini primerov prislovno določilo prostora/kraja, nosilka pomenskega prenosa (*imeti v pesti* ‘pridobiti’, *vzeti v pest* ‘prevzeti’, *držati gori* ‘skrbeti za, vzdrževati’, *dejati gor* ‘ustanoviti’), ki se ji lahko pridruži tudi umanjkanje obvezno vezljive sestavine (predmeta v dajalniku) (*vzeti v pest* ‘prevzeti’).

Viri in literatura

- BELAJ, Branimir, TANACKOVIĆ FALETAR, Goran, 2014: *Kognitivna gramatika hrvatskoga jezika: 1. Imenska sintagma i sintaksa padeža*. Zagreb: Disput.
- BOPP, Franz, 1833: *Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Gothischen und Deutschen I*. Berlin: Königlische Akademie der Wissenschaften.
- BURGER, Harald, ¹1998, ²2003: *Phraseologie: Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- DARDANO, Maurizio, TRIFONE, Pietro, 1995: *Grammatica italiana con nozioni di linguistica*. Bologna: Zanichelli.
- FLEISCHER, Wolfgang, ¹1982, ²1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- FURLAN, Metka, 2013: *Novi etimološki slovar slovenskega jezika: Poskusni zvezek*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- GANTAR, Polona, 2007: *Stalne besedne zveze v slovenščini*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- JAKOP, Nataša, 2006: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980 (2003): *Metaphors We Live By*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- MIKLOSICH, Franz, 1883: *Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen: IV. Syntax*. Wien.
- MUSAN, Renate, ³2013: *Satzgliedanalyse*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- SNOJ, Marko, ²2003 (¹1997): *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- SNOJ, Marko, 2013: Frazemi v luči etimologije. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 91–98.
- ŠEKLI, Matej, 2015a: Glagolska vezljivost v jeziku Brižinskih spomenikov. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies* 10. 53–80.
- ŠEKLI, Matej, 2015b: Prislovna določila v jeziku Brižinskih spomenikov. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis* (Obdobja 34). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 721–729. URL: http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/11/34_2-Sekli.pdf.
- ŠEKLI, Matej, 2016: Frazni glagoli v rezijanskem narečju slovenščine. *Annales* 25 (2015). V tisku.
- TOPORIŠIČ, Jože, ⁴2000 (1976): *Slovenska slovnica*. Maribor: Obzorja.
- VIDOVIČ MUHA, Ada, 2013: Frazem med besedo in stalno besedno zvezo. Nataša Jakop, Mateja Jemec Tomazin (ur.): *Frazeološka simfonija: Sodobni pogledi na frazeologijo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU. 109–118.
- Vinogradov = ВИНОГРАДОВ, Виктор В., 1977: *Избранные труды: Лексикология и лексикография*. Москва: Наука.

Urška Valenčič Arh

Frazeološke sestavine iz davnine

1 Uvodne besede

Frazeologija je univerzalni jezikovni pojav in frazeološke enote so tako kot ostale leksikalne enote podvržene stalni jezikovni evoluciji. Posamezni frazemi ali frazeološke sestavine nastajajo, se spreminjajo in tudi izumirajo. Nove frazeološke enote se pojavljajo iz dneva v dan, pa vendarle ni mogoče vedno določiti točnega trenutka njihovega nastanka. Frazemi so posledica ustaljene rabe besedne zveze, ki v razvoju preide iz faze konkretnega oz. dobesednega pomena v fazo frazeološkega pomena. V jezikovni skupnosti se vse bolj uveljavlja novi preneseni pomen besedne zveze, ki sčasoma izpodrine izhodiščni pomen in teži k etimološki pozabi. V tem semantičnem procesu posamezne sestavine izgubljajo tisto vlogo, ki jim je bila pripisana ob nastanku besedne zveze. Čim bolj se jezikovni sistem spreminja, tem bolj arhaične in nespremenljive postajajo določene sestavine ali posamezni frazemi, bodisi na semantični, leksikalni ali slovnični ravni.

V preteklosti smo (kot tudi v današnjem času) morda neko zunajjezikovno predmetnost poimenovali s prosto besedno zvezo. V srednjem veku so na primer posameznika za kazen osramotili in osmešili tako, da so jih privezali k sramotilnemu stebru ali prangerju oz. ga celo postavili nanj. Sčasoma se je na semantični ravni razvilo dvojno branje: poleg prvotnega dobesednega na ravni proste besedne zveze še frazeološko branje na ravni frazeološke besedne zveze *postaviti na pranger koga*, kot je razvidno iz naslednjega primera:

V zvezi s podražitvijo hrane so na pranger postavili trgovce, ki da kujejo velike dobičke, na primer s podražitvijo kruha. (Priloga Dela, 2007)

Po določenem času in ponavljajoči se rabi stalne besedne zveze je pomenska zlitost zameglila prepoznavnost pomena posameznih sestavin. Pri opazovanju notranje zgradbe oz. pomenske sestavinskosti nas pogosto presenetijo slikovite, neznane ali redko uporabljene besede, ki jim doslej nismo posvečali pretirane pozornosti ali pa jih niti nismo opazili v drugačnih vsebinah. Te besede so zastarele in postale arhaizmi oziroma jezikovni relikti, ki se v današnjem času pojavljajo zgolj v stalnih besednih zvezah. Raziskovalno radovednost

smo usmerili v njihovo historično ozadje. Na podlagi analize izbranih frazemov s t. i. »unikalnimi frazeološkimi sestavinami« ugotavljamo določene razvojne spremembe in predstavljamo heterogenost faktorjev, ki jih je potrebno upoštevati pri njihovem določevanju.

2 Izrazoslovje in razprava

Sestavine frazema, ki nastopajo zgolj v stalni besedni zvezi in se ne uporabljajo (več) izven frazema, so frazeološko izolirane besede, ki jih v našem prispevku imenujemo potencialne unikalne sestavine. Njihovo pojmovanje in poimenovanje je v frazeološki teoriji različno. Z izrazom »nekrotizmi« imenuje Amosova (1963: 107, cit. po Fleischer 1997: 43) povsem odmrle besede, »ki niti niso več element besedišča« sodobnega jezika. Fleischer (ibid: 37; vgl. Burger 2015: 12) uporablja izraz »unikalne komponente« za besede, katerih formativi se ne pojavljajo (več) izven frazema. Häcki Buhofer (2002) govori o »frazeološko vezanih besedah«. V slovenščini je »odmrle oblike« v frazemih omenjal Toporišič (2006: 489) in navajal zglede: *Brez dela ni jela; iti zamož* idr.

Najpogosteje se pojem »unikalnosti« pojavlja v morfologiji.¹ S sestavinsko unikalnostjo je v frazeologiji mišljena enkratna pojavnost frazeološke sestavine, ki je bila v nekem zgodovinskem obdobju del jezikovnega sistema in del rabe. To velja za sestavine, kot so na primer: *klič* v frazemu *priti na klič* ('propasti'), *jesihar* v *vpiti/kričati/dreti se kot jesihar* ('zelo se dreti, biti zelo glasen') idr. Unikalna sestavina signalizira določeno frazeološko zvezo in posledično je besedna zveza, v kateri nastopa, kot leksikalna enota nespremenljiva. Ob tem se nekateri frazeologi sprašujejo, ali unikalnim frazeološkim sestavinam, ki se izven frazema ne uporabljajo (več) in niso udeležene v produktivnih jezikovnih procesih, na sinhroni ravni še lahko pripišemo pomen? Dobrovol'skij in Piirainen (1994: 449) sta se zato odločila za izraz »frazeološko vezani formativi«, ker pravzaprav ne gre več za besede, če predpostavljamo, da je beseda sestavljena iz formativa in pomena, oziroma »vsaj na prvi

1 Unikalni morfem je tisti morfem, ki je v bližnji ali daljni preteklosti izginil iz rabe, vendar obstaja kot sestavni del posameznega okolja brez pomena, ki bi ga lahko analizirali na sinhroni ravni. V nemščini je na primer unikalni morfem /brom/ del zloženke *Brombeere* (slov. robida), pri čemer drugi del *Beere* (slov. jagoda) nastopa kot samostalnik ali del drugih zloženk: *Erdbeere* (slov. jagoda), *Maulbeere* (slov. murva), *Johannisbeere* (slov. ribez) idr. Ameriški strukturalizem pojav opisuje s pojmom *cranberry morph* in podobnim primerom /cran/ (prim. Bußmann 2008: 763).

pogled se zdi, da niso besede, ker nimajo samostojnega pomena«. Čeprav je njihov pomen pogosto težko predvidljiv, ker se je zvil v pomensko celoto, še vedno ohranjajo potencialno sposobnost, da razbijejo okove sintagme in se pojavljajo v novih kontekstih. Tudi govorniki jih pogosto interpretirajo po svoje, a jih še vedno obravnavajo kot besede: zastarele, arhaične, nerazumljive (prim. Burger 1973: 30).

3 Gradivo in kriteriji določevanja unikalnih sestavin

Temeljno gradivo za našo analizo smo poiskali v Slovarju slovenskih frazemov (SSF 2011). Nekaj gradiva smo našli tudi v Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ 1970–1991). Pomenske in etimološke razlage posameznih potencialnih unikalnih sestavin, ki so se nam na podlagi subjektivnih ocen na prvi pogled zazdele kot možni kandidati za analizo, smo v naslednji fazi kot iztočnice preverjali v novejši izdaji SSKJ (SSKJ²), Slovensko-nemškem slovarju (Pleteršnik 1894/95), Slovarju slovenskega jezika (Glonar 1936) ter Slovenskem etimološkem slovarju (Snoj 1997).

Pri določevanju unikalnosti je bilo potrebno razjasniti kriterije leksikalne izoliranosti, vezanosti oz. unikalnosti. Poleg lastne frazeološke kompetence smo se oprli na izhodiščno gradivo v Slovarju slovenskih frazemov, ki smo ga preverjali v prej omenjenih slovarjih, ter določili tri kriterije za potencialne unikalne sestavine.

(1) Upoštevali smo lekseme, ki so v avtonomni rabi zastareli ali označeni kot starinski. Oprli smo se na dva časovno-frekvenčna kvalifikatorja iz SSKJ (1980: XXII): »zastarelo« v pomenu: »[...] nekoč rabljena beseda, pomen ali zveza; danes je v knjižnem jeziku mrtva« in »starinsko« v pomenu: »[...] beseda, pomen ali zveza, ki je bila nekoč (v kaki funkciji) splošno rabljena; danes ima arhaično patino« (1980: XXI).

Primer 1:

slěj prisl.(ê) **1.** zastar. *pozneje*: priti bi moral točno ob enih, ne slej **2.** ekspr., navadno v zvezi prej ali slej *nekoč gotovo*: prej ali slej pride streznjenje; krivica se prej ali slej maščuje ● ekspr. bil je jezen, kakor ga nisem videl ne prej ne slej *nikoli* (SSKJ)

Primer 2:

bés te lópi /star.: v medmetni rabi, kot kletvica/ *izraža podkrepitev trditve* [...] (SSF 2011: 63)

(2) Kot drugi kriterij smo izbrali homonime in poskusili poiskati odgovor na vprašanje, kateri pomen od besednega pomena je udeležen v frazeološki zvezi. Sestavina je potencialno unikalna, če ima izven frazema le homonime, tako da lahko izhajamo iz dveh besed. V primeru 3 gre za sestavino *pes* v frazemu *enkrat z betom, drugič s psom*. Sestavina *pes* ne pomeni »domače živali raznolikih pasem, zlasti za družbo, čuvanje ali lov« (SSKJ²), ampak daljši bukov čok, kot je razvidno iz Pleteršnikove razlage pod tretjim pomenom.

Primer 3:

enkrat z betom, drugič s psom / danes z betom, jutri s psom v pomenu 'živetvi zdaj razsipno, zdaj revno' (SSF 2011: 71)

pə̀s, psà, *m.* [...] 3) daljši bukov čok, iz katerega režejo žaganice, *Notr.*; — tudi: *gen. psà, Dol., psà, Notr., Št.* (Pleteršnik 1894/95: 26)

(3) Poleg obeh omenjenih smo zajeli v gradivo tudi primere, ki so bili v SSKJ² označeni z ekspresivnim kvalifikatorjem (*ekspr.*) in dodatkom »v zvezi«, kot je razvidno pri opisu sestavine *mev*.

Primer 4:

mèv -- m (è) *ekspr.*, v zvezi ne reči ne bev ne mev *prav nič reči* (SSKJ²)

(4) Jasen namig na unikalnost sestavine se je pokazal pri nekaterih frazeoloških sestavinah v temeljnem gradivu iz Slovarja slovenskih frazemov (SSF 2011) v primerih, ko posamezne sestavine nismo našli v ostalem slovarskem gradivu. V takšnih primerih se je v spletnem slovarju SSKJ² pojavil odgovor »ni zadetkov«.

Primer 5:

priti na klíč 'bankrotirati' (SSF 2011: 327)

The image shows a search interface with a text input field containing the word "klíč". To the right of the input field is a search button with a magnifying glass icon and the text "Najdi". Below the input field, the text "Ni zadetkov!" is displayed, indicating that no results were found for the search term.

Slika 1: Iskanje besede *klíč* v SSKJ²

Omenjena razvrstitev kriterijev za določevanje unikalnosti je le ena od možnih.² Izkazalo se je, da je gradivo zelo raznoliko in da je z današnjega vidika težko določiti unikalnost posamezne sestavine. Nastal je izbor frazemov s sestavinami, ki so po naši oceni potencialne unikalne sestavine, torej časovno zaznamovane kot arhaizmi, ker se je motiviranost posamezne sestavine izgubila oz. odmrila. Ta odmrlost je najpogosteje posledica kulturnozgodovinskega dejstva, da so posamezni predmeti, običaji, stanja idr. zastarali in niso več v uporabi, kot so poklici, na primer *jesihar v dreti se kot jesihar* ali pa beseda *klič* v pomenu dražba v frazemu *priti na klič*. V analizi nismo upoštevali sestavin iz znanih zgodovinskih virov, biblije ali mitologije, ker bi jih težko časovno zaznamovali in ker so lahko v rabi tudi v drugih kontekstih. Gre za primere, kot je *dvigniti se kakor/kot ptič feniks iz pepela* (SSF 2011: 200). Predvidevali smo, da prevladujejo specifični relikti iz zgodovine naroda, ki se v zavesti posameznika bolj zasidrajo in bolj prenašajo iz roda v rod kot leksemi iz tujih kultur.

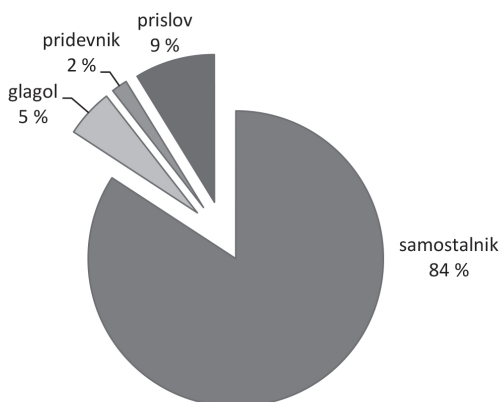
4 Ugotovitve

Po pregledu osnovnega korpusa lahko podamo nekaj ugotovitev. Po zgornjih kriterijih smo na podlagi izbranega korpusa izluščili naslednjih 55 sestavin: *bec, belič, bet, biks, bira, bitek, bor, božjak, caker, celina, cep, čič, čislo, črednik, ficek, golk, gósti, hlebavec, jar, jelo, jesihar, kanonfuter, kant, kititi, klič, kov, krilatec, kriplje, lajtenga, lon, lopiti, marnja, mavra, mev, mevlja, motovilo, ognjilo, onakšen, pes, pildek, plentati, pomahan, pranger, rovaš, slej, svetek, šembilja, šir, štrumpantel, zamož, zijak, znemar, židan, žitek, žnora/žnorca*.

(1) Zanimalo nas je, katere besedne vrste prevzemajo vlogo unikalnih sestavin. Podatke o besednih vrstah smo povzeli iz navedb v SSKJ.³ Po predvidevanjih je bilo največ samostalnikov, saj se z unikalnimi elementi v jeziku ohranjanjo jezikovni relikti, ki so povezani s tradicijo in konkretno predmetnostjo.

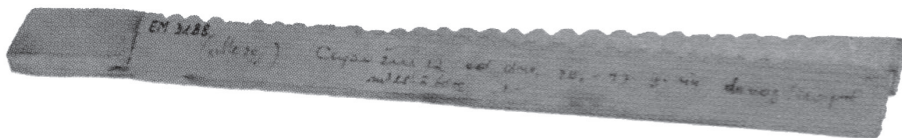
2 V frazeoloških raziskavah najdemo različne pristope (prim. Dobrovol'skij in Piirainen 1994, Häcki Buhofer 2002). Upoštevani kriteriji so pogosto odvisni tudi od značilnosti posameznega jezikovnega sistema. Fleischer (1997) je na primer izbral naslednje kriterije: (1) zastarele besede, (2) strokovne termine, (3) homonime in (4) neproduktivno morfologijo (manjkajoči e v nem. zgledu: *für die Katz*).

3 SSKJ navaja podatke o besednih vrstah tudi pri sestavinah, pri katerih ni mogoče povsem natančno določiti besedne vrste, npr. *kriplje* m. Edini leksem iz gradiva, ki ni naveden v SSKJ in ni bil upoštevan v zgornji statistiki, je *klič*.

Graf 1: Besedne vrste unikalnih sestavin

(2) Na zgornjo ugotovitev se veže tudi naslednji rezultat analize: unikalnost predstavljajo relikti strokovnega jezika iz preteklosti. To lahko vidimo na primeru *rovaš* v frazemih *imeti koga/kaj na rovašu* 'imeti s kom neporavnane račune', *iti na rovaš koga/česa* 'iti na račun koga, česa' in *na rovaš koga/česa* 'na račun koga, česa'. Po Kebrovi razlagi je *rovaš* »nekdaj po dolgem prerezana palica, na katero se z zarezi označuje količina česa, navadno pri menjavi blaga, posojilu« (SSF 2011: 836) in prislovna zveza *na rovašu* je dobila pomen »na računu, kot dolg«. V Slovenskem etnografskem muzeju so ohranjeni eksponati *rovaša*, ki je bil »[...] v preteklosti najbolj razširjen pripomoček za zapisovanje števil, količin in sporočil, služil je kot dokazilo in obračunska knjiga« (Židov 2010: 18). S tem univerzalnim pripomočkom so si v Evropi do konca 19. oz. začetka 20. stoletja zapisovali določena dejstva. Ker so *rovaš* poznali na različnih geografskih območjih, se je s podobnim pomenom 'dolg, račun' v različnih stalnih besednih zvezah ohranil tudi v drugih jezikih, npr. v hrvaščini *imati ipf. koga na [svom] rovašu* (Matešić et al. 1988: 496) ali v nemščini *etw. auf (österr.:) dem Kerbholz haben* (DUDEN 11).

Slika 2: Primer rovaša z zarezi

Slika 3: Primer rovaša na vrvici

Na prvi sliki iz zbirke Slovenskega etnografskega muzeja so za vodenje evidence o izposoji vina ali žita na vrvico privezani rovaši z zarezi ali pa s svinčnikom zapisani priimki.⁴ Na drugi sliki je predstavljena deščica, ki je po dolžini razžagana v dve plasti tako, da se spodnji del drži ročaja, zgornji del pa je izžagan, ob strani tečejo zareze čez oba dela.⁵

(3) Naslednja ugotovitev se nanaša na relativnost strukturne stalnosti zaradi pojava variant, ki so lahko tudi socialnozvrstno, narečno itd. obarvane, ter s tem sopomenskosti, ki deloma vplivajo na konotativni pomen frazema. Ker je nastanek variant posledica pogoste rabe frazemov pri vsakdanjem sporazumevanju, lahko predpostavljamo, da so odmrle sestavine sčasoma nadomeščale nove besede, vendar so se deloma ohranile kot sestavine v frazemih. Primerjava osnovnega gradiva iz Kebrovega slovarja s Pleteršnikovim slovarjem je pokazala obstoj določenih leksikalnih enot, ki jih SSKJ² ne navaja. To vidimo na primer pri variantah primerjalnega frazema, ki izraža psihično ali fizično 'napeto stanje' v stanju razvnetosti ali (čustvene) vznemirjenosti po modelu *napet kot + x*. Kot osnova za primerjavo variant med različnimi slovarji je služilo navajanje primerjalnih frazemov iz Kebrovega slovarja pod lematizirano iztočnico *napet*, ki smo jih nato iskali v ostalem slovarskem gradivu. Rezultat primerjave je prikazan v spodnji tabeli.

4 Židov 2010: 170.

5 Židov 2010: 159.

slovarji	varianete						
	<i>lok</i>	<i>marela</i>	<i>boben</i>	<i>puška</i>	<i>struna</i>	štrumpantel	0
SSF	<i>lok</i>	<i>marela</i>	<i>boben</i>	<i>puška</i>	<i>struna</i>	štrumpantel	0
SSKJ	<i>lok</i>	<i>marela</i>	<i>boben</i>	/	<i>struna</i>	/	<i>tetiva</i>
SSKJ ²	<i>lok</i>	<i>marela</i>	<i>boben</i>	/	<i>struna</i>	/	<i>tetiva</i>
Glonar	/	/	(<i>kakor</i>)	/	/	/	/
			<i>boben</i>				
Pleteršnik	/		(<i>kakor</i>)	/	/	/	<i>sklenica</i> ⁶
			<i>boben</i>				

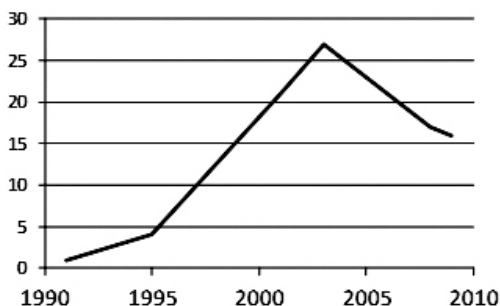
Tabela 1: Pojavitev komparativnega frazema *napet kot* + *x* v slovarjih

Če predpostavljamo, da so zgornje variante iz Kebrovega slovarja v današnji jezikovni skupnosti ustaljene besedne zveze, bode v oči sestavina štrumpantel, ki je izposojenka iz nem. *Strumpfband* (slov. *podveza*) in je nismo našli v ostalem gradivu. Sestavina, ki je bila pod vplivom nemškega jezika nekdanj v vsakdanji (morda regionalno omejeni) rabi, je sčasoma prešla v stalno besedno zvezo in je bila s pomenskega vidika povsem motivirana s pomenom te sestavine (napeti podvezo), vendar so, kot je razvidno iz primerjave, podobni motivaciji služile tudi ostale sestavine: *lok*, *marela*, *boben*, *struna* ali celo *puška* ter *sklenica*.

Frazeološko variantnost in etimološko osvetlitev posameznih sestavin vidimo na primeru *priti/spraviti na kant/boben/klič* ('obubožati, gospodarsko propasti'). Sestavina *kant* je prevzeta »[...] iz srvnem. *gant* 'prodaja posestva z dražbo [...]', kar je izposojeno iz neke predstopnje it. *incanto* 'dražba'« (Snoj 1997: 215). Sestavina *klič* je v Pleteršniku (1894/95: 406) v pomenu licitacije/dražbe ponazorjena s primeri: »če bodeš tako gospodaril, prideš hitro na klič (= propade ti, kar imaš)«. Etimologijo variante s sestavino *boben* razlaga Keber (SSF 2011: 88) z nekdanjim načinom razglasitve rubeža z bobnom, ki je igral enako vlogo kot kladivo, s katerim je dražbar razglasil prodajo.

(4) Naslednja ugotovitev potrjuje, da je jezik živ in se spreminja. Ob sestavini *marnje*, ki je v etimološkem slovarju (Snoj 1997: 325) prevzeta iz nemške besede *Märchen* (pravljica), v frazemu *prazne marnje* 'neresnična vest, izmišljotina' se je v slovarju SSKJ pojavil podatek, da raba peša, medtem ko v novejšem slovarju SSKJ² tega podatka ni več. Preverili smo v korpusu Gigafida

in dobili podatek, ki je razviden v grafu 2. Pojavitev besede *marnje* je naraščala od leta 1990 do 2003, v zadnjem obdobju pa se raba ponovno zmanjšuje.

Graf 2: Pojavitev unikalne sestavine *marnje* med 1990 in 2010

(5) Ker je bil slovenski jezik v zgodovinskem razvoju in zaradi svoje geografske lege izpostavljen tujejezičnemu okolju, ne preseneča podatek, da je med vsemi izbranimi potencialnimi unikalnimi sestavinami največ izposojenk iz nemščine, kar 76 odstotkov. Kratka anketa med 33 študentkami in študenti 1. letnika nemščine (starost 19, 20 let) je pokazala, da so najbolj poznani in rabljeni frazemi, ki so kalkirani iz nemščine v celoti ali pa vsebujejo posamezne sestavine, kot je na primer *imeti dolgo lajtengo* 'biti nekoliko omejen, počasen v dojetanju' iz nem. *eine lange Leitung haben*. V pomenskem osamosvajanju potencialnih unikalnih sestavin je zanimiva kognitivna perspektiva, ko za razumevanje zadošča zgolj izolirana beseda kot potrjuje zapis s spletih strani:

Ljubici še ni potegnilo, da je kriza ... lajtunga pač .... (Gigafida).

5 Zaključek

Frazemi so jezikovna sredstva, s katerimi lahko težje predstavljive pojave, predmetnost, čustva, mnenja itd. na dojemljiv način opišemo tudi zato, da postanejo lažje predstavljivi in kognitivno lažje zapomnljivi in sprejemljivi. Vzpostavljene analogije delujejo kot povezave med koncepti in mentalnimi modeli ter s tem prispevajo k lažji, hitrejši, razumljivejši komunikaciji. Med frazemi, ki so jih v preteklih obdobjih uporabljali govorci pri sporazumevanju in so dokumentirani v dostopnih virih, so se kot redke sestavine besednega zaklada iz preteklosti ohranile tudi posamezne leksikalne enote, ki se v današnjih slovarjih deloma ne pojavljajo več ali pa so časovno označene s

kvalifikatorjem zastarelo oz. starinsko. Nekatere besede niso v živi rabi in jih danes ne uporabljamo več, imajo pa svojo zgodovinsko vlogo. Ker govorci intuitivno poišče smiselno razlago, bo nekdo, ki potencialno unikalno sestavino pozna, drugače razumel frazem kot govorci, ki bo netransparentne elemente remotiviral s sebi razumljivo razlago. Motivacija potencialno unikalnih sestavin oziroma frazeološko vezanih elementov pri nastanku frazema ni zanemarljiva, zato bi bilo v sodobnih slovarjih nadvse poučno in predvsem zanimivo navajanje etimologije in diahronega razvoja, seveda ob poudarku aktualnega frazeološkega konotativnega pomena.

Viri in literatura

- BURGER, Harald, 1973: *Idiomatik des Deutschen*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- BURGER, Harald, 2015: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- BUSSMANN, Hadumod, 2008: *Lexikon der Sprachwissenschaft*. Stuttgart: Alfred Kröner Verlag.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 1994: Sprachliche Unikalia im Deutschen: Zum Phänomen phraseologisch gebundener *Formative*. *Folia Linguistica* 27/3–4. 449–473.
- DUDEN 11, 2002: *Redewendungen. Wörterbuch der deutschen Idiomatik*. Mannheim, Leipzig, Wien, Zürich: Dudenverlag.
- FLEISCHER, Wolfgang, 1997: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (vpogled: 27. 6. 2015).
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net/> (vpogled: 23. 6. 2015).
- GLONAR, Joža, 1936: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda.
- HÄCKI BUHOFER, Annelies, 2002: »Unikalia« im Sprachwandel: phraseologisch gebundene Wörter und ihre lexikographische Erfassung. Elisabeth Piirainen, Ilpo Tapani Piirainen (ur.): *Phraseologie in Raum und Zeit. Akten der 10. Tagung des Westfälischen Arbeitskreises »Phraseologie/ Parömiologie« (Münster 2001)*. Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren. 125–160.
- MATEŠIĆ, Josip et al., 1988: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske, München: Verlag Otto Sagner.
- PLETERŠNIK, Maks, 1894/1895: *Slovensko-nemški slovar*. Transliterirana izdaja 2006. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Slovenski etnografski muzej. URL: www.etno-muzej.si (vpogled: 18. 8. 2015).
- SNOJ, Marko, 1997: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

- SSF 2011 = Janez Keber, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: ZaloŹba ZRC, ZRC SAZU.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjiŹnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS.
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjiŹnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva zaloŹba. URL: www.sskj2.si (vpogled: 15. 7. 2015).
- TOPORIŠIČ, JoŹe, 2006: *Besedjeslovne razprave*. Ljubljana: ZaloŹba ZRC.
- ŹIDOV, Nena, 2010: *RovaŹi: zbirka Slovenskega etnografskega muzeja = Tally sticks: the collection of the Slovene Ethnographic Museum*. Ljubljana: Slovenski etnografski muzej.

Ana Vasung

Višeznačni bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem¹

Uvod

Kategorije prostora i vremena univerzalne su kategorije koje se u jeziku izražavaju na različite načine. Te su kategorije čvrsto povezane jer se često jedna izražava drugom, a obje se određuju u odnosu prema čovjeku i često iskazuju njegovim kretanjem.

U povijesti promišljanja o prostoru i vremenu njihova je povezanost potvrđena u teoriji relativnosti. Naime, Aristotel i Newton vjerovali su u apsolutno vrijeme, potpuno nezavisno i odvojeno od prostora, ali se u teoriji relativnosti ta slika mijenja: prostor i vrijeme postaju dinamičke veličine, utječu jedna na drugu, ali i na njih utječe sve što se zbiva u svemiru (Hawking, 1996: 47). Ruđer Bošković (1956: 84), čija se promišljanja o prostoru i vremenu smatraju pretečom Einsteinove teorije, smatra da su te dvije kategorije načini postojanja stvari koje nužno moramo prihvatiti. One su, dakle, egzistencijalne naravi i prihvaćamo ih kao gotove i neupitne činjenice odnosno kao *datosti* jer sve što se zbiva, odvija se u nekom vremenu i u nekom prostoru.² Silvija Boteva (2009: 36) navodi trinom *ja – ovdje – sada* koji s antropološkog aspekta rezimira vezu *čovjek – prostor – vrijeme*, a kojom se svijet predstavlja kao stabilan u prostoru, ali dinamičan i promjenjiv u vremenu.

O preklapanju dviju kategorija svjedoče leksemi koji imaju i prostorno i vremensko značenje. Predrag Piper u knjizi *Jezik i prostor* (2001) iznosi zanimljivu teoriju prema kojoj je jezični opis prostornih odnosa, zbog svoje organiziranosti, poslužio kao obrazac (prototip) za izražavanje drugih semantičkih kategorija, primjerice temporalnosti, posesivnosti, kauzalnosti i sl. I N. Pintarić je mišljenja da je jezični opis prostora stariji od opisa vremena jer je čovjek prostor »prije spoznao i osvojio mjerama« (2010: 171). To govori

1 Ovaj rad je financirala/sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom *Komparativno-slavističke lingvokulturalne teme* [2131].

2 U književnosti je prostorno-vremensku povezanost pripovjednog teksta M. M. Bahtin, ruski književni teoretičar, imenovao pojmom *kronotop* (rus. *хроно́тон*).

u prilog primarnosti prostornih značenja, iz kojih su se razvila vremenska (usp. Pišković, 2013). Razlog njihove sekundarnosti je u tome što je vrijeme apstraktnija kategorija od prostora. Postoje prilogi i prijedlozi koji mogu biti i mjesni i vremenski, ali im je prostorno značenje dominantno, primjerice prilog *blizu* ima primarno značenje ‘na maloj udaljenosti’, ali je razvio i vremensko značenje, npr. *Božić je blizu*, a isto vrijedi i za bugarski prilog *близо*, te za njihove antonime *daleko* / *далече*.

Višeznačni frazemi s prostornim i vremenskim značenjima

Iako su prostor i vrijeme vrlo važne kategorije za ljudsko postojanje, frazemi s prostornim i vremenskim značenjima manje su brojni u frazeološkom fondu obaju jezika.³ Nadalje, znatno je više frazema s vremenskim nego s prostornim značenjem, a razlog tomu vidimo u apstraktnosti pojma vrijeme u odnosu na prostor. Naime, čovjek lakše percipira prostor i može ga opisati svojim osjetilima, dok je vrijeme, zbog obilježja prolaznosti, teže percipirati i opisati.

Upravo zbog takvog konkretnog i perceptivnog karaktera prostora on je poslužio i za izražavanje vremenskih odnosa pa u oba jezika bilježimo frazeme koji imaju prostornu sliku, ali su uz prostorno, razvili i vremensko značenje. Takve frazeme smatramo višeznačnim, što je vrlo rijetka pojava u frazeologiji jer se iz frazemskog značenja vrlo rijetko mogu izvesti nova značenja budući da je ono već preneseno (usp. Kjuvlieva 1986, Macan 2015). Višeznačni frazemi obično imaju dva značenja, a vrlo rijetko tri ili četiri. V. Kjuvlieva (1986: 47) navodi da je višeznačnost rezultat istovremene ili sukcesivne metaforizacije slobodne sveze riječi, a kod poredbenih se frazema kojima se opisuje neživi predmet naknadno razvija značenje i za živo. Harald Burger (cit. prema Macan 2015: 147) smatra da je višeznačnost drugi stupanj metaforizacije ili metonimizacije u kojemu frazeološko značenje postaje apstraktnije pa govori o sekundarnoj (tercijarnoj itd.) metaforizaciji.

Analiza frazema

U ovom radu analiziramo bugarske i hrvatske priložne frazeme s prostornim i vremenskim značenjem. Važnost njihova izdvajanja vidimo u sljedećem:

3 Podrobnije u: A. Vasung 2015.

- (1) svjedoče o preklapanju i povezanosti kategorija prostora i vremena;
- (2) pokazuju da su prostorna značenja primarna, a vremenska iz njih izvedena jer u dubinskoj strukturi imaju prostornu sliku;
- (3) omogućuju utvrđivanje zajedničkog aspekta prostornih i vremenskih značenja i
- (4) pokazuju dinamički aspekt frazema: njegovu višeznačnost i širenje semantičkog polja.

Frazemi na svakom koraku i na всяка крачка (стъпка)

Hrvatski frazem *na svakom koraku* i bugarski *на всяка крачка (стъпка)* imaju prostorno značenje ‘svuda, na svim mjestima’, ‘навсякъде, по всички места’. Određujemo ih kao frazeme sa značenjem potpune rasprostranjenosti.

Predrag Piper (2001) s obzirom na kontakt između prostora i objekta koji se prostorno određuje razlikuje priloge sa značenjem potpunog kontakta (*svagdje, svugdje, svakamo, svud, svuda, odasvud, odsvakud, posvuda*) i priloge sa značenjem djelomičnog kontakta (*gdjegdje, gdjekamo, kojegdje, kojekuda, ponegdje, ponekud*). Analizirajući frazeme okupljene oko značenja rasprostranjenosti Maja Opašić (2011: 66) razlikuje potpunu i djelomičnu rasprostranjenost, u prvoj je skupini dakle odnos koji Piper naziva potpunim kontaktom, a u drugome je riječ o djelomičnom kontaktu.

Nadalje, ovi su frazemi strukturno i semantički potpuno ekvivalentni jer se osim u prvome, prostornome značenju, poklapaju i u vremenskom.

Njihovo je vremensko značenje ‘u svim fazama, uvijek, neprestano, stalno’, ‘постоянно, непрекъснато’. Riječ je o značenju koje definiramo kao neprekidno trajanje.

Navodimo primjere upotrebe frazema u vremenskom značenju:

Krajnje je vrijeme da se ostvari sekularna država, jer je njezino konstantno potiskivanje na svakom koraku, da bi je zamijenila katolička država, prevršilo svaku mjeru! (<http://www.h-alter.org/vijesti/bravo-glasu-razuma>, posjet 20. 10. 2014.)

Може би трябваше да скрие някъде платната, за да не си спомня за него на всяка крачка, помисли си тя един ден, когато чувствата ѝ бяха по-стабилни. (Željzkova, BNK⁴)

4 Bugarski nacionalni korpus.

U navedenim se primjerima frazem može zamijeniti vremenskim prilozima iz definicije značenja. Hrvatski se frazem može zamijeniti prilozima *neprestano* i *stalno*, a bugarski prilozima *постоянно* i *непрекъснато*.

U ovom se slučaju pojmovno povezuje značenje potpune prostorne rasprostranjenosti i vremensko značenje neprekidnog trajanja. Tim je značenjima zajedničko obilježje sveobuhvatnosti, koje može obuhvaćati i prostor i vrijeme. Prostorno je značenje primarno jer je sama frazemska slika prostornoga karaktera, a i manje je vjerojatno da je u metaforizaciji zaobiđeno preneseno prostorno značenje kako bi se stiglo do vremenskog. U slučajevima vremenskog značenja možemo govoriti o dvostrukoj metaforizaciji ili o širenju frazemskog značenja iz semantičkog polja prostora u semantičko polje vremena.

Frazem *tu i tamo*

Prostorno je značenje hrvatskog frazema *tu i tamo* ‘ponegdje, gdjekad, gdjegdje’ i definiramo ga kao djelomičnu rasprostranjenost. Vremensko značenje hrvatskog frazema (‘ponekad, pokatkad’) u ranijim je rječnicima fiksirano (Matešić 1982, Menac, Fink Arsovski, Venturin 2003), ali značenja nisu razdvojena, tj. frazem nije predstavljen kao višeznačan. Ipak, u drugom izdanju Hrvatskog frazeološkog rječnika (Menac, Fink Arsovski, Venturin 2014) frazem je zabilježen kao višeznačan: 1. ‘ponegdje, gdjegdje’, 2. ‘ponekad, pokatkad, gdjekad’.

Ovo je primjer njegove realizacije vremenskog značenja:

Tražim prostor koji bih tu i tamo mogla rabiti za fotografiranje, oko 20 m2, plaćam po satu 50 kn, zapadni dio ZG. (http://www.oglasnik.hr/oglas/nekretnine/poslovni_prostori/potraznja/trazim-prostor-koji-bi-tu-i-tamo-mogla/oglas-14708264.html, posjet 20. 10. 2014.)

Da je riječ o vremenskom značenju možemo utvrditi metodom supstitucije jer se frazem može zamijeniti prilozima iz definicije *ponekad* i *pokatkad*.

Iako hrvatski frazem ima strukturni ekvivalent u bugarskome jeziku, frazemu polusloženicu *тук-там*, na semantičkoj razini bilježimo razliku. Naime, u bugarskome on nije razvio i vremensko značenje.

Preklapanje dviju kategorija, prostora i vremena, u ovom je slučaju uvjetovano pojmovnom bliskošću značenja prostorne djelomične rasprostranjenosti i vremenskog značenja povremenosti, kojima je zajednički aspekt djelomičnost.

Frazem *na licu mjesta*

Hrvatski frazem *na licu mjesta* nema ekvivalent u bugarskome jeziku. Njegovo je prostorno značenje ‘na mjestu događaja, na istom mjestu’ i određujemo ga kao frazem sa značenjem pojedinačnog mjesta.

U ovom je frazemu, za razliku od prethodnih, istaknuta uzročno-posljedična veza prostorne i vremenske dimenzije. Naime, prostornim se značenjem ‘na mjestu događaja, na istom mjestu’ implicira da se na mjestu događaja odvija i drugi događaj, podrazumijeva se istovremenost kroz koju frazem realizira vremensko značenje ‘odmah, istog časa’. Budući da je ponekad u primjerima upotrebe teško razlučiti radi li se o vremenskom ili o prostornom značenju, zaključujemo da se frazem može rabiti u kontekstu u kojemu se oba aspekta spajaju u jedno značenje, ali je svakako prostorni aspekt primaran, iz kojega se onda podrazumijeva vremenski:

*Naime, ukoliko vozač koji je počinio prometni prekršaj plati kaznu **na licu mjesta**, iznos mu se umanjuje za čak polovicu* (<http://www.zadarski-list.hr/clanci/06012014/zadarski-vozaci-radije-placaju-na-licu-mjesta>, posjet 20. 9. 2014.)

*Podletio je pod kamion, pa je buknuo požar: Poginuo je **na licu mjesta*** (<http://danas.net.hr/crna-kronika/podletio-pod-kamion-poginuo-na-licu-mjesta>, posjet 20. 10. 2014.)

Zaključak

Širenje prostornog značenja na koncept vremena u većoj je mjeri zabilježeno kod hrvatskih frazema. Registrirana su 3 hrvatska frazema i 1 bugarski, koji je ujedno i potpuni strukturni ekvivalent hrvatskome. Da je prostorno značenje primarno potvrđuje semantička analiza motivacije i porijekla frazema u prethodnom poglavlju jer je pokazala da frazemska slika ima prostorni karakter. Osim toga, u sastavu frazema su leksemi koji imaju prostorno značenje (prilozi mjesta i *korak* koji opisuje kretanje u prostoru). Pretpostavljamo da je do razvoja vremenskoga značenja iz prostornoga došlo zbog postojanja zajedničkog sema. Značenju prostorne djelomične rasprostranjenosti i vremenskom značenju povremenosti zajednički je sem djelomičnosti, dok je značenju potpune prostorne rasprostranjenosti i vremenskom značenju neprekidnog trajanja zajednički sem sveobuhvatnosti.

Izvori i literatura

- BOŠKOVIĆ, Ruđer, 1956: *O prostoru, vremenu i relativnosti*. Beograd: Kultura.
- Boteva = БОТЕВА, Силвия, 2009: *Метафората и връзката пространство-време, с примери от френски и българския език*. София: Св. Климент Охридски.
- HAWKING, Stephen W., 1996: *Kratka povijest vremena*. Zagreb: Izvori.
- Kjuvljeva = КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА, Веса, 1986: *Фразеологизмите в българския език*. София: издателство Народна просвета.
- MACAN, Željka, 2015: *Frazemi s brojevnom sastavnicom u hrvatskome i njemačkome jeziku*. Doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI Željka, VENTURIN, Radomir, 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Nanova = НАНОВА, Ани, 2005: *Фразеологичен синонимен речник на българския език*. София: Хейзъл.
- Ničeva = НИЧЕВА, Кети, СПАСОВА-МИХАЙЛОВА, Сийка, ЧОЛАКОВА Кристилина, 1974/75: *Фразеологичен речник на българския език*. Т. 1 и 2. София: БАН.
- OPAŠIĆ, Maja, 2011: Prilog analizi kategorije vremena i prostora u hrvatskoj frazeologiji. *Lahor* 11. Zagreb. 65–87.
- PINTARIĆ, Neda, 2010: *Pragmatični svijet osjetilnosti*. Zagreb: FF press.
- PIPER, Predrag, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- PIŠKOVIĆ, Tatjana, 2013: Vremenski leksički koncepti u hrvatskome jeziku. *Vrijeme u jeziku / Nulti stupanj pisma, Zbornik radova 41. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. 99–125.
- VASUNG, Ana, 2015: *Bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*. Doktorski rad (rukopis). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Andreja Žele

Časovno-vidska razmerja, ujeta v pomen glagolskega frazema

Z obravnavo glagolskih frazemov z glagoli premikanja, zlasti s temeljnima glagoloma premikanja *iti* in *hoditi*, sta prostor in čas še bolj poudarjena. Običajna konotativna raba uvaja kvaziprostorskost v smislu *iti na led* 'pustiti se prevarati' z bolj pomenljivo različico *iti (komu) na limanice* ali pa *speljati koga na led* 'prevarati koga'. Kvaziprostorskost in prenesena raba sploh, npr. *iti na ulice* 'javno demonstrirati, protestirati' ali *hoditi okrog njega* 'prizadevati si vplivati nanj', v smislu posplošitve oz. abstrahiranja prostora pa bolj poudari časovnost. Izhodiščni osnovni gradivni vir je bil Slovar slovenskega knjižnega jezika (SSKJ), dopolnjen še s podatki s portala slovarjev in slovenističnih jezikovnih virov Fran, aktualnost rabe obravnavanih frazemov je bila preverjena s korpusom Gigafida.¹ Treba je še dodati, da so frazemske rabe pričakovano stilno in pogosto tudi socialnozvrstno zaznamovane, običajni skladijskopomenski lastnosti sta ekspresivnost in pogovornost.²

V obravnavi izhajam iz tez:

- Vid in čas sta v glagolskem frazemu izključno pomensko pogojevana in se dopolnjujoče podrejata aktualnemu skladijskemu pomenu.
- Glagolski frazem je vedno enovidski, kar mu omogoča vedno pomenljivo sporočilna uporaba v vedno konkretni specifični okoliščini; praviloma se ohrani vid jedrnega glagola v frazemu.³

1 Poleg Slovarja slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) kot osnovnega vira sta bila za potrditev aktualnosti rabe obravnavanih frazemov uporabljena spletna vira: Portal slovarjev in slovenističnih jezikovnih virov Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU = Fran (www.fran.si, vpogled: 26. 4. 2015) in korpus Gigafida (<http://www.gigafida.net/>, vpogled: 25. 4. 2015).

2 Raba namreč vedno znova potrjuje, da je ekspresivnost, vezana na konotativni pomen, takorekoč že kategorialna frazeološka lastnost in zato tudi eno izmed meril za ločevanje frazeoloških enot od sorodnih ustaljenih leksemskih zvez. Podrobneje o tem in drugih merilih, ki opredeljujejo frazem, je pri nas največ napisala E. Kržišnik (1994). Za obstoj frazema so po E. Kržišnik bistveni še: skrajno omejena povezovalnost sestavin, neslovarskost pomena vsaj ene od sestavin oziroma pomenska neprozornost, ustaljenost v smislu preštevnosti leksikalnih in drugih različic in pretvorbna omejenost ob ohranitvi celostnega frazeološkega pomena.

3 O vidu kot tudi »predmetnopomensko avtonomni kategoriji« tudi v glagolskih frazemih piše E. Kržišnik (1994: 88), avtorica v svojem doktorskem delu podrobneje in z zgledi predstavi tudi vlogo vida v glagolskih frazemih (88–90).

Sicer pa se glagolski vid kot prvenstveno pomenska kategorija povezuje in vzajemno dopolnjuje ali kombinira s časom kot prvenstveno skladenjsko kategorijo, kar omogoča različice kot *Vse gre iz njegovega žepa* 'On vse plačuje / On vse plača' nasproti *Vse je šlo iz njegovega žepa* 'On je vse plačal', in še *Vse pride iz njegovega žepa* 'On vse plača / On vse plačuje', *Vse je prišlo iz njegovega žepa* 'On je vse plačal' nasproti *Vse prihaja iz njegovega žepa* 'On vse plačuje' nasproti *Vse je prihajalo iz njegovega žepa* 'On je vse plačeval'.⁴ Zgornji zgledi izražajo, kako se glagolski vid, usmerjenost dejanja, čas dejanja in vrsta dejanja (v osnovi sta to trajanje ali ponavljanje) lahko vzajemno prilagodijo vsakokratnemu zaželenemu sporočilu. In tipični primeri celotne kontekstualne prilagoditve so lahko ravno frazemi.

1

Zgornje teze bodo presojane na konkretnih glagolskih frazemih z vidika kategorij oz. določitev, ki kot neke vrste upovedovalni modifikatorji vplivajo na dokončno ubeseditev frazema,⁵ in tu so upoštevani:

- 1) sporočilna vzajemnost vida in časa,
- 2) determiniranost oz. usmerjenost glagolskega dejanja,⁶
- 3) vrste glagolskega dejanja in
- 4) členitev po aktualnosti.

Vsakokratno enovidsko in tudi sicer specifično rabo glagolskega frazema navsezadnje potrjujeta tudi frazema z nedovršnima glagoloma, ki pa se razlikujeta glede na vrsto dejanja, in se zato lahko tudi pomensko razlikujeta, npr. *Vse gre narobe / Vse mu gre narobe* 'Nič ni prav / Nič mu ni prav / Nič ni tako, kot bi si želel(i)' nasproti *Vse mu hodi narobe* 'Nič mu ne ustreza / Vse ga ovira', *To mu hodi narobe* 'To ga moti oz. mu ne ustreza'.

4 Po Gigafidi (vpogled: 25. 4. 2015) sta v tem frazemu glagola *priti* (7 pojavnic) in *prihajati* (4 pojavnice) v razmerju oz. primerjavi z *iti* (49) redko uporabljena.

5 Sicer t. i. upovedovalne določitve oz. modifikacije dajo navadno pomenski podstavi stavčne povedi dokončni pomensko-oblikovni izraz (glej Nova slovenska skladnja J. Toporišiča, 1982: 225–295 in pogl. Upovedovanje, ki je zagotovo eno najpomembnejših poglavij te monografije).

6 V Slovenski slovnici (Toporišič 2000: 351) se glagoli glede na usmerjenost dejanja delijo na enosmerne glagole ali določne glagole in na neenosmerne ali nedoločne glagole; isti avtor pa v Novi slovenski skladnji (1982: 230) ločuje določne oz. determinirane glagole in nedoločne (nedeterminirane) glagole.

1.1 Med vidom in časom v frazemu

Poudarjena pomenska vloga vida in časa v glagolskih frazemih se odraža v njihovi podrejenosti aktualnemu skladijskemu pomenu glagola, ki je seveda vezan na aktualni sporočilni pomen, npr. *Ne gre mu v glavo* 'Ne more razumeti' nasproti *Šlo mu je iz glave* 'Pozabil je' nasproti *Vse mu gre iz glave* 'pozablja' nasproti *Kaj mu hodi po glavi* 'O čem razmišlja' nasproti *Stopilo mu je v glavo* 'Postal je domišljav' ipd. Še dodatno in zlasti dovolj očitno se v glagolskih frazemih (v razmerju do njihovih nefrazemskih glagolskih ustreznih) potrjuje tudi teza, da je glagolski vid vključil veliko lastnosti časov, ki so v razvoju jezikov izginjali.⁷ Tudi sicer je vid odvisen od vseh okoliščin dejanja, in tako kot frazemi je tudi vid skladijskopomenska specifika vsakega jezika posebej,⁸ npr. *Knjiga gre (v denar)* 'Proda se dosti izvodov knjige / Knjiga se prodaja' nasproti *Knjiga je šla v promet* 'Knjiga se je dobro prodajala / Knjigo so prodali'.

Vid usklajuje tako usmerjenost kot čas (ki je ubeseden tako v glagolu kot udeležencu) v primerih kot *Greš že v leta* 'Staraš se', *Prihajaš v leta* 'Staraš se' nasproti *Prideš v leta, ko ...* 'Prišel boš v leta, ko ...', *Prišla je njegova zadnja ura* 'Umira' nasproti *Prihaja njegova zadnja ura* 'Kmalu bo umrl'; glagola *priiti* in *prihajati* vključujeta tudi faznost v smislu 'začeti se' oz. 'začenjati se'.

1.2 Usmerjenost oz. neusmerjenost glagolskega dejanja v frazemu

Pri determiniranosti oz. določeni usmerjenosti glagolskega dejanja imamo lahko opravka z enkratnim ali trajajočim konkretnim usmerjenim dejanjem, povezanim z vsemi trenutnimi okoliščinami poteka dejanja (nasproti večkratnemu splošnemu neusmerjenemu dejanju), *iti/hoditi s časom* 'prilagajati se razmeram' ali *iti/hoditi z modo* 'slediti modi'. Da pa določena smernost glagolskega dejanja vodi k izvršitvi in s tem tudi k možni dovršnosti glagolskega dejanja, potrjujejo primeri kot *Vse gre iz njegovega žepa* 'On vse plačuje / On vse plača'.⁹ Usmerjanje dejanja je torej enako pomembno kot trajanje dejanja,

7 Podrobneje o tem Nikulesku 1984: 115.

8 V zvezi s tem je pomenljiva tudi opomba F. Bezlaja (1948: 201), da še noben poskus uveljavitve posplošenega slovanskega vidskega sistema ni vzdržal kritike.

9 Tesnejšo povezanost determiniranosti glagolskega dejanja z dovršnostjo glagolskega dejanja v slovanskih jezikih nasploh ugotavlja F. Bezlaj (1948: 212); ta ugotovitev in razprava v celoti sta vplivali tudi na nadaljnje razmišljanje o sovplivanju in povezovanju kategorij (Toporišič 1960).

in ko se ugotavlja preplet vida z determiniranostjo, se stalno potrjuje, da je ta soodvisnost vedno znova odvisna od konkretnih okoliščin poteka glagolskega dejanja, in to se seveda dovolj živo odraža v konkretnih glagolskih frazemih. Posebno glagoli premikanja s ciljem še potrjujejo smiselno povezanost determiniranosti oz. enosmernostjo dejanja z dovršnostjo dejanja (Nikulesku 1984: 117), obe kategoriji pa sta usmerjeni v večjo konkretizacijo dejanja, npr. *Kdo je kriv, da v teh časih otrok zaide (na kriva pota)*, *Poštevanka mu ne gre (v glavo)*, sicer neobvezni udeleženski okoliščini v oklepajih prispevata k večji jasnosti sporočila oz. z ubeseditvijo sporočilo zgolj dodatno konkretizirata. Usmerjena glagola samo v pretekliku brez dopolnil lahko pomenljivo označujeta 'dokončnost' oz. 'smrt', npr. *On je šel/odšel*; v tem primeru izpust dopušča tudi razmerno velika razširjenost različic, npr. *iti na drugi svet/v krtovo deželo/v večna lovišča*, kar je seveda posledica razširjene rabe; usmerjen glagol *priiti* v pretekliku pa navadno označuje 'začetnost', npr. *V tem kraju je prišel na svet* 'V tem kraju se je rodil'.

Da pa sta tako vid kot usmerjenost dejanja odvisna od konkretnega skladenjskega pomena glagola, še dodatno lahko potrdi glagolski pomen 'stanja', ki v smislu neaktualnega posploševanja pričakovano izniči oz. abstrahira obe kategoriji, npr. *Vse mu hodi/gre narobe*, *Vse mu pride prav* ipd.

1.3 Vrste glagolskih dejanj v frazemu

Vrsto glagolskega dejanja lahko označimo kot način poteka dejanja, zato so lahko posebna vrsta glagolskega dejanja tudi glagoli premikanja,¹⁰ ki glede na konkretni pomen različno intenzivno vključujejo le za njih specifične udeležence, kot so izhodišče, potek in cilj dejanja. Glagoli premikanja najbolj eksplicitno združujejo vidskost dejanja z usmerjenostjo dejanja v smislu trajanja ali ponavljanja in faznosti. Znotraj nedovršnosti je z vidika vrstnosti dejanja bistveno ločevanje med nepretrgano trajnostjo in ponavljalnostjo glagolskega dejanja; ponavljalni glagoli se lahko tvorijo iz prvenstveno trajnih, npr. *hoditi*, in iz dovršnih glagolov, npr. ponavljalnik *prihajati*; toda takoj je treba dodati, da sta oba navedena glagola lahko enkrat trajna in drugič ponavljalna, povsem odvisno od konkretnih okoliščin poteka, npr. *Slabo mi*

10 Pod posebno vrsto glagolskega dejanja jih v precej razširjeno tipologijo vrst glagolskih dejanj (primerjalno z razpravo Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij J. Toporišiča (1967: 122–123), kjer jih je pet tipov), umešča Slovenska slovnica (Toporišič 2000: 351–353), ki ločuje kar dvajset vrst glagolskih dejanj in med njimi so kot posebna vrsta dejanja tudi glagoli premikanja.

prihaja / Slabo mi je prihajalo. Razmerje *priti – prihajati* označuje tudi različno faznost poteka dejanja; frazema *priti k sebi in prihajati k sebi* pa glede na izhodiščno širokopomenskost odpirata tudi širše (besedilne) pomenske zmožnosti, npr. *Ponesrečenec je prišel k sebi* ‘Se je zavedel’, *Ponesrečenec prihaja k sebi* ‘Se začanja zavedati’ nasproti *Ko so ga nahranili, je kmalu prišel k sebi* ‘Si je opomogel’, *Ko so ga nahranili, je počasi prihajal k sebi* ‘Se je začel počutiti bolje’ nasproti *V malo boljših časih je prišel k sebi* ‘Si je izboljšal finančni položaj’, *V malo boljših časih je prihajal k sebi* ‘Si je počasi izboljševal finančni položaj’.

1.4 Frazem z vidika aktualnostne členitve

Ločujemo lahko aktualizacijsko členitev znotraj frazema in aktualizacijo frazema kot skladijskopomensko osamosvojene enote v sobesedilu in kontekstu sploh.

1.4.1

V glagolskem frazemu, ki je zaradi glagola stavčni frazem, lahko s poudarjanjem različno aktualiziramo razmerje glagol + udeleženci in s tem spreminjamo tudi sporočilnost, npr. *iti molče preko česa* ‘ne reagirati na kaj’ nasproti *iti čez to* ‘ne upoštevati tega’. Primer *Delo mu gre hitro od rok* ‘Hitro dela’ že aktualnočlenitveno nakazuje, da je poudarjena izglagolska vsebina v povedju, medtem ko primer *S fantom gre navzdol* ‘Fant v vseh pogledih postaja čedalje slabši’ je aktualnočlenitveno poudarjen udeleženec. Težišče na pomenu udeležencev je tudi v primerih *To mi že dolgo hodi po glavi* ‘O tem že dolgo razmišljam’ nasproti *Oni mi že dolgo hodijo po glavi* ‘Brezobzirno in samovoljno ravnajo z menoj’, *Vse pride na dan* ‘Vse se izve’ nasproti *Resnica je prišla na dan* ‘Resnica je bila odkrita’ nasproti *Pridi z besedo na dan* ‘Povej, kaj misliš’ ipd.

1.4.1.1

Frazemi kot npr. *iti na jetra/živce* in *iti na jok* kot samostojne pomensko-skladijske enote lahko vplivajo na različno aktualizacijsko členitev povedi, npr. *Nekdo/nekaj mu gre na jetra/živce* ‘Nekdo ali nekaj ga draži in povzroča nejevoljo’ nasproti *Na jok mu gre, ko vidi tako nesrečo* ‘Zelo je prizadet, ko ...’ ipd.

1.4.2

Glagolski frazem pa je seveda tudi skladenjskopomenska enota besedila. V spodnjih zgledih se sicer sopomenska glagolska frazema *iti v leta* in *prihajati v leta* različno perečnostno vključujeta v sobesedilo: frazem *iti v leta* se vključi za sobesedilo, kar pomeni, da frazemska ‘umerjenost’ vključuje zlasti ‘končnost’ in s tem tudi končno ugotovitev, npr. *Hvala za kompliment, lepo je, če ti to kdo reče, ko že greš v leta*, medtem ko frazem *prihajati v leta* navadno uvaja sobesedilo, kar lahko pomeni, da njegova ‘usmerjenost’ vključuje ‘postopnost poteka’ in zlasti ‘začetnost’ in s tem neke vrste izhodiščni nalogovor, npr. *Prihajal je v leta, ko že ni več ravno v najboljši kondiciji, Prihajam v leta, ko moji nedosežki čedalje bolj bodejo v oči, Čedalje več jih prihaja v leta*, ko imajo trgovino raje čez cesto kot nekaj kilometrov stran. Frazem *iti za nosom* je v povedi *Kar za nosom naj gre, pa bo našel* uporabljen v pomenu ‘Kar naravnost naj gre in ne more zgrešiti’, medtem ko je pragmatični frazem *za nosom* lahko smiselno ubeseden le v dialogu, ki omogoča kontekstni izpust, npr. *Kam pa greš?* Odgovor *Za nosom* izraža izogibanje odgovoru v smislu ‘Ni pomembno, še zlasti ne zate’.

1.4.2.1

Uporaba členkov navadno pomensko in aktualnostno modificira sporočilo, npr. *Še na misel mi ne pride, da bi to storila* ‘izraža zavračanje oz. zanikanje’ nasproti *Prišlo mi je na misel, da bi to storila* ‘Spomnila sem se / Domislila sem se, da bi to storila’, **Tudi** *vi boste prišli na vrsto* ‘izraža svarilo, opozorilo’ nasproti Čaka, da pride na vrsto ‘Čaka, da ga bodo sprejeli v obravnavo’.

1.4.2.2

Frazemi so v besedilo in kontekst lahko vključeni kot samostojne sporočilne enote z določeno naklonsko vlogo, npr. *Tako pa ne bo šlo* kot svarilo, *Lahko pride kaj vmes* kot opozorilo, *Kam smo prišli?!* kot nezadovoljstvo, *V tretje gre rado* kot spodbuda, *Prišlo je za njim / Zdaj prihaja za njim* kot ugotovitev, spoznanje ipd. In tudi v teh primerih imata bistveno sporočilno vlogo vid in čas oz. smiselna in povedna kombinacija obojega.

2 Za sklep

Tako vid kot determiniranost sta tudi skladijskopomensko pogojeni kategoriji, čas pa je skladijskopomenska kategorija, zato se vse tri kategorije dovolj jasno povezujejo v glagolskem frazemu kot ustaljeni in pomensko-skladijsko celoviti in sporočilno samozadostni enoti.

Viri in literatura

- BEZLAJ, France, 1948: Doneski k poznavanju glagolskega aspekta. *Slavistična revija* 1. 199–220.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (vpogled: 26. 4. 2015).
- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: <http://www.gigafida.net/> (vpogled: 25. 4. 2015).
- KRŽIŠNIK, Erika, 1994: *Slovenski glagolski frazemi (ob primeru frazemov govorjenja)*. Doktorska disertacija. Ljubljana.
- NIKULESKU, R. I., 1984: Ot bezvidovogo jazyka k vidovomu. *Voprosy jazykoznanija* 2. 115–121.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1960: O aspektnih premenah v slovenskem knjižnem jeziku. *Jezik in slovstvo* 5/7. 198–204.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1967: Poizkus modernejše obravnave glagolskih kategorij. *Jezik in slovstvo* 12/4. 119–127.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1982: *Nova slovenska skladnja*. Ljubljana: DZS.
- TOPORIŠIČ, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- TOPORIŠIČ, Jože, 2000: *Slovenska slovnica*. Četrta prenovljena in razširjena izdaja. Maribor: Obzorja.

Катерина Велјановска

Минато, сегашност и иднина во македонската фразеологија

Времето е окарактеризирано како природна категорија, но сепак тоа е резултат на културното перципирање од страна на човекот и оттука е од огромно значење за неговиот опстанок, како и за коректното сфаќање на светот, за временското лоцирање на сите аспекти од човечкото живеење (Ристески 2005: 297). Концептот време пред сè се поврзува со потребата на човекот да го создава митот за создавањето на светот. Понатаму, Ристески истакнува дека истражувањето на времето е актуелен проблем, зашто освен што имаме можност да се навраќаме повторно на проучување на изминатото време, секогаш останува потребата да се занимаваме со актуелното, сегашното време, како и со истражувањето што допрва треба да дојде, иднината.

Категоријата време, покрај во другите научни дисциплини, се наоѓа во фокусот на интересирањето и во лингвистиката. Таа се определува како семантичка категорија која одразува како човекот ги восприема и осмислува временски обележаните ситуации и нивните елементи по однос на моментот на зборување или некоја друга временска точка. Времето е неразделен сегмент од содржинската страна на јазикот што наоѓа одраз во единиците од различни јазични нивоа: морфолошки (преку глаголската категорија време), лексички (преку зборовите со временско значење) и синтаксички (преку темпоралните синтаксички конструкции).

Времето како еден од клучните културни концепти различно се изразува во различни јазици што дозволува да зборуваме за восприемање на времето и за временската слика на светот. Јазичновременската слика на светот чија единица е концептот време најдобар израз наоѓа во фраземите со значење *време* кои се одликуваат со експресивност и емоционалност одразувајќи ја на тој начин национално-културната специфика на концептот обусловена од традицијата, фолклорот, религијата и системот на вредности на еден народ, како и универзалните црти што ги обединуваат сите народи и јазици.

Преку фраземите (Бошева-Мирчевска 2008:22) се врши мерење на времето во рамките на два главни параметри:

- објективно астрономско мерење на времето и
- субјективно мерење на времето кога мерењето е поврзано со дејствата кои човекот ги извршува по своја волја.

Објективното време се заснова на периодичноста на природните феномени (изгревање/заоѓање на сонцето, вртењето на Земјата околу Сонцето) и може да се разложи на секунди, минути, часови, денови...

Најважен момент во ширењето на субјективното време е тоа што се мери со сите достапни начини. Како најважен параметар за мерење на времето се јавува самиот субјект кој го разгледува времето во контекст на своите дејствија и доживувања и во врска со дејствијата и настаните кои кон нив ги придружуваат. Субјективното мерење на времето, за нас од најголем интерес, се изразува во сликовитата структура на фраземите на два начина:

- едниот се состои во тоа што времето се доведува во врска со тие дејствија кои човек ги прифаќа по своја волја (*дојде време*),
- а другиот начин се состои во тоа што времето се доведува во врска со оние настани кои му се случуваат на човекот и кои не зависат од неговата волја (*времето лета*).

Постојат повеќе модели за класификација на фраземите со значење *време*. Во овој реферат предмет на интерес ќе бидат фраземите во кои моментот *сега* се јавува како појдовна точка, минатото се определува како *до сега*, а иднината како *по сега*. Според семантиката, оваа група фраземи може да се дели на подгрупи во зависност од должината на периодот што се опишува, или, пак, според определеноста или неопределеноста на конкретен временски интервал. Примерите што ќе бидат предмет на интерес се земени од Речникот на литературни изрази од Тодор Димитровски и Фразеолошкиот речник на македонскиот јазик од Тодор Димитровски и Ташко Ширилов. Анализата на фраземите ја правиме според споменатиот модел, со минатото, сегашноста и иднината, како делови од временската оска.

1 Минато

Минатото многу полесно се фразеологизира во споредба со сегашноста и со иднината. Тоа може да биде момент на временската оска или збир на моменти. Во функција на маркер може да имаме реални историски настани и личности, но и нереални настани и ликови од Библијата.

Фраземите од оваа група, врз основа на потесното значење, може да ги поделиме на две подгрупи: 'неодамна' и 'одамна'.

Фраземите со значење ‘неодамна’ се базираат на моделот настани кои се случиле не многу долго пред сегашниот момент: *овие денови, во последно време, од некое време, последниве години*.

Фраземите со значење ‘одамна’ означуваат време кое одамна поминало, дејство кое се случило одамна и ја формираат една од најбројните и најинтересните подгрупи.

Првата таква подгрупа е поврзана со религијата, Библијата, почетоците и прифаќањето на христијанството од страна на словенските народи. Со значење ‘од дамнина, од далечно време, од самиот почеток’ се izdelува групата архаични фраземи во чија основа лежи библиската претстава за Адам и Ева како прародители на човечкиот род: *од Адамови времиња, од Адам и Ева, од искон, од времето на Потопот/во деновите на Потопот/за време на Потопот*, поврзани за преданието за Големиот потоп. Во македонскиот јазик кон оваа потесна подгрупа ја вбројуваме и фраземата *од времето на дедо Ное/од дедо Ное* со значење ‘од многу одамна’.

Присуството на религијата се гледа и во фраземите *Бог знае кога, Алах знае, пред Христа*.

Втората подгрупа ја формираат фраземи кои асоцираат на некој далечен момент од минатото: *истекоа многу води/многу вода протече низ Вардар*, со забелешка дека името на реката може да се менува со име на локална река, *од камено време, едно време, од времето на баба ми, од векот вековит, откако се создал векот* со значење ‘отсекогаш’.

2 Сегашност

Во оваа немногубројна група спаѓаат фраземите обединети со значењето, состојба чие извршување се совпаѓа со моментот на зборување. Во македонскиот јазик ги izdelуваме изразите *ден-денес/ден-денеска, до ден-денес, ден-денешен, на саатот, на часот, во истиот час*. Нивното значење е ‘денес, сега, во ова време’.

3 Иднина

Оваа група е претставена со фраземи што значат ‘наскоро, во скоро време’, и можат да се распределат во неколку подгрупи: најблиска иднина, иднина, не сосема определена иднина.

Со значење ‘најблиска иднина’ се фраземите *секој миг/секој момент, денес-или утре, денес-утре, за минута* се јавува со три значења од кои првото е ‘во најскоро време’. Фраземи со другите значења се: *за некој ден, овие денови* со значење ‘наскоро’, и *не е далеку времето* ‘ќе биде скоро, ако не денес-утре’.

Последната подгрупа се однесува на фраземите со значење ‘некогаш’ во минатото или иднината: *Бог/Алах знае кога* ‘не се знае кога’, *еден бог знае* ‘никој не знае’, *еден ден, многу вода (ќе) протече* ‘во неопределено време во минатото или во иднината’, *кога-тогаш, на времето* ‘некогаш’.

На крајот можеме да заклучиме дека имајќи го предвид големиот број фраземи, разбирлива е разнообразноста на структурните модели: од предлог и именка (*од времето, пред Христа*); од предлог, придавка и именка (*од камено време*); од предлог и две именки (*од дедо Ное*); од именка и глагол (*Бог/Алах знае*); од глагол, прилог и именка (*многу вода истече*) и др.

Како составни компоненти во поголем број фраземи се јавуваат лексемите со временско значење од словенско потекло: *време, ден, година, век*, и од турскиот јазик: *саат*. Се разбира, најинтересни за анализа се фраземите со значење ‘одамна’ кои воедно се и најбројни. Во нивниот состав најчесто се наоѓа компонентата *време* и тие се ориентирани кон минатото.

Извори и литература

- БОШЕВА-МИРЧЕВСКА, Биљана, 2008: *Фраземи со значење ‘време’ во македонскиот и во рускиот јазик* (магистерски труд). Скопје: УКИМ.
- ДИМИТРОВСКИ, Тодор, 1995: *Речник на литературни изрази*. Скопје: Институт за македонски јазик Крсте П. Мисирков.
- РИСТЕСКИ, Љупчо, 2005: *Категориите простор и време во народната култура на Македонците*. Скопје: Матица.
- Фразеолошки речник на македонскиот јазик*, 2003, 2008, 2009. Ред. Димитровски Тодор, Ширилов Ташко. Скопје: Огледало.

Людмила П. Дядечко

Фразеологические библеизмы с общим значением ‘время’ в русском и украинском языках (лексикографический аспект)

В последнее время устойчивые обороты разных типов, восходящие к Библии, стали предметом пристального внимания в русской и украинской фразеологии. Среди большого числа изданий следует прежде всего отметить такие фундаментальные труды, как: ТСБВС; Дубровина 2010; Коваль 2001, – включающие от одной до двух тысяч реестровых единиц. Однако анализ речевой практики свидетельствует, что значительные лакуны в лексикографировании библеизмов ещё имеются (Дядечко 2010, 2014). Чтобы в максимальной степени отразить фразеологическое богатство, уходящее корнями к библейским текстам, необходима, безусловно, планомерная работа в этом направлении – изучение по отдельности каждой книги Священного Писания как потенциального фразеологического источника, разыскание в живой речи библеизмов определенных групп.

В данном случае предметом рассмотрения стали бытийные легенды, которые послужили основой для возникновения фразеологизмов со значением ‘время’.

Важность установления количественного и качественного состава этой группы оборотов для полноты той или иной национальной картины мира проистекает из того, что у многих народов представление о времени теснейшим образом связано с Библией, по которой ведется летоисчисление – от сотворения мира или от рождества Христова. Кроме того, образы из Ветхого и Нового Заветов, весьма органичные, следовательно, для фразеологической картины мира представителей многих народов, помогают наглядно показать, как абстрактная категория времени превращается в реальную, воспринимаемую чувственно.

Само название Библии, начинающейся с Бытия, повествующего о зарождении Земли и жизни, и посвященные этому событию сюжеты были вовлечены во фразеобразовательные процессы, в результате которых

появилась целая группа устойчивых выражений, представляющих время как точку отсчета, начало всех начал, сравн. обороты со значением 'издавна, с незапамятных времен':¹

С БИБЛЕЙСКИХ ВРЕМЕН * – З БІБЛІЙНИХ ЧАСІВ *

...известно же всему миру еще с библейских времен, что всякое начальство именно возражений не терпит... (А. Куприн. Юнкера, 1932) В этом регионе с библейских времен считалось, что, если одна из ста овец собьется с пути, сердобольный пастух должен бросить остальных и спасти заблудшую. (Н. Джин. Учитель, 1980–1998) Идея «построить себе башню высотой до небес» владела человеком с библейских времен. (Мир & Дом. City, 2004, № 2.) • Сновидіння одне із найзагадковіших явищ. Люди, які вміли трактувати сни користувались заслуженою популярністю ще з біблійних часів. (kolyadka.h1.ru, 2015) Инжир відомий людству ще з біблійних часів як плоди смоковниці, або фігового дерева. (ЯкПросто, 2015) То була, може, остання драма Бикава: він бачив, розумів, у якому стані перебуває його нація. Історія, відома ще з біблійних часів: народ не завжди готовий чути своїх провідників. (Тиждень, 15.05.2015)

Большую часть таких фразеологизмов составляют те, которые содержат компоненты – имена первых людей на Земле:

С АДАМОВЫХ ВРЕМЕН (СО ВРЕМЕН АДАМА * / СО ВРЕМЕН АДАМА И ЕВЫ * / С АДАМА / С АДАМА И ЕВЫ) – З АДАМОВИХ ЧАСІВ * (З ЧАСІВ АДАМА * / З ЧАСІВ АДАМА Й ЄВИ *)

Как же не быть циником, если признавать греховность человеческую естественной? А что она естественна с адамовых времен, так это мы не сами придумали... (А. Кабаков. Беглец (Дневник неизвестного), 2009) ...позвольте вас спросить, почему же эти злые и дикие по-вашему, люди со времен Адама не только убивали, но и строили города, хранили культуру, объединялись в государства? (В. Сорокин. Роман, 1994) В долинах Чуи и Катуня, где пролегал когда-то караванный путь, а сейчас мчит шоссе, люди жили со времен Адама и

1 Далее прописными буквами даны названия статей из составляемого русско-украинского словаря фразеологизмов и эпонимов, восходящих к Пятикнижию Моисееву. Более подробно представлены пока не зарегистрированные в словарях библеизмов и / или крылатых выражений обороты. Такие обороты и их варианты помечены знаком «астериск». Точкой по середине строки разграничиваются русские и украинские примеры. За знаком «плюс» указываются фразеографические фиксации описываемой единицы (при их наличии).

Евы. (В. Попок. Чуйский тракт, 2001) *«Во все времена, – говорит Микса Шторно, – женщины имели секреты от своих мужей. Вероятно, повелось это еще со времен Адама и Евы...»*. (Огонек, 1956, № 40.) ... против того, что очень опоздал, не попрешь, и на меня обрушиваются все прегрешения человечества **с Адама** до наших дней со строгим выговором в придачу. (П. Летувет. Бестолковая должность, 2003) *«Почему же вы все это знаете?» – спросил с недоумением Александр. «Мудрено! с Адама и Евы одна и та же история у всех, с маленькими вариантами. Узнай характер действующих лиц, узнаешь и варианты»*. (И. Гончаров. Обыкновенная история, 1847) • *3 Адамових часів пішла людина дорогою незалежності. Судилося їй пройти складний шлях випробувань, обернутися і побачити те, що зосталося за спиною, і вжахнутися...* (Позакласний час, 2007, № 3.) *Не можна забувати, що наш розум багато втратив за 6 000 років прокляття (з часів Адама). Ми дуже дегенерували проти людей колишніх поколінь. (Вісник Правди, 2008, № 4.) Діти не ходять до року ще з часів Адама і Єви – і ось з якої причини. Коли у Єви народився син, Бог явився до неї в образі Дідка і звелів перекинути дитину через ворота. Єві шкода стало рідне дитя, і вона не послухалася Божого веління. «Ну, то й носися тоді з ним!» – каже їй Дідок. І ось звідтоді до року діти не ходять.* (Українська легенда, Чернігівська обл. + Дубровина 2010: 576–577).

Следует отметить, что обороты *с Адама (с Адама и Евы) – з Адама* со словами тематической группы речи обычно приобретают иронический, шутливый характер, обозначая ‘с самого начала, издалека, излишне подробно’:

... этот вопрос <об улучшении санитарного состояния города> с помощью техников и врачей всегда разбирается с Адама. (Ф. Эрисман. Общественная гигиена, 1871–1908) ... *по правде говоря, на сегодня не хочется ее <историю воинских частей> начинать с Адама и Евы, с того, как драпали.* (К. Симонов. Живые и мертвые, 1955–1959) ... *все мы, когда нам нечего сказать, начинаем с Адама и Евы, с бесконечной сказки про добро и зло.* (Ю. Домбровский. Обезьяна приходит за своим черепом, 1943–1958) *За годы советской власти люди уже забыли, как попы грабили народ и пили из него кровь вместе с царем и помещиками, теперь опять придется начинать с Адама и Евы.* (А. Львов. Двор, 1981) • *Карпенко почав свою промову так: «Хоча я знаю, що ніхто з присутніх не в захваті від звички європейських учених, перш ніж перейти до суті справи, у своїй передмові починати з Адама, але в даному випадку [...] я вважаю абсолютно необхідним розповісти про те, як я до висновків прийшов».* (Г. Гурджієв. Зустрічі з чудовими людьми, 2004)

Такое значение становится основным у выражений с предлогом от:

ОТ АДАМА (ОТ САМОГО АДАМА / ОТ АДАМА И ЕВЫ) – ВІД АДАМА (ВІД АДАМА Й ЄВИ *)

В остальном я планирую сыграть 598433456 концертов [...] и написать 10000-томный труд «История человечества от Адама до моего племянника Яши». (А. Избицер. Музыка вечности, 2004) *Как гость, он начинал и часами рассказывал историю ближневосточного конфликта «от Адама до Бегина».* (О. Гриневский. Восток – дело тонкое, 1998) *Среди них <людей> вы и двух одинаковых не сыщете не только в числе существ, но и во всей истории от Адама и Евы.* (Б. Васильев. Были и небыли, 1980) • *3 безперестанными охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама.* (М. Коцюбинський. Відьма, 1898) **Від Адама і Єви.** *Одне з ключових понять, що дозволяє пояснити багато з того, що відбувається в світі, це – спокуса.* (ХайВей, 06.07.2014. + Дубровина 2010, 456–457; ТСБВС, 37–38)

Фразеологизмы с компонентами – именами сыновей Адама и Евы, обозначающая ‘издавна, с незапамятных времен’, именуют ограниченный круг явлений, обязательно связанных с резко негативным проявлением сущности человека; чаще всего эти обороты используются, когда речь идет об убийстве или зависти:

СО ВРЕМЕН КАИНА И АВЕЛЯ * (СО ВРЕМЕН КАИНА * / С КАИНА И АВЕЛЯ * / ОТ ВРЕМЕН КАИНА И АВЕЛЯ * / ОТ КАИНА * / ОТ КАИНА И АВЕЛЯ *) – З ЧАСІВ КАЇНА ТА АВЕЛЯ * (З ЧАСІВ КАЇНА * / ВІД КАЇНА ТА АВЕЛЯ *)

Зависть – первородный человеческий грех, идущий со времен Авеля и Каина. (А. Гаганова. Цена успеха, 1998) *Со времен Авеля и Каина человек убивает человека и придумывает разные причины убийства.* (В. Панова. Сентиментальный роман, 1958) *... на земле, которая еще со времен Каина вопиет перед Богом об осквернении, совершенном над ней человеком, небольшие участки <для храмов> ее отдаются Ему верой людской в полное владение...* (Митрополит Антоний (Блум). По поводу ремонта в соборе, 1972) *Со времени Каина ни один человек не мог понять, отчего Творец мира благосклоннее принимает жертву его брата, чем его собственную...* (Л. Шестов. Апофеоз беспочвенности, 1905) *Зверство начинается с Каина и Авеля, Ромула и Рема, т. е. с цифры два.* (М. Цветаева. О Германии, 1919) *Клан созидателей и клан разрушителей. От времен Каина и Авеля. Разрушители – это 13-е колено Каиново. Сейчас разрушители в России правят.* (Bolshoyforum.org, 2012) *Природа же заготовила все для того, чтобы были везде, от Каина и Авеля, борьба всяких сил и существ, взаимное круговое истребление...* (Д. Менделеев. Заветные мысли, 1903–1905)

«...история всего человечества залита кровью, начиная от Каина и до наших дней». (Д. Мережковский. Пушкин, 1896). • Від часів Каїна й Авеля людство пережило не одне братовбивство, не одну смерть дитини від рук батька й матері, не одну смерть батьків від рук дітей. (Божий сіяч, 06.11.2013) Скільки віків щось там намагаються з людиною робити, вчити, виховувати її, але ж як із часів Каїна та Авеля повелося, так і досі є. (Порадниця, 08.04.2014) Ще з часів Каїна заздрість звилала гніздо в серці людини. Попри все те ми знаємо, що ми не «рівні». (Сім'я під Покровом Богородиці, 12.04.2010)

В русском языке имя еще одного ветхозаветного персонажа, который поразил человечество своим долголетием, не встречающимся в нашу эру, вошло в состав фразеологизма, пополнившего рассматриваемый синонимический ряд:

С МАФУСАИЛОВЫХ ВРЕМЕН * (СО ВРЕМЕН МАФУСАИЛА *)

*...сам этот термин <«паблик рилейшинз»> появился очень давно, еще в 1807 году, а мероприятия ПР проводились всегда и везде, чуть не с **Мафусаиловых времен**... (Военное обозрение, 19.02.2015) «Посмотри на эту красотку <розетку>, – сказал он. – Изоляция из черной ленты, еще с **Мафусаиловых времен**. Тут всё нужно менять». (М. Шалев. Голубь и Мальчик, 2010-е гг) ... предки Триваса, спасаясь от преследования инквизиции, прошли всю Европу и осели наконец в России. Род их очень древний – чуть ли не с **Мафусаиловых времен**. (А. Симуков. Чертов мост, или Моя жизнь как пылинка истории) Издавна считалось, что красный перец используется в венгерской кухне с **мафусаиловых времен**. (Б. Бурда. Халасле (Вкусно! Кулинарные путешествия со знатоком, архив 2010-х гг.)) Хозяин провел его в скудно обставленную дальнюю комнату, где **со времен Мафусаила** не вытирали пыль. (А. Быстров. Если останемся живы, 2010-е гг) ...что мы можем сделать, если изготовители и закройщики шьют сюда один брак? [...] Наши поставщики при носовом деле ещё **со времен Мафусаила**, а толком так и не выучились. (И. Зингер. В небесном цейхгаузе (в пер.)) «Те, кто называет меня так <Белобородым>, правы, потому что темнеет моя борода только в преддверии холодов и светлеет, едва земля покажется под тальми снегами. Но так было не всегда [...] а только лишь последние лет триста». – «Но сие невозможно! – вскричал Аббат Шелди, – **со времен Мафусаила** ни одному человеку не удавалось продлить себе жизнь более отмеренного ему Господом срока!». (А. Зотов. Йонге Йорг в сумерках времен, 2008)*

Этот ряд продолжают обороты, которые восходят к другому эпохальному для человечества, описанному в Бытии событию – всемирному потопу и спасению Ноя:

С ДОПОТОПНЫХ ВРЕМЕН * (СО ВРЕМЕН ПОТОПА / ОТ ДОПОТОПНЫХ ВРЕМЕН *) – З ДОПОТОПНИХ ЧАСІВ * (З ЧАСІВ ПОТОПУ * / ВІД ПОТОПУ)

Вот эту фразу, которая застряла в его памяти с допотопных времен, ему не следовало говорить. (Ю. Трифонов. Утоление жажды, 1959–1962) *Кто был хозяином здесь с допотопных времен, / Скажут названья, с которыми спорить нелепо. / Так Вифлеем на иврите был «Городом хлеба», / «Городом дружбы» – арабский сегодня Хеврон.* (А. Городницкий. Топонимика, публ. 2007 г.) *Мир с изнанки домов и в самом деле непривычный. С допотопных времен кое-где уцелели клочки сада не сада – так, несколько деревьев...* (А. Эппель. Дурочка и грех, 2007) *...со времен потопы не было собственно ни одного совершенно чистого, ни совершенно верного опыта, что все важнейшие открытия сделаны вследствие неверных опытов: Колумб открыл Америку, отыскивая на основании опытов того времени Индию; химик Рихтер открыл важный закон пресыщаемости, опираясь в своих вычислениях на такое химическое соединение, которого вовсе не существует.* (В. Одоевский. Психологические заметки, 1843) *Такая сушь не со времен потопы ль? / Лишь, как фонтан, пирамидальный тополь / из почвы бьет у самого крыльца.* (Ю. Ряшенцев. Корова (из цикла «Танцплощадки Отчизны»), 1997) *Николай Федосеев представляет явление небывалое от допотопных времен; это гений – невразумительный, необъяснимый...* (П. Анненков. Письма к И. С. Тургеневу, 1852–1874) • *У тричі перейменованому з допотопних часів місті-герої Астані ... виникло ЄЕС – Євразійське економічне співтовариство.* (Дзеркало тижня, 13.10.2000) *...все треба було починати з самого початку [...] з найелементарнішого: із будівництва справжнього житла й добування хліба насущного. Так було завжди, ще з допотопних часів.* (Українська газета ПЛЮС, 2008, № 45.) *Тепер кургани називають могилами, де зберігається пам'ять народу з допотопних часів, з часів ще до приходу скіфів та інших кочевників.* (Лекція-концерт «Історія прадавньої держави України в її піснях», Стенфордський університет, 22.02.2009) *...вусібіч розходилися знімки великої родини хазяїна, ще більше зображень і статуї богів, демонів, будд і тварин – теж, очевидно, божественних. «Ти диви, який звіринець, – зачудовано проказала Редька, – тут, певно, всі його предки ще з часів потопу».* (І. Карпа. Піца «Гімалаї», 2011). *У джунглях Бразилії плодилися (гадюки) від потопу.* (І. Муратов. + ТСБВС, 376; СФУМ, 550)

С НОЕВЫХ ВРЕМЕН * (СО ВРЕМЕН НОЯ * / СО ВРЕМЕН НОЕВА КОВЧЕГА *) – З НОСВИХ ЧАСІВ * (З ЧАСІВ НОЯ * / З ЧАСІВ КОВЧЕГА НОЯ *)

А вдруг потоп? Конец шального света? / Что ныне грому громко предвещать? / Я, Господи, спрошу: «Зачем же это?» / Ведь ты умеешь верить и прощать. / Останови ретивых полководцев. / Ты помудрел ведь

с Ноевых времён. (И. Гирлянова. Буря в Луганске, 2014–2015) *Хоть люди и сильно изменились с Ноевых времен, они не забыли своих привычек. Мы до сих пор ссоримся, ругаемся, обзываемся и дерёмся в попытках доказать, что именно мы – лучшие во дворе, в школе, в лагере, в классе.* (А. Довлатова-Мечик. Интересный вопрос, 2009) *Тем не менее с Ноевых времен миром заправляют именно богатые. Попытки Заратустры, Будды, Моисея, Христа, Магомета, Ленина изменить этот порядок потерпели поражение, адекватное замыслу.* (В. Сердюченко. Бедность – не порок, 2002) *Вот – один из последних, все-таки индивидуальных образов Уходящего Хама в русской литературе. Не правда, мяляга сильно изменился не только со времен Ноя, но и со времен Чичикова?* (П. Басинский. Хам уходящий, 1996) *В итоге Белла получает: любовь, светлую и бессмертную [...] прекрасную семью... Давненько я такого не видела, со времен Ноева ковчега...* (diary.ru, 02.02.2011) • *Давай-но я тобі свою співанку заспіваю... / З часів прадавніх, з Ноевих часів, / Тілесну пристрасть плутають з любов'ю. / І вже ніхто не чує крик богів: / «Жагий – сліпий, закоханий – ніколи!».* (О. Виженко. Україна кохання) *Я годинами міг би отак стояти [...] й дивитися на ці мелодійні пили, на розмірену працю сокир. За всім оцим давня, мов рід людський, традиція. У цьому світлому вищербі дня, в цій прогалині часу, відкритій на жовту й зів'ялу вічність, штабелі букового дерева нарізають це з Ноевих часів.* (Б. Шульц. Цинамонові крамниці та всі інші оповідання (в пер. Ю. Андруховича)) *В цій ясній щербині дня, в цій прогалині часу відкритій на жовту й зів'ялу вічність, ріжуть сяги букового дерева з часів Ноя.* (Б. Шульц. Санаторій під Клепсидрою, переклад А. Шкраб'юка, 1995) *Глумачення снів: з часів Ноя і його ковчега летить голуб – символ близької звістки; якийсь далекий друг надішле вам зелену олійну гілочку.* (Жіночі примхи, архів 2012–2014)

Иной взгляд на время – осмысление его как контейнера, того, «что включает в себе некоторое событие» (Плунгян 1997: 161), привело к появлению фразеологизмов, имеющих в своей структуре те же онимы, со значением ‘в очень давние, патриархальные времена’:

В БИБЛЕЙСКИЕ ВРЕМЕНА * – У БІБЛІЙНІ ЧАСИ *

И в этом кабинете, оснащенном новейшими приборами, человек, как в библейские времена, желал жены ближнего, осла его и всякого скота его. И при этом маскировал свою первобытную, неспособную меняться, страсть жестами, приобретенными в кабинетах, среди папок, означающими страшную занятость. (В. Дудинцев. Белые одежды, 1987) *Было это в году так в 82–84-м, примерно. [...] Будучи в те почти библейские времена «записным» любителем приключений, я прыжком бросился за угол мерзкой блочной девятиэтажки и там притаился в тревожном ожидании.* (7th-master, 22.01.2009) • ...

ми живемо не в біблійні часи, і тепер такі тексти мають інший присмак та запах. Неможливо одночасно будувати національно-мілітарну державу з сильним впливом духовенства – і розвивати демократичні цінності. (Дзеркало тижня, 2009, № 2)

В АДАМОВЫ ВЕКИ (В АДАМОВЫ ВРЕМЕНА / ВО ВРЕМЕНА АДАМА / ВО ВРЕМЕНА АДАМА И ЕВЫ * / ПРИ АДАМЕ / ПРИ АДАМЕ И ЕВЕ *) – В АДАМОВІ ЧАСИ (ЗА ЧАСІВ АДАМА І ЄВИ * / ЗА АДАМА)

Так устроена наша жизнь, что за успехом идет следом неудача, а за неудачей катастрофа. ... так было всегда, от самого сотворения мира. И во времена Адама и Евы, и во времена Ивана Грозного. (Анонс книги «13 минут счастья» А. Бялко, 2012) [Смердяков]: «... мордасы ноне действительно запрещены по закону, и все перестали бить-с, ну, а в отличительных случаях жизни [...] на всем свете [...] всё одно продолжают бить, как и при Адаме и Еве-с...». (Ф. Достоевский. Братья Карамазовы, т. 4) • ... от коли людина підіймається до їх <євангелістів> рівня, тоді [...] ніхто нікого не буде вчити, бо всі будуть навчені Духом Святим. Так буде, і так було за часів Адама і Єви. За часів Адама, який є насправді образом, який є архітипом, символом перших людей віри. (Протоіерей О. Ведмеденко. Лекція «Воскресіння». + ОРФ, I, 7; Коваль 2001: 18–19; Дубровина 2010: 69–70)

ВО ВРЕМЕНА КАИНА И АВЕЛЯ * (редко)

«Справедливость закончилась во время “Свадьбы в Малиновке”». – «Существенно раньше. Еще во времена Авеля и Каина». (autonavigator.ru, 26.12.2011) Изначально, во времена Авеля и Каина, когда человечество было еще очень далеко от нынешнего уровня развития, вампиры и оборотни были вынуждены сосуществовать бок о бок и терпеть друг друга. (А. Рыжикова. Школа полуночи, 2013)

В МАФУСАЙЛОВЫ ВРЕМЕНА * (В МАФУСАЙЛЬСКИЕ ВРЕМЕНА *) (редко)

...чтобы не забираться в мафусаиловы времена, историку надо найти разумный компромисс, напрячься и все-таки принять волевое решение – откуда стартуем. (В. Нестеров. Предисловие к первой книге, 2014) Вообще Библия хороша тем, что ее все читали, но толку чуть. В мафусаиловы времена тоже, конечно, были проблемы с интерпретацией, но не такие, как сегодня. Пестрота нашего сегодняшнего бытия требует новых путеводителей. (maxpark.com, 06.06.2010) «Это <долголетие> было достаточно частым явлением». – «Не частым, а редким – и в мафусаильские времена, а не 2000 лет назад.

А Бог может всё – просто нет свидетельств о таких сроках жизни ни в 21 веке, ни в 20-м, ни в 19-м, ни в 1-м». (kuraev.ru/smf, 05.11.2009)

ВО ВРЕМЕНА НОЯ * (В НОЕВСКИЕ ВРЕМЕНА *) (редко)

*Все вы чудачки здесь... Вам бы жить **во времена Ноя**... И генеральша чудачка, и Войнищев чудак... (А. Чехов. Безотцовщина, 1887) Деньги, золото, драгоценные камни – это суета сует, все это пропадёт, как **в ноевские времена**. (taborg.ru, 2014). Я тут деда видел на каком-то старом «Индиане», **в ноевские времена** сделанном, так он, старая перелачка, на нём по 230 км туда – обратно к внукам гоняет. (old.mototravel.info, 12.09.2009)*

В ДОПОТОПНЫЕ ВРЕМЕНА * (ДО ПОТОПА) – У ДОПОТОПНІ ЧАСИ * (ДО ПОТОПУ)

*Довольно любопытно, что философы и юристы от древнейших времен и почти до наших дней строили априорные теории о происхождении государства, как будто все действительные государства произошли в какие-нибудь **допотопные времена**. (В. Соловьев. Оправдание добра, 1894–1899) Мы жили на самом дне чаши [...] где-то на линии бывшего здесь **в допотопные времена** моря, и, гуляючи по дну, как по чреву гигантской рыбыны, частенько находили драгоценные камни-лилии и другие неведомые дырчато-резные породы, похожие на морские губки и звезды... (С. Васильева. Триптих с тремя неизвестными, 2001). Люди с сердечной радостью, как **в добрые допотопные времена**, пожирают убоину, добытую собственными руками. (Д. Маркиш. Убить Марко Поло, 2003) • ... цегельні заводи женуть і женуть пульту [...] щоб твердь з'явилася на місці колишніх смітників, урвищ з буреломом, з вічною похмурістю хащ, куди ще **в допотопні часи** князі ходили полювати вовків та вепрів. (О. Гончар. Чорний яр.) В ті часи [...] жінка була головою та уособленням роду людського. Той лад минув ще **в «допотопні» часи**, тому прямого стосунку до сьогодення мати не може. (О. Шумилов. Цінності чи інтереси) Олександр Ісип заявив: «Гарантую, що тільки-но піде дощ, вода буде в усіх оселях». звичайно, бо будемо, як у **допотопні часи**, відра під дощ підставляти, щоб води набрати. (Комментар до статті І. Філоненка «Обезводнення», 18.06.2010)*

Два оборота стали использоваться для характеристики эпохи: 1) **библейские времена * – біблійні часи *** (біблійна доба *) – в значении ‘старина; патриархальные времена’; 2) **допотопные времена – допотопні часи** – ‘первозданные, безыскусные или отсталые времена’ (обычно ирон.), например:

Как пораженный, останавливался он <чужеземец> перед нашими маститыми беловласыми старцами, сидящими у порогов изб своих,

которые казались ему величавыми патриархами древних библейских времен. (Н. Гоголь. В чем же наконец существо русской поэзии и в чем ее особенность, 1845) *«К счастью, допотопные времена всевозможных Шекспиров и Достоевских – или как их там – прошли», – нарочно громко сказал я.* (Е. Замятин. Мы, 1920)

Приведенные материалы, во-первых, подтверждают вывод ученых о том, что время, являясь всеобщим свойством бытия и потому отражаясь во всех национальных картинах мира, вербализуется в них по-разному даже в близкородственных языках; во-вторых, свидетельствуют о подчеркнута антропоцентрическом характере, а также об ономастической привязанности компонентного состава фразеологизмов с общим значением 'время', в большинстве включающих имена библейских персонажей; в-третьих, раскрывают более широкие, чем это было принято считать, фразопорождающие возможности одной и той же библейской ситуации, продуцирующей фразообразовательные гнезда, члены которых значительно пополняют соответствующие синонимические ряды в русском и украинском языках.

Источники и литература

- ДУБРОВИНА, Кира Н., 2010: *Энциклопедический словарь библейских фразеологизмов.* Москва: Наука.
- ДЯДЕЧКО, Людмила П., 2010: Адамов след в русской фразеологии. Мария Л. Ковшова, Григорий В. Токарев (науч. ред.): *Живодействующая связь языка и культуры.* Москва, Тула: Издательство Тульского государственного педагогического университета имени Л. Н. Толстого. 114–119.
- ДЯДЕЧКО, Людмила П., 2014: Каин, где твой брат Авель? (О лакунах в русской библейской фразеографии). *Проблемы истории, филологии, культуры* 3. 47–49.
- КОВАЛЬ, Алла П., 2001: *Спочатку було слово: Крилаті вислови біблійного походження в українській мові.* Київ: Либідь.
- ОРФ = Михельсон, Мориц И., 1902–1903: *Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний.* Санкт-Петербург.
- ПЛУНГЯН, Владимир А., 1997: Время и времена: К вопросу о категории числа. Н. Д. Арутюнова, Т. Е. Янко (ред.): *Логический анализ языка. Язык и время.* Москва: Индрик. 158–169.
- ТСБВС = Мокиенко, Валерий М., Лилич, Галина А., Трофимкина, Ольга И., 2010: *Толковый словарь библейских выражений и слов.* Москва: «АСТ», «Астрель».
- СФУМ 2003 = *Словник фразеологізмів української мови.* Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук, Н. М. Неровня, Т. О. Федоренко. Київ: Наукова думка.

Ігор Кульчицький

Одиниці на позначення часу і простору у збірці М. Номиса Українські приказки, прислів'я і таке інше

Простір, який виражає порядок співіснування окремих об'єктів і до основних характеристик якого відносять протяжність чи обсяг, та час, який характеризує тривалість буття об'єктів та явищ (СУМ 1970–80), належать до основних категорій буття людини. Тому великий інтерес викликають дослідження засобів вербалізації та способи використання категорій часу та простору, зокрема у фразеологічних одиницях.

Питання концептуалізації часу і простору на матеріалі української пареміології досліджено лише фрагментарно, здебільшого у зіставному аспекті: Богущий (2009), Близнюк (2007). Дещо детальніше ці категорії розглянуто на матеріалі українських фольклорних текстів (Голі-Оглу 2007, Кобилко 2014, Слухай 2003, Тищенко 2001).

Мета цієї праці – проаналізувати використання понять категорій простору і часу у визначній пам'ятці української літератури – збірці Матвія Номиса (Матвія Терентійовича Симонова) Українські приказки, прислів'я і таке інше (Номис 1993). Уперше її видано в Санкт-Петербурзі в 1864 р. у часі між двома заборонами української мови – Валуєвським циркуляром (1863) та Емським указом (1876). Ці заборони зумовили як цензурування самої збірки, так і утруднили її розповсюдження вже після видання. Про це так написав М. Пазяк: «...українська збірка прислів'їв Номиса, як і більшість пам'яток української культури, через несприятливі умови життя народу перебувала у напівзабутті і забороні» (Номис 2004: 5).

На початку ХХ ст. у Записках Наукового товариства ім. Шевченка (1909, т. 88, кн. 2) М. Возняк опублікував знайдені ним зразки паремій, які цензура вилучила в першому виданні. Перевидано збірку було лише у 20-х роках минулого століття. Саме тоді в радянській Україні був короткотривалий час українського відродження. Накладом 150 примірників її перевидав відомий фольклорист й етнограф А. Лобода. Надалі М. Номиса було зараховано до ворогів радянської України та соціалістичної

культури і збірку не перевидавали до 90-х років минулого століття. Починаючи з березня 1991 року журнал Київ частинами надрукував її тексти. За кордоном збірку перевидало у 1985 р. з ініціативи та на кошти Владики Мстислава, патріарха Української Автокефальної Православної Церкви, і приурочено 120-річчю її виходу в світ (Номис 2004: 5–7).

За незалежної України збірку в 1993 р. видало київське видавництво Либідь, розпочавши нею серію Літературні пам'ятки України, воно ж і перевидало її у 2004 р. у серії Пам'ятки історичної думки України (Номис 2004).

Коротко звертаючись до історії укладання збірки, належить передусім зазначити те, що матеріалом для неї послуговували фразеологічні одиниці, зібрані не лише автором, а великим колективом фольклористів та етнографів. Сам М. Номис у підзаголовку своєї збірки вказує: Збірники О. В. Марковича та інших, відзначаючи серйозну роль Опанаса Васильовича Марковича у збиранні фольклорного матеріалу. О. Маркович передав М. Номису збірник прислів'їв та приказок, у якому, за твердженням Номиса, «всього-навсього приказок... з одніями, з півсотні тисяч, або й більш» (Номис 2004: 27). Опанас Маркович був лише одним зі збирачів матеріалу; свої приказки М. Номису також подали В. Білозерський, М. Білозерський, О. Богуславський, Марко Вовчок, Є. Гребінка, Г. Квітка-Основ'яненко, М. Костомаров, І. Котляревський, П. Куліш, О. Лазоревський, П. Огієвський, А. Свидницький, Т. Шевченко, О. Шишацький-Ілліч, та інші. Територія, де було зібрано паремії, охоплює Київщину, Волинь, Південь України (частково), Поділля, Полтавщину, Слобожанщину, Чернігівщину. До сьогодні не з'ясовано до кінця питання особистого практичного внеску М. Номиса у видання книги, адже у його збірці налічується близько 15 000 одиниць, тимчасом як лише О. Маркович подав їх близько 50 000. Очевидно, М. Номису довелося провести величезну роботу з опрацювання та систематизації зібраного матеріалу, який інші етнографи подали йому, вважаючи його більш кваліфікованим для цього.

Збірка має низку особливостей, що роблять її унікальною фольклорною пам'яткою. Як зазначають дослідники, М. Номис уперше в українській фразеографії застосував тематичний принцип, поділив розділи на спеціалізовані підрозділи (Номис 2004: 17–18). Окрім того, запроваджено чітку паспортизацію одиниць за місцем їхньої фіксації.

Паремії, у яких використано поняття категорій простору та часу, становлять біля 8% від усіх, що подані у збірці (приблизно порівно для часу і простору). Зазначимо, що при аналізі використано тематичний поділ

фразеологічних одиниць автора збірки. При цьому одиниць, які безпосередньо вербалізують поняття категорій простору і часу, надзвичайно мало. Стосовно простору це: 'близько' – *Як штихом докинуть (близько так)* (Номис 1993: 349); 'будь-де' – *Як Бог дасть, то и в окно подасть* (Номис 1993: 39); *Кому Господь має що дати, то дасть и в хаті* (Номис 1993: 39); *Як Бог дасть, то й тут завдасть* (Номис 1993: 39); 'далеко' – *Далеко, як оком сягнеш* (Номис 1993: 349); *У ржі, на межі, на кривій березі* (Номис 1993: 349); *Судою-тудою поза вколицею* (Номис 1993: 349); *Из Черепівки та на Нову греблю* (Номис 1993: 349); *Де Рим, де Крим* (Номис 1993: 349); *Де Крим, де Рим, а де попова груша!* (Номис 1993: 350); 'далекувато' – *Як на воловий рик* (міра даліні) (Номис 1993: 349); 'довгий' – *Миля козацька (довга)* (Номис 1993: 349); 'нікуди' – *Без Бога ні до порога* (Номис 1993: 39); 'відносні просторові координати' – *У Ляхів – пани, на Москві – ребьята, а у нас – брати* (Номис 1993: 76); 'широкий' – *Як Решетилівська толока (про що широке)* (Номис 1993: 350) тощо.

Стосовно часу це: 'давно минуле' – *Бере живий жаль, як згадаєш старовину* (Номис 1993: 70); 'дуже давно' – *Адамови літа з починку світа* (Номис 1993: 69); *За рижого бога, за перістих людей (дуже давно)* (Номис 1993: 316); *За царя Горошка* (Номис 1993: 316); *За короля Горошка, коли людей було трошки* (Номис 1993: 316); *За царя Гороха, як було людей троха* (Номис 1993: 316); *То ще тоді діялося, як шкуряні гроші на світі були* (Номис 1993: 316); *За царя Томка, як була земля тонка* (Номис 1993: 316); 'запізно' – *Пришов пізно, аж завізно – прийшов рано, так не дано* (Номис 1993: 118); *Прийшов по хвилі, – вже миски помили* (Номис 1993: 118); *Політиало батьку к смерті* (Номис 1993: 118); 'колись' – *Не тепер, так в четвер* (Номис 1993: 239); 'минуле і теперішнє' – *Так за батьків було (або: Так батьки жили), так и нам треба* (Номис 1993: 70); *Як жили наші діди, то не було ім зовсім біди: бувало глек варенухи наберуть, та сидючи пють, та як ті мухи гудуть; а як нам прийшлося, жити довелося – усе лихо докупи сплелося* (Номис 1993: 70); 'ніколи' – *Мабуть москаль¹ тоді красти перестане, як чорт молицьця Богу стане* (Номис 1993: 77); *Москаль тоді правду скаже, як чорт молицьця стане*

1 Словник української мови (СУМ 1970–80) подає такі значення слова москаль: Москаль, я, *чол.*, заст. **1. Вояк, солдат** [...] **2. Росіянин** [...] Виданий у 1907–1909 роках словник за редакцією Б. Грінченка (СЛОВАРЬ) подає такі тлумачення: Москаль, *-ля*, м. **1) Великороссь** [...] **2) Солдат** [...] **3) Сорть льна, сьмя котораго не вылушчивается само собой** [...] **4) Сорть чесноку** [...]. **5) Насѣк. Purghecoris apterus** [...] Ум. москалик, москаличок, москальчик [...] У якому значенні про людину це слово вжито у пареміях збірки М. Номиса встановити неможливо через їх небагатослівність.

(Номис 1993: 77); *Тогді він буде багатий, як пес – рогатий* (Номис 1993: 105); *Тогді будеш мати, як старий чорт візьмеця помірати* (Номис 1993: 233); *Як у куреці зуби виростуть* (Номис 1993: 261); *Як рак свисне* (Номис 1993: 262); *На Юрія, як рак свисне* (Номис 1993: 262); *На Юрія о цій порі, як рак свисне на оборі* (Номис 1993: 262); позначення дати події – *Кумицьця (гулять 29 и 30 Червця: 29 парубки и дівчата, а 30 чоловіки и жінки)* (Номис 1993: 61); позначення часу настання однієї події настанням іншої, яке невідомо коли буде – *Як буде місяць чернець, то буде й світу кінець* (Номис 1993: 56); *Як ся зійде Стрий и Ломець (ріки), то буде світу кінець* (Номис 1993: 56); відносний часовий проміжок – *Од леду до леду (весна, літо, осінь)* (Номис 1993: 64); 'тривало' – *Багато води до моря уплине* (Номис 1993: 269); позначення часового проміжку історичною персоною – *За старого Хмеля (Богдана Хмельницького) людей було жменя* (Номис 1993: 69); *За царя Саса (Августа Саксонського) наїлись люде хліба й м'яса; а як настав Понятовський, то все й пішло почортовський* (Номис 1993: 70); *За царя Саса, тогді добре було: їж хліб, хоч роспережи паса* (Номис 1993: 70); *За старого Саса, як було багато хліба й м'яса* (Номис 1993: 70); *За царя Саса, як носили пироги за пасом* (Номис 1993: 70); *За короля Саса їж хліб та розв'язуй паса* (Номис 1993: 70); позначення відносної дати релігійним святом – *А де ви тоді були, як Ісус Христос на Йордані хрестивсь?* (Номис 1993: 49); *На Сорок Святих школяр несе вчителєві сорок бубликів (або: книшів и д)* (Номис 1993: 57); *З Сорока Святих сорок морозів буде* (Номис 1993: 57); *На Теплаго Олекси (17 Березіля) шука риба лід хвостом розбиває* (Номис 1993: 57); *На Благовіщення (25-го Березіля) й птиця гнізда не в'є* (Номис 1993: 57); *Який день на Благовіщення, такий на Великдень* (Номис 1993: 57); *Середохресна неділя; Хрестці (печуть и їдять хрести, а один ховають, поки пшеницю сіять)* (Номис 1993: 58); *На Похвалу сорока яйцем похвалиця* (Номис 1993: 58); *На Похвалу птиця похвалиця первим яєчком* (Номис 1993: 58); *Чистий четвер (на Білому тижні; вранці купаюця)* (Номис 1993: 58); *К Великодню сорочка хоч лихенька, аби біленька, а к Різду хоч сирова, аби нова* (Номис 1993: 58); *На Великдень на радість стріляють* (Номис 1993: 58); *От пробі – Великдень! а він зовсім не великий* (Номис 1993: 58); *Коли на Мартина (14-го Квітня) буде хороша година, то буде хороше на людей и на урожай* (Номис 1993: 58); *Святий Юрій (23-го Квітня) по полю ходить, хліб-жито родить* (Номис 1993: 58); *На Юр'я ворона у житі сховаєця* (Номис 1993: 59); *На Юра сховаєця у житі кура* (Номис 1993: 59); *Як піде дощ на Юр'я, то буде хліб и в дурня* (Номис 1993: 59); *На Юрія сіна кинь, та й вилка закинь* (Номис

1993: 59); *На Юр'я повинна бути пашиа и в дурня* (Номис 1993: 59); *У дурня сіна стане до Юр'я, а у розумного до Миколи* (Номис 1993: 59); *Коли на Громницю півень не нап'єсця водиці, то на Юр'ю віл не наісцяя травиці* (Номис 1993: 59); *На Св Марка (25-го Квітня) ранній овес, а пізня татарка (арнаутка)* (Номис 1993: 59); *На Гліба-Бориса (2-го Травня) до хліба берися* (Номис 1993: 59); *Симона Зилога (10-го Травня; зілля збирають)* (Номис 1993: 60); *Петрівка – переднівок* (Номис 1993: 60); *Петрівка на хліб катівка* (Номис 1993: 60); *Хліб на Петрівку оцажай* (Номис 1993: 60); *Петро, коли буде тепло?* (Номис 1993: 60); *Як на Маркрини (19 Липця) буде дощ, то осінь буде мокра* (Номис 1993: 61); *Як прийде Илля, так наробить у полі гнилля* (Номис 1993: 61); *На Гліба й Бориса (24-го Липця) за хліб не берися* (Номис 1993: 61); *На Семена-Юди (1-го Вресня) боісця кінь груди* (Номис 1993: 61); *Пройшла уже й Покрова – заревла дівка, як корова* (Номис 1993: 62); *Покрова всю землю листом покрива* (Номис 1993: 62); *На Св Луки (певно 18-го Паздерника) нема хліба, а ні муки* (Номис 1993: 62); *На Яндрія (30-го Листопаду) вложи руку в засув* (Номис 1993: 62); *На Ганни – зачатія (9-го Грудня) починають бджоли мед істи* (Номис 1993: 63); *На Богоявленський празник стріляють – очищенів од гріх миру извісцяють* (Номис 1993: 63); *На Петра Вериги (16-го Січня) розбиваюця криги* (Номис 1993: 63); *На Стрітення зіма з літом пострічаюця* (Номис 1993: 63); *На Обрiтення (24-го Лютого) обертаюця птиці до гнізда, хлібороби до плугів* (Номис 1993: 63); позначення відносного часового проміжку релігійним святом – *На благовіснiм тижні вдовин плуг* (Номис 1993: 57); *Догодуй бджолу до Йвана (Верхопечерника, 19-го Квітня), то наряде тебе, як пана* (Номис 1993: 58); *Коли закує (зозуля) до Юр'я на голе дерево, то буде голодне літо; а як на лист, то буде поліття* (Номис 1993: 59); *До Юр'я догодуй скотину, та й вила закинй* (Номис 1993: 59); *До Юр'я сіна и в дурня, а на Миколу подавай та й вила поховай* (Номис 1993: 59); *У дурня до Юр'я, у розумного далі* (Номис 1993: 59); *До Юр'я б'ють дурня, а по Юр'ю б'ють и розумного* (Номис 1993: 59); *До Миколи ніколи не сій гречки, не стрижи овечки* (Номис 1993: 60); *До весняного Миколи не можна купацьця, бо з чоловіка верба виросте* (Номис 1993: 60); *До Духа не кидайся кожуха* (Номис 1993: 60); *По святім Дусі та все в кожусі* (Номис 1993: 60); *Після Йвана (Купала) не треба жупана* (Номис 1993: 60); *Коли до Йвана просо буде з ложку, то буде й в ложку* (Номис 1993: 60); *По Петру, то й по теплу* (Номис 1993: 61); *Бабське літо до Петра тільки* (Номис 1993: 61); *До Илли хмари ходять за вітром, а з Илли проти вітру* (Номис 1993: 61); *Після Илли нехай рій сидить на гіллі* (Номис 1993: 61);

До Илли гарні рої, а послі Илли – хоч плюнь на її (Номис 1993: 61); *До Спасівки мухи на пана роблять, а в Спасівку на себе* (Номис 1993: 61); *Од спаса та й рукавиці до паса* (Номис 1993: 61); *Хто сіє по Покрові, той не має що дати корові* (Номис 1993: 61); *До Дмитра (26-го Паздерника) дівка хитра* (Номис 1993: 62); *У Пилипівку день до обіда* (Номис 1993: 62); *Не к Різдву йде, а к Великодню: уночі тріщить, а вдень плющить* (Номис 1993: 63); *В Великім пості не ходи в гості* (Номис 1993: 63); *Пішло уже мені з Петрового дня* (Номис 1993: 130) тощо.

До 95% паремій з поняттями категорій простору та часу використовують їх опосередковано для позначення понять інших категорій. Наприклад, для простору це: *багато* – *И курці носом нігде клонуть* (Номис 1993: 347); *безмежність простору* – *Нема тії драбини, щоб до Неба достала* (Номис 1993: 56); *Як небесна височина, так морська глибина* (Номис 1993: 56); *біда* – *Хоч и до Кракова – скрізь біда однакова* (Номис 1993: 133); *Од Чакова до Кракова – всюди біда однакова* (Номис 1993: 133); *шкідливість горілки* – *Де Біг церкву ставить, там дідько коршму* (Номис 1993: 517); *догляд, дбання* – *Далеко сховавши, ближче найдеш* (Номис 1993: 439); *Далеко лежало, мало боліло* (Номис 1993: 444); *Не близько лежить, мало болить* (Номис 1993: 444); *Близько лежить, живіт болить* (Номис 1993: 444); *духовність* – *Від серця до неба шлях не треба* (Номис 1993: 42); *Від серця до Бога навпростець дорога* (Номис 1993: 42); *Гріх по дорозі біг, та до нас пліг* (Номис 1993: 43); *історичні події* – *Мазепа в Полтаві подавивсь галушкою* (Номис 1993: 62); *Славний козак Максим Залізняк – славнішєє Запоріжжєя* (Номис 1993: 70); *ліхо* – *Туди не підскачии, туди не провалисся* (Номис 1993: 125); *До Бога не підскачии, в землю не пробтєсся* (Номис 1993: 126); *Туди високо, туди глибоко* (Номис 1993: 126); *Хоч и в прірву! – йди* (Номис 1993: 127); *лінивство* – *Вибіраецця, як за море стріляти* (Номис 1993: 484); *Вибіраецця, як чайка за море* (Номис 1993: 485); *За море по зілля пішов* (Номис 1993: 485); *людські відносини* – *Не нашого села прихожане* (Номис 1993: 419); *То люде не нашої й хати* (Номис 1993: 419); *Не нашого поля ягода* (Номис 1993: 419); *Мені так між ворогами, як тій криниці між дорогами* (Номис 1993: 421); *Не копай другому ями, бо сам упадеш* (Номис 1993: 425); *Хто під ким яму копає, то в ню впадає* (Номис 1993: 425); *невдача* – *Попав пальцем в небо!* (Номис 1993: 116); *Не тикай пальця в небо* (Номис 1993: 117); *Добувся, як Швед під Полтавою* (Номис 1993: 117); *Йшов, йшов дорогою, та и в яму впав; любив, любив хорошую, та й плюгаву взяв* (Номис 1993: 118); *однаковість*

– *Сліпий невидючого водив, та обидва в яму повпадали* (Номис 1993: 357); *Против ставу гребля* (Номис 1993: 360); *Скільки не літай, а все прийдеця на землю падать* (Номис 1993: 360); *Ті ж гості, та в ту хату* (Номис 1993: 360); *Самії тії гості та й до хати йдуть* (Номис 1993: 361); *Той же гость та в тую хату* (Номис 1993: 361); *На одній сіножаті и віл пасеця, и бузько жаби ловить* (Номис 1993: 361); *одруження – Хоч не силна, аби двір закрасила* (Номис 1993: 385); *Хоч далеко, та дихати легко* (Номис 1993: 394); *Близько, та ходить слизько – далеко, та ходить легко* (Номис 1993: 395); *Хоч сова, аби з другого села* (Номис 1993: 395); *‘погано’ – Ні в кут, ні в двері* (Номис 1993: 346); *Ні в тин, ні в ворота (ні куди не годен)* (Номис 1993: 346); *Ні до ліса, ні до біса* (Номис 1993: 346); *Ні до села, ні до города – той же вжиток* (Номис 1993: 346); *Ні к селу, ні к городу* (Номис 1993: 346); *Ні до села, ні до міста* (Номис 1993: 346); *Ні сюди, ні туди* (Номис 1993: 346); *про подорожуючих – Хто простує, той дома не ночує* (Номис 1993: 502); *Хто кругу не боіця, той далі становиця; а хто навпрошки, той чортам роги править* (Номис 1993: 502); *Хто кружає, той дома спать лягає, а хто простує кругом іздить* (Номис 1993: 502); *Язык и до Кракова доведе* (Номис 1993: 502); *Язык Києва доведе* (Номис 1993: 503); *Язык до Києва доводить* (Номис 1993: 503); *‘рися характеру’ – Баба сім миль зза пекла (така зла)* (Номис 1993: 47); *Баба з пекла родом* (Номис 1993: 47); *‘роздуми’ – Де не можна перескочити, то треба перелізти* (Номис 1993: 275); *Де не перескочиш, там підлізь* (Номис 1993: 276); *Наперед не виривайся, ззаду не зоставайся, середини держися* (Номис 1993: 276); *З сокирою не лізь туду, де пила не була* (Номис 1993: 278); *Лови рибку, де лопух є* (Номис 1993: 278); *Туди гладь, куди шерсть лежить* (Номис 1993: 278); *Курка кудахче в однім місці, а яйця кладе вь другім* (Номис 1993: 278); *Не виводи вовка з ліса* (Номис 1993: 278); *‘сила в чому’ – Ні в тім річ, що в хаті піч: то біда, як нема!* (Номис 1993: 330); *Не то кінь, що в болото увезе, а то, що з болота вивезе* (Номис 1993: 330); *Лучче синиця в жмені, ніж журавель в небі* (Номис 1993: 330); *характеристика особи – Посади свиню за стіл, вона й ноги на стіл* (Номис 1993: 157); *Пусти пса під стіл, а він дереця на стіл* (Номис 1993: 159); *Куда вітер, туди й він* (Номис 1993: 159); *Вертиця як оюн в ополонці* (Номис 1993: 169); *‘нісенітниця’ – У городі бузина, а в Києві дядько* (Номис 1993: 570); *‘характеристика смаку’ – Аж Киев видно* (Номис 1993: 543); *Аж Москва видно* (Номис 1993: 543); *‘характеристика співу’ – Як заспіває, то наче у Печерському самий білший дзвін* (Номис 1993: 544); *З таким голосом під Білоусом вовк корову драв* (Номис 1993: 545) та багато інших.

Такий стан речей можна, мабуть, пояснити тим, що, з одного боку, поняття категорій простору та часу «щонайтісніше» пов'язані з життям людини протягом всього його часу і тому найзрозуміліші до сприйняття. Це дозволяє складніші і абстрактніші поняття легко пояснити саме ними. З іншого боку, тоді і перед тим, коли видавали збірку, ставлення до простору і часу було зовсім іншим, менш динамічним, а орієнтирами були: у просторі те, що бачило око чи розказали оточуючі, а у часі – природні явища (день – ніч, весна – літо – осінь – зима) та церковні свята.

Література

- БЛИЗНЮК, Олена, 2007: Концепти життя і смерть крізь призму української та італійської ментальності. *Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова*. Серія 9. Сучасні тенденції розвитку мов. 183–187.
- БОГУЦЬКИЙ, Вадим, 2009: Міфогенна топіка як джерело просторових номінацій: когнітивно-аксіологічний аспект. *Studia Linguistica*. Вип. 3. 20–27.
- ГОЛІ-ОГЛУ, Тамара, 2007: Час і простір у східнослов'янській концептуальній картині світу та їх відображення в ритуальному дискурсі. *Лінгвістичні студії*. Вип. 15. 436–440.
- КОБИЛКО, Наталя, 2014: Міфологема «дорога» в українському фольклорі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. №9. 15–17.
- НОМИС, Матвій, 1993: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- НОМИС, Матвій, 2004: *Українські приказки, прислів'я і таке інше*. Київ: Либідь.
- СЛОВАРЬ = *Словарь української мови (Slovar' ukrajins'koji movu)*. Упорядкував Борис Грінченко. Адреса сайту: <http://hrinchenko.com>.
- СЛУХАЙ, Наталія, 2003: Відображення уявлень про міфопоетичний хронотоп у східнослов'янському мовно-концептуальному просторі. *Слов'янський вісник Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету*: Серія «Філологічні науки». Вип. 3. 13–17.
- СУМ 1970–80 = *Словник української мови (Slovnuk ukrajins'koji movu)*. Адреса сайту: <http://sum.in.ua/> (28.05.15).
- ТИЩЕНКО, Олег, 2001: Обрядова семантика слов'янських мов у зіставно-типологічному аспекті: Автореф. дис... д-ра філол. н.: 10.02.15. Київ: Київський нац. ун-т імені Т. Шевченка.

Олег Федосов

Глагол *вступить* во фразеологическом времени и пространстве

*Абрам (гордо): «Сара, я вступил в партию!»
Сара: «Ой, Абрамчик! Вечно ты куда-то вступаешь!»
Вчера в дерьмо, сегодня – в партию».*

Наше исследование посвящено коллокациям с русским глаголом *вступить* (*вступать*). При этом коллокации современного русского языка с одним, «произвольно» выбранным глагольным компонентом будут интересовать нас прежде всего в той мере, в какой они позволят сформулировать некоторые общие проблемы, касающиеся коллокаций вообще.

Глагол *вступить/вступать* является одним из самых активных коллокаторов современного русского языка. Устойчивые словосочетания с участием этого глагола, коллокации, которые мы вслед за многими учеными (см. напр. Баранов-Добровольский 2008: 67) можем считать слабоидиоматичными фразеологизмами, часто несут в себе стандартные временные смыслы ‘начала’, возникновения какого-нибудь действия: *вступить в войну / вступить в бой* (начать воевать/биться) / *вступить в спор* (начать спорить) / *вступить в разговор* (начать разговаривать) / *вступить во владение чем-нибудь* (стать владельцем) и т.д. Вместе с тем ясно, что темпоральное значение этого глагола-коллокатора, имеющего древние корни и общеславянские параллели, является производным от исходного значения локального: ‘войти / въехать куда-л.’ (БТС 2004: 162). В настоящей статье на материале НКРЯ (ruscorpora.ru) мы попытаемся проследить за частными случаями выбора коллокатора (глагола) в процессе узуализации коллокаций, и задуматься над вопросом, в какой степени семантика коллокатора (темпорально-локальная) влияет на эти процессы.

Коллокации (несвободные, устойчивые словосочетания) в современной лингвистике принято рассматривать как слабоидиоматичные фразеологизмы, в которых семантически главный компонент (база) употреблен в своем прямом значении, а сочетаемость со вспомогательным компонентом

(коллокатором) хотя и задается в терминах семантического класса, но выбор конкретного слова-коллокатора предопределяется узусом.

Таким образом, считается, что выбор коллокатора определяется базой, а выбор базы зависит преимущественно от коммуникативного намерения говорящего. Для русского языка это обычно иллюстрируется такими выражениями, как: проливной [коллокатор] *дождь* [база], *принимать* [коллокатор] *решение* [база], *зерно* [коллокатор] *истины* [база], *ставить под* [коллокатор] *сомнение* [база], *топорная* [коллокатор] *работа* [база], *трескучий* [коллокатор] *мороз* [база].

Здесь необходимо сделать замечание по поводу того, как нами понимается рабочий термин «несвободное» или «устойчивое словосочетание». Отличие «устойчивого словосочетания» от т.н. «свободного словосочетания» не всегда просто установить, особенно если учесть и имеющееся в современной лексикологии мнение (многократно высказанное, например, пражским лингвистом Ф.Чермаком), что полностью свободных словосочетаний в языке нет и быть не может. Сторонники данного подхода исходят из того, что законы синтагматики и парадигматики лексикона предполагают: если две лексемы данного языка вообще способны вступать в контакт (т.е. создавать приемлемое для данного языка сочетание слов), то эти элементы лексикона взаимно компатибельны, а значит, и созданное ими сочетание не может считаться полностью «свободным».

Значение слова свободный здесь соответствует словарному толкованию: ‘не стесненный запретами; не ограниченный строго определенными нормами, правилами, формами’ (БТС 2004: 1161).

Если же законы (правила, нормы) синтагматики и парадигматики лексикона всегда ограничивают (стесняют) слово в выборе коллокационного партнера (**писать суп* и **варить письмо* иллюстрирует неприемлемость партнерства), то полной свободы сочетаемости, конечно же, быть не может. Менее радикальный подход к пониманию свободы или устойчивости словосочетаний представлен, например, в работах А.Н. Баранова и Д.О. Добровольского, где выделяются прежде всего структурный (ограничения на трансформируемость, дефектность парадигмы и пр.) и узуальный («социальный») аспекты устойчивости:

Узуальный аспект устойчивости проявляется в регулярном воспроизводстве некоторого словосочетания носителями языка. Структурный аспект устойчивости не является обязательным, но структурные

факторы усиливают устойчивость в сочетании с первичной узуализацией. (Баранов-Добровольский 2008: 51)

Авторы также высказывают следующее мнение:

По-видимому, в рамках лингвистики невозможно с определенностью выявить истинные причины формирования устойчивых оборотов. Чаще всего причины устойчивости носят экстралингвистический характер. (Там же)

В. Н. Телия, посвятившая много работ проблематике коллокаций, считала, что феномен связанного значения остается «семантической загадкой», а сама эта категория нуждается «если не в полном пересмотре, то по крайней мере – в развенчании ряда лингвистических мифов» (Телия 1995: 25).

Проблему выяснения онтологического статуса коллокаций (основанных именно на факте связанного значения), выяснения того, что именно «связывает» это значение в «слабоидиоматичные фразеологизмы», В.Н. Телия видела в трех ракурсах:

исторически сложившийся узус воспроизведения рядом определенных слов, внутрисистемные закономерности **развития значения** или **знание** носителей языка о **свойствах** обозначаемых им внеязыковых объектов. (Там же – выделено нами: О.Ф.)

Иначе говоря, если А.Пушкин в «Пиковой даме» вместо современной коллокации *возлагать надежды* мог написать *полагать надежду* (и это очевидно совсем не коробило слух его современников) – то речь здесь идет о сдвиге узуса. Если в коллокации *зерно истины* у коллокатора *зерно* предметно-конкретное значение ‘семя злаков, растений’ со временем развивается в абстрактное значение ‘исходное начало, ядро чего-либо’ (БТС 2004: 364), то речь идет о семантической деривации, а если носителю русского языка сказать, что это *топорная работа*, то его энциклопедические знания о внеязыковых свойствах артефакта топор позволят ему догадаться, что речь идет о грубой, неискusstvenной работе, а *топорная шутка* – это неделикатная, грубая шутка (БТС 2004:1332) и т.д.

Со времени написания В.Н.Телия цитированной работы прошло ровно 20 лет, и как мы хорошо знаем, именно эти 20 лет стали периодом стремительного развития корпусной лингвистики в мире вообще и в славянских странах в частности. Изучению коллокаций разного типа по данным корпусов посвящена уже масса отдельных работ и целых проектов в славянских и неславянских странах. Однако, подчас кажется, что во

фразеологическом времени и пространстве этот воз и ныне там, как гласит крылатое выражение из басни А.Крылова.

Наше мнение о состоянии изученности коллокаций мы можем проиллюстрировать в некой полемике с авторами Словаря глагольной сочетаемости непредметных имен русского языка (О. Л. Бирюк, В. Ю. Гусев, Е. Ю. Калинина). На сайте <http://dict.ruslang.ru/> размещены экспериментальные словари, созданные на основе Национального корпуса русского языка с участием сотрудников Отдела корпусной лингвистики и лингвистической поэтики Института русского языка им. В. В. Виноградова РАН.

В Инструкции по пользованию словарем глагольной сочетаемости непредметных имен мы читаем:

Прежде, чем мы перейдем к описанию структуры и функций словаря, следует сделать несколько вводных замечаний о характере сочетаемости в языке. Сочетания языковых элементов (в том числе, глаголов с существительными) могут принадлежать к одному из трех основных типов в зависимости от того, насколько жестко связаны между собой элементы словосочетания. Сочетания, где ключевое слово потенциально может сочетаться с любым словом той или иной части речи, принадлежат к типу свободных сочетаний. Например, глагол *купить* потенциально способен сочетаться с любым существительным – *купить*, грубо говоря, можно все, начиная от очевидных артефактов (одежды, мебели, техники) и заканчивая абстрактными сущностями, такими, как *любовь* или *вдохновение*. (<http://dict.ruslang.ru/>)

Простая языковая интуиция нам подскажет, что приведенное в Инструкции утверждение не всегда соответствует действительности. Например, вряд ли кто из носителей русского языка скажет: **купить насморк / геморрой / рак печени* и т.д. Данные НКРЯ это подтверждают: на запрос «*купить* на расстоянии 1 от *геморрой*» корпус сообщает: *По этому запросу ничего не найдено*.

Но вот с другим глаголом (*нажить*) существительное *геморрой* прекрасно сочетается по крайней мере последние два века:

Если бы соразмерно его рвению давали ему награды, он, к изумлению своему, может быть, даже попал бы в статские советники; но выслужил он, как выражались остряки, его товарищи, пряжку в петлицу да *нажил геморрой* в поясицу. (Н. В. Гоголь. Шинель, 1842)

Мирного аптекаря, благополучно *нажившего геморрой* у своих бутылочек, обвинили в том, что он где-то когда-то зачем-то убил польского офицера и выходит он поэтому пособником большевиков. (И. Э. Бабель. Статьи в газете «Красный кавалерист», 1920)

Таким же образом и слово насморк имеет в русском языке постоянного партнера:

Хоробрых притворно удивлялся и расспрашивал, где она могла *схватить насморк*. [К. Г. Паустовский. Кара-Бугаз (1932)]

Далее в Инструкции авторы пишут:

На другом полюсе находятся фразеологизованные сочетания, идиомы – например слово «баклуши» сочетается только с глаголом *бить*, а глагол *наплакать* фактически встречается только с существительным кот («Денег – кот наплакал»). Между данными двумя крайними типами находится тип так называемых коллокаций, несвободных сочетаний, к идиомам не относящихся: с одной стороны, ключевое слово этих сочетаний может появляться в контексте разных языковых единиц, с другой стороны эти единицы, составляющие контекст ключевого слова, можно перечислить в виде закрытого списка. Рассмотрим существительное «пример»: оказывается, что данное существительное сочетается с ограниченным числом глаголов: так, говорят «брать пример», «давать пример», «показывать пример», но нельзя «демонстрировать пример», хотя глагол *демонстрировать* и синонимичен по смыслу глаголу *показывать*. Таким образом, сочетания со словом «пример» относятся к классу несвободных, но не могут считаться фразеологизмами (<http://dict.ruslang.ru/>).

И с этим утверждением можно поспорить: например, выражения *брать / взять пример с кого, чего; подавать / подать (показывать / показать) [хороший] пример; ставить / поставить в пример кого кому* с полным основанием – по нашему мнению – включены в словник большого Русско-чешского фразеологического словаря (Степанова 2007: 588). Основанием для этого нам видится очевидный факт, что, например, глагол *ставить* в своих обычных, стандартных значениях (см. БТС 2004: 1258) – а их от исходного прямого ‘1. придавать чему-л. стоячее положение’ до переносного ‘14. расценивать каким-н. образом’ у этого глагола немало (14!) – никак не предсказывает возможность идиоматической сочетаемости в массе таких общеизвестных фразеологизмов, как: *ставить во главу угла / на вид / под вопрос / под удар / на одну доску / знак равенства* и др.

Итак, на вид два простейших случая устойчивой сочетаемости (с глаголом *купить* и с существительным *пример*) ставят нас перед рядом неразрешенных вопросов.

Прежде чем проанализировать коллокации с глаголом *вступить*, рассмотрим случай с другим глаголом русского языка: это глагол *впадать /*

впасть. Он является достаточно типичным примером частотного коллокатора в русском языке. Базовая семантика этого глагола прозрачна и доступна для понимания любому носителю языка: мы могли бы назвать это некой «семантикой переосмысленной гравитации» корневого глагола *падать*.

В ряду однокоренных русских глаголов *падать* / *пасть* – *выпасть* – *запасть* – *перепасть* – *припасть* – *отпасть* – *упасть* ... (многие из них являются компонентами идиом: от *выпасть в осадок до яблоку негде упасть*) глагол *впасть* заинтересовал нас по следующей причине. В.В.Виноградов в одной из своих работ писал:

Глагол *впасть* характерен тем, что его прямое номинативное значение устарело и вышло из употребления (ср. древнерусск. *впасть в яму, ров и т.п.*). [...] Другое значение глагола *впасть*, также фразеологически связанное, но вместе с тем и **конструктивно обусловленное – полувспомогательное** (выделено нами – О.Ф.): ‘начать испытывать какое-нибудь состояние (тягостное, предосудительное)’ или ‘проявлять признаки чего-нибудь (расцениваемого отрицательно)’: *впасть в бешенство, в отчаяние, в сомнение, в грусть, в тоску, в бедность, в ничтожество, в ересь, в противоречие, в шарж, в крайность, в пошлый тон* и т.п. (Виноградов 1999: 859).

Основатель российской фразеологической науки не случайно закончил список коллокаций глагола *впасть* сокращением «и т.п.»: список коллокаций, как показывают данные НКРЯ, можно продолжить многими примерами. Ниже мы не будем приводить развернутые цитаты из корпуса, а выделим лишь обнаруженные в нем словосочетания с глаголом *впасть*. Оказалось, что русский язык допускал ранее и допускает сегодня (примеры датируются примерно с 1810-го по 2010-й год) и следующие выражения: *ВПАСТЬ в болезнь / долги / обморок / ярость / зависимость / немилость / в кому / раздражение / анабиоз / спячку / ошибку / забытьё / шок / столбняк / онемение / зверское состояние* и т.п.

Вот примеры достаточно неожиданной (очевидно, не-узуальной) сочетаемости:

Немец деньги свои употребляет на материал или товар, а русский на водку и другие удовольствия, отчего *впадает в долги* и кончает тем, что, пропивая вещи, теряет через это работу, или, как выражаются портные, давальцев. (Ф. М. Решетников. Где лучше?, 1868)

После первой бутылки водки он *впал в монолог* ... (Людмила Улицкая. Казус Кукоцкого, 2000)

... человечество *впало* в совершенно ложные *представления* о своём прошлом. (А. А. Зализняк)

Если выражение *впасть в долги* рядом с нормативным (с конца 18-го – по начало 20-го веков) выражением *войти в долги* сегодня уже никто не признает узуальным (современной нормой является коллокация *влезть / залезть в долги*), то оспаривать компетентность в выборе «базы» при «коллокаторе» писательницы Л. Улицкой и акад. А. А. Зализняка вряд ли кому придет в голову: эти сочетания нельзя считать устойчивыми, но они приемлемы и «не коробят» нашего слуха.

Значение глагола *впасть* в устойчивых фразеологических сочетаниях В. В. Виноградов охарактеризовал как полувспомогательное (см. выше). Если мы проанализируем приведенные выше списки «базовых компонентов» при данном глаголе-коллокаторе, то обнаружим, что списки этих, главным образом непредметных существительных не поддаются простой семантической классификации по какому-то определенному признаку. Отмеченные В. В. Виноградовым значения: ‘начать испытывать тягостное, предосудительное состояние’ (*впасть в бешенство*) или ‘проявлять признаки чего-нибудь, расцениваемого отрицательно’ (*впасть в пошлый тон*) явно не распространяются на большинство обнаруженных в НКРЯ примеров. Часть словосочетаний можно объединить признаком ‘болезнь / аномальное физическое или психическое состояние’: ВПАСТЬ *в болезнь / обморок / в кому / анабиоз / спячку / забытьё / шок / столбняк*, при этом трудно назвать подобные состояния «предосудительными». Типичные для выражения лексической функции Antipon выражения типа *тяжелое впечатление, тлетворное влияние* сильно отличаются по смыслу от наших коллокаций. Другая часть выражений вообще с трудом поддается какой-либо узкой семантической спецификации: ВПАСТЬ *в ярость / зависимость / немилость / онемение / зверское состояние ... монолог / представления ...* и т.п.

И список из работы В. В. Виноградова, и наш список из примеров НКРЯ, однако, не дает никаких оснований для вывода, насколько узуальны, устойчивы, частотны данные словосочетания, несмотря на то, что В. В. Виноградов пишет об их «фразеологически связанном» характере. Мы склонны скорее видеть в данных выражениях (оставив в стороне вопрос об их фразеологическом статусе) некую модель, где «базой» являются не входящие в нее существительные с достаточно «пестрой» семантикой, а сам глагол *впасть* с валентностью предложного аккузатива *во что*. В связи с этим под сомнение ставится его полувспомогательный (см. выше) характер. Надо заметить, что более или менее устойчивые словосочетания с глаголом *впасть* являются, естественно, лишь отдельным,

частным случаем глагольно-именных коллокаций русского языка. Тем не менее мы считаем, что вопрос о том, какой из членов данных коллокаций является в них «семантически опорным», весьма спорен: семантика глагола достаточно своеобразна, индивидуальна, и это дает основание считать, что именно глагол играет в данных коллокациях основную, активную, а не вспомогательную роль.

В качестве доказательства можно привести пример коллокации, употребление которой становится активным, очевидно, только в самом конце 20-го века (по данным НКРЯ с 1996-го года): *впасть в маразм*. Возможно, что на узуальность коллокации повлияла ассоциация с другим (уже словарно зафиксированным) нео-фразеологизмом: *маразм крепчал* (образованным как каламбурное обыгрывание штампа *мороз крепчал* – см. НРФ 2003: 55). Глагол *впасть* как бы «сам себе выбрал» нового партнера на основе уже существующей модели:

Так и я не говорила, что эта конкретная бабушка Медуницы *впала в маразм!* (форум, 2008)

Впавшие в маразм старухи не отличались особой прытью. (М. Елизаров. Библиотекарь, 2007)

Казалось бы, Путин, в отличие от *впавшего в маразм* Ельцина, не должен забывать, что в России, кроме двух его дочерей, есть еще дети. (А. Головенко. Джульетту гонят на панель // «Завтра», 2003.04.23)

И именно в этот момент Америка говорит о «Старой Европе» (читай, *впавшей в маразм*), и новой молодой Европе. (С. Лурье. Мир, который «строит» Джордж (2003) // «Спецназ России», 2003.03.15)

Нервно куря сигарету за сигаретой, 60-летний певец объяснял журналистам: «Нет, я не сбрендил и *не впал в маразм*. (Николай Климонтович. По ту сторону (1996) // «Коммерсантъ-Daily», 1996.01.20)

Таким образом, возникновение новых коллокаций в языке может быть мотивировано активностью существующей модели, основанной на свойствах глагола-коллокатора, а не «опорного» существительного-базы.

Глагол *вступить* / *вступить* во времени и в пространстве

Глагол *вступить* явно уступает глаголу *впасть* по степени «образности» и эмотивности внутренней формы. Считается, что коллокации с этим глаголом можно описать и в рамках теории лексических функций по И.А.Мельчуку:

Стандартные смыслы ‘начало’, ‘конец’, ‘каузация’, ‘ликвидация’ имеют точное соответствие среди лексических функций Incept, Fin, Caus, Liq, ср. *вступить в войну* (нач. Incept), *выходить из игры* (конч. Fin), *разжигать ненависть* (кауз. Caus), *убивать надежду* (ликв. Liq). Совпадение объясняется тем, что данные функции связаны с семантикой и поэтому выделяются и по определению лексических функций, и по определению стандартных смыслов. (Борисова 1990: 98)

Считается также, что коллокации с глаголом *вступать* несут в себе регулярные, повторяющиеся стандартные временные смыслы ‘начала’, возникновения какого-нибудь действия:

Вступить в бой (начать биться) / *вступить в спор* (начать спорить) / *вступить в разговор* (начать разговаривать) / *вступить в действие* (стать действующим) / *вступить во владение чем-нибудь* (стать владельцем, собственником чего-нибудь; официальное) / *вступить в права* (начать пользоваться каким-нибудь правом) / *вступить в конфликт* (начать спорить, враждовать) и т.п.

Из примеров видно, что семантика глагола *вступать* (выражение начала действия, начала процесса) не «стерта до неузнаваемости», как можно было бы судить по встречающимся иногда описаниям глагольного компонента как «опустошенного, стертого» и т.п.

При описании коллокаций принято также объединять некоторые из их в «триады»:

Существительные, сочетаясь с глаголами различных смысловых полей, входят в определенные лексико-семантические группы (фразеологические парадигмы), например: *бросить (сажать) в тюрьму – держать в тюрьме – выпустить из тюрьмы; приводить в состояние – находиться в состоянии – выводить из состояния* и т.п. (Дерибас 1979: 6).

В нашем случае это должна быть триада-парадигма *вступать в войну* (Incept) – *вести войну* (Dur) – *выйти из войны* (Fin).

Однако, такие схемы не дают ответа на вопрос, почему «за бортом» этих стройных триад остается слишком много не вписывающихся в них членов группы, коллокации которой строятся на основе той же «базы»: *внушать надежду, выразить надежду, возлагать надежды, обманывать надежды, убивать надежду, оболгать надеждой, тешить надеждами себя* и др.

Напомним основной принцип выделения коллокаций во фразеологии. Например, в известном проекте Фразеография в Машинном фонде русского языка пишется:

В пакет «Устойчивые словосочетания» были отнесены фразеологизмы, в которых один компонент выбирается в ходе формирования речи на основе его свободного значения, а второй – в зависимости от выбора первого компонента. (Борисова 1990: 89)

По определению считается, что основным, базовым компонентом в глагольно-именных сочетаниях является существительное в своем свободном значении.

Рассмотрим следующие примеры из НКРЯ (здесь мы снова опустим развернутые цитаты): *вступить в войну / бой / сражение / битву / стычку / драку / потасовку*.

Первую в списке коллокацию можно считать основной для данной группы существительных (это подтверждает и ее самая высокая частотность в НКРЯ). По хронологии примеров можно судить о том, что эта коллокация употребима в русском языке по крайней мере последние 300 лет:

[...] каковое удобство было бы сему, нечаянным нападением возбужденному, воспрянув от сна, драться с готовым и, ничего имея в руках, войти в бой с вооруженным, – так удобно было, по моему мнению, России *вступить в войну* с силою шведскою. (архиепископ Феофан (Прокопович). Слово о состоявшемся между империею Российскою и короною Шведскою мире, 1722)

США *вступили в войну*, Буш решил внести свой вклад в военные усилия страны. (В. В. Шилов. Ванневар Буш (2004) // «Информационные технологии», 2004.11.29)

Очень близкое к нему значение имеет коллокация с тем же «базовым» существительным, но с другим глаголом:

Но если поляки станут защищать его, — сказал князь Иван Михайлович Воротынский, — тогда может завязаться драка; Польша вступится, и мы *вяжемся в войну*, не имея главы! (Ф. В. Булгарин. Димитрий Самозванец, 1830)

Первую мировую, практически выигранную, большевики сдали немцам, чтоб удержаться у власти. Позорный Брестский мир. – В первую Россия *вязалась* сама!!! (интернет-форум (2015): <http://www.nowaygazeta.ru/politics/68655.html>)

Как и при сравнении глаголов *вступить* и *впасть*, здесь можно отметить более сложный семантико-прагматический характер глагола *вязаться*

на фоне значения коллокатора *вступить*. Сравнение это нам нужно для иллюстрации факта, что глагол (в последнем примере: *ввязаться*) может самостоятельно замещать всю устойчивую коллокацию даже в случае контекстуального эллипсиса самого базового слова (здесь: *война*).

Носитель языка опирается не только на свое знание данной конкретной коллокации (*ввязаться в войну*), но и на активное владение целой моделью (заметим: существующей в русском языке, очевидно, уже на протяжении нескольких столетий), по которой строятся приемлемые и для современного русского языка словосочетания: *вступить // ввязаться в войну / бой / сражение / битву / стычку / драку / потасовку*. Сравним примеры, обратив внимание на хронологию:

Какое, например, побуждение заставило вас *вступить в драку* с младшим кондуктором? (А. И. Куприн. Путаница, 1897)

Это был, видимо, талант кошки, которая, прежде чем *вступить в драку*, меряется силой вопля. (Людмила Петрушевская. Незрелые ягоды крыжовника, 1998)

Лапотное, соломенное государство *ввязалось в драку* с врагом, законным в сталь ... (Максим Горький. Жизнь Клима Самгина. Часть 4, 1928–1935)

Выпью ящик водки, разругаюсь навсегда с каким-нибудь случайным собутыльником. *Ввяжусь в драку*, мне набьют рожу. В общем, всё наладится. (Вячеслав Солдатенко (Слава Сэ). Ева, 2010)

Естественно, коллокации этой модели могут существенно отличаться по степени своей употребимости, «обычности» для того или иного периода истории языка. Если для 19-го века было, очевидно, вполне приемлемо сказать:

Хоть вы и флигель-адъютант, а я простой офицер, тем не менее, я не сочту за честь *вступить* с вами *в потасовку*. (Е.А. Салиас. Аракчевский сынок, 1888)

То сегодня со словом *потасовка* «ввяжется» скорее глагол *ввязаться*:

Мне предстоит роль заводилы, а затем *в потасовку ввяжется* Рутер... (В. Скворцов. Сингапурский квартет, 2001)

При этом отметим, что по данным НКРЯ, например, для коллокаций *вступить в драку / ввязаться в драку* мы не обнаружили существенных частотных различий (21x vs. 27x).

В рамках настоящей работы мы не ставили перед собой задачу исчерпывающего описания всех аспектов возникновения и употребления

словосочетаний с глаголом *вступать / вступить*. Совершенно очевидно, что этот коллокатор способен создавать целые смысловые «ряды» более или менее устойчивых сочетаний, например: *вступать в прения / спор / обсуждение / дискуссию* vs. *вступать в разговор / беседу / диалог* vs. *вступать в соперничество / конфликт / противоречие* и т.п.

Наряду с коллокациями более общего значения этот глагол выбрали себе в партнеры многие словосочетания терминологического характера (напр., юридический язык): *вступить в силу / права / во владение / дело (на стороне истца) / брак / ... плодоношение / химическую реакцию* и т.п.

При этом данные НКРЯ позволяют зарегистрировать и массу таких словосочетаний, которые нельзя отнести к устойчивым, т.е. по определению это «свободные» словосочетания: *вступать в партию / ряды (ВТО) / вступает в трудоспособный возраст / вступает в предвыборный год / мы вступаем в новую стадию / вступать в сексуальный контакт / вступает в половую жизнь / вступать во взаимодействие* и т.п.

Но поскольку наша работа посвящена фразеологической сочетаемости, прежде чем сделать выводы, обратим внимание на следующий важный аспект подхода к проблемам коллокаций:

[...] устойчивая сочетаемость представляет собой весьма распространенное, но все же **отклонение от нормы** (выделено нами – О.Ф.), каковой мы считаем свободную семантически предсказуемую и семантически мотивированную сочетаемость. Но поскольку число устойчивых сочетаний достаточно велико (в настоящее время зарегистрировано более 10 тыс. словосочетаний, их общее число в русском литературном языке, видимо, достигает 25–30 тыс.), мы не можем рассматривать эту **аномалию** как беспричинную случайность. (Борисова 1990: 102)

Выводы, которые напрашиваются на основе ограниченного материала и фрагментарного анализа словосочетаний с глаголами *вступать/вступить* (и отчасти *впасть, ввязаться*), исходят из нашего убеждения, что разгадка тайн «феномена связанного значения» (см. выше – В.Н.Телия) весьма страдает от многочисленных попыток «навести порядок», отделить норму от аномалии и т.п. Сложнейший комплекс не только (а возможно, и не столько) семантических, но и прагматических и узуальных факторов создает то явление, которое мы называем устойчивой словосочетаемостью, и лишь частным случаем которого являются вербо-номинальные коллокации. Пока же мы не в состоянии ни «качественно», ни «количественно» оценить даже этот «частный случай». Действительно,

если постулировать для современного (литературного) русского языка наличие 45–50 тысяч глаголов, и предположить, что рядом с глаголами, неспособными вообще вступать в устойчивые коллокации, существуют и такие операторы-коллокаторы, каждый из которых «создает» минимум по 50 – 100 и более коллокаций (*брать/взять* – 66, *вызывать* – 78, *давать* – 154, *иметь* – 93, *испытывать* – 67 ... *проявлять* – 107 и т.д. – данные по словарю: Дерibas 1979), то и приведенные выше «цифры» о количестве ВСЕХ устойчивых словосочетаний русского языка кажутся весьма сомнительными. Мы убеждены, что во фразеологическом времени и пространстве проблемам изучения коллокаций должно уделяться многостороннее и пристальное внимание.

Источники и литература

- БАРАНОВ, Анатолий Н., ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий О., 2008: *Аспекты теории фразеологии*. Москва: Знак
- БОРИСОВА, Елена Г., 1990: Типология составляющих пакета «устойчивые словосочетания» (Принципы отбора компонентов пакета «устойчивые словосочетания»). *Фразеология в Машинном фонде русского языка*. Москва: Наука. 89–104.
- БТС 2004 = Кузнецов, С. А. (ред.): *Большой толковый словарь русского языка*. 2004. Санкт-Петербург: НОРИНТ.
- ВИНОГРАДОВ, Виктор В., 1999: *История слов*. Москва: РАН.
- ДЕРИБАС, Василий М., 1979: *Устойчивые глагольно-именные словосочетания русского языка*. Москва: ВЫСШАЯ ШКОЛА.
- НКРЯ = Национальный корпус русского языка. На сайте: <http://www.ruscorgo.ru/index.html>.
- НРФ 2003 = Мокиенко 2003 = Мокиенко, В.М.: *Новая русская фразеология*. 2003. Red. Gajdowa, K. Opole / Ополе: Университет Опольский.
- Словарь глагольной сочетаемости непредметных имен русского языка*. (О. Л. Бирюк, В. Ю. Гусев, Е. Ю. Калинина). На сайте: <http://dict.ruslang.ru/>.
- Степанова 2007 = Stěpanova, Ludmila: *Rusko-český frazeologický slovník*. 2007. Olomouc: UP.
- ТЕЛИЯ, Вероника Н., 1995: К проблеме связанного значения слова: гипотезы, факты, перспективы. *Язык – система. Язык – текст. Язык – способность*. ИРЯ РАН. Москва. 25–36.

Prostor in čas – kulturološko

Saša Babič

Prostor in čas v slovenskih kmetijskih napotilih

Samostojen del med paremiološkimi enotami predstavljajo t. i. vremenski pregovori. Gre za široko skupino stalnih stavčnih izrazov, katerih funkcija je usmerjanje človeka glede na predvideno napoved letine ali vremena v prihodnjem času. Ravno te paremiološke enote očitno pokažejo na to, da človek že od nekdaj želi nadzorovati naravo, v tem primeru vremenske pojave (Dundes 1989). S tem namenom je naravo opazoval v časovnih in prostorskih parametrih in na podlagi opazovanj ustvaril pravila, ki pa niso vedno zanesljiva. Ker je na življenje na kmetiji in v splošnem močno vplivalo vreme, je večina teh napotil neposredno ali posredno povezana z vremenskimi stanji in napovedmi.

Opredelitev kmetijskih napotil

Kmetijska napotila so paremiološke enote, ki oponašajo obliko pregovora in imajo funkcijo napovedovanja vremena ali pridelka v določenem prihodnjem obdobju glede na trenutno vremensko stanje oz. obnašanje živali ali glede na vremensko stanje oz. obnašanje živali na določen dan, zato so nasičena predvsem s časovnimi podatki, nekaj jih vsebuje tudi prostorske (Babič 2015: 63).

Vremenska napotila so nastajala s človekovim budnim opazovanjem in beleženjem vsakoletnega razvoja različnih vremenskih stanj in njihovih spremenj. Ta opažanja so preoblikovali v bolj poetično obliko s figurami, stalnim ritmom in rimo, tako so napotila dobila bolj zapomnljivo obliko, hkrati pa so v zaključeni stavčni obliki zaobjela napoved za prihodnji čas. Zaradi teh značilnosti so jih ljudje vedno konceptualno in jezikovno uvrščali med pregovore, tj. vremenske pregovore, saj gre za opazovanja, spoznanja in ne nazadnje modrosti več generacij v stalni obliki s stilnimi sredstvi, poudarjenim ritmom in rimo, formulativnost in govorno natančnost ter kažejo poseben, za pregovorne izraze značilen odnos do jezika (Užarevič 2012: 203), podobno kot pri pravih pregovorih.

Skozi zgodovino so se vremenska napotila ohranjala in prenašala preko kolarjev, pratik, deloma tudi ustno. Zaradi neznanega avtorstva in prenosa iz roda v rod kot ljudsko modrost te enote uvrščamo med slovstveno folkloro.

Delitev kmetijskih napotil¹

Strukturno kmetijska napotila lahko uvrščamo med pregovorne strukture: po zunanji stavčni zgradbi (poudarjena je rima) in figurativnosti (poosebitev, metonimija, metafora) posnemajo obliko pregovorov, vendar pa se njihova funkcija (sporočilnost in namen) močno razlikuje od pravih pregovorov, zato jih uvrščamo v samostojno podskupino pregovornih izrazov, tj. kmetijska napotila.

Alan Dundes (1984: 44) zavrača uvrščanje kmetijskih napotil med pregovore, saj jih označi kot »znakovne vraže« (angl. sign superstitions), katerih pomen je vezan konkretno in specifično na vreme in je posledično pomen dobeseden, hkrati pa je predvidevanje tako dolgoročno, da le stežka obvelja. Njegova uvrstitev kmetijskih napotil med vraže nima podrobnejše delitve, predstavlja le podskupino znotraj vraž (podobno kot zdravstvena napotila).

Galina E. Pavlova (1984) v svoji klasifikaciji uvrsti kmetijska napotila v skupino napovedi (rus. primety – sobstveno prognozy), in sicer v podskupino, vezano na naravo (rus. prirodnye), pri katerih poudarja, da so dejanja izvedena brez volje ali sodelovanja človeka. Tu pa je še nadaljnja delitev na naravne (rus. estetstvennye) in vražne (rus. suevernye) enote; prva skupina vsebuje zgolj akterje iz narave (npr. *Božič zelen – Velika noč bela*); druga pa preslikavo vpliva naravnega pojava na človeka ali človeka na naravni pojav (npr. *če ženske klepetajo, bo dež*)² – vendar te v slovenskem jeziku ne prevzemajo več strukture pregovorov (Pavlova 1984: 295, 296).

Wolfgang Mieder (1996) folklorne oblike, povezane z vremenom (opazovanjem in vplivanjem na vreme) poimenuje kot vremenske modrosti (angl. weather wisdom), in jih deli na: pregovore, vraže in znake (angl. proverbs, superstitions, and signs), kar jasno pokaže, da – v nasprotju z Dundesom – uvršča kmetijska napotila med pregovore.

Šabec (2007: 269) kmetijska napotila poimenuje kot »koledarske pregovore«, s čimer ravno tako kot Mieder uvrsti kmetijska napotila med pregovore, njihovo koledarskost pa terminologizira zaradi umeščenosti v razne kmetijske almanaha in koledarje kot vodila, kar posledično narekuje njihovo notranjo kronološko delitev: po dnevih, mesecih, letnih časih; glede na svetnike po koledarskem razporedu ter glede na razporeditev opravil v letu.

1 Primeri slovenskih kmetijskih napotil so iz arhiva pregovorov Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU.

2 Avtorica tega prispevka podaja primera iz slovenske slovstvene folklore (arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU).

Babič (2015) kmetijska napotila uvršča med pregovorne strukture, ki obstajajo vzporedno s pregovori, so jim podobni, vendar ne spadajo v isto skupino. Deli jih na:

1. kmetijska predvidevanja,
  - 1a) kmetijska navodila,
2. vremenska predvidevanja,
3. vremenska pravila (Babič 2015: 63–70).

1. Funkcija kmetijskih predvidevanj je predvsem predvidevanje pridelka glede na vreme v določenem času (vključujoč poljedelstvo in živinorejo):

*če na Vincenca sonce peče (sije), obilo vina v sode steče (vlije) (22. 1.);³
 o sv. Urbanu žito ni še dobljeno ne izgubljeno (19. 5.);
 dež na svetega Janeza glave, rad stori orehe piškave (29. 8.).*

V teh enotah je v ospredju pomen delovanja narave in vremena na življenje kmeta oz. ljudi, pokaže se odvisnost človeka od narave in vremenskih sprememb.

Znotraj te skupine je podskupina kmetijskih navodil, pri katerih je neposredno navodilo kmetu, kako mora ravnati, če želi imeti dobro letino oz. se primerno pripraviti za prihodnji čas:

*če misliš na otavo, moraš do sv. Petra pokositi seno (29. 6.);
 če je Aleš suhoparen in suh, si napravi za zimo topel kožuh (17. 7.);
 kdor po mali maši kosi, ta za pečjo suši (8. 8.);
 če je na Uršule lepo, še lene babe nastil dobe (21. 10.).*

Pri teh enotah je v ospredju kmet in njegovo delovanje znotraj koledarskega časa, pri čemer postane sama dejavnost pomemben dejavnik – kmet iz pasivnega lika postane aktivni dejavnik v pridelavi.

Kmetijskih navodil je sicer manj kot kmetijskih predvidevanj, kar jasno nakazuje na pomen zunanjih fizikalnih in bioloških dejavnikov na pridelek, pa vendar manjša skupina kmetijskih navodil pokaže, da je kljub milosti in nemilosti narave kmet pomemben akter v ustvarjanju pridelka.

2. Vremenska predvidevanja so paremiološke enote, ki napovedujejo na podlagi trenutnega vremena ali vremenskega stanja oz. v določenem času vreme v prihodnjem času:

³ Datumi v oklepajih označujejo koledarsko opredeljen dan, ki je dodeljen določenemu svetniku.

*če Anton z dežjem prihaja, se zemlja še dolgo napaja (17. 1.);
ako je Matevž vedren, bo lepa jesen (21. 9.);
ako na mrtvih dan dežuje, zamete zima pričakuje (1. 11.).*

Večina vremenskih predvidevanj so dolgoročne napovedi vremena, za katere uresničitev ni gotova, saj predvidevanj meteorološkega fizikalnega stanja ni mogoče napovedovati za toliko časa vnaprej. Hkrati pa ta predvidevanja večinoma upoštevajo fizikalne lastnosti in naravne zakone, npr. za poletne mesece ne bodo napovedovala snega in za zimske ne hude vročine.

Posamezna napotila lahko uvrstimo tako med kmetijska kot vremenska napotila, npr.

*če Gabrijela (marec) zmrzuje, slana več ne škoduje (27. 2.);
slana v aprilu je bolj nevarna kot poletna toča in suša soparna,*

ki ju lahko po leksikalnih prvinah uvrščamo med vremenska napotila, saj sta slana in toča meteorološko-fizikalni pojav, vendar pa se pomensko uvršča tudi med kmetijska napotila, saj je sporočilnost povezana z letino, ki ji npr. slana ali toča /ne/ škodujeta.

Pregovori z vremensko sestavino, ki ima metaforični pomen, pa niso nujno vedno vremenska predvidevanja. Razlika je očitna pri pregovoru *po vsakem dežju posije sonce*; če pregovor razumemo dobesedno, je to vremensko predvidevanje, ki obljublja lepše vreme; če pregovor vsebuje metaforični pomen, potem pomeni, da po slabih časih vedno pridejo tudi dobri časi. Enako tudi npr. *ena lastovica še ne prinese pomladi*. Pregovora s prenesenim pomenom sta tudi *zima in gospoda nič ne podarita*; *lepega vremena in sitega trebuha se človek nikoli ne naveliča*, vendar se navedena pregovora večkrat uporabljata kot komentar na družbeno stanje kot pa na vreme. Pregovori: *strela ne udari v koprivo*; *kdor seje veter, žanje vihar*; *po toči zvoniti je prepozno*; *če zelo grmi, bo malo dežja* so povsem metaforični, zato jih ne moremo uvrščati med vremenska predvidevanja.

Struktura kmetijskih napotil

Med vremenska napotila uvrščamo tista, ki imajo obliko pregovora, torej se v večini primerov rimajo, so stalni in imajo dvodelno strukturo. Navadno se ukvarjajo z vzrokom in učinkom situacije na prihodnost, zato jih veliko sledi vzorcu »če A, potem B«: prvi del, tj. A, vsebuje predhodnik, lahko se nanaša na predhodno vreme, ki je indikator za napovedano naslednje obdobje, drugi

del, tj. *B*, pa vsebuje posledico (Profantova 1997: 45, Mieder 2011: 451). Kmetijska napotila povzemajo splošno vremensko ali agrikulturno obdobje tako, da njegov začetek pripnejo na določen dan določenega svetnika in dodajo razumno napoved (Mieder 2011: 453).

Iz skupine kmetijskih napotil so izločene t. i. vremenske vraže:

če babe regljajo, bo dež;
če ima luna krancelj, bo naslednji dan dež;
ko je nebo rdeče, Miklavž piškote peče;
kjer se mavrica konča, leži zaklad;
ko hkrati dežuje in sije sonce, bo mavrica itd.

V kmetijskih napotilih je prevladujoč stilni postopek rima. S poimenovanjem dni po svetnikih in z opisom njihove dejavnosti oz. vpliva lahko govorimo tudi o posebitvi posameznih dni:

ako na Marjetin dan dežuje, orehov in lešnikov ni, seno pa se ne posuši
 (20. 7.);
Simon in Juda se s snegom prebudita (28. 10.);
če Martin listje obdrži, huda zima sledi (11. 11.).

Kategorija časa v kmetijskih napotilih⁴

Čas kot omejeno ali neomejeno trajanje je v kmetijskih napotilih ena najbolj opaznih kategorij: gledano strukturno, iz enega časovnega obdobja napovedujejo, kar bo sledilo v drugem/sledečem časovnem obdobju. V večini kmetijskih napotil se povezuje čas in fizikalno meteorološko stanje (dež, veter, sneg, jasnina itd.), pri čemer je predviden ustrezen meteorološki pojav za napoved vpliva vremena v določenem času na prihodnji čas in prostor (npr. poleti ne napovedujejo snega).

Čas v kmetijskih napotilih je označen z dnevom, posvečenim svetniku – redko z zaporednim dnevom v mesecu, s prazničnimi dnevi, z mesecem (s starim slovenskim ali sodobnim imenom) ali letnim časom:

po svetmu Servati ni mraza se bati (13. 5.);

⁴ Kategorijo časa in prostora v kmetijskih napotilih smo analizirali na izboru pregovorov iz arhivske zbirke Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU, in sicer iz zbirke Jožice Šerbela. Zbirka vsebuje 188 enot, razdeljenih po kronološkem kriteriju in z opredeljenim datumom; enote se ne ponavljajo. J. Šerbela je kmetijska napotila zbirala v letih 2010–2013 po spletu, časopisu in pratikah.

*kakršno bo vreme prvi dan, tak bo veliki srpan;
grom in blisk o zimskih kvatrih, huda zima bo pri vratih;
vreme vinotoka je aprilu za poroka.*

Izhodiščni časovni prostor je lahko

1. po svetniku poimenovan dan (redkeje datum) in napoveduje letino v prihodnjem času:

*ako je na sv. Neže dan oblačno, bo obilo graha (21. 1.);
na Sv. Barbare močno ivje, bo potem drugo leto sadja polno drivje (4. 12.);*

ali vreme v naslednjem, opredeljenem časovnem obdobju:

*dan: če je na Blaževo oblačno, bo na Jurjevo privlačno (3. 2.; 23. 4.);
praznični čas: če se Martinova gos po ledu plazi, o božiču navadno po
blatu gazi (11. 11.);*

meseč: kakršno je na Makarija vreme bilo, takšno v kimovcu bo (2. 1.);

letni čas: če Zofija zemlje ne poškropi, vreme poleti prida ni (15. 5.);

leto: kakršen veter vleče na sv. večer, tak vleče potem celo leto (24. 12.);

2. praznični dnevi in napovedujejo letino v prihodnjem času:

kadar v adventu jug hladi, drugo leto dosti sadja rodi;

ali vreme v naslednjem, opredeljenem časovnem obdobju:

praznične dni: božični dnevi zeleni, velikonočni sneženi;

letni čas: grom in blisk o zimskih kvatrih, huda zima bo pri vratih;

3. meseč in napoveduje letino v prihodnjem času:

*mrzel in moker mali srpan, trtnemu sadu je močno v bran;
sever, ki ta meseč vleče, obilo žita povleče (junij);⁵*

ali vreme v naslednjem, opredeljenem časovnem obdobju:

meseč: če prosinca ni snega, ga mali traven da;

letni čas: če se avgusta po gorah kadi, kupi si kožuh za zimske noči;

leto: ako se grudna bliska in grmi, drugo leto dosti vetrov;

5 Pri kmetijskih napotilih, kjer je uporabljena časovna opredelitev *na ta dan* ali *na ta meseč*, je problematična časovna opredelitev, saj moramo zaupati viru, ki kmetijsko napotilo navaja, kar pa ne pomeni, da je informacija zanesljiva. Zapisovalec ali urednik lahko po svojem občutku ali nepoznavanju kmetijske napotilo uvrsti v drug časovni okvir.

4. meteorološko ali biološko stanje:

Po božiču gre dan gori, sneg doli;
Lucija krajša dan (13. 12.);
Lenart zemljo zaklene (6. 11.).

V izboru pregovorov je največ vremenskih napotil po vzorcu »dan napoveduje vreme v določenem letnem času« (44 enot) in »mesec napoveduje vreme v enem od prihodnjih mesecev« (31 enot). Najbolj znani in številčno pogosti napovedni dnevi v kmetijskih napotilih so: svečnica (2. 2.), sv. Gregor (12. 3.), sv. Pankracij, Servacij, Bonifacij (12.–14. 5.), sv. Zofija (15. 5.), velika noč, sv. Martin, božič (božični čas oz. kvaterni tedni).

Vreme v določenem času ali letino lahko napove tudi obnašanje živali v določenem časovnem obdobju:

1. napoved letine glede na obnašanje živali:

če vidiš prosinca komarje igrati, je treba s senom varčno ravnati;

2. napoved vremena glede na obnašanje živali:

če prosinca zelo lisica laja, še huda zima nastaja;
če svečana mačka na soncu leži, v sušcu spet rada na peč pribeži;
če jagnjeta v sušcu na tratah nore, rada v aprilu v hlevu leže.

V obravnavani zbirki je bilo takih kmetijskih napotil 18, in sicer predvsem za mesce januar, februar in marec.

Drugačen časovni aspekt pri obravnavi kmetijskih napotil pa se pokaže pri obravnavi datumskih podatkov v kmetijskih napotilih: treba je biti še posebno previden, saj so se nekateri dnevi pomaknili z menjavo iz julijanskega⁶ koledarja v gregorijanskega za deset dni naprej.⁷ Tako je npr. *Gregorjevo* danes 12. marca, medtem ko je bil v starem, julijanskem koledarju 2. marca in je sovpadal s takratnim (koledarskim, verjetno tudi meteorološkim) začetkom pomladi. Ravno tako je z najbolj znano decembrsko vremensko svetnico Lucijo, ki je znana po tem, *da krati dan vsem ljudem*, pri čemer je mišljena kračina svetlega dela dneva. Nekdaj je godovala ravno ob času zimskega solsticija, z uvedbo gregorijanskega koledarja pa se je njen god prestavil za nekaj dni nazaj (Pavšek 2013: 57). Pankracij, Servacij in Bonifacij (12.–14. maj) so gotovo med najbolj znanimi »vremenskimi« godovniki. Njihovi godovi so bili nekoč 10 dni prej, z

6 V nekaterih pravoslavni verah je še vedno v uporabi.

7 Menjava koledarja je bila uradno izvedena 24. 2. 1582. (<http://www.bluewaterarts.com/calendar/NewInterGravissimas.htm>, 29. 6. 2015)

gregorijanskim koledarjem pa so se pojavili za prav toliko naprej, njihovemu premiku je sledila tudi vera o majskem mrazu in moči. Ti primeri jasno pokažejo, da določeni dnevi na ljudskem koledarju ne označujejo konkretnega datuma, temveč časovno obdobje okoli tega datuma (Pavšek 2013: 5).

Prostorska kategorija v kmetijskih napotilih

Prostor je redkeje izražena kategorija v kmetijskih napotilih. Prostorsko kategorijo na tem mestu razumemo dvojno: kot »del zemeljske površine glede na prisotnost česa, kak namen« (<http://www.fran.si/iskanje?FilteredDictionaryIds=130&View=1&Query=prostor>, 29. 6. 2015) ali kot geografsko točko/lokacijo posameznega pojava. To razumevanje pokaže na dva različna načina, ki ju zaznamo v kmetijskih napotilih in sta specifična za posamezno podskupino: v kmetijskih predvidevanjih splošno posredno in v vremenskih pravilih geografsko konkretno.

V kmetijskih predvidevanjih je prostor podan redko kot splošna opredelitev, npr. polje, ali pa zgolj posredno z navedbo opravil, pridelkov, akterjev (kmet, kmetica), ki nakazujejo delo na polju, ne pa z geografsko lokacijo:

če je v sušcu zemlja preveč pila, bo poleti manj dobila;

če je v dežju trte cvet, malo teče vina v klet;

če je Tiburcija polje zeleno, dobra bo letina, zrno jekleno (14. 4.).

Časovna kategorija je v teh napotilih še vedno prevladujoča in je pomensko-funkcijsko pomembnejša.

Konkretna lokacijska ali geografska določila so izražena predvsem v vremenskih predvidevanjih, ki so vezana na konkreten prostor:

od ljubljanskega okna je rit mokra (uporablja se v Polhovem Gradcu);

v Bohinju ima dež mlade.

Ta besedila so vezana na mikrolokacije s specifičnimi lastnostmi, kot je obkroženost s hribovji, bližina vod itd. Tovrstne strukture so vremenska pravila, saj temeljijo na večletnih, celo stoletnih opazovanjih prostora in pojavov in v večini primerov obveljajo. Izražajo splošno pravilo za meteorološko stanje, ki je pogosto na določeni lokaciji pod določenimi meteorološko-fizikalnimi pogoji. Tem vremenskim pravilom tudi meteorologi priznavajo nekaj vrednosti.

Pri teh strukturah umanjka časovna kategorija, saj je opis v celoti vezan na prostor in izrečen vsakič ob posameznem vremenskem pojavu.

Ne glede na izraženost prostorske kategorije pa je treba poudariti, da so kmetijska napotila vsekakor geografsko in časovno zamejena: sneg lahko napovedo zgolj ob času in v prostoru, kjer je sneženje v resnici v določenem letnem obdobju fizikalni pojav, in pričakovanje določenega poteka meteoroloških stanj je specifično za zaokrožen geografski prostor.

Sklep

Zaradi odvisnosti kmetovanja od narave in vremena so se ljudje zanašali na določene kazalce in časovne cikle, da bi lažje predvidevali potek delovnega leta. Cilj kmetijskih napotil je dati napotek, ki bi izboljšal pridelek ali deloma olajšal delo (npr. pri oceni, kdaj slana ne škoduje več, kaj pomeni zgodnje cvetenje dreves itd.). Zato je pri njih v ospredju predvsem spoznavna jezikovna funkcija (Jakobson 1989): besedilo nosi informacijo o vremenski napovedi ali napovedi pridelka. Te temeljijo na realnih naravnih in fizikalnih (meteoroloških) zakonitostih ali pa so vremenske vraže, povezane z željo po zmožnosti napovedovati vreme. Nekatera od teh besedil pa so neposredna navodila, kako naj kmet ravna.

Za vraže je značilno, da za njihovo vsebino ni nobene razlage, temeljijo na opazovanju. Toda ujemanje vremena z napovedjo vremenskega pregovora je po mnenju meteorologov dokazano naključna,⁸ saj na vremenske pojave vpliva več različnih (meteoroloških) pojavov, ki so nepredvidljivi.⁹ Pri kmetijskih napotilih namreč umanjka sodobni znanstveni pristop, temeljijo na opazovanju, kolektivnem znanju. Čeprav sodobni meteorološki instrumenti in sledilne naprave prednjačijo, se o njihovi vrednosti in pomenu še vedno mnogi sprašujejo. Pregovori v splošnem, še posebno kmetijska napotila, niso univerzalno veljavni, vendar pa njihova zavestne izjave vsebujejo modrost, resnice, v pogledu in poglede v metaforični, stalni in zapomnljivi obliki, ki je posredovana iz ene generacije v drugo (Mieder 2011: 450, 451).

V kmetijskih napotilih ima časovna kategorija pomembno vlogo in po leksikalnih prvinah močno prednjači pred prostorskimi kategorijami. Ubesedene časovne prvine so dnevi s poimenovanji po svetnikih, prazniki, meseci, letni čas. Čas je umeščen v letni koledarski krog, kar izpostavlja ciklično dojemanje časa in s tem ciklično ponavljanje. Vendar pa je dejstvo, da napovedi za

8 Po telefonu meteorolog Miha Demšar, 22. 3. 2011.

9 Še danes imajo vremenski pregovori veljavo pri nekaterih avtorjih v znanstvenih prispevkih, z argumentom, da so že toliko časa med ljudmi, da nekaj resnice mora biti v njih (prim. Šabec 2010).

vremenska stanja ali letino lahko obveljajo le ob upoštevanju tudi prostorske dimenzije. Ubeseđene prostorske prvine v kmetijskih napotilih se v kmetijskih predvidevanjih nanašajo na agrarni svet (polje, vinograd, zemlja itd.), pri vremenskih pravilih pa so podane tudi geografske določitve.

Aktualnost kmetijskih napotil je še vedno velika in zanimanje ljudi za vreme in želja po nadzorovanju narave se še vedno ni dosti spremenila: ljudje se še vedno zanimajo za vreme v prihodnjem času in ob napovedi meteorologov kaj hitro napoved podprejo s kmetijskim napotilom. Vsekakor so v slovenskem prostoru vremenska napotila trenutno aktualen, zanimiv in estetski dodatek ob vremenskih napovedih, ko televizijski voditelj/ica ob koncu ustaljene, znanstveno, meteorološko in tehnološko podprte napovedi doda še kmetijsko napotilo – ali kot podkrepitev napovedi ali pa zgolj kot zanimivost. V različnih revijah pa se ob menjavi letnega časa vedno znova pojavljajo članki, ki razpravljajo o tem, kakšno vreme nam napovedujejo kmetijska napotila glede na meteorološka stanja, ki so bila v preteklih dneh.

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2015: *Beseda ni konj. Estetska struktura slovenskih folklornih obrazcev*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- DUNDES, Alan, 1984: On Whether Weather 'Proverbs' Are Proverbs. *Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship* 1. 39–46.
- DUNDES, Alan, 1989: *Folklore Matters*. Knoxville, Tennessee: The University of Tennessee press.
- Inter Gravissimas*. URL: <http://www.bluewaterarts.com/calendar/NewInterGravissimas.htm>.
- JAKOBSON, Roman, 1989: *Lingvistični in drugi spisi*. Ljubljana: Škuc, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Koledar svetnikov*. URL: <http://svetniki.org/koledar-svetnikov/>.
- MIEDER, Wolfgang: *Proverbs are Never Out of Season. Popular Wisdom in the Modern Age*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- MIEDER, Wolfgang, KINGSBURY, Steward A., KINGSBURY, Mildred E., 1996: *Weather Wisdom. Poverbs, superstitions, and Signs*. New York: Peter Lang Publishing, Inc.
- MIEDER, Wolfgang: *Proverbs. Encyclopedia of climate and weather* (2nd ed.) (ur. Stephen Henry Schneider; Terry Louise Root; Michael D. Mastrandrea). New York: Oxford University Press.
- Ökumenisches Heiligenlexikon*. URL: <https://www.heiligenlexikon.de/>.
- PAVLOVA, Galina E., 1984: Opyt klassifikacii narodnyh primet. *Paremiologičeskie issledovania. Sbornik statej*. Moskva: Glavnaja redakcija vostočnooj literatury.

- PAVŠEK, Miha, 2013: *Vreme in ljudje – etnološko zanimivi prispevki*, izbor: oktober 2013. Arhiv Inštituta za slovensko narodopisje ZRC SAZU. Rokopisna verzija.¹⁰
- PROFANTOVA, Zuzana, 1997: Concerning One Possibility of logical-semiotic invariants of Weather Proverbs. *Little Fish are Sweet. Selected Writings in Proverbs*. Bratislava: Ústav etnológie SAV. 30–58.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–1991. Ljubljana: DZS. URL: <http://www.fran.si/130/sskj-slovar-slovenskega-knjiznega-jezika>.
- ŠABEC, Nada 2007: The Role of Proverbs in Foreign Language Teaching; The Case of English. Vida Jesenšek, Melanija Fabčič (ur.): *Phraseologie kontrastiv und didaktisch. Neue Ansätze in der Fremdsprachenvermittlung*. Maribor: Filozofska fakulteta. 83–93.
- UŽAREVIĆ, Josip, 2012: *Književni minimalizam*. Zagreb: Disput.

---

10 Prispevki so občasno izhajali v časopisu Dnevnik, v prilogi Prosti čas, rubrika Vreme in ljudje v času od marca 2002 do junija 2012.

*Mária Dobříková, Svetlana Kmecová*¹

Fenomen časa v življenju ženske skozi prizmo slovaških in slovenskih frazemov

Človek se ne rodi z izoblikovano predstavo o posameznih pomenih besede čas.² Njihove miselne vsebine se začne zavedati postopoma, pri čemer lahko z razvijanjem znanja na osnovi konkretnih izkušenj preoblikuje nekatere attribute lastnega dojemanja pojmov, ki izražajo trajanje in minevanje človeškega bivanja v okviru univerzuma. Življenje vsakega posameznika namreč ni omejeno zgolj s časom, ki ga določa njegova lastna eksistenca, pač pa tudi s konkretnimi časovno-prostorskimi okoliščinami njegovega bivanja (zgodovinsko-družbeni kontekst dobe) ter s prostorom, v katerem živi in dela (vaško : mestno okolje, versko : posvetno okolje, delovno : družinsko okolje ipd.). V tovrstnem širšem okviru bomo glede na posamezna obdobja v življenju ženske analizirali frazeme, ki skozi prizmo časovne razsežnosti odražajo njeno podobo ne samo v slovaški in slovenski frazeologiji, temveč tudi v slovaški in slovenski miselnosti, kulturi in družbi. V ta namen smo prilagodili tudi izbor virov, na podlagi katerih smo v obeh jezikih pridobili frazeološko gradivo. Postopoma analiziramo frazeme iz starejših paremioloških zbirk pa vse do frazemov iz najnovejših leksikografskih in frazeoloških del. Čas dojemamo kot kategorijo, ki izraža trajanje, se pravi naravni tok človeškega bivanja, na njenem ozadju pa s pomočjo slovaških in slovenskih frazemov določamo nekaj pomembnih mejnikov v življenju ženske, ki so v veliki, pogostokrat celo odločilni meri odvisni od njene biološke ure.

Koncepta *moški* in *ženska* imata v vsaki kulturi univerzalen, hkrati pa tudi večplasten značaj, zato na oba spola kažeta z več vidikov. V slovaščini in slovenščini obstajajo frazemi, ki na eni strani poudarjajo žensko lepoto, npr. *krásna ako anjel : lepa kakor angel (angelček), dievča ako ruža (ružička, lusk, kvet) : <biti> lepa kot roža (rožica), štíhla ako breza (briezka, laň, prútík) : vitka kot gazela (srna); temperament, npr. dievča ako iskra : dekle je kakor iskra (živi ogenj);* ali pa univerzalno vitalnost in popolnost ženske, npr. *aj <i> do voza, aj <i> do kočá,³ ženska in pol.*

1 Comenius University in Bratislava, Faculty of Arts, Department of Slavic Studies.

2 SSSJ1 (2006: 470–471) pri geslu *čas* navaja deset pomenov, SSKJ (1994: 95) pa štiri osnovne pomene z bogatim ilustracijskim gradivom.

3 Frazem se navezuje na žensko, ki lahko trdo dela, pa tudi dostojno, veličastno ipd. nastopa v javnosti, njegov drugi pomen pa ima splošni značaj in izraža pomen 'primeren za vsakdanjo in praznično priložnost'.

Na drugi strani pa frazemi v razmerju do moškega arhetipa izražajo drugorazreden oziroma manjvreden položaj ženske v družbi, npr. *dievča pre všetko : dekllica za vse*,⁴ *stará harfa (rafika), <stará> slipekka : stara koklja (kura); byt' hanblivý ako <stará> panna : držati se (obnašati se, vesti se) kot kmečka nevesta; plakat' (fňukat') ako <stará> baba : jamrati kot stara baba; hádat' sa (vadit' sa) ako kofy (staré baby) <na jarmoku, na trhu> : prepirati se kot branjevka ipd.⁵*

Za glavo slovaške in slovenske družine je tradicionalno veljal moški (mož). Vrednotenje ženske pa ni bilo odvisno od njenega objektivnega deleža pri skrbi za družino, pač pa ga je določalo javno mnenje in družbene norme. Delitev dela in hierarhija v gospodinjstvu sta imeli natančno določena pravila, vsako spremembo nalog pa so vrednotili negativno (Stramljič Breznik 2005: 258). Omenjena zgodovinska dejstva so se ohranila v paremiologiji obeh jezikov. V slovaščini jih najdemo na primer v *Beda tomu domovi, kde rozkazuje krava volovi; Beda tomu domu, kde muž nosí praslicu a žena palicu; Nešťastný taký dom býva, kde kohút kotkodáka a slipekka kikiríka*, v slovenščini pa na primer *Kadar ona gospodari, on pa gospodinji, je narobe svet; Kjer žena hlače nosi, si mož kruha prosi; Žena gospodar, volk mesar, enaka sreča hiši ipd.*

V frazeološka fonda obeh jezikov so se prenesli tudi drugi nenavadni položaji oziroma odnosi v sožitju moškega in ženske. O tradicionalni moški dominantnosti na šaljiv način dvomi slovaški stavčni frazem *Muž je hlava a žena krk <čo tou hlavou hýbe>*. Internacionalni frazem *nosit' nohavice*, v slovenščini *nositi hlače* s pomenom 'odločati, ukazovati, imeti glavno besedo' izraža nenavadno obliko družine, v kateri ima vodilni položaj ženska, npr. slovaško *Ona nosí nohavice v dome* proti slovenskemu *Žena (ženska) hlače nosi*. Slovenski frazem je po mnenju Janeza Kebra (2011: 1130) nastal po skrajšanju paremioloških enot *Kjer žena hlače nosi, mož redko dobro kosi; Kjer žena hlače nosi, si mož kruha prosi*. Erika Kržišnik (2008: 34) v povezavi s tem navaja, da lahko etnolingvistično povežemo nastanek frazema s patriarhalno delitvijo spolnih vlog prek oblačil kot znaka. To ugotovitev potrjuje tudi obstoj hrvaških leksikalnih različic frazema *imati (nositi) gaće* v pomenu 'biti pogumen, biti junak'. Podobno motivacijo ima tudi šaljiv frazem *nosit' klobúk (na hlave)* s pomenom 'vladati, odločati (tudi o pomembnih stvareh v družini)', kar pomensko ustreza slovenskemu frazemu *imeti prvo besedo*, pri čemer se glede na dejanski položaj lahko navezuje tako na moškega kot na žensko.

4 Danes se frazem na Slovaškem in v Sloveniji veže na oba spola, konkretnje na osebe, ki ne samo v gospodinjstvu, ampak predvsem v službi opravljajo vsa potrebna, običajna, navadno nepriljubljena dela.

5 V slovaščini tudi *klebetný (poverčivý) ako <stará> baba, zvedavý ako <stará, klebetná> baba*.

Moški potomci so bili v preteklosti v slovaškem in tudi slovenskem okolju bolj zaželeni in dragocenejši kot ženski potomci,⁶ saj so veljali za učinkovitejšo delovno silo, hkrati pa so bili zagotovilo, da se bo rod nadaljeval. Ohranitev moške linije rodu ni bila pomembna samo na podeželju, pač pa tudi med plemstvom, z izumrtjem določene moške linije rodu pa je lahko pravico do dedovanja dobil drug lastnik. V slovaščini lahko to zgodovinsko izkušnjo najdemo v knjižnem frazemu *vymrieť po meči*,⁷ kjer predstavlja sestavina *meč* simbol moči in moškosti. O pomenu, ki ga je rojstvo sina predstavljalo glavi družine, kaže tudi frazeološki sinonim, ki izvira iz ljudskega izročila, in sicer *Vymazal ho pánboh z knihy*, to pomeni 'iz knjige življenja', kakor tudi šaljivo povzemanje števila in spola potomcev *Má tri deti a štyri dievčatá* ter *Nemá deti, iba dievky*. Dandanes, ko je v ospredju predvsem skrb za zdravstveno stanje novorojenčka in ne toliko njegov spol, v Sloveniji lahko še vedno, verjetno kot odmev zgodovinskih realij, slišimo humorno ugotovitev *Vseeno je, kaj bo, samo da bo <zdrav> fantek*. Na slovaškem podeželju, pa tudi v mestnem okolju, se rojstvo hčerke oziroma večje število rojenih deklet kot fantov še danes vrednoti z besedami ...*aspoň vojna nebude*,⁸ kar lahko zgodovinsko povezujemo z obveznim služenjem vojaškega roka. V časopisu Košický Korzár (19. 1. 2007) smo našli naslednje besedilo:

*Do evidencie obyvateľov tohto MÚ [= Miestneho úradu Košice III.]⁹ zapísali lani 277 detí. Z toho 130 chlapcov a 147 dievčat, takže vojna nebude.*¹⁰

Medtem ko slovenski pregovor *Kdor nima hčericice, nima solzice* kaže zgolj na večjo emotivnost in čustveno doživljanje odraščajočega dekleta, pa starejši slovaški frazeološki fond vsebuje enoto *Dievka je ako zlodej v dome*¹¹ ter osem sestavinskih in oblikoslovnih različic paremiološke enote *S dievčatom sa do desiateho roku teš, do pätnásteho češ, do dvadsiateho strež, a po dvadsiatom ďakuj (zaplat') tomu, kto ti vezme čerta (biedu, galibu, obludu, pliagu, starost', ťarchu, zlodeja) z domu*,¹² ki jasno in jedrnato izražajo tedanje mnenje o ekonomski neugodnosti ženskih potomcev za družino. Podobno miselno

6 Izkazovanje večje naklonjenosti potomcem moškega spola danes ni več tako očitno in intenzivno, kljub temu pa t. i. sinovski kult v prikriti podobi še vedno obstaja.

7 Izumrtje rodu po ženski liniji je izraženo s frazemom *vymrieť po praslici*.

8 V slovenščini: ... *vsaj vojne ne bo*.

9 Košice so po Bratislavi drugo največje mesto na Slovaškem.

10 V slovenščini: *V evidenco prebivalcev te mestne občine [= Mestne občine Košice III.] so lani vpisali 277 otrok. Od tega 130 fantkov in 147 punčk, tako da vojne ne bo*.

11 V slovenščini: *Dekle je kot tat v hiši*.

12 V slovenščini: *Z dekletom se do desetega leta veseli, do petnajstega ga češi, do dvajsetega ga čuvaj in po dvajsetem se zahvali (plačaj) temu, ki ti vzame vraga (bedo, sitnost, pošast, neprijetnost, skrb, breme, tatu) iz hiše*.

vsebino, ki kaže bolj na družbene norme, tj. tradicionalno zapletenejšo pot dekleta (ženske) v zakonski stan, na evfemističen način izražata frazeološki ustreznici *Syna kedy chceš oženiš, dievku vydáš, keď môžeš* : *Ženi sine, kadar hočeš, ženi hčere, kadar moreš*.

Znak biološko-fiziološke narave, ki ni bil povezan zgolj s časovno razsežnostjo, pač pa tudi s položajem ženske v družbi, je bilo devišstvo. Deviški stan je bil v skladu s krščanskimi predpisi in z družbenimi normami moralna nujnost ob vstopu v zakonski stan. V praksi je šlo predvsem za simbolično čistost dekleta, poročni obred pa so razumeli kot prehodni ritual v socialno odraslost ženske (Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2 1995: 212). Slovaška frazeologija strne največje vrednote, to so vse vrline, ugodnosti in prednosti »dekleta, zrelega za možitev«, v glagolskem frazemu *mat' všetkých päť p*, kjer okrajšava »p« pomeni šifrirano izražanje atributov 'poctivá' (nedolžna), 'pekná' (lepa), 'pracovitá' (marljiva), 'peňažitá' (bogata), 'pobožná' (pobožna). Frazem je nastal z delovanjem procesa frazeološke derivacije oziroma sekundarne transpozicije frazemov iz paremiološke enote *Panna na päť p*: *poctivá, pekná, pracovitá, peňažitá, pobožná*, katere formalni prototip je bil latinski pregovor *Sit pia, pulchra, potens, pudica, prudens*.¹³ Čeprav spada frazem *mat' všetkých päť p* v starejši fond slovaške frazeologije, pa sta njegov obstoj in prepoznavanje njegovega pomena postala izhodišče za aktualiziran sopomenski frazem, ki ga najdemo v pogovornem jeziku, in sicer <mat'>tri b, ki pomeni, da je dekle 'bohaté' (bogato), ima 'byt' (stanovanje) ter 'babičku na varovanie detí' (babico, ki pazi otroke). V sedanjosti ni nujno, da se plusi izvirnega frazema nanašajo samo na prednosti dekleta ali ženske. To dokazuje tudi ustvarjalna predstavitev znamke osebnega računalnika na spletnih straneh trgovine alza.sk:

*Laptop Acer Extensa 2510 kúpite za menej ako tristo päťdesiat Eur, napriek tomu má všetkých päť dôležitých »P«: dostatočný procesor, pamäť, pevný disk, pripojiteľnosť i prenosnosť.*¹⁴

Posebno skupino žensk, ki se jim stereotipno, velikokrat tudi neupravičeno pripisujejo določene ne ravno laskave tipične notranje in zunanje lastnosti, predstavljajo neporočene ženske oziroma ženske brez partnerja in otrok. V slovaščini se za njihovo označitev uporablja stalna besedna zveza *stará dievka (panna)*, kar ustreza slovenski zvezi *stara devica*. V povezavi z analizirano

13 V slovenščini: *Naj je pobožna, lepa, bogata, nedolžna, pametna*.

14 V slovenščini: *Prenosni računalnik Acer Extensa 2510 lahko kupite za manj kot tristo petdeset evrov, kljub temu pa ima vseh pet pomembnih »P«: zadostni procesor, spomin, trdi disk, povezljivost in prenosnost*.

časovno razsežnostjo lahko o teh ženskah rečemo, da so svoj čas (čas za poroko, čas za rojstvo otrok) zamudile. Če je moški ostal samski, ženska pa samska, so v preteklosti to povezovali s čudaštvom, pa vendar je imela neporočena ženska v življenju težji položaj kot neporočeni moški, saj je bila materialno odvisna od sorodnikov. Njen družbeni status je bil zelo nizek, v nekem smislu pa je za družino predstavljala breme, prim. npr. slovaški frazem *Stará dievka ako krosná v dome zavadzia*.¹⁵ Slovaški frazeološki fond v povezavi s staro devico razpolaga tudi s starejšim, vendar še zelo rabljenim frazemom *ostat' na ocot*.¹⁶ V slovenščini je ekvivalent frazem *dekle je občepelo (obsedelo)*, ki se uporablja tudi v splošnejšem pomenu. S konceptom stare neporočene ženske je povezan tudi frazem *večna devica*, vendar slovaške ustreznice *večná panna* ne najdemo v slovarjih. Omenjeni frazem je v slovaščini razširjen in se pogosto uporablja, ne izraža pa samo fiziološke strani ženske, ki jo je doletela takšna usoda, ampak tudi njen značaj.¹⁷ V slovenščini najdemo tudi frazem *zarjavela devica*, ki ima podobno semantiko. Negativne asociacije, ki se v mislih ljudi povezujejo s podobo neporočene ženske, so razvidne tudi iz slovaške paremiološke enote *Dvere vrždia ako starej dievky čížmy*.¹⁸

Vstop v zakonsko zvezo je bila pomembna prelomnica v življenju ženske, in sicer z družbenega vidika (pridobila je status žene), kakor tudi z biološko-fiziološkega vidika, saj je bil v preteklosti povezan z izgubo devištva, torej s spremembo dekleta v žensko. Zakon se v jeziku pogostokrat razume kot lastnina, kar nazorno prikazujejo tudi naslednje besedne zveze *zobrat' si (vziat' si) za muža (za ženu) niekoho, byt' svoji*, v slovenščini *vzeti koga za ženo, dati komu hčer za ženo* ipd., kar nedvomno kaže na to, kako so ljudje dojemali ta dogodek.

V obeh obravnavanih jezikih najdemo večje število frazemov, ki odražajo prav dogodek sklenitve zakonske zveze. Gre na primer za enote *íst' pred oltár (k oltáru) : iti (stopiti) pred oltar*, slovenska ustreznica se je kasneje prenovila v obliko *stopiti pred matičarja* oziroma *iti na magistrat*. Sem lahko uvrstimo frazeme, ki kažejo tudi na negativne strani zakonske zveze, predvsem resničnost, da moški pogosto zakon razumejo kot breme, npr. *manželské jarmo : zakonski jarem, navliecť (založit' si, dostat') na krk <manželský> chomút, skočiti v zakonske ojnice* itd. Izključno ženski pogled, ki je povezan z vstopom v

15 V slovenščini: *Stara devica je v hiši ovira kot (so) statve*.

16 V slovenščini: *ostati samo za kis*.

17 V slovaškem korpusu najdemo primer *Požehnanost' predstiera, srdcom i telom večná panna*.

18 V slovenščini: *Vrata škripajo kot škornji stare device*.

zakonski stan, izražata leksikalni različici slovaškega frazema *dostat' sa pod čepiec* ter *príst' pod čepiec*, ki sta v tesni povezavi z običajem, ko so nevesti po polnoči sneli venček ali parto¹⁹ z glave, del njene noše pa je postal simbol poročene ženske – posebno pokrivalo – čepiec (slovensko peča). V frazeološkem fondu slovenskega jezika nismo našli podobnega frazema, v slovaščini pa se sestavina čepiec, ki izraža simbol ženskosti, v frazemih tega pomenskega polja pojavlja razmeroma pogosto, npr. *dostat' niekoho pod čepiec* 'poročiti (dekle, hčer)', *byť pod čepcom* 'biti poročena', pa tudi *hotovit' čepiec* v pomenu 'pripraviti balo za dekline'. Informacijo o tem, da je bila nevestina priprava na poroko zapleten in časovno zahteven proces, najdemo tudi v primerjalnih frazemih *chystat' sa (hotovat' sa) ako mladá nevesta*, *chystat' sa (hotovat' sa) ako nevesta na svadbu*. Prav tako je v slovenskem frazeološkem fondu frazem s sestavino *nevesta*, in sicer *držati se (obnašati se, vesti se) kot kmečka nevesta* 'obnašati se sramežljivo'.²⁰

V slovaški in slovenski frazeologiji so našli svoje mesto tudi nezakonski odnosi moškega in ženske, in sicer *žit' na kope (na divoko)*, *(žit' spolu na vieru) na vere, len tak*, *pod vrbou zosobášení*; *živeti na koruzi (koruznici)*, *živeti v divjem (koruznem) zakonu* ipd.

Naslednja prelomnica v življenjskem ciklu ženske je materinstvo. Dejanska vrednost ženske je bila dolgo časa odvisna od tega, ali je bila sposobna roditi možu potomce. Zakon, v katerem ni bilo otrok, je veljal za neizpolnjen, zato je bilo na Slovaškem eno izmed prvih voščil, ki so jih zaželeli svatje mlado-poročencema, prav voščilo *Do roka proroka*, v Sloveniji pa na primer *Bog vama daj dosti otrok in malo nadlog*. V preteklosti je bila ženska pri porodu velikokrat v življenjski nevarnosti, kar je razvidno tudi iz slovaške paremiološke enote *Žena, keď rodí, je jednou nohou v hrobe*.²¹

Frazeme iz pomenskega polja 'materinstvo' lahko razdelimo na dve skupini. V prvo skupino spadajo enote, ki izražajo dejstvo, da je ženska noseča. Na eni strani so to internacionalni frazemi *byť v inom (druhom, požehnanom) stave* : *biti v drugem (blagoslovljenem) stanju*; *nosit' dieťa pod srdcom* : *nositi otroka pod srcem*; *dieťa je na ceste* : *otrok je na poti*; *byť v nádeji (úfnosti, očekávaní)* : *biti v <veselem> pričakovanju*, na drugi strani pa gre za originalne enote,

19 Parta je okrašen trak za okoli glave, ki jo je v preteklosti nosilo odraslo samsko dekle.

20 Več o frazemih, ki se nanašajo na položaj ženske v zakonu, glej Kmecová, Svetlana (2015): Podpira ženska tri vogle hiše? *Jihoslovanská frazeologie v kontrastivním aspektu*. Brno: Masarykova univerzita (v tisku).

21 V slovenščini: Ženska, ki rodi, je z eno nogo v grobu.

ki izvirajo iz ustnega ljudskega izročila in se pojavljajo predvsem v narečjih, danes jih skoraj ne uporabljamo več. Taka sta na primer slovenska narečna frazema *imeti ukrivljen predpasnik*²² ter *najesti se trafojina (trafoje, tenteline)*.²³ V drugo skupino uvrščamo frazeme s pomenom 'roditi'. Ti frazemi pogosto na evfemističen način izražajo dejstvo rojevanja, npr. *dostať sa do Ríma : iti v Rim; pec sa im poválala : peč se je podrla*. V nekaterih primerih odražajo tudi kulturo rojstva,²⁴ npr. *íst' (dostať sa) do kúta (do postiel'ky, za plachtu) : biti v <otroški> postelji*. Eksplicitno izražanje časa najdemo v frazemih s pomenom 'približal se je porod, prišel je čas poroda', in sicer v frazemih *naplnili sa jej dni : bliža se ji njen čas* ali pa v slovaški enoti *<prišla jej> t'ážká hodinka*.

V preteklosti se je največ otrok rodilo v zakonski zvezi. Če je prišlo do odstopa od norme, so ljudje razumeli to kot nekaj nezaželenega in obsodbe vrednega, kar dokazujejo slovaški frazemi s pomenom 'zanositi izven zakonske zveze ali pred njeno sklenitvijo' *íst' pred zvonéním do kostola, dostať sa pod čepiec bez svadby, rybku (vtáčka) zjedla, Mala partu, vzal ju čert* ipd. O izgubi devištva kot posebni (časovni) prelomnici v življenju ženske v obeh obravnavanih jezikih implicitno govorijo enote *stratiť zelený vienok (veniec), príst' o veniec : izgubiti venček (krancelj)*, saj je bil znotraj tradicionalne kulture najpomembnejši dogodek v življenju dekleta simbolična defloracija mladenke v obliki snetja venca z glave, s čimer je postala polnopravna članica družbe, njen položaj znotraj dane skupnosti pa se je s tem popolnoma spremenil.

Poleg samskega dekleta (device), poročene ženske (žene) in stare device (ženske brez partnerja in otrok), poznamo tudi arhetip (stara) baba,²⁵ ki je v primeru, če imamo v mislih njen zakonski stan, lahko poročena ženska, stara devica in vdova. S časovnega vidika gre za »jesen« v življenju ženske. Dušica Kunaver (2007: 42) piše, da so naši predniki verjeli, da ženska v določenih situacijah prinaša nesrečo (tako ni smela nikoli – ali pa vsaj ne na prvi dan novega leta – prva vstopiti v hišo, saj bi to lahko prineslo nesrečo v družini), pri čemer je v primeru stare ženske, babe, to veljalo še dvakrat bolj. Pripisovali so ji različne negativne lastnosti, kot so obrekovanje, sovraštvo, hudobija, vtikanje v tuje zadeve, grdota, nagnusnost, radovednost. Zadnjo izmed navedenih lastnosti najdemo v frazemu *zvedavý ako <stará> baba*. Primerjalni slovaški

22 Gl. <http://www.gottschee.de/Datein/Erzaehlung/Web%20Slowenisch/Wilhelm%20Tschinkel/18.htm>.

23 Gl. Marc Bratina (2009: 240).

24 Več o kulturi rojstva glej Rožman (2004).

25 Upoštevali smo prvega izmed pomenov, ki ga pri leksemu *baba* navajata SSSJ1 (2006: 202): pog. 'stara ženska' in SSKJ (1994: 30): slabš. 'ženska, navadno starejša'.

frazem *plače (fňuká) ako baba*, ki nosi pomen 'zelo jokati', ima ustreznico v slovenskem primerjalnem frazemu *jamrati kot stara baba*, ki ga sicer ne najdemo v slovenskih slovarjih, dokazuje za to, da se frazem aktivno uporablja, najdemo na spletnih straneh. Intenzifikacijski primerjalni del *stará baba (stara baba)* je v obeh obravnavanih jezikih sestavina drugih primerjav *kašlat' (sedieť, stenat') ako stará baba, ruky sa mu trasú ako starej babe; jokati kot stara baba, obnašati se kot stara baba* itd. Sestavina <stará> baba je pogosto zastopana tudi v paremioloških enotah, npr. *Kam čert nechce, <tam> pošle starú babu : Kamor si hudič sam ne upa, pošlje babo. Že prej omenjeno domnevno prepričanje, da lahko ženske prinašajo nesrečo oziroma neprijetnosti, je izraženo tudi v slovenski paremiološki enoti *Babe se zbirajo, dež bo*.*

Frazeologija kot rezultat življenjskih spoznanj in življenjske modrosti številnih generacij ima kulturno vrednost, ki je izraz mišljenja, moralnega profila, temperamenta, življenjskega sloga, pa tudi duhovne in materialne kulture dane jezikovne skupnosti. Na podlagi analize frazemov, ki so povezani s pomembnimi usodnimi mejniki v življenju ženske, lahko sklenemo, da so se predniki Slovkov in Slovencev zavedali, kakšno vlogo ima ženska pri zagotavljanju obstoja in delovanja družine, gospodinjstva, pa tudi celotne družbe. Večina enot, velikokrat prav zaradi družbenih tabujev, odraža osnovne biološke in socialne povezave v življenju ženske na evfemističen način, v pretežni meri pa predstavlja status ženske v luči socialno-družbenih vrednot v preteklosti. Prav tako je pri večini analiziranih frazemov, ki se nanašajo na položaj ženske v okviru slovaške in slovenske družbe, opazna enaka motivacija njihovega nastanka, na katero je v veliki meri vplivala krščanska naravnost in z njo povezane določene moralne, etične in družbene norme, prav tako pa tudi podobne zgodovinske izkušnje ter gospodarsko-ekonomski pogoji v obeh državah.

Viri in literatura

- BEŇOVÁ, Kamila, 2010: Žena v tradičnej kultúre Slovenska: menštruácia, panenstvo, materstvo (so zameraním na nečistotu a tabu). *AntropoWeb* 3. 161–168. URL: http://antropologie.zcu.cz/webzin/public/journals/1/cela_cisla/2010/antropowebzin_3_2010.pdf.
- BOJC, Etbin, 1987: *Pregovori in reki na Slovenskem*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska 1–2*, 1995. Ján Botík, Peter Slavkovský (ur.). Bratislava: Veda.
- FINK ARSOVSKI, Željka et al., 2006: *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.

- Gigafida = Korpus Gigafida. URL:<http://www.gigafida.net/> (vpogled: 17. 3. 2015).
- HABOVŠTIAKOVÁ, Katarína, KROŠLÁKOVÁ, Ema, 1996: *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii*. Bratislava: Veda.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KNIGHT, Chris, 1996: Taboo. Alan Barnard, Jonathan Spenser (ur.): *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*. London: Routledge. 814–817. URL: http://ethnoproject.ru/sites/ethnoproject.ru/files/Encyclopedia_of_Social_and_Cultural_Anthropology.pdf.
- KOCBEK, Fran, ŠAŠELJ, Ivan, 1934: *Slovenski pregovori, reki in prilike*. Celje: Družba Sv. Mohorja v Celju.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa, 1998: Postavenie a právo žien v Uhorsku. *Žena z pohľadu etnológie*. Bratislava: Katedra etnológie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. 14–19.
- KOVAČIČ, Mojca, 2002: »Prijazne, pobožne, skromne, čednostne in plemenite« – Kako je Paolo Santonino videl in opisal ženske in kako so ženske dejansko živele. *Zgodovinski časopis* 56/1–2. 95–132.
- Krátky slovník slovenského jazyka*, 2003. Ján Kačala, Mária Pisárčiková (ur.). Bratislava: Veda.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2005: Frazeologija v luči kulture. *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Zbornik predavanj*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, Univerza v Ljubljani. 67–81.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2008: Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo* 53/1. 33–47.
- KUNAVER, Dušica, 2007: *Slovenske rečenice: za uho si jih zapiši*. Ljubljana: samozal. D. Kunaver.
- MARC BRATINA, Karin, 2009: *Izražanje abstraktnega v slovenskih istrskih govorih*. Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- MLACEK, Jozef, ĐURČO, Peter et al., 1995: *Frazeologická terminológia*. Bratislava: Stimul.
- ROŽMAN, Irena, 2004: *Peč se je podrla! Kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo.
- Slovenský národný korpus. URL: <http://korpus.juls.savba.sk/> (vpogled: 17. 3. 2015).
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1994. Ljubljana: DZS.
- SSSJ1 = *Slovník súčasného slovenského jazyka. A–G*. 2006. Klára Buzássyová, Alexandra Jarošová (ur.). Bratislava: Veda.
- SSSJ2 = *Slovník súčasného slovenského jazyka. H–L*. 2011. Klára Buzássyová, Alexandra Jarošová (ur.). Bratislava: Veda.
- STRAMLJIČ BREZNIK, Irena, 2005: Družina v slovenskih pregovorih in frazemih. Erika Kržišnik, Wolfgang Eismann (ur.): *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko. 251–266.
- Synonymický slovník slovenčiny*, 2004. Mária Pisárčiková. Bratislava: Veda.
- ZÁTURECKÝ, Adolf Peter, 2005: *Slovenské príslovie, porekadlá, úslovie a hádanky*. Bratislava: Slovenský Tatran.

Wolfgang Eismann

Yesterday, today and tomorrow in phraseology and paremiology

1 Perception of time

In this paper, I would like to concentrate on some important adverbs concerning time in phraseologisms and proverbs in European languages. In cultural sciences there have been long debates concerning conceptions of time as culturally specific or universal. Not going into detail regarding the discussion on scientific research on the perception of time in general (we are not able to perceive the future, because perception is a causal process, and we can only perceive earlier events, so every event is past by the time we perceive it and it is not really the present we perceive, in general we only perceive the recent past – because information needs time to reach our senses, but we feel it nonetheless as present, which by psychologists is called “specious present” (Le Poidevin 2004)), I will nonetheless make some preliminary remarks on time and temporal adverbs in cultural theory and linguistics. There is an enormous body of literature on conceptions of time in social and cultural theory. Anthropological or ethnographic studies recurrently try to prove that time conceptions are culturally dependent (Birth 1999, 2004). This may be true to some extent but it seems very difficult to prove that the experience of time differs in various cultures. Some cultures for example do not possess notions of past, present and future. In linguistics, supporters of linguistic determinism like Benjamin Lee Whorf claimed that the Hopi have a very different conception of time, that their language contains “no words, grammatical forms, constructions, or expressions that refer directly to what we call ‘time’, or to past, or future, or to enduring or lasting.” (Pinker 1995: 63). In an extensive study on the Hopi language Malotki (1983) tried to prove that Whorf was wrong when he wrote that the Hopi have no conception of time, but John A. Lucy (1996: 43) claimed that though they have words for temporal cycles and so on, they really do not have the abstract notion of time that we have.

In a famous and often quoted study Rammstedt (1975) developed a model of everyday perception and division of time, which in his opinion is culturally dependent and changing through history. Though he seems to claim universal

validity for this model I would prefer to restrict it to the culture(s) of the so-called Western world. For him there are only occasional conceptions of time (“occasionales Zeitbewusstsein”, Rammstedt 1975: 50) in early, simple and undifferentiated societies, which differentiate only between now and not-now. In early hierarchically structured societies he sees a cyclic conception of time (before – after), which changes in modern functional structured societies into a linear one, beginning with a closed future (past – present – future) and then leading into an open future (continuous movement and acceleration). This model has served as a pattern for analyzing the development of proverbs in German throughout history in the study of proverbs on time by Friese (1984). Friese tries to prove that older proverbs in the collection of German proverbs by Wander (1867–1880) reflect the occasional conception of time, while younger ones from the 17th and 18th century reflect the cyclical model and only those from the later 18th and the 19th century are linear. This is only a presumption because he has to admit that his findings have a limited relevance for the oral genesis and the provenance of these proverbs (Friese 1984: 67). Nonetheless it is interesting that according to Friese proverbs with the temporal adverb *heute* (*today*) at their beginning (in the middle ages up to the 16th century) are occasional (19 of the 141 “heute”-proverbs which we find in the collection of Wander), but they are already temporally directed because they mostly show not the contrast now – not now, but instead the contrast of today – tomorrow. Most of the 122 remaining “heute”-proverbs express the stoic indifference with regard to the direction and changing of time (cyclical conception of time). For Friese their heyday is the 17th century. In the 19th century Friese sees a paradigm shift from (stoic) proverbs with *today* to *time* (*Zeit*), when time becomes an objective value and tends to determine everything. He demonstrates the historical process of the changing models with various types of “time”-proverbs throughout history in the following table:

1. occasional (*Heut ist die Zeit*) – occasional (*Today is the time*);
2. den Gegensatz zwischen der occasionalistischen Gewissheit und dem ungewissen Morgen thematisierend (*Ein Heute ist besser als zehn Morgen*) – making the difference between the occasional certainty und uncertain tomorrow a central theme (*One today is better than ten tomorrows*);
3. stoisch (*Heute lieb und morgen leid ...*) – stoic (*Today beloved and tomorrow suffering – that is the constancy of the world*);
4. neuzeitliche, durch Arbeit determinierte Zukunft (*Was du heute kannst besorgen...*) – modern future determined by labour (*Don't leave for tomorrow what you can do today*) (Friese 1984: 49).

It seems very difficult to believe that there has been really such a historical development of proverbs concerning time. I will therefore not treat phraseologisms and proverbs historically and will take my examples from collections of European phraseologisms and proverbs regardless of their possible historical origin.

2 Temporal adverbs as shifters

The conceptions of time and temporal adverbs have been the object of various proverb studies, some of which refer partially to the adverbs *yesterday*, *today*, *tomorrow* which I am dealing with in the paper. But all of the authors failed to notice that these adverbs in European (and in most of the languages of the world) are so-called shifters, that they do not have a constant meaning, that their meaning depends on the situation in which they are used. So in her study on temporal adverbs in German proverbs Steigüber (1988) compares the exact numerical measurement of time and the information about time we get of proverbs with temporal adverbs. She assumes that a difference between natural and social time does not exist, and that the main difference between exact numeric time measurement and the information about time we find in proverbs is that the first one is unique and specific whereas the second one has a binding force not only concerning the dimension of time but also concerning social norms and patterns. This, according to Steigüber (1988: 182), is due to the ambivalent character of most of the temporal adverbs. The ambivalent character of temporal adverbs in proverbs is due to the fact that they do have different meanings in proverbs. As temporal shifters like *yesterday*, *today* and *tomorrow* are bound in their meaning to a certain situation they must undergo a sort of metaphorical or similar process to get their concrete meaning in proverbs. This is always the case when we quote proverbs as texts without a context. This may not always be the case when we use proverbs in a concrete situation. We will return to this issue later.

First of all, I want to make some remarks on temporal shifters in general and the specific shifters *yesterday*, *today* and *tomorrow*. Temporal shifters seem to be one of the linguistic universals in language:

It seems that every human language does have 1st and 2nd person pronouns, at least two demonstrative adverbs ('here' and 'there') and either grammatical or lexical (or both) temporal shifters. (Dixon 2012: 10)

But there is a difference between grammatical tense and temporal shifters like for example *yesterday*. For Elisabeth Leiss (2012: 52), this difference

consists in that “TENSE is essentially phoric, whereas temporal adverbials are deictic.” Others, like Diewald (1991), characterize shifters as elements with strong deixis, in contrast to weak deixis in grammatical categories. I think the notion of “phoricity” instead of weak deixis is more appropriate. I agree with Leiss (2012: 51) who writes:

In contrast to temporal adverbials, tense is not deictic, but phoric, because it displaces and splits the speaker’s origo. The speaker travels mentally into the past or into the future.

I will use the following examples and the line of argumentation of Leiss (2012: 51) to show the differences between adverbials with absolute (2) and relative (1) reference and between (past) tense (3), which splits the speaker into speaker and viewer:

- (1) *An earthquake devastated Japan yesterday.* (relative temporal adverbial // computed reference, simple displacement // deictic function)
- (2) *An earthquake devastated Japan on March 11, 2011.* (absolute temporal adverbial // direct reference // compares with the referential function of proper names)
- (3) *An earthquake devastated Japan.* (past // double displacement // phoric function)

Maybe one of the reasons why previous studies concerning temporal adverbs in paremiology and phraseology do not even mention the deictic nature of these adverbs is that the deictic nature is often bound to the direct context in which they are used or it has vanished because of their new metaphorical non-deictic nature. On the other hand, though we have lots of proverbs, and phraseologisms with *today*, *yesterday* and *tomorrow* in all European languages in direct and in transformed meanings, it is astonishing that in great ethnological encyclopedias like the Russian Slavjanskije drevnosti (1995–2014) we find entries for *vremja* and *sutki* (including *den’* and *noč’*) and the days of the week but we do not find entries for *yesterday*, *today* and *tomorrow*. The same holds for the German Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (1927–1942).

3 The frequency of *today*, *yesterday* and *tomorrow*

It seems to be an interesting fact about the temporal adverbs *today*, *yesterday* and *tomorrow* in the European languages that they show great differences in their frequency of use. It is evident that the use of *today* is more than twice as frequent as that of *yesterday* and *tomorrow*. In Russian, for example, *segodnja*

has a frequency of 497 (frequency rank 203), *tomorrow* 278 (345), *yesterday* 204 (410) (Zasorina 1977); in Czech *dnes* 1672 (frequency rank 102), *zítra* 267 (716), *včera* 256 (749) (Jelínek, Bečka, Těšitelová: 1961). In contemporary American English the frequency of *today* is six times the frequency of *tomorrow* and *yesterday*; out of 450 million words *today* has a frequency of 183.724 (rank 215), *tomorrow* 3098 (1341) and *yesterday* 26215 (1514) (Word frequency data). I will not go into details about the frequency relation between *tomorrow* and *yesterday*, but it seems that in European languages *tomorrow* is a bit more frequent than *yesterday*. The proportions for the use of these temporal adverbs are similar in the proverbs in which they occur. Thus Wander (1867–1880) lists 146¹ proverbs with *heute*, 42 with *morgen* and 12 with *gestern*. In Mieder's Dictionary of American Proverbs (1992) we find 15 proverbs (with lots of variants) with *today*, 14 with *tomorrow* and 5 with *yesterday*. In the collection of Polish proverbs by Krzyżanowski (1969–1978) we have 26 proverbs with *dziś*, 16 with *jutro* and 3 with *wczoraj*. In the collection of Russian proverbs by Dal' (1879) we find 20 proverbs beginning with *segodnja* and only 4 beginning with *zavtra* and 4 with *včera*.²

4 Importance of time in America and of the present in European languages

Before we start to analyze the use and the “meaning” of these temporal adverbs in phraseologisms and proverbs I would like to make a few remarks on a very concise study by Kimberly J. Lau (1996) on the »Ten Proverbs Most Frequently Used in Newspapers and Their Relation to American Values«. Lau found out that the ten most frequently used American proverbs all had to do with time. Among them there are such widely known proverbs as *Time is money*, *Time flies*, *Time will tell* and *Better late than never*. But the conclusions from these findings concerning a possible world view of the Americans are very

1 The total number differs from the number indicated by Friese (1984) because Friese excluded some of Wander's examples as “non-proverbs”.

2 But on the whole the situation seems different. In Dal's collection I found 37 proverbs with *segodnja*, 70 with *zavtra* and 17 with *včera*. A count in an internet collection of Russian proverbs showed similar results: *segodnja* 43, *zavtra* 70, *včera* 13, but the reason may be that often instead of *segodnja* we have *nyně* or *nynče* in Russian proverbs cf. *nyně na nogach, zavtra v mogile, odno nynče lučše dvuch zavtra* (Poslovicy i Pogovorki u Russkogo Naroda). In Dal's collection I found 66 occurrences of *nyně*, which can, of course, not always be replaced by *segodnja*.

“moderate” and differ from conclusions which we know from Russian or Polish “worldview”-studies on proverbs and phraseology. For the author it is obvious that the frequency of these proverbs correlates “with contemporary American values and attitudes” (Lau 1996: 136) but on the other hand it is clear that they do not “conform to a single, neat model which succinctly articulates American worldview” (Lau 1996: 146). In some sense Lau’s study confirms the theory of Fries (1984) that in modern times there seems to be a shift from the use of *today* or *day* in proverbs to the use of *time* because the temporal adverbs *today*, *tomorrow* and *yesterday* are not used in these proverbs.

The frequency of the temporal adverbs used seems to be an indicator of their value. So it is obvious that in general in European proverbs *today* has positive connotations, whereas *tomorrow* and *yesterday* are mainly negative. This can be seen by the use of a widespread idiom in European languages, derived from the Bible Job 8,9 *for we are but of yesterday and know nothing*, Germ. *von gestern sein* ‘to be outdated, outmoded’, *Schnee von gestern* ‘that’s old hat, yesterday’s chip paper’ or *nicht von gestern sein*, Engl. *not born yesterday*, Dutch *niet van gisteren zijn*, Croatian *ne biti od jučer* ‘experienced’, Slov. *ljudje od včeraj, ti niso od včeraj*, Pol. *albo ja to wczorajszy?*. In general the meaning of *yesterday* in these idioms is ‘old’, ‘outdated’, cf. Germ. *was kümmert mich mein Geschwätz von gestern*, French *ne pas être né d’hier*, Russ. *čelovek včerašnego dnja* ‘behind the time, outmoded’, *žit’ včerašnim dnem, iskat’ včerašnego dnja*.

In German, on the contrary, we have (even as a title of journals in GDR and in Western Germany) *die Frau von heute* ‘a modern woman’ (cf. Slov. *današnji človek*). There are other idioms in European languages, in which the use of *today* and *tomorrow* is idiomatic and they are not used in their deictic function. Cf. Germ. *heut oder morgen* ‘sometime, in the very near future’, *lieber heut als morgen* ‘quick, immediately’, *von heute auf morgen* ‘quick’, *hier und heute* ‘immediately – hic et nunc’, Slov. *rajši danes kakor jutri* ‘as quickly as possible’, *danes in jutri* ‘always’, *od danes do jutri* ‘unsteady’, ‘quick’, *danes ali jutri* ‘very quick’, Russ. *ne segodnja-zavtra* ‘any day, very soon, now’.

In Wander and in other European proverb collections we find some proverbs which demonstrate the positive connotation of *today*, which is better than *tomorrow* or *yesterday*: *besser heut als morgen*, *ein Heute ist besser als zehn Morgen*, *heut ist der Mann*, *heut ist der Tag*, *heut ist die beste Zeit*, cf. Engl. *today will never come again*, *yesterday is past*, *tomorrow may never come*, *this day is ours*, *yesterday is gone*, *forget it*, *tomorrow isn’t here*, *don’t worry*

about it, today is here, use it, yesterday is gone, today is going, tomorrow you may be gone, one today is worth two tomorrows, one hour today is worth two tomorrow, Pol.: lepszé jedno dziś niż dwoje jutro, Russ. odno segodnja/nynče lučše dvuch zavtra.

But very often proverbs express the vanity of life through the opposition, that what today may seem good will turn into something bad tomorrow. They are used as a sort of reminder of the transitoriness of our life. Most of the proverbs of the collection of Wander do have this structure, cf.: *Heute Fried, morgen Krieg, heute hoch und groß, morgen nackt und bloß, heut im Putz, morgen im Schmutz, heut in Freud, morgen in Leid, heut in Saus und Braus, morgen im engen Haus, heute Blume, morgen Heu, heute gesund, morgen auf dem Hund, heute Hui, morgen Pfui, heute rot, morgen tot.* We find a lot of proverbs of this type in all European languages, Engl. *today glad, tomorrow sad, fret today, regret tomorrow*, French *aujourd'hui chevalier, demain vachier, aujourd'hui en fleur, demain en pleur, aujourd'hui maistre, demain valet, aujourd'hui marié, demain marri, aujourd'hui en chère et demain en bière, aujourd'hui ami, demain ennemi*, Pol. *Dziś się żyje, jutro gnije*, Czech *dnes tlusto, a zejtra pusto*, Span. *hoy caballero, mañana vaquero*, Ital. *oggi creditore, domani debitore, oggi in figura, domani in sepoltura*, Dutch *heden rood, morgen dood, heden koning, morgen keutel*, Slov. *danes s betom, jutri s psom.*

Of course, we do have the opposite phenomenon (which we often find in proverbs) that the contrary is also “true”. But proverbs like German *heute arm, morgen reich* or Spanish *hoy vaquero, mañana caballero* are relatively seldom.

The transitoriness of life is also expressed by a common European proverb, a sort of a *memento mori*, which in former times served as an inscription on gravestones: Germ. *heute mir, morgen dir*, Lat. *hodie mihi, cras tibi*, Engl. *me today, you tomorrow*, Slov. *danes meni, jutri tebi*, Czech *dnes mně, zítra tobě*, French *un jour l'un, un jour l'autre*, Russ. *segodnja mne, zavtra tebe*.³

The importance of the present for our lives is shown by widespread proverbs and sayings which stress the necessity that something has to be done now, today, and not to be delayed until later or tomorrow, which, of course, is related to the Latin *carpe diem*. Other proverbs characterize those who delay things until tomorrow as “bad” like German: *morgen, morgen, nur nicht heute, sagen alle faulen Leute*, cf. Germ. *was du heute kannst besorgen, das verschiebe*

3 In Jesus Sirach 38,22 *Remember that his fate will also be yours; for him it was yesterday, for you today* we have the opposite.

nicht auf morgen, Engl. *never put off until tomorrow what you can do today*, Ital. *non rimandare a domani quello che puoi fare oggi*, French *il ne faut pas remettre à demain ce qu'on peut faire aujourd'hui/le jour même*, Slov. *kar danes lahko storiš, ne odlašaj na jutri*, Croatian *što možeš danas, ne ostavljaj za sutra*. Russ. *ne otkladyvaj na zavtra to, što možno/možeš' sdelat' segodnja*, similar Pol. *co dziś opuścisz, jutro nie dogonisz*.

5 Truth in proverbs. Loss and reestablishment of the deictic function

On the other hand in most of the European languages we find proverbs meaning just the opposite, cf. Germ. *morgen ist auch noch ein Tag, was heut nicht wird, kann morgen werden, ist's heut nicht, so ist's morgen*, Engl. *tomorrow is a new day, there is always a tomorrow, never do today what you can put off until tomorrow*, French *demain il fera jour*, Slov. *jutri je še en dan*, Pol. *nie dziś, to jutro*.

There have been long discussions about the “truth” in proverbs. Burger (1998: 109) mentions the ambivalence of the claim to truth in proverbs and declares that proverbs do not represent timeless valid truths, but that the person “who follows the proverb makes it true interpreting it in a special manner and referring it to his situation” (“daß derjenige, der sich danach richtet, es wahr macht, indem er es in einer bestimmten Weise interpretierend auf seine Situation bezieht”). Burger and other authors emphasize the metacommunicative character of proverbs which refer to themselves and to a context in which they are used. Nahberger (2000: 49–56), who differentiates between the perlocutionary goals and the underlying original proposition/the original image of a proverb utterance, claims that the truths in proverbs are truisms, which offer guidance in a conventionalized system. But when a proverb is used it very often comes to a conflict between the perlocutionary goals of the speaker and the propositionally rooted truism of the proverb.

In his dissertation, Nahberger (2000) regarded proverbs as “mythical sentences” and tried to explore their functions in speech acts. In an empirical study he found out that speakers perform five illocutionary speech acts with proverbs and that among those the act of consoling is a very prominent one. “Morgen ist auch noch ein Tag”, thus the title of his dissertation, is only used in a consoling function.

What is more interesting is the function and the meaning of the temporal adverbs in these proverbs. In nearly all phraseologisms the temporal adverbs have a different meaning and no deictic function. In some proverbs they lose their deictic function and acquire a general meaning like in the following examples: *live today, for tomorrow may not come* ‘live in the present, enjoy the present, for you may die’, *never do today what you can put off until tomorrow* (where “never” implies several “todays”). In proverb collections proverbs cannot have a deictic function because there is no direct context. But many of them can be used in a direct situation and reestablish their deictic function. So you can admonish a lazy person in a concrete situation to do his work: *what’s done today, you don’t need to do tomorrow*, or *plan today for tomorrow*. But on the whole there are no proverbs with the temporal adverbs *today*, *yesterday* and *tomorrow* which are bound to their original situation and they can be used relatively independent of a deictic context implied by these time adverbs.

As a conclusion let me quote two German sayings differing only in their intonation or stress containing the temporal adverbs of my paper. Röhrich (1994: 711) is treating them as a joke. I however think they are sayings expressing a different meaning by different stress:

Héute so, mórgen so (consistency, ‘today and tomorrow the same’)

Heute só, morgen só (inconsistency, ‘today this way – tomorrow another way’).

References

- BIRTH, Kevin K., 1999: *Any time is Trinidad time*. Gainesville: University Press of Florida.
- BIRTH, Kevin K., 2004: Finding Time: Studying the Concepts of Time Used in Daily Life. *Field Methods* 16/1. 70–84.
- BURGER, Harald, 1998: *Phraseologie. Eine Einführung am Beispiel des Deutschen*. Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- DAL’, Vladimir Ivanović, 1879: *Poslovice ruskogo naroda*. T. 1–2. Sankt-Peterburg, Moskva: M.O. Vol’f.
- DIEWALD, Gabriele, 1991: *Deixis und Textsorten im Deutschen*. Tübingen: Niemeyer (Reihe germanistische Linguistik 118).
- DIXON, Robert Malcolm Ward, 2012: *Basic Linguistic Theory Volume 3: Further Grammatical Topics*. New York: Oxford University Press.
- FRIESE, Heinz-Gerhard, 1984: *Zeiterfahrung im Alltagsbewußtsein: am Beispiel des deutschen Sprichworts in der Neuzeit*. Frankfurt: Materialis Verlag.
- Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, 1927–1942. Herausgegeben von Hanns Bächtold-Stäubli unter Mitwirkung von Eduard Hoffmann-Krayer, Bd. 1–10. Berlin, New York 1987: Walter de Gruyter.

- JELÍNEK, Jaroslav, BEČKA, Josef, V., TĚŠITELOVÁ, Marie, 1961: *Frekvence slov, slovník druhů a tvarů v českém jazyce*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- KRZYŻANOWSKI, Julian (red.), 1969–1978: *Nowa księga przysłow i wyrażeń przysłowiowych*. T. I–IV. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- LAU, Kimberly J., 1996: “It’s about Time”: The Ten Proverbs Most Frequently Used in Newspapers and Their Relation to American Values. *Proverbium* 13. 135–159.
- LEISS, Elisabeth, ABRAHAM, Werner (eds.), 2012: *Modality and Theory of Mind Elements across Languages* (Trends in linguistics 243). Berlin: de Gruyter Mouton.
- LUCY, John A., 1996: The Scope of Linguistic Relativity: An Analysis and Review of Empirical Research. John J. Gumperz, Stephen C. Levinson (eds.): *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press. 37–69.
- MALOTKI, Ekkehart, 1983: *Hopi Time. A Linguistic Analysis of the Temporal Concepts in the Hopi Language* (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 20). Berlin, New York, Amsterdam. Mouton.
- MIEDER, Wolfgang (ed.), 1992: *A Dictionary of American Proverbs*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- NAHBERGER, Günther, 2000: *Morgen ist auch noch ein Tag. Eine Theorie mythischer Sätze*. Hohengehren: Schneider Verlag (Phraseologie und Parömiologie Bd. 5).
- PINKER, Steven, 1995: *The Language Instinct*. New York: HarperPerennial.
- LE POIDEVIN, Robin, 2004: The Experience and Perception of Time. Edward N. Zalta (ed.): *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2011 Edition). URL: <http://plato.stanford.edu/archives/fall2011/entries/time-experience/>.
- Poslovicy i pogovorki u ruskogo naroda*. URL: http://www.x-vim.info/s_a633e9fdca.html.
- RAMMSTEDT, Otthein, 1975: Alltagsbewußtsein von Zeit. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 27. 47–63.
- RÖHRICH, Lutz, 1994: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Freiburg, Basel, Wien: Herder.
- Slavjanske Drevnosti. Ėtnolingvističeskij slovar’*, 1995–2014. Pod redakciej N. I. Tolstogo, T. 1–5. Moskva: Meždunarodnye otnošenija.
- STEIGÜBER, Barbara, 1988: *Soziale Sprache und synthetische Zeit. Temporal-Adverbien in Sprichwörtern*. Diss. Paderborn.
- WANDER, Karl Friedrich Wilhelm, 1867–1880: *Deutsches Sprichwörter-Lexikon*. Bd. 1–5. Augsburg 1987: Weltbild Verlag.
- Word frequency data. Corpus of Contemporary American English*. URL: <http://www.wordfrequency.info/free.asp?s=y>.
- ZASORINA, Lidija Nikolaevna, 1977: *Častotnyj slovar’ ruskogo jazyka*. Moskva: Russkij jazyk.

Anita Hrnjak

Starost u rodno obilježenoj frazeologiji hrvatskoga i ruskog jezika¹

1 Uvod

Starost možemo smatrati jednim od temeljnih koncepata budući da je riječ o specifičnom dobnom konceptu koji je izravno povezan s univerzalnom kategorijom vremena.

U suvremenoj lingvokulturološkoj literaturi ističe se da je koncept složena mentalna konstrukcija koja, osim što sadrži elemente utemeljene na univerzalnom ustrojstvu ljudske svijesti, u velikoj mjeri odražava i nacionalno-kulturno specifično poimanje stvarnosti svojstveno govornicima određenog jezika. Kirilina ističe da većina lingvista koncept smatra mentalnom kategorijom u kojoj se jasno razlikuju jezgra i periferija, nepromjenjiv i promjenjiv dio, kao posljedica njegove istovremene pripadnosti individualnoj i kolektivnoj svijesti (Kirilina 2004: 141). Pritom se pri određivanju sastavnih elemenata koncepta često ističe njegova aksiološka sastavnica utemeljena na vrijednosnoj interpretaciji dijela stvarnosti na koju se koncept odnosi (Babaeva 2002, Karasik 2002 cit. prema Ljubina 2006). Koncept starosti jedan je od tzv. kulturnih koncepata za koje se može tvrditi da nastaju u svijesti kao rezultat uzajamnog djelovanja nacionalne tradicije i folklor, religije, ideologije, umjetnosti, životnog iskustva pojedinca i njegova sustava vrijednosti (Arutjunova 1993 cit. prema Kirilina 2004: 141).

Jedna od razina jezika na kojoj se unutar spomenutog koncepta zrcali individualna i kolektivna svijest govornika je upravo frazeologija. U hrvatskoj i ruskoj frazeologiji manifestira se vremenski aspekt starosti, ali u dijelu frazeologije koji se odnosi na čovjeka, osobito u rodnoj frazeologiji, ograničenoj u upotrebi s obzirom na spol referenta, dominira vrijednosni aspekt analiziranog koncepta.

Predmet analize u ovome radu čine rodno obilježeni frazemi hrvatskoga i ruskog jezika koji su u upotrebi ograničeni s obzirom na spol referenta tako da se odnose ili na staru ženu ili na starog muškarca. Razmatranjem ovoga tipa frazema nastoji se dati uvid u način na koji se starost konceptualizira u rodnoj

1 Ovaj članak je rezultat rada na projektu *Application of phraseological theory in phraseography (4054)* koji financira Hrvatska zaklada za znanost.

frazeologiji dvaju srodnih slavenskih jezika s osobitim naglaskom na aksiološke elemente ovoga dijela frazeologije s ciljem da se utvrde univerzalne stereotipne predodžbe o starosti, ali i nacionalno-kulturno uvjetovane razlike u dijelu jezične slike svijeta koja se odnosi na ovu specifičnu etapu čovjekova života.

2 Frazeološka nominacija osoba starije životne dobi

Rodno obilježeni frazemi hrvatskoga i ruskog jezika koji se odnose na osobu starije životne dobi gotovo uvijek u svom značenju nose jedan dodatni sem, tj. dodatni element značenja kojim se koncept starosti povezuje s nekim drugim, najčešće negativno obilježenim konceptom. Stoga takvi frazemi imaju i snažan vrijednosni element koji izravno utječe na njihovu konotaciju, a time i specifičnu stilsku i upotrebnu vrijednost. U korpusu prikupljenom za potrebe ovoga rada ne postoje frazemi koji neutralno opisuju starog čovjeka. Svi upućuju na određene specifičnosti karaktera i ponašanja koje se povezuju sa starijom životnom dobi i podliježu mahom negativnoj ocjeni. U frazemima koji će ovdje biti analizirani očituju se stereotipi i ustaljene predodžbe o tome što se u hrvatskoj i ruskoj kulturi smatra prihvatljivim i poželjnim u pogledu izgleda, karakteristika i ponašanja starijih osoba, ovisno o njihovoj spolnoj pripadnosti, a što se u istom slučaju smatra smiješnim, nepoželjnim ili čak neprihvatljivim.

U tablici br. 1 prikazani su hrvatski i ruski rodno obilježeni frazemi koji se odnose na staru ženu ili starog muškarca. Uz svaki od njih navode se osnovni i dodatni elementi značenja te oznaka plus (+) za pozitivnu konotaciju ili minus (-) za negativnu konotaciju.

Tablica 1: Rodno obilježeni frazemi koji se odnose na stare osobe

osnovni sem	dodatni sem	žena kao referent		muškarac kao referent	
		hrvatski	ruski	hrvatski	ruski
starost				• <i>stari panj</i> (-) • <i>stari konj</i> (-)	• <i>старый пенё</i> (-) • <i>старый гриб</i> (-) • <i>старый хрен</i> (-) • <i>старый хрыч</i> (-)

		žena kao referent		muškarac kao referent	
osnovni sem	dodatni sem	hrvatski	ruski	hrvatski	ruski
starost	zluradost, svadljivost	• <i>stara vještica</i> (-)	• <i>старая ведьма</i> (-) • <i>старая карга</i> (-) • <i>старая хрычовка</i> (-) • <i>старая (чёртова) перечница</i> (-) • <i>баба-яга</i> <костяная нога> (-)		
starost	bespomoćnost		• <i>божий одуванчик</i> (+)		
starost	pohotnost			• <i>stari jarac</i> (-) • <i>stari prč</i> (-)	• <i>старый козёл</i> (-) • <i>мышинный жеребчик</i> (-)
starost	čangrizavost				• <i>старый хрен</i> (-) • <i>старый хрыч</i> (-)

2.1 Frazeološka nominacija žena starije životne dobi

Većina hrvatskih i ruskih frazema koji se odnose na ženu starije životne dobi utemeljena je na predodžbi o zluradosti i svadljivosti kao tipično ženskim karakternim osobinama, tako što se te izrazito negativno shvaćene karakterne osobine povezuju sa starošću, naglašavajući na određeni način da starija životna dob u žena izvlači na površinu karakteristike koje se smatraju krajnje nepoželjnima u komunikaciji i odnosu s drugim ljudima. Zluradu, pakosnu i svadljivu staru ženu opisuje hrvatski frazem *stara vještica* te ruski frazemi *старая ведьма*, *баба-яга* <костяная нога>, *старая карга*, *старая хрычовка*, *старая перечница*.

U dubinskoj strukturi frazema *stara vještica*, *старая ведьма* i *баба-яга* <костяная нога> nalazimo lik vještice, čarobnice koja se u slavenskoj mitologiji i narodnim vjеровanjima, ali i srednjovjekovnom kršćanskom učenju, dovodi u vezu s nečistom silom. Njene natprirodne moći kojima ljudima može

nanijeti zlo proizlaze izravno iz njene povezanosti s principom zla, utjelovljenim u liku vraga ili demona (SD 1995: 297–299). Pritom je, osim zlobe, važan dio dubinske strukture i činjenica da u svijesti govornika postoji ustaljena predodžba o vješticama kao staricama odbojne vanjštine. Sam leksem *vještica* (*ведьма*) u hrvatskome i ruskom jeziku koriste se i u prenesenom značenju da bi se njima na leksičkoj razini imenovala zla, svadljiva žena. U hrvatskom supstantivnom frazemu *stara vještica* i njegovom ruskom strukturnom i značenjskom ekvivalentu *старая ведьма* spaja se imenička komponenta s pridjevom *stara* (*старая*) čime se u značenju uz rodno ograničenje u upotrebi dodaje i dobno. Supstantivni frazem *баба-яга* <*костяная нога*> utemeljen je na slici u kojoj se pojavljuje starica iz slavenske mitologije, često prisutna u ruskom folkloru i narodnim bajkama. Značenje frazema povezano je s predodžbom o babi Jagi, čarobnici koja živi u šumi, u kući koja stoji na kokošjim nogama, a jede ljude i malu djecu. U bajkama se najčešće pojavljuje kao protivnica, a mnogo rjeđe kao pomoćnica glavnoga junaka (RBLIS 2007: 34–35). Način pisanja sveze *баба-яга* u frazeologiji prilično varira, nalazimo je sa spojnicom ili bez nje, ali vlastito ime najčešće se piše malim početnim slovom zbog desemantizacije svojstvene procesu frazeologizacije.² Kao ilustracija upotrebe navedenih frazema s vrlo negativnom konotacijom mogu poslužiti sljedeći primjeri:

- (1) *Siguran sam da je mladić u pravu zato jer i sam živim okružen **starim vješticama** kojima je životna misija ogovaranje i svađanje po ulici i balkonima.* (G)³
- (2) *Она была **старой ведьмой**, острой на язык и без единого друга на этом свете.* (G)⁴
- (3) *...я бы извинилась за то, что послужила причиной размолвки. Или мы тоже такими станем? Неужели я тоже стану такой «**бабой ягой**»?* (NKRJ)

U frazemima *старая карга* i *старая хрычовка* uz pridjevsku komponentu koja ukazuje na dobni element u frazeološkom sastavu pronalazimo lekseme *карга* i *хрычовка* koji se u suvremenom ruskom jeziku koriste kao podrugljiv naziv za staru svadljivu ženu. Smatra se da leksem *карга* potječe o tatarskog naziva za vranu, pticu koja se u slavenskim vjеровanjima i folkloru također povezuje s nečistom silom i principom zla. Etimologija leksema *хрычовка* prilično je dvojbena, a jedna je od uvjerljivijih pretpostavki da proizlazi iz

2 U nefrazeološkom značenju svezu je ispravno pisati sa spojnicom i velikim početnim slovom vlastitog imena: *баба-Яга*.

3 <http://blog.dnevnik.hr/usnovima/2007/02/1622187039/dream2.html> (posjet 15. 4. 2015)

4 <http://m.litfile.net/read/288846/286000-287000?page=6> (posjet 15. 4. 2015)

onomatopejskog zvuka *хры* koji se povezuje s hrkanjem. U frazemu *старая (чёртова) перечница* kroz prvu, pridjevsku komponentu, ponovo se očituje shvaćanje o povezanosti zle žene sa samim vragom, dok se imenička komponenta *перечница*, kojom se označava posuda za mljeveni papar, metaforički može povezati sa zloradim namjerama da se nekomu »zapapri« i svadljivošću kao sastavnim elementom frazeološkog značenja. Sljedeći primjeri upotrebe svjedoče o negativnoj konotaciji navedenih frazema:

- (4) *Уж он-то знал старую каргу, ей этот распорядок – как раз повод для грязного зубоскальства.* (NKRJ)
- (5) *Всё-то у вас есть, дорогие мои, думала я ворчливо, ругая себя за то, что не могу сдержаться, превратилась, поди-ка, в старую хрычовку, ненавистную всем.* (G)⁵
- (6) *А тебя к подруге без того не отпустит, чтобы не попрекнуть. Знаю я её, чёртову перечницу!* (G)⁶

Frazem *божий одуванчик* jedini je frazem u korpusu frazema analiziranih u ovome radu koji nema negativnu konotaciju. On nije isključivo rodno ograničen u upotrebi, ali se gotovo uvijek odnosi na ženu, točnije na staru, tihu i bespomoćnu staricu. O etimologiji ovoga frazema nema mnogo podataka, ali neovisno o samom podrijetlu, značenje frazema moguće je objasniti jednom od univerzalnih konceptualnih metafora koja čovjeka poistovjećuje s biljkom. Pozadinska slika prikazuje maslačak, poljski cvijet kod kojeg se nakon faze cvjetanja pojavljuju bijele sjemenke zbog kojih biljka poprima karakterističan izgled bijele pahuljaste lopte, a budući da se sjemenke šire pomoću vjetra, biljka je u tom obliku vrlo krhka. Pridjevska komponenta *божий* aludira na činjenicu da je star i onemoćao čovjek u Božjim rukama jer i najmanji dašak vjetra može biti uzrokom kraja njegova zemaljskog života. Značenje i konotaciju navedenog frazema ilustrira sljedeći primjer njegove upotrebe:

- (7) *На днях пришла в редакцию бабушка, божий одуванчик, и со слезами на глазах тихо так сказала: Как трудно жить маленькому человеку на свете... После этих слов, признаться, сердце дрогнуло.* (NKRJ)

2.2 Frazeološka nominacija muškaraca starije životne dobi

Kod hrvatskih i ruskih rodno obilježenih frazema koji se odnose na starog muškarca nešto je drugačija situacija. U obama jezicima nalazimo frazeme

5 <http://www.litmir.info/br/?b=161098&p=19> (posjet 20. 4. 2015)

6 <http://frazbook.ru/2014/08/07/chertova-perechnica/> (posjet 14. 5. 2015)

koji nemaju neki izraženiji dodatni element značenja i vrlo općenito ukazuju na starog muškarca. Hrvatski frazemi *stari panj* i *stari konj* te ruski frazemi *старый пенёк*, *старый гриб* i *старый хрен* odnose se općenito na starog muškarca, a uglavnom su utemeljeni na metaforičkom poistovjećivanju s biljkom ili životinjom.

Hrvatski frazem *stari panj* i ruski *старый пенёк* opisuju starog muškarca koji se poistovjećuje s nečim bespotrebnošću kao što je panj, dio drveta koji ostaje uz korijen nakon što se stablo otpili i sruši. U ruskim frazemima *старый гриб* i *старый хрен* starac se metaforički poistovjećuje s biljkom. Frazem *старый гриб* odnosi se na starog onemoćalog muškarca, a slika u njegovoj pozadini prikazuje gljivu koja svojim oronulim izgledom odaje da je stara i stoga neprikladna za branje i jelo. U frazemu *старый хрен* stara se osoba muškog spola poistovjećuje s hrenom, povrtnom biljkom pikantna okusa, a za frazeološko značenje važna je činjenica da ona starenjem dobiva sve intenzivniji okus koji ljudima uglavnom nije ukusan. Oba frazema u upotrebi poprimaju šaljiv prizvuk ili negativnu konotaciju. U ruskom jeziku frazem *старый хрыч* općenito opisuje starog muškarca. Leksem *хрыч* najčešće se i koristi u ovoj ustaljenoj svezi riječi, a dovodi se u vezu s onomatopejskim zvukom *хры* kojim se oponaša zvuk hrkanja. U hrvatskom supstantivnom frazemu *stari konj* stariji se muškarac kroz metaforu povezuje s čestom domaćom životinjom. Frazem se upotrebljava u dvama značenjima, ali u oba slučaja pripada ovoj podskupini. Prvo je njegovo značenje vrlo općenito i odnosi se na starijeg muškarca, a utemeljeno je na predodžbi o starom konju kao životinji koja čovjeku više nije potrebna jer je izgubila snagu zbog koje se koristila kao pomoć u obavljanju fizičkih poslova. Drugo se značenje ovoga frazema odnosi na starog ili starijeg muškarca koji se predstavlja mlađim nego što uistinu jest. U ovome značenju frazem u upotrebi ima podrugljiv i ironičan prizvuk jer je u hrvatskoj, kao i mnogim drugim kulturama, uobičajeno da čovjek, koji se želi prikazati mlađim od svoje stvarne dobi i stoga se ne ponaša u skladu sa svojim godinama, bude izvrnut poruzi i podsmijehu. Sljedeći primjeri potvrđuju značenje i konotaciju navedenih frazema:

- (8) **Stari panjevi** ne kuže čari sintetičkih droga koje ti omogućuju da 10 dana bez prestanka plešeš uz isti ritam. (G)⁷
- (9) Očito nisam stabilan u glavi da bih igrao više, a kad je tako, ima boljih i mlađih igrača. Neka igraju, to je budućnost. Ja sam **stari konj**, zar ne? (G)⁸

7 <http://fotozine.org/?knjiga=forum&poglavlje=209&list=14408> (posjet 15. 4. 2015)

8 <http://m.slobodnadalmacija.hr/tabid/296/articleType/ArticleView/articleId/70915/Default.aspx> (posjet 14. 4. 2015)

- (10) *Pogledaj onog **starog konja** kako se oblači, kao da ima 20 godina!* (G)⁹
- (11) ***Старый пень** умел любить по-настоящему, преданно, самоотверженно, жертвенно, если хочешь.* (NKRJ)
- (12) *Интересно, что этот **старый гриб** там накалякал? Надо было плюнуть на мнимую порядочность и прочитать.* (NKRJ)
- (13) *Далее все, как водится: обнялись, поцеловались, охлопали друг другу плечи и спины: – Польсел, **старый хрен!** – А ты поседел!* (NKRJ)
- (14) *Тебе, мой друг Василь Ильич, сегодня стало ровно сорок, ты далеко не **старый хрыч**.* (NKRJ)

U oba analizirana jezika negativno se ocjenjuje pohotnost starijeg muškarca, osobito onoga koji nastoji zavesti mlađe žene. Metaforički ga se poistovjećuje s životinjom te se s ironičnim i podrugljivim prizvukom govori da je takav muškarac *stari jarac*, *stari prč*, *старый козёл*. Riječ je o frazemima kod kojih ponovo nalazimo jasno izražen dodatni element značenja koji starost u muškaraca povezuje s neprimjerenom pohotnošću. U njima se pohotan i razvratan stariji muškarac poistovjećuje s jarcem, životinjom koja simbolizira raspuštenost, seksualnu raskalašenost i pohotu. Jarac se od antičkog doba kao simbol rasplodnih snaga prirode i snažnog zanosa ljubavi prema životu povezivao s dionizijskim svetkovinama, a u kršćanskoj tradiciji simbolizira pohotnika i grešnika (Chevalier i Gheerbrant 1987: 218). Izrazito šaljiv ton frazema *stari prč* posljedica je spajanja dviju naizgled nespojivih sastavnica: pridjevske sastavnice koja ukazuje na stariju životnu dob referenta i imeničke koja se odnosi na jarića, mladu životinju punu životne i seksualne snage i energije. Slijede primjeri upotrebe navedenih frazema:

- (15) *Bit će obilježen kao **stari jarac** koji obljubljuje maloljetnicu pod djelovanjem opijata jer ne mogu zamisliti da maloljetnica spava sa šezdesetogodišnjakom pri svijesti i svojom voljom.* (HJR)
- (16) ***Stari prč** Jurišić se uhvatio maloljetnica i ne pušta.* (G)¹⁰
- (17) *До сих пор не могу понять, что моя предшественница нашла в этом похотливом **старом козле**.* (G)¹¹

Ruski frazem *мышинный жеребчик* blizak je ovoj podskupini, a u određenoj ga se mjeri može promatrati i kao dio te podskupine jer opisuje starijeg muškarca koji se pokušava predstaviti mlađim nego što uistinu kako bi osvojio što više žena, uglavnom mlađih. U osnovi frazema je pozadinska

9 <http://pl-hr-frazemi.eu/category/k/> (posjet 1. 4. 2015)

10 <http://www.slobodnadalmacija.hr/Spektakli/tabid/79/articleType/ArticleView/articleId/68037/Default.aspx> (posjet 14. 5. 2015)

11 <http://m.litfile.net/read/86297/81968-89659?page=14> (posjet 16. 4. 2015)

slika utemeljena na oksimoronu koji spaja dvije naizgled nespojive frazeološke sastavnice: miša – malog, slabog i neuglednog glodavca i pastuha – jaku i snažnu životinju koja simbolizira životnu energiju i spolnu moć. Taj oksimoron sudjeluje u formiranju metafore koja s jedne strane poistovjećuje muškarca koji ima veliku želju za ljubavnim pustolovinama s pastuhom, ali je s druge strane slab i onemoćao poput miša. Pritom upotreba deminutivnog oblika *жеребчик* dodatno upućuje na ironični odnos prema referentu frazema. U sljedećem primjeru vidljiva je konotacija s kojom se navedeni frazem koristi:

(18) *Смолоду он слыл Дон-Жуаном, а к старости обратился в мышино-го жеребчика.* (NKRJ)

Samo u ruskom jeziku postoje rodno obilježeni frazemi kojima se opisuje čangrizav, uvijek nezadovoljan stariji muškarac. Riječ je o već ranije spominjanim frazemima *старый хрен* i *старый хрыч* koji se ovdje pojavljuju u drugom značenju. Ako pogledamo pozadinsku sliku frazema *старый хрен* vidimo da se ljutina starog hrena kao osjetilni doživljaj ovdje metaforički povezuje s emocionalnim stanjem čovjeka, a frazem *старый хрыч* povezuje pridjevsku komponentu koja se odnosi na dob i podrugljiv, prezriv naziv za starca. Slijede primjeri upotrebe navedenih frazema u ovom značenju:

(19) *У меня сосед почти 70, ворчливый **старый хрен**. Воду включать и ходить в туалет запрещает ночью, ходит, жалуется на нас в полиции.* (G)¹²

(20) *Я даже пересмотрел свои взгляды на маленьких собачек, увидев как вечно всем и всеми недовольный **старый хрыч** преобразуется из-за этого маленького, но уж очень милого пёсика с «человечески-ми» глазами... (G)¹³*

3 Stereotipi i ustaljene predodžbe o starosti u dobnu neutralnim i rodno obilježenim frazemima hrvatskog i ruskog jezika

U korpusu rodno obilježenih frazema obaju jezika postoje i frazemi koji se mogu odnositi na žene i muškarce bilo koje dobi, ali su u njihovoj pozadinskoj slici sadržani tijesno povezani dobn i rodni stereotipi. Na primjer,

12 http://vk.com/wall-34500448_34257 (posjet 20. 4. 2015)

13 <http://www.kinopoisk.ru/film/4199/ord/rating/status/good/perpage/10/page/4/> (posjet 20. 4. 2015)

čangrizavost opisuju frazemi *ворчать как старая баба*, *ворчать как старьйй дед* utemeljeni na predodžbi da su i žene i muškarci osobito čangrizavi u starijoj životnoj dobi. Sklonost ogovaranju i brbljanju pripisuje se prvenstveno ženama i to starijim ženama, pa u hrvatskom jeziku za muškarca sklona traćanju i brbljanju kažemo da je *muška baba*, a u ruskom takva muškarca opisujemo frazemima *болтливый как старая баба* i *хуже бабы*. U ruskom jeziku nalazimo i predodžbu o apatičnosti starih ljudi. Apatičnog muškarca opisuje frazem *сидеть (лежать) как дед на печи* utemeljen na pozadinskoj slici starca koji provodi vrijeme nezainteresiran za svijet oko sebe, sjedeći ili ležeći na tradicionalnoj ruskoj zidanoj peći kakva je nekada zauzimala centralno mjesto u kući.

4 Zaključak

Starost se u prikupljenom korpusu rodno obilježenih frazema hrvatskoga i ruskog jezika gotovo uvijek pojavljuje u suodnosu s drugim konceptima zbog čega najveći broj frazema ovoga tipa nije jednoznačan, te uz osnovno značenje sadrži i jedan ili više dodatnih elemenata značenja. Pritom se gotovo svi analizirani frazemi u hrvatskom i ruskom jeziku koriste s negativnom konotacijom, što govori u prilog činjenici da je starost u hrvatskoj i ruskoj kulturi opterećena vrlo negativnim stereotipima i predodžbama. Uz opći stereotip da je starost period u razdoblju čovjekova života u kojem on više nije društveno aktivan te na određeni način postaje beskoristan i suvišan, u korpusu frazema analiziranih u ovome radu pojavljuje se i međusobno isprepliće i nekoliko drugih dobnih i rodnih stereotipa. U frazemima obaju jezika odražava se predodžba o tome da su starije osobe neovisno o spolu brbljave i sklone ogovaranju, da su stare žene zlurade i svadljive, a stari muškarci pohotni. Dakle, uz starost se povezuju određene negativne karakterne osobine za koje se smatra da osobito dolaze do izražaja u toj životnoj dobi te ponašanje koje se smatra neprimjerenim određenim čovjekovim godinama.

Izvori i literatura

- Burnaeva 2012 = БУРНАЕВА, Ксения А., 2012: Старость в русской и английской фразеологии. *Вестник Сургутского государственного педагогического университета*, № 1. 149–154.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain, 1987: *Rječnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Nakladni zavod MH.

G = Google. URL: <https://www.google.hr>.

HJR = Hrvatska jezična riznica. URL: <http://riznica.ihjj.hr/index.hr.html>.

Kirilina 2004 = КИРИЛИНА, Алла В., 2004: *Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации*. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН).

Ljubina 2006 = ЛЮБИНА, Ирина М., 2006: *Аксиология концепта возраст в русской, британской и американской лингвокультурах*. Краснодар (диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук).

NKRJ = Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru/index.html>.

RBLS 2007 = *Россия. Большой лингвострановедческий словарь* (под ред. Ю.Е. Прохорова). 2007. Москва: АСТ-ПРЕСС.

SD 1995 = *Славянские древности. Этнолингвистический словарь* (под ред. И. И. Толстого). Т. 1. 1995. Москва: «Международные отношения».

Alisa Mahmutović

Lijevo i desno u frazeologiji: strukturna i semantička obilježja

1 Uvod

Jezik, kultura i kognicija višestruko su povezani. Ljudsko iskustvo svijeta je fizičko: stečeno čulnom percepcijom i motoričkom akcijom i, iako je matematički moguće odrediti sisteme s više dimenzija, ljudi ipak mogu spoznati samo četiri: vrijeme, širinu, visinu i dužinu. Istovremeno, naš je unutrašnji (mentalni, duhovni) život izvan fizičkog iskustva, pa ipak humana inteligencija ima kognitivnu sposobnost da svoju fizičku ograničenost nadiđe; zato je ljudska percepcija stvarnosti uvijek relativna, i u velikoj je mjeri definirana prostorom u kojem obitava. Zahvaljujući kognitivnoj potenciji moguće je bilo izmisliti sofisticirane pojmove, teoretizirati o metafizičkom i onome što je izvan naših osjetila. Štaviše, moguće je prostorno doživljavati i raščlanjivati čak i samog sebe, a ključnu ulogu u tome ima naše socijalno znanje, kako Hudson naziva cjelokupno znanje koje se uči od drugih ljudi (Hudson 1980). Njegova definicija kulture utemeljena je na ranijoj, koju je postavio Goodenough, prema kojoj se ona (kultura) bitno razlikuje od biološkog nasljeđa, a sastoji se od onoga što ljudi moraju naučiti i znati da bi djelovali na prihvatljiv način, tako da kultura zapravo sadržava krajnji proizvod učenja – znanje. Dakle, riječ je o znanju kulturom posredovanom (Goodenough 1964). Potvrde za to nalazimo u jeziku kao dijelu kulture koji se usvaja kao jedan od njenih podsistema, a posebno na onim razinama koje su kulturološki utemeljene, kakva je frazeologija koju je, u semantičkom aspektu, teško odvojiti od onoga što je i kulturološko i univerzalno u ljudskoj percepciji svijeta. Takvo znanje naročito potvrđuju jezičke razine i discipline u kojima je granica između sinhronije i dijahronije izrazito fluidna, što ćemo pokušati rasvijetliti i ovim istraživanjem. Analizirana je građa iz rječnika poredbene frazeologije Kao frazeološki rječnik (rječnik frazema s poredbenom česticom *kao*) (Mahmutović 2012) i iz Frazeološkog rječnika hrvatskoga ili srpskog jezika (Matešić 1982).

2 Frazeologija u jeziku – kultura u frazeologiji – *lijevo i desno* u kulturi

Frazeologija je lingvistička disciplina koja u sebe bitno uključuje kulturu, odnosno kulturno znanje. Kao disciplina koja istražuje strukturu, značenje i upotrebu skupina riječi, nužno uključuje sociolingvističku i psiholingvističku perspektivu, stoga joj je interdisciplinarni pristup metodološki i najprimjereniji, a njime se u istraživanju ovih fiksiranih jezičkih jedinica utvrđuju jasnije veze jezika i kulture, što je naročito vidljivo iz kognitivne perspektive koja zanemaruje distinkciju između sinhronije i dijahronije (Dobrovol'skij, Piirainen 2005). Međutim, dosadašnje antropološko-lingvističke teorijske postavke uglavnom su deterministički orijentirane, i možemo ih smatrati nastavkom herderovsko-humboldtovskog lingvističkog svjetonazora, budući da se temelje na potpunoj neodvojivosti jezika i kulture (Worf 1940, Sapir 1921). Kognitivna orijentacija prema konvencionalno figurativnom jeziku dovela je frazem kao figurativnu jedinicu u fokus lingvističkog istraživanja. Osim toga, i antropološki usmjerena lingvistika, polazeći od kulture kao sistema koji organizira i usmjerava ljudsko iskustvo, nalazi upravo u formulaičnom jeziku taj okvir unutar kojeg se interpretiraju spoljni znaci određene kulture. U njemu se »čuva« ono što je odabrano, što odgovara kontekstu, te tako postaje tzv. usmena enciklopedija, odnosno postaje »pohrana za kasniju upotrebu« (Havelock 2003: 2). Te strukture su nastajale, i cirkulirale su, zato što su odgovarale ličnom i kolektivnom svjetonazoru (Botica 2013: 17). Prema učenju kognitivnih lingvista, kulturni modeli su koherentne strukture iskustva koje dijeli određena zajednica (Kövecses 2005: 93). Oni su temelj razumijevanja i kategorizacije jezičkih jedinica i različitih koncepata. Stoga je kulturalni pristup frazemu sličan onome koji semiotičar ima spram kulturema. Istina, ova dva pojma imaju i neka zajednička svojstva, kao što je virtualnost, što znači da su nematerijalne i prisutne u svijesti, i to da im semantička konotacija prevladava denotaciju (Nagórko 2004: 135). Sam pojam nastao je prema uzoru na druge jedinice jezičke strukture (prema *fonem*, *morfem*, *semem*, *leksem*), a analiza jednog prostornog odnosa, u našem slučaju *lijevo* : *desno*, pokazat će u kojoj mjeri određeni frazemi, uslovljeni kulturnim modelom, mogu funkcionirati kao kulturemi. Interesantno je, stoga, pogledati koja značenja i uloge imaju koncepti *lijevog* i *desnog* u frazeologiji. Naime, *lijevo* i *desno* su, čini se, više od samog kulturnog modela: konotativna značenja ovih pojmova potvrđuju da se radi i o univerzalnoj percepciji, dok antropološka istraživanja svjedoče da ova jednostavna prostorna shema pokazuje kako je organizirana naša percepcija, mišljenje i stavovi jer se najveći broj tipologiziranih stavova

svodi na dvojstva, odnosno na binarne opozicije. Osim toga, prostorni odnos *lijevo* i *desno* smatra se temeljnim dualizmom prostorne orijentacije (Laponce 1981). S tim da je u ovom slučaju riječ o suprotnosti unutar jedne vrste.¹ Ili, platonovski definirano, govorimo o linearnoj suprotnosti, koja je u većini kultura opterećena snažnom simbolizacijom i oprečnim vrednovanjima: najčešće je desno nadređeno lijevom, u smislu pozitivnog vrednovanja prvog, odnosno negativnih konotacija drugog.² Jedini izuzetak od ovakvog poimanja nalazimo u političkom diskursu, gdje je situacija obrnuta i gdje, u smislu vrijednosti, dominira lijevo.

3 *Lijevo i desno* u frazeologiji: strukturna analiza

Pod strukturnom analizom podrazumijevamo analizu leksičke strukture frazema. Prema opsegu, frazeme dijelimo na fonetske riječi, skupove riječi, frazeme rečenice i frazeme polusloženice (Kovačević, Ramadanović 2013: 271–291). Prema analiziranom korpusu, frazemi sa strukturom veze riječi jedini je strukturni tip u korpusu prostornih (*lijevo* i *desno*) frazema. Prema formalno gramatičkim i sintaksičkim vezama među sastavnicama pojavljuju se isključivo sintaksičke veze zavisnog tipa: imenske i glagolske. Drugim riječima, moguće ih je podijeliti u dva tipa, a svaki bi imao i svoju podskupinu. Prvi tip bio bi imenski – tu bismo svrstavali frazeme koji imaju model imeničke sintagme tipa: pridjev + imenica – među njima su četiri primjera: *desna ruka*, *desni prijatelj* i *lijevi gosti*, *lijevi put*, dok se u posebnu skupinu mogu odijeliti frazemi tipa: imenica + prijedlog + pridjev + imenica, i imenica + prijedlog + prilog. Takvi su primjeri: *brak na lijevu ruku* i *crijevo na lijevo*. Zatim, tu je i drugi tip, u koji ulaze glagolski poredbeni frazemi, među kojima razlikujemo više struktura. Prvu skupinu čine glagolski frazemi s poredbenom česticom:

- glagol + poredbeni veznik + pridjev + imenica, gdje je glagolska sastavnica dinamična, tj. glagol u strukturi frazema može doći i u svršenom i u nesvršenom vidu. Ovu strukturu ima frazem *raditi kao lijevom rukom /šta/*.

U drugu skupinu idu poredbeni frazemi, gdje je poredbena čestica u prvom dijelu:

1 Ova je sličnost tipa crno i bijelo – odnosi se na istu vrstu, a to je boja.

2 Ovdje treba napomenuti i balkanska vjerovanja prema kojima: ako te zasvrbi desno oko, u poslu ćeš imati uspjeha, a ako lijevo, predstoji ti svada; ili: zazvoni li ti desno uho, dobit ćeš dobru vijest, dok lijevo uho, donosi lošu vijest.

- poredbena čestica + veznik (da) + glagol + broj + pridjev + imenica, gdje je jedino glagolska sastavnica promjenjiva. Korpus sadržava dva primjera ovog tipa: *kao da ima dvije lijeve ruke* /ko/ i *kao da ima dvije lijeve noge* /ko/.

Treću skupinu glagolskih frazema čine oni čija struktura podrazumijeva:

- glagol + prijedlog + pridjev + imenica, gdje glagol ne može imati leksičku zamjenu, ali može biti različitog vida. Takav je frazem *ustati na lijevu nogu*, i on je zapravo jedini ovog tipa, prema analiziranoj građi.

Ovoj strukturnoj analizi možemo dodati i to da, prema kategorijalnom značenju, ovi imenički i glagolski frazemi uglavnom funkcioniraju tako da će prvi u rečenici funkcionirati kao subjekti, objekti, apozicije ili dijelovi imenskog predikata, dok će se drugi u rečenicu uvrštavati kao predikati.

4 *Lijevo i desno*: semantička analiza i motivacija frazema

Kako analizirana građa pokazuje, većina frazema je djelimično desemantizirana, i to u onom dijelu gdje su prostorne sastavnice – *lijevo* i *desno* – izgubile primarno leksičko značenje. Takvi su: *raditi kao lijevom rukom* /šta/ ‘nespretno, loše, površno raditi’, *otići lijevim putem* ‘otići pogrešnim ili krivim putem, pogriješiti put, zalutati’, *ustati na lijevu nogu* ‘ustati neraspoložen, biti od jutra mrzovoljan’, *brak na lijevu ruku* ‘loš brak’, zatim tu su i frazemi: *lijevi gosti* ‘nebitni, neželjeni gosti’, *desni prijatelj* ‘pravi prijatelj’. S druge strane, frazemi *kao da ima obje lijeve noge* /ko/, što znači ‘hodati nespretno’ i *kao da ima obje lijeve ruke* /ko/ imaju značenje ‘biti nespretni’ primjeri su potpune desemantizacije jer su svi dijelovi frazema značenjski transformirani. Potpunu desemantizaciju imamo i u frazemima *desna ruka*, *crijevo na lijevo* jer prvi znači ‘pouzdana, stabilna, odana osoba, osoba od povjerenja’, a drugi ‘problem, poteškoća’.

Svi su frazemi asocijativno motivirani: njihovo značenje je oblikovano na osnovu simbolike prostorne sastavnice u strukturi frazema. Desna strana je, prema zapadnoj tradiciji, blagotvorna u odnosu na lijevu koja je zlokobna (Chevalier i Gheerbrant 1983: 116).³ I kod Grka se povoljni predznaci javljaju na desnoj strani, koja simbolizira spretnost i svaki uspjeh, budući da je to strana ruke koja vitla kopljem. Osim toga, latinska riječ *sinister* u francuskom

3 Treba napomenuti da je na Dalekom Istoku obrnuto: lijeva strana se smatra počasnom, odnosno lijevo i desno su komplementarne a ne suprotstavljene strane.

je *sinistre*, što znači ‘koban’ (Chevalier, Gheerbrant 1983: 115).⁴ Prema Starom zavjetu (Psalam 142,5) desna strana će za Posljednjeg suda biti mjesto odabranih, dok će grešnici i prokleti na lijevu: desno je strana raja, a lijevo je pakao. Također, desno je u kršćanstvu počasna strana, što potvrđuju i prizori raspeća, gdje je razbojnik-pokajnik desno, a rđavi lijevo; na strašnom sudu ovce su na desnoj strani, a koze na lijevoj (Lampić 1999: 28, 78). Štaviše, u Markovom Evanđelju navodi se:

Pošto im je ovako govorio, Gospodin Isus bi uznesen na nebo i sjede Bogu s desne strane. (Marko 16, 19).

I islam daje prednost desnoj strani, sudeći prema različitim religijskim praksama vezanim za rađanje djece, obredno pranje, pokop i dr.⁵ U Kur'anu se u vezi s tim precizira:

[...] onaj kome bude knjiga njegova u desnu ruku njegovu data lako će račun položiti, i svojima će se radostan vratiti [...] (Al-*Inšiqāq*, LXXXIV, 25, 7–9)

Na jednom drugom mjestu u Kur'anu stoji:

[...] onaj kome se knjiga njegova u desnu ruku njegovu da – reći će: »Evo vam, čitajte knjigu moju, ja sam čvrsto vjerovao da ću račun svoj polagati.« I on će biti u životu zadovoljnom, u džennetu predivnom, čiji će plodovi nadohvat ruke biti. [...] A onaj kome se knjiga da u lijevu ruku njegovu reći će: »Kamo sreće da mi knjiga moja ni data nije i da ni saznao nisam za obračun svoj!« [...] (Al-*Hāqqa* LXIX, 19–26)

Međutim, istraživanja vezana za poimanje simbolike lijeve i desne strane pretpostavljaju da su ona utemeljena na smjeru kretanja Sunca, pa je desno ono što se kreće u istom pravcu, a lijevo ono što ide obrnuto.⁶ Monoteistički svjetonazor uspio je integrirati drevne predrasude vezane za lijevu i desnu stranu, stoga nije neobično da smo i vlastito tijelo, koje je JEDNO, mogli binarno vrednovati. To svakako potvrđuje autoritet i orijentirajuću moć svetih tekstova s jedne strane, a s druge, govori o ovim frazemima kao o oblicima memorisanja i cirkulisanja kulturnog smisla, koji tako indirektno svjedoče o pamćenju kao socijalnom fenomenu. Zato o frazemima ovog tipa govorimo

4 U Africi je desna ruka simbol reda, ispravnosti, rada i vjernosti, dok je lijeva simbol suprotnog: nereda, nesigurnosti... (Chevalier i Gheerbrant 1983: 115).

5 Prema islamskom običaju, svakom se novorođenčetu uči Ezan (poziv na molitvu) na desno uho, abdest se uzima uvijek od desne strane: prvo se opere desna ruka, a i desna noga, mrtvima se glava okreće desno a noge lijevo.

6 Ovdje treba napomenuti da su simbolička povezivanja uslovljena hemisferom jer kretanje Sunca ne ide u istom smjeru s južne ili sa sjeverne hemisfere.

kao o jedinicama koje distribuiraju i raspoređuju znanje unutar određene kulture, ili frazemskog značenja. Tako su frazemi *desna ruka*, *raditi kao lijevom rukom* /šta/, *kao da ima obje lijeve* kultura. U tom smislu možemo ih tumačiti i snažnim mnemotehničkim sredstvima.

Pored ovih, djelimično desementiziranih frazema, čija je prostorna sastavnica nosilac značenja, i somatska sastavnica u strukturi može biti motivirana asocijativno. Tada ona utiče na oblikovanje *ruke* /ko/ i *kao da ima obje lijeve noge* /ko/ utemeljeni na tzv. konvencionalnom znanju, ali i na simbolizmu glavnih članova frazema. S tim što značenje *desne ruke* nije motivirano samo činjenicom da dešnjaci dominiraju u ljudskoj zajednici, odnosno da se većina ljudi spretnije služi ovom rukom, već je utemeljeno i na simbolizmu ruke koja predstavlja snagu, pruženu pomoć i zaštitu. O tome svjedoči tekstualna i svakodnevna upotreba ovog frazema. Isto je i sa frazemima koji u strukturi imaju sastavnicu *noga*, koja simbolizira društvenu povezanost, odnosno ima društveno značenje (Chevalier, Gheerbraant 1983: 433). Iako je u nekim slučajevima utrnuta veza između motivacionog impulsa i frazema, moramo pretpostaviti da je ona vjerovatno postojala, odnosno morala je postajati trenutačna kategorizacija, koju Coseriu smatra komunikacijskom upotrebom novog koncepta (Coseriu 2000). Njihova dinamička obilježja su mehanizmi proširenja koji su i kognitivno i jezički najekonomičniji i najefikasniji u pridruživanju novih konceptata postojećim (Raffaelli 2009: 71). U ovim primjerima riječ je o metafori koja je omogućila semantičku inovativnost, kao preduvjet promjene značenja.⁷ Dakle, upotreba jednog polisemnog leksema, u ovom slučaju pridjeva *lijeva* i *desna*, ili priloga *lijevo* i *desno* u svakom novom kontekstu dovodi do značenjskog pomjeranja komunikacijski uslovljenog.⁸ Tako svi ovi primjeri, ustvari, nemaju nikakve veze sa stvarnim prostorom, već sa našim znanjem i poimanjem izvanjezičke stvarnosti. Stoga su ovakve strukture rezultat naše kognitivne inovativnosti koja je preduvjet za promjenu značenja.

5 Zaključak

Na temelju svih ovih frazemskih konstrukcija u kojima su se pridjevi *lijevi* i *desni* i prilozi *lijevo* i *desno* našli, jasno je da prostorne sastavnice ističu

7 Metafora se razumijeva kao mehanizam, odnosno načelo strukturiranja ljudskog konceptnog sistema koji stvara nove koncepte pomoću već postojećih na temelju njihove sličnosti – konceptne sličnosti (Raffaelli 2013).

8 Ono što strukturalistička semantika definira kao pomjeranje značenja, kognitivna lingvistika imenuje konceptnom inovativnošću (Dunbar 2001).

enciklopedijske podatke (znanje) »pozitivno, dobro« i »negativno, loše«, što upućuje na mogući proces konstrukcije frazemskog značenja, iako se ovdje primarno ne bavimo rekonstrukcijom nastanka značenja ovih frazema. Dakle, analizirani frazemi nedvosmisleno potvrđuju sljedeće:

- a) frazeologija je temeljno kulturalna disciplina, budući da su frazemske jedinice komunikativne formule u kojima je kulturalno utemeljena socijalna interakcija, što znači da o njima možemo govoriti i kao o lingvističkim kulturnim modelima jer su motivirani kulturalnim normama – njihovi se izvorni koncepti referiraju na narodna i religijska vjerovanja – te su neophodni u istraživanju kulture kao komunikacije i kulture kao znanja;
- b) frazeološka motivacija može uključivati različite tipove kulturnog znanja jer, kako se u ovom slučaju pokazuje, prostorne sastavnice u strukturi nemaju direktne veze sa specijalnom kompetencijom, pa ih ni ne dovodimo u vezu sa specijalnom inteligencijom jer ne proširuju prostornu spoznaju i nemaju nikakvu ulogu u kognitivnoj mapi, koja je vrlo bitna u ljudskoj specijalnoj sposobnosti;
- c) uloga asocijativnog povezivanja u procesu učenja i funkcioniranja u kulturi je ključna, budući da se simboličkom daje prednost u konstruiranju značenja frazema, odnosno potvrđuje se primarno učenje po principu asocijacija, kao i uloga semantičkog pamćenja u konstrukciji frazemskog značenja.

Prema ovome stoji da su naše mentalne konstrukcije prostornog odnosa *lijevo* i *desno* u jeziku određene usmenom predajom, koju je svojim autoritetom dodatno „ovjerio“ religijski tekst. Ovi primjeri, u slučaju frazeologije, potvrđuju prednost antropoloških definicija kulture u istraživanju.

Literatura i izvori

- Biblija*, 1974: Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- BOTICA, Stipe, 2013: *Povijest hrvatske usmene književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- CHEVALIER, Jean, GHEERBRANT, Alain (ur.), 1983: *Rječnik simbola (mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi)*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- COSERIU, Eugenio, 2000: Structural semantics and “cognitive” semantics. *Logos and Language* 1/1. 19–42.
- DOBROVOL’SKIJ, Dimitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 2005: *Figurative Language: Cross Cultural and Cross Linguistic Perspectives*. Oxford: Elsevier.
- DUNBAR, George, L., 2001: Towards a cognitive analysis of polysemy, ambiguity, and vagueness. *Cognitive Linguistics* 12/1. 1–14.
- GOODENOUGH, Ward, H., 1964: Cultural Anthropology and Linguistics. D. H. Hymes (ed.): *Language in Culture and Society: A Reader in Linguistics and Anthropology*. New York: Harper & Row. 36–39.

- HAVELOCK, Eric, A., 2003: *Muza uči pisati*. Zagreb: AGM.
- HUDSON, Richard, A., 1980: *Sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KÖVACSES, Zoltán, 2005: *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KOVAČEVIĆ, Barbara, RAMADANOVIĆ, Ermina, 2013: Frazemske polusloženice (od rječnika preko tvorbe do pravopisa i obratno). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/1. 271–291.
- Kur'an*. Prijevod: Karić, Enes. 1995: Sarajevo: Bosanska knjiga.
- LAMPIĆ, Mario (ur.), 1999: *Mali rečnik tradicionalnih simbola*. Beograd: Libretto.
- LAPONCE, Jean A., 1981: *Left and Right: The Topography of Political Perceptions*. Toronto: University of Toronto Press.
- MAHMUTOVIĆ, Alisa, 2012: *Kao frazeološki rječnik (rječnik frazema s poredbenom česticom kao)*. Sarajevo, Zagreb: Dobra knjiga, Synopsis.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- NAGÓRKO, Alicja, 2004: *Etnolingvistika i kulturemi u međujezičnom prostoru*. Zagreb: Rasprave Instituta za hrvatske jezik i jezikoslovlje 30. 131–143.
- RAFFAELLI, Ida, 2009: *Značenje kroz vrijeme*. Zagreb: Disput.
- SAPIR, Edward, 1921: *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace. URL: www.bartleby.com/186/.

Karin Marc Bratina

Prostor in čas v narečni frazeologiji

Uvod (metodologija)

Že v obdobju Francoske enciklopedije (1751–1780) se je porodilo razmišljanje o jezikih, ki naj bi imeli vsak svojega »duha«, kar naj bi jim omogočalo izraziti različne poglede na svet. Podobnih misli sta bila tudi E. B. Condillac in J. G. Herder, najbolj pa je odmevala v Humboldtovem opusu s pojmovanjem specifične notranje oblike jezika, s pomočjo katere je narod, ki ga govori, sposoben izražati svojstven pogled na svet. Tudi sodobne jezikoslovne paradigme, ki jim poskušam slediti v svojih raziskavah, izhajajo iz humboldtivistične in kasnejše Sapir-Whorfove tradicije, dopolnjujejo pa jih tudi dognanja kognitivnega jezikoslovja, ki zagovarja stališče, da si abstraktne koncepte razlagamo s pomočjo bolj poznanih in konkretnejših, a izbira kombinacij ni povsem arbitrarna, temveč je utemeljena v človekovi fizični in kulturni izkušnji. Po mnenju kognitivnih jezikoslovcev je jezik odraz delovanja našega konceptualnega sistema, ki je metaforičen, saj je metafora del našega konceptualnega sistema, našega mišljenja. Rdeča nit kognitivističnega pojmovanja jezika (in mišljenja) je torej metafora, ki je pojmovana kot del vsakdanjega jezika, kot način človekovega razmišljanja in osnovno orodje, s pomočjo katerega spoznavamo svet.

Namen pričujočega dela je na podlagi narečnega frazeološkega gradiva osvetliti identiteto in mentaliteto ter pogled na svet oz. fizično in kulturno izkušnjo govorcev slovenskega istrskega narečja, z drugimi besedami, prikazati njihovo jezikovno sliko sveta skozi dojetanje konceptov prostora in časa.

Obravnavana tema je torej prispevek h kulturološki obravnavi frazeologije, ima pa tudi primerjalno-kontrastiven značaj, saj so slovenski istrski frazemi analizirani tako v odnosu do slovenskih knjižnih kot do stičnih narečnih (slovenskih hrvaških, romanskih).

Osrednji del pričujoče razprave predstavlja analiza frazemov s področja kategorij, kot sta prostor in čas, in sicer s pomočjo sodobnih kulturnosemantičnih

pristopov.¹ Vsi upoštevani pristopi namreč zagovarjajo stališče, da je treba jezik proučevati tako v kontekstu spoznavnega procesa kot pragmatično-kulturnih okoliščin, kar je razlog, da pri rekonstrukciji konceptualne strukture frazemov upoštevam tudi širšo konceptualno perspektivo, tj. zgodovinsko-kulturne dejavnike, ki so (lahko) vplivali na jezikovno podobo in pomen izbranih pojmovnih polj v istrskem narečju. Jezik je podoba našega sveta in kot tak ujet v širši psihološki, sociološki in kulturni kontekst, zaradi česar je razumevanje zunajjezikovnih dejavnikov za razlago znotrajjezikovnih dejstev ključnega pomena.

Z analizo jezikovne podobe konceptov prostora in časa poskušam osvetliti fizično in kulturno izkušnjo govorcev istrskega narečja, na katerih temeljijo konvencionalni izrazi. Konvencionalno pa je tisto, kar je vsem govorcem določene jezikovne skupnosti skupno, tj. t. i. jezikovna podoba sveta. V pretres jemljam vse vrste konvencionalnih metaforičnih izrazov, tj. besede, nefrazeološke in frazeološke stalne besedne zveze ter stavčne in pregovorne frazeme, ki so prav tako nastali iz fizične in kulturne izkušnje.

Zaradi geografske lege in specifičnih družbeno-zgodovinskih okoliščin slovenske Istre – ta namreč leži na stičišču romanskega in slovanskega sveta, v zgodovini pa je bil tod pomemben tudi germanski element – gradivo obravnavam tudi s kontrastivnofrazeološkega vidika. Iz raziskave so torej razvidne tudi morebitne interference romanskega in slovanskega hrvaškega sveta v slovenskem istrskem narečju na ravni abstraktnega izražanja, njihova nedokazljivost pa je lahko prvi korak pri ugotavljanju specifičnosti frazemov.

Frazeme med narečnimi govorcami zbiram tako, da jih najprej evidentiram v narečni literaturi; sledi anketa o rabi na terenu, pri čemer me zanima potrditev rabe določenega frazema z zgledom, razlaga motivacije oz. izvora (ljudska etimologija) ter morebitne omejitve rabe in konotacija.

Cilj zbiranja je urejanje slovenskoistrske narečne (govorjene) frazeologije v narečni frazeološki slovar. Za oblikovanje gesla narečnega frazeološkega slovarja zato poskušam na terenu zbrane frazeme analizirati in podrobneje predstaviti še s pomočjo drugotne literature oz. drugih virov. Geslo vsebuje naslednje kategorije: iztočnica je poknjžena (osnovna) slovanska oblika; sledi

1 Npr. ruska etnolingvistika in iz nje izhajajoča lingvokulturologija, poljska etnolingvistika z začetka 70. let 20. stoletja, teorija konvencionalnega slikovitega jezika (Dobrovolskij in Piirainen 2005), ki pravzaprav upošteva metodološke prijeme prej omenjenih, vsi sodobni kulturološki pristopi pa sprejemajo tudi metodologijo kognitivne teorije metafore, kot sta jo razvila Lakoff in Johnson (1980).

fonetični zapis frazema v obliki, v kakršni je izpričan na terenu (posnetki terenskih pogovorov se v vmesni fazi tudi transkribirajo za namen oblikovanja narečnega korpusa); v pomenskorazlagalnem razdelku je pomen; narečni ponazarjalni zglede(i) je (so) dveh vrst: iz že omenjenega terenskega zbiranja (iz govorjenih besedil) ali pa iz narečnega leposlovja (tj. iz pisnih virov); dodani so tudi krajevni označevalniki; sledi kulturna rekonstrukcija motivacijskega izhodišča, ki predstavlja model kulturnega komentarja za narečni frazeološki slovar (razlaga motivacijske podlage frazema, kakršno posredujejo narečni govorniki – ljudska etimologija ter kulturološka analiza s pomočjo drugotnih virov, ki pomagata osvetliti semantiko frazemov); podan je tudi morebitni komentar, v katerem so navedeni čustvenostni označevalniki, etimološki podatki in morebitne omejitve rabe; nato so evidentirana morebitna medfrazemska razmerja; v nadaljevanju so tudi potrjene oz. ovržene pojavitve oz. neobstoje/ neizpričanost v slovarjih stičnih jezikov oz. narečij; vzpostavljena je povezava na izseček iz govorjenega besedila in na geografsko karto ter določena konceptualna metafora (več o tem v Marc Bratina 2009, 2014; Vičič in Marc Bratina 2015):²

imet počiščen šufito^{podstrešje} ► 'jə:mət po'či:šćən šu'fi:to '1. biti pameten, bister; 2. skrbeti za čistočo' ● 'Sa:mo 'Ma:rjan, o:n jä 'pi:su kurki 'u:ni, ki 'i:məju po'či:šćən šu'fi:tò ut š'ko:l, nã pa tə'ky:, kurki mi z'na:mo 'dò:ma pər yu'ni:šća (NV). **[K]** Frazem ima pravzaprav dva pomena: podstrešje 1. označuje del človeškega telesa, namreč glavo, ki je metafora za razum, 2. pa tudi žensko, ki ima čist in urejen dom, pri čemer ne zanemarija niti podstrešja. **[M]** PODSTREŠJE KOT GLAVA, GLAVA KOT POSODA ZA RAZUM **[G]**

Kulturna semantika frazemov

Dejstvo je, da je prav frazeologija tisti del jezikoslovja, v katerem se najbolje odraža človekovo razumevanje in dožemanje sveta. Prostor in čas sta dve od pomembnejših kategorij, prek katerih si človek razlaga svoje mesto v svetu, svoj obstoj. V prispevku bom predstavila specifične načine njune kategorizacije: v ospredju bodo torej tista jezikovna sredstva, v katerih sta ta koncepta udejanjena na svojevrsten način, značilen za slovenskoistrsko narečje. Izpostavila bom nekatere predmete, nekatere vidike družbenega ustroja ter specifične duhovne kulture, skratka, materialno, družbeno in duhovno kulturo, ki so

2 V pričujočem članku so frazemi zaradi prostorske omejenosti zgolj navedeni, in sicer jih v nadaljevanju navajam v poknjženi obliki, ki zadeva le fonetiko in morfolgijo, medtem ko ostaja leksika narečna, nadpisano pa je dodan prevod v slovarski obliki. Celotno geslo si lahko ogledate na naslovu <http://frazem.famnit.upr.si>.

podane prek obravnavanih konceptov. Prikazani bodo tako frazemi z izhodiščnim področjem omenjenih kategorij kot tudi tisti, katerih ciljno področje sta, skratka, tisti narečni frazemi z območja slovenskoistrskega narečja, ki se posredno ali direktno nanašajo na abstraktna koncepta prostor in čas.

Prostor v slovenskoistrskem narečju

Prostorska in časovna dimenzija sta za dojetanje, razumevanje oz. poznavanje in interakcijo s svetom za človeka pravzaprav najpomembnejši. Pri orientaciji v tridimenzionalnem prostoru je človeku glavno vodilo položaj njegovega telesa v njem, razmerje do prostora pa je utemeljeno že v sferi predjezikovne zavesti človeka, kar se odraža v t. i. orientacijski metafori, ki je povezana s temeljnimi človekovimi prostorskimi razmerji oz. z umeščenostjo telesa v prostoru.

Orientacijske metafore so osnovane na človeški izkušnji z orientacijo v prostoru in na položaju telesa v razmerju do različnih smeri (naprej – nazaj, gor – dol, levo – desno, spredaj – zadaj, notri – zunaj, blizu – daleč). Pri orientacijskih metaforah (Lakoff in Johnson 1980: 14–21) na strukturo določenega sistema konceptov vpliva neki drugi sistem, obenem pa so tovrstne metafore povezane s prostorsko orientacijo. Prostorske orientacije izvirajo iz fizičnega okolja, od katerega je odvisno delovanje naših teles (npr. gravitacija), zato tudi same metafore niso nekaj arbitrarnega, pač pa temeljijo na naši fizični in kulturni izkušnji. Polarne opozicije, kot so gor – dol itd., so po naravi fizične, orientacijske metafore, ki temeljijo na njih, pa se lahko od kulture do kulture razlikujejo (v nekaterih kulturah je npr. prihodnost pred nami, v drugih pa je zadaj oz. se lahko v enem jeziku pojavljata obe dojetanji) (ibidem: 14).³ Večina naših temeljnih konceptov (v prvi vrsti pa prav čas) je organizirana s pomočjo ene ali več prostorskih metafor. Za vsako je značilna notranja sistematičnost, med različnimi pa tudi zunanja, ki določa koherenco med njimi (DOBRO JE GOR – VESELJE JE GOR). Metafora lahko služi kot posrednik za razumevanje koncepta samo s pomočjo njegovih izkušenskih temeljev.

3 Prim. navidezno nasprotje med dvema različnima prostorskima dojetanjema časa pri Lakoffu (1980: 41–44) oz. Kržišnik in Smolić (2000: 9): v prvem primeru se čas giblje glede na človeka, pri čemer je prihodnost pred nami, preteklost pa za nami; v drugem primeru pa gre za gibanje časa glede na čas, pri čemer je prihodnost za nami, preteklost pa pred nami (v prejšnjih letih!).

V slovenskoistrski frazeologiji je potrjen obstoj naslednjih orientacijskih metafor: VEČ JE GOR (*imet en grado*^{stopnja} več 'imeti se za več vrednega'; *bit visoka glava* 'biti učen, bogat'), VESELJE JE GOR (*držat kompanijo*^{družba} navzgor 'zabavati družbo'), USPEH JE GOR (*prit na konja* 'uspjeti, doseči cilj'), NEUSPEH JE DOL (*prit [s konja] na osla* 'ne uspjeti, ne doseči cilja'). Gibanje po prostoru je izhodišče za dojemanje in razlago drugih konceptov: preživetje oz. napredovanje sta ubesedena kot *porivat se naprej* oz. *znest se napred* s konceptualno metaforo NAPREDEK JE SPREDAJ/PRED NAMI, *it po riti nazot* 'umakniti se, prelomiti obljubo', katerega miselna podlaga je konceptualna metafora GIBANJE NAZAJ V PROSTORU JE GIBANJE NAZAJ V ČASU OZ. UMIKANJE JE PREKLIC OBLJUBE.

Izkušnja gravitacije je podlaga jezikovnim izrazom, v katerih sta ubesedeni konceptualni metafori DOL JE LAHKO/HITRO, GOR JE TEŽKO/POČASI. V slovenski Istri poznajo rek *Za gor pomaga sveti Gregor, za dol pomagajo vsi svetniki* 'navkreber je težje, ker pomaga samo en svetnik, ki gre gor, navzdol pa gre lažje, saj pomagajo vsi svetniki'; motivacija frazema namreč izhaja iz imena Gregor, tj. gre gor. Sinonimna navedenemu reku sta tudi slikovita izraza *Na dol pomaga buh eno vrag, na gor treba punjvat*^{porivati} *ter po vunčah gor, po metre dol*.

Tako kot so osnovne izkušnje človekove orientacije v prostoru temelj orientacijskih metafor, tako so naše izkušnje s fizičnimi predmeti (posebno z našimi telesi) temelj za zelo raznolike *ontološke metafore* (ibidem: 25–32), tj. načine, na katere dojemamo dogodke, aktivnosti, čustva, ideje, ki jih opredeljujemo kot stvari ali snovi. Podtip teh metafor so personifikacije (nečloveške entitete dojemamo kot človeške) in metonimije (ibidem: 33–40), pri katerih gre za preslikave znotraj enega konceptualnega področja, tj. z uporabo ene entitete za nanašanje na drugo, ki je z njo povezana (pri metaforah govorimo o med-oz. čezpodročnih preslikavah).

Posebne vrste ontoloških so tudi metafore posode. Vsak od nas je posoda z omejeno površino in orientacijo znotraj – zunaj. Svojo orientacijo znotraj – zunaj projiciramo na druge fizične objekte, ki imajo omejeno površino, zato jih imamo za posode z zunanostjo in notranostjo. Četudi ne obstaja naravna fizična omejenost, ki bi omogočala definicijo posode, jo ustvarimo sami, tako da označimo teritorij z notranostjo in mejno zunanostjo (zid) (ibidem: 29). Vloga metafore posode je podeljevanje neke vrste ontološkega statusa splošnim kategorijam oz. abstraktnim ciljnim konceptom. S pomočjo ontoloških metafor govorci dojemamo svoje izkušnje kot nedoločljive predmete, snovi in posode: RIT JE POSODA ZA MATERIALNE DOBRINE (*imeti polno rit* česa 'imeti dovolj materialnih dobrin').

Poleg frazemov, v katerih je ukoreninjena človekova senzomotorična izkušnja s prostorsko orientacijo, pa v slovenskoistrskem narečju naletimo tudi na take, ki s posameznimi sestavinami kažejo na konkreten prostor, pa tudi na tiste, katerih ciljni koncept je npr. prostranost in oddaljenost.⁴

Frazemi s pomenom ‘po vseh krajih, povsod’, skratka, ‘splošno razširjen’ pomenjujejo t. i. omejeni civilizacijski prostor (Kržišnik 2014: 377). Iz doslej zbrana gradiva sem izluščila pregovora *Kamor so brati, so anke parti*^{idelitev premoženja} in *Kamor laž kosila, ne večerja* ‘lažnivec ni nikjer več dobrodošel’,⁵ iz katerega je razvidno, da v slovenski Istri goljufije in laži ne odobravajo, kar je gotovo poveden pokazatelj družbenega ustroja.

Položaj v prostoru kot izhodiščni koncept za dojetje drugih domen je podlaga tudi za naslednje slikovite izraze, ki se prav tako nanašajo na družbeno kulturo, natančneje, na odnose v skupnosti: *biti na x žlici* ‘biti x-ti član družine’; *dobit svoj stolček* ‘dobiti svoj položaj, svoje mesto v družbi, družini’ in *[moži] so doma kot vrata v zidu* ‘biti nepremičen, biti vedno doma’, kot to velja za vrata, ki so seveda vzdana; sicer (domnevno) fakultativna sestavina *moži* priča o tem, da gre to lastnost najverjetneje pripisati predvsem moškim iz slovenskoistrske (govorne) skupnosti.⁶

Prav tako gre za informacije o družbenem ustroju v frazemih, katerih miselna podlaga je sicer premikanje/gibanje v/po prostoru, nanašajo pa se na poroko oz. družinsko življenje v Istri: *prič/it na robo*^{blago} in *it na bando* ‘priženiti se’, ki je sicer omejen na rabo samo v moškem spolu, saj se z njim označuje moški, ki se je priženil v ženino hišo.⁷

Na Trst oz. odnose med trgovskim mestom in ruralnim podeželjem se nanaša frazem *it k Mihcu in Jakcu*. Gre za uro na kipu Mihca in Jakca. Mihca in Jakca

4 E. Kržišnik (2014) v tem smislu govori o prostoru kot viru (izhodišče) in o prostoru kot rezultatu (cilj).

5 Temu sinonimni so: *S sleparijo prideš daleč po svete, samo težko tornaš*^{vmiti se}, *Slab glas gre naprej*^{naprej} *ku tič, dober ku puž*^{polz} in svarilo: *Unj*^{tisti}, *ki drugen kopa bužo*^{luknja}, *pade san v kalužo*^{gnojnica}.

6 Medtem ko so v preteklosti slovenski istrski moški večinoma skrbeli za kmetijo, in torej ostajali doma, so se njihove žen(sk)e poleg gospodinjstva in vzgoje otrok zaradi možnosti in nuje ukvarjale tudi s številnimi dodatnimi dejavnostmi, med katerimi naj omenim trgovanje – s podeželja so v mesto prinašale agrarne pridelke, jajca, mleko, kruh, ki so ga napekle doma –, ali pa so pri meščanih opravljale gospodinjska dela. Na ta način so poskrbele za lasten vir zasluzka, ki je bil včasih edini v družini, bile so stalno na poti med podeželjem in mestom ter prek jezika (oz. več jezikov) predstavljale pomembno posredništvo kulturnih vplivov.

7 Prim. značilnosti frazemov, omejenih samo na en spol, v Hrnjak 2014: 1–2.

med urbanističnimi in arhitekturnimi pridobitvami za časa Marije Terezije omenja tudi Rutar (1896: 219), ki navaja, da sta »[t]rgovce [...] klicala k posvetovanju bronasta kipa ‘Mihec in Jakec’, ki sta ure bila na občinski hiši«. Anekdota (Umek 2008: 23–24) pravi, da sta nekoč živeli klepetulji Tinca in Marjanca. Da ne bi zamudili s kosilom, sta se moža, Mihec in Jakec, odločila, da bosta bila ure in ju tako opozarjala, da je čas za kosilo.⁸

Da so v času pred 2. sv. vojno hodili *po robo* v osrednjo Istro, dokazuje frazem *it v cono* ‘živež nabavljati v okolici Reke’. Po prihodu italijanskih oblasti v Istro so namreč Istrani izkoristili reško svobodno cono, kjer je bil živež po priključitvi Reke k Italiji leta 1920 veliko cenejši kot v Istri (Reka z okolico je bila z Rapalsko pogodbo Kraljevini Italiji priključena l. 1920). Zato so na skrivaj *hodili v cono*, kjer so v Opatiji, Ičićih in Lovranu nakupovali predvsem moko, sladkor, kavo, olje in petrolej (več o tem v Rožac Darovec 2006).

Benetke, žena in voli ali BLIZU JE DOBRO

Zaradi specifične strukture telesa človek prostor zaznava kot lasten oz. tuj, kar se odraža tudi na opozicijah, kot so blizu – daleč s pomenom (ne)pozna- no, (ne)varno. Konceptualni metafori DALEČ JE NEGATIVNO, BLIZU JE POZITIVNO OZ. DOMAČE JE POZITIVNO, BLIZU JE VREDNO ZAUPANJA najdemo v priporočilih *ne it pod Marketa jeskat ženo* in *Žena in voli naj bodo iz tvojih krajev*. Ženo je treba iskati in živino kupovati v bližnji okolici, ker se namreč sosedje bolj ali manj vsi poznajo in lahko predvidevaš, kaj boš dobil. Priporočilo je prevzeto iz tržaščine, slovenska frazeologija ga – zunaj istrskih govorov – ne pozna. Kot je znano iz zgodovine istrskega polotoka, je meja med Beneško republiko in Avstro-Ogrsko potekala po Kraškem robu, in s tem pretrgala vezi med slovensko etnično skupnostjo na eni in drugi strani.

Kot rečeno, abstraktne koncepte razumemo tako, da jih primerjamo s konkretnjšimi, zlasti s tistimi, ki jih lahko dojamemo prek senzomotorične izkušnje, pri čemer je najbrž v ospredju prav izkušnja prostora, v katerem se nahajamo, v katerem se premikamo, pa tudi glede na to, kaj lahko vidimo v njem in kaj nam je po drugi strani skrito. Frazem *bit bogu za hrbtom* ‘daleč’ je namreč povezan tudi s konceptualno metaforo VEDETI JE VIDETI v tem smislu, da če

8 Druga legenda pa pravi, da sta Mihec in Jakec za Tržačane alegorija mestnih prebivalcev, ki natančno vidijo, kaj se dogaja, a se ne vmešavajo v politične afere, temveč vestno opravljajo svoje delo naprej; sicer sta Slovenca, a se tudi v italijanščini imenujeta enako, Micheze e Iacheze (povzeto po Wikipediji).

nečesa ne vidimo, ker našim očem ni dostopno (oči imamo namreč na sprednjem delu obraza), saj je za hrbtom, potem je jasno, da gre za zelo oddaljen, celo nedostopen kraj; sestavina *bog* pa po drugi strani to lastnost še potencira, saj je znano, da bog sicer vidi vse. Sinonimni temu, sicer splošnoсловenskem frazemu, potrjenemu na širšem geografskem območju,⁹ pa so jezikovni izrazi, ki označujejo konkreten prostor s podpomenom 'oddaljenost, nedostopnost, zakotnost, pozabljenost', in sicer *kamor bog nima svojega in kraj, ki ga je bog pozabil*. Prav tako je na duhovnokulturni sestavini, natančneje gre za bajeslovno bitje, osnovan frazem s podpomenom 'nevaren kraj', tj. kraj, kamor ni priporočljivo zahajati: *štrige/volkodlak so/je kje*. Navedeni frazemi izkazujejo tudi opozicijo dosegljivo – skrito. Čeprav omenjeni jezikovni izrazi označujejo konkreten prostor oz. položaj v njem, pa s svojimi sestavinami (*bog, štriga, volkodlak*) prinašajo podatke o duhovni kulturi.

Čas v slovenskoistrskem narečju

V okviru semantične kategorije čas so prikazani tako slikoviti izrazi s sestavno čas, torej s konceptom časa kot izhodiščem, kot tudi tisti, ki na ta abstraktni koncept merijo posredno.

Čas je še kompleksnejši abstraktni koncept, ki pa ga dojemamo s pomočjo prostorske izkušnje. Tudi v slovenskem istrskem narečju ga dojemamo kot gibanje po prostoru, kot premikajoči se predmet, pri čemer sedanost razumemo kot prostor, v katerem se nahajamo, preteklost in prihodnost pa kot nekaj, kar je za nami oz. pred nami. Tako kot prostor torej tudi čas dojemamo antropocentrično, in sicer z opazovanjem gibanja in spremembe odnosov med predmeti (prim. Lakoff 1992). Poleg konceptualne metafore ČAS JE GIBANJE PO ZRAKU, NA ZEMLJI, V VODI pa je v sicer različnih jezikih pogosto tudi dojetje časa kot entitete: v slovenskoistrskem narečju je ČAS (JE) RASTLINA (*cajt^{čas} zazdreja^{dozoreti}*), v t. i. zahodni kulturi pa je vse bolj produktivna zlasti konceptualna metafora ČAS JE DENAR (prim. Kržišnik in Smolić 2000).

V skupino frazemov s pomenom trajanja sodijo tisti s podpomenom začetka in konca dejanja ter trenutnosti; gre torej za frazeme s pomenom faznosti. V tem kontekstu je treba omeniti čas kot prostorsko komponento, ki ga torej dojemamo s prostorskimi dimenzijami; gre za t. i. minimalni glagolski frazem

9 Prim. npr. hrvaške novoštokavske ikavske govore, Menac-Mihalić 2005, in hrvaško standardno frazeologijo, Opasić 2011: 69–72.

s predložno besedo (Kržišnik 2005: 162, Babič 2008: 54) in pomenom ‘začetek intenzivne dejavnosti’, v slovenskoistrskem narečju kot *hitit se*^{vreči se v kaj} (tudi *hitit se* + namenilnik) ‘začeti se ukvarjati s kakšno dejavnostjo’: *hitit se v vino* ‘začeti se vdajati vinu’, prim. tudi *hitit*^{vreči se} *se služiti v Trst* ‘začeti delati v Trstu (kot gospodinjska pomočnica)’.

Da čas konceptualiziramo tudi ali predvsem kot prostor, potrjujejo tudi narečni primeri, ki jih navajam v nadaljevanju. V različnih kulturah čas dojemajo hkrati kot nekaj statičnega in dinamičnega (Kövecses 2005: 46, povzeto po Bratož 2010: 104); pri statični konceptualizaciji gre za t. i. metaforo časovne orientacije (pretekli čas je fizično za nami, sedanji pri nas, prihodnji pa pred nami), v drugem primeru pa je čas nekaj, kar gre »mimo nas«, torej se premika. Poglejmo si primere s konceptualno metaforo ČAS JE PREMKAJOČI SE PREDMET: *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti} *ko burja*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *kot da bi letel*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *ko da ga nese ča*^{tja} *veter*, *cajt*^{čas} *pasa*^{miniti}, *ko da bi ustrelil*.

Čas kot nekaj statičnega je podlaga frazemov s podpomenom ‘ugoden čas’: v *cejte*^{čas} *je najlažje*, *vse v sojen*^{svoj} *cejt*ⁱ^{čas}, *bet vura od česa*, kaj (*delo*) *naredet s cajtom/po malin* in *v vuri se anka*^{tudi} *peč zakuri*.

Posredno sta v slovenski Istri ubesedeni tudi hitrost in počasnost. Hitrost dojemamo kot naravni pojav in je povezana s strelo oz. nevihto: *it* [*žvelto*]^{hitro} *ko šijeta*^{strela} ‘iti zelo hitro’, *it kot temporal*^{nevihta}/*šageta/šajeta/šilur*^{strela} ‘biti hiter, muditi se komu’ (ter sinonimna *bit živ kot žventola* ‘biti uren’, *bit živ kot pever*^{poper} ‘biti živahen, hiter’).

Počasnost (tudi lenoba) se prav tako izraža s pomočjo opazovanja narave (*it pumalen*^{počasi} *ku puž*^{polž} ‘premikati se zelo počasi’), pa tudi prek izkušnje s tipično hrano, kot sta polenta in močnik, za katera je značilna gostota: *bit kot ena polenta* ‘biti počasen, len’. Motivacijska podlaga primerjalnega frazema z ironično konotacijo *bit žvelt*^{hiter}/*bister kot muha v močniku* ‘biti zelo počasen’ je prav tako gostota, v kateri se je težko premikati, saj se žuželka v gosti jedi težko premika.¹⁰

Neprekinjenost dejanja je ubesedena na podlagi izkušnje vida. V geslu za *vid* v SSKJ med drugim preberemo, da je beseda nekdanj (kvalifikator star.) pomenila ‘dan, svit’, kar si lahko razlagamo kot dejstvo, da nam je videnje omogočeno pri dnevni svetlobi: *od vida do vida* > dan ‘24 ur; od vzhoda do zahoda sonca’: *od vida do vida*, *od zora do mraka*.

10 Sicer je raba navedenega frazema doslej izpričana samo za ženski spol. Ali gre res za spolsko specifičen frazem, pa bodo pokazale nadaljnje raziskave.

Obdobja v naravi in v življenju človeka

Čas kot ciljno področje se odraža zlasti v pregovorih in rekih, ki se nanašajo na obdobja v naravi (*Kadar se figa usuče*^{sleči se}, *se žena ubuče*^{obleči se} ‘ko figi odpade listje, se je treba obleči topleje’) in dejstva oz. priporočila v zvezi z obnašanjem: *Kad*^{ko} *se cigo*^{cigan} *pogospodi*, *nezna*^{ne vedeti} *više*^{več}, *di*^{kje} *se rodi* ‘ko se človek povzpne po družbeni lestvici, praviloma pozabi na svoje /zlasti kmečke/ korenine’,¹¹ *Ki*^{kdor} *v jutro zguda*^{zgodaj} *vstane*, *mu uveče*^{zvečer} *ostane* (*ki leži, mi se slama za rit drži*) ‘kdor zgodaj vstane in pravočasno prične z delom, zasluži’, *Uni*^{tisti}, *ki je nasmejan*, *ima zmeraj kratek dan* ‘veselim ljudem ni nikoli dolgčas’ ter *bit več dnevov kot klobas* ‘treba je varčevati’ in *tolči se iz meseca v mesec* ‘s težavo preživeti’.

Kar se obdobji v življenju človeka tiče, se zdi, da se najslikoviteje ubesedujeta začetek in konec, mladost in smrt. Zelo produktivna metafora za poimenovanje otroštva oz. mladosti in z njima nezrelosti je nedvomno MLEKO: *imet mleko na bradi*, *imet še mleko okoli ust* ‘biti zelo mlad’, *mama še doji koga*, *mleko še zizat* (vsi s pomenom ‘biti zelo mlad’), *Hodi zizit!* ‘izraža zavrnitev nekoga, ki je še nezrel’, *imet še mlečne zobe* (prim. tudi sinonimen *morat še čuda*^{veliko} *polente pojest*, ki izraža priporočilo, da si je treba za zrelost in odraslost pomagati s tipično hrano).

Bogat besedni in miselni zaklad se odraža tudi iz t. i. evfemizmov, tj. tistih frazemov, s katerimi ljudje najbolj posredno govorimo o prepovedanih temah; iz nabora slovenskoistrskih frazemov lahko razberemo, da gre za teme, kot so nosečnost, (duševne) bolezni (*Ti si za jet v Šan*^{sveti Giovanni}^{lvan} ‘ti si za v norišnico’)¹², pijanost (*merit cesto* ‘opotekati se po cesti zaradi pijanosti’), revščina (*imet samo nebo nad glavo/sabo in cestu pred sabo* ‘biti reven’), obstajajo pa tudi številčni frazemi s ciljnimi konceptom smrti. Na zadnje obdobje v človeškem življenju se nanašajo naslednji slikoviti izrazi: *caveta je na hruški*, *bit/prit čigava ura*, *dobiti telegram*, *Delaj kulkr češ, ma ne dukr češ*, *bit pri zadnjega*, *it rakom žvižgat*, *zobi ne bolijo več koga*, *kazat zobe luni*, *robida raste iz riti komu*, *it okoli cerkve v Kubedi*.

11 V slovenskoistrski frazeologiji se citatno uporabljajo tudi frazemi iz drugih jezikov, zlasti iz hrvaščine in italijanščine oz. drugih slovanskih in romanskih narečij, ki so prisotna na polotoku.

12 Sveti Ivan je predel Trsta, v katerem je bila včasih umobolnica, danes so v nekdanjih stavbah bolnišnice univerzitetni prostori.

Zaključek

V prispevku o narečni frazeologiji sem predstavila prostorske in časovne frazeme. V okviru pojmovanja prostora sem se osredinila na ubeseditve položaja v prostoru oz. gibanja v njem ter predstavila tudi slikovite izraze, v katerih so prek orientacije v prostoru izraženi drugi koncepti. Čas je v članku prikazan zlasti kot premikajoči se predmet ali rastlina, navajam pa tudi slikovite izraze, katerih pomeni se nanašajo na časovne kategorije. Namen tega prispevka pa je bil tudi predstavljene frazeme natančno urediti kot gesla v narečnem frazeološkem slovarju.

Viri in literatura

- BABIČ, Saša, 2008: Minimalni frazemi v slovenščini. *Jezik in slovstvo* 53/2. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije. 49–63.
- BRATOŽ, Silva, 2010: *Metafore našega časa*. Koper: Fakulteta za management. URL: <http://www.fm-kp.si/zalozba/ISBN/978-961-266-078-9.pdf>.
- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, PIIRAINEN, Elisabeth, 2005: *Figurative language. Cross-cultural and cross-linguistic perspectives*. Amsterdam, Oxford: Elsevier.
- Fran = *Fran: slovarji Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU*. URL: www.fran.si (20. 5. 2014).
- Frazeološki slovar*. URL: <http://frazem.famnit.upr.si/>
- HRNJAK, Anita, 2014: Žene, zmajevi i opasne životinje. O nekim elementima konceptualizacije žene u hrvatskoj i ruskoj frazeologiji. Ivana Vidović Bolt (ur.): *Životinje u frazeološkom ruhu*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press. 1–16. URL: http://www.animalisticki-frazemi.eu/images/frazemi/zbornik_radova/Hrnjak%20za%20WEB.pdf.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2005: A type of minimal phraseological units characteristic of Slovene. *Linguistica* 45. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 159–172.
- KRŽIŠNIK, Erika, 2014: Izražanje prostora v slovenski frazeologiji. *Slavistična revija* 62/3. 375–384.
- KRŽIŠNIK, Erika, SMOLIĆ, Marija, 2000: »Slike« časa v slovenskem jeziku. Irena Orel (ur.): *36. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete. 7–19.
- LAKOFF, George, 1992: *The Contemporary Theory of Metaphor*. Andrew Ortony (ur.): *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. URL: <http://terpconnect.umd.edu/~israel/lakoff-ConTheorMetaphor.pdf>.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphor We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.

- MARC BRATINA, Karin, 2009: Zasnova narečnega frazeološkega slovarja. Marko Stabej (ur.): *Infrastruktura slovenščine in slovenistike* (Obdobja 28). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. 233–238. URL: <http://www.centerslo.net/files/file/simpozij/simp28/Marc%20Bratina.pdf>.
- MARC BRATINA, Karin, 2014: *Jezikovna podoba slovenske Istre: kulturna semantika slikovitega v slovenskoistrskem narečju*. Koper: UP ZRS, Univerzitetna založba Annales.
- MENAC-MIHALIĆ, Mira, 2005: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Školska knjiga.
- OPASIĆ, Maja, 2011: Prilog analizi kategorije vremena i prostora u hrvatskoj frazeologiji. *LAHOR, časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik* 6/11. 65–87.
- ROŽAC DAROVEC, Vida, 2006: Do koder seže spomin. Vida Rožac Darovec (ur.): *Meje in konfini. Rakitovec, vas kulturnih, družbenih in naravnih prepletanj*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 43–114.
- RUTAR, Simon, 1896: *Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra I–II*. Ljubljana: Matica Slovenska. URL: <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-DQLQEP6K/>.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–91. Ljubljana: DZS.
- UMEK, Evelina, 2008: *Sprehod z baronom in drugimi imenitnimi Slovenci*. Trst: Mladika.
- VIČIČ, Jernej, MARC BRATINA, Karin, 2015: Narečni frazeološki slovar – prvi koraki. Mojca Smolej (ur.): *Slovnica in slovar – aktualni jezikovni opis* (Obdobja 34). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. URL: http://centerslo.si/wp-content/uploads/2015/11/34_2-Vicic-Bra.pdf.
- Wikipedia*: Občinska palača, Trst. URL: https://sl.wikipedia.org/wiki/Ob%C4%8Dinska_pala%C4%8Da,_Trst.

Marko Snoj

Iz druge zgodbe

Frazem *iz druge zgodbe*, ki se uporablja v skladijski vlogi povedkovega določila, označuje denotat, ki ima podobne lastnosti kot v predhodnem besedilu omenjeni ali prepoznavni denotat, vendar ima drugo ali drugačno ozadje, zlasti vzrok, zgodovino, okoliščine nastanka in izvor.

Gigafida navaja 47 zadetkov tega frazema, morda najbolj nazoren je tale iz leta 2008:

Njegova plesna resničnost je zelo drugačna od moje. Prihaja iz druge zgodbe plesa. Iz sveta sodobnega jazza.

Najstarejši zapis frazema Gigafida navaja iz leta 1993:

Res je, da so zadnja leta Disneyjeve risanke med največjimi blockbusterji, toda Plimptonove risanke so iz druge zgodbe.

Naslednji so iz leta 1996:

Ostala podalpska avtohtona plemena Dolenjcev, Primorcev, Korošcev, Notranjcev ... so iz druge zgodbe.

1999:

'Razvoj' Nove KBM v tem smislu je iz druge zgodbe, ki pa se nekoč lahko konča tudi na obravnavanem 'imenovalcu', toda o tem kdaj drugič,

potem pa šele iz leta 2009:

Poleg poročenih moških sceno sveže ločene oziroma osvobojene 42-letnice napolnijo vseh sort izgubljeni iz drugih zgodb.

Vrzel zapolnjujejo zapisi iz Nove besede, npr. l. 2000:

Predsednik vlade je oseba, ki je prišla iz neznanega, kot meteor, iz druge zgodbe pač, zato ga je bilo veliko težje identificirati kot karikaturu.

Komplementarni frazem *iz iste zgodbe* označuje denotat v odnosu do v predhodnem besedilu omenjenega denotata z istim ozadjem. Gigafida navaja 49 primerov, najbolj nazoren je morda tale:

Brod in Zbiljski gaj sta iz iste zgodbe,

ki pove, da sta se goljufiji pri prodaji stanovanj na dveh lokacijah zgodili na enak način, deloma celo z istimi goljufi, najstarejši zapis pa je iz l. 1992:

TV Beograd je kasneje prikazala posnetek iznakaženih trupel, ki bi lahko bila iz iste zgodbe.

Korpusni podatki žal ne sežejo v starejši čas. SSKJ in kartoteka za SSKJ ne navajata nobenega od obeh frazemov, prav tako ju ni najti v problemskih izpisih iz vmesnega časa, torej nekako iz obdobja med 1985 in 1992. Ne najdemo jih niti pri Kebru 2011 niti pri Pavlici 1960, ki navaja samo na prvi pogled malce podoben frazem *vedno ista zgodba, štorija, pesem*. Iz svoje mladosti se ju ne spominjam, takrat, tj. v 70-ih letih 20. stoletja, smo v enakem pomenu uporabljali socialnozvrstno močnejše zaznamovana, zgolj pogovorna *iz drugega vica, iz istega vica*, ob tem pa tudi slogovno še nekoliko izraziteje zaznamovani dvojnici *iz drugega štosu, iz istega štosu*, v katerih sta namesto sestavine *zgodba* uporabljeni poimenovanji druge pripovedne vrste, namreč šale. K navedenim je treba dodati še enakopomenska frazema *iz drugega filma, iz istega filma*,¹ ki ju tudi ne najdemo v nobenem starejšem viru, le v sodobnih besedilnih korpusih.

Obravnavani frazemi so torej dokumentirani šele v novejšem času, pa še ta dokumentacija je pomanjkljiva. Take okoliščine so etimologu domače, saj se v primerljivih razmerah razrešuje domala vsak etimološki problem. Etimološki problem velja za rešenega, ko se etimologu posreči pojasniti vsa ali vsaj večino znanih dejstev tako, da so med seboj povezani v smiselno celoto, pri čemer vrzeli v dokumentaciji nadomestijo logična sklepanja, uglasena s pravili primerjalnega jezikoslovja in kombinirane etimološke metode. Tako je edino mogoče ravnati pri raziskavah prastarih leksemov, ki segajo v predzgodovino, pa tudi mlajših z nezadostno dokumentacijo. Zdi se, da tudi v obravnavanem primeru ni druge poti, čeprav nobena dvojnica obravnavanega frazema verjetno ni dosti starejša kot pol stoletja.

Dokumentacijo lahko vsaj deloma dopolnim po lastnem spominu, ki sem ga preveril pri sotrpinih iste generacije. Že vsaj pred 40 leti sta bila v nižjem pogovornem jeziku in slengu v rabi frazema *iz drugega štosu* in *iz istega štosu*. Podobno starost bi prisodil tudi dvojnici s sestavino *vic*, medtem ko je za časovni občutek vseh vprašanih dvojnica s sestavino *zgodba* mlajša. Različico s sestavino *film* imajo nekateri za kroatizem, drugi je sploh ne poznajo.

1 Gigafigda navaja tudi eno pojavitev dvojnice *iz druge štorije*.

Primerjalni del etimološkega postopka sestoji iz spoznanja, da obravnavana frazema pozna tudi hrvaščina, vendar le dvojnice s sestavinama *vic* in *film*,² ne pa tudi *zgoda* in *štos*, čeprav je pri Hrvatih slednja beseda danes znana celo v več pomenih kot pri nas, namreč (1) ‘kup, skladovnica’, (2) ‘udarec’ in (3) ‘neresen, smešen ali zabaven dogodek; šala, potegavščina’. Današnja slovenščina pozna le pomena (1) ‘neresen, smešen ali zabaven dogodek; šala, potegavščina’³ in (2) ‘kup, skladovnica’, ki ga slovarji ne navajajo. Pomen ‘udarec’ je pri nas pozabljen. O njegovem nekdanjem obstoju smemo sklepati iz Klombnerjeve pesmarice iz leta 1563, kjer piše: *Kolnozh tiga fueitta štofe*, kar je po vsej verjetnosti treba razumeti ‘preklinjajoč tega sveta udarce’.

Slovenska in hrvaška beseda *štos* je prevzeta iz nemške *Stoß*, kar je deverbativ glagola *stoßen* ‘suniti, pahniti’. Njen prvotni in v nemščini še vedno prvi pomen je torej ‘udarec’. Že v nemščini se je iz tega pomena razvilo več drugotnih, mdr. ‘kup enakih ali istovrstnih stvari, skladovnica’, ki je znan tudi pri nas in v hrvaščini. Ta pomen je bil v slovenščini do začetka pisanja v pogovornem jeziku, torej do pojava novih medijev, omejen na govorni prenosnik. Z razvojnega stališča tretji, s sinhronega pa prvi slovenski pomen ‘neresen, smešen ali zabaven dogodek; šala, potegavščina’ je uslovaril že SSKJ in ga označil s kvalifikatorjem žargonsko (SSKJ² pogovorno). Tega pomena v nemščini ni zaslediti niti v starejšem ali pogovornem jeziku niti narečjih,⁴ zato ni izključeno, da se je v slovenski in hrvaški besedi razvil po njenem prevzemu. Iz izhodiščnega pomena ‘udarec’ se je domnevno najprej razvil metaforični ‘neprijeten dogodek, položaj’ (ki je kakor udarec), ki ga ponazarja slovenski zgled *to bi bil štos, če bi se mož vrnil*,⁵ ta pa dalje v ‘potegavščina’ in končno v ‘šala’, torej sinonim besedi *vic*.⁶ Vendar pomenskega razvoja ‘udarec’ > ‘potegavščina’ v slovanskih jezikih sicer ni zaslediti, zato se morda zdi verjetnejša možnost, da se je pomen ‘potegavščina’ v obravnavani besedi

2 *Nemoj mi navoditi te primjere, oni su iz drugog filma i s našim razgovorom nemaju veze. – Profesionalac je suviše naviknut na misao da se događaji zbivaju slučajno, da je svaki čovjek upleten u milijarde veza s drugim ljudima, i sve to... Tako sam i ja mislio da je ta žena iz drugog vica* (Menac idr. 2014: 125).

3 Pomenska razlaga in sinonima so povzeti po SSKJ, ki v povedni rabi navaja zgled *to bi bil štos, če bi se mož vrnil*.

4 Preverjeno pri Grimmu 1854–1954, Schmellerju 1872–77, Küpperju 1987 in rojenih govoricah dunajske, štajerske in koroške nemščine. Za slednje podatke se zahvaljujem Georgu Holzerju in Ludviku Karničarju.

5 Zgled navaja SSKJ. Gigafida navaja 73 konkordanc *štos je v tem*.

6 Beseda *štos* je v slovenščini razvila tudi pomen »poanta«, kot je razvidno iz neuslovarjenega zglada *Štos je v tem, da tudi brez obleke generala ni* (Kartoteka SSKJ).

razvil v kakem slabše dokumentiranem nemškem govoru, morda kočevskem ali vojvodinskem, in se od tod razširil na sosednji slovanski idiom. V prid tej možnosti govori nemška beseda *Streich*, ki poleg prvotnega pomena 'udarec' ndr. pomeni tudi 'norčije, potegavščina'.⁷ Razvoj tega metaforičnega pomena je tipološko vsaj delno primerljiv tudi s pomenskim razvojem italijanske besede *battuta*, katere prvi in prvotni pomen je 'udarec', eden metaforičnih pa tudi 'dovtip'.⁸

Etimološka razlaga frazema praviloma sestoji iz odgovorov na tri vprašanja: (1) Kakšen je bil ob svojem nastanku? V obravnavanem primeru torej, katero poimenovanje pripovedne vrste (*štos*, *vic*, *film*, *zgodba*) je bilo ob nastanku njegova sestavina? (2) V katerem jeziku je nastal? (3) Ali rekonstrukcija frazema dopušča spoznanje o njegovi semantični motivaciji? Povedano drugače: Ali je torej mogoče ugotoviti besedno zvezo s pomenom, predvidljivim iz njegovih sestavin, ki je konvertirala v enako glaseči se frazem? Na vsa tri vprašanja bom skušal odgovoriti s hipotezo, ki bo odgovore povezala v smiselno celoto.

Različica s sestavino *zgodba* je po anketnih podatkih najmlajša. Nastala je v času oslavljenih jezikovnih interferenc med slovenščino in hrvaščino, najverjetneje ne prej kot v začetku 90-ih let prejšnjega stoletja. Na izbor besede 'zgodba' sta zelo verjetno vplivala mlada frazema *aus einer anderen Geschichte* v nemščini in *da un'altra storia* v italijanščini, ki povesta, da osebek tega stavka nima istega izvora ali ozadja kot osebek prejšnjega.⁹ Različica s sestavino *vic* je razširjena pri nas, v hrvaščini in srbsščini. Nastala je torej v času močnejših medjezikovnih interferenc, v katerem se razširjanje leksikalnih enot ni ustavljalo na jezikovnih mejah znotraj nekdanje skupne države. Različica s *film* je, sodeč po jezikovnem občutku anketiranih, k nam prišla iz hrvaščine. Domnevati smemo, da je ta različica hrvaška inovacija, ki je zelo verjetno nastala iz predhodne s sestavino *vic*. Domneva, da je najstarejša dvojnica tista s sestavino *štos*, ki je samo slovenska, temelji na odnosu med dejstvoma, da je ta sestavina socialnozvrstno zaznamovana močneje kot preostale, in da trend preoblikovanja navedenih dvojnic poteka tako, da se močneje zaznamovana sestavina zamenjuje z manj ali sploh nezaznamovano, torej se je domnevno prvotna sestavina *štos* zamenjala s šibkeje zaznamovano *vic*, ta pa pri Hrvatih z nevtrarno *film* in pri nas z *zgodba*.

7 Za opozorilo na ta pomen, ki ga navaja že Grimm 1854–1954: 19, 1165, se zahvaljujem Ludviku Karničarju.

8 Za opozorilo na tipološko vzporednico se zahvaljujem Mateju Šekliju.

9 Oba frazema sta verjetno mlada, če sklepamo po tem, da ju najdemo le na spletnih straneh, ne pa tudi v jezikovni priročnikih.

Če torej v obravnavanih dvojnicaх frazema prepoznamo tisto s sestavino *štos* za prvotno, sklenemo, da je izvor obravnavanega frazema v slovenščini, saj hrvaščina in srbsščina na tem mestu poznata le *vic*, samo hrvaščina pa še *film*. Dalje se moramo vprašati po njegovem etimološkem pomenu. Na to vprašanje odgovorimo tako, da ugotovimo, kateri pomen slovenskega polisemantema *štos* je bil uporabljen v tej besedni zvezi, preden je postala frazem. Če domnevamo, da je bila sestavina *štos* v tedaj mišljena v pomenu ‘kup istovrstnih stvari, skladovnica’, zlasti ‘kup dokumentov, papirjev’, morda celo ‘kupček igralnih kart’, potem je prvotni pomen kasnejšega frazema pojasnjen. Denotat, ki je primerjanemu v določenih pogledih sicer podoben, a prihaja od drugod, ima drugačno ozadje, zlasti vzrok, zgodovino, okoliščine nastanka in izvor, *je iz drugega štos*a, tj. iz drugega kupa. Je npr. dokument iz drugega dosjeja ali igralna karta iz drugega kompleta. Ker pa *štos* pomeni tudi ‘šala’ in je torej v tem pomenu sopomenka besedi *vic*, se je ob namernem spregledu prvotnega pomena, najverjetneje zaradi učinka besedne igre, ali ob njegovi nenamerni pozabi frazem začel uporabljati s socialnozvrstno nekoliko manj zaznamovano sestavino *vic*, kar bi lahko poimenovali pomensko iztirjenje. Ker sestavina *vic* niti v slovenščini niti v hrvaščini ni nevtralna, sta dvojnici *iz drugega vica*, *iz istega vica* v obeh jezikih omejeni na pogovorni jezik in večinoma govorjeni prenosnik. Pot v nevtralno besedilno okolje je omogočila zamenjava zaznamovane sestavine *vic* z nevtralnim poimenovanjem drugih pripovednih vrst, pri Hrvatih je to *film*, pri nas pa *zgodba*.

Viri in literatura

- Gigafida = Korpus Gigafida. URL: www.gigafida.net (vpogled: 8. 2. 2015)
- GRIMM, Jacob, GRIMM, Wilhelm, 1854–1954: *Deutsches Wörterbuch*. Der digitale Grimm, verzija 05-04 (2004). Frankfurt am Main.
- KEBER, Janez, 2011: *Slovar slovenskih frazemov*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- KÜPPER, Heinz, 1987: *Wörterbuch der deutschen Umgangssprache*. Stuttgart: E. Klett.
- MENAC, Antica, FINK ARSOVSKI, Željka, VENTURIN, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Zagreb: Naklada Ljevak.
- Nova beseda = Korpus Nova beseda. URL: http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html (vpogled: 8. 2. 2015)
- SCHMELLER, Johann Andreas, 1872–77: *Bayerisches Wörterbuch*. München: R. Oldenbourg Verlag GmbH.
- SSKJ = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. 1970–91. Ljubljana: DZS
- SSKJ² = *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Druga, dopolnjena in deloma prenovljena izdaja. 2014. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- PAVLICA, Josip, 1960: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: DZS.

Ivana Vidović Bolt

Hrvatski i poljski povijesno i prostorno obilježeni frazemi kojima se izriče vrijeme¹

1 Uvod

Prostor-vrijeme kao fizikalni pojam uveden je 1905. godine, povezuje se s Einsteinom i njegovom teorijom relativnosti koja objedinjuje prostor i vrijeme za razliku od Newtonove teorije koja prostor i vrijeme razdvaja kao dvije neovisne kategorije (HE, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50718>).

Vrijeme i prostor dvije su apstraktne kategorije koje se između ostaloga razlikuju i mogućnošću poimanja jer vrijeme, za razliku od prostora, ipak teže poimamo (Opašić 2011: 65). Pojedine frazeološke sveze također objedinjuju prostor i vrijeme na različite načine, katkad povezujući obje kategorije, a katkad je istaknuta samo jedna od njih.

2 O odabranim hrvatskim i poljskim temporalnim frazemima

U središtu zanimanja ovoga rada dva su hrvatska frazema rječnički potvrđena i u najnovijem Hrvatskom frazeološkom rječniku (2014): *za Kulina bana i puno (mnogo) je vode proteklo* <Savom, rijekom i sl.> te njihovi ekvivalenti u poljskom jeziku *za króla Ćwiczka i dužo (wiele) wody* <w *Wiśle*> *upłynęło*.

Posebnost odabranih frazema je u tome što upućuju na vrijeme, a povezani su s određenim prostorom. Iako po svome značenju frazemi nisu spacijalni, nego vremenski, prostor je u njima uočljiv, prepoznatljiv i specifičan. Odabrani su jer su odraz upravo kulturološki uvjetovanih specifičnosti prostora na kojima se rabe i stoga što su u poljskom jeziku u uporabi frazemi s kojima su podudarni na formalnom, leksičkom i značenjskom planu – *za króla Ćwiczka i dužo (wiele) wody* <w *Wiśle*> *upłynęło*.

1 Rad je nastao u okviru projekta *Komparativnoslavističke lingvokulturalne teme* (KOMPAS, 2131) koji je odobrila Hrvatska zaklada za znanost (voditeljica red. prof. dr. sc. Neda Pintarić).

2.1

Hrvatski frazem *za Kulina bana* rabi se u značenju ‘nekoć davno, u davnini, u dubokoj prošlosti’:

Sve ono što smo proživljavali u vrijeme Informbiroa današnjim se naraštajima čini da se događalo za Kulina bana (HFR, 2014: 272)

*Misle da se bez mobitela i kompjutera živjelo za Kulina bana.*²

Frazem je motiviran razdobljem vladavine bana Kulina³ (oko 1170–1204), vladara bosanske srednjovjekovne države krajem 12. i početkom 13. stoljeća, vremenom obilježenim političkom stabilnošću te gospodarskim prosperitetom Bosne vidljivim ponajprije u razvoju rudarstva i jačanju trgovačkih veza (Fink 2007: 241, Kovačević-Kojić 1989: 48, Vasung 2015: 85). Dokumentom nazvanim Povelja Kulina bana, napisanim bosančicom i upućenim dubrovačkom knezu Krvašu 29. kolovoza 1189. godine, ban Kulin je knezu i svim dubrovačkim građanima omogućio trgovinu bez plaćanja carinskih troškova i slobodno kretanje (HE, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=34526>). Godine 1197. ban je otvorio rudnike željeza i dopustio Dubrovčanima da u njima rade. To razdoblje podrobno opisao je benediktinac Mavro Orbini, hrvatski pisac, povjesničar i ideolog u djelu *Kraljevstvo Slavena* (*Il Regno degli Slavi*) napisanom na talijanskom jeziku. Tekst Povelje, povijesnog dokumenta koji predstavlja ugovor sa zakletvom (Klaić 1989: 45), napisan je, paralelno uz latinski tekst, zapadnom ćirilicom, uz glagoljicu i latinicu, hrvatskim narodnim pismom. Prijepisi Povelje sačuvani su u tri primjerka od kojih su dva dostupna u Državnom arhivu u Dubrovniku, a treći je primjerak ukraden u 19. stoljeću i nalazi se u Sankt-Peterburgu.

Dragana Mršević-Radović (2008: 78, prema Vasung 2015) piše o mogućnosti drugačije motiviranosti toga frazema i to kulenom, kobasicom koja se u Dubrovniku naziva kuljen. Takvu pretpostavku temelji na činjenici da se u starijim zapisima mogu pronaći oblici pisanja vlastitog imena i Kuljen i Kulin i dovodi u vezu sa slavenskom tradicijom da se božanstvima nadijevaju imena prema jelima.

S obzirom na zapise povjesničara o ugledu koji je uživao ban Kulin, mišljenja smo da je upravo ta povijesna ličnost u pozadinskoj slici frazema *za Kulina*

2 Primjere uz koje nije naveden izvor sastavila je autorica članka.

3 Unatoč podacima na različitim mrežnim stranicama da je ban Kulin bio hrvatskoga podrijetla, nismo uspjeli pronaći pouzdanu potvrdu u relevantnoj znanstvenoj i stručnoj literaturi. N. Klaić (1989: 89) opovrgava navode da je ban Kulin bio bliži rođak bana Borića, prvoga poznatog bosanskog vladara, a možda i njegov sin.

bana kao i frazema *od Kulina bana <i dobrih dana>* 1. ‘od davnih (pradavnih) vremena, iz duboke prošlosti’, 2. ‘izdaleka, s velikim uvodom’. U tim su frazemima vlastito ime i titula također u inverziji (Fink 2007: 241).

S obzirom da su ustaljene desemantizirane sveze u sastavu kojih su ime i titula vladara Kulina zastupljene i u drugim jezicima – bosanskom i srpskom – opravdanim smatramo zaključak Ane Vasung (2015: 99) da »pripadaju dijelu južnoslavenskog kruga«.

S frazedom *za Kulina bana* na značenjskom i strukturnom planu podudaran je i poljski frazem *za króla Ćwieczka* ‘jako davno’. Kralj Ćwieczek izmišljeni je lik, a sam leksem *ćwieczek* znači ‘čavlič, mali čavao’.

Kiedy Francuzi i Niemcy taplali się w najohydniejszym despotyzmie, u nas za króla Ćwieczka na glebie kmiecej gminy zakwitł prawdziwy kwiat demokracji. (<http://www.nkjp.pl/poliqarp/nkjp1800/query/87/>)

[...] brakuje także nowoczesnych szkoleń, a te, które są, postępują się metodami stosowanymi za króla Ćwieczka, ja je określam »terrorem« albo »ścianą płaczu« [...] (<http://www.nkjp.pl/poliqarp/nkjp1800/query/25/>)

Kandydat nie bierze niestety pod uwagę, że wszystkie pokrewne, wybrane przez niego kierunki są pokrewnie oblegane. Plan drugi, chyba najbardziej sensowny: zdawać na wymarzony (czytaj: oblegany) wydział i asekurować się, składając papiery na kierunek, który z mody wyszedł za króla Ćwieczka. (<http://www.nkjp.pl/poliqarp/nkjp1800/query/81/>)

Osim frazema *za króla Ćwieczka*, u rječnicima je registrirano još nekoliko frazeoloških sveza u sastavu kojih je kralj Ćwieczek. Njima se opisuje daleka prošlost – *za czasów króla Ćwieczka* ‘jako davno, davnih godina’, *czasy króla Ćwieczka* ‘jako daleka prošlost koja se smatra primitivnom i tehnički zaostalom’, ali i nešto staromodno, ono što je izišlo iz uporabe: *coś pamięta <czasy> króla Ćwieczka* – ‘jako je staro (nemoderno, arhaično) što, izišlo je iz uporabe što’ i *jak za króla Ćwieczka* ‘1. staromodno, neaktualno, 2. jako davno’. Prema potvdama u Nacionalnom korpusu poljskog jezika (Narodowy Korpus Języka Polskiego) najzastupljeniji je frazem dvodijelne poredbene strukture *jak za króla Ćwieczka*. Strukturno su podudarni i frazemi koji su već rjeđe u uporabi: *za króla Świerszczka* (Žuravlev 2010), te *za króla Gwoździka* (NK I: 400), *za króla Leszka* (NK II: 194) i *za króla Sobka* (NK III: 144) (Mokienko 1974).

2.2

Hrvatski frazem *puno (mnogo) je vode proteklo <Savom, rijekom i sl.>* kao i poljski ekvivalent *dużo (wiele) wody <w Wiśle> upłynęło* i sl. značenja

‘puno je vremena prošlo, trebalo je mnogo vremena *za što*’ odraz su ujedno i »vodoravne relacije« (Pintarić 2010: 65). Oba su frazema po svojoj strukturi frazemske rečenice nastale frazeologizacijom slobodnih veza. Hrvatski se frazem često rabi uz prilog *već* ili *otada, od onda, od kada, otkako* itd., a poljski uglavnom uz priložne oznake *od czasu gdy, od momentu jak* i sl.

Već je mnogo vode proteklo Savom otkad sam se doselila u Zagreb.

Otad je mnogo vode proteklo Savom, izgrađeni su i mostovi preko nje, a automobilska je industrija dosegla stupanj razvoja na kojem smo danas. (<http://www.automotorisport.hr/clanak/ovjes-bitni-ali-zanemareni>)

Wiele wody w Wiśle upłynęło... – *od czasu gdy ostatnio odwiedzałem poczekalnię.* (<http://demotywatory.pl/1666265/Wiele-wody-w-Wisle-uplynelo>)

U korpusima i na mrežnom pretraživaču ovjereni su frazemi istoga značenja, ali nerijetko s imenom neke druge rijeke na što ukazuje i rječnički zapis frazema u kojem su komponente *Savom* i *rijekom* fakultativne. To upućuje na zaključak da je »struktura frazema u pravilu veoma čvrsta« (Menac 2007: 11) te da mogućnost da se »jedna sastavnica može zamijeniti sinonimom [...]« (Menac 2007: 12) ne utječe na promjenu značenja.

Izbor hidronimske sastavnice uglavnom je određen prostorom na kojem obitavaju govornici, odnosno prostorom uz koji je vezan određeni događaj.

Već je puno vode proteklo Dravom od vremena kad sam upoznao Cikače-drvodjelce, još aktivne radnike, rezbare u »kućnoj radinosti«. (http://aktualno.hr/novosti/43889_Nakon+duge+bolesti+preminuo+umjetnik+Ivan+Cikac.html#.VMJHaValmFI)

Ako je riječ o maloj ili manje poznatoj rijeci, uz ime rijeke katkad stoji i pridjevska izvedenica grada ili mjesta kroz koje rijeka protječe:

Dugogodišnji posjetitelji festivala Ethnoambient poznaju Kries od samih početaka kad su postavu činili Mojmir Novaković, ujedno i idejni začetnik festivala Ethnoambient, Ivo Letunić i Krešimir Oreški. Od tada je puno vode proteklo solinskom Rikom. (<http://www.ethnoambient.net/izvodjaci/16-Kries>)

Već izdvojeni primjeri potvrđuju postojanost određene sheme po uzoru na koju nastaje niz modificiranih frazema istoga značenja i iste slike. Modifikacije nisu samo leksičkog karaktera (ne mijenja se samo ime rijeke), nego mogu biti i strukturnog odnosno sintaktičkog karaktera pa su tako u primjeru

Naši su stari, časni križ nam dali, čuvali za nas što su mogli i znali, puno je proteklo Neretve vode dok su sanjali, žedni slobode. (<http://www.hskzrinjski.info/ima-nesto-vrijednije-od-zlata/>)

dvije imenice – ime rijeke i opća imenica voda u genitivu, a do inverzije je došlo u uobičajenom sintaktičkom redosljedu i to zbog rime. Zamjetan je i uzvišeni stil kojim se evociraju povijesni događaji i činjenice. Rijeka Neretva, u antičko doba nazivana Naron, Narenta i Nestos, izvire na nadmorskoj visini od 1095 metara pokraj sela Luka, jugoistočno od Zelengore u Bosni i Hercegovini, a ulijeva se u Jadransko more u blizini Ploča. Od 1992. godine delta rijeke (ihtiolološko-ornitološki rezervat) pod zaštitom je UNESCO-a.

Po uzoru na spomenutu shemu moguć je nastanak i sveze suprotnoga značenja ‘nije prošlo puno vremena, nije trebalo mnogo vremena *za što*’ odnosno ‘malo je vremena prošlo’. Takvo je značenje frazema u kojima je priložna sastavnica *mnogo (puno)* zamijenjena prilogom *premalno* odnosno *trochę* u poljskom ili je pak glagolska sastavnica s negacijom:

Premalo je vode proteklo Savom i Dunavom od vremena kada je taj isti Toma bio četnički vojvoda, Šešeljev zamjenik i desna ruka. (<http://www.portal.hr/komentari/komentatori/194619/Kako-je-Toma-Nikolic-porazio-samog-sebe.html>)

Nije puno vode proteklo Savom, a djeca su već odrasla i napustila školske klupe.

Trochę wody w Wiśle upłynęło od poprzedniego materiału Adama o Turcji (Obiektywna Lodz, <https://www.facebook.com/obiektywna?fref=nf>)

U poljskim su rječnicima najzastupljeniji frazemi *ileś wody w Wiśle upłynie* i *dużo (sporo, wiele) wody w Wiśle upłynie* u značenju ‘proći će mnogo vremena’ nakon kojih uglavnom slijede prilozi *nim, zanim, aż* (dosl. prije nego, prije nego što...).

*Pewnie jeszcze **dużo wody upłynie w Wiśle**, zanim wiele osób zrozumie, że władza jest dla społeczeństwa, a nie odwrotnie.* (<http://www.nkjp.pl/poliqarp/nkjp1800/query/0/>)

*Myśle, że jako obserwatorka sceny politycznej i partyjnie niezrzeszona, mogę śmiało Panom Politykom powiedzieć - MARNE SZANSE PANOWIE, **WIELE WODY W WIŚLE UPŁYNIĘ**, NIM KTOKOLWIEK WAM UWIERZY. I zapewniam, że nie mam na myśli różnych miernych i wiernych, głuchych i zaślepionych zwolenników.* (http://nkjp.uni.lodz.pl/ParagraphMetadata?pid=2558eb2603ac3831e8e3d526a1f0803d&match_start=141&match_end=161&wynik=8#the_match)

Kraće razdoblje u budućnosti opisuje se frazemom *trochę wody w Wiśle upłynie*:

*Niech **trochę wody w Wiśle upłynie** to spróbują to zrobić.* (http://nkjp.uni.lodz.pl/ParagraphMetadata?pid=24e22deb0a1d3eaec26a8de302948ebe&match_start=6&match_end=33&wynik=1#the_match)

U hrvatskom se jeziku također mogu pronaći primjeri u kojima je glagolska komponenta analiziranog frazema u futuru:

Još će puno vode proteći Savom prije nego se svi Gunjanci vrate u svoju dom. (<http://www.kroativ.at/hr/clanak/reportaze/fotoreportaza-gunja-dva-mjesecanakon-poplave-260>)

Još će Savom puno vode proteći dok seriješimo jada i bijede koja nas je pogodila. (<http://www.glas-slavonije.hr/260335/11/Devet-mjeseci-ocaja-Ljudi-se-smrzavaju-u-kontejnerima-kasni-gradnja--kuca>)

S obzirom na duljinu toka rijeke Save kao i broj mostova iznad nje česte su sveze u sastavu kojih je Savski most:⁴

Puno će još vode proteći ispod savskog mosta kad se jedan meksički nogometaš približi Rafi. (<http://www.index.hr/black/clanak/rafa-marquez-greskom-upao-u-reprezentaciju-a-17-godina-poslije-postao-mit/756159.aspx?mobile=false>)

Navođenje imena više rijeka neupitno je primjer frazeološke igre, ali može biti i pokazatelj intenzifikacije opisa dugog proteklog razdoblja:

Ponovno su se na jednom mjestu okupile Belupove ekipe iz Makedonije, Kosova, Srbije te BiH. Vardarom, Neretvom i Savom je proteklo puno vode, a neke su stvari ostale iste: žed za znanjem, radoznalost za nove spoznaje, želja za razmjenom iskustva i druženje. (<http://www.belupo.hr/Default.aspx?sid=6474>)

Iako su u rječničkom zapisu hrvatskog frazema komponente *Savom* i *rijekom* fakultativne, uporaba frazema s hidronimskom sastavnicom intenzivira sliku, ne utječe na značenje, ali itekako naglašava duljinu proteklog vremena i pridonosi vizualizaciji duljine toka određene rijeke.

3 Umjesto zaključka

Dva opisana podudarna para frazema dijele ciljnu domenu – VRIJEME, ali se međusobno razlikuju u izvornoj domeni. Prvi par frazema – *za Kulina bana* i *za króla Čwieczka* – motiviran je konceptualnom metaforom VRIJEME JE ČOVJEK, dakle, izvorna je domena ČOVJEK. Izvorna domena drugoga para frazema *puno (mnogo) je vode proteklo* <*Savom, rijekom* i sl.> i *dužo (wiele) wody* <*w Wiśle*> *upłynęło* i sl. je VODA. U osnovi tih dvaju frazema je konceptualna metafora VRIJEME JE VODA.

4 Uglavnom nije riječ samo o mostu koji se naziva Savski most, nego o bilo kojem mostu sagrađenom nad rijekom Savom.

Riječ je dakle o frazemima koji povezuju određeni prostor i vrijeme i to kroz izvornu domenu koja je uobičajeno »tipično poznata, fizička, konkretna« (Šarić 2007: 97) i ciljnu, apstraktnu domenu.⁵ Frazemi dijele simboliku vode, metaforu toka rijeke izjednačenog s vremenskom prolaznošću, a supstitucija hidronimske sastavnice odraz je geografskog prostora na kojem se frazem rabi.

Za razliku od frazema za *Kulina bana*, motiviranog stvarnom povijesnom ličnošću, poljski je frazem motiviran izmišljenim likom. Iako je ban Kulin bio vladar u Bosni, frazem se veže uz hrvatski kontekst upravo zbog fakultativnog dijela koji odražava odnos između bana Kulina i Dubrovčana kao i njihov doživljaj razdoblja njegove vladavine.

Drugi se par međusobno razlikuje komponentom *rijeka* te imenom – Sava odnosno Wisła.

Oba su para analiziranih frazeoloških jedinica potvrde ustaljenih frazeoloških shema (svojevrsnih modela⁶ ili obrazaca) koje susrećemo i u drugim jezicima, a što određuje i njihov internacionalni status:

češki: za *krále Cvrčka*, za *krále Holce* (*když byla za grešli ovce*), za *Marie Teremtete*,

ruski: *при царе Горохе*, *при царе Копиле* (*Косаре*), *жил-был царь Ботым* (*Тофым* apod),

slovački: *starého Kakoň kráľa*, za *Kuruca kráľa*, za *Kuruca sveta*,

švedski: *på kung Orres tid*,

ukrajinski: *i za царя Тимка*, za *царя Томка*, za *царя Панька*, za *царя Хмеля*.

O internacionalnom statusu modela frazema *puno (mnogo) je vode proteklo* <*Savom*, *rijekom* i sl.> i *dužo (wiele) wody* <*w Wisle*> *upłynęło* i sl. također svjedoče frazemi u drugim europskim jezicima u sastavu kojih je »nacionalno-specifična« (Vasung 2015: 110) hidronimska komponenta:

bosanski: *mnogo je vode proteklo Miljackom*,

mađarski: *sok víz lefolyik (még) a Dunán valameddig*,

makedonski: *многу вода (ке) истече (протече) по Вардар*,

slovački: *veľa vody pretieklo dolu <Dunajom>*.

U sastav bugarskih frazema nije uključena hidronimska sastavnica – ime rijeke: *многу вода истече (це истече)* i *колко вода истече (це истече)*, a značenje

5 U okviru konceptualne metafore utvrđuju se dvije domene (izvorna i ciljna) između kojih dolazi do preslikavanja na temelju sličnosti (usp. Žic-Fuchs 1991, Stanojević 2013) što omogućuje da se jedna kognitivna domena razumijeva pomoću druge.

6 Modelom ih naziva Vasung (2015: 110).

je vezano uz prošlo i buduće vrijeme (Vasung 2015: 110). Valja spomenuti i temporalne frazeme drugih jezika u sastavu kojih se ne pojavljuje ime rijeke niti sam leksem *rijeka* nego komponenta *most*. Riječ je o sinonimnim frazemima u pozadinskoj slici kojih je velika količina vode protekla ispod mosta izgrađenog iznad rijeke čije je ime katkad i komponenta frazema, ali ne uvijek (Vasung 2015: 110):

hrvatski: *mnogo je vode proteklo ispod mosta*,
 češki: *uplynulo hodně vody <pod mostem>*,
 engleski: *much (a lot of) water has passed under the bridge*,
 njemački: *Seitdem ist viel Wasser den Bach heruntergeflossen*,
 poljski: *dużo wody przepłynęło pod mostem*,
 ruski: *много воды утекло <с тех пор>*,
 slovenski: *vmes je pod savskim mostom preteklo veliko vode*,
 talijanski: *molta acqua è passata sotto i ponti*,
 ukrajinski: *багато води утекло*.

Iako se navedeni frazemi međusobno razlikuju ne samo hidronimskom sastavnicom, koja nije uvijek u sastavu frazema, nego katkad i pozadinskom slikom mosta, riječ je o shemi koja je bliska govornicima europskih jezika i o svezama koje se mogu promatrati u okviru ekvivalencijske tipologije.

Zadržimo li se na kontrastivnoj analizi rječničkog oblika hrvatskih i poljskih frazema i pritom zanemarimo različitost antropocentričnih i hidronimskih sastavnica, možemo ustanoviti da su frazemi *za Kulina bana* i *za króla Ćwieczka te puno (mnogo) je vode proteklo <Savom, rijekom i sl.>* i *dużo (wiele) wody <w Wiśle> upłynęło* i sl. visoko podudarni odnosno potpuno ekvivalentni frazemi (Fink 1994, Dobrovol'skij 2011). Ključan je kriterij koji Dobrovol'skij (2011: 10) naziva temeljnom slikom (»imagery basis«) a to su, dakle, osoba tj. vladar i rijeka, neovisno o različitim imenima.

Te su razlike odraz kulturoloških, povijesnih i/ili geografskih specifičnosti svojstvenih prostoru na kojima se rabe budući da frazemi dijele istu strukturu i identično – temporalno značenje. Upravo zbog toga, unatoč nacionalno specifičnim obilježjima, ti se frazemi ne svrstavaju među one koji zadaju glavobolje prevoditeljima i frazeografima jer su međusobno zamjenjivi neovisno o pojedinim različitim sastavnicama (nema tzv. leksičkih praznina).

Analizirani frazemi specifične su frazeološke jedinice koje su odraz posebnosti prostora na kojima se rabe, ali i primjer tzv. shematiziranih frazema, nastalih po uzoru na strukturni model potvrđen u brojnim drugim jezicima, a što je vidljivo iz navedenih primjera.

Izvori i literatura

- DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij, 2011: Cross-linguistic equivalence of idioms: does it really exist? Antonio Parnies, Dmitrij Dobrovol'skij (ur.): *Linguo-Cultural Competence and Phraseological Motivation*. Baltmannssweiler: Schneider Verlag Hohengehren GmbH. 7–24.
- FINK, Željka, 1994: *Adjektivni frazeologizmi u ruskom i hrvatskom jeziku*. Doktorska disertacija. Zagreb.
- FINK, Željka, 2007: Hrvatski priložni frazemi *dan* i *noć* i njihovi ekvivalenti u drugim jezicima. Dana Baláková, Peter Ďurčo (ur.): *Frazeologické štúdie V*. 239–250.
- GOŠIĆ, Nevenka, 1989: Sto pedeset godina publikovanja i proučavanja Povelje bana Kulina. Asim Peco (ur.): *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 45–56.
- KLAIĆ, Nada, 1989: *Srednjovjekovna Bosna. Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377 g.)*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka, 1989: Kulinova povelja i bosansko-dubrovački odnosi. Asim Peco (ur.): *Osamsto godina Povelje bosanskog bana Kulina 1189–1989*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 37–44.
- HE = *Hrvatska enciklopedija*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Zagreb. URL: www.enciklopedija.hr (17. 3. 2015).
- HFR 2014 = Menac, Antica, Fink Arsovski, Željka, Venturin, Radomir, 2014: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- MENAC, Antica, 2007: *Hrvatska frazeologija*. Zagreb: Knjigra.
- MOKIENKO, Valerij M., 1974: Problémy krále Holce: historie - nebo jazyková hříčka? *Naše řeč*, 57/1. URL: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=5740>.
- MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana, 2008: *Frazeologija i nacionalna kultura*. Beograd: Društvo za srpski jezik i književnost.
- NK I-III 1974 = Krzyżanowski, Julian, 1974: *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*. Warszawa: PIW.
- OPAŠIĆ, Maja, 2011: Prilog analizi kategorije vremena i prostora u hrvatskoj frazeologiji. *Lahor* 11. 65–87.
- PINTARIĆ, Neda, 2010: *Pragmatični svijet osjetilnosti*. Zagreb: FF press.
- SF 2003 = *Słownik frazeologiczny*. 2003. Alicja Nowakowska (red. naukowy). Wrocław: Wydawnictwo Europa.
- SKORUPKA, Stanisław, 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego A–P*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- SKORUPKA, Stanisław, 1985: *Słownik frazeologiczny języka polskiego R–Ż*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- STANOJEVIĆ, Mateusz-Milan, 2013: *Konceptualna metafora: temeljni pojmovi, teorijski pristupi i metode*. Zagreb: Srednja Europa.
- ŠARIĆ, Ljiljana, 2007: Konceptualizacija vode u idiomatskim izrazima. *Književna smotra* 39/3. 95–103.

- VASUNG, Ana, 2015: *Bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem*. Doktorska disertacija (rukopis). Zagreb.
- ŽIC-FUCHS, Milena, 1991: *Znanje o jeziku i znanje o svijetu*. Zagreb: Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije Filozofski fakultet.
- Žuravlev = ЖУРАВЛЕВ, Анатолий Федорович, 2010: Кто такой царь Горох? *Русская речь*. No 2. С. 111–115.

Наталія Венжинович

Простір і час в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект

Нині парадигми лінгвістичних досліджень все більше спрямовані в бік антропоцентризму, коли в центрі уваги постає людина, її життя й діяльність, її культура, вірування, переживання, настрої, зрештою, – її існування в просторі й часі (Ужченко В., Ужченко Д. 2007).

Серед найрізноманітніших мовних одиниць, якими можна виразити категорії простору й часу в українській мові, особливу роль мають фраземи – оті неповторні схованки людського духу, в яких відтворено широку палітру особливостей життя людини. На фразеологічному рівні виразно виявляються національно-культурні особливості мовної системи. Фразеологія – це та сфера мовної діяльності, де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету (Жайворонок 2006). Зазначена проблема була предметом зацікавлення ряду білоруських, російських учених (Коваль 2012, Мокиєнко 2012, Рязановский 2012), проте на матеріалі фраземіки української мови різнобічне дослідження ще дотепер не проводилося.

Цікавими для нас виявилися роздуми В.М. Мокієнка, який ставив питання про те, чи дзеркальне відображення картини світу ми отримуємо, оперуючи прозорою внутрішньою формою з урахуванням культурологічних конотацій. З одного боку, так, – зазначав учений. Так, тому що відтворення певної частини об'єктивної картини мовного простору і часу в таких фразеологічних одиницях, без сумніву, представлена. Ні, – каже В.М. Мокієнко, бо в реконструйованій мовній картині світу вже на початку закладено суб'єктивний елемент – суб'єктивна вибірковість фразеології як особливого лінгвістичного феномену. Фразеологія експресивна й оцінна і тому вона семантично вибіркова – на відміну від лексики, орієнтованої як на денотативну, так і на конотативну інформацію (Мокиєнко 2012: 19–20). Погоджуємося з твердженням Л.М. Рязановського, який вказував, що у всіх роботах, присвячених лінгвістичному полю простору, воно кваліфікується як універсальне поле, фразеологія якого є основою

для інших семантичних полів, у тому числі й для не менш універсального поля часу.

В обох полях обов'язково наявні два концепти – початок і кінець. Обидва концепти виражаються в групах локальних чи темпоральних стійких виразів, внутрішня форма яких прямо чи опосередковано походить із просторових понять (Рязановский 2012: 49).

А.К. Мойсієнко цілком справедливо, на нашу думку, стверджує про те, що мовно-образна картина світу немислима без символічної атрибутики, що становить собою систему міфологічних, фольклорних, індивідуально-авторських символів – цілий міфосвіт, зі своїми законами внутрішньо-іманентної організації і зовнішньої прагматики (Мойсієнко 2013).

Ми ставимо собі за мету виокремити в корпусі фразем української мови (СФУМ 2003) ті мовні одиниці, які відображають поняття простору й часу. Весь зібраний матеріал класифікуємо на тематичні групи, що дасть нам змогу спостерегти ментальні особливості носіїв української мови з точки зору лінгвокультурології, зокрема й українських символів.

У представленій статті зосередимо увагу на найбільш репрезентативних із нашого погляду, фразеологічних одиницях, що мають у своєму складі компоненти зі значенням простору й часу, в цілому передають просторові чи часові поняття, а також такі, що мають у своєму складі ключові поняття на позначення простору або часу, при цьому позначаючи різні явища дійсності.

Зокрема:

простір: *куди очі бачать* (*дивляться, спали* і т. ін.), зі сл. *іти, бігти, тікати* і т. ін. ‘не вибираючи шляху, в будь-якому напрямку; будь-куди, навмання’ (СФУМ 2003: 475); *скільки сягає* (*бачить, охоплює, захопить* і т. ін.) *око* (*скільки ока*) ‘на всьому видимому просторі; скрізь, до самого обрїю’ (СФУМ 2003: 465, 466); *при битій дорозі, шляху* ‘на людному місці, на місці великого руху, скупчення людей’ (СФУМ 2003: 217); *висіти в повітрі* (*між небом і землею*) 1. ‘перебувати в непевному, невизначеному становищі’, 2. ‘залишатися без підтримки, не зустрічати відповіді, співчуття’, 3. ‘залишатися нерозв’язаним, нез’ясованим, нездійсненим’ (СФУМ 2003: 85); *носитися в повітрі* ‘набувати поширення, відчуватися (про виникнення, появу якоїсь ідеї, про якусь подію тощо)’ (СФУМ 2003: 441); *впливати* (*вирипати, виплисти*) *на поверхню* 1. ‘ставати відомим (про те, що приховується)’, 2. ‘з’являтися де-небудь’ (СФУМ 2003: 80);

ширяти в позахмарному просторі ‘сприймати дійсність нереально, наївно’ (СФУМ 2003: 88); *вийти на дорогу (шлях)* ‘визначити напрям діяльності або своє місце в суспільстві, в житті’ (СФУМ 2003: 92); *проміряти свій шлях* ‘прожити життя’ (СФУМ 2003: 577); *зійти зі шляху (рівної, прямої дороги)* ‘відхилитися від правильного напрямку в поведінці, діяльності, в поглядах і т.ін’ (СФУМ 2003: 264); *прибрати зі шляху* ‘усувати які-небудь перешкоди, створюючи необхідні умови для розвитку, функціонування і т. ін. чого-небудь’ (СФУМ 2003: 557); *доріжки схрестились (дороги схрестились)* ‘хто-небудь має має спільні інтереси, зустрічається з кимось у житті, вступає в певні стосунки’ (СФУМ 2003: 216); *стати поперек дороги* ‘зробитися, виявитися перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети’ (СФУМ 2003: 692); *обминати (обходити, оббігати і т.ін.) десятою дорогою* ‘уникати зустрічі з ким-небудь’ (СФУМ 2003: 453); *як горох при дорозі* 1. зі сл. *жити, поживати* ‘погано, бідно, неспокійно’, 2. ‘у скрутному становищі, у важких умовах’, 3. зі сл. *смикати, скубти* ‘без будь-якої поваги, причини; безцеремонно, нахабно’ (СФУМ 2003:162); *там де Макар телят не пас* ‘далеко: там або туди, де важкі умови життя, куди потрапляють, як правило, не з власного бажання’ (СФУМ 2003: 364); *у чорта на кулічках* ‘далеко’ (СФУМ 2003: 770); *до чорта в зуби* ‘у найнебезпечніше або найвіддаленіше місце’ (СФУМ: 770); *у чорта на рогах (на запічку)* ‘дуже далеко, у далекому або небезпечному місці’ (СФУМ 2003: 770); *іди собі на всі чотири вітри* ‘уживається для вираження злості, обурення, незадоволення, роздратування з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь’ (СФУМ 2003: 275); *на заячий (гороб’ячий, горобиний, жаб’ячий) скік* ‘близько’ (СФУМ 2003: 656); *нога людська не ступала* ‘ніхто ніколи не ходив, не бував, не жив десь’ (СФУМ 2003: 437); *на ясні зорі, на тихі води* ‘в Україну; додому, в рідні краї’ (СФУМ 2003: 271).

Наші спостереження показують, що основними ключовими словами у фраземах, пов’язаних із поняттям простір, є: *дорога, доріжка, стежка, шлях*.

Простір як знак української етнокультури – це вільний, великий обшир; просторінь; у народних піснях – символ волі, а отже й щастя (Жайворонук 2006: 487).

Разом із тим, це символ складного, нелегкого життя; розлуки з домівкою тощо. У міфологічних та релігійних моделях світу шлях – це образ зв’язку між двома точками простору. Постійна й невід’ємна ознака його

– многотрудність, складність, небезпечність. Початком шляху в міфах виступає, як правило, небо, гора, святилище, палац, рідна сторона, батьківський дім. Народна мудрість ще в давнину вчила: щоб пізнати солодощі життя й оцінити їх, треба пізнати його гіркоту. Дуже часто шлях сповнений невиразністю (розгалуження доріг, перехрестя, які приховують небезпеку). У давнину шлях часто виступає як символ лінії поведінки людини в просторі, як певний набір правил. Наприклад, у Біблії часто згадується шлях Господа, шляхи життя, мудрості, правди, милості, гріха тощо. У народі шлях, дорога часто зіставлялися із скатертиною, рушником. Наприклад, фразема скатертю дорога означала побажання гладкого шляху й щасливої дороги (Словник символів 2005: 336–337).

Непоодиноким також є використання у фраземах ключових слів *чорт, роги, око, зуби, ноги* тощо.

Цікавим є вплітання фольклорних елементів (*ясні зорі, тихі води*), що висвітлюють грані власне української ментальності. Фіксуємо опозиції близько-далеко, а також напрям дії.

Час – тривалість існування явищ і предметів, яка вимірюється століттями, роками, місяцями, годинами, хвилинами тощо. Здавна зоряне небо було своєрідним годинником (звідси зоряний час – тривалість, яка визначається періодом обертання Землі навколо своєї осі відносно зірок); розрізняли добрий і поганий час. Вважалося, що добрий час приносить людині здоров'я, щастя, багатство, успіх (тому бажають на прощання – в добрий час), а поганий (недобрий) час – хвороби, невдачу, біду (зустрітися в недобрий час). Про безталанного кажуть: без часу вродився, без часу й загине. Тонко відчуваючи тривалість буття, народ-філософ влучно зауважує: *все добре в свій час; всякому овочеві свій час; згаяного часу й конем не доженеш; настане час-не стане й нас; час платить, час і тратить; час пече хліб; час-година упливає, Страшний суд ся наближає* (Жайворонок 2006: 635–636).

час: *багато (чимало) води сплигло* 1. 'минуло багато часу з якоїсь пори', 2. 'сталися значні зміни за якийсь час' (СФУМ 2003: 22); *від білого світу до темної ночі* 'від ранку до вечора; весь день' (СФУМ 2003: 636); *до білого волосу з дієсловом дожити* 'до старості' (СФУМ 2003: 123); *ледве благословило на світ* 'розвиднюється' (СФУМ: 33); *відтягати час* 'зволікати здійснення чого-небудь' (СФУМ 2003: 107); *в час оний* 'колись дуже давно; у давнину' (СФУМ 2003: 761); *каліф на час* 'людина, що захопила владу або наділена нею на короткий час' (СФУМ 2003: 740); *настав час* 1. 'кому-небудь пора вмирати', 2. 'хто-небудь має сприятливі умови для

успіху' (СФУМ 2003: 761); *протягти час* 'зволікати із виконанням, здійсненням чого-небудь' (СФУМ: 729); *ударив час, у час останній свій* 'перед смертю' (СФУМ 2003: 761); *час від часу* 'іноді, інколи, або через певні періоди' (СФУМ 2003: 761); *час не жде* 'не можна зволікати з виконанням чого-небудь' (СФУМ 2003: 761); *час пробив* 'настав момент, що є початком чого-небудь' (СФУМ: 761); *на вічні часи* 'назавжди' (СФУМ 2003: 761); *на часі* 'підходящий у даний момент; вчасний' (СФУМ 2003 761); *другим разом кращим часом* 1. 'згодом, пізніше, колись', 2. 'іноді, часо' (СФУМ 2003: 592); *вгору немає часу глянути* 'хто-небудь постійно зайнятий якою-небудь роботою, справою, не має вільного часу' (СФУМ 2003: 149); *цей чорти навкулачки не бились* 'дуже рано' (СФУМ 2003: 771); *до самого судного дня* 'до кінця світу, довіку' (СФУМ 2003: 209); *золота доба* 'найплідотворніший період, який сприяє успішному розвитку чого-небудь або благотворно впливає на когось' (СФУМ 2003: 209); *на носі* 'скоро, незабаром' (СФУМ 2003: 441); *від самої зорі* 'від самого ранку' (СФУМ 2003: 271); *до самої зорі* 'до пізнього вечора' (СФУМ 2003: 271).

У фразеологізмах із темпоральним значенням найчастіше спостерігаємо використання ключового слова час. Крім того, наявні фраземи, де в ролі ключових слів виступають: *світ, вода, зоря, ранок (світанок), день, ніч*.

Фіксуємо опозиції: ранок – вечір, день – ніч.

У фраземах української мови відбито також початок, кінець, тривалість дії, минулий час, елементи античних та біблійних виразів, постійність дії, момент дії, різний час доби тощо. За допомогою фразеологізмів відтворено різні прояви буття носіїв української мови. Найперше, що впадає у вічі, – це працелюбність українців, які зрання до смеркання трудяться, не покладаючи рук. Наступне, що відзначаємо, це – віра в Бога, смиренність, готовність не шукати легких шляхів, вміння переборювати труднощі, любов до рідної землі, яка є лейтмотивом практично більшої частини фраземного матеріалу.

Підсумовуючи, зазначимо, що у запропонованій роботі була зосереджена увага на фразеологізмах української мови, в яких відображено простір і час. Дослідження проведено в лінгвокультурологічному аспекті, оскільки нам було важливо з'ясувати, як у стійких фразеологічних виразах відтворено ментальні особливості українців, їх звичаї, традиції, вірування.

Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що фразеологізми є яскравим відображенням способу життя й діяльності кожного народу,

зокрема й українського, 'сховищем' його культури. Із фразеологічних виразів вибудовується національна фразеологічна картина світу, у якій значне місце посідають усталені мовні одиниці на позначення простору й часу.

Література

- ЖАЙВОРОНОК, Віталій, 2006: *Знаки української етнокультури / Словник-довідник*. Київ: Довіра.
- КОВАЛЬ, Владимир, 2012: Фразеологизм *съест собаку* в пространстве интернета: *Фразеология во времени и пространстве*. Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (под. ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 167–171.
- МОЙСІЄНКО, Анатолій, 2013: *Мова в дзеркалі особистості*. Грещук В. (ред.). Івано-Франківськ. 274–280.
- МОКИЕНКО, Валерий М., 2012: Фразеологическое пространство и время: картина мира или кривое зеркало? Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 15–20.
- РЯЗАНОВСКИЙ, Леонид, 2012: Пространство и время во фразеологии (оппозиция «Начало - Конец» в немецких устойчивых сочетаниях). Материалы XL Междунар. филологической конф. (Санкт-Петербург, 14–19 марта 2011 г.) Вып. 23: *Фразеология во времени и пространстве*: сб. научн. тр. Х. Вальтер, В. М. Мокиенко, А. В. Савченко (ред.). Greifswald, Санкт-Петербург. 49–51.
- Словник символів 2005 = *Словник символів культури України*. Заг. ред. В.П. Коцура та ін. Київ: Міленіум.
- СФУМ 2003 = *Словник фразеологізмів української мови*. Уклад. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк та ін. Київ: Наукова думка.
- УЖЧЕНКО, Віктор, УЖЧЕНКО, Дмитро, 2007: *Фразеологія сучасної української літературної мови*. Київ: Знання.

Людмила И. Даниленко

Метафоры, которыми живет время в чешском лингвокультурном пространстве

В названии нашей статьи легко угадывается аллюзия на известную книгу Дж. Лакоффа и М. Джонсона *Метафоры, которыми мы живем*. Как известно, авторы изучали метафору как лингвокогнитивный и культурный феномен, в результате чего ими была создана теория концептуальной метафоры. «Мы обнаружили, – пишут авторы, – что метафора пронизывает нашу повседневную жизнь, причем не только язык, но и мышление и деятельность. Наша обыденная понятийная система, в рамках которой мы думаем и действуем, по сути своей метафорична.» (Лакофф, Джонсон 2004: 25)

Таким образом, метафора проникает в повседневное мышление (жизнемышление по Г. Гачеву), и язык человека является ключом к адекватному объяснению того, что люди считают значимым в своей жизни, в своем повседневном опыте, в материальном и культурном окружении.

Целью нашего исследования является выявление метафорических моделей темпоральности в чешской лингвокультуре на материале паремиологических единиц. Этот материал, насколько нам известно, еще не являлся предметом специального изучения.

Время – основной атрибут человеческого бытия. Сложно найти объект или понятие, которые бы не имели отношения ко времени. Даже пространство не столь всеобъемлюще. Время является грамматической категорией, а пространство – нет. Можно, например, утверждать, что понятия правды, радости, любви не имеют пространственных характеристик, но говорить о них вне времени невозможно. Время принадлежит к тем основным архетипам, которые определяют жизнь человека, ср. метафору *жизненный путь*, который вне временных рамок не существует.

Время, как музыка, может иметь свою мелодию, темп, ритм – это ритм рождения и смерти, дня и ночи, времен года. Таким образом, диалектика устойчивости и изменчивости, стабильности и совершенствования, сохранения и улучшения – на этой основе строится когнитивная теория

времени, которая включает в себя и мировоззренческие, и психологические, и прагматические и лингвистические составляющие.

С точки зрения современной когнитивной лингвистики время является сложным абстрактным концептом, который воспринимается и осознается через связь с пространством. Не случайно во многих славянских языках существуют композиты укр. *часопростір*, белор. *часапрастора*, чеш. *časoprostor*, пол. обр. *czasoobszar*, клише рус. *временное пространство*, болг. *временно пространство*, словен. *časovni prostor* и др. И если в научной литературе все же встречаются отдельные исследования компонентов этого феномена, то это связано с желанием автора акцентировать свое внимание на одном из них.

Раздельное исследование двух концептов – время и пространство – интересно еще и потому, что для некоторых европейских культур время выступает доминантой по сравнению с пространством. К такому выводу пришел Г. Д. Гачев, анализируя национальные образы мира по данным истории, философии и культуры:

Что важнее и как будто является врожденным у народа в его культуре? Пространство или Время? Для немцев – Время роднее. По Канту, Время – это априорная форма чувственности человека, а *Innere*, внутренняя жизнь души, привилигированная ценность на немецкой шкале сверхидей... А для русских важнее пространство. Россия – это страна бесконечного простора в выражении Гоголя. Англосаксонское «Время – деньги» не могло бы прийти в голову русскому человеку. (Гачев 1998: 17)

На этой особенности акцентирует также Я.В.Зубкова, которая исследовала концепт «пунктуальность» в немецкой лингвокультуре:

Мы считаем, что отношение ко времени в русской культуре является относительной ценностью, в то время как для представителей немецкой культуры эта ценность является абсолютной. (Зубкова 2005: 213–214)

В этом контексте можно пояснить яркую русскую метафору *время терпит*, которая не имеет точного и прямого образного эквивалента ни в украинском, ни в чешском языках, а переводится соответственно *ще є час / to tá čas* (ср. также семантику русских слов *выжидать*, *мешкать*, *погодить*, *повременить*). Хотя есть и другие примеры, которые демонстрируют умеренное отношение ко времени не только русских, но и других представителей восточных славян, укр. *ще не вечір, поживемо – побачимо, не сьогодні – так завтра, поспішай повільно, шукати вчорашнього дня* и др.

Имея фактически тысячелетнюю историю, понятие «время» сформировалось как сложный трикомпонентный, по Ю.С.Степанову, концепт, в котором каждый шар – это результат или же «осадок» культурной жизни разных эпох: 1) «активный» шар (актуальный, основной признак), который существует для всех пользователей языка; 2) дополнительный, «пассивный» признак; 3) внутренняя форма (этимология слова), обычно вовсе не осознаваемая, запечатленная во внешней, словесной форме (Степанов 1997: 46–47).

Начнем с третьего структурного шара – этимологии чешского слова *čas*, которая, как покажем в дальнейшем изложении, повлияла на формирование «активного шара» этого концепта – на лингвистические образы времени, как правило, метафорические, связанные с многочисленными ассоциациями и персонификациями этого понятия.

Этимологические словари чешского языка фиксируют общеславянское происхождение слова *čas*: рус. *час*, польск. *czas*, серб. и хорв. *čas*. Поиски индоевропейских корней приводят к нескольким версиям: *psl. *časъ* связывается с 1) з ие. **kēi-* ‘быть в движении’; 2) с ие. **kes-* ‘бежать, спешить’; 3) с ие. **kēi-* ‘резать, пилить, строгать, царапать’ (ESJS 99). Исходя из последнего значения, Ю.С.Степанов считает, что «первоначально слав. слово *час* означало ‘зарубка’ (на дереве, на палке), а затем – время между двумя зарубками. Именно такие отношения подтверждаются материальной культурой – историей часов (как механизма)» (Степанов 1997: 242).

Для того, чтобы ответить на вопрос, как структурируется метафора времени в чешской паремиологии, пучок каких ассоциаций, эмоций, симпатий и антипатий с ней связан, мы отобрали валентности лексемы *čas* в моделях «время как субъект» и «время как объект». В первой модели самой активной оказалась метафора ВРЕМЯ – ЭТО ДВИЖЕНИЕ: движение в воздухе, на суше, в воде. Динамический признак передается глаголами:

- *utíkat* ‘убегать, бежать’, напр.: *Čas utíká jak voda*;
- *přicházet* ‘приходить’: *Přijde čas, přijde rada*; *Přijde čas, že se zeptá zima, cos dělal v létě*; *Když přijde čas, každěj tam musí*;
- *přinášet* ‘приносить’: *Čas růže přináší*; *Co rozum nedává, čas přináší*;
- *nevrátit se* ‘не возвратиться’: *Ztracený čas nikdy se nevrátí*; *Ztracený čas nevrátí se zas*;
- *vynášet* ‘выносить’: *Čas vše najevo vynáší*;
- *odnášet* ‘относить’: *Krásu odnáší čas*;
- *měnit se* ‘изменяться’: *Všecky věci čas mění*; *Časy se mění, co bývalo není*;

- ucházet ‘проходить’ *Čas rychle uchází*;
- nosit ‘носить’: *Čas své břímě nosí*;
- uplynout ‘истечь’: *Uplyne-li jednou čas, nevrátí se nikdy zas*;
- plynout ‘плыть’: *Čas plyne jako voda; Řeka teče a léta plynou*.

Такую метафорическую продуктивность глаголов движения относительно времени следует связывать с самим происхождением понятия «время» в чешском языке. Чешский этимолог В. Махек (Machek 1957), комментируя выражение *čas utíká* «время бежит», но не **doba utíká* «пора бежит», предполагает, что праславянский и старославянский *časъ* означал первоначально бег, текучесть времени, но не конкретный его отрезок. Можно также предположить, что названные нами глаголы имеют отношение к линейному, а не циклическому времени, потому что семантика этих глаголов не выражает движение по кругу, а обозначает процесс движения, течения в определенном направлении. Именно поэтому в роли объекта сравнения выступает река: *Čas utíká jak voda; Čas plyne jako voda, každý chvilku věčná škoda*, ср. укр. *час рікою пливе, багато води сплигло* ‘прошло много времени с какого-то события’, рос. *время истекло* ‘время, предназначенное для чего-то, закончилось’. Определить хронологию «водных» ассоциаций времени довольно сложно. Ю.С. Степанов, например, считает, что представление о «потоке», или «реке» времени в древней Греции относится к 5 ст. до н.э. (Степанов 1997: 126). Если принять во внимание, что в Вавилоне, а потом в древней Греции и Риме до появления механических часов время измеряли с помощью водных часов, то модель «время бежит, как вода» возникла как результат не метафорического, а метонимического переноса наименования на денотат.

Одной из известных метафор времени как субъекта действия является его отождествление с лекарем: *Čas je nejlepší lék(ař) – Время – лучший лекарь*. Время может *hojit* ‘лечить раны’, *uzdravovat* ‘вылечивать, исцелять’: *Čas hojí všechny rány; Čas raní, čas hojí; Lékař léčí, ale čas uzdravuje*. «Лекарский» мотив о времени, который известен пословицам и поговоркам многих языков (ср. укр. *час лікує, час рани гоїть, час мине – сльози зжене*), своими корнями уходит в творчество древнегреческого поэта Менандра: «Время лечит неизлечимое, восстанавливает непоправимое, избавляет от неизбежного», а в другой редакции: «Время – исцелитель всех неизбежных зол» (БМС 2005: 126).

Времени приписывают свойства разумного существа, которое способно строить и разрушать (*Čas hrady staví, čas je zas odstaví*), советовать

(*Čas nejlépe poradí*), помогать (*Kde rozum nestačí, čas pomůže*), не ждать (*Čas na nikoho nečeká*), платить и тратить деньги (*Čas platí, čas tratí; Čas jsou peníze*). Выражение *время – деньги*, которое Г.Д. Гачев называет типичным именно для англосаксонской культуры, хотя и является калькой англ. *time is money*, на самом деле известно со времен греческого ученого и философа IV ст. до н.э. Теофраста и в переводе значит: «Время есть дорогая трата» (Михельсон 1994, I: 127).

В модели «время как объект», которого касается способ осуществления действия, чаще всего проявляется идея текучести и необратимости времени. В чешском языке она реализуется падежными или предложно-падежными формами *časem* ‘с течением времени, со временем’, *na čas, do času* ‘ненадолго’, напр.: *Časem vše přijde; Časem vše zapadá; I ta nejhlubší studna se časem vyčerpá; I nejsilnější lano se časem přetrhne; Co lidská ruka stvoří, nic nevydrží, všechno je jen na čas; Nehleď na krásu, ta je do času*. В приведенных примерах зафиксирован основной христианский признак времени: время неумолимо идет, проходит, его не догонишь (*Promeškaný čas nikdy nedohoníš*), оно никогда не возвращается. Оно – преходяще, и только Бог – вечен: *Všecky věci na čas, Pán Bůh na věky*. В библейских текстах, – пишет Н. Д. Арутюнова, – слова времени (время, день, час) регулярно употребляются в значении ‘срок’ – время, уготованное для некоторого события (Арутюнова 1997: 52). По библейским канонам человек не знает, сколько времени ему отведено на земную жизнь (*Člověk neví dne ani hodiny*), но ‘всякому существу’ под солнцем определено свой срок, и на все – свое время: *Všechno má svůj čas; Každý má svůj čas; Čas k jídlu, čas k dílu, čas i k božímu tanci; Čas práci, a zábavám svá doba; I zpěvu čas, i modlitbě svá chvíle; Dočkej času, co hus klasu*, ср. рус. : *Всякому овощу свое время*. В чешских поговорках христианская идея о Боге-творце, который дает и день, и пищу, осталась неизменной: *Bůh dá den, bůh dá i pokrm; Sen je sen, a Pán Bůh řídí noc a den*.

Необратимость времени – абстрактная идея. Свое прагматическое наполнение она приобретает только в контексте с человеческим бытием: «Время отделимо от человека, но человек неотделим от времени» (Арутюнова 1997: 52). Хорошо известна сентенция, автором которой считают современника А.С.Пушкина М.Сафира: «Время проходит? Времяечно – проходите вы». В ней время – символ мимолетности человеческой жизни. Персонифицированное время, таким образом, выступает в роли организатора жизни человека и воспитателя в нем «чувства времени». Человек не всегда способен осознавать цену времени, он его *теряет*,

переводит, прожигает, транжирит, разбазаривает. Поэтому время выступает средством предостережения а то и силового давления на адресата, ср. русскую загадку *Когда есть – его убивают, когда нет – убиваются.* Сила и выразительность этого языкового образа основывается на столкновении в одном контексте лексической пары (почти омофонов) *убивают – убиваются.*

Темпоральная координата чешских паремий включает важный ценностный аспект. Оценка отражает взаимодействие человека и действительности. Представление о наполненности времени (ср. экспрессивное рус. *времяпрепровождение*) коррелирует с системой как положительных оценок, так и отрицательных, когда осуждается нерациональное использование времени. Главная императивная норма времени формулируется как требование быть трудолюбивым. Работа – критерий правильности использования времени: *Važ si času, chop se práce, zahálky se střež co zrádce; Čiň to, čiň jiné, tak ti čas mine; Kdo má mnoho práce, nemá čas na bolení srdce; Kdo je zaměstnán, snadno mu den uběhne; Raděj sám do noci, než při cizí pomoci.*

У метафор есть свойства, посредством которых они отражают определенные стороны нашего опыта и обеспечивают их преэминентность, напр.: *Čas kaši vařiti, dokud dříví hoří* (букв. время варить кашу, пока есть огонь, т. е. время действовать, пока есть для этого подходящие условия).

Метафорическую модель времени в чешской паремиологии, кроме собственно лексемы *čas*, образуют названия конкретных временных отрезков. Это «доли» или «части времени» (по Ю. Степанову): *doba, den, týden, hodina, rok/léta, noc, chvíle, léto, zima, jaro.* Их частотность очень разная – от высокой у слов *den, rok/léta* до невысокой у слов *týden, zima, jaro, podzim.*

Части дня метафорически переносились на периоды жизни человека: утро – молодость, вечер – старость. Молодость ассоциировалась с успехом, золотыми временами (*Zlaté časy, mladá léta!*), возможностью самореализации через обучение (*Mládí čas k učení*), а старость – с приобретением мудрости (*Rozum s lety roste*), но потерей здоровья (*K podzimu života zdraví nepřibývá; Když přichází člověk do let, začíná ho všechno bolet; obecně Přibývají léta, přibývají nemoce*).

Если замкнутый годовой круг и круг суточный – это исключительно универсальное природное явление, то деление этих кругов на отрезки времени, по словам Н. И. Толстого, – «дело ума, восприятия и опыта

человеческого» (Толстой 1997b: 17). Одна из форм осмысления времени – это оппозиция свет / тьма. Утро, день и вечер, ночь являются компонентами пословиц, в которых метафорически отражены архаические представления о «чистом» и «нечистом» времени. В отличие от восточнославянских языков, в которых, по народной логике, мудрые качества приписывались утру, а не вечеру (ср. укр. *Ранок мудріший від вечора / ранок покаже*; рус. *Утро вечера мудренее / утро покажет*, белор. *Пераначуем – лепей пачуем; Думай з вечара, а рабі з рання*), в чешском языке в этой позиции выступает другой период времени, но тоже светлый – день: *Den večera moudřejší*. Причем народная мудрость предостерегала хвалить день, пока он не кончится, то есть не завершится суточный цикл, поскольку особое сакральное значение имели двенадцать часов ночи как граница двух суток: *Nechval den, až uplyne; Nechval dne před večerem; Hodina před půlnoci lepší, než dvě po půlnoci*. Полночь была началом глухого периода ночи, с которым человек всегда связывал опасность и страх, а в мифологических верованиях это время считалось разгулом нечистой силы: *Noc má svou moc. Noc je přítel zloděje. Zloděj v noci krade, a ve dne ho věsí*.

Противопоставление хорошее, удачное, позитивное время vs. тяжелое, негативное, неблагоприятное время маркируются контрастными определениями *белый – серый* и воплощают идею сущности настоящей человеческой дружбы в пословице: *Jsou-li časy bílé, máš přátele, nastanou-li časy šedé, nemáš žádné*. Воспитывая в человеке чувство меры по отношению ко времени, народная мудрость не одобряла длительное гостевание: *Ryba a host třetí den dost; Host a ryba třetího dne smrdí; Host první den zlato, druhý den stříbro a třetí den měď: honem domů jed'*.

В современном чешском языке, как отмечалось, лексема *čas* имеет разветвленную шкалу значений (в толковом словаре их десять). Одно из них – *počasí* ‘погода’. Без знания этого значения невозможно адекватно понять пословицу *Po dešti bývá čas, po čase prší zas* «После дождя бывает хорошая погода, после хорошей погоды снова идет дождь» (букв. : После дождя бывает время, по прошествии времени снова идет дождь); *Za času sluší jahody sbíratí, višně trhati a svým časem i hrušky česati*. Чешская метафора *psí čas* (букв.: собачье время) и его синоним *psí počasí* означают плохую погоду, при которой хороший хозяин и собаки на улице не выгонит. Логическая связь между понятиями «время – погода» прослеживается прежде всего по этимологии чешского *počasí* ‘погода’. Будучи производным от *čas* (ESJS: 99), чешское слово *počasí*, очевидно,

определенный период могло служить наименованием самого времени и наоборот – *čas* могло означать *počasí*. На ранних этапах развития мышления человека была характерной связь его непосредственной практической деятельности с природными явлениями, существовала безусловная зависимость хозяйственной деятельности человека от погоды. Поэтому понятие погоды развивалось в тесной связи с представлениями о времени. На широком материале славянских диалектов, моделируя семантическое поле «дождь – погода – время – год – час», это убедительно доказал М.И. Толстой (Толстой 1997а: 49–56). С первоначальной синкретической семантики чешского слова *čas* впоследствии выделилось значение *počasí*, причем с положительной коннотацией, то есть в значении ‘благоприятная погода’ или погода, благоприятная для работы. Словарь Б. Гринченко, например, тоже подает украинское *верем’я* в значении ‘хорошая погода’ (Гринченко 1908: 135), а в романских языках, как известно, «время» обозначает любую погоду.

В поле синонимических связей *čas* – *počasí* «время – погода» в чешском языке находится лексема *pohoda* 1. ‘погожая, хорошая, благоприятная погода’, например, *letní pohoda* и 2. ‘состояние покоя и счастья’ (SSJČ II: 688). То же самое подтверждает и М. И. Михельсон: «время (иноск.) счастье» (Михельсон I: 126). Таким образом, время в чешской языковой картине мира осмысливается также как психологически комфортные условия существования, как счастье, «определяющим фактором которого признается любовь» (Воркачев 2004: 189). Эту связь отчетливо и с большим эмоциональным зарядом передает одна чешская притча, которую здесь следует привести:

Давным давно в незапамятные времена существовал один остров, на котором жили все чувства и качества человека: богатство, гордость, печаль, хорошее настроение, знания ... а также любовь. Однажды чувства узнали, что остров исчезнет. Каждое построило себе корабль и поспешило покинуть остров. Только любовь ничего не делала, ждала, а в последнюю минуту попросила о помощи.

На роскошном корабле проплывало мимо богатство. Любовь спросила: «Богатство, можешь меня взять с собой?». – «Нет, не могу, любовь. У меня на корабле много золота и серебра. Здесь для тебя нет места».

Затем любовь спросила у гордости, которая проплывала мимо на прекрасном корабле: «Гордость, можешь меня взять с собой?» – «Я не могу тебя взять с собой, любовь, – ответила гордость, – здесь все пыльное. Ты можешь повредить мой корабль».

Тогда любовь обратилась к печали: «Печаль, пожалуйста, возьми меня с собой!» – «Ах, любовь, – сказала печаль, – мне так грустно, что я должна остаться одна».

И хорошее настроение проплыло мимо любви и было так довольно, что даже не слышало, когда к нему обращалась любовь.

Вдруг какой-то голос сказал: «Пойдем, любовь, я возьму тебя с собой». Это был какой-то старец. Любовь была так благодарна и счастлива, что забыла спросить его имя. Когда они добрались до суши, старец ушел. Любовь поняла, что перед ним в долгу, и спросила у знания: «Можешь мне сказать, кто мне помог?». «Это было время», – ответило знание. «Время? А почему мне помогло время?», – спросила любовь. И знание ответило: «Потому что только время знает, как важна в жизни любовь ...»

Эта красивая притча, впрочем, имеет научные лингвистические корни. Согласно этимологическому словарю чешского языка, как мы упоминали выше, слова *počasí – pohoda – štěstí – láska* образуют звенья одной цепочки. В подтверждение сказанного можно привести слова Ю. Степанова:

И тем самым от проблемы времени мы пришли к проблеме любви. Для читателя нестороннего, для читателя этого Словаря такой вывод должен быть не только естественным, но и вполне системным. (Степанов 2004: 248)

Рассмотрение метафорических моделей времени в чешском лингвокультурном пространстве позволяет сделать следующие выводы: метафоры времени являются вербальными знаками вторичной номинации, результатом устойчивых социально значимых и многоаспектных ассоциативных отношений между элементами объективной действительности. Образно осмысливается циклическое и линейное время. Время субъективно, метафорически оно осмысливается лишь в связи с событиями в жизни человека. Причем акцентируется внимание на количественном параметре времени, от которого зависят качественные показатели. Но при этом время маркировано коллективным опытом, оценкой, эмоциями и впечатлениями. Иными словами, метафора времени имеет архетипическую природу и основана на древнейших, надличностных представлениях, в основе которых лежит человеческий опыт по освоению окружающего мира. Отношение ко времени определяется возрастом человека.

Источники и литература

- АРУТЮНОВА, Нина Д., 1997: *Время: модели и метафоры*. Нина Д. Арутюнова, Татьяна Е. Янко (ред.): *Логический анализ языка. Язык и время*. Москва: «Индрик». 51–61.
- БМС 2005 = Бирих А. К., Мокиенко В.М., Степанова Л. И.: *Русская фразеология. Историко-этимологический словарь*. Под ред. В.М.Мокиенко. Москва: Астрель, АСТ, Люкс.
- ВОРКАЧЕВ, Сергей Г., 2004: *Счастье как лингвокультурный концепт*. Москва: Гнозис.
- ГАЧЕВ, Георгий Д., 1998: *Национальные образы мира*. Москва: Изд.центр «Академия».
- ГРИНЧЕНКО, Борис, 1908: *Словарь української мови*. – Т. 1. Київ: Наукова думка.
- ЗУБКОВА, Яна, 2005: *Концепт «пунктуальность»: Иная ментальность*. Москва: Гнозис. 203–256.
- ЛАКОФФ, Джордж, ДЖОНСОН, Марк, 2004: *Метафоры, которыми мы живем*. Москва: УРСС.
- МИХЕЛЬСОН, Мориц И., 1994: *Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний*. – т.1–2. Москва: Русские словари.
- СТЕПАНОВ, Юрий С.Ю., 1997: *Константы. Словарь русской культуры. Опыт исследования*. Москва: Школа «Языки русской культуры».
- ТОЛСТОЙ, Никита И., 1997а: *Из опыта типологии славянского словарного состава. I. Избранные труды, том I. Славянская лексикология и семасиология*. Москва: «Языки русской культуры».
- ТОЛСТОЙ, Никита И., 1997б: *Времени магический круг (по представлениям славян)*. Нина Д. Арутюнова, Татьяна Е. Янко (ред.): *Логический анализ языка. Язык и время*. Москва: «Индрик». 17–27.
- ESJS 1990 = *Etymologický slovník jazyka staroslovenského. 2*. Praha: Academia.
- МАЧЕК, Václav, 1957: *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie věd.
- SSJČ 1971 = *Slovník spisovného jazyka českého*. – d. I – II. Praha: Academia.

Ирина Зыкова

Семиотика пространства в формировании значений фразеологизмов: лингвокультурологический подход¹

Человек – это часть целого, которое мы называем Вселенной, часть, ограниченная во времени и в пространстве.

Альберт Эйнштейн

Раздел 1. Лингвокультурологическая концепция фразеологического значения

Представляется необходимым обратиться прежде всего к вопросу о том, как понимается в нашей работе фразеологическое значение.

Разрабатываемая нами лингвокультурологическая концепция фразеологического значения базируется на следующих ключевых теоретических положениях, получивших определенное развитие в современной лингвистике:

- 1) культура (или концептосфера культуры) и язык – это две разные семиотические системы, между которыми существуют отношения интеракции (Лотман, Телия и др.);
- 2) значение языкового знака, фразеологического знака в частности, представляет собой двухуровневое образование: в нем выделяются поверхностный (или семантический) уровень и глубинный (или концептуальный) уровень (Беляевская, Болдырев и др.).

Опираясь на эти положения, мы полагаем, что фразеологическое значение представляет собой результат межсемиотической транспозиции. Понятие

---

1 Исследование выполнено при поддержке гранта ведущих научных школ НШ-2084.2014.6 «Образы языка и многоязычия в различных типах дискурсов».

«межсемиотическая транспозиция» было введено Р. Якобсоном (1978) для описания перевода содержания вербальных знаков в невербальные знаковые системы (например, в музыку, кино, живопись и проч.) В нашей работе под межсемиотической транспозицией понимается процесс так называемого обратного перевода, т.е. перевода концептуального содержания знаков различных семиотических областей культуры в знаковое пространство естественного языка, во фразеологические знаки в частности. Подробное описание результатов исследования этого процесса представлено в серии научных публикаций (Зыкова 2012, 2015, Zyкова 2014). Здесь же отметим главное. Как было установлено, в ходе межсемиотической транспозиции происходит поэтапное формирование фразеологического значения, характеризующееся образованием, прежде всего, глубинного (или концептуального) уровня значения фразеологизмов, на базе которого, в свою очередь, создается поверхностный (или семантический) уровень их содержания. При этом глубинный уровень фразеологического значения, выступая концептуальным основанием образа фразеологического знака, представляет собой довольно сложную концептуальную структуру – макрoметафорическую концептуальную модель.² Графически особенности формирования значений фразеологизмов в результате межсемиотической транспозиции можно представить в следующей схеме (схема 1).

Схема 1: Фразеологическое значение: специфика построения и организации

2 Следует отдельно отметить, что изучение специфики построения и организации фразеологического значения осуществлялось посредством созданного нами метода лингвокультурологической реконструкции (Зыкова 2014), при разработке которого мы опирались прежде всего на теорию метафорических концептов Дж. Лакоффа, М. Джонсона, а также на ряд современных работ в области когнитивной лингвистики таких ученых, как Е.Г. Беляевская, В.З. Демьянков, П. Карлетон, Е.С. Кубрякова, Р. Лэнкер, Г. Радден, М. Редди, М. Тернер, Дж. Фоконье и др.

Знаки культуры, концептуальное содержание которых подвергается межсемиотической транспозиции и участвует в построении значений фразеологизмов (прежде всего, их глубинного уровня), чрезвычайно разнообразны и принадлежат к различным семиотическим областям (например, к музыке, театру, архитектуре, спорту, профессиональной или повседневной деятельности, религии и проч.). Особой значимостью в процессе фразеологизации обладают знаковые средства пространства, в своей совокупности составляющие так называемую семиотику пространства (*semiotics of space*).

Раздел 2. Пространство как знаковая область культуры и ее роль в процессе фразеологизации

Изучению семиотики пространства с разных научных позиций посвящено значительное количество работ (Иванов, Топоров 1965, Pereira 1968, СППС-ТЗС 1986, Cassirer 1992, Pellegrino 1994, Успенский 1996, Хайдеггер 2000, ЛАЯ-ЯП 2000, Домников 2002 и мн. др.). Представления о пространстве относятся к числу древнейших, восходящих к архаическим формам осмысления мира и его устройства. Как указывает А.И. Пигалев (1998), «формирование первых представлений о пространстве начинается уже в палеолите на основе попыток осмысления различных силовых воздействий, процессов движения и изменения. Но эти попытки были обусловлены жесткой необходимостью антропогенеза, поскольку определенное осмысление пространства выступает как условие существования человека». Ю.А. Асоян (2007: 304) в своей работе отмечает, что «пространственная семантика – одна из первичных форм означивания человеком мира; пространственные категории представляют способ понимания предметов в их взаимной соотношенности и отнесенности к человеку (далеко-близко, высоко-низко), фиксируют меру духовно-практического овладения действительностью (пространство сакральное и профанное, место свое и чужое; территория)». В архаичной культуре, согласно Б.А. Успенскому (1996), пространство оценивается в нравственных категориях; география выступает как разновидность этических знаний.

Как представляется, особую роль в становлении пространственной семиотики культуры (или культур) играют, по всей вероятности, следующие процессы:

- 1) процесс, связанный с восприятием человеком себя как объекта в пространстве, с которого начинается и посредством которого осуществляется пространственное измерение, с постижением границ/пределов своего собственного тела, приводящим к пониманию внешнего и внутреннего пространства, своего (личного) и не-своего (природного, чужого) пространства; с осмыслением функциональной специфики частей своего тела в пространственно-ориентационной деятельности;
- 2) процесс, связанный с освоением природной среды, в пределах которой проживает тот или иной народ, и которая может включать определенные участки территории, акватории и аэротории со свойственными им объектами, которые наделяются в ходе их познания определенными символическими (или сакрально-символическими) смыслами;
- 3) процесс, связанный с преобразованием природной среды и созданием искусственных пространственных статичных и динамичных объектов, к которым относятся, к примеру, созданные ландшафтные и архитектурные объекты, разного рода транспортные средства, и сопряженное с этим процессом осознание их особой значимости в жизнедеятельности общества.

С учетом этого в семиотике пространства можно условно выделить следующие основные группы отличающихся по своей природе пространственных знаков: 1) антропо-соматические знаки, например: голова, рука, нога, пята, шаг и др., а также знаки-действия ходить, плыть, бежать и многие другие; 2) природно-ландшафтные (географические) знаки, например: поле, гора, лес, река, дерево, камень, небо, холм и многие другие; 3) социально-технические знаки, например: город, мост, дорога/путь, собор/храм, порог, лодка (корабль), самолет и многие другие.

Отличаясь существенным знаковым разнообразием и значительным объемом передаваемых культурных смыслов, в том числе (сакрально-)символических смыслов (Лотман 1965), семиотическая область пространства представляет собой один из весьма продуктивных источников процесса фразеологизации. Об этом свидетельствует не только довольно значительное количество образуемых на ее базе фразеологизмов, но и факт их (т.е. фразеологизмов) принадлежности к самым разным номинативным областям. Ср. такие фразеологические знаки, например, русского языка, как:

- *под [самым] носом* ‘в непосредственной близости, рядом с кем-либо’;
- *рукой подать* ‘очень близко, совсем рядом’;
- *на шаг от чего-либо* ‘в непосредственной временной близости’;
- *не за горами* ‘1) недалеко, рядом; 2) в ближайшем будущем’;
- *между небом и землей* ‘в неопределенном, неясном положении’;
- *ни к селу, ни к городу* (сказать или сделать что-либо) ‘без видимой причины, без связи, последовательности’;
- *заказывать/заказать путь (дорогу)* ‘лишать кого-либо возможности делать что-либо; закрывать доступ куда-либо’;
- *перебрасывать (перекидывать) мост* ‘связывать, соединять кого-либо’;
- *в одной лодке* ‘в одинаковом (часто – опасном) положении’;
- *кричать на всех перекрестках* ‘повсюду и всем говорить о чем-либо, ничего не скрывая’;
- *на всех парусах* ‘1) очень быстро, с предельной скоростью; 2) успешно, быстро продвигаться в чем-либо (в каком-либо деле)’.

Обращает на себя внимание тот факт, что сформированные при участии знаковых средств пространства фразеологизмы обозначают разного рода явления, среди которых расстояние/дистанция (степень удаленности объектов), время, причинно-следственные связи действий/событий, препятствия и проблемы, межличностные или социальные отношения, вербальная коммуникация, скорость, успех и проч.

Основным объектом для нашего исследования стали фразеологические знаки английского языка, в семантике которых описываются различные аспекты вербальной коммуникации, например: *flattery will get you nowhere* ‘похвала не убедит кого-либо сделать то, что не хочется делать’, *to talk shop* ‘обсуждать профессиональные темы’, *to take the floor* ‘принимать участие в обсуждении; произносить речь’.

В результате анализа отобранного фразеологического материала, проводимого в рамках разрабатываемого нами лингвокультурологического подхода к фразеологическому значению, было установлено, что благодаря определенным знаковым средствам пространства (пространственной локализации, пространственных отношений, движения в пространстве и проч.) в английском языке формируется отдельная группа фразеологизмов, глубинным основанием значения которых является макрометафорическая концептуальная модель *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL*, например: *to argue round and round* (букв. спорить по кругу)

‘говорить не по существу’, *to speak by the card* (букв. говорить по компасу) ‘говорить точно’.

Согласно полученным данным, данная модель характеризуется определенным креативным потенциалом, который проявляется, прежде всего, в ее способности порождать в английской языковой системе некое множество фразеологизмов, а именно более 280 единиц. Кроме того, креативность макророметифорической концептуальной модели *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL* проявляется также и в том, что она является источником различных фразеологических образов, в которых разные аспекты вербальной деятельности уподобляются определенным аспектам путешествия. Остановимся подробнее на том, какого рода фразеологические образы порождает данная модель.

Раздел 3. Семиотика пространства в построении фразеологических образов вербальной коммуникации как путешествия в английском языке

Согласно проведенному исследованию, макророметифорическая концептуальная модель *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL* образуется посредством синтеза концептуального содержания, «транспонируемого» из определенных знаковых средств семиотики пространства, а именно из тех, которые представляются англоязычному социуму наиболее релевантными в процессе познания сущностных особенностей вербальной деятельности. В связи с этим образы английских фразеологизмов, порождаемых данной моделью, можно дифференцировать по целому ряду оснований.

Так, макророметифорическая концептуальная модель *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL* продуцирует фразеологические образы, в которых вербальная коммуникация (разные ее аспекты) репрезентируется как сухопутное, водное и воздушное путешествие, или, иначе говоря, как (целенаправленное) движение/перемещение в трех разновидностях пространства – земном, водном и воздушном, например:

- *gossiping and lying go hand in hand* ‘сплетни и ложь идут рука об руку’;
- *to dip into a book* (букв. окунуться/нырять в книгу) ‘читать книгу не полностью, только отдельные ее части’;
- *ill news flies fast* (букв. плохие новости летят быстро) ‘негативная информация распространяется стремительно’.

Следует отметить, что наибольшей в количественном отношении является группа английских фразеологизмов, образы которых передают представление о вербальной деятельности как о перемещении по суше (или по земле) пешком, или на каком-либо транспорте (например, на машине, телеге), ср.:

- *the story goes that* (букв. рассказ идет так/идет таким образом) ‘говорят’;
- *to drive home* (букв. довести до дома) ‘говорить так, чтобы сказанное было понято и усвоено’.

Второй по количеству составляющих ее единиц является группа английских фразеологизмов, в образах которых вербальная коммуникация уподобляется водному путешествию, т.е. перемещению в водном пространстве или по поверхности водного пространства вплавь или с использованием специальных средств и, возможно, при определенных погодных условиях, например:

- *to get/catch someone's drift* (букв. попадать в чье-либо течение) ‘понимать то, о чем говорится’;
- *be in the eye of the storm* (букв. быть в эпицентре (в самом центре) бури или морского шторма) ‘оказаться участником спора’;
- *to nail one's colours to the mast* (букв. прибить свой флаг к мачте) ‘публично высказываться о чем-либо’;
- *to take the wind out of someone's sails* (букв. забрать ветер из парусов, замедлив ход судна) ‘сказав что-либо неожиданное, заставляя чувствовать кого-либо неуверенно (или менее уверенно)’.

Самой малочисленной является группа английских фразеологизмов, в образах которых отражаются представления о вербальной коммуникации как о (целенаправленном) перемещении по аэротории, т.е. в воздушном пространстве, например:

- *(words) take air* (букв. ~ (слова) полетели) ‘получить огласку, стать общеизвестным’;
- *winged words* ‘крылатые слова’;
- *rumours are in the air* (букв. слухи (витают, летают, парят) в воздухе) ‘слухи распространяются’;
- *bad news has wings* (букв. плохие новости/известия имеют крылья) – ‘негативная информация распространяется быстро’.

Кроме того, одним из оснований дифференциации образов исследуемых фразеологизмов, источником продуцирования которых является

макрометафорическая концептуальная модель VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL, может выступать направлением, по которому осуществляется перемещение или движение в определенном (земном, водном или воздушном) пространстве, например:

- движение по кругу: *to talk around something* (букв. говорить вокруг чего-либо) ‘не говорить прямо, открыто о чем-либо’;
- движение по горизонтали: *to go in one ear and out the other* (букв. входить в одно ухо и выходить из другого) ‘не помнить сказанного’;
- движение по вертикали: *to extol someone/something to the skies* (букв. возносить кого/что-либо до небес) ‘нахвалять кого-либо или что-либо’;
- движение или перемещение по обширной территории: *to spread the word* (букв. распространять повсюду/повсеместно слово) ‘рассказывать о чем-либо большому количеству людей’;
- центробежное движение: *joking apart* (букв. подшучивание прочь (т.е. отдалить на расстояние от)) ‘выражать намерение говорить серьезно’;
- движение в одном или одновременно в нескольких направлениях: *be talking out of both sides of one's mouth* (букв. произносить слова одновременно с двух сторон своего рта) ‘говорить разные вещи разным людям об одном и том же предмете’.

Помимо этого, порождаемые макрометафорической концептуальной моделью VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL образы английских фразеологизмов, описывающих разные аспекты вербальной деятельности, могут дифференцироваться на основании отражения в них определенного маршрута и скорости передвижения, трудностей, испытываемых при движении в той или иной разновидности пространства, определенного местоположения и расстояния в пространстве, например: *a fast talker* (букв. быстрый оратор) ‘человек, способный уговорить кого-либо сделать что-либо’; *be on dangerous ground* (букв. находиться на опасной территории) ‘говорить на неприятную тему’; *on the tongues of men* (букв. на языках людей) ‘все говорят об этом’; *to go beyond a joke* (букв. идти за пределы шутки, т.е. идти (слишком) далеко) ‘начинать сильно беспокоить, тревожить кого-либо (например, своими разговорами)’ (Зыкова 2015).

Раздел 4. Заключение

Обобщая полученные в ходе исследования результаты, мы приходим к следующим выводам. Семиотика пространства является одним из

важных источников формирования фразеологизмов того или иного языка, обозначающих различные явления действительности. Другими словами, концептуальное содержание, передаваемое в пространственных знаках культуры, играет существенную роль в процессах фразеологической концептуализации. Как показало изучение английских фразеологизмов, описывающих вербальную коммуникацию, концептуальное содержание определенных знаковых средств семиотики пространства, подвергаясь процессу межсемиотической транспозиции, участвует в формировании в английском языке отдельной группы фразеологических знаков, глубинным основанием значения которых является макрометафорическая концептуальная модель *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL*. Данная модель обладает определенным креативным потенциалом. Она продуцирует в английской языковой системе более 280 фразеологизмов, образы которых отличаются дифференциацией, которая обусловлена культурной значимостью для представителей англоязычного социума тех или иных знаковых средств пространства в формировании представлений о сущностной природе вербальной деятельности или о характере вербальных процессов посредством фразеологизмов.

Источники и литература

- АСОЯН, Юлий, 2007: Пространство. Светлана Я. Левит (гл. ред.): *Культурология. Энциклопедия*. Том 2. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН). 304–311.
- ДОМНИКОВ, Сергей, 2002: *Мать-земля и Царь-город. Россия как традиционное общество*. Москва: Алетейа.
- ЗЫКОВА, Ирина, 2012: Семиотика музыки в построении фразеологического значения (лингвокультурологический подход). *Вопросы когнитивной лингвистики* 4. 108–117.
- ЗЫКОВА, Ирина, 2014: *Роль концептосферы культуры в формировании фразеологизмов как культурно-языковых знаков*. Москва: ИЯз РАН.
- ЗЫКОВА, Ирина, 2015: *Концептосфера культуры и фразеология: Теория и методы лингвокультурологического изучения*. Москва: ЛЕНАНД.
- ИВАНОВ, Вячеслав, ТОПОРОВ, Владимир, 1965: *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*. Москва: Наука.
- ЛАЯ-ЯП 2000 = *Логический анализ языка. Языки пространств*. Нина Д. Арутюнова, Ирина Левонтина (отв. ред.). Москва: Языки русской культуры.
- ЛОТМАН, Юрий, 1965: О понятии географического пространства в русских средневековых текстах: *Труды по знаковым системам*. Выпуск II. Отв. ред: Юрий М. Лотман. Тарту: Тартуский Государственный Университет. 210–216.

- ПИГАЛЕВ, Александр, 1998: Пространство культуры. Светлана Я. Левит (гл. ред.): *Культурология. XX век*. Энциклопедия в 2-х томах. СПб.: Университетская книга. Адрес сайта: <http://psylib.org.ua/books/levit01/index.htm>.
- СППС-ТЗС 1986 = Семиотика пространства и пространство семиотики: *Труды по знаковым системам. Выпуск 19*. Отв. ред: Юрий М. Лотман. Тарту: Тартуский Государственный Университет.
- УСПЕНСКИЙ, Борис, 1996: *Избранные труды*. Том I. *Семиотика истории. Семиотика культуры*. Москва: Языки русской культуры.
- ХАЙДЕГГЕР, Мартин, 2000: Искусство и пространство. Рената Гальцева (ред.): *Самосознание культуры и искусства XX века: Западная Европа и США*. Москва, Санкт-Петербург: Университетская книга. 109–114.
- ЯКОБСОН, Роман, 1978: *О лингвистических аспектах перевода. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике*. 16–24.
- CASSIRER, Ernst, 1992: *An Essay on Man: an Introduction to a Philosophy of Human Culture*. New Haven and London: Yale University Press.
- PELLEGRINO, Pierre, 1994: Space, Form, and Substance. Thomas Sebeok, Jean Umiker-Sebeok (eds): *Advances in Visual Semiotics*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.
- PEREIRA, Irene, 1968: *The Nature of Space: A Metaphysical and Aesthetic Inquiry*. Wash.
- ZYKOVA, Irina, 2014: Phraseological Image as an Insight into the Cultural Worldview. Vida Jesenšek, Dmitrij Dobrovol'skij (eds.): *Europhras 2012. Phraseology and Culture*. Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta. 321–336.

Мария Ковшова

Образы пространства и времени в русской фразеологии и коды культуры: НИГДЕ И НИКОГДА¹

Переосмысление категорий *нигде* и *никогда* в составе русских идиом, указание на данные концепты, зафиксированное во внутренней форме идиом, отрицание, содержащееся в самой номинации концептов, – эти и другие вопросы являются предметом настоящего исследования.

Известно, что для указания на абстрактные категории язык часто использует более конкретные концептуальные структуры; также можно предпологать, что для описания *нигде* и *никогда* используются прежде всего образы пространства. Однако пространственная метафора оказывается более значимой для категории *нигде*, в то время как концептуализация *никогда* осуществляется с помощью метафоры времени и других метафор. Также значимыми для исследования концептов оказываются коды культуры, в которых интерпретируются образы идиом и осмысливаются названные глобальные категории.

Идиоматика, будучи образно мотивированной частью фразеологии, обнаруживает различные способы конкретизации концептов столь высокой степени абстракции, которые не поддаются привычному в лингвистике когнитивному моделированию, поскольку для *нигде* и *никогда* нельзя сформировать структуру знаний типа фрейма или сценария, разработать исходные слоты. Несмотря на предельную абстрактность понятий, которую усиливает содержащееся в них отрицание, *нигде* и *никогда* получают осмысление в наивной языковой картине мира, и фразеология являет собой типичные пути осмысления данных концептов, их метафорические модели.

Анализ концептуализации в русской фразеологии категорий *нигде* и *никогда* предполагает два направления. Первое направление – «цель – источник»: типологизация метафорических моделей в этом направлении

---

1 Исследование выполнено за счет гранта Российского Научного Фонда (проект № 14-28-00130).

во многом определяется тем, какие идеи культуры находят свое выражение в тех или иных образах, какие установки культуры лежат в основе осмысления данных категорий. Второе направление – «источник – цель»: оно выявляет, как имена концептов нигде и никогда, будучи словами-компонентами в идиомах, сами служат источниками метафоризации различных понятийных сфер.

Начнем с первого из названных направлений и рассмотрим последовательно идиомы, в которых концептуализируются категории нигде и никогда.

Во фразеологических словарях русского языка идиомы с семантикой ‘нигде’ практически отсутствуют, но и те, что можно было бы назвать НИГДЕ-идиомами, оказываются не нацеленными на описание данного концепта; сема ‘нигде’ не является доминантной для этих немногочисленных идиом: *бог знает где; чёрт знает где <чёрт-те где>; пёс знает где и т.п.; ни там ни сям; ни тут ни там.*

На первый взгляд, концептуализация НИГДЕ в данных идиомах осуществляется с помощью отождествления объектов одного и того же класса: пространство – пространство, при этом отсутствующее пространство-цель описывается с помощью отсутствующего пространства-источника. Однако образы идиом *бог знает где; чёрт знает где* и т.п., на самом деле, основаны не на локальной метафоре, идиомы описывают не пространство, а отсутствие у человека знания о пространстве. Тем самым, отрицательная семантика несуществующего пространства перефокусируется в утвердительную семантику неизвестного пространства, существующего за пределами знания человека. Данные образы прочитываются в демонологическом коде культуры: через образы проявляются идеи культуры, закодированные в идиомах. Согласно русскому наивному сознанию, в мире есть то, что доступно и понятно человеку, а также то, что лежит за пределами этого мира; это пространство осмысливается как антимир, противопоставленный миру человеческому. Именно идеи культуры «наполняют» образы идиом культурной семантикой, привносят коннотации запределности, чуждости неизвестного ему, а значит, очень отдаленного пространства. *Бог, чёрт, шут, пёс* и другие экспрессивно-эвфемистические варианты прочитываются в демонологическом коде (а не, скажем, зооморфном коде); только в демонологическом коде пёс сродни черту; ср.: *к чертям собачьим*. За образами идиом стоит наивное представление о реальном и ирреальном пространстве, о мире и антимире, и данное представление, явленное в образах идиом, свидетельствует о дуалистическом

мировосприятия народа, которое отвечает религиозным воззрениям и философским положениям о том, что из признака вечности вытекает модальность необходимого существования и т.п. В русских идиомах концепт нигде осмысливается с помощью концепта знание; именно этот концепт описывается в метафорических моделях неизвестного пространства; именно поэтому сема 'нигде' в идиомах вытесняется семами 'неизвестно где', 'очень далеко'.

Ср.: *«Вдруг – трах-бах – Чонкина вызвали в казарму.., усадили в самолет, и через каких-нибудь полтора часа Чонкин был уже чёрт-те где, в какой-то деревне, о которой он до этого никогда не слышал»* (В. Войнович «Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина», 1978).

Отметим, что если в списке ключевых понятий в словарях синонимов отсутствует понятие нигде, то понятия везде и всюду имеются; они концептуализируются в метафорах освоенного или доступного человеку пространства; ср.: *куда ни погляди, на каждом углу, по все концы, где угодно, на всем белом свете* и др. (Мокиенко 1996: 41).

Идиомы *ни там ни сям; ни тут ни там* прицельной семантикой, описывающей понятие нигде, также не обладают: они описывают не отсутствие пространства, а лишь означают отрицательный результат в поиске местоположения чего-нибудь или кого-нибудь в пространстве.

Ср.: *«Вглядываясь в жизнь, ... он с ужасом видел, что ни там, ни сям не осталось ни одной мечты, ни одной розовой надежды»* (И. А. Гончаров. Обыкновенная история, 1847).

В число идиом, так или иначе участвующих в концептуализации понятия нигде, входят и такие идиомы, которые произносятся в ответ на вопрос *Где?* со значением 'В каком месте? Где находишься? Где взял/нашёл?' и являются аналогом невежливой отговорки: *Нигде*, которая представляет собой ложное высказывание; ее действительное значение 'В месте, которое не считаю нужным указывать'. Идиомы, в силу своей образности, смягчают, придают шутливый или, напротив, усиливают бранный характер отговорки, помогают защититься от проявления излишнего любопытства собеседника, дают возможность уклониться от ответа. Нерифмованные устойчивые ответы на вопрос *Где?* создают неопределенный неконкретный образ пространства: *где был, там уж (уже) <меня> нет (нету); далеко, отсюда не видать (не видно); где взял, там уже нет; места надо знать* и т.п.

Ср.: «– *И где был? – спросила Нюра сердито, но шепотом, чтобы не разбудить спящих. – Где был, там меня нет, – ответил Чонкин и ухватился за косяк, чтобы не упасть*» (В. Войнович «Жизнь и необычайные приключения солдата Ивана Чонкина», 1978).

Рифмованные идиомы-ответы зачастую наполнены бытовыми, сексуальными, физиологическими образами из мира человека, однако за этими образами стоит нечто более сложное: они принадлежат антимиру и прочитываются в демонологическом коде культуры. Грубая нецензурная лексика, прямое название или рифмованные эвфемизмы для названия гениталий, физиологических отклонений и сексуальных действий, образы бани и сарая как отчужденных закрытых пространств со своими банниками, пруд, в котором черти водятся, мыши и волки как нечистые и демонические существа, – все это и подобное в русских идиомах создает образ антимира, в котором отсутствуют нормальное положение вещей, присущее миру человека (Толстая 2011).

Ср.: *в манде; в манде на верхней полке <где е... волки, и немного выше, где е... мыши>; в п...; в п... на верхней полке <где е... волки, и немного выше, где е... мыши>; в сарае на полке; в бане на гвозде; в гнезде; в Караганде; на бороде; у тебя на бороде; на говняном пруде.*

Во многих литературных произведениях употребление таких идиом погружено в смягчающий их грубость контекст, кроме того, из всего набора идиом выбираются эвфемистические варианты.

Ср.: «– *Где я возьму документы? – В сарае на полке, где воют волки. Ици*» (Д. Донцова).

Но есть и более «жесткие» литературные примеры.

Ср.: «– *Где пацан? – прошипел Гуров ему в лицо. – В п..., сучара ментовская! – заорал Шутов во всю силу легких*» (Н. Леонов, А. Макеев) (Бондаренко 2013: 48–52).

Сходные с идиомами, но не грубые, а шуточные поговорки в Сборнике пословиц русского народа помещены под рубрикой «Где».

Ср.: «*Везде и нигде. У черта на кулижках. Где? – Против неба на земле. Против неба на земле, в непокрытой улице. У всех святых на Кулижках, что в Кожухове за Пречистенскими вороты, в Тверской ямской слободе, не доходя Таганки, на Ваганке, в Малых Лужниках, что в Гончарах, на Воргунихе, у Николы в Толмачах, на Трех горах и пр. (т.е. нигде – примечание В.И. Даля). За Яузой на Арбате, на Воронцовском поле, близ Вишневой горки, на Петровке, не доходя Покровки. За Серпуховскими воротами, позади Якиманской, не доходя Мещанской и т.п.*» (Даль 1957: 555).

Путаница, неразбериха, хаос в образах этих поговорок, даже поданные в виде шутки, тем не менее, соответствуют представлениям о хаосе и лживости как устойчивых чертах антимира. Безусловно, современные носители языка свободны от мифологического мышления, и шуточные поговорки, и бранные отговорки не соотносятся с древнейшими табу на вопрос о местоположении человека в пространстве (Ковшова 2007). Однако за метафорами – соматическими, физиологическими, зооморфными или пространственными, воспринимаемыми ярко и резко, если и не видится демонологический код культуры с его образами «злых сил», то продолжают стоять вполне живые суеверия. Это доказывается прежде всего резкой реакцией на вопрос *Где?* в виде или идиом-отговорок, или категоричного ответа: *Нигде!*

Перейдем к никогда-идиомам, которые, в отличие от нигде-идиом, легко обнаружить в существующих фразеологических словарях, и то, что сема 'никогда' в них является основной, доказывает ее определение в Словаре как «семантической доминанты» (Мокиенко 1996: 10).

Идиом, в которых концептуализируется никогда, включая их жаргонные и диалектные варианты, довольно много.

Ср.: когда рак на горе свистнет, после дождичка в четверг, на морковкино заговенье (после морковкина заговенья, к морковкину заговенью), на турецкую пасху, на русский байрам, когда на березе шишки вырастут, когда трава <песок> на камне взойдет и т.п.

Показательно, что во фразеологических словарях семантическая доминанта 'никогда' может занимать в толковании не первое, а последнее место или вовсе отсутствовать; см. толкование для всего перечисленного ряда идиом: 'Неизвестно когда, в неопределенном будущем, никогда' (Мокиенко 1996: 166); ср. *после дождичка в четверг* 'Возможно, когда-нибудь в отдаленном будущем, но неизвестно когда' (Баранов, Добровольский 2015: 233, 691). Представляется, что такой «сдвиг» в описании семантики этих идиом не случаен, поскольку осмысление категории никогда в русской картине мира происходило и происходит во взаимосвязи с другими категориями. Обусловленность внешними обстоятельствами, динамичность и способность к трансформации характерны для понятия никогда, содержание которого, при всей категоричности отрицания, представленной в образах невозможного, оказывается в контексте употребления идиом не абсолютным, а, скорее, относительным, и может быть изменено, если изменяется ситуация. Неслучайно в Сборнике

пословиц русского народа приведенные выше идиомы и другие поговорки на тему «Никогда» содержатся под различными рубриками. С одной стороны, в них выражена уверенность, что чего-нибудь никогда не будет, не случится ни в один из моментов будущего. Ср., например, под рубрикой «Просьба – согласие – отказ»:

«После дождичка в четверг; Когда восток с западом сойдутся; Когда воскресенье будет в субботу; Когда песок по камню взойдет; Когда на сосне груши будут; Когда солнце задом оборотится; Когда солнышко взойдет от заката; На тот год об эту пору» (Даль 1957: 240).

Ср. также под рубрикой «Былое – будущее»:

«После дождика в четверг; На то лето, не на это, а на третий год, когда черт умрет; В вознесенье, когда будет оно в воскресенье; Дождись Юрьева дня, когда рак на горе свистнет; Когда волк будет овцой, медведь садоводником, свинья огородником; Когда на море камень всплывет, да камень травой порастет, а на траве цветы расцветут» (Даль 1957: 293); *«Увидим, сказал слепой, услышим, поправил глухой (а покойник, на столе лежа, прибавил: до всего доживем)»* (Даль 1957: 294).

С другой стороны, эти выражения перемежаются в словарях теми, в которых есть уверенность, что что-нибудь когда-нибудь случится; словари являют собой картину наивного сознания, в которой смысл ‘никогда’ соединяется со смыслами ‘будущее’, ‘надежда’, ‘терпение’ и т.п.

Ср., например, под рубрикой «Терпение – надежда»:

«Дождешься, как от вербы яблоков» (Даль 1957: 122); *«Досуг будет, когда нас на будет»* (Даль 1957: 292); *«Дождемся поры, так и мы из норы»*; *«Оттерпимся – до чего-нибудь дотерпимся»*; *«После дождика даст бог солнышка»* (Даль 1957: 117–119).

Образы никогда-идиом, построенные по «формуле невозможного», доминирующей в славянском фольклоре, в целом (Богатырев 1962), встречаем также в форме шуточных или бранных отговорок в ответ вопрос: *Когда?*

Ср.: *в старинные (давние) года, когда лягушки были господа; давно, когда баба еще девкой была; как только, так сразу; когда Волга вверх потечет; когда волк будет овцой, медведь садовником, свинья огородником; когда воробьи на юг полетят; когда деревянный конь на горе пер...; когда на море камень всплывет, да камень травой прорастет, а на траве цветы расцветут; когда песок на камне взойдет; когда рак на горе свистнет; когда черт умрет, а он еще не хворал; на днях, а то и раньше; после дождичка в четверг, в сухую пятницу; когда-нибудь и как-нибудь и нибудь как* (Бондаренко 2013: 147–148).

Никогда-идиомы активно и бытуют в функции шутливой отговорки или отповеди.

Ср.: *«Ну и когда же мы с тобой увидимся? – спрашивал он уныло. – Ну как только – так сразу! – отвечала Галка» (С. Василенко). «Когда будет готово? – деловито спросил я <...>. – Когда воробьи на юг полетят, - недружественно ответил он» (А. Молчанов) (Бондаренко 2013: 147–148).*

В употреблении никогда-идиом на первый план обычно выходит семантическая доминанта 'никогда'.

Ср.: *«На еврейское рождество да на турецкую пасху», - говорила в детстве наша соседка тетя Катя, когда желала подчеркнуть невероятность какого-то события. (Михаэль Дорфман. Еврейское Рождество, 2004 // «Лебедь» (Бостон), 2004.01.04).*

«Фанаты давно должны были понять: чем печально ждать, когда рак на горе свистнет, обвешивая свои стены постерами с изображением Курниковой, лучше спокойно наслаждаться ее теннисными упражнениями в парных состязаниях» (Роман Средиземский. Не мытьем, так катаньем. Курникова вышла в финал Открытого чемпионата Австралии в парном разряде (2002) // «Известия», 2002.01.24).

Однако нужно признать, что существуют примеры употребления (особенно это касается идиом с затемненной для некомпетентного носителя языка внутренней формой), в которых на первый план выходит сема 'очень долго; бесконечно'.

Ср.: *«Это мы до морковкина заговенья будем прикидывать да менять? (Владимир Дудинцев. Не хлебом единым, 1956). – Теперь до морковкина заговенья увещевать ее будет! (А. И. Мусатов. Стожары, 1948). – Они проваландаются с убившими барками до морковкина заговенья, а мы еще десять раз успеем сняться до них... (Д. Н. Мамин-Сибиряк. Бойцы, 1883). «Участкового педиатра можно ждать до морковкина заговенья, а частный доктор придет в любое время суток» (Форум Дети 2013).*

Когда речь идет о происходящем, важны временные координаты; события – это временные сущности, и потому в русских идиомах временная категория никогда, погруженная в мир человека и соединенная с событиями в жизни человека, опирается не на метафору пространства, а на метафору времени. Ключевыми в концептуализации никогда являются временные и числовые компоненты образов (включая вспомогательные компоненты), многие из которых прочитываются в соединенных со временем природном, мифологическом, религиозном и др.

кодах культуры; ср.: *когда на березе шишки вырастут, когда рак на горе свистнет, когда воробьи на юг полетят; до морковкина заговенья; после дождичка в четверг* и др. (Заметим в скобках, что последнее выражение восходит к образу Перуна, воплощающего в себе четыре стороны света, и потому связанному не только с четвергом, но и с идеей числа, множественности (Толстая 2011: 362). Тем самым, образ идиомы интерпретируется во временном, пространственном и числовом кодах культуры и выражает идею неизвестности – с какой стороны ждать изменения ситуации.)

Следует подчеркнуть, что именно интерпретация образов идиом в кодах культуры, в пространстве культурного знания позволяет вывести базовую для концептуализации никогда идею несовместимости тех свойств, которые русский человек считает присущими его миру в природном, деятельностном, религиозном и др. аспектах, с теми чертами, которые характерны для антимира; в наивном сознании антимир понимается как хаотический, абсурдный, невозможный и таким изображается в идиомах.

Теперь перейдем ко второму направлению исследования, которое ставит вопрос о семантической членимости идиом с входящими в них компонентами высокой степени абстракции – компонентами *нигде* и *никогда*. Абстрактность обсуждаемых концептов не приводит, как могло бы ожидать, к тому, что при метафоризации они бы использовались в более конкретных образах – как завершение какого-то пространства или окончание времени конкретного действия. Пожалуй, только идиома *никогда в жизни* и ее первоначальный вариант *ни разу за всю <мою> жизнь*, почти утратившие метафоричность, но сохранившие генеритивность, особенно в вариантах: *ни в жизнь <ни в жисть>* представляют время если не метафорически, то с помощью объектной метонимии: жизнь предстает как набор различных событий и ситуаций, с которыми соотносится актуальное происходящее.

Ср.: «*Нет уж, извини, ни в жизнь не поверю!*» (А. Н. Островский. Дородное место, 1857), «*И знаете, как отреагировал наш сыщик? Ни в жизнь не догадаетесь! Спросил, сколько денег я дал лакею у входа*» (Леонид Юзефович. Костюм Арлекина, 2001), «*Ни в жисть тебе не выиграть эти сто тыщ!*» (Андрей Кончаловский, Юрий Клепиков. История Аси Клячиной, которая любила, да не вышла замуж, к/ф, 1988).

Компоненты *нигде* и *никогда* в идиомах являются интенсификаторами самых разных значений; ср.: *нигде на свете; как никогда; никогда в жизни; ни*; они выражают усиленное отрицание наличия дел, свойств у кого-н.

или чего-н. в форме абсолютного отрицания проявления этого свойства. Однако есть примеры употребления, в которых данные компоненты создают особый, идиоматический, образ. Это идиома *нигде и никогда* и ее вариант *никогда и нигде*. Надо отметить, что кроме как в этом обороте регулярной концептуальной взаимозависимости категорий *нигде* и *никогда* в идиомах не обнаруживается: идея *нигде* не предполагает обязательной связи с идеей *никогда*. Строго говоря, образа в единице *нигде и никогда* нет, т.е. нет привычного образа; это не отрицает существование метафоры высокой степени абстракции, о *нигде* и *никогда* говорят абстрактные образы *нигде и никогда*.

При употреблении устойчивого выражения *нигде и никогда* в речи мы встречаемся с разной степенью его метафоричности и идиоматичности. Так, образная составляющая в сочетании этих слов может отсутствовать, т.е. временное и пространственное значение слов может быть актуальным, однако устойчивость оборота вызвана тем, что сочетание *нигде и никогда* приводит к усилению отрицания чего-нибудь и предельности измерения.

Ср.: «*Насколько я знаю, цитированная вами статья никогда и нигде не публиковалась?*» (Ю. О. Домбровский. Обезьяна приходит за своим черепом. Пролог, 1943–1958).

Компоненты *нигде* и *никогда* могут приобретать статус локальной и темпоральной метафоры, которые в соединении создают особую идиому высокой степени абстракции. Безусловно, и в этих случаях компоненты *нигде* и *никогда* сохраняют часть актуального значения, то есть семантическая членимость у этих оборотов в какой-то степени сохраняется. Но несомненно образуется и идиоматичность.

Ср.: «*Мы ставим на двигатель генератор и не думаем, можно ли будет дотянуться до него ключом. Мы не думаем нигде и никогда!*» (Петр Меньших. Я знаю, что такое заводить!, 2004 // «За рулем», 2004.04.15).

Добавим, что и в пословицах концепты *нигде*, *никогда* получают свое описание, при котором одноименные компоненты создают пространственную и временную метафоры высокой степени абстракции.

Ср.: *Правде нигде нет места* (Даль 1957: 198); *И твоя правда, и моя правда, и везде правда – а нигде ее нет* (Даль 1957: 170); *Счастье скоро покидает, а добрая надежда – никогда* (Даль 1957: 122).

Итак, для русских идиом характерно отрицание пространства и времени путем изображения антимира, противоречащего нормам в природе и

культуре, противопоставленного миру человека. Различные образы хаотического, неправильного пространства и хаотического, неправильного времени интерпретируются в кодах культуры; культурная интерпретация образов выявляет идеи, смыслы, прескрипции, закодированные в образах идиом, позволяет понять динамику в понимании этих образов, а также выявить возможные семантические «сдвиги» в употреблении идиом.

Источники и литература

- БАРАНОВ, Анатолий Н., ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий О., 2015: *Академический словарь русской фразеологии*. Москва: ЛЕКСРУС.
- БОГАТЫРЕВ, Петр Г., 1962: Формула невозможного в славянском фольклоре. *Славянский филологический сборник*. Уфа. 347–363.
- БОНДАРЕНКО, Виктор Т., 2013: *Ответные реплики в русской диалогической речи*. Словарь. Тула: изд-во ТПУ.
- ДАЛЬ, Владимир И., 1957: *Пословицы русского народа*. Москва.
- КОВШОВА, Мария Л., 2007: *Семантика и прагматика эвфемизмов*. Москва: Гнозис.
- МОКИЕНКО, Валерий М., 1996: *Словарь фразеологических синонимов русского языка*. Ростов-н/Дону: Феникс.
- НКРЯ = Национальный корпус русского языка (Nacionalny korpus ruskogo jazyka). Адрес сайта: <http://www.ruscorpora.ru> (2.4.2015).
- ТОЛСТАЯ, Светлана М., 2011: *Славянская мифология. Энциклопедический словарь*. Москва: *Междунар. отношения*.

Стефана Пауновић Родић

Простор и време жене у словачкој и српској фразеологији и паремиологији

1 Увод

У овом раду ћемо на фразеолошком и паремиолошком корпусу словачког и српског језика а у контексту ширег истраживања о стереотипу¹ жене у словачкој и српској језичкој слици света покушати да одговоримо на следећа питања: који су то периоди и стања у животу жене заступљени у одабраном корпусу, а који периоди и стања представљају нулте концепте; да ли и како периоди и стања у животу жене утичу на промену простора у којем се она налази (који заузима), како је жена описана или вреднована с обзиром на простор и које су друштвене улоге жене издвојене у датом корпусу. У вези са последњим питањем треба нагласити да се, с обзиром на традиционалну патријархалну друштвену устројеност у словенском свету уопште и природу одабраног корпуса, друштвена улога жене изједначава с њеном улогом у породици.

2 Време

Бавећи се именицама којима се означавају особе женског пола с обзиром на животну доб и одређена стања (в. Рауновић Родић 2014), закључили смо да периоди у животу жене нису одређени тачним бројем година, одн. протоком времена (као што је то у савременом свету тачно предодређено за пунолетство на пример), већ су гранични они догађаји и стања у животу жене који су у директној вези с њеном сексуалношћу и репродуктивном функцијом, тј. време разумемо као промену стања или као период између два догађаја (в. Evans 2013: 54).

У наведеном раду смо животно «време» жене поделили на период детињства, тј. период пре прве менструације (слов. *dievča*; срп. *девојчица*), период репродуктивне зрелости, али полне неактивности, тј. период између

---

1 Појам стереотип разумемо у складу са Поповић 2008: 59–71.

прве менструације и дефлорације која је у најужој вези са удајом² (слов. *dievča*; срп. *девојка*), активни репродуктивни период (слов. *žena*; срп. *жена*) и период након губитка менструације, репродуктивне функције (слов. *baba, babka*; срп. *баба*). Ови периоди се у именичком систему словачког и српског језика не поклапају у потпуности и као што смо закључили у наведеном раду (Paunović Rodić 2014) у оба језика табуизовани су периоди менструације и климактеријума те ћемо у фразеолошком и паремиолошком корпусу потражити изразе за ове граничне периоде.

У српском језику, у новије време, дошло је до лексикализације деминутива *девојчица*³ у значењу 'дете женског пола' (Штасни 2011) и овај период није заступљен у фразеолошком и паремиолошком корпусу.

У словачком језику се именицом *dievča* означава читав период пре удаје. Објашњење за овакву ситуацију у словачком језику нашли смо у томе што прва менструација није доводила ни до каквих видљивих, друштвених промена у животу девојчице, тј. младе девојке (Veřnová 2010). Ипак, у паремиологији словачког језика има примера у којима су ови периоди раздвојени:

Dievča do dvanásteho roku češ, do šestnásteho strež, po šestnástém dekuj temu, kto ti vynesie galibu z domu.; S dievčaťom sa do desiateho roku teš, do pätnásteho češ, do dvadsiateho strež, a po dvadsiatom zaplat' tomu, kto ti vezme tarchu z domu, až jej pozbudeš.; S dievčaťom sa do desiateho roku teš, do pätnásteho češ, do dvadsiateho strež a po dvadsiatom dolož tomu, kto ti vezme starosť z domu, až jej pozbudeš.; Sedem rokov češ, sedem hreš, sedem strež, a potom zaplat' komu, aby ti čerta vzal z domu.; Sedem rokov češ, sedem hreš, sedem strež, a potom sa pros komu, kto ti vezme biedu z domu.; Do desiateho roku češ, do dvadsiateho strež, a po dvadsiatom zaplat' tomu, kto ti vezme zlodeja z domu.; Do desiateho roku češ, do dvadsiateho strež, a potom d'akuj pánu bohu, že ti vzal obludu (pliagu) z domu (Záturecký 1975: 53).

Период детињства је у различитим варијантама ове паремије различитог трајања: десет, дванаест, четрнаест и петнаест година, али управо је то

2 Уп. синониме именица слов. *dievča: slečna* (SynSSJ 2004), *panenka, panna* (SynSSJ 2004) и срп. *девојка: госпођица* (РМС 1 1990: 541; ЈМС 2007: 215), *девица* (Ćosić, 2008, с. 139).

3 Синоними именице *девојчица* такође наглашавају младост, незрелост, а никако не полност: в. *балавица* (РМС 1, с. 131), *клинка* (РМС 2, с. 738), *макиња* (покр. РМС 3, с. 280), *малица* (РМС 3, с. 284), *малишанка* (РМС 3, с. 284), *маишута* (РМС 3, с. 324), *пикола* (РМС 4, с. 421), *подраслица* (РМС 4, с. 573), *полетарица* (РМС 4, с. 674), *седмакиња* (РМС 5, с. 717), *утишаница* (РМС 6, с. 544), *фркуница* (РМС 6, с. 691), *чора* (РМС 6, с. 895), *швиғарица* (РМС 6, с. 937), *шипарица* (РМС 6, с. 959), *шмркавица* (РМС 6, с. 987).

период у оквиру којег се очекује да девојчица добије прву менструацију. У шестотомном речнику словачког језика, уз именицу *čas* нашли смо и фразеологизам *mat' svoj čas* с објашњењем: '(о женама) имати месечни циклус' (SSJ 1959–1968).

У српском језику постоји и глагол *задевојчити се* (РМС 2: 104; ЈМС 2007) са значењем 'постати девојком, развити се у девојку'. Из лексикографске дефиниције није сасвим јасно шта то значи 'постати девојком', менструација се у дефиницији експлицитно не спомиње. Објашњење овог глагола није сасвим јасно, али фразеологија нам даје јаснији одговор. Фразеологизам *podviriti se* pf. *poda se* (Matešić 1982: 482) са значењем 'задевојчити се' свакако можемо тумачити као тренутак када девојчица добија прву менструацију, а потврду за то нашли смо и у речнику САНУ где се као израз уз глагол *имати* наводи пример *имати на себи* и значењу 'имати менструацију' (РСАНУ 7: 701).

У фразеологизмима оба испитивана језика у вези са менструацијом срећемо се са присвојном или личном заменицом сваког лица: у словачком *svoj* и у српском *себе, се* што можемо тумачити да се ради о нечем интимном, личном.

Како је у животу жене активни репродуктивни период најдужи и друштвено најзначајнији, у оквиру њега су се издвојили неки посебни периоди или стања. Први такав период је период око удаје, тј. на дан венчања (некада од веридбе или заручивања и у првим данима брака): слов. *nevesta, mladucha*; срп. *невеста, млада*. Други период је трудноћа. У словачком језику се о трудној жени говори само описно, придевима: *tehotná, ťarhavá, samodruhá, gravidná* експр. *obťažkaná*, нар. *hrubá, ťaršená* (SynSSJ 2004)⁴ и фразеологизмима: *v druhom stave*,

4 Из угла лексикографије интересантно је колебање у запису ових придева у речницима словачког и српског језика. Док су старији речници оба језика наводили овај придев посебно у женском роду (в. слов. *tehotná* (SSJ) и срп. *трудна* (РМС 6: 315)), у новијим речницима примећујемо доследност у навођењу и ових придева у мушком роду. У речницима словачког језика уз облик мушког рода стоји коментар да се придеви користе у женском роду, а у мушком само пренесено, док се облик средњег рода не коментарише (в. SynSSJ нпр. *tehotný*). У једнотомнику Матице српске овај придев наведен је такође у мушком роду – *трудан*, при чему да би се оправдао запис у мушком роду, као прва два значења наводе се архаична значења: 1. арх. 'обузет умором, уморан', 2. арх. 'који задаје труда, који умара, тежак'; и тек у трећем значењу 3. (најчешће у ж. роду: *трудна*) 'која носи дете у себи, која је у другом стању, бременита (о жени)' (ЈМС 2007: 1346). Још је важно рећи и то да су прва два овде наведена значења у шестом тому речника Матице српске наведена као значења придева *трудан* у мушком роду и са дугосилазним акцентом (*трудан*), а да је придев *трудна* којем је приписано (само) треће значење, са

v *inom stave*, v *požehnanom stave* (SynSSJ 2004). У српском језику постоји именица *трудница*, придеви *трудна* (PMC 6 1990: 315), *бременица* (PMC 1 1990: 270), као и фразеологизми: у *другом стању*, у *благословеном стању* (JMC 2007: 1266). Следи период око порођаја слов. *rodička* (SynSSJ 2004, KSSJ 2003), срп. *породиља*; и мајчинство: слов.: *matka*, *mať*, *mater*, *tata* и сл. (SynSSJ 2004) / срп. *мајка*, *мамица* итд. (PMC 3, s. 278). Жене које нису испуниле очекивања патријархалног друштва те остале неудате или без деце означене су описно или експресивно: слов. *stará dievka* (SSJ 1959–1968), *stará panna* (KSSJ 2003); *požilá panna* (Záturecký 1975: 60), срп. *бабадевојка*⁵ (PMC 1 1990: 116), *уседелица* (PMC 6 1990: 574); слов. *neploďná*, *sterilná* (SynSSJ 2004), срп. *неплодна*, *стерилна*, *јаловица*, *нероткиња* (JMC 2007: 500), *нерођуша*, *неротка* (PMC 3 1990: 757).

Ни у фразеолошком и паремиолошком корпусу словачког нити српског језика нисмо нашли примере који би се односили на период климктеријума (*žena*) v *prechode*, (*žena*) v *klimaktériu* (SynSSJ 2004), срп. *климакс*, *климактеријум*, *климактерична* (PMC 2 1990: 736).

3 Простор

Теорија семантичких локализација као лингвистичка теорија којом се “поједине семантичке појаве описују и објашњавају у светлу изоморфности и изофункционалности семантичких категорија, чији су облици испољавања многобројни случајеви изражавања непросторних значења средствима са примарно просторним значењима” (Piper 2001: 57) пружа разноврсне могућности за тумачење обрађеног корпуса. Ми ћемо овде узети у обзир само оне примере који су на неки начин у вези са постављеним питањима у уводу рада, дакле простор смо тумачили с обзиром на наведене периоде у животу жене, а примере смо изабрали на основу тога колико потенцирају улогу жене у друштву, тј.

дугоузлазним акцентом (*трудна*). У једнотомнику МС акценат се наводи варијантно и није јасно да ли је дошло до мешања акцената у сва три значења или се акценат у односу на значење мења, с обзиром на то да су сва три значења наведена уз исту лексикографску јединицу.

5 У Матешиневом речнику (1982: 6) овај пример се наводи као фразеологизам *baba djevojka* са значењем ‘уседелица’. У савременом српском језику ради се о сложеници *бабадевојка* (JMC 2007:55) а семантика је иста. У том смислу неки аутори говоре о лексичкој фраземи (в. Ćerćák: 2007: 60 и Lipka: 1992: 96).

породици. Фразеологизми слов. *to je chlap na mieste* (SSJ 1959–1968) и срп. *бити на (свом) месту* (РМС 3 1990: 351) са значењем (између осталог) моралне и друштвене исправности, честитости, ваљаности, доводе у везу простор и друштвену улогу човека и тиме оправдавају изабрани приступ.

Овде обрађени примери односе се на период девојаштва, брака, тј. односа у породици (*муж – жена*), али и општијег односа мушко – женско, затим трудноће и порођаја. У свим примерима јасно се види подређен положај жене у патријархалној породици што је у складу са неким претходним истраживањима сличног корпуса српског језика (в. Требјешанин 1988).

3.1 Период пре удаје

Примери који се односе на период пре удаје говоре у прилог томе да је удаја једини циљ девојке (и њених родитеља): *Dievča na miesto. Dievča na vydaj.* (Záturecký 1975) – циљно значење: слов. *na + акузатив* (KSSJ 2003). Она у кући смета, треба је се «ослободити»: слов. *Dievka je ako zlodej v dome.* (Záturecký 1975: 53); *Stará dievka ako krosná v dome zavadzia.* (Záturecký 1975: 560). У наведеним примерима мисли се на родитељски дом из којег девојка треба да изађе. Ипак, не сама и не на «улицу», већ неко из родитељске куће треба да је изведе (в. примере *Dievča do dvanásteho roku češ, do šestnásteho strež, po šestnástém dekuj temu, kto ti vynese galibu z domu...* Záturecký 1975: 53). Оваква ситуација наглашава обавезну припадност жене да ли својој породици или мужевљевој. У прилог томе говоре други примери у којима се жена смештена на улици као јавном простору, поистовећује с проститутком: слов. *žena z ulice* ‘prostitutka’ (SSJ 1959–1968), *djevojka na prodaju* ‘javna žena, prostitutka’ (Matešić 1982: 92),⁶ *djevojka s ulice* ‘prostitutka, uličarka’ (Matešić 1982: 92), уп. *javna djevojka* ‘prostitutka’, *ulična djevojka* ‘prostitutka, uličarka’ (Matešić 1982: 92). Семантика улице је и у неким другим примерима негативно обојена, на улици је или с улице потиче све негативно, мање вредно или безвредно. У речнику Матице српске уз друго значење именице *улица* стоји 2. ‘беспослен и морално лабилан свет који велики део времена проводи на улици, беспризорни, уличари, уличарке’.

6 Примере ексерпирани из фразеолошког речника Јосипа Матешића и његова објашњења фразеологизама исписиваћемо латиничним писмом.

3.2 Брак и пород

У односу између мушкарца и жене следећи примери говоре о способности, сналажљивости и умешности жене: *Kam chlap nemôže, dôjde žena* (Záturecký 1975: 53); *Na žene stoja tri uhly domu a na mužovi štvrtý. Žena tri kúty a chlap štvrtý* (Záturecký 1975: 61); *Kde čert nič nemôže vykonať, ta pošle starú babu. Kde čert nič nemôže vykonať, ta postrčí starú babu* (Záturecký 1975: 47).

Посматрано из угла анализе просторних односа вертикалне димензије која представља изворни домен за концептуализацију апстрактног појмовног домена друштва и моћи (Rasulić 2004: 234, 252), моћ је у следећим примерима приписана жени, а с обзиром да су ови примери с изразито негативним, експресивним значењем, само потврђују јасно патријархално устројено друштво: слов. *On je pod pantoflou. Všade sa sukne ženy drží.* (Záturecký 1975: 67), срп. *biti pod papučom* 'pokoravati se ženi u svemu, biti potčinjen i pokoran' (Matešić 1982: 449), *biti pod suknjom* 'pokoravati se (ženi ili majci), ne biti samostalan' (Matešić 1982: 660) уп. *držati se* ipf. *suknje* 'pristajati uz ženino mišljenje, uz ženine odluke i postupke' (Matešić 1982: 660).

У примерима који се односе на трудноћу: *nosi dieťa pod srdcom* (KSSJ 2003), *biti pod bremenom (u bremenu)* (Matešić 1982: 42), *biti u blagoslovljenom (drugom) stanju* (Matešić 1982: 641), *nositi* ipf. *čedo pod pojansom* (Matešić 1982: 62), *nositi* ipf. *dijete pod srcem (pod grudima)* (Matešić 1982: 89), најинтересантнији су они у којима је дете објекат локализације, а локализатором је изражен однос мајке према још нерођеном детету (Piper 2001: 21). Она га «носи под срцем или грудима», не испод дијафрагме, црева и сл. Срце се концептуализује као садржалац емоција, тј. као посуда испуњена емоцијама, в. ЕМОЦИЈЕ СУ МАТЕРИЈА (ТЕЧНОСТ) (Klikovac 2004: 20, 242, 250).

Порођај, одн. рађање изражени су следећим фраземима: *priniest'/priviest' na svet* (SynSSJ 2001), *olakšati* pf. *breme* (Matešić 1982: 42), *osloboditi se* pf. *bremena* (Matešić 1982: 42), *rastati se* pf. *s bremenom* (Matešić 1982: 43), *donositi* ipf. *donijeti* pf. *koga, što na svijet* (Matešić 1982: 667). У примерима слов. *priniest'/priviest' na svet* (SynSSJ 2001) и срп. *donositi* ipf. *donijeti* pf. *koga, što na svijet* (Matešić 1982: 667) простор и долажење су метафоричке природе и одговарају метафори РОЂЕЊЕ ЈЕ ДОЛАЗАК (Klikovac 2004: 161).

Други примери који се тичу порођаја говоре о народним обичајима везаним за овај догађај: срп. *Zaviо se (у постељи) као породиља.* (Караџић 1969: 82); слов. *Dostala sa do postiel'ky. Dostala sa za plachtu. Dostala*

sa do pôlohu. Dostala sa do postele. Dostala sa do Ríma. Chystá sa do kúta (Záturecký 1975: 69). Како се жена порађала у кући, у словачкој традицији постоји обичај по којем се породила у просторији изолује својеврсним чаршавом (слов. *kútna plachta*) и остаје тако четрдесет дана (тј. шест седмица, слов. *šestonedielka*). Овај чаршав имао је магијску функцију да заштити жену и дете од злих сила. Она није смела да изађе иза чаршава нити су мушкарци из породице могли да прођу ка њој иза чаршава. Чаршав је био украшен другим магијским предметима којима су се породила и дете чували од злих утицаја (ELKS 1995).

4 Закључак

Ово истраживање представља само кратки осврт на неке улоге и односе које жена у словачкој и српској култури има и у које ступа. Чак и на основу овако суженог избора примера и објашњења који су били условљени обимом рада, види се да је у традиционалној култури Словака и Срба слика жене врло слична и да се таква ситуација у зависности од примера у мањој или већој мери одражава и на језичку слику света, тј. на вербални стереотип жене у народној култури Словака и Срба.

Извори и литература

- ЈМС 2007 = *Речник српскога језика*. М. Николић (ур.). Нови Сад: Матица српска.
 КАРАЦИЋ, Вук Стефановић, 1969: *Српске народне пословице*. Београд: Полит.
 ПОПОВИЋ, Људмила, 2008: *Језичка слика стварности: когнитивни аспект контрастивне анализе*. Београд: Филолошки факултет.
 РСМ 1–6, 1990 = *Речник српскохрватскога књижевног језика*. Нови Сад, Љубљана: Матица српска, Младинска књига.
 РСАНУ 1–19, 1958– = *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*. Београд: Институт за српски језик, Српска академија наука и уметности.
 ТРЕБЈЕШАНИН, Жарко, 1988: Представа жене у Вуковим пословицама и њени корени у српској патријархалној култури. *Расковник* 14, 51/52. 99–116.
 ШТАСНИ, Гордана, 2011: Деминутивни супстантиви са диференцијалном семом човек у Вуковом Српском рјечнику (1818). Д. Мршевић-Радовић (ур.): *Научни састанак слависта у Вукове дане 40/1. Два века савременог српског књижевног језика*. 289–301.
 VEŇOVÁ, Kamila, 2010: *Žena v tradičnej kultúre Slovenska: menštruácia, panenstvo, materstvo* (so zameraním na nečistotu a tabu). *Antropowebzin*, č. 3. 161–168. URL: <http://antropologie.zcu.cz/zena-v-tradicnej-kulture-slovenska-menstruacia-panenstvo-materstvo-so-zameranim-na-necistotu-a-tabu> (5.5.2015)

- ĆOSIĆ, Pavle, 2008: *Rečnik sinonima*. Beograd: Kornet.
- ČERMÁK, František, 2007: *Frazeologie a idiomatika česká a obecná*. Praha: Karolinun.
- EEKS 1995 = *Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska*. Ján Botík (vedúci red. kolektívu). Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. URL: <http://www.ludovakultura.sk/index.php?id=11> (31.5.2015)
- EVANS, Vyvyan, 2013: *Language and time: a cognitive linguistics approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- KLIKOVAC, Duška, 2004: *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.
- KLIKOVAC, Duška, 2006: *Semantika predloga: studija iz kognitivne lingvistike*. Beograd: Filološki fakultet.
- KSSJ 2003 = *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda. URL: <http://slovníky.korpus.sk/>. (30.5.2015)
- LIPKA, Leonhard, 1992: *An outline of English Lexicology: lexical structure, word semantics and word-formation*. Tübingen: Niemeyer.
- MATEŠIĆ, Josip, 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- PAUNOVIĆ RODIĆ, Stefana, 2014: Podstatné mená pomenúvajúce osobu ženského pohlavia vzhľadom na vek v slovenčine a srbčine. Oľga Orgoňová, Katarína Muziková, Zuzana Popovičová Sedláčková (eds.): *Jazyk a jazykoveda v interpretácii*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, Filozofická fakulta, Katedra slovenského jazyka, Občianské združenie Slovenčina. 277–283.
- PIPER, Predrag, 2001: *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek, Knjižara Krug.
- RASULIĆ, Katarina, 2004: *Jezik i prostorno iskustvo: konceptualizacija vertikalne dimenzije u engleskom i srpskohrvatskom jeziku*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- SSJ 1959–1968 = *Slovník slovenského jazyka*. Š. Peciar (hl. red.). Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. URL: <http://slovníky.korpus.sk/>. (30.5.2015)
- SynSSJ 2004 = *Synonymický slovník slovenčiny*. Bratislava: Veda. URL: <http://slovníky.korpus.sk/>. (30.5.2015)
- ZÁTURECKÝ, Adolf Peter, 1975: *Slovenské príslovia, porekadla a úslovia*. Bratislava: Tatran.

Катажина Попова

Концепты границы дома как фрагмент балто-славянской языковой картины мира

«Весь наш язык соткан из пространства»

Жерар Раймон Женетт

Дом, наше пространство, защищает от опасностей внешнего мира, ставя соответствующие границы: порог, дверь, окна, стены или крышу.

Автор настоящей статьи ставит своей целью выявить семантико-культурологический код этих границ с помощью языка, показать связь языка с культурой и проследить семантическую реализацию фразеологических единиц с граничными компонентами дома в трех славянских языках различных групп: южнославянском – болгарском, западнославянском – польском, восточнославянском – русском и в одном балтийском языке – литовском, который в классификации индоевропейских языков стоит ближе всего к славянским.

Исследование основывается на когнитивном подходе в лингвистике и направлено на граничные концепты дома как фрагмент балто-славянской языковой картины мира, связанной с пространственным мышлением человека.

Граница является критической точкой, которая отделяет orbis exterior – внешний мир, от orbis interior – внутреннего мира. Граница также определяется как нечто преходящее, это неизвестное пространство, ее статус остается неопределенным. На границе происходит обмен материей разных уровней космоса, поэтому здесь практикуются магии. Некоторые границы отмечены так называемыми «невралгическими» точками.

Человек возводит дом, чтобы сохранить свое домашнее пространство, и порой желает *в четырех стенах жить, zamknąć się w czterech ścianach* (закрыться в четырех стенах), может быть *между четырьмя стенами, tarp sienų keturių* (между четырьмя стенами).

Стену как границу без выхода можно использовать, чтобы *прижимать к стенке (стене), припирать/припереть к стенке (стене)* ‘разоблачать, уличать, выводить на чистую воду; ставить кого-либо в безвыходное положение’, *притискаю/притискаю до (о) стеною някого, postawić, stawiać kogoś pod ścianą* ‘оказывать давление на кого-то сделать что-то против его воли’, *prie sienos remti, priremti, pririesti, prispausti, spirti, prispirti* (прижимать, нажимать, подпирать к стене) ‘о сильной власти’.

Если прижатие к стене очень неприятно, то следующие фразеологизмы несут значение о наказании: *поставить к стене, postawić kogo pod ścianą, rójść pod ścianą* (поставить кого-то к стене, идти под стену) ‘наказывать кого-то через расстрел’, *prie sienos statyti* (поставить кого-то к стене) ‘расстрелять’.

Крыша является верхней границей дома, а также символом дома: *крыша над головой, покрив над (на) глава, dach nad głową, stogas ant galvos* (крыша над головой), *под един покрив, pod jednym dachem* (под одной крышей) ‘вместе, в одном доме’.

Очень колоритные неформальные русские фразеологизмы *крыша поехала (у кого)* и *крыша съезжает/съехала (у кого, реже чья от чего)* со значением ‘теряется способность понимать, рассуждать, разумно действовать’. Это красноречивые примеры антропоморфной метафоры, где верхняя часть дома крыша уподобляется верхней части тела человека – голове, а повреждения крыши приводят к разрушению дома и, соответственно, нарушение интеллектуальной деятельности человека ведет к разрушению умственной деятельности человека.

Лексемы *стена, окно, крыша, порог* или *дверь* описывают различные виды границ в зависимости от их функции. В принципе граница имеет задачу разделять, но она также может пространственно связывать наш внутренний мир с внешним, т. е. граница раскрывает свой амбивалентный характер. Дихотомия этого понятия кроет в себе большой концептуальный заряд, который раскрывается в установлении пространственного порядка. Такую роль выполняют *окно, порог* и *дверь*. Они как границы нашего дома выводят нас из него и вводят нас во внешний мир.

Специфическую границу создает окно, и если стена является закрытой границей, окно в принципе визуально открыто. Русское *окно* и польское *okno* красноречиво подтверждают этот факт, они занимают особое место в группе существительных имен, производных от слова *око* и в известной в

праславянском языке формации **okъno*, используемой в метафорическом значении ‘отверстие в стене, напоминающее око, через которое смотрят из дома’. Интересная этимология также у болгарского слова *прозорец*, связанного со зрением – просматривать, прозреть. Литовское окно, т. е. *langas*, связано с другими балтийскими языками – прусским **lankstō*, **lankstā* и латышским **luōgs* с общим значением ‘отверстие, дырка’, несмотря на то, что еще не раскрыта полностью история деривации и семантики этих прусско-литовско-латышских вариантов, и поэтому их этимология все еще не полностью ясна (Mažiulis II–III 1993–1996: 38–40). Балто-славянское отверстие или дырка в стене, напоминающие глаз, позволяют нам вступить в контакт с другими людьми, завязать отношения и таким образом, что важнее всего, увидеть что-то новое. Здесь проявляется самый существенный для человека тип восприятия – зрение. А. Пайдзинска отмечает, что наличие большого числа сочетаний, обнаруживающих тесную связь видения со знанием, доказывает один бесспорный факт – несмотря на то, что мы воспринимаем мир несколькими органами чувств, зрение остается главным источником познания (Pajdzińska 1996: 115). Это явление, связанное со знанием, отмечено во фразеологии: *окно в мир, прозорец към света, okno na świat, langas į pasaulį* (окно в мир). Даже литовцы говорят о больших глазах, что они как окна – *akys kaip langai*.

Очень важной границей дома является дверь. Мы можем ее закрывать, открывать, стучать в нее, толкать ее и т. д. Днем мы многократно открываем самые разные двери, т. е. это подвижная граница.

Для того, чтобы перешагнуть границу нашего домашнего пространства, нам часто стучат в дверь, обычно, когда просят у нас помощи или поддержки: *постучать в дверь, zapukać do drzwi, потропвам/потропам на нечия врата/на вратата на някого*.

Дверь мы открываем людям, которых радушно приветствуем и ждем, таким образом, дверь символизирует гостеприимство: *отварям/отворя, открывам/откривя вратата (вратите), drzwi stoją przed kimś, dla kogoś otworem, держать дверь открытой (нараснаику), drzwi się gdzieś nie zamykają, двери не закрываются, durys nesidaro/neužsidaro* (двери не закрываются) ‘где-то большое движение, приходит много людей’, *открытая дверь, przy drzwiach otwartych, durys atviros* (открытые двери) ‘явно, в присутствии других людей’. Открытая дверь может означать также какую-то возможность: *оставям/оставя отворени врати*, но уменьшительная форма вратичка вносит дополнительную семантику: *оставям/*

оставя <отворена> вратичка (оставлять/оставить <открытую> дверь), причем это действие не всегда имеет хорошее намерение.

Бессмысленно разбивать или взламывать открытую дверь: *ломиться в открытую дверь, бия в отворени врата, разбивам отворени врати* ‘прилагаю бессмысленные усилия доказать что-то, что является совсем очевидным’, *wyważać otwarte drzwi* (взламывать открытые двери), *į atdaras duris veržtis* (вторгаюсь в открытые двери) ‘оглашаю общеизвестные вещи’. ФЕ являются кальками из французского языка *enfoncez une porte ouverte* и используются с XIX века.

Болгары говорят, что кто-то может вмешиваться в чьи-то дела: *завирам си/завра си пръста между вратата* (сунуть/засунуть палец в дверь), ‘вмешиваюсь, впутываюсь в какое-нибудь дело, которое доставляет мне одни неприятности’, *пъхам си/пъхам си/пъхна си/пръста там, дето скърца вратата* (сунуть/засунуть палец туда, где скрипит дверь) ‘поступаю так, что всегда навлекаю на себя неприятности, сам на себя навлекаю беду’. Крайне опасно класть пальцы на границе, поэтому поляки советуют: *nie kładź, nie pchaj palca między drzwi* ‘не надо делать чего-то, от чего могут последовать неприятности’.

Нежелание принимать непрошенных гостей отражено в следующих фразеологизмах: *показывать/показать дверь, указать/показать на дверь кому, показвам/покажа, посочвам/посоча вратата някому*, т. е. ‘грубо выгнать кого-то’, *pokazać, wskazać komuś drzwi, durys rodyti/porodyti* (показывать/показать на дверь), *изхвърквам/изхвъркна из (от) вратата* ‘прогнать, выгнать откуда-то’. Болгары тоже дают свой совет: *намажи вратата със зехтин да не скърца* [диал.] (смажь дверь/двери оливковым маслом, чтобы не скрипела/скрипели) ‘говорят кому-то, чтобы заставить кого-то уйти, выгнать его’.

Обычно мы закрываем дверь для людей, которые нам неприятны и которых не приглашаем к себе домой по разным причинам: *закрывать двери дома для кого; затварям/затворя вратата (вратите) някому или за някого*, людям *zamknąć przed kimś drzwi, duris varstyti* (закрывать двери).

Закрывать двери свидетельствуют о нежелательном присутствии посторонних людей. Тайные, конфиденциальные разговоры проходят *при закрытых дверях, при закрыти врата (врати), przy drzwiach zamkniętych, prie uždarų durų* (при закрытых дверях), *durys uždarytos* (закрывать двери). ФЕ является калькой латинской юридической процессуальной формулы

ianuis clausis, но сегодня используется в более широком значении, не только в юридических кругах.

Особенно неприятно, когда: *затварям/затворя вратата (вратите) под носа на някого* ‘отказываю кому-то принять его, не пуская его войти куда-то, где непосредственно нахожусь’, *zamknąć, zatrzasnąć komuś drzwi pod nosem*, *закрывать дверь перед носом*.

Дверь и порог являются, бесспорно, самыми важными частями здания, дома, квартиры. В балто-славянских культурах они являются самыми «невралгическими» точками домашних границ. Граница дверей непосредственно связана с другой границей – порогом. Открывая дверь и перешагивая через порог, мы переходим в иные условия жизни, в другое состояние человеческого сознания и входим к другим людям, в другую атмосферу, в другую действительность.

Дверь и порог, а также *окно*, символизируют переход из внешнего мира во внутренний и являются границами между этими двумя мирами. В физическом отношении дверь предохраняет нас от атмосферных явлений, а в духовном – она защищает нас от чужого, от плохого, которое может прийти снаружи и нарушить наше счастье и спокойствие. Вот почему входная дверь, как главный проем дома, предохраняется различными способами, чтобы через нее проходила только хорошая и положительная энергия.

Дверь и порог являются первыми границами дома, во фразеологии они реализуются со значением начала, чего-то близкого о месте и скором во времени: *у порога, у дверей, пред/на прага, пред/от/на вратата, пред прага съм на нещо, за progiem, na progu, stać u progu/na progu czegoś, врата във врата съм с някого, дверь в дверь* ‘жить совсем рядом с кем-то, в ближайшем соседстве с кем-то’.

Литовцы, балтийский народ, воспринимают порог подобным образом, как и славяне: *ant, prie slenksčio* (на, у порога), *ties slenksčiu, už slenksčio* (перед, за порогом), *už durų* (за дверями), *kaip slenkstis* (как порог), *sulig slenksčio* (за порогом), *ligi durų, ant slenksčio stovėti* (стоять на пороге), *į duris belstis* (стучаться в дверь) ‘уже здесь’, *už pirmą durelių* (за первой дверцей).

Порог является границей, которую можно перейти или по разным причинам не перейти: *переступить порог или через порог* ‘сделать решительный шаг’; *прекрачвам/прекрача прага на някого или на нещо; престъпвам (престъпням)/престъпня* <през> *прага, przekroczyć próg, слагам/сложжа крак на прага* ‘помешать кому-то командовать, приказывать где-то’.

Славянские народы отразили во фразеологии образ порогов, через которые очень часто переступают для достижения своей цели. Болгары используют ФЕ: *бия, изтривам/изтрия, изтърквам/изтъркам прага, на някого или на нещо* (стирать/стереть порог, чей-то или чего-то) ‘постоянно ходить куда-то с просьбами чтобы постичь свою цель’, поляки – *obijać czyjeś progi* (обивать чьи-то пороги) с таким-же значением, а русские – *обить или топтать пороги, все пороги обил или топтал, обивать пороги*. Последняя ФЕ имеет два значения: 1. устар., чаще с глаголами *отоптать, околачивать* и с указанием чьи пороги ‘надоедать визитами’, 2. чаще изпольз. ‘настойчиво посещать какие-то учреждения, добиваясь решения своих проблем’.

Не может переступить границы нашего дома тот, кто докучает нам своими посещениями, тот, кто нам надоедает: *не пустить на порог* ‘не принимать в своем доме’.

Подобное отрицательное отношение к порогу с таким же значением есть и у литовцев: *slenkščiū būti* (быть порогом) ‘унижаться’, *slenkstį brūžuoti* (стирать порог), *slenkstį minti* (топтать порог), *slenkstį padilinti* (стирать порог), *slenkstį pagurinti* (оскребаать порог), *slenkstį žargstyti* (переступать через порог) ‘часто приходиться, ставя себе какую-то цель’, *slenkstį perlipti/peržengti* (переступать, перешагивать через порог) ‘приходить нежеланным’.

Как граничная зона порог является местом проявления настойчивости, высокомерия, нахального поведения или горделивости для болгар: *блъсна/чукна/ме горния праг, та видях/погледнах долния, удари ме горния <праг>, та видях долния* ‘приходить в себя после того, как получил заслуженное возмездие за что-то (обычно, когда возгордился)’.

В последних фразеологизмах порог получает вертикальное измерение: верхний порог – нижний порог, которые противостоят друг другу. Отрицательные коннотации с соответствующей отрицательной семантикой выводит нижний порог. Генерируется значение разоблаченной гордыни, т. е. движение сверху вниз. Оно образовано по схеме пространственной аксиологизации от уровня элементарных семантических оппозиций, которые относятся к простейшим пространственным ориентациям человека ВЕРХ : НИЗ (Mielecinski 1983: 286–323).

Сравнительно простое противопоставление понятий ВЕРХ : НИЗ конкретизируется в контрасте верхней и нижней части тела, причем ВЕРХ становится преимущественно сакральным (Mielecinski 1983: 287).

Очень богато эта модель представлена в польском языке: *wysokie progi* (высокие пороги) ‘дом, среда из зажиточных людей, высоко стоящие в общественной иерархии’, *niskie progi* (низкие пороги) ‘дом, среда бедных людей, которые занимают низкое положение в общественной иерархии’, *za wysokie progi dla kogoś/na czyjeś nogi* (чрезмерно высокие пороги для кого-то/для чьих-то ног), *za niskie progi dla kogoś/na czyjeś nogi* (чрезмерно низкие пороги для кого-то/для чьих-то ног), *za wysokie progi, za niskie progi*. Таким же образом оценивают высокие пороги русские: *высоки пороги на мои ноги* ‘нет входа, доступа’.

Пространственное разделение присутствует также у двери: *от задната врата, през задната вратичка* ‘не в общепринятом порядке, не так, как положено’, *влизам/вляза, минавам/мина през задната врата* [ирон.] ‘зачислить в учебное учреждение незаконным образом, без экзамена и прохождения по конкурсу’, *tylnymi drzwiami, входить через заднюю дверь* ‘скрыто, скрытно’. Принято входить через парадный, центральный вход. Задняя дверь, особенно дверца, имеет негативные ассоциации.

ФЕ используют ориентационную метафору, построенную на пространственной ориентации с противопоставлением верхней части – нижней части (Lakoff, Johnson 1988: 36–44), передней стороны – задней стороне и центра – периферии. Пространственные метафоры служат не для того, чтобы сообщать о пространстве, а для того, чтобы в пространственных категориях сказать о чем-то другом. В разговорной речи мы не осознаем метафоричности пространственных выражений, они являются закрепившимися языковыми метафорами. На метафоричность пространственных выражений сильное влияние оказывают языковые, антропологические и культурологические факторы.

Разделение пространства, его оценка и категоризация непосредственно связаны с теорией прототипов, созданной в 70-ые годы XX века Элеонорой Рош (Rosch 1977). По ее мнению прототип понимается как идеальный, лучший экземпляр данного понятия. Близко прототипу также понятие стереотипа, однако эти понятия расплывчаты, между ними нет четкой границы. Для части прототипов или стереотипов очень важна оппозиция в общественном макрокосмосе: верхняя часть – нижняя часть.

Ярким примером оппозиции является свой : чужой в языке и культуре, причем положительный стереотип связан со своим, а отрицательный – с чужим: *ходя по чужди врати (врата), вися на чужда врата, на чужда врата съм* ‘зарабатываю на жизнь, на хлеб, работая батраком у кого-то’.

Граница является основным средством, которое дает возможность отделить свое от чужого. Человек строит дом, чтобы предохранить себя от агрессии, чтобы защититься, но не только для этого. Человек ставит границу, чтобы обозначить, где заканчивается «мое» и начинается «чужое». Таким образом, место в пространстве становится очень важным, так как здесь наступает и ощущается изменение.

Указанные пространственные оппозиции входят в определенную оценочную шкалу и подвергаются человеком аксиологизации: верхняя часть, передняя часть и свой – положительно, нижняя часть, задняя часть и чужой – отрицательно.

Пространственное мышление, характерное для человека как умственная функция, согласно концепции Канта, создает в нашей психике модели пространственного упорядочения общественных отношений и взаимных отношений между человеком и миром (Кант 1993). Таким образом, возникают понятия среды и ее периферии, о чем говорит румынский философ и культуролог Мирча Элиаде:

Примитивные традиционные общности считают свой мир микрокосмосом. Границы этого закрытого мира являются началом неизвестной и лишённой формы необъятности. С одной стороны, есть пространство, которое создает космос, оно обитаемо и организовано, с другой стороны, вне этого близкого и известного пространства, простирается таинственный и страшный мир демонов, ларв, усопших и чужих – хаос, смерть и ночь. (Eliade 1961: 1390)

Пространственное поведение сохраняется в ряде утвержденных и вербализированных языковых формул в балто-славянских культурах. Поверья гласят, что человек не должен здороваться или прощаться через порог, не должен даже стоять на одной ноге на пороге. В прошлом с порогом связывались различные поверья и суеверия. Смысл кроется в том, что порог является невидимой границей, которая отделяет наше прошлое от нашего будущего. Когда подаем какую-то вещь или руку через порог, нарушаем баланс между временным пространством и вносим неразбериху в энергию. Таким образом, мы провоцируем неуспехи или ссоры.

В польской культуре и по сей день функционирует запрет целоваться или здороваться через порог, так как у порога конкретное и точное значение – он для перехода: *nie całować się przez próg, nie witać się przez próg*. Русские тоже говорят: *через порог не подают руки, не здороваются, не прощаются, не беседуют, чтобы не было ссоры.*

В прошлом в Литве при закладке фундамента дома закапывали под ним крест. А в далеком прошлом иногда под порогом хоронили усопших, поэтому подача какой-то вещи через порог считается обидой и унижением прародителей. Порог является границей и в то же самое время мостом между двумя мирами – умерших и живых. Литовцы рекомендуют не сидеть на пороге. *Per slenkstį negalima sveikintis* (не надо здороваться через порог) – поверье в этой форме гласит, что приветствие или рукопожатие через порог ведет к ссорам между людьми, которые здороваются. Таким образом, порог по сей день сохраняет свое символическое значение границы – знака неоднородного пространства. Эту самую важную функцию порога как границу подтверждает этимология. Славянские слова *порог*, *праг*, *прóг*, называющие нижнюю часть входного отверстия дома или небольшую часть дерева внизу входной двери, связаны с глаголом *пороти* < *porti ‘разрезаю, раздираю’ и образованы от этого глагола с помощью суффикса -гъ с первоначальным значением – то, что находится на границе, на месте разреза.

Сегодня уже трудно сказать, что нам больше угрожает ссорой – или само действие, когда мы здороваемся через порог, или знание этого предрасудка произношением слов *nie witać się przez próg*.

О значении порога пишет М. Элиаде:

Многочисленные обряды сопровождаются перешагиванием через порог дома: здесь человек кланяется или наклоняет голову в знак приветствия. Порог имеет своих хранителей: богов и духов, которые охраняют вход, как от людской злобы, так и от силы демонов, вносящих болезни. (Eliade 1974: 53)

Пространственный опыт имеет специфическое символическое измерение. Культурное значение пространства и его функционирование находим в болгарском фразеологизме *раздирам/раздера котката* <на прага> (раздираю кошку на пороге) ‘хочу вызвать страх у кого-то, показать, что буду командовать и не потерплю возражений’. ФЕ сохранила старинный болгарский обычай, когда жених раздирает кошку на пороге в день свадьбы, чтобы припугнуть невесту и внушить ей повиновение себе. Болгарские прапрабабушки верили в любые предзнаменования и выполняли все по традиции. Сегодня это действие вызвало бы у нас недоумение и возмущение.

Предложенный анализ, не претендуя на полноту, показывает, что в балто-славянской фразеологии реализуется пространственное измерение

границы, которая раскрывает пространственное мышление и поведение человека в материальном и духовном мире. Это поведение реализуется в семантике фразеологизмов не только в своем дословном значении, но также получает символическое трактование, на которое объективное физическое пространство накладывает свой национальный языковой культурный отпечаток.

Время и пространство являются рамками, которые закрывают в себе всю действительность. Мы не можем понять ни одну реальную вещь другим способом, только в условиях времени и пространства.
(Cassirer 1981: 131)

Яркие отрицательные коннотации с соответствующей отрицательной семантикой и с общественным измерением передают задняя дверь и чужая дверь. Порог и дверь прямо и конкретно указывают на прерывание пространственной продолжительности. Отсюда начинается их религиозное значение, так как они были символами перехода и в тоже самое время через них осуществлялся переход.

Ограниченные рамки исследования не позволяют проанализировать все ФЕ с граничными компонентами дома. Интерпретировались самые характерные понятия с целью представления концепта границы в балто-славянской языковой картине мира, связанной с пространственным мышлением человека.

Человек как физическое существо проводит границы для обозначения территории, отделяя orbis exterior от orbis interior, и это может быть дом с его границами. Чувство территории является одним из самых основных инстинктов человека, будь то поляк, русский, болгарин или литовец. Это чувство ведет к созданию границ – естественных, условных или абстрактных, воплощенных в языке, причем фразеология использует преимущественно те свойства предметов, которые являются самыми важными и самыми характерными для человека с четко подчеркнутым антропоцентрическим видением пространства. «Две вещи являются безграничными: Вселенная и человеческая глупость. Впрочем, насчет Вселенной я не уверен...» – сказал Альберт Эйнштейн.

Источники и литература

- CASSIRER, Ernst, 1981: *Esej o człowieku*. Warszawa.
- ELIADE, Mircea, 1961: Symbolika środka. *Znak*, XIII. 10.
- ELIADE, Mircea, 1974: *Sacrum, mit, historia*. Warszawa: Wybór esejów, PIW.
- GENNETTE, Gerard, 1976: Przestrzeń i język. *Pamiętnik Literacki* 1. 231.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1988: *Metafory w naszym życiu*. Warszawa.
- MAŽIULIS, Vytautas, 1988–1997: *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. Pirmasis leidimas: T. I–IV, Vilnius: Mokslas (t. I, 1988), (t. II–III, 1993–1996), (t. IV, 1997), Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- MIELETINSKI, Eleazar M., 1983: *Poetyka mitu*. Warszawa.
- PAJDZIŃSKA, Anna, 1996: Wrażenia zmysłowe jako podstawa metafor językowych. *Etnolingwistyka* 8. Lublin.
- ROSCH, Eleanor, 1977: Human Categorization. N. Warren (red.): *Advances in Cross Cultural Psychology*. New York: Academic press.
- КАНТ, Имануел, 1993: *Критика на способността за съждение*. София.

Эва Стась

Представление пространственной удаленности в русской и польской фразеологии

Понятие расстояния, его оценка, несомненно, связывается с органом зрения, а также с границей горизонтальной линии. Совмещение этих двух элементов способствует тому, что человек понимает, во всяком случае, старается понять то, что он видит. То, что недоступно глазу, приобретает черты таинственного, неблагоприятного, а возможно также и зловредного. Подобный подход к действительности и характер ее восприятия можно рассматривать как признаки архаической модели мира, получающей свое отображение в языке. Наиболее полно выражается это во фразеологии, единицы которой в определенной степени застыли и влиянию времени не поддаются. Время действует на них только таким образом, что некоторые, передвигаясь в пассив и оставаясь в лексикографических источниках, в живой речи перестают использоваться.

В связи с этим задачи, которые мы ставим перед собой, будут сводиться к тому, чтобы 1) отобрать единицы, продолжающие использоваться в речи; 2) на основании их анализа показать, что упомянутая архаическая модель для сознания не исчезла, воплощаясь в стереотипах современного мышления; 3) сопоставить образы мира, запечатленные в двух выбранных языках. Исходя из этих задач, отобранные из лексикографических источников фразеологические единицы (ФЕ) прослеживались нами в их использовании в текстах. Русскоязычный материал для исследования выбирался из газетного варианта национального корпуса русского языка (НКРЯ). Что касается польского аналогичного материала, поскольку отдельного выделяемого газетного варианта польского корпуса (НКJP) не существует, выборка ограничивалась только корпусными данными, почерпнутыми из газет или журналов. Язык средств массовой информации, как нам кажется, наиболее очевидно свидетельствует о живом употреблении, давая возможность получить представление об активном составе ФЕ.

Пространство, в том числе также семантическое, ограничивается с двух сторон понятиями, соответствующими «близости» / «дальности»,

реализуясь для языка наречиями *blisko* / *blisko* и *daleko* / *daleko*. Использование соответствующих ФЕ, заменяющих названные наречия, позволяет разнообразить речь, сделав ее более красочной и эмоциональной.

Поскольку некоторые аспекты понятия близости были уже объектом анализа в наших работах (Straš 2007, 2011), внимание будет уделено фразеологическим единицам с семантикой дальности в разбираемых близкородственных языках. Фразеологизмов, синонимичных наречию *daleko*, достаточно много. Это такие, как *за тридевять земель; за морями, за долами; за семью холмами, за семью реками; на краю света; у черта на куличках (на рогах); на край света (земли); к черту на кулички (рога); к чертям на кулички (на рога); бог знает где; не ближний свет; куда Макар телят не гонял; куда ворон костей не заносил (не носит)*. Большинство из них образует синонимические ряды, объединенные семантикой удаленности, сохраняя при этом нюансы своего значения. Их перечень, созданный с опорой на словарь синонимов (СФС 1987), можно дополнить единицами, отобранными из других источников: *на Кудыкину гору; в тридевятом царстве; в тридешатое царство; за тремя морями; к чертовой матери (бабушке)* (Макарова 2011), что ни в коей мере не исчерпывает всего богатства единиц русского языка. После проверки использования перечисленных ФЕ в газетном корпусе оказалось, что некоторые из них встречаются часто: *за тридевять земель; на край света; на краю света; у черта на куличках; к чертовой матери* (свыше 20 раз), другие менее регулярно: *за морями; к черту на кулички; к черту на рога; не ближний свет; на край земли; к чертовой бабушке* (от 10 до 20 раз), третьи значительно реже: *за морями; за тремя морями; в тридевятиом царстве; куда Макар телят не гонял; на Кудыкину гору* (менее 10 раз). Приведенные факты не могут служить доказательством неиспользования других единиц в языке, но без подобных свидетельств трудно судить объективно об их активности либо наоборот, поэтому мы ограничимся при анализе материала теми, которые обладают подобной частотностью как несомнительной, поскольку в корпусе себя обнаруживающей, чертой.

Польских ФЕ, определяющих большое расстояние, также довольно много, особенно если учесть материал большого фразеологического словаря: *za dziewięciu rzekami, za dziewięciu górami; za górami, za lasami; za siódmą górą, za siódmą rzeką; za siedmioma górami, za siedmioma lasami (za siedmioma morzami); za siódmą górą, za dziesiątą górą; za dziewiątą górą, za setną górą; na końcu świata, na krańcu świata; (tam) gdzie diabeł*

mówi (ludziom) dobranoc; za dziesiątą granicę; na skraj świata, na koniec świata (SFJP 1985). Их разнообразие, особенно с учетом возможности сочетания с числительными, можно считать значительным, культурно и исторически обоснованным. Проверка использования в ресурсах национального корпуса также помогает определить их частотность для современной речи. В порядке убывания это выглядит следующим образом: *na końcu świata, na koniec świata, na krańcu świata; za górami za lasami, za siedmioma górami, za siódmą górą; za siedmioma górami, za siedmioma rzekami; gdzie diabeł mówi dobranoc; gdzie pieprz rośnie*. Именно эти единицы и будут предметом анализа в нашем исследовании, сопоставляясь по соответствующим парам с ФЕ русского языка с опорой на польско-русский и русско-польский фразеологический словарь (WSF 1998).

Как представляется, тот или иной избираемый подход к изучению языкового материала должен следовать из самого этого материала, значит, должен учитывать все представленные выше ограничения, связанные с отбором соответствующих единиц. Лексическое наполнение языковых единиц, лежащее на поверхности в отношении данного материала, нуждается в изучении их смысла, с опорой на образность и некоторые особенности восприятия пространства. Тут следует назвать: сказочность, связь с архаической моделью мира и следующую из нее боязнь неизвестного и таинственного. Все они проникают друг друга, так, что иногда трудно отделить одно от другого, однако в данной работе мы все же предпримем подобную попытку.

Выражением, на наш взгляд, наиболее обобщенно обозначающим и местонахождение, и перемещение можно считать *за тридевять земель*. Это ФЕ, называющая некое место как неопределенное, находящееся в не уточняемой дали. Отмеченную двузначную одновременность иллюстрирует следующий пример: *Люся могла оставить кого угодно с кем угодно, если есть роль*. Она неслась за тридевять земель, она думала только о том, что она хочет это сыграть. Вместе с тем встречаются такие употребления, смысл которых может предполагать отнесенность к конкретным пространственным объектам: *Он не скрывал удивления, что слышит родную корейскую речь, находясь за тридевять земель от родины, в Ростове*.

Рассматриваемая ФЕ восходит к более развернутому зачину сказок: *за тридевять земель, в тридевятиом царстве, в тридесятом государстве*, из которого берется только первая часть, а остальные как бы

подразумеваются. Сказочный характер сохраняет польское выражение *za <siedmioma> górami*, *za <siedmioma> lasami*, согласно словарю (WSF 1998) частично эквивалентное разбираемой русской ФЕ. Однако польская единица менее обобщенна, чем русская *за тридевять земель*.

Касаясь вопроса сопоставления единиц, более близкой в отношении образности польской следовало бы признать зачин из сказки «Конек-Горбунок» *за горами, за лесами, за широкими морями...* Однако можно ли его относить к фразеологии? К этому стоит добавить, что в польской ФЕ наблюдается модификация компонентов: *za <siedmioma> rzekami*, *za <siedmioma> morzami*. Показательно также, что в виде объектов препятствия на пути отмечаются водоемы. В принципе, трудно установить строгие границы ФЕ, тем более, что приводимые выражения берут свое начало из сказок. Определяющим признаком может быть только частотность, более свойственная выражению со словами *góry*, *lasu* (горы, леса).

Сказке, как известно, присущ прием троекратности. Третьим элементом разбираемого выражения выступает находящееся в препозиции указание на далекие времена. В состав рассматриваемой ФЕ он не включается, хотя нередко встречается в речи: *Dawno, dawno temu, za siedmioma górami, za siedmioma lasami były bezradne, nieszczęśliwe księżniczki, byli i rycerze. Teraz – są reklamy*. Как правило, после такого зачина так или иначе появляется упоминание о сказке. Единицам, не сохраняющим троекратности, сказочность присуща в значительно меньшей степени: *Za siedmioma górami i siedmioma rzekami... – tak mogłaby się zaczynać opowieść o wyprawie na zgrupowanie reprezentacji Niemiec*. Очень редко можно встретить только одну часть ФЕ: *Tak jest za siedmioma górami, ale nie w Polsce!* И хотя троекратности при таком употреблении не наблюдается, усеченные ФЕ сохраняют оттенок сказочности за счет числительного *siedem* (других магических чисел, фиксируемых С. Скорупкой, в употреблении соответствующих ФЕ не обнаружено).

Выражение *za górami, za lasami* без числительного оказалось наиболее частотным, но и менее образным (сказочным):

Zglobalizowana współczesność nie pozwala już na wmawianie czytelnikom, że gdzieś tam, za górami, za lasami, żyją psiogłowcy, ludzie z głowami psów, ale mimo to dziennikarstwo zawsze po trosze będzie podszyte nieprawdliwością.

Два следующих примера предполагают возможность, указывая на соответствующие населенные пункты, оценить расстояние:

Bobowa, mała miejscowość gdzieś za górami, za lasami, daleko od turystycznych szlaków. ... Cicely leży za górami, za lasami, gdzieś na Alasce.

Тем самым, мысль о далеком расстоянии передается в польском языке посредством представления о преодолении движением глаз преград в виде гор, лесов, а также водоемов, встречаемых на пути. Для русского представления удаленность связывается, в первую очередь, с преодолением определенного количества земель и государств (трижды девять, трижды десять). В обоих случаях мотивы заимствуются из сказок, хотя, как нам кажется, в польских ФЕ связь с источником ощущается более сильно, чем, скажем, в такой единице, как *за тридцать земель*, для которой смысл контекстного употребления далеко не обязательно сохраняет сказочную соотнесенность. Рассматриваемая ФЕ может употребляться в любом контексте ввиду сильной спаянности компонентов, в то время как эквивалентные выражения в польском языке обладают меньшей степенью семантической слитности и употребляются в текстах сказочного, а также рекламного характера.

В свою очередь, выражения со значением местонахождения *на краю света*, *на краю земли* и пространственного перемещения *на край света*, *на край земли* отображают способ восприятия мира, в том числе и расстояния, предполагающий представление о линии или границе, на которой заканчивается известное и начинается неизвестное. Определяется все это человеческим глазом и находится у горизонта. Мир, тем самым, имеет свою границу, или конец. Подобный подход к действительности отражается в следующих контекстах:

Если же мечтать о своем личном рае, то я выбрала бы любое место, даже на краю света, но чтобы жить там со своим мужем, со своими родителями...

Местоположение того, о чем говорится, неважно, а потому, отчасти, и не определено. Сходную идею можно увидеть в таком примере:

Еще Саламбек напомнил русским, что их государство совсем не за них в отличие от Чеченской Республики, готовой вступить за соотечественников хоть на краю света.

И в этом случае подчеркивается неизвестность подразумеваемого места, все равно где, в любом уголке земли. В некоторых случаях имеются в виду и вполне определенные, хотя и далекие, страны:

... со своими российский лидер не упустит возможности встретиться и на краю света [в Австралии]; Они сохраняют в Америке – как говорится, на краю земли – исконно русское Православие.

ФЕ может называть место, обладая при этом атрибутивным значением:

Для жителей маленькой страны на краю света [Новой Зеландии], вторая мировая – совсем не то, что для нас, россиян, где едва ли не каждая семья понесла потери... И подобное происходит не в каком-то Богом забытом детдоме на краю земли, где нет денег и воспитателей.

В первом из приводимых примеров называется конкретное «запредельное» место в пространстве (далекая и другая страна), во втором – объект своего, хотя и не определенного, удаления.

Перемещение в пространстве находит свое отражение в сочетаниях с соответствующими глаголами, в том числе и предполагаемыми: *[персы] обожают своих хозяев и готовы следовать за ними на край земли. ... Да и вообще я с суженой хоть на край земли!* В этих случаях не указывается на реальное место, речь идет о пространстве условном и умозрачительном (Яковлева 1994: 28). Это могут быть также и отдаленные районы на Дальнем Востоке:

Вначале вместе с семьей подался в Красноярский край, затем на край света – на Сахалин... Магаданскую область облюбовали иностранные туристы-экстремалы. Они едут на край земли за острыми ощущениями.

Сопоставление анализируемых фразеологизмов с польскими единицами позволяет обнаружить их эквивалентность. ФЕ *na końcu (krańcu) świata* наиболее полно отображает указанный способ восприятия мира и расстояния. Употребление данного словосочетания можно проиллюстрировать контекстами, указывающими на неизвестность местонахождения:

Podobno gdzieś na końcu świata jakiś pechowiec zmuszony był do uiszczenia opłaty za sto lat przetrzymywania książki. Widać była tego warta.

Это может быть и конкретное расстояние:

Bo ta wojenka »dzikusów«, prowadzona gdzieś na końcu świata ... w 1994 roku Hutu wymordowali blisko milion Tutsi.

Война в Африке, оцениваясь с позиции наблюдателя-европейца, предполагает реальной возможность измерения расстояния в соответствующих единицах. Вариант *na krańcu świata* можно отметить как более высокий с точки зрения стилистической. Подтверждает это и следующий пример:

Arabowie nazywają Maroko krajem zachodzącego słońca. Dlaczego? Bo jest położone na krańcu świata muzułmańskiego.

В связи с подобной окраской единица эта встречается реже.

Направление, при этом не определенное, передается с помощью одной только ФЕ *na koniec świata*:

Natomiast samochód ... to BMW 740 i. Można nim jechać na koniec świata...

Хотя подразумеваться или называться может также и конкретное место:

...wyjechać gdzieś na koniec świata (najlepiej do... Australii)...

Следует сказать, что выражения с лексемой *koniec* практически не содержат образности, за исключением, может быть, случаев упоминания об очень отдаленных местах, если речь идет, например, об Австралии, Новой Зеландии или Антарктике, предполагающих древние представления о мире с наличием антиподов – обитателей противоположной части земли. *Antypody*, как известно, обозначают точки земного шара, диаметрально противоположные. Если смотреть сверху, это и будет конец земли. Подобному представлению сопутствует убеждение, что на противоположной стороне все происходит наоборот, люди ходят вниз головой, а растения растут вверх корнями. Времена года, в том числе смены дня и ночи, хотя и объясняются не без учета научных знаний, содержат также немалую долю мифических и фантастических представлений, что отражается и в фольклоре,¹ и в славянской мифологии,² и в современных текстах.³ Из этого следует, что и в настоящее время идея о существовании противоположного мира, основываемого на иных законах природы и поведения человека южного полушария, жива.

Выражение *у черта на куличках (на рогах)* напоминает о наличии темных сверхъестественных сил. *Черт / diabeł* не просто олицетворение и воплощение зла, но и враг человеческого рода, а потому от него ничего хорошего ожидать нельзя. Помимо черта значимым компонентом в составе ФЕ являются *кулички*. Этим словом называются болотистые и вязкие места в лесу, находящиеся, как правило, далеко от человеческих селений. Именно там, по суеверным представлениям, обитают злые духи. Сам черт ассоциируется с черным цветом, болото также черное, в этой связи возникает ассоциация с неприятным, неясным и зловредным.

1 Например, в сказках Барин и Мужик или Жена-Доказчица (g-lu-natali2011.narod.ru/index/0-881).

2 Ночью Дажьбог светит нижнему миру. См. <https://books.google.ru/books?isbn=5457406881>.

3 В качестве примера можно привести соответствующие тексты на обоих языках. Адреса сайтов: <http://kutw.pl/moj-madagaskar>. (30.12.2014); <http://www.vokrugsveta.ru/vs/article/2988/> (30.12.2014).

Такое положение, и без рогов, должно вызывать чувство страха, угрозы и представление об опасности. Место, о котором речь, как было сказано, недоступно человеку, а поэтому неведомо:

Она [фирма] располагалась у черта на рогах, в омерзительно грязном районе, в помещении какой-то страшной пищефабрики.

Называется место, говорящему известное. В другом случае это может быть далекая страна:

Ну кто это придумал провести чемпионат мира по тяжелой атлетике у черта на куличках – в Доминиканской Республике?

Следует добавить, что ФЕ обладает отрицательной коннотацией. Рассматриваемой ФЕ в польском языке соответствует ее частичный эквивалент – *gdzie diabeł mówi dobranoc*. И хотя черт здесь ведет себя весьма культурно, желая доброй ночи, место это продолжает оставаться отдаленным, заброшенным и отчужденным:

Pięć osób ... trafiło do palacu w Sasinie koło Leby, na odludziu, gdzie diabeł mówi dobranoc. Jesteśmy gdzieś w środku Północnego Terytorium [Australii], gdzie diabeł mówi dobranoc.

Для определения направления в русском языке употребляется то же выражение, но с другим предлогом:

Сегодня – покупай путевку и езжай хоть к черту на кулички; Исковававшиеся по теплу россияне готовы махнуть к черту на рога, лишь бы там было море и солнце.

В обоих случаях места не уточняются, предполагая некое условное пространство. Контекст, указывающий на конкретное место, найти сложнее, но и это возможно:

А в душе моей жили грезы ... что наш с Тарантино фильм станет обладателем как минимум двух «Оскаров»... А иначе не было никакого смысла тащиться через океан к черту на кулички.

Как известно, вручение «Оскаров» происходит в Лос-Анджелесе, а из Европы туда совсем не близко. Словарь Ю. Люкшина (WSF 1998) в качестве частичного эквивалента ФЕ *к черту на кулички* приводит также выражение *gdzie pieprz rośnie* '(бежать) очень далеко', что подтверждается словарем синонимов on-line. Традиционно эта единица сочетается с глаголом *ucieć / uciekać* и его синонимами, что соответствовало бы выражению *куда Макар телят не гонял*, хотя в последнее время, особенно в разговорной речи, можно отметить утрату связи с соответствующими

глаголами, ФЕ становится все более обозначением отдаленного места. Тем не менее, в текстах корпуса во всех употреблениях (142) сохраняется идея бегства, то есть «новая» семантика не подтверждается.

Черт в русских и польских ФЕ может быть воспринят и в религиозном (преисподняя), и в мифологическом (нижний мир), и в традиционно-бытовом (злой дух, вредящий человеку), и в сказочном контекстах (сказки о чертях и мужиках известны и в русском, и в польском вариантах). Что касается польских представлений, он здесь, по всей видимости, обходителен, а потому нестрашен, неопасен и маловыразителен. ФЕ *gdzie diabeł mówi dobranoc* обладает в наше время слишком малой долей экспрессивности, сохраняется в нейтральном стиле, заменяясь в речи более ярким выражением *gdzie psy dupami szczekają* ‘в заброшенной глуши, на краю света’ (букв. где собаки жопами лают), фиксируемым одним только толковым словарем (PSWP 1996). Чаще всего это выражение используется в атрибутивной функции, заменяя собой два ранее рассмотренных – *na końcu świata* и *gdzie diabeł mówi dobranoc*. Данную ФЕ можно считать калькой с соответствующей немецкой (*Hunde bellen mit dem Schwanz*).⁴ Калькирование не мешает признавать ФЕ своей, записанной к тому же польским собирателем фольклора О. Кольбергом и продолжающей существовать и в наше время в деревенских масленичных песнях и в таком контексте встречающейся в составе корпуса польского языка.

Проведенный анализ позволяет прийти к следующим выводам:

1. Исследуемые ФЕ сохраняют свой образный характер, указывая на места как очень отдаленные, так и более близкие, локализованные в доступном восприятию пространстве. Они могут называть также места, находящиеся в не слишком далеком окружении, то есть находящиеся в обжитом пространстве. Имеется также группа примеров, предполагающих положение «в неведомой дали», которую можно назвать условным, умозрительным, бытийным квазипространством (Яковлева 1994: 44), поскольку пространство это никак не уточняется. Оно существует в мыслях, планах, мечтах, не получая реального воплощения.
2. Сказочность, архаическая модель мира и наличие темных сил наиболее выразительны каждая в соответствующей группе примеров, хотя, как было сказано в начале, они могут взаимопроникать друг друга. По поводу сказочности, ввиду ограниченного количества рассматриваемых

4 См. <http://russtouristo.livejournal.com/406667.html?thread=2918283> (30.12.2014)

единиц, высказываться трудно. В обоих языках она большая. Достаточно посмотреть примеры, оставшиеся за рамками анализа. Эквивалентность единиц, отмечающих границу мира, позволяет увидеть их симметричность в обоих языках. Черт в польском материале постепенно уступает место лающим «обратным» местом собакам.

3. Языковая картина мира, фрагмент которой вырисовывается исследуемыми единицами, позволяет, с одной стороны, увидеть ее архаическую традиционность, а с другой, стирание грани между мифологическими и научными воображениями. Расстояние, в том числе и удаленность, измеряясь физическими единицами, находит свое соответствующее выражение и в контекстах, которые определяют расстояние объективно, приближаясь к научному восприятию окружающей действительности, не оказывая вместе с тем существенно влияния на оценку говорящего. В результате пространство и его оценка оказываются субъективными. Как показывают выбранные нами примеры, определения, синонимичные наречию далеко, равно применяются к объектам, находящимся на расстоянии нескольких, нескольких сот и нескольких тысяч километров.

Научное представление об окружающей действительности (местонахождение городов, стран, континентов) противопоставляется «донаучному», связанному с архетипическим воображением о конце мира, с мифологическим восприятием (черт, лающие «обратным» местом собаки). Сопоставление ФЕ обоих языков позволяет увидеть своеобразие национальных черт русской языковой картины мира, проявляющегося, в частности, в виде счета девятками, представления о куличках, а также вероятное влияние немецкого языка на обогащение польского фразеологического фонда.

Источники и литература

МАКАРОВА, Мария В., 2011: Лингвокультурная специфика репрезентации пространственных отношений в русском и немецком языках. АКД, Волгоград. Адрес сайта: vgpu.org/sites/default/files/disfiles/avtoreferat_makarova_m.v.rtf (26.12.2014).

НКРЯ = Национальный корпус русского языка. Адрес сайта: <http://www.ruscorgo.ru> (16.12.2014).

СФС 1987 = *Словарь фразеологических синонимов*. Ред.: Влас П. Жуков, Михаил И. Сидоренко, Владимир Т. Шкляров. Москва: Русский язык.

ЯКОВЛЕВА, Екатерина С., 1994: *Фрагменты русской языковой картины мира (модели пространства, времени и восприятия)*. Москва: Гнозис.

- NKJP = Narodowy Korpus Języka Polskiego. URL: nkjp.pl/ (20.01.2015).
- STRAŚ, Ewa, 2007: Czynniki antropocentryczny a intensyfikacja relacji przestrzennych w języku polskim i rosyjskim. Piotr Czerwiński, Andrzej Charciarek (red.): *Język w kontekście społecznym i komunikacyjnym*. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego. 24–33.
- STRAŚ, Ewa, 2011: Koncept BLISKOŚĆ we frazeologii języka polskiego i rosyjskiego. Anna Zych (red.): *Русский язык в польской аудитории*. Т. 3. Katowice: Wyd. Uniwersytetu Śląskiego. 71–83.
- WSF 1998 = *Wielki słownik frazeologiczny polsko-rosyjski, rosyjsko-polski*. Jurij Lukszyn (red.). Warszawa: Harald G Dictionaries.
- PSWP 1996 = *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Halina Zgółkowa (red.). Т. 9. Poznań: Kurpisz.
- SFJP 1985 = Skorupka, Stanisław, *Słownik frazeologiczny języka polskiego*. Т. 1–2. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Izvečki/Abstracts

BRANKA BARČOT

Orijentacijska metafora u Hrvatskome frazeološkom rječniku

Oslanjajući se na tezu da je odnos prema prostoru sadržan već u sferi predjezične svijesti čovjeka, u radu se propituje orijentacijska metafora vezana uz temeljne ljudske prostorne odnose (odnosno uz lociranje vlastita tijela u prostoru) te način njezina manifestiranja u frazeološkom fondu suvremenoga hrvatskog jezika. Navedena metafora stvara sustav metaforičkih koncepata pomoću različitih prostornih odnosa, a ovdje će se analizirati samo odnos gore – dolje i to u korpusu Hrvatskoga frazeološkog rječnika iz 2014. g. Prikupljeni će se frazeološki korpus promatrati u sljedećim metaforičkim prostornim podskupinama: 1. SREĆA JE GORE, TUGA JE DOLJE; 2. SVJESNOST JE GORE, NESVJESNOST JE DOLJE; 3. ZDRAVLJE I ŽIVOT SU GORE, BOLEST I SMRT SU DOLJE; 4. ISKAZIVANJE KONTROLE I SILE JE GORE, PODČINJENOST KONTROLI I SILI JE DOLJE; 5. VIŠE JE GORE, MANJE JE DOLJE; 6. BUDUĆI DOGAĐAJI SU GORE (ili ISPRED); 7. POLOŽAJ JE GORE, NIŽI POLOŽAJ JE DOLJE; 8. DOBRO JE GORE, LOŠE JE DOLJE; 9. VRLINA JE GORE, IZOPAČENOST JE DOLJE; 10. RACIONALNO JE GORE, EMOCIONALNO JE DOLJE.

An orientational metaphor in the Croatian phraseological dictionary

This paper analyses an orientational metaphor connected to basic human spatial relations (e.g., to physical experience of the human body in space) and the way it is reflected in the contemporary phraseological fund of Croatian. This metaphor organizes a system of metaphorical concepts in terms associated with spatial orientation and here only the up – down relation in the corpus of the Croatian Phraseological Dictionary (2014) will be taken into consideration. The following up – down spatialization metaphors will be discussed: 1. HAPPY IS UP, SAD IS DOWN; 2. CONSCIOUS IS UP, UNCONSCIOUS IS DOWN; 3. HEALTH AND LIFE ARE UP, SICKNESS AND DEATH ARE DOWN; 4. HAVING CONTROL OR FORCE ARE UP, BEING SUBJECT TO CONTROL OR FORCE IS DOWN; 5. MORE IS UP, LESS IS DOWN; 6. FUTURE EVENTS ARE UP (and AHEAD); 7. STATUS IS UP, LOW STATUS IS DOWN; 8. GOOD IS UP, BAD IS DOWN; 9. VIRTUE IS UP, DEPRAVITY IS DOWN; 10. RATIONAL IS UP, EMOTIONAL IS DOWN.

Ključne riječi: orijentacijska metafora GORE – DOLJE, frazeološki korpus, hrvatski jezik
Key words: orientational metaphor UP – DOWN, phraseological corpus, Croatian

AGNIESZKA BĘDKOWSKA-KOPCZYK

Prostorsko dojemanje mentalnih dogodkov v luči slovenskih glagolsko-samostalniških konstrukcij

Prispevek predstavlja kognitivno analizo glagolsko-samostalniških konstrukcij s petimi poimenovanji mentalnih stanj: *depresija*, *otopelost*, *melanholija*, *evforija* in *ekstaza* v slovenščini. Te konstrukcije so bolj ali manj ustaljene v jeziku in izražajo dogodek spremembe stanja (Talmy 2000), in sicer njegov začetek ali konec. Namen raziskave je pojasniti povezavo med prostorskimi metaforami, ki motivirajo analizirane konstrukcije, in konceptualizacijo dogodka spremembe kot hotenega ali nehotenega. Raziskava združuje kognitivno skladenjsko analizo z leksikalno.

Spatial conceptualization of mental events in light of verbo-nominal constructions in Slovene

This article presents a cognitive analysis of Slovene verbo-nominal constructions with five nominal expressions of mental states: *depresija* ('depression'), *otopelost* ('inanition'), *melanholija* ('melancholy'), *evforija* ('euphoria') and *ekstaza* ('ecstasy'). These constructions are more or less conventionalized in the Slovene language. They express an event of state change (Talmy 2000), that is, either the beginning of a mental state or its end. The study aims to shed light on the relation between the spatial metaphors underlying the constructions in question and the conceptualization of the event of change as willing or unwilling. The study incorporates a cognitive syntactic analysis within a lexical one.

Ključne besede: glagolsko-samostalniške konstrukcije, izkušnjske konstrukcije, mentalni dogodki

Key words: verbo-nominal constructions, experiential constructions, mental events

MELANIJA LARISA FABČIČ, ELIZABETA BERNJAK

Konceptualizacija pojma »čas« v slovenski, nemški in madžarski frazeologiji

Prispevek obravnava konceptualizacijo pojma čas v frazeologiji treh sosedskih jezikov, indoevropske flektivne slovenščine in nemščine ter ugrofinske aglutinativne madžarščine. Kategorija časa je ena izmed tistih, ki jo človek

ne dojema le kot 'hronos' (objektivni čas), 'čas, ki teče', pač pa tudi kot osebno kategorijo, ki ga tako tudi določa. Metafora je tisti konceptualni mehanizem, s pomočjo katerega se vedenje o konkretnih pojavih in izkušnjah preslika na abstraktna področja, čas npr. običajno konceptualiziramo kot prostor. Predstava o svetu, nastala skozi proces konceptualizacije, najde svoj izraz v jeziku, tudi v frazemih in pregovorih. Osnovni cilj prispevka je ugotoviti, ali in na kakšen način konceptualne metafore kot podstava frazemov odražajo jezikovno in kulturno okolje, kakšne podobnosti in razlike obstajajo med konceptualnimi metaforami in njihovimi frazeološkimi realizacijami. Vsaka kultura ima svoje konceptualne metafore, v srednjeevropskem kulturnem prostoru prevladuje strukturna konceptualna metafora ČAS JE DENAR (*zapravljati čas – die Zeit vergeuden – időt pazarol*). Mnogo bolj univerzalna je orientacijska konceptualna metafora ČAS JE PREMIKANJE (*čas leti – die Zeit fliegt dahin – repül az idő*). Čas pa se lahko konceptualizira tudi na podlagi pojmovne sheme ČAS JE SUBSTANCA, kamor spadajo ontološke konceptualne metafore in posebitve (*Čas zaceli vse rane. – Die Zeit heilt alle Wunden. – Az idő mindent begiógyít.*)

Conceptualization of time in Slovene, German and Hungarian phraseology

The paper deals with the conceptualization of time in the phraseologies of three neighbouring languages: Slovene and German, which are Indo-European flective languages, and Hungarian, a Finno-Ugric agglutinative language. The category of time is one that is perceived not only as 'chronos' (the objective time, a cultural category), the 'time that passes', but also as a category of personal experience. The metaphor can serve as a vehicle for understanding a concept by means of which we can map the knowledge of concrete phenomena onto abstract ones; time is typically conceptualized in terms of space. The image of the world that develops through the process of conceptualization also finds its expression in language, specifically in idioms and proverbs. The paper is geared towards establishing ways in which metaphors reflect the linguistic and cultural environments from which they emerge. The research is based on a contrastive analysis of conceptual metaphors and we postulate that while the phraseologies of the selected languages share many metaphorical conceptualizations of time, there are also significant variations which have cultural and morphosyntactic implications. Each culture has its own conceptual metaphors, but in the Central European cultural space, the dominating type of metaphor is the structural metaphor TIME IS MONEY (*zapravljati čas – die Zeit vergeuden – időt pazarol* 'waste

one's time'). A much more universal conceptual metaphor is the orientational metaphor TIME IS A MOVING OBJECT (*čas leti – die Zeit fliegt dahin – repül az idő* 'time flies'). But time can also be conceptualized according to the image schema TIME IS A SUBSTANCE, which includes ontological metaphors and personifications (*Čas zaceli vse rane. – Die Zeit heilt alle Wunden. – Az idő mindent begyógyít.* 'Time heals all wounds.').

Ključne besede: čas, konceptualizacija, izhodiščna domena, frazeologija

Key words: time, conceptualization, source domain, phraseme, phraseology

BARBARA KOVAČEVIĆ, ERMINA RAMADANOVIĆ

Lijevo – desno, ispred – iza i gore – dolje u hrvatskoj frazeologiji

U radu se na korpusu hrvatskih frazema ekscerpiranih iz općih i frazeoloških rječnika te računalnih korpusa ustanovljuju, klasificiraju i objašnjavaju hrvatski frazemi koji u podlozi imaju orijentacijsku metaforu. Orijentacijske su metafore zasnovane na ljudskome iskustvu o orijentaciji u prostoru te o položaju ljudskoga tijela u odnosu na postojeće smjerove (gore – dolje, lijevo – desno, ispred – iza, unutra – van, blizu – daleko itd.) koji pružaju preduvjete za razumijevanje prostornih odnosa. Lakoff i Johnson još su 1980. godine zaključili da orijentacijske metafore imaju tendenciju povezivanja apstraktnih domena s konkretnim fizičkim iskustvom. S obzirom na to da je velik broj frazema utemeljen na metaforama, u ovome se radu posebna pozornost posvećuje hrvatskim frazemima kojima je odnos lijevo – desno, ispred – iza, gore – dolje utjecao na formiranje frazemskoga značenja (*ustati/ustajati na lijevu nogu, biti (postati) desna ruka čija (komu), izaći/izlaziti (doći/dolaziti) na oči (pred oči) komu, iza <čijih> leđa [govoriti, raditi što itd.]; glavu gore <!>, dignuti/dizati glavu – objesiti (oboriti) glavu*). Pokazat će se koliko su one univerzalnoga karaktera te koliko su određene kulturom.

Orientalational metaphor in Croatian phraseology

The paper is based on the corpus of Croatian idioms extracted from general and phraseological dictionaries as well as from a contemporary Croatian language corpus. They will be classified and explained with the special consideration to orientational metaphor. Orientalational metaphors are based on personal experience of the orientation in space and of the position of the

human body in relation to the directions (*up – down, left – right, front – back, inside – outside, near – far, etc.*) that provide prerequisites for understanding spatial relationships. Lakoff and Johnson (1980) have concluded that the orientational metaphors tend to connect abstract domains with specific physical experience. A large number of idioms are founded on the metaphor and in this paper authors pay special attention to Croatian idioms where the relation left – right, front – back or up – down influenced the formation of phraseological meanings (*ustati/ustajati na lijevu nogu, biti (postati) desna ruka čija (komu); izaći/izlaziti (doći/dolaziti) na oči (pred oči) komu, iza <čijih> leđa [govoriti, raditi što itd.]; glavu gore <!>, dignuti/dizati glavu – objesiti (oboriti) glavu*). The authors show that these idioms are universal and that a certain culture is reflected in them.

Ključne riječi: hrvatski frazemi, orijentacijska metafora, lijevo – desno, ispred – iza, gore – dolje

Key words: Croatian idioms, orientational metaphors, left – right, front – back, up – down

ERIKA KRŽIŠNIK

Neprosterski prostori v slovenski frazeologiji

Ko govorimo o frazemih, ki »izražajo« prostor, prihajamo do določenega protislovja med razumevanjem frazemov kot jezikovnih enot za izražanje razmerja do poimenovanega in – zlasti naivnim – pojmovanjem prostora kot nečesa konkretnega. Zato pri frazeološkem izražanju prostora moramo nujno govoriti tako o rezultatu (cilju) kot viru (izhodišču) pomenskih premikov. S tem v zvezi se v jezikoslovni literaturi (npr. Piper 2001) govori o »prostorskih« in »neprostorskih lokalizacijah«. Predvsem zadnje so predmet našega prispevka – gre torej za frazeme, katerih vir so prostorski izrazi, rezultat pa neprostorski pomeni. Najbolj znani so prenos prostora → čas, tudi prostor → čustvo(vanje) in prostor → jezikovno sporazumevanje/jezikovne enote.

Non-spatial spaces in the Slovene phraseology

When talking about phrasemes “expressing” space, we come across a certain contradiction between the comprehension of phrasemes as linguistic units for expressing the relation towards the nominated and – particularly the naive

– perception of space as something concrete. It is therefore essential that in the phraseological expression of space, we talk about the result (aim) as a source (starting point) of semantic shifts. In connection with this, the linguistic literature (e.g., Piper 2001) discusses “spatial” and “non-spatial localizations”. The latter in particular are the object of research reported about in this contribution. The focus is on phrasemes whose sources are spatial expressions and the results are non-spatial meanings. The most well-known are the transfers space → time as well as space → emotion and space → communication/linguistic units.

Ključne besede: frazeologija, lokalizacije, časoprostor, strukturno-semantični modeli, konceptualna metafora

Key words: phraseology, locations, time and space, structural and semantic models, conceptual metaphor

МАРИЯ ВОЗНЕСЕНСКАЯ

Метафора детства в русской фразеологии

Статья посвящена метафоре детства в русской фразеологии. Рассматриваются фразеологизмы, в основе которых лежат различные метафорические преобразования области источника – концептуального поля ДЕТСТВО. Это такие фразеологизмы как *молоко на губах не обсохло, вырасти из коротких штанишек, детский сад, впасть в детство, прыгать до потолка, привести за ручку, куча-мала, честное пионерское, кто на новенького?* и др., в которых внутренняя форма отсылает к различным частям фрейма детства. Дается детальное описание структуры этого фрейма, исследуются метафорические трансформации области источника и результаты этих трансформаций, отраженные в значении фразеологизмов. В результате выявляются основные сигнификативные (относящиеся к области источника) и денотативные (относящиеся к области цели) характеристики метафорической модели детства в русской фразеологии. Некоторые из них являются универсальными и присутствуют во многих языках, другие же отличаются национально-культурным своеобразием.

The childhood metaphor in Russian phraseology

The paper deals with the childhood metaphor in Russian phraseology. It focuses on a detailed description of the structure of the source frame (conceptual field

CHILDHOOD) as well as on the analysis of its metaphoric transformations. It also shows the semantic results of these transformations in the meaning of idioms. It is shown that the childhood metaphor represents two main metaphoric models in Russian phraseology: TIME IS CHILDHOOD and ADULTS ARE CHILDREN.

Ключевые слова: метафора, фразеология, фразеологизм, внутренняя форма, значение, концептуальное поле ДЕТСТВО

Key words: metaphor, phraseology, idioms, inner form, meaning, conceptual field CHILDHOOD

ПАВЕЛ С. ДРОНОВ

Кайрос и другие: время и удача в фразеологии (изменение образной составляющей, варьирование формы)

Данная работа посвящена одному из случаев интертекстуальности во фразеологии европейских языков. Автор рассматривает варьирование образной составляющей у идиом, значение которых связано с концептом ВРЕМЯ – это удача. Сами эти идиомы в русском, английском и немецком языках восходят к двум источникам – греческому мифу о боге времени (вернее, счастливых мгновений и случаев) Кайросе (нем. *die Gelegenheit beim Schopf packen* и, возможно, рус. *схватить бога за бороду*) и цитате из Горация *carpe diem* (англ. *seize the day*, нем. *Die Gelegenheit ergreifen*, рус. *ловить момент*). Исследуются модификации подобных идиом, а также определенное развитие их образной составляющей, проявляющееся, например, в утрате временного семантического компонента идиомами, восходящими к Кайросу.

Time and luck in phraseology (idiom modifications and reinvention of underlying metaphors)

The paper focuses on an example of convergence and similarity in European phraseology. The author scrutinizes the idioms that represent time as luck. The focal points under consideration are, primarily, the underlying metaphors of idioms that reflect descriptions of Kairos, the Ancient Greek god of time, happy moments and opportunities, cf.: German *die Gelegenheit beim Schopf packen* ('to grab the opportunity by the forelock'), Spanish *a la ocasión la pintan calva* ('the occasion is depicted bald'). Another plausible source of such idioms is Horace's *carpe diem* (cf. *seize the day*). The paper studies the

way such idioms are modified in Russian, English, and German, as well as a certain evolution of their underlying metaphors, which manifests itself in the erosion of the temporal meaning in the Kairos idioms.

Ключевые слова: фразеология, фразеологическая эквивалентность, национально-культурная специфика, сближение, образная составляющая, метафора ВРЕМЯ – ЭТО УДАЧА, варьирование формы идиом

Key words: phraseology, phraseological equivalence, cultural specificity, convergence, underlying metaphors, TIME IS LUCK metaphor, idiom variability

ОЛЕНА ЛЕВЧЕНКО, ІГОР ЛІХНЯКЕВИЧ

Прототи́пи довго́го у слов'янських фразеологічних системах

Категорії простору та часу можна розглядати з кількох поглядів, як-от: специфіка вербалізації власне концептів простір і час та особливості вербалізації у термінах концептів простір та час. Мета цієї праці – дослідити національно-культурну специфіку прототипу довгий на матеріалі українських, білоруських, болгарських та польських порівнянь. Прототипами довгого у слов'янських мовах виступають назви одиниць виміру простору/часу, природних об'єктів, частин простору, пристроїв, інструментів, тварин, рослин та ін. Національно-культурної специфіки порівнянням надають компоненти – назви реалій, оніми тощо.

Prototypes of *long* in Slavic phraseological systems

The categories of space and time can be considered from different points of view, for example: the specificity of verbalization of the concepts space and time themselves and peculiarities of verbalization in the expressions of the concepts space and time. The aim of this study is to analyse the national and cultural specificity of the prototypes of *long* based on Ukrainian, Belarusian, Bulgarian and Polish similes. The prototypes of *long* in Slavic languages refer to the units of measurement of space/time, natural objects, parts of space, devices, instruments, animals, plants, etc. The national and cultural specificity of the similes is rendered by components, such as names of realia, proper names, etc.

Ключові слова: фразеологія, простір, час, порівняння, прототип

Key words: phraseology, space, time, simile, prototype

ОКСАНА ОРЛЕНКО

Прийменникові конструкції на позначення простору та часу у фразеології

Просторовий і часовий домени є базовими у процесі сприйняття, пізнання та взаємодії людини зі світом, оскільки представляють чотири фізичні виміри, в яких існують світ і людина. Прийменники є яскравими виразниками просторових і часових відношень. Хоча фразеологізми семантично нерозкладні, проте структуровані відповідно до граматичних законів мови, і «всередині» фразеологізму зв'язок між словами повинен бути вмотивованим. Семантика фразеологізмів побудована на образній схемі складових фразеологізму та метонімії. Неабияку роль у формуванні образної схеми відіграють прийменники, які профілюють відношення між фізичними об'єктами. У статті представлено, як схематизація простору і часу мотивує значення фразеологізмів на прикладах української, сербської та англійської мов.

The prepositional phrases denoting space and time in phraseology

Spatial and temporal domains are fundamental in the process of perception, cognition and human interaction with the world. They describe four physical dimensions, in which the world and the human exist. Prepositions represent spatial and temporal relations. Although a unit of phraseology is semantically irreducible, it is structured in accordance with grammatical principles. Therefore relations between words within a phrase must be motivated. The semantics of phraseological units is based on the image schema of phrase components and metonymy. Prepositions have a purposeful role in the shaping of image schemas. The paper presents how the schematization of space and time motivates meanings of the Ukrainian, Serbian and English phraseological units.

Ключові слова: прийменник, образна схема, просторова сцена, фразеологізм, прототип

Key words: preposition, image schema, spatial scene, phraseological unit, prototype

ŽELJKA FINK

***Iza ugla* – od mjesnoga značenja prema vremenskom**

Manja se prostorna udaljenost izražava frazemima sa značenjem ‘veoma blizu, u neposrednoj blizini’. U hrvatskom je jeziku relativno malo frazema s navedenim značenjem, a u njihovu su sastavu somatizmi *ruka*, *nos*, *oko*, te komponenta *korak* u značenju mjere za duljinu. Međutim, isto značenje ima i frazem *iza ugla*, nezabilježen u rječnicima, u čijem je sastavu komponenta s prostornim značenjem. U novije se vrijeme, pak, u hrvatskom jeziku počeo upotrebljavati frazem *iza ugla* u vremenskom značenju, u značenju manjeg stupnja vremenske udaljenosti (‘uskoro, u bliskoj budućnosti’). Postoji mogućnost da je značenje formirano pod utjecajem engleskog frazema <*just*> *around the corner* (‘going to happen very soon’). U radu se analizira upotreba hrvatskoga frazema s dvama značenjima u raznim kontekstima.

***Iza ugla* – from spatial to temporal meaning**

Small spatial distance is expressed by the idioms with the meaning ‘very close, near’. There is a relatively small group of Croatian idioms with that meaning and they contain components related to body parts *ruka*, *nos*, *oko* and the component *korak* related to the measure of length. However, the idiom *iza ugla* has the same meaning and contains the component with spatial meaning. The idiom is not recorded in dictionaries. The idiom *iza ugla* with a temporal meaning, expressing lesser degree of temporal distance (‘very soon, in the near future’) has recently been used in Croatian. It is possible that meaning is formed under the influence of the English idiom <*just*> *around the corner* (‘going to happen very soon’). The paper analyses the use of Croatian idiom with two meanings in different contexts.

Ključne riječi: hrvatski jezik, frazeologija, priložni frazemi s mjesnim značenjem, frazem *iza ugla* s mjesnim značenjem, frazem *iza ugla* s vremenskim značenjem

Key words: Croatian, phraseology, adverbial idiom with spatial meaning, idiom *iza ugla* with spatial meaning, idiom *iza ugla* with temporal meaning

NATAŠA JAKOP

Sestavine kozmosa v slovenski frazeologiji

Po relativnostni teoriji, ki je v 20. stoletju razburkala mnoga znanstvena spoznanja, je svet okrog nas štiridimenzionalni časovno-prostorski kontinuum.

Tridimenzionalnemu prostoru je pridružena še četrta, časovna dimenzija. Preplet prostorskih dimenzij s časovno je mogoče opazovati tudi v frazeologiji, kjer so te dimenzije lahko različno ujete v frazeološki pomen, npr. *biti za luno* 'biti omejen, zaostal, neumen; biti počasen v razmišljanju' z leksikalizirano prostorsko in časovno dimenzijo, tj. kar je daleč, je povezano z veliko časovno oddaljenostjo in trajanjem, ter konotacijo, tj. daleč in dolgotrajno v zvezi z miselnim procesom ni pozitivno. V prispevku analiziramo primere slovenskih frazemov z eno- oz. večbesedno kozmično sestavino, kot so npr. *komet, luna, planet, sonce, zvezda; sončni žarek, zvezdni utrinek, veliki pok*. Ob slovarskem in korpusnem gradivu skušamo oceniti zastopanost kozmičnih sestavin v slovenski frazeologiji in pojasniti njihov frazeološki potencial.

The components of the cosmos in the Slovene phraseology

According to the theory of relativity, which renewed scientific understanding of space and time in the 20th century, the world we live in is a four-dimensional time-space continuum. Adding the fourth dimension, i.e., a time dimension, to a classical three-dimensional space, scientists proposed a space-time theory. Coexistence of space and time dimensions is observable even in phraseology where these dimensions could be present in various ways in the phraseological meaning, e.g., the idiom *biti za luno* 'to be retarded, stupid; to be slow thinking' with a lexicalization of time and space dimensions and the connotation, i.e., if something is far away, it is associated with a large temporal distance and duration, while far and long-term in relation to the mental processes is valued as negative. The paper analyses different types of Slovene idioms with single or multi-word cosmic components, such as *komet, luna, planet, sonce, zvezda; sončni žarek, zvezdni utrinek, veliki pok*. By collecting and analysing the dictionary and corpus data, we try to assess the representation of cosmic components in Slovene phraseology and explain their phraseological potential.

Ključne besede: prostor-čas, kozmična sestavina frazemov, nebesno telo, frazeološke sestavine *sonce, luna, zvezda, nebo*, determinologizacija

Key words: space-time, cosmic component, celestial body, phraseological components *sun, moon, star, sky*, determinologization

MATEJA JEMEC TOMAZIN

Terminologizacija frazemov s prostorskim in časovnim prislovom v zgradbi

Večbesedne zveze s prislovno sestavino so zanimive tudi v terminologiji, npr. *zavračanje nazaj*, kar v mednarodnem zasebnem pravu pomeni, da neko tuje pravilo usmerja na domače pravo oz. pravo države, od koder prihaja neka pravna ali fizična oseba. Prislova *naprej* in *nazaj* tvorita tako z glagoli kot samostalniki zanimive frazeološke in terminološke zveze, npr. *korak nazaj* 'vrnitev v prejšnje stanje', *gledati nazaj* 'ozirati se (v preteklost)' oz. *gledati naprej* 'ozirati se v prihodnost'. Zveze z latinskimi prislovi v strokovnih besedilih povečujejo občutek strokovnosti. Gradivo je bilo preko korpusa Kres analizirano samo v stvarnih besedilih.

Terminologization of phraseological units including a spatial and temporal adverb in their structure

Multi-word associations with adverbial components are of particular interest in terminology, for example *zavračanje nazaj* in private international law means that a foreign rule focuses on national law or domestic law of the country, which a natural or legal person comes from. The adverbs *back* and *forth* together with verbs and nouns form very interesting phraseological and terminological units, for example *korak nazaj* 'return in the formal state', *gledati nazaj* 'to look back (in the past)' or *gledati naprej* 'to look forward'. If part of a phraseological unit is a Latin adverb, the technical texts increase the sense of expertise. The material was analysed by means of the Kres corpus in factual texts only.

Ključne besede: terminologizacija frazemov, strokovno besedilo, konceptualna metafora, frazeologizacija terminov, terminološka kolokacija

Key words: terminologization of phraseological units, factual text, conceptual metaphor, phraseologisation of terms, terminological collocation

MÁRIO KYSEL

Wyrażanie stosunków czasowych w słowackich i polskich związkach frazeologicznych z komponentem *rok*

Artykuł przedstawia analizę porównawczą słowackich i polskich związków frazeologicznych z komponentem określającym jeden z podstawowych

okresów w życiu człowieka – *rok*. We wstępie autor dokumentuje wariabilność znaczenia leksemu *rok* wykorzystywanego do wyrażania czasu w różnych związkach luźnych i łączliwych. Najistotniejszą częścią referatu jest klasyfikacja i analiza słowackiego i polskiego zbioru jednostek z badanym komponentem. Autor skupia się przede wszystkim na kwestii ekwiwalencji frazeologicznej, zwracając szczególną uwagę na frazeologizmy takie jak np. *rok ako rok : rok jak <to> rok, rok čo rok : rok w rok, každým rokom : z každým rokiem* i in., które z punktu widzenia budowy w obu porównywanych językach charakteryzuje obecność schematu.

Time expressions in Slovak and Polish phrasemes with the component year

The paper presents a comparative analysis of Slovak and Polish phrasemes with the component that names one of the basic time periods in human life – *a year*. In the introduction the author illustrates a meaning variability of the lexeme *year*, which is used in various free and set phrases to express time. The most important part of the paper is the classification and analysis of the Slovak and Polish collection of phrasemes containing the above-mentioned component. The author concentrates on the issue of phraseological equivalence, paying special attention to phrasemes, such as *rok ako rok : rok jak <to> rok, rok čo rok : rok w rok, každým rokom : z každým rokiem*, etc., which are characterized by the presence of a scheme from the point of view of their construction.

Słowa kluczowe: *rok*, absolutne ekwiwalenty frazeologiczne, parcjalne ekwiwalenty frazeologiczne, jednostki frazeologiczne o charakterze schematu

Key words: *year*, absolute phraseological equivalents, partial phraseological equivalents, phrasemes with schematic character

MATEJ METERC

Izrazi za stavčne frazeme v slovenskem govornem in raziskovalnem prostoru skozi čas

Prispevek se ukvarja z naboroma laičnih izrazov ter terminov, ki opisujejo stavčne frazeme. Ta dva metajezikovna sistema analiziramo s pomočjo jezikovnega korpusa in člankov iz 19. ter 20. stoletja, ki so dostopni v Digitalni knjižnici Slovenije. Dinamika in pestrost teh dveh sistemov sta po našem mnenju povezani s tem, da je množica paremioloških žanrov uzaveščena do določene mere, množica naparemioloških stavčnih frazemov pa je med govorci in tudi raziskovalci uzaveščena še precej manj.

Expressions for the propositional phrasemes in Slovene speech and research area through time

The paper investigates a set of common expressions along with a set of terminological expressions both describing sentential phrasemes. The two metalinguistic systems are analysed with the help of a language corpus as well as the 19th and early 20th century newspaper articles archived in the Slovene digital library. We believe that the dynamics and the diversity in both of those systems is connected with the specific awareness of the variety of the paremiological genres on the one hand and the lack of awareness of the non-paremiological types of sentential phrasemes among speakers as well as scholars on the other hand.

Ključne besede: stavčni frazemi, paremiologija, frazeologija, frazeološka terminologija, uvajalna sredstva

Key words: sentential phrasemes, paremiology, phraseology, phraseological terminology, introductory formulas

JOZEF MLACEK

Špecifiká uplatňovania gramatickej kategórie času v slovenskej frazeológii

Cieľom príspevku nebude analýza uplatňovania všeobecnej kategórie času vo frazeológii, ale len pohľad na rozmanitosť uplatňovania gramatickej kategórie času v slovenskej frazeológii. Podstatnú časť frazeologického fondu každého prirodzeného jazyka tvoria slovesné a vetné frazémy, resp. frazémy obsahujúce aj slovesný komponent. Keďže kategória času patrí medzi základné znaky slovesa, možno aj jej uplatňovanie vo frazeológii pokladať za dôležitý poznávací znak takýchto frazém. Kategória času má svoje špecifické prejavy aj v samom jazykovom systéme (prítomníkový tvar dokonavého slovesa vyjadruje budúci dej a taký istý tvar nedokonavého slovesa vyjadruje prítomný dej: *teraz píšem – v budúcnosti napíšem*), ešte viac takýchto zvláštností je pri uplatňovaní slovesa vo frazémach. Autor bude v štúdiu sledovať pestrú škálu spôsobov využitia a platnosti kategórie času v slovenských frazémach: prípady s voľným uplatnením všetkých časových stupňov slovesnej zložky frazémy aj prípady s presne určeným obmedzením (ustálením) len niektorého časového stupňa, prípady, v ktorých je práve vyjadrenie istého časového stupňa dištinktívnym znakom príslušnej frazémy (odlišuje ju od homonymného voľného slovného spojenia), aj prípady, v ktorých má takéto uplatnenie zároveň rozlišovaciu platnosť.

Specific features of using the category of tense in Slovak phraseology

The aim of the paper is to study the variety within applying the grammatical category of tense in Slovak phraseology rather than an analysis of applying the general category of tense in phraseology. A substantial part of phraseology of any natural language consists of verbal and sentential phrasemes or of phrasemes containing a verbal component. As the category of tense is one of the basic features of the verb, its use in phraseology can be considered an important feature of such phrasemes. The category of tense has its own specific manifestations in the linguistic system itself (the present form of a perfective verb expresses a future process and the same form of an imperfective verb expresses a present process: *teraz píšem* (I am writing now) – *v budúcnosti napíšem* (I will write in the future)), and a large number of such specific features can be found if a phraseme contains a verb. The paper deals with various ways of the application and validity of the category of tense in Slovak phrasemes: the cases with a free occurrence of all the tenses of the verbal component of the phraseme as well as the cases with an exact delimitation (stabilization) of only one of the tenses, the cases in which the expression of a particular tense is a distinctive feature of a particular phraseme (differentiating it from a homonymous free collocation) as well as the cases in which such an application is a genre-distinguishing feature.

Kľúčové slová: frazémy s ustálenou formou kategórie času, frazémy s premenlivou formou gramatickej kategórie času, súvislosť kategórie času s kategóriami aspektu (slovesného vidu) a modu (slovesného spôsobu)

Key words: phrasemes with an established form of tense, phrasemes with a changeable form of the grammatical category of tense, relationship between the category of tense and categories of tense and mood

IRENA OREL

Čas v slovenskih pregovorih skozi čas

V prispevku so s strukturnega in pomenskega vidika obravnavane paremije (pravi pregovori) s sestavino časa v slovenskem knjižnem jeziku od 16. do konca 19. stoletja, zapisane ali zbrane v nabožnih besedilih, slovnica (Gutsmann 1777, Dajnko 1824, Metelko 1825, Muršec 1847, Majar 1848, Janežič 1849), slovarjih (Gutsmann 1789, Murko 1833, Pleteršnik 1894–5), učbenikih (Primic 1813, Slomšek 1842, Pečnik 1890), publicistiki (Zupan 1832 z zbirko 500 pregovorov, v *Kmetijskih in rokodelskih Novicah* od l. 1844) in v

knjižni izdaji (Kocbek 1887). Kategorijo časa (ne)posredno izražajo vse besedne vrste razen medmetov, časovni in drugi stavki ali preneseni pomen dela ali celotne izjave. Pregovori so primerjani tudi glede na njihovo kontinuiteto, sopomenskost, protipomenskost, variantnost in spremembe v času.

Time in Slovene proverbs through time

This paper discusses paremiological units (real proverbs) with a temporal component from structural and semantic points of view in Standard Slovene between the 16th and 19th centuries, found in religious texts, grammar books (Gutsmann 1777, Dajnko 1824, Metelko 1825, Muršec 1847, Majar 1848, Janežič 1849), dictionaries (Murko 1833, Pleteršnik 1894–5), textbooks (Primic 1813, Slomšek 1842, Pečnik 1890), in journalism (Zupan's collection of 500 proverbs (1832), in *Kmetijske in rokodelske novice* from 1844) and in book form (Kocbek 1887). The category of time is expressed (in)directly by all word classes except interjections, by subordinate temporal and some other clauses and figurative meaning of one part or the whole sentence. The proverbial units will also be compared regarding continuity, synonymy, antonymy, variety and modifications through time.

Ključne besede: slovenski jezik, zgodovinsko besedoslovje, časovne poremije, starejša besedila, zbirke pregovorov

Key words: Slovene, historical lexicology, temporal paremiological units, historical texts, collection of proverbs

HEINRICH PFANDL

»Slovenizmi« pri Karlu Pečniku: prvi pogled

Prispevek obravnava tri s »slovenizmi« naslovljene strani iz učbenika za slovenščino, ki ga je napisal Carl (Karel, Karol, Karl) Pečnik (1867–1936). Namenjen je bil avtodidaktičnemu učenju, izšel pa je v več izdajah v letih med 1890 in 1919. Njegov avtor, koroški Slovenec, ki si je denar služil z zdravljenjem pljučnih bolezní in je v ta namen preživel mnogo let v Egiptu, kjer je ustanovil več sanatorijev za pljučne bolezní, se je zapisal tako raziskovanju ljudskega izročila koroških Slovencev, še posebej svojega domačega okolja v Zgornjem Rožu, kot tudi boju proti ponemčevanju večinskega dela naroda, ki je potekalo v času donavske monarhije in tudi kasneje, ko je njegova domovina kljub prevladi slovenskega prebivalstva prešla pod Republiko Avstrijo.

Pečnikove slovenizme v pričujočem prispevku predstavljajo večinoma fraze-mi knjižnega jezika, ki so bili v analizi izbrani glede na neekvivalenčnost v primerjavi z nemščino. Kljub temu je med njimi mogoče najti nekatere vzpo-rednice z nemščino in drugimi evropskimi jeziki. V nadaljnjem koraku se navezujemo na vprašanje o virih za slovenizme, ne nazadnje tudi zato, da osvetlimo nekatere nejasne podrobnosti.

A first glance at Karel Pečnik's »Slovenisms«

This paper discusses a few pages entitled Slovenisms from a very popular text-book for self-study aimed at German learners of Slovene (of which numerous editions were published from 1890 to 1919). It was written by Carl (Karel, Karol, Karl) Pečnik (1867–1936), a Carinthian Slovene, who earned his daily bread as a specialist in pulmonary diseases and, after spending some years in Egypt, founded several sanatoriums for lung patients. His life was dedicated both to the preservation of the cultural heritage of Carinthian Slovenes, especially in his homeland of Zgornji Rož, and the fight against the policy of Germanization enforced by the majority population, during the Danube monarchy and its aftermath, when his homeland Southern Carinthia was allocated to the Republic of Austria despite a Slovene majority population. Pečnik's Slovenisms consist mainly of phrasemes taken from the written standard, which, as this analysis shows, were chosen according to their non-equivalence to European and German models. In spite of this, a number of obvious parallelisms to German and other European languages can be found, which therefore cannot really be classified as Slovenisms. The sources of these Slovenisms remain to be investigated in future research in order to elucidate some unclear meanings.

Ključne besede: Pečnik, Karel (Carl), koroški slovenski dialekti, frazeološki slovenizmi, učbeniki slovenščine kot tujega jezika

Key words: Pečnik, Karel (Carl), Carinthian Slovene dialects, phraseological Slovenisms, Slovene textbooks for foreign learners

NEDA PINTARIĆ

Samo malo u hrvatskom i poljskom prostoru i vremenu

U članku se definira značenje pragme, pragmafrazema, gestopragmafrazema i kulturema kao jedinica pragmatike u okviru kojih se analizira 10 situacijskih tipova spacijalne i temporalne uporabe hrvatskoga pragmafrazema i

gestopragmafrazema *samo malo* i njegovih ekvivalenata u poljskom jeziku. Vremenska kategorija (temporalnost) ovoga pragmafrazema uključuje vrijeme razmišljanja govornika ili sugovornika da se sjeti ili dođe do informacije. Njegova mjesna (spacijalna) kategorija koristi se većoj skupini ljudi kraj kojih govornik treba proći u zatvorenom ili otvorenom prostoru (interijeru i eksterijeru) kako bi došao do svog cilja (silaska s prijevoznog sredstva ili probijanje kroz gužvu). U virtualnom prostoru, tj. u posrednoj komunikaciji (na radiju, televiziji, internetu) *samo malo* ima također temporalnu funkciju odložnoga vremena koje je potrebno za dobivanje informacije. U poljskoj komunikaciji adekvatno ponašanje izriče se pragmemom *przepraszam* u spacijalnoj funkciji ili *zaraz*, *chwileczkę*, *moment* u temporalnoj funkciji. Navedeni pragmafrazemi koriste se u uglavnom u komunikaciji s nepoznatim osobama, ali mogu biti u uporabi i među prijateljima (najčešće u virtualnoj komunikaciji telefonom ili internetom).

***Samo malo* as a spatial and temporal idiom in Croatian and Polish**

The author defines pragmeme, pragmaphraseme and gestural pragmaphraseme as pragmatic units in Croatian and Polish culture. The pragmaphraseme *samo malo* is used in 10 situations in everyday communication with meanings of politeness or aggression among interlocutors. As a spatial category, *samo malo* with a tacemic nonverbal unit is often used in internal space of public transport or in crowd as external space, when the interlocutor needs to go up or down by elevator or into and out of the tram, bus etc., while many people are standing around him/her. In the same, Polish people use only one spatial pragme: *przepraszam*. During that speech act, the interlocutor can touch another person. The taceme used as a nonverbal sign between unknown persons does not seem to be impolite, but in Polish culture, it is less often in use. The temporal category in the pragmaphraseme *samo malo* can be used as a verbal pause during which the interlocutor thinks about the right word. In the same, the Polish people would say *zaraz*, *chwileczkę*, *moment*. There are rarely used tacemes in that kind of communication.

Ključne riječi: pragmatika, frazeologija, svakodnevna komunikacija, pragme, pragmafrazem, gestopragmafrazem

Key words: pragmatics, phraseology, everyday communication, pragmeme, pragmaphraseme, gestural pragmaphraseme

SLAVOMIRA RIBAROVA

Relativita v českých frazémeh a idiomech (srovnávací pohled)

Článek pojednává o relativitě v českých frazémeh a idiomech vnímaných z časoprostorové perspektivy. Prezentuje frekvenci vybraných frazémů na základě Českého národního korpusu a srovnává výsledky s makedonskými i chorvatskými frazémy.

Relativity in Czech phrases and idioms (a comparative view)

The paper deals with the notion of space and time from the relativity perspective shown on several examples of Czech idioms. Further, it shows their frequency by using the Czech National Corpus, as well as the results obtained through comparison with Macedonian and Croatian idioms.

Klíčová slova: časoprostor, frazeologie, čeština, chorvatština, makedonština

Key words: notion of space and time, phraseology, Czech, Croatian, Macedonian

VERA SMOLE

Frazemi s pomensko sestavino *hitenje* v slovenskem vzhodnodolenjskem šentruperskem govoru

V vzhodnodolenjskem govoru vasi Šentrupert in okolice je bilo zapisanih in slovarsko urejenih 71 frazeoloških enot, ki vsebujejo sestavino čas, nar. *cajt* (21) ali pomensko sestavino *hitenje*, *hiteti* (50) s celo množico pod- in podpodpomenov: 1. 'hitro se premikati' (npr. *poditi* <se> *ko vrag*), 1.2. 'hitro se premikati zaradi neprijetne/nevarne situacije, bežati' (npr. *iti* (*bežati*), *ko bi komu voda za ritjo gorela*), 2. 'hitro delati, ukrepati' (npr. <*tako*> *hiteti*, *da vse leti* (*frči*) *po luftu* '*zraku*'), 2.1 'hitro, brez odlašanja' (npr. *ne bodi len*), 2.2. 'hitro delati, ukrepati zaradi časovne stiske' (npr. *s kljuge sneti koga*), 3. 'hitro izvesti/izvajati kako dejanje' (npr. *povedati ko iz topa*; *vreči kaj v usta* (*krof* '*golšo*')), 4. 'v kratkem času spremeniti dimenzijo, razpoloženje, čustvovanje' (npr. *rasti ko konoplja* <*v dreku*>; *imeti za enim rokavom smeh*, *za drugim jok*; *ne smeti komu dva palca* '*prsta*' *navzkriž pokazati*), 5. 'hitro zaznati/zaznavati kaj' (npr. *imeti dober nos*), 6. 'v kratkem času, brez napora se kaj zgodi' (npr. *dedec samo hlače vrže nanjo*; *čez noč*), 7. 'čas/situacija (neopazno) preganja koga' (npr. *ura bo noč*). Zlasti frazemi, ki izražajo hitro premikanje (1), istočasno izražajo tudi poseben način

premikanja, npr. ‘hitro in prihuljeno (npr. *iti kot pes po ledu*), ‘hitro, gibčno in lahkotno’ (npr. *letati ko ptič*).

Idioms with the semantic component *hitenje* (‘rush’) in the Slovene Eastern Dolenjska micro-dialect of Šentrupert village

In the Slovene Eastern Dolenjska micro-dialect of the Šentrupert village and its surrounding area (the eastern part of Lower Carniola), 71 phraseological units containing the element ‘time’ (The Slovene word *čas* or, in 21 examples, the dialect Slovene form *cajt*) or the semantic element ‘(to) rush’ (50) were recorded and edited in dictionary form. Those come with a whole host of supra- and sub-meanings: 1. ‘to move fast’ (e.g., *poditi <se> ko vrag* ‘pursuing <self> like the devil’), 1.2. ‘to move fast due to unpleasant/dangerous situations; on the run’ (e.g., *iti (bežati), ko bi komu voda za ritjo gorela* ‘go (run) as if the water on one’s backside were on fire’), 2. ‘to work fast, to act fast’ (e.g., *<tako> hiteti, da vse leti (frči) po luftu* ‘to move so fast that everything went flying (in the air)’), 2.1 ‘fast, without delay (e.g., *ne bodi len* ‘do not be lazy’), 2.2. ‘to work/act fast due to time constraints’ (e.g., *s kljuke sneti koga* ‘to let someone off the hook’), 3. ‘fast performance of an act’ (e.g., *povedati ko iz topa* ‘to shoot out a word as if from a cannon’; *vreči kaj v usta (krof)* ‘to throw something into the mouth’ (goitre), 4. ‘to change dimension, mood, feelings in a short time’ (e.g., *rasti ko konoplja <v dreku>* ‘to grow like weeds <in shit>’; *imeti za enim rokavom smeh, za drugim jok* ‘to laugh behind one sleeve and cry behind the other’; *ne smeti komu dva palca ‘prsta’ navzkriž pokazati* ‘not to be allowed to show someone two crossed fingers/thumbs’), 5. ‘to detect/perceive something really fast/quick’ (e.g., *imeti dober nos* ‘to have a good nose’), 6. ‘what happens in a very short time’ (e.g., *dedec samo hlače vrže nanjo* ‘a man only throws his pants over her’; *čez noč* ‘overnight’), and 7. ‘the time/ situation is (imperceptibly) haunting someone’ (e.g., *ura bo noč* ‘the time is night’). In particular, the idioms that express rapid movement (1), at the same time also reflect a special way of movement, i.e. ‘fast and sneaky (e.g., *iti kot pes po ledu* ‘to walk like a dog on the ice’), ‘fast, lithe and light’ (e.g., *letati ko ptič* ‘to fly like a bird’).

Ključne besede: frazemi s sestavino *čas*, frazemi s pomensko sestavino *hiteti, hitenje*, narečni frazemi, govor vzhodnodolenjske vasi Šentrupert in okolice

Key words: idioms containing the element ‘time’ (*čas*), idioms with the semantic element ‘rush’ (*hiteti, hitenje*), dialect idioms, Eastern Dolenjska micro-dialect of Šentrupert

IRENA STRAMLJIČ BREZNIK

***Blizu in daleč* v slovenskih frazemih**

V prispevku bodo predstavljeni frazemi s sestavinama *blizu* in *daleč* kot tudi frazeološke enote s pomenom 'izraža majhno razdaljo', kar ustreza pomenu prislova *blizu*, in pomenom 'izraža večjo razdaljo', kar ustreza pomenu prislova *daleč*. S semantične perspektive prislova vstopata v pomensko medleksemsko razmerje antonimije, zato bo zanimivo opazovati, ali tak pomenski odnos odslikavajo tudi frazeološke enote. S kognitivne perspektive je majhna oz. večja razdalja abstraktna in relativna, zato jo frazeološke strukture pogosto konkretizirajo z »izmerljivimi« razmerji med deli človeškega telesa kot lokalizatorji. Kot odraz antropocentrizma v jeziku je osrednja orientacijska točka torej človek, to pa potrjuje tudi pragmatični vidik, saj prislova *blizu* in *daleč* pripadata skupini eksoforičnih deiktičnih sredstev, ki imajo svoje deiktično središče v tvorcu.

***Blizu* (close) and *daleč* (far) in Slovene phraseology**

The *article* presents the idioms consisting of the components close (*blizu*) and far (*daleč*) as well as the phraseological expressions of the meaning 'expressing a short distance', which corresponds to the meaning of the adverb close, and of the meaning 'expressing a long distance', which corresponds to the meaning of the adverb far. Semantically, these two adverbs enter the sense relation of antonymy. It is therefore interesting to observe if this sense relation is also expressed through phraseological units. Cognitively, a smaller or greater distance is abstract and relative, that is why it is often concretized in phraseological structures as a "measurable" ratio between parts of the human body as localizers. As a result of anthropocentrism in language, the main orientation point is thus the human being. This is also confirmed pragmatically, as the adverbs close and far belong to the category of exophoric deictic expressions, which have their deictic centre in the author of the message.

Ključne besede: prislova *blizu* in *daleč*, semantika, frazeologija, somatska frazeologija

Key words: adverbs *blizu* (far) and *daleč* (close), semantics, phraseology, somatic phraseology

MATEJ ŠEKLI

Frazni glagoli s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa v narečni slovenščini na slovensko-romanskem jezikovnem stiku

V prispevku so obravnavani frazni glagoli s prislovnima določiloma prostora/kraja in časa v narečni slovenščini na slovensko-romanskem jezikovnem stiku, in sicer v rezijanskem narečju slovenščine, natančneje v krajevnem govoru kraja Solbica/Stolvizza (točka SLA 59, OLA 1). Prikazani sta njihova geneza in tipologija. Tovrstni glagoli so v rezijanščini v veliki večini primerov nastali kot posledica kalkiranja fraznih glagolov iz sosednjih romanskih jezikov, tj. furlanščine in italijanščine. Glede na odsotnost/prisotnost frazeologizacije so proste besedne zveze ali frazemi. Težišče razprave je na obravnavi slabljenja slovarskega pomena polnopomenskega glagola kot sestavine frazne glagola in njegove frazeologizacije.

Idiomatic verbs in dialect Slovene in the Slovene-Romance language contact area

The paper discusses a number of copulas with adverbial phrases of place and time in the Resian dialect of Slovene, or more precisely, in the local dialect of Solbica/Stolvizza (SLA point 59, OLA point 1), placing additional focus on the genesis and typology of such verbal phrases. Resian being a dialect spoken in the Slovene-Romance language contact area typically bases these structures on loan translations of similar structures in the neighbouring Romance languages, such as Friulian and Italian. On the basis of the level of idiomatization, copulas function as a free or as a fully idiomatic expression. In addition, the paper traces the process of weakening of the lexical meaning of full lexical verbs in copula role and accounts for the subsequent idiomatization of set verbal phrases.

Ključne besede: frazni glagol, prislovno določilo prostora/kraja in časa, slabljenje slovarskega pomena, frazeologizacija, rezijansko narečje slovenščine, slovensko-romanski jezikovni stik

Key words: phrasal verbs, adverbial adjunct of place and time, weakening of lexical meaning, idiomatization, Resian dialect of Slovene, Slovene-Romance language contact

*URŠKA VALENCIČ ARH***Frazeološke sestavine iz davnine**

Prispevek se osredinja na problematiko unikalnih frazeoloških sestavin kot leksikalnih enot, ki so v razvoju slovenskega jezika okamnele in postale jezikovni relikti. V preteklosti so bile te enote del besedišča v rabi, a v današnjem času se pojavljajo zgolj v stalnih besednih zvezah. V prispevku smo najprej na podlagi korpusne analize frazemov z unikalnimi sestavinami v Slovarju slovenskih frazemov (SSF 2011) in primerjave slovarskega gradiva v Pleteršnikovem slovarju (1894/95) ter Slovarju slovenskega knjižnega jezika (SSKJ) predstavili primere unikalnih sestavin, v nadaljevanju smo se posvetili njihovim denotativnim pomenom. Z raziskavo smo želeli pojasniti omenjeno skupino frazeoloških zgradb s sestavinami, ki se zdijo poznane, toda ne živijo več kot samostojne.

Phraseological components from the distant past

The aim of this paper is to investigate and identify bound words in phraseological units which were fossilized in the development of Slovene, thus becoming unique relics. Those units were part of vocabulary used in the past, but they appear today only in phraseological units. In the first part, the results of short empirical research of lexical material in the Slovene Dictionary of Idioms (SSF 2011), Slovene-German Dictionary (Pleteršnik 1894/95) and the Dictionary of Standard Slovene (SSKJ) are presented. The contribution then identified the denotative meaning of the unique relics. With this study, we wanted to clarify the above group of phraseological units with bound words that somehow seem familiar but whose meaning or use does not exist anymore.

Ključne besede: frazeologija, unikalne sestavine, relikti, denotativni pomen, jezikovni proces

Key words: phraseology, unique phraseological units, relics, denotative meaning, linguistic process

*ANA VASUNG***Višeznačni bugarski i hrvatski priložni frazemi s prostornim i vremenskim značenjem**

U radu se analiziraju bugarski i hrvatski frazemi s prostornim i vremenskim značenjem. U oba jezika bilježimo širenje prostornog značenja na koncept

vremena. Ovi višeznačni frazemi svjedoče o preklapanju i povezanosti kategorija prostora i vremena. Kontrastivna semantička analiza frazema pokazuje da su prostorna značenja primarna, a vremenska iz njih izvedena jer u dubinskoj strukturi imaju prostornu sliku, a u sastavu frazema su leksemi koji imaju prostorno značenje (prilozi mjesta i leksem korak koji opisuje kretanje u prostoru). Cilj je ovoga istraživanja utvrditi zajednički aspekt prostornih i vremenskih značenja. Primjerice, značenju prostorne djelomične rasprostranjenosti i vremenskom značenju povremenosti zajednički je sem djelomičnosti, dok je značenju potpune prostorne rasprostranjenosti i vremenskom značenju neprekidnog trajanja zajednički sem sveobuhvatnosti.

Polysemic Bulgarian and Croatian idioms with spatial and temporal meaning

The paper analyses Bulgarian and Croatian idioms with spatial and temporal meaning. The spreading of spatial meaning to the concept of time can be found in both languages. Polysemic idioms confirm that categories of space and time are closely connected and often overlapping. A contrastive semantic analysis shows that spatial meaning is the primary meaning and the temporal meaning derives from it because the image idiom has a spatial character and idiom components are lexemes with spatial meaning (adverbs of place and the lexeme *korak*, which describes movement). The goal of this study is to determine a common aspect of spatial and temporal meaning. For example, partiality is common to the meaning of spatial partial distribution and to temporal meaning with occasional character, while complete spatial spreading and temporal continuous duration share universality.

Ključne riječi: frazemi, polisemija, bugarski jezik, hrvatski jezik, prostorno značenje, vremensko značenje

Key words: idioms, polysemic, Bulgarian, Croatian, spatial meaning, temporal meaning

ANDREJA ŽELE

Časovno-vidska razmerja, ujeta v pomen glagolskega frazema

Prispevek obravnava glagolske frazeme, ker je ubesedeno glagolsko dejanje z vsemi svojimi kategorijami, ki določajo dejanje, dogajanje ali stanje še najbolj neposredno vpeto v vse okoliščine poteka, najprej v prostor in čas. In da bosta prostor in čas še bolj poudarjena, sem izbrala frazeme z glagoli premikanja;

uporabljeni so zgledi zlasti s temeljnima glagoloma premikanja *iti* in *hoditi* in nekaterimi njunimi pogostejšimi sestavljenkami.

Temporal-aspectual relations, embedded in the meaning of the verbal phraseme

The paper discusses verbal phrasemes as idiomatic expressions since the formulated verbal act, along with all its categories, which determine the action, occurrence or state, is most directly incorporated into the circumstances of a given proceeding, at first in space and time. To further emphasize space and time, the phrasemes containing verbs of motion were chosen, focusing especially on examples with the basic verbs of motion *iti* (*go*), *hoditi* (*walk*), and their most common prefixations.

Ključne besede: glagolski frazem, časovno-vidska razmerja, vid, čas, determiniranost dejanja

Key words: verbal phraseme, temporal-aspectual relations, aspect, time, determination of action

КАТЕРИНА ВЕЛЈАНОВСКА

Минато, сегашност и иднина во македонската фразеологија

Времето како еден од клучните културни концепти различно се изразува во различни јазици што дозволува да се зборува за восприемање на времето и за временската слика на светот. Јазичновременската слика на светот чија единица е концептот *време* најдобар израз наоѓа во фраземите со значење 'време'. Тие се одликуваат со експресивност и со емоционалност одразувајќи ја на тој начин национално-културната специфика на концептот обусловена од традицијата, фолклорот, религијата и системот на вредности на еден народ, како и универзалните црти што ги обединуваат сите народи и јазици. Во овој реферат класификацијата на фраземите се базира врз едноставен но сосема логичен временски систем во кој моментот *сега* се јавува како појдовна точка, минатото се означува како *до сега*, а иднината како *по сега*.

Past, present, and future in Macedonian phraseology

Temporality as one of the key cultural concepts is expressed differently in different languages, which allows us to talk about perceiving time and temporal

aspect of the world. This aspect seen through linguistic potential is best shown in idioms containing the notion of *time*. They possess expressive and emotional features, thus reflecting national and cultural specifics of the concept conditioned by tradition, folklore, religion and value systems of a nation, as well as universal specificities that unify all nations and languages. In this paper, the classification of the idioms is based on a simple, but quite logical, temporal system in which the moment of *now* is considered as a starting point, the past is referred to as *until now*, and the future as *after now*.

Ключни зборови: фразеологија, време, минато, сегашност, иднина

Key words: phraseology, time, past, present, future

ЛЮДМИЛА П. ДЯДЕЧКО

Фразеологические библеизмы с общим значением ‘время’ в русском и украинском языках (лексикографический аспект)

В статье рассматриваются фразеологизмы с компонентами *время - час*, восходящие к Бытию. Большая часть этих оборотов еще не была зафиксирована в русской и украинской лексикографии.

Biblical idioms with the meaning of ‘time’ in Russian and Ukrainian languages (lexicographic aspect)

The paper focuses on the phraseological units with the constituents *время - час*, originating from Genesis. The majority of the units have not been described in Russian and Ukrainian lexicographic works.

Ключевые слова: фразеологизмы библейского происхождения, ономастический компонент фразеологизма, темпоральный компонент фразеологизма, русская фразеография, украинская фразеография

Key words: phraseological units of biblical origin, onomastic constituent of a phraseological unit, temporal constituent of a phraseological unit, Russian phraseography, Ukrainian phraseography

*ГОР КУЛЬЧИЦЬКИЙ***Одиниці на позначення часу і простору у збірці М. Номиса Українські приказки, прислів'я і таке інше**

Великий інтерес викликають дослідження засобів вербалізації та способи використання категорій часу та простору, зокрема у фразеологічних одиницях. Мета цієї праці – проаналізувати використання понять категорій простору і часу у визначній пам'ятці української літератури – збірці М. Номиса Українські приказки, прислів'я і таке інше. Матеріалом для неї послуговували фразеологічні одиниці, зібрані великим колективом фольклористів та етнографів. Налічує збірка близько 15 тисяч одиниць. У ній уперше в українській фразеографії застосовано тематичний принцип та запроваджено чітку паспортизацію одиниць за місцем їхньої фіксації. Аналіз показав, що у поданих пареміях поняття категорій часу та простору здебільшого використано опосередковано для позначення понять інших категорій.

Units to denote time and space in the collection Ukrainian sayings, proverbs, etc. by M. Nomys

Research into the virtualization methods and usage of time and space categories generates huge public interest, especially via phraseological units. The aim of this study is to analyse the usage of time and space categories in one of the most outstanding works of Ukrainian literature – M. Nomys collected volume Ukrainian sayings, proverbs, etc. The phraseological units for the study were collected by numerous ethnographers and phraseologists. The collected volume includes around 15,000 units. The thematic principle is used for the first time and accurate certification of units by place of their fixation is introduced for the first time in Ukrainian phraseography. The analysis has shown that in the stated premise the concepts of time and space categories are used mainly indirectly to denote other categories.

Ключові слова: паремії, простір, час, збірка, М. Номис, опосередковане використання

Key words: paremias, space, time, collected volume, M. Nomys, indirect usage

ОЛЕГ ФЕДОСОВ

Глагол *вступить* во фразеологическом времени и пространстве

Глагол *вступить/вступать* является одним из самых активных коллокаторов современного русского языка. Устойчивые словосочетания с участием этого глагола, коллокации, которые мы вслед за Барановым и Добровольским (2008) считаем слабоидиоматичными фразеологизмами, часто несут в себе стандартные смыслы ‘начала’, возникновения какого-нибудь действия: *вступить в войну / вступить в бой* (начать воевать/биться) / *вступить в спор* (начать спорить) / *вступить в разговор* (начать разговаривать) / *вступить во владение чем-нибудь* (стать владельцем) и т. д. Вместе с тем ясно, что темпоральное значение этого глагола-коллокатора, имеющего древние корни и общеславянские параллели, является производным от исходного значения локального: ‘войти / въехать куда-л.’ (БТС 2004: 162). В нашей статье на материале НКРЯ (ruscorpora.ru) мы пытаемся найти ответ на вопросы: всегда ли не предсказуем выбор базы (семантически опорного компонента коллокации: *война / спор / разговор* и т. д.) и всегда ли предопределен выбор коллокатора (глагола) в процессе узуализации коллокаций, и в какой степени семантика коллокатора (темпорально-локальная) влияет на эти процессы.

The Russian verb *вступить* in the time and space of idiomacity

The Russian verb *вступить/вступать* (literally enter, march in / into) is one of the most active collocators in modern Russian. Collocations that include this verb are a special phraseme type with a low level of idiomacity. These collocations very often have a standard meaning of the ‘beginning’, or the creation of some abilities and actions. For example, the meaning of the collocation *вступить в войну* is ‘to begin a war’. The temporal meaning of the verb *вступить/вступать* has its origin in the local meaning of old Slavonic: ‘to enter somewhere’. The analysis of the usage of collocations on the basis of the data found in the Russian National Corpus (www.ruscorpora.ru) demonstrates that the choice of bases (semantically basic words in collocations, such as the nouns *война / спор / разговор* (*war / discussion / conversation* etc.) is not completely independent of the semantics of a collocator (a verb).

Ключевые слова: коллокации, база, глагол-коллокатор, узуализация, семантика

Key words: collocations, basic, verb-collocator, usage, semantics

SASA BABIČ

Prostor in čas v slovenskih kmetijskih napotilih

Kmetijska napotila so paremiološke enote, ki so največkrat poimenovane kot vremenski pregovori. Ta se delijo na kmetijska in vremenska predvidevanja, poleg njih pa velikokrat v to skupino zapadejo tudi različne vremenske vraže. Namen te paremiološke skupine je predvsem dajati smernice v kmetijskem letu, povezane s predvidevanjem oz. napovedovanjem vremena in letine. Prav te paremiološke enote pa so nasičene s časovnimi, včasih tudi prostorskimi podatki. V prispevku bomo analizirali različne časovne opredelitve ter specifične prostorske podatke, se osredotočili na glavne časovne letne mejnike in na njihov predviden vpliv.

Location and time in Slovene agricultural instructions

Agricultural instructions are paremiological units, most often referred to as weather proverbs. They can be divided into agricultural and weather predictions as well as various weather superstitions. The main purpose of this paremiological group is to give guidance in regard to the agricultural year, which is linked to predicting or forecasting weather and harvest. These paremiological units are full of temporal and sometimes spatial data. In this contribution, we will analyse different yearly milestones and specific spatial data and focus on the main times of the year and on their predicted influence.

Ključne besede: paremiologija, pregovor, kmetijska napotila, vreme

Key words: paremiology, proverb, agricultural instructions, weather

MÁRIA DOBRÍKOVÁ, SVETLANA KMECOVÁ

Fenomen časa v življenju ženske skozi prizmo slovaških in slovenskih frazemov

Avtorici prispevka dojemata čas v življenju ženske kot kategorijo oziroma razsežnost, ki izraža trajanje in tok bivanja na splošno. Na osnovi te kategorije s pomočjo slovaških in slovenskih frazemov opredeljujeta pomembne mejnike v življenju ženske, ki jih v veliki, pogostokrat celo v odločilni meri določa njena biološka ura. Analizirata vse tipe besednozveznih frazemov pa tudi paremiološke enote, ki so povezane z izbrano temo. Pri opisu frazeološkega gradiva upoštevata ne samo frazeološki, temveč tudi zgodovinski, družbeni in

religiozni kontekst, zanima pa ju tudi motivacija nastanka posameznih frazemov, pri čemer so še posebej poudarjene posebnosti njihovega bivanja v času (in prostoru), ki so značilne za posamezni narod.

The phenomenon of time in the life of a woman through the prism of Slovak and Slovene phrasemes

The authors of the paper perceive time in the life of a woman as a category or dimension expressing the duration and the flow of existence in general. On the basis of this category, the authors characterize the milestones in the life of a woman by means of Slovak and Slovene phrasemes, milestones which are delimited by their biological clock to an important and often decisive degree. The authors analyse all the types of syntagmatic phrasemes as well as the paremiological units which correspond to the given theme. Within describing the phraseological material, they take into consideration not only the phraseological but also the historical, social and religious context as well as the motivation of the rise of individual units. Special emphasis is laid upon the nationally conditioned specific features of their existence in time (as well as in space).

Ključne besede: slovaška frazeologija, slovenska frazeologija, ženska, devištvo, zakon, materinstvo

Key words: Slovak phraseology, Slovene phraseology, woman, virginity, marriage, motherhood

WOLFGANG EISMANN

Yesterday, today and tomorrow in phraseology and paremiology

The contribution deals with phrasemes and proverbs with *yesterday*, *today* and *tomorrow* in several European languages. It does not focus on "national" specificities in the concepts of yesterday, today and tomorrow in the phraseology and paremiology of these languages; on the contrary, it tries to show what they have in common in their conception of time and in their estimation / evaluation of different periods of time which are expressed by the analysed adverbs of time.

Key words: time, deictic function of temporal adverbs, high esteem of the present in proverbs, truth in proverbs, temporal shifters in proverbs

ANITA HRNJAK

Starost u rodno obilježenoj frazeologiji hrvatskoga i ruskog jezika

Članak analizira rodno obilježene frazeme hrvatskog i ruskog jezika kojima se opisuju različiti aspekti starosti. S obzirom na to da je starost jedan od dobnih koncepata povezanih s univerzalnom kategorijom vremena, smatra ga se jednim od temeljnih koncepata koji značajno utječu na jezičnu sliku svijeta mnogih kultura. U hrvatskoj i ruskoj frazeologiji manifestira se vremenski aspekt starosti, ali u dijelu frazeologije koji se odnosi na čovjeka, osobito u rodnoj frazeologiji, ograničenoj u upotrebi s obzirom na spol referenta, dominira vrijednosni aspekt analiziranog koncepta. Gotovo svi rodno obilježeni frazemi hrvatskog i ruskog jezika koji se odnose na starog čovjeka imaju negativnu konotaciju bez obzira na spol. Najveći broj analiziranih frazema opisuje staru ženu kao zlobnu i svadljivu osobu, dok se kod starih muškaraca ističe prije svega njihova fizička slabost i pohotnost neprimjerena životnoj dobi.

Age in gender marked Croatian and Russian phraseology

The paper discusses gender marked idioms in Croatian and Russian that describe certain aspects of old age. The analysed concept is an age concept related to the universal category of time; it is therefore considered to be one of the basic concepts that have a significant impact on the language picture of the world of many cultures. The time aspect of this concept can be found in both Croatian and Russian phraseology, but in anthropocentric idioms describing men and women, the value aspect of the concept of old age is dominant. Almost all analysed idioms have a negative connotation regardless of sex they refer to. Most of the idioms discussed describe an old woman as a vicious and grouchy person while old men are depicted as physically weak as well as inappositely lascivious.

Ključne riječi: frazeologija, rodno obilježeni frazemi, koncept starosti, hrvatski jezik, ruski jezik

Key words: phraseology, gender marked idioms, concept of old age, Croatian language, Russian language

ALISA MAHMUTOVIĆ

Lijevo i desno u frazeologiji: strukturna i semantička obilježja

Budući da je veza između jezika, spoznaje i kulture višesmjerna i dinamična, i da se vrijeme i prostor smatraju temeljnim konceptualnim sferama u ljudskom

iskustvu, ovdje se nastoje istražiti forme njihove reprezentacije u svakodnevnom komuniciranju, i izvan njega. U prvom planu je odnos mentalnih konstrukcija prostora, čovjeka u prostoru i jezika. Kako ćemo vidjeti, upravo je kultura presudna u našoj konceptualizaciji odnosa *prostor* i *čovjek*, kao i u cjelokupnom ljudskom razumijevanju prostorne organizacije vlastitog tijela koje je JEDNO, a koje se, kako pokazuje analizirana građa, konceptualizira binarno, pri čemu su dvije strane JEDNOGA u suprotstavljenom odnosu, jer se jednoj daje prednost u odnosu na drugu. Takva percepcija vlastitog tijela uvjetovana je kulturološki i nema nikave veza sa našom spacijalnom kompetencijom.

Left and right in phraseology: Structural and semantic properties

Since the connection between the language, cognition and culture is multi-directional and dynamic and since time and place are considered to be basic conceptual spheres in human experience, we try to study the forms of their representation in and outside everyday communication. In the foreground is the relation between mental constructions of space, human being in the space of a language. As will be seen, it is the culture that plays a decisive role in our conceptualization of the relation between *space* and a *human being* as well as in the whole human understanding of the spatial organization of one's own body, which is ONE, but is, as the analysed material shows, conceptualized in a binary way. Here, both sides of ONE stand in an opposing relationship, since one side is given preference to the other. Such a perception of one's own body is culture-specific and is not connected with our spatial competence in any way.

Ključne riječi: jezik, kultura, frazeologija, frazem, *lijevo*, *desno*, asocijativno povezivanje

Key words: language, culture, phraseology, phraseme, *lijevo* (left), *desno* (right), associative connection

KARIN MARC BRATINA

Prostor in čas v narečni frazeologiji

V prispevku so predstavljeni frazemi iz slovenskega istrskega narečja, s katerimi govornici slikovito označujejo abstraktna koncepta, kot sta čas in prostor. Znano je, da si koncepte, ki jih s čuti ne moremo zaznati, razlagamo s pomočjo konkretnjših, takih, ki so ukoreninjeni v naši fizični, pa tudi kulturni izkušnji.

V okviru abstraktne kategorije prostor so prikazani frazemi, ki s posameznimi sestavinami kažejo na konkreten prostor, pa tudi tisti, katerih ciljni koncept je npr. prostorska orientacija ipd. V okviru kategorije čas predstavljam na eni strani slikovite izraze s sestavino čas in tiste, ki na abstraktni koncept merijo posredno. Posamezne frazeme si je mogoče kot geselske članke v narečnem frazeološkem slovarju ogledati na naslovu <http://frazem.famnit.upr.si>.

Space and time in dialectal phraseology

The paper deals with dialectal idioms used by speakers in Slovene Istria to figuratively denote abstract notions, such as space and time. It is well known that concepts which cannot be perceived by using the senses are often explained by resorting to concrete concepts, especially to those fundamentally embedded in our physical and cultural experience. Within the abstract category of space figurative units with explicit spatial image components will be discussed as well as those drawing on the domains of expanse, distance and spatial orientation. Similarly, within the category of time, figurative expressions with a clear temporal image component will be analysed along with those in which reference to the time concept is less direct. Individual figurative units are listed as entries in a dialectal phraseological dictionary available at <http://frazem.famnit.upr.si>.

Ključne besede: narečna frazeologija, kulturna semantika frazemov, kategoriji prostor in čas, narečni frazeološki slovar

Key words: dialectal phraseology, cultural semantics of phrasemes, categories of space and time, dialectal dictionary of phrasemes

MARKO SNOJ

Iz druge zgodbe

Frazem *iz druge zgodbe*, ki se uporablja v skladijski vlogi povedkovega določila, označuje denotat, ki ima podobne lastnosti kot primerjani denotat, vendar ima drugo ali drugačno ozadje, zlasti vzrok, zgodovino, okoliščine nastanka in izvor. Frazem je v novejšem času nadomestil slogovno močnejše zaznamovanega in zato bolj pogovornega *iz drugega filma/vica*, v katerih je namesto metaforične rabe izraza *zgodba* uporabljeno poimenovanje drugih pripovednih vrst. Prispevek se osredinja na možnost, da je v konceptualni metafori s poimenovanji pripovednih vrst *zgodba = film = vic = štos* prišlo do pomenskega iztirjenja ob zamenjavi prvine *štos* s prvino *vic*, ki je prejšnji

v pomenu ‘šala’ sinonimna, a pomeni tudi ‘več drug na drugega naloženih enakih ali istovrstnih predmetov, zlasti dokumentov, igralnih kart, časopisov, knjig, drv’. Denotati, ki so iz iste skladovnice, istega kupa, imajo vsaj po enem od kriterijev enako ozadje, torej je frazem v domnevno prvotni obliki, kot jo pojmuje s tem pomenom, mogoče razumeti (tudi) dobesedno.

From another story (*iz druge zgodbe*)

This phraseme which functions syntactically as a subject complement refers to a denotatum with features similar to those of the denotatum to which it is compared but placed in a different setting, especially regarding the cause, history, circumstances in which it was created or origin. A complementary phraseme *iz iste zgodbe* (lit. from the same story) refers to a denotatum in relation to some other usually different denotatum with the same background. In recent years, these phrasemes have replaced the stylistically more marked and thus more colloquial phrasemes *iz drugega filma*, *iz istega filma* (lit. from another movie, from the same movie), which has another variant form *iz drugega vica*, *iz istega vica* (lit. from another joke, from the same joke), which is even more stylistically marked and where the metaphorically used expression *zgodba* is replaced with expressions denoting other narrative forms. Parallel variants containing the lexemes *film* and *vic* are also attested in Croatian. However, the presumably original phrasemes *iz drugega štos*, *iz istega štos* are only attested in Slovene. In these phrasemes, the markedly colloquial element *štos* is understood in the sense ‘joke’, i.e., as synonymous with *vic*. The paper explores a possible development in which the conceptual metaphor which involves lexemes denoting narrative forms (*zgodba* = *film* = *vic* = *štos*) has undergone a semantic derailment when the element *štos* was replaced with the element *vic*, which appears, at first glance, to be synonymous with the former. Meanwhile, in Slovene, the lexeme *vic* only means ‘joke’, the lexeme *štos* also denotes “several identical objects or objects of the same kind, especially documents, cards, newspapers, books, sticks of firewood put on top of each other”. According to at least one criterion, denotata that belong to the same pile, heap have the same setting; therefore both phrasemes in a presumably original form when they are conceptualized in this sense can be understood literally.

Ključne besede: slovenščina, frazeologija, etimologija

Key words: Slovene, phraseology, etymology

IVANA VIDOVIĆ BOLT

Hrvatski i poljski povijesno i prostorno obilježeni frazemi kojima se izriče vrijeme

Među frazemima hrvatskoga i poljskoga jezika kojima se izriče vrijeme zapažene su i frazeološke jedinice koje su odraz kulturološki uvjetovanih specifičnosti prostora na kojima se rabe, ali ih unatoč tome karakterizira visok stupanj međusobne podudarnosti i na formalnom i na leksičkom planu (*za Kulina bana, za króla Ćwiczka, puno (mnogo) je vode proteklo <Savom, rijekom i sl.>, dužo (wiele) wody <w Wiśle> upłynęło i sl.*). Predstavit će se motiviranost odabranih frazema, opisati stupanj ekvivalencije na translatološkom i frazeografskom planu te propitati prisutnost sličnih u drugim europskim jezicima.

Croatian and Polish historically and spatially marked phrasemes expressing time

Among idioms expressing time in Croatian and Polish, phraseological units reflecting cultural specificities of the geographical areas where they are used have been noticed. Nevertheless, they are characterized by a high degree of compatibility both on the formal and lexical levels (*za Kulina bana, za króla Ćwiczka, puno (mnogo) je vode proteklo <Savom, rijekom i sl.>, dužo (wiele) wody <w Wiśle> upłynęło and similar*). Motivation of the selected phraseological units is presented, the degree of equivalence at the translatological and phraseological levels is described and the existence of similar phrasemes in other European languages is examined.

Ključne riječi: prostor, vrijeme, kultura, hrvatski i poljski frazemi, ekvivalencija

Key words: space, time, culture, Croatian and Polish phraseological units, equivalence

НАТАЛІЯ ВЕНЖИНОВИЧ

Простір і час в українській фразеології: лінгвокультурологічний аспект

Поняття простір і час трактуються різними науками по-своєму. У запропонованій роботі зосереджена увага на фразеологізмах української мови, в яких відображено простір і час. Дослідження проведено в лінгвокультурологічному аспекті, оскільки автору важливо з'ясувати, як у стійких фразеологічних виразах відтворено ментальні особливості українців, їх

звичаї, традиції, вірування, навіть забобони. Характеризуючи просторові фразеологізми, виділяємо, зокрема, поля ‘близько’ і ‘далеко’, напр.: *куди ворон кісток (кості) не заносить* ‘дуже далеко’, а в фраземах на позначення часових реалій – поля: ‘початок’, ‘кінець’, ‘завжди’, ‘ніколи’ і т. ін., напр.: *займатися на зорю* ‘розвіднятися’. Проведене дослідження дає підстави для висновку про те, що фразеологізми є яскравим відображенням способу життя й діяльності кожного народу, в тому числі й українського, ‘сховищем’ його культури. Із фразеологічних виразів вибудовується національна фразеологічна картина світу, у якій значне місце посідають усталені мовні одиниці на позначення простору й часу.

Space and time in Ukrainian phraseology: A linguocultural aspect

The paper focuses attention on phraseologisms dealing with space and time. The study is carried out in linguocultural aspect, as it is important to clear up how mental peculiarities of Ukrainians are reproduced in phraseological units. The study under investigation gives grounds to draw a conclusion that phraseologisms are a vivid reflection of activities of Ukrainians, ‘keepers’ of their culture. A national phraseological world model consists of phraseological units in which the above-mentioned set expressions denoting space and time occupy a significant place.

Ключові слова: фразеологізм, простір, час, лінгвокультурологічний аспект, українська фразеологічна картина світу

Key words: phraseologism, space, time, linguoculturological aspect, Ukrainian phraseological world model

ЛЮДМИЛА И. ДАНИЛЕНКО

Метафоры, которыми живет время в чешском лингвокультурном пространстве

С точки зрения современной когнитивной лингвистики время является сложным абстрактным концептом, который воспринимается и осознается через связь с пространством. Не случайно во многих славянских языках существуют композиты укр. *часопростір*, белор. *часапрастора*, чеш. *časoprostor*, пол. обр. *czasoobszar*, словосочетания рус. *временное пространство*, болг. *временно пространство*, словен. *časovni prostor* и др. И если в научной литературе встречаются отдельные исследования компонентов этого феномена, то это связано с желанием автора акцентировать

свое внимание на одном из них. В чешском лингвокультурном пространстве сформировались метафоры времени, которые являются множеством ассоциаций, симпатий и антипатий, реализующихся в моделях «время как субъект» и «время как объект». Первая модель отличается образной насыщенностью и воплощается в метафорах ВРЕМЯ – ЭТО ДВИЖЕНИЕ В ВОЗДУХЕ, НА СУШЕ, В ВОДЕ И ВРЕМЯ – ЭТО РАЗУМНОЕ СУЩЕСТВО. Вторая модель обнаруживает свои общие этимологические корни с понятием *погода*, а также метафорически осмысливает понятия *жизнь, свет, тьма, позитивный, негативный*.

Time metaphors in Czech linguistic and cultural dimensions

From a modern cognitive linguistics perspective, time is a complex abstract concept that is usually perceived through connection with space. It is proved by the fact that in many Slavic languages there are compound words, such as *часопростір* (Ukrainian), *часанпростора* (Belarussian), *časoprostor* (Czech), *czasoobszar* (Polish, figurative), expressions *временное пространство* (Russian), *временно пространство* (Bulgarian), *časovni prostor* (Slovene), *pri-vremeni prostor* (Croatian). If any separate studies of the components of this phenomenon are found in academic literature, it is merely connected with the author's desire to study one of them. In Czech linguistic and cultural dimensions, time metaphors have developed as a result of numerous associations, sympathies and antipathies that are realized in models such as “time as a subject” and “time as an object”. The first model is specified by overall deepness and realized through metaphors like TIME IS MOVEMENT IN AIR, ON LAND, IN THE WATER and TIME IS A REASONABLE BEING. The etymological roots of the second model are associated with weather and metaphorically imply notions such as life, light, darkness, positive, negative.

Ключевые слова: чешский язык, паремиология, когнитивная лингвистика, концепт время

Key words: Czech linguistic, proverbs, cognitive linguistic, time

ИРИНА ЗЫКОВА

Семиотика пространства в формировании значений фразеологизмов: лингвокультурологический подход

В статье представлена лингвокультурологическая концепция фразеологического значения, согласно которой оно представляет собой результат

межсемиотической транспозиции. Межсемиотическая транспозиция понимается в настоящей работе как процесс «перевода» концептуального содержания невербальных знаков в знаки естественного языка, во фразеологические знаки в частности. В статье раскрывается особая роль семиотики пространства в процессе фразеологизации. На материале английских фразеологизмов, обозначающих вербальную коммуникацию, было установлено, что при «переводе» концептуального содержания определенных знаковых средств пространства (пространственной локализации, пространственных отношений, движения в пространстве и др.) в английском языке формируется макрометафорическая концептуальная модель *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL*. Данная модель является источником создания образов целой группы исследуемых английских фразеологизмов. Особое внимание уделяется специфике дифференциации фразеологических образов, порождаемых данной моделью.

Semiotics of space in the process of forming deep foundations of meaning of English and Russian phraseologisms (a linguocultural approach)

The paper presents the linguocultural conception of the phraseological meaning, according to which it is a result of the inter-semiotic transposition. The inter-semiotic transposition is understood in our research as a “translation” of some conceptual content of signs of various semiotic domains of culture into phraseological signs of a language. The paper sets out to reveal that the semiotics of space plays a significant role in the formation of phraseologisms. The study of English phraseologisms describing verbal communication has shown that under the influence of the conceptual content of different signs of space (of space location, space relationships, movement in space, etc.) the macro-metaphorical conceptual model *VERBAL COMMUNICATION IS TRAVEL* is created. This model gives rise to the images of a separate group of phraseologisms under analysis. Special attention is paid to the issue of how the phraseological images generated by the model in question are differentiated.

Ключевые слова: семиотика пространства, межсемиотическая транспозиция, фразеологизм, макрометафорическая концептуальная модель, креативность, лингвокультурология

Key words: semiotics of space, inter-semiotic transposition, phraseologism, macro-metaphorical conceptual model, creativity, linguoculturology

МАРИЯ КОВШОВА

Образы пространства и времени в русской фразеологии и коды культуры: НИГДЕ и НИКОГДА

В статье рассматриваются различные способы концептуализации в русской фразеологии таких понятий, как НИГДЕ и НИКОГДА; описываются типичные пути наивного понимания данных концептов высокой степени абстрактности и их конкретизации в образах идиом, устойчивых сочетаний, речевых формул. Выявляются коды культуры, с которыми соотносятся образы идиомы; описываются мифологемы, табу и др. в семантике идиомов. Также исследуются идиомы, в которых имена концептов НИГДЕ, НИКОГДА и др. являются словами-компонентами и служат источниками метафоризации различных понятийных сфер.

The images of space and time in Russian phraseology and cultural codes: НИГДЕ and НИКОГДА

The paper explores various ways of language conceptualization for the categories of НИГДЕ and НИКОГДА. The paper describes typical ways of naive understanding and specification of the concepts НИГДЕ and НИКОГДА reflected in the phraseological images. Special attention is paid to the analysis of cultural codes that are used to form metaphorical models in the Russian phraseology that can be common and specific to these abstract concepts. They are zoomorphic, landscape, religious, etc. The paper describes mythologemes, taboos, symbols and stereotypes in the semantics of phraseological units. According to the research findings, the concepts of НИГДЕ and НИКОГДА serve as source domains for quantitative metaphorization to describe the target domains of time and space as well as other target domains.

Ключевые слова: концептуализация, фразеологические образы, коды культуры

Key words: conceptualization, phraseological images, cultural codes

СТЕФАНА ПАУНОВИЋ РОДИЋ

Простор и време жене у словачкој и српској фразеологији и паремиологији

Предмет овога рада је компаративна когнитивна анализа словачких и српских фразеологизама, пословица и изрека који се односе на жену,

а с обзиром на однос простора и времена у језику и лингвистици. Циљ је да откријемо који су то периоди (и стања) у животу жене који се у датом корпусу издвајају, а који представљају нулте концепте. Занима нас и како се с обзиром на те периоде и стања мења простор (место) који жена заузима, тј. за који је простор у појединим периодима живота жена (друштвено) предодређена. Кроз локализацију жене у словачкој и српској језичкој слици света одсликава се и њена друштвена улога. Овакав однос поткрепљује фразеологизам срп. *бити на месту* / слов. *byť na mieste* са значењем (моралне, друштвене и сл.) исправности.

Woman's space and time in Slovak and Serbian phraseology and paremiology

The subject of this paper is a comparative cognitive analysis of Slovak and Serbian phraseologisms and proverbs that refer to women, with regard to the relation between space and time in language and linguistics. The aim is to find out which periods (and conditions) in a woman's life are specified in the given corpus on the one hand, and on the other, which periods represent zero concepts. The author is also interested in exploring the change of space women are socially predetermined to considering these periods and conditions in their lives. The social role of women is reflected through their localization in the Slovak and Serbian linguistic images of the world. This causal relation is supported by phraseologies – Serb. *biti na mestu* / Slovak *byť na mieste*, which means 'to be (morally, socially, etc.) correct'.

Кључне речи: простор, време, жена, фразеологија, паремиологија, словачки језик, српски језик

Key words: space, time, woman, phraseology, paremiology, Slovak, Serbian

КАТАЖИНА ПОПОВА

Концепты границы дома как фрагмент балто-славянской языковой картины мира

Дом, наше пространство, предохраняет нас от опасностей внешнего мира, устанавливая ряд границ: *порог, дверь, окна, стены и крышу*. Автор настоящей статьи ставит своей целью выявить семантико-культурологический код этих границ через язык, показать связь языка с культурой и проследить семантическую реализацию фразеологизмов с граничными

компонентами дома. Чтобы выделить более четко особенности рассматриваемых явлений, в анализе привлечен фразеологический материал балто-славянской языковой группы. Исследование основывается на когнитивном подходе в лингвистике и направлено на граничные концепты дома как фрагмент балто-славянской языковой картины мира, связанной с пространственным мышлением человека.

Border concepts of house as part of a Balto-Slavonic linguistic worldview

Our house is our private space. It gives us a sense of stability and security, it protects us from the dangers of the outer world putting borders around us – threshold, doors, windows, roof and walls. The author of the paper aims at revealing culturological code of these borders through language means, indicating the cognitive relations of language with culture and tracking the semantic realization of phrasal units with the border elements of house. In order to identify more clearly the peculiarities of the phenomenon under investigation, the author uses phrasal units from the Balto-Slavonic language group. Research is based on the cognitive approach in linguistics and deals with the border concepts of house as part of the Balto-Slavonic language worldview, associated with human spatial way of thinking.

Ключевые слова: фразеологические единицы, когнитивная лингвистика, культурологический код, пространственное мышление

Key words: phrasal units, cognitive linguistics, culturological code, spatial thinking

ЭВА СТРАСЬ

Представление пространственной удаленности в русской и польской фразеологии

Фразеология русского и польского языков, связанная с выражением большого расстояния, извлекалась из газетного корпуса русского языка и соответствующих материалов польского национального корпуса. Единицы рассматривались в составе частично эквивалентных пар с опорой на двуязычный фразеологический словарь Ю. Люкшина.

The space and the distance in Russian and Polish phraseology

The article is devoted to Russian and Polish phraseologisms expressing the distance presented in contexts from the newspaper corpus of the Russian and

the appropriate sources of the Polish National Corpus. Phraseological units are analysed as partially equivalent pairs that have been juxtaposed on the basis of Russian-Polish and Polish-Russian dictionary by Lukszyn.

Ключевые слова: пространство, удаленность, фразеология, русский, польский языки

Key words: space, distance, phraseology, Russian, Polish

Imensko kazalo

A

AJDOVEC, Ingrid 149
 ANIĆ, Vladimir 73
 ANTOVIĆ, Mihailo 15
 APRESJAN, Jurij D. 73
 ARGYLE, Michael 225
 AVGUŠTIN, Avrelj 39
 AWDIEJEV, Aleksy 223, 232

B

BABIČ, Saša 10, 29, 181, 183, 184,
 199, 200, 202, 345, 347, 403
 BAJEC, Anton 31
 BAJZÍKOVÁ, Eugénia 192
 BALÁKOVÁ, Daniela 197
 BALAŠOVA, Elena A. 73
 BAŃCZEROWSKI, Janusz 42
 BAŃKO, Mirosław 173
 BARČOT, Branka 8
 BARTOLIĆ, Zvonimir 146
 BEČKA, Josef V. 371
 BĘDKOWSKA-KOPCZYK,
 Agnieszka 8, 31, 32, 80, 83, 84,
 158
 BELAJ, Branimir 275
 BENDOW, Ivana 147
 BEŃOVÁ, Kamila 460
 BERNJAK, Elizabeta 8
 BEZLAJ, France 301
 BILOPAVLOVIĆ, Tito 144
 BIRDWHISTELL, Ray L. 226
 BIRTH, Kevin K. 367
 BITI, Marina 15
 BOAS, Franz 42
 BOJC, Etbin 207
 BOPP, Franz 275

BORODITSKY, Lera 127, 235
 BOŠKOVIĆ, Ruđer 293
 Boteva = БОТЕВА, Силвия 293
 BOTICA, Stipe 388
 BRATOŽ, Silva 403, 405
 BUFFA, Ferdinand 171
 BURGER, Harald 29, 274, 282, 294,
 374

C

CASSIRER, Ernst 242, 441, 476
 CHEVALIER, Jean 56, 383, 390,
 391, 392
 COLSTON, Herbert L. 16
 COSERIU, Eugenio 392
 CROFT, William 29

Č

ČERMÁK, František 75, 182, 184,
 186, 191, 462

Ć

ĆOSIĆ, Pavle 460

D

DAL', Vladimir Ivanović 371
 DARDANO, Maurizio 273
 DIEWALD, Gabriele 370
 DIXON, Robert Malcolm Ward 369
 DJADEČKO, Ljudmila 9, 11, 183,
 187, 311
 DOBRÍKOVÁ, Mária 10
 DOBROVOL'SKIJ, Dmitrij 103,
 108, 182, 282, 285, 329, 331,
 396, 420, 453
 DUNBAR, George, L. 392

DUNDES, Alan 345, 346

ĐURČO, Peter 188

E

EINSTEIN, Albert 150, 235, 236,
293, 413

EISMANN, Wolfgang 10, 11, 201

ELIADE, Mircea 474

EVANS, Vyvyan 123, 459

F

FABČIČ, Melanija Larisa 8

FAJFAR, Tanja 158

FELAHER, Julij 213

FILLMORE, Charles J. 48

FINK, Željka 8, 11, 18, 56, 414, 415,
420

FINK ARSOVSKI, Željka 16, 296

FLEISCHER, Wolfgang 274, 282,
285

FRIESE, Heinz-Gerhard 368, 371

FURDIK, Juraj 192

FURLAN, Metka 274

G

GANTAR, Polona 274

GERM, Tine 270, 271

GHEERBRANT, Alain 56, 383,
390, 391

GIBBS, Raymond W. 16, 235

GLONAR, Joža 283, 288

GOLDBERG, Adele E. 30

GOODENOUGH, Ward H. 387

GRAFENAUER, Danijel 213

GRAFENAUER, Ivan 201, 207

GRÉCIANO, Gertrud 193

GRIMM, Jacob 409, 410

GRIMM, Wilhelm 409, 410

GRZYBEK, Peter 183

H

HÄCKI BUHOFER, Annelies 282,
285

HALL, Edward T. 223, 225, 230

HAVELOCK, Eric, A. 388

HAWKING, Stephen W. 293

HRNJAK, Anita 10, 24, 149, 400

HUDSON, Richard, A. 387

HUMBOLDT, Wilhelm von 42, 395

HYLA, Monika 174

J

JAKOBSON, Roman 353, 440

JAKOP, Nataša 9, 28, 184, 440

JANEŽIČ, Anton 202, 210, 213

JARNIK, Urban 201, 207, 210

JARZĄBEK, Krystyna 227

JĘDRZEJKO, Ewa 29, 30

JELÍNEK, Jaroslav 371

JEMEC TOMAZIN, Mateja 9, 28,
157, 158

JESENŠEK, Marko 200

JESENŠEK, Vida 55, 181, 183

JOHNSON, Mark 15–17, 23, 25,
28, 31, 41–44, 53, 61, 74, 81, 88,
127, 129, 235, 243, 275, 396,
398, 429, 440, 473

K

Kaldieva-Zaharieva = КАЛДИЕВА-
ЗАХАРИЕВА, Стефана 139

KANTE, Božidar 44

KEBER, Janez 75, 77, 159, 245,
266, 270, 286–288, 358, 408

KIDRIČ, Francè 201

Kirilina = КИРИЛИНА, Алла В. 377

Kjuvlieva = КЮВЛИЕВА-

МИШАЙКОВА, Веса 294

KLAJČ, Nada 414

KLIKOVAC, Duška 134, 464
 KMECOVÁ, Svetlana 10
 KNAPP, Mark L. 224, 226
 KOCBEK, Fran 199, 201, 202, 204,
 207, 209, 210
 KORHONEN, Jarmo 103
 KOVAČEVIĆ, Barbara 8, 17, 19,
 20, 24, 59, 62, 63, 65, 71, 389
 KOVAČEVIĆ-KOJIĆ, Desanka 414
 KÖVECSÉS, Zoltán 18, 32, 42–44,
 46, 48, 235, 403
 KRETZENBACHER, Leopold 201
 KRZYŻANOWSKI, Julian 173, 371
 KRŽIŠNIK, Erika 8, 29, 41, 46, 74,
 79, 81, 82, 152, 153, 157, 181–
 184, 196, 201, 202, 208, 220,
 267, 268, 270, 274, 299, 358,
 398, 400, 402, 403
 KUNAVER, Dušica 363
 KUNIN, Aleksandr V. 193
 KÜPPER, Heinz 409
 KYSEL, Mária 9

L

LAKOFF, George 15–17, 23, 25, 28,
 31, 32, 41–44, 53, 61, 74, 76, 80,
 81, 84, 88, 106, 127, 129, 235, 243,
 275, 396, 398, 402, 429, 440, 473
 LAMPIĆ, Mario 391
 LANGACKER, Ronald W. 30, 123
 LAPONCE, Jean A. 389
 LAU, Kimberly J. 371, 372
 LAVRIČ, Andreja 161
 LE POIDEVIN, Robin 367
 LEISS, Elisabeth 369, 370
 LIPKA, Leonhard 462
 Ljubina = ЛЮБИНА, Ирина М.
 377
 LUCY, John A. 367

M

MACAN, Željka 294
 MACHEK, Václav 432
 MAHMUTOVIĆ, Alisa 10, 387
 MAJAR, Matija 202, 204, 207
 MALOTKI, Ekkehart 367
 MARC BRATINA, Karin 10, 363,
 397
 MAROT KIŠ, Danijela 15
 MATEŠIĆ, Josip 153, 286, 296,
 387, 461, 463, 464
 MAŽIULIS, Vytautas 469
 MENAC, Antica 16, 64, 76, 296,
 409, 416
 MENAC-MIHALIĆ, Mira 402
 METELKO, Franc Serafin 202,
 204
 METERC, Matej 9, 181–183, 185,
 186–188, 199, 200
 MIEDER, Wolfgang 182, 183, 199,
 206, 210, 346, 349, 353, 371
 MIELETINSKI, Eleazar M. 472
 MIKLOSICH, Franz 273
 MIKOLIČ, Vesna 266
 MLACEK, Jozef 9, 172, 177, 181–
 184, 193, 197
 MOKIENKO, Valerij M. 11, 78,
 103, 183, 415, 423, 451, 453
 MORRIS, Desmond 226
 MOSTOVAJA, Anna 32
 MRŠEVIĆ-RADOVIĆ, Dragana
 124, 125, 414
 MURŠEC, Jožef 202, 204, 205, 209,
 210
 MUSAN, Renate 275

N

NAGÓRKO, Alicja 223, 388
 NAHBERGER, Günther 374

NIKULESKU, R. I. 301, 302
 NYÍRI, Kristóf 40

O

OMAZIĆ, Marija 16
 OPAŠIĆ, Maja 295, 402, 413
 ORAVEC, Ján 192
 OREL, Irena 9

P

PAJDZIŃSKA, Anna 469
 PÁTROVICS, Péter 41
 PAUNOVIĆ RODIĆ, Stefana 10,
 459, 460
 PAVLICA, Josip 204, 408
 PAVLOVA, Galina E. 346
 PAVŠEK, Miha 351, 352
 PEČNIK, Karel 9, 202, 213–215,
 218–221
 PELLEGRINO, Pierre 441
 PEŃA CERVEL, Sandra 18
 PENROSE, Roger 223
 PEREIRA, Irene 441
 PERMJAKOV, Grigorij 181–183
 PETERMANN, Jürgen 11, 152
 PETRIC, Špela 158
 PFANDL, Heinrich 9, 202, 214
 PIIRAINEN, Elisabeth 16, 103, 282,
 285, 388, 396
 PINKER, Steven 367
 PINTARIĆ, Neda 8, 17, 223, 224,
 226, 227, 293, 413, 416
 PIPER, Predrag 74, 265, 269, 293,
 295, 462, 464
 PIŠKOVIĆ, Tatjana 294
 PLETERŠNIK, Maks 202, 204, 253,
 283, 284, 287, 288
 POHLIN, Marko 200, 201
 PROFANTOVA, Zuzana 349

R

RADDEN, Günter 41, 43
 RAFFAELLI, Ida 392
 RAMADANOVIĆ, Ermina 8, 389
 RAMMSTEDT, Otthein 367, 368
 RASOLMAMPIONONA, Desire
 176
 RASULIĆ, Katarina 464
 REDDY, Michael J. 82
 RIBAROVA, Slavomira 9
 RÖHRICH, Lutz 375
 ROSCH, Eleanor 473
 ROT, Nikola 227
 ROŽAC DAROVEC, Vida 401
 ROŽMAN, Irena 363
 RUTAR, Simon 401
 RUŽIČKA, Jozef 196

S

SAPIR, Edward 42, 388, 395
 SCHMELLER, Johann Andreas 409
 SCHULZE, Carl 200
 SKET, Jakob 202, 214
 SKORUPKA, Stanisław 172
 SMOLE, Vera 9, 245, 246, 251
 SMOLIĆ, Marija 41, 81, 157, 267,
 398, 402
 SNOJ, Marko 10, 153, 154, 274,
 283, 288
 STANOJEVIĆ, Mateusz-Milan 419
 STANONIK, Marija 181, 182, 184,
 185, 186, 200, 201, 202
 STEIGÜBER, Barbara 369
 STĚPANOVA, Ludmila 333
 STRAMLJIČ BREZNIK, Irena 9,
 79, 184, 271, 358
 STRAŚ, Ewa 10, 480
 SZCZEPIŃSKA, Bożena 177
 ŚREDZIŃSKI, Paweł 176

Š

ŠABEC, Nada 346, 353
 ŠARIĆ, Ljiljana 419
 ŠAŠELJ, Ivan 184, 204
 ŠEKLI, Matej 9, 273, 275, 276, 410

T

TABAKOWSKA, Elżbieta 265
 TALMY, Leonard 31, 124, 168
 TANACKOVIĆ FALETAR, Goran 275
 TAYLOR, John R. 49
 TĚŠITELOVÁ, Marie 371
 TOPORIŠIČ, Jože 158, 181, 184, 186, 268, 273, 275, 282, 300–302
 TRIFONE, Pietro 273
 TYLER, Andrea 123

U

ULČNIK, Natalija 181, 183, 202
 UMEK, Evelina 401
 URBAS, Viljem 202, 204
 UŽAREVIĆ, Josip 345

V

VALENČIČ ARH, Urška 9, 213
 VASUNG, Ana 9, 141, 142, 144, 242, 294, 414, 415, 419, 420
 VENTURIN, Radomir 16, 296
 VERHOEVEN, Elizabeth 29, 30
 VIČIČ, Jernej 397
 VIDOVIĆ BOLT, Ivana 11, 22, 23
 VIDOVIĆ MUHA, Ada 150, 268, 274
 Vinogradov = ВИНОГРАДОВ, Виктор Владимирович 274, 332, 334, 335
 VINTAR, Špela 161
 VOLOS, Renata 224

W

WALTER, Harry 183
 WANDER, Karl Friedrich Wilhelm 368, 371–373
 WHORF, Benjamin Lee 42, 367, 395
 WIERZBICKA, Anna 30
 WUTTE, Martin 214

Z

ZASORINA, Lidija Nikolaevna 371
 ZÁTURECKÝ, Adolf Peter 194, 460, 462–465
 ZUPAN, Jakob 201, 202, 204
 ZYKOVA, Irina 10, 440, 446

Ž

ŽAGAR KARER, Mojca 158
 ŽELE, Andreja 9, 28, 29, 34
 ŽIC-FUCHS, Milena 419
 ŽIDOV, Nena 286, 287
 Žuravlev = ЖУРАВЛЕВ, Анатолий Федорович 415

A

АРУТЮНОВА, Нина Д. 433
 АСОЯН, Юлий 441

Б

БАРАНОВ, Анатолий Н. 103, 111, 329, 331, 453
 БАХТИН, Михаил М. 88
 БЕРДЯЕВ, Николай О. 104
 БЛИЗНЮК, Олена 321
 БОГАТЫРЕВ, Петр Г. 454
 БОГУЦЬКИЙ, Вадим 321
 БОНДАРЕНКО, Виктор Т. 452, 454, 455

БОРИСОВА Елена Г. 338, 340
 БОТЕВА, Силвия 293
 БОШЕВА-МИРЧЕВСКА, Биљана
 307

В

ВЕЛЈАНОВСКА, Катерина 9
 ВЕНЖИНОВИЧ, Наталія 10
 ВИНОГРАДОВ, Виктор В. 274,
 332, 335
 ВОЗНЕСЕНСКАЯ, Мария 8
 ВОРКАЧЕВ, Сергей Г. 436

Г

ГАЧЕВ, Георгий Д. 429, 430, 433
 ГОЛІ-ОГЛУ, Тамара 321
 ГРІНЧЕНКО, Борис 323, 436

Д

ДАЛЬ, Владимир И. 452, 454, 457
 ДАНИЛЕНКО, Людмила И. 10
 ДЕРИБАС, Василий М. 337, 341
 ДЖОНСОН, Марк 15–17, 23, 25,
 28, 31, 41–44, 53, 61, 74, 81, 88,
 127, 129, 235, 243, 275, 396,
 429, 440

ДИМИТРОВСКИ, Тодор 308
 ДОБРОВОЛЬСКИЙ, Дмитрий
 О. 103, 108, 182, 282, 285, 329,
 331, 396, 420, 453

ДОМНИКОВ, Сергей 441
 ДРОНОВ, Павел С. 8, 107, 108
 ДУБРОВИНА, Кира Н. 313, 314,
 318
 ДЯДЕЧКО, Людмила П. 9, 11,
 183, 187, 311

Е

ЕГОРОВА, Анастасия В. 104

Ж

ЖАЙВОРОНОК, Віталій 423, 426
 ЖУРАВЛЕВ, Анатолий
 Федорович 415

З

ЗУБКОВА, Яна 430
 ЗЫКОВА, Ирина 10, 440, 446

И

ИВАНОВ, Вячеслав 441
 ИОМДИН, Борис Л. 111

К

КАЛДИЕВА-ЗАХАРИЕВА,
 Стефана 139
 КАНТ, Имануел 430, 474
 КАРАЦИЋ, Вук Стефановић 464
 КИРИЛИНА, Алла В. 377
 КОБИЛКО, Наталя 321
 КОВАЛЬ, Алла П. 311, 318
 КОВАЛЬ, Владимир 423
 КОВШОВА, Мария Л. 10, 453
 КОЗЕРЕНКО, Анастасия Д. 103
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ, Ігор 9
 КЮВЛИЕВА-МИШАЙКОВА,
 Веса 294

Л

ЛАКОФФ, Джордж 15–17, 23, 25,
 28, 31, 32, 41–44, 53, 61, 74, 76,
 80, 81, 84, 88, 106, 127, 129,
 235, 243, 275, 396, 429, 440
 ЛЕБЕДЕВА, Мария Ю. 95, 99
 ЛЕВЧЕНКО, Олена 8, 113
 ЛІХНЯКЕВИЧ, Ігор 8
 ЛОТМАН, Юрий 439, 442
 ЛУБЕНСКАЯ, Софья 88
 ЛЮБИНА, Ирина М. 377

М

МАКАРОВА, Мария В. 480
 МЕЛЕРОВИЧ, Алина М. 103
 МИХЕЛЬСОН, Мориц И. 433,
 436
 МОЙСИЄНКО, Анатолий 424
 МОКИЕНКО, Валерий М. 11, 78,
 103, 183, 415, 423, 451, 453
 МРШЕВИЋ-РАДОВИЋ, Драгана
 124, 125, 414

Н

НОМИС, Матвій 321, 322, 323,
 324, 325, 326, 327

О

ОРЛЕНКО, Оксана 8

П

ПАУНОВИЋ РОДИЋ, Стефана
 10
 ПИГАЛЕВ, Александр 441
 ПЛУНГЯН, Владимир А. 317
 ПОПОВА, Катажина 10
 ПОПОВИЋ, Људмила 459

Р

РАЙХШТЕЙН, Александр Д. 103
 РИСТЕСКИ, Љупчо 307
 РЯЗАНОВСКИЙ, Леонид 423,
 424

С

СЛУХАЙ, Наталія 321
 СТЕПАНОВ, Юрий С.Ю 431, 432,
 434, 437
 Степанова = СТЕРАНОВА, Ludmi-
 la 333
 СТРАСЬ, Эва 10, 480

Т

ТАРАНЕНКО, Ольга Г. 113
 ТЕЛИЯ, Вероника Н. 331, 340, 439
 ТИЩЕНКО, Олег 321
 ТОЛСТАЯ, Светлана М. 452, 456
 ТОЛСТОЙ, Никита И. 93, 435, 436
 ТОПОРОВ, Владимир 441
 ТРЕБЈЕШАНИН, Жарко 463

У

УЖЧЕНКО, Віктор 423
 УЖЧЕНКО, Дмитро 423
 УСПЕНСКИЙ, Борис 441

Ф

ФЕДОСОВ, Олег 9

Х

ХАЙДЕГГЕР, Мартин 441

Ш

ШТАСНИ, Гордана 460

Ю

ЮВХІМЧУК, Наталія. В. 113

Я

ЯКОБСОН, Роман 353, 440
 ЯКОВЛЕВА, Екатерина С. 87,
 484, 487

48 avtorjev iz 12 držav razkriva različne segmente frazeološkega izražanja prostorski in časovni. Avtorji se teme lotevajo z zelo različnih zornih kotov in z različnimi jezikoslovnimi pristopi, predvsem pa s frazeološkim gradivom vseh slovanskih jezikov – beloruščine, bolgarščine, bosanščine, češčine, hrvaščine, makedonščine, poljščine, ruščine, slovaščine, slovenščine, srbščine, ukrajinsčine, posamično tudi primerjalno z angleščino in nemščino ter celo baltskimi jeziki. Monografija tako prinaša ne le vso raznolikost frazeološko izražene jezikovne slike sveta, temveč tudi raznolikost »jezikoslovne slike« tega sveta v začetku 21. stol. Najti pa je mogoče v njej tudi podatke in gradivo povsem praktične vrednosti – tako je npr. za študente rusistike v enem od poglavij predstavljen celoten nabor ruskih frazeoloških enot za koncept otroštva kot odlomka časa.